Cover Page

Universiteit Leiden

The handle http://hdl.handle.net/1887/20532 holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Groothedde, Michel
Title: Een vorstelijke palts te Zutphen ? : macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening
Issue Date: 2013-02-14

Zutphen

Zutphense Archeologische Publicaties 77

Michel Groothedde

Een vorstelijke palts te Zutphen?

Macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening

archeologen
zij vinden vaak vanalles
soms ook wel van niet

(haiku, Odbaldus)

Voor Eveline, Frank en Mechteld

Een vorstelijke palts te Zutphen?

Macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van de Rector Magnificus prof. mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op donderdag 14 februari 2013
klokke 13.45 uur

door
Michael Groothedde

geboren op 7 oktober 1967
te Zutphen

PROMOTIECOMMISSIE

Promotor:	Prof. dr. F.C.W.J. Theuws
Commissieleden:	Prof. drs. H.L. Janssen - Universiteit Leiden
	Prof. dr. P.C.M. Hoppenbrouwers - Universiteit Leiden
	Prof. dr. J.A. Mol - Universiteit Leiden
	Prof. dr. A.J. A. Bijsterveld - Tilburg University
	Prof. dr. W.Th.M. Frijhoff - Erasmus Universiteit Rotterdam en Vrije Universiteit, Amsterdam

Dit promotieonderzoek is mede mogelijk gemaakt door de (financiële) ondersteuning van NWO-Odyssee (kortlopend onderzoek 2010-2011), de provincie Gelderland (Belvoir Werkenprogramma 2010-2012) en de gemeente Zutphen. Veel instanties en personen hebben een waardevolle bijdrage geleverd aan het welslagen van dit onderzoek. In hoofdstuk 4 worden deze bijdragen specifiek behandeld en de betrokken personen bedankt.

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door de financiële bijdrage van de Stichting Nederlands Museum voor Antropologie en Praehistorie te Amsterdam en de Stichting Archeologie IJssel-Vechtstreek.

Inhoud

Voorwoord **9**
1 Inleiding **11**
1.1 Algemene onderzoeksgegevens en ligging van de opgravingen 11
1.2 Samenstelling onderzoeksteam in de Odysseefase 13
2 Aanleiding van het onderzoek **15**
2.1 Historische context en probleemstelling 16
2.2 Oud onderzoek 17
2.3 Samenwerking tussen promovendus, de universiteiten, promotor en andere onderzoekers. 18
3 Doel- en vraagstelling **19**
3.1 Begripsbepaling: wat is een palts? 21
3.2 Vorstelijke residenties, onderzoeksgeschiedenis en stand van onderzoek. 27
4 Onderzoeksmethode **33**
4.1 Kwaliteit/beschikbaarheid van het gegevensbestand 33
4.2 Het digitaliseren en determineren 34
4.3 Overige aspecten en deelonderzoeken 35
4.4 Gebruikte periodeaanduidingen: dynastieën van het Heilige Roomse Rijk. 36
5 De betrokken opgravingen **37**
5.1 's-Gravenhof 1946 38
5.2 Huize van de Kasteele 40
5.3 De rioolvervangingen 's-Gravenhof in 1998 en 1999 44
5.4 Zutphen -Stadhuis 46
6 Landschappelijke context **49**
6.1 De IJssel en Berkel 49
6.1.1 De IJssel in de oudste schriftelijke bronnen 51
6.1.2 Deventer 53
6.1.3 De omgeving van Zutphen 55
6.1.4 Doesburg 57
6.1.5 Toch Drusus? 58
6.1.6 Conclusies 60
6.2 De rivierduinen van Zutphen 60
7 Archeologische en historische context **65**
7.1 Zutphen in de Karolingische en Ottoonse tijd 65
7.1.1 De Vikingaanval en verwoesting van de Karolingische nederzetting 65
7.1.2 De Zutphense ringwalburg tot het jaar 1000 70
7.1.3 De Hamalandse graven en de stichting van de Zutphense burg 75
7.1.4 De burgenbouw in breder perspectief: de Burgenordnung en Burghal Hidages 78
7.1.5 De burg Zutphen in de 10e eeuw 83
7.2 De 'palts'periode tussen 1000 en 1200 85
7.3 Historie van het paltscomplex na 1200 97
7.4 Samenvatting en conclusies 102

8 Archeologie: sporen/structuren **105**
8.1 Sporen van voor de Karolingische tijd 105
8.2 De Karolingische periode tot '882' 106
8.2.1 Hutkommen en kuilen 106
8.2.2 Huizen 112
8.2.3 De eenschepige houten zaal 114
8.3 De 10e eeuw (na '882') 117
8.3.1 De tweeschepige houten zaal 117
8.3.1.1 Vergelijking van de Zutphense zalen 124
8.3.2 Overige bewoningssporen uit de 10e en 11e eeuw 127
8.4 De tufstenen aula en zijn bijgebouwen (11e en 12e eeuw) 135
8.4.1 De plattegrond van de aula 135
8.4.1.1 De westbouw (1995) 135
8.4.1.2 De oostmuur (1999) 139
8.4.1.3 De sporen in de opgraving van 1946 142
8.4.1.4 Het interieur 147
8.4.1.5 Datering en bouwfasering van de tufstenen aula 150
Intermezzo: problemen met de C14-dateringen 152
8.4.1.6 De kalkbrandkuilen 156
8.4.2 Het bijgebouw ten westen van de tufstenen aula 158
8.4.3 De kapittelkerk 160
8.4.4 De heroriëntering van het paltscomplex. 169
8.4.5 De omwalling en omgrachting van het paltscomplex 170
8.4.6 De hofpoort 178
8.4.7 De grafelijke keuken 181
8.4.8 Het torentje 184
8.5 Stratigrafie 187
8.5.1 De profielen in de opgraving van 1946 187
8.5.2 De profielen van 's-Gravenhof 1999 191
8.5.3 De profielen van Huize van de Kasteele 193
8.5.3.1 Synthese van de stratigrafie van sporen en profielen in Huize van de Kasteele 196
8.6 De nog aanwezige resten van de aula in de bodem 198
8.7 Het grondradaronderzoek 200
8.8 De 12e-eeuwse versterking van de groeiende nederzetting 203
8.8.1 Tufstenen verdedigingswerken in Nederlandse steden 212
8.8.2 Subconclusie 219
9 Vondsten **221**
9.1 Bouwmateriaal en architectuurfragmenten van het paltscomplex 221
9.1.1 Muurwerk van de aula: tufsteen en moeraserts 221
9.1.2 Baksteen vóór 1200 222
9.1.3 Leisteen 224
9.1.4 Architectuurfragmenten 225
9.1.5 ***Spolia*** uit opgravingen nabij het 's-Gravenhof 233
9.1.6 Subconclusie; het uiterlijk van de aula op grond van bouw- en architectuurfragmenten 236
9.2 Het aardewerk 237
9.2.1 Het vondstmateriaal van de opgraving van 1946 238

9.2.2 Huize van de Kasteele 242
9.2.2.1 Werkput 1 en 2 242
9.2.2.2 Afvalkuil HvdK 36 en 51 (opspit in 32) 248
9.2.2.3 De westbouw van de tufstenen aula, HvdK werkput 3 251
9.2.3 De bottendump Zu-St V862 255
9.2.4 Kacheltegels 255
9.2.5 Subconclusie: het aardewerk en de status van het tufstenen gebouwencomplex en de bewoners 256
9.3 Metaal 257
9.3.1 Bijzondere vondsten 257
9.3.2 De metaalvondsten van de opgraving van 1946 258
9.4 De Herculesgem 261
9.5 Een speelschijf 262
9.6 Vondsten van de archeologische begeleiding in 2012 262
10 Botcomplexen 267
10.1 Inleiding 267
10.2 Fasering en datering van de onderzochte botcomplexen 268
10.3 Verzamelwijze, taphonomie en conservering 269
10.4 Subconclusie botonderzoek Huize van de Kasteele 271
10.5 Subconclusie onderzoek naar de bottendump Zu-St V862 (fase 6) 274
10.6 Subconclusie visonderzoek 275
10.7 Conclusies zoölogisch onderzoek: de status van het geconsumeerde vlees en vis in historische context 278
11 Capita selecta 281
11.1 Houtskool- en metaalproductie in en rond Zutphen 281
11.1.1 Metaalproductie (lood, brons en ijzer) 281
11.1.2 Houtskoolmeilers 284
11.1.3 Houtskool- en ijzerproductie op koningsgoed? 289
11.2 Muntslag in prestedelijk Zutphen 292
11.3 De relieken van de Sint-Walburgiskerk en in het bijzonder die van Sint Justus 298
11.4 De 'nieuwe' hof van de graven van Gelre te Zutphen in de 13e eeuw 304
12 De Zutphense aula: reconstructie en vergelijking 311
12.1 Reconstructiepogingen door de tijd heen 311
12.2 Een nieuwe reconstructie 314
12.2.1 Middenrisaliet of balkon? 325
12.2.2 Een paltskapel? 326
12.2.3 Verwarming 328
12.3 Afbeeldingen van de Zutphense aula 332
12.3.1 Het kapittelzegel 332
12.3.2 De stadszegels 336
12.3.3 Afbeeldingen op kaarten en prospecten 337
12.4 Vergelijkingen met andere paltscomplexen 339
12.4.1 Aula's in koningspaltsen 339
12.4.2 Bisschoppelijke aula's 358
12.4.3 Adellijke burchten 361

13 Wie bouwde de Zutphense aula, en waarom? 371
13.1 Verkenning van de kandidaten 371
13.2 De koning en de bisschop te Deventer 377
13.2.1 Koningsgoed in Deventer, een archeologische en historische verkenning 377
13.2.2 De koningshof en de bisschoppelijke aula te Deventer 383
13.2.3 De Proosdij te Deventer 386
13.3 De koningsoorkonde van 1046 en de palts te Zutphen: een hypothese 389
13.4 De kerken van Warnsveld en Zutphen onder Utrechts gezag 393
13.5 De graven van Zutphen en hun burg 395
13.6 Onopgeloste vragen en aanzet tot verder onderzoek 397
14 Samenvatting/Zusammenfassung 401
14.1 Samenvatting 401
14.2 Zusammenfassung. Eine fürstliche Pfalz zu Zutphen? Macht und Prestige am 's-Gravenhof-Platz, von der karolingischen Zeit bis zur Stadtrechtverleihung 415
Literatuur 429
Verantwoording en colofon 453
Eigen afbeeldingen 453
Objectrestauratie 453
Afbeeldingverantwoording 453
Colofon 456
Bijlage 1: Beantwoording van de onderzoeksvragen en synthese 457

Voorwoord

MONETA NOVA VETERIS VRBIS ZVT(PHANIAE) (nieuwe munt van de oude stad Zutphen) stond er op de stedelijke munten die tussen 1582 en 1605 geslagen zijn. Geen enkele stad in de Republiek gaf zo'n duidelijk besef weer van haar hoge ouderdom op het propagandamiddel bij uitstek. Waar kwam dat bewustzijn vandaan? Contemporaine geschiedschrijvers en geografen speculeerden er lustig op los en zochten de oorsprong van Zutphen in de klassieke oudheid. De plaatsnaam Zutphen werd etymologisch verklaard uit de Germaanse stamnaam '*Usipeten*' en de daarvan afgeleide klassieke naam *Usipiopolis* of de stad werd vereenzelvigd met de door Tacitus genoemde Bataafse stad *Navalia*.[1] De werkelijke oorsprong van de stad was eenvoudigweg onbekend, maar de hoge ouderdom was onomstreden. En dat kon ook niet anders. Het ging hier om de eerbiedwaardige hoofdstad van het oude Graafschap en de moederstad van de Gelderse steden. Die stad moest wel oud zijn.

In zijn beschrijving van de geschiedenis van Gelderland en de stad Zutphen beschreef Johan Isaac Pontanus in 1639 de resten van een oud gebouw, het *domus praetoria* op des Greven-hoff: *Inter alia praeterea urbis aedificia, reliquiae habentur seu rudera potius domus cuiusdam praetoriae, quae vetustissima Comitum Zutphaniae sedes fuit, nunc ob deformationem aspectus diruta, unde & hodie locus ille, prope portam piscatorem,* ***Op des Greven-hoff*** *vulgo vocatur, arboribus modo, ob viriditatem aestivo tempore, aspectui jucundissimis, consitus.*[2] Met deze beschrijving, vier jaar na de definitieve sloop van het gebouw, begon de geschiedschrijving over de Gravenhof. Vooral na de opgravingen in 1946 werd duidelijk dat hier niet zomaar een gravenverblijf had gestaan.

De voorliggende dissertatie is het eindproduct van een bijzonder onderzoeksproces. Zowel vanuit de historische als archeologische vakwereld werd lang uitgezien naar een synthetiserend verhaal over de vroege ontwikkeling van Zutphen, een van de vroege schakels in de stadsontwikkeling in Nederland. De 'Malta'-impuls, de wettelijke plicht om bij verstoring van de bodem opgravingen te laten uitvoeren en rapporteren, heeft de afgelopen jaren veel kennis over Zutphen opgeleverd. De wortels van de stad bleken veel verder terug te gaan dan op grond van historische bronnen werd aangenomen. De meest bijzondere en cruciale fase in de stadwording van Zutphen, de periode tussen 850 en 1200, bleef echter steken in algemene publicaties die gebaseerd waren op globaal bekeken opgravingsresultaten. De opgravingen op en rond het plein 's-Gravenhof vonden plaats in het 'pre-Malta'-tijdperk (1946-1999) en zijn nooit adequaat uitgewerkt. Met name de kwestie over de datering, fasering, omvang en status van het tufstenen gebouwencomplex op het 's-Gravenhof bleef hangen in algemene aannames en globale reconstructies. Juist over deze volmiddeleeuwse periode in Zutphen woedt al enige decennia een polemiek onder mediëvisten. Centraal daarin staan de graven van Zutphen en hun burcht. Is Zutphen een *allodium* of een rijksleen? Wie liet het tufstenen paltscomplex bouwen? En waarom? Wat is de relatie met de omliggende Hamalandse graafschap? Op deze en meer vragen

1 Tadama 1856, 1 - 7; Frijhoff, Groothedde & Ter Strake 2011, 9; Tacitus, Historiae V: 26.
2 Pontanus 1639, 64.

wil de dissertatie antwoorden en suggesties voor verder onderzoek geven. Maar voordat dit mogelijk was, moesten de betrokken opgravingen eerst zorgvuldig worden uitgewerkt. Voor deze onmisbare fase van onderzoek zijn subsidies verkregen van het NWO-programma Odyssee (kortlopend onderzoek) en het Belvoir werkenprogramma (2010-2012) van de provincie Gelderland.
Het proefschrift behandelt de uitwerking van de sporen, structuren en vondsten van de opgravingen op en rond het plein 's-Gravenhof uit de periode van 850-1200. De periode daarvoor, de Romeinse en Merovingische tijd, wordt summier behandeld, omdat deze periode niet het hoofdonderwerp van deze onderzoeksfase is. De Karolingische periode wordt wel uitvoerig behandeld omdat de Zutphense tufstenen aula binnen de context van de Karolingische burg is aangelegd. Ook heeft dit onderzoek belangrijke aanvullende gegevens over de Karolingische tijd opgeleverd.

De belangrijkste output van dit onderzoek zijn de nieuwe reconstructies van de houtbouwfasen en de steenbouwfasen van de representatieve hoofdgebouwen in zowel 2D (de plattegronden) als 3D (de doorsneden, architectuur een digitale reconstructie en fysieke maquettes). Verder biedt de dissertatie de beschrijvingen en faseringen van de versterkingen, gebouwen en gebouwcomplexen op en rond het plein.
Een belangrijk bijproduct is de uitwerking van de zoölogische vondstcomplexen uit de 10e tot 12e eeuw. Aan de hand van de resten van zoogdieren, vogels en vissen wordt een beeld verkregen van de vleesconsumptie van de adellijke bewoners en bezoekers van de Zutphense hof door de tijd heen.
Verder zal worden ingegaan op de vergelijking van het Zutphense gebouwencomplex met de paltsen en burchten elders in Noordwest-Europa en de status van de Zutphense palts in internationaal perspectief.
Tot slot komt de vraag aan de orde wie de Zutphense palts heeft laten bouwen. Of daar een definitief antwoord op kan komen, valt te bezien. In elk geval is een uitvoerige uiteenzetting van de archeologische en historische context onontbeerlijk om deze vraag te kunnen beantwoorden.

1 Inleiding

1.1 Algemene onderzoeksgegevens en ligging van de opgravingen

Provincie: Gelderland
Gemeente: Zutphen
Plaats: Zutphen
Toponiem: 's-Gravenhof
Projectcodes: Zp, HvdK, 's-Gr'98, 's-Gr-'99, LH'99, KU1, Zu-St
Coördinaten: 210.280 – 461.520 210.195 – 461.610
210.310 – 461.680 210.235 – 461.660
Archis-onderzoeksnummers: 39646, 26042, 21833, 21800, 38492, 21148
Periode van opgravingen: 1946, 1993-1999
Opgravingsleiding: J.G.N. Renaud (1946), M. Groothedde (1993-1999), Th. A. Spitzers (1996-1997)
Aantal uitgegeven putnummers: 23 (totaal van alle betrokken opgravingen)
Aantal uitgegeven spoornummers: zie bijlagen per opgraving
Aantal uitgegeven vondstnummers: zie bijlagen per opgraving
Documentatie bevindt zich in het Regionaal Archief te Zutphen, Spiegelstraat 13, 7201 KA Zutphen, uitgezonderd de originele veldtekeningen van 1946. Die bevinden zich bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed te Amersfoort.
Vondstmateriaal bevindt zich in het gemeentelijk depot voor bodemvondsten, Dieserstraat 11, 7201 NA Zutphen.

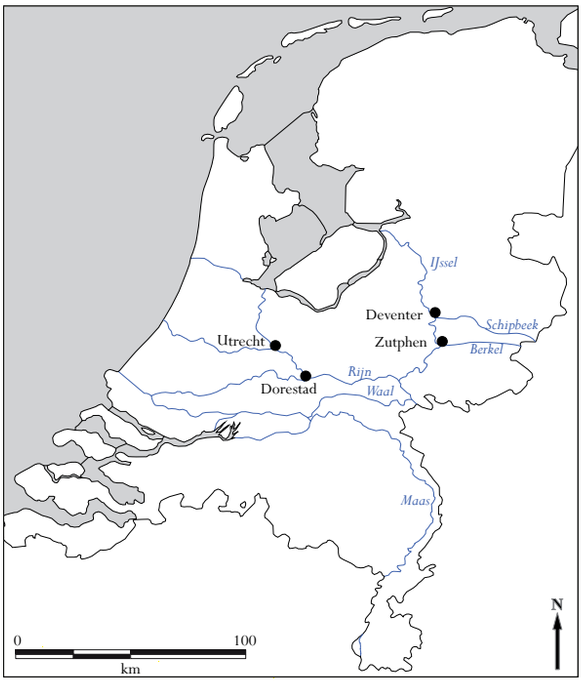

1.1: Ligging van Zutphen en andere belangrijke sites in de vroege middeleeuwen.

1.2: De betrokken opgravingen op en rond het plein 's-Gravenhof.

1.2 Samenstelling onderzoeksteam in de Odysseefase

Gem. Zutphen	Drs. M. (Michel) Groothedde (senior)
UVA/AAC	Prof. Dr. F.C.W.J. (Frans) Theuws
UVA/AAC	Dr. C. (Chiara) Cavallo
UVA/AAC	Drs. H.J. (Bob) Beerenhout (Archeo-Zoo)
Aestimatica	Drs. E. (Erica) Rompelman
Gem. Zutphen	Drs. K.C.J. (Kim) van Straten
Gem. Zutphen	Archeologieassistenten van de gemeentelijke archeologische dienst

1.3: Onderzoek naar de oostmuur van het tufstenen paltsgebouw (augustus 1999).

1.4: Open dag op de opgravingen in het rioolтracé van het plein 's-Gravenhof (augustus 1999).

1.5: Drie dagloners leggen de eerste proefsleuf op het plein open kort na aanvang van de opgraving op 12 juni 1946, terwijl J.G.N. (Jaap) Renaud en prof. A.E. (Albert Egges) van Giffen aan de putrand overleggen.

1.6: J.G.N. (Jaap) Renaud, pionier van de Nederlandse kasteelarcheologie en het middeleeuws aardewerk, in zijn studeerkamer in de jaren vijftig van de vorige eeuw.

2 Aanleiding van het onderzoek

Het hier gepresenteerde proefschrift is de vrucht van het onderzoeksproject 'De vorstelijke palts van Zutphen' dat in het kader van het NWO-Odyseeprogramma werd gesubsidieerd als kortlopend onderzoek. De promotiefase van het onderzoek werd tevens mogelijk gemaakt met aanvullende subsidies van de provincie Gelderland uit het Belvoir-werkenprogramma 2010-2012.
De stad Zutphen is een van de belangrijke schakels in de vroegstedelijke ontwikkeling van ons land. De site representeert niet alleen een stadskern van regionaal en nationaal belang, doch door de historische context (stedelijke genese in de periode 800-1200 AD) en archeologische verschijningsvorm (een ronde burcht en centrum van rijksaristocratie) moet de vindplaats Zutphen van internationaal belang worden geacht.
Het tufstenen complex in Zutphen, dat in de literatuur tot op heden als 'palts' werd aangeduid, kan slechts worden verklaard in een breed grensoverschrijdend perspectief: paltsen functioneerden in een breed sociaal en politiek netwerk van de Karolingische en Duitse vorsten, de kerk en de rijksadel.
Onze grootste provincie Gelderland zou in zijn huidige geografische vorm niet bestaan hebben zonder de aanwezigheid van de hoogadellijke burg en de 'palts' te Zutphen en de aanwezigheid van het machtige gravengeslacht 'van Zutphen' aldaar. Zij zijn via de vrouwelijke lijn de voorouders van de graven van Gelre die vanuit Zutphen in de 12e eeuw hun territoriale claim in het rivierengebied konden uitbouwen tot het machtige hertogdom Gelre en de provincie Gelderland zoals we die nu kennen. De Gravenhof te Zutphen is daarmee een belangrijke kiemcel van de provincie Gelderland.
Het Rijk en de gemeente Zutphen besloten in 2002 het plein 's-Gravenhof met de aangrenzende percelen en het immuniteitsgebied van de Sint-Walburgiskerk tot archeologisch rijksmonument te verheffen. Nieuwe primaire gegevens uit opgravingen zullen de komende decennia slecht mondjesmaat beschikbaar komen. Daarom was het nu juist een geschikt moment om alle beschikbare gegevens uit oud onderzoek toegankelijk te maken en te analyseren in de vorm van een promotieonderzoek. Om onderzoek mogelijk te maken, dient een van de belangrijkste monumenten uit de volle middeleeuwen, een absolute Rembrandt van de middeleeuwse archeologie, nader uitgewerkt en ontsloten te worden.
Die kennis kan en zal gebruikt worden om de gemeentelijke onderzoeksagenda te sturen. In de SIKB-prijswinnende beleidsnota Graven met Beleid (2007) van de gemeente Zutphen staat het onderzoeksthema 'de middeleeuwse stad' met de vroege stadsontwikkeling en het bestuurlijke centrum expliciet genoemd als aandachtgebied. Ook de Regionale Kennisagenda Oost Gelderland (in opdracht van de provincie Gelderland en de Achterhoekse gemeenten) zal gebaat zijn bij de synthese van deze site die immers de bestuurlijke bakermat is van het graafschap Zutphen.
Kennismanagement, de synthese van onderzoeksresultaten na vele decennia van onderzoek, is de basis van goed beleid en gefundeerde onderzoeksagenda's oplokaal, regionaal en nationaal niveau.
Het onderzoek is zeker ook van belang voor de aanscherping van de onderzoeksvragen van toekomstig onderzoek. De vroegstedelijke ontwikkeling in de

vroege middeleeuwen en alle vragen die daarmee samenhangen, staan in met name de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (NOaA) in de hoofdstukken 20 en 24 specifiek omschreven, waarbij Zutphen als representant van de vroegstedelijke ontwikkeling expliciet wordt genoemd. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft laten weten dat het opvullen van de kennislacune op dat gebied een bijdrage levert aan het selectie- en besluitvormingsproces rond archeologische interventies bij ruimtelijke ingrepen.
Tot slot is het plein middels grondradaronderzoek gescand op bouwresten in de nog niet onderzochte delen van de tufstenen aula. Op deze wijze zijn aanvullende inzichten verkregen in de plattegrond van het gebouw. De informatie draagt bij aan een beter beheer van het rijksmonument.

2.1 Historische context en probleemstelling

In 1946 en in de periode 1993 tot 1999 vond archeologisch onderzoek plaats in het oudste deel van de stad: op en rond het plein 's-Gravenhof. Er werden sporen gevonden van 1700 jaar onafgebroken bewoning, een in hout gebouwde hof uit de Karolingische tijd (9e eeuw), een Vikingaanval en een groot 'paltscomplex' uit (vermoedelijk) de 11e eeuw (voor het begrip 'palts' zie 3.1). Vooral dat laatste gebouwencomplex roept vragen op die we zonder meer van nationaal en internationaal belang kunnen noemen. Paltscomplexen als die te Zutphen zijn in het Duitse rijk (waartoe ons land in de middeleeuwen behoorde) bij uitstek koninklijke verblijfsplaatsen. Ook te Nijmegen (Valkhof) en Utrecht (Lofen) zijn rijkspaltsen bekend. In Meerssen en Maastricht lagen vermoedelijk vergelijkbare complexen. Maar is de Zutphense palts als een rijkspalts van een Duitse vorst te interpreteren?
In Duitsland, Frankrijk en Italië is een lange en belangrijke onderzoekstraditie van paltsenonderzoek aanwezig als onderdeel van de analyse van de structuur van koninklijke machtsuitoefening en de ontwikkeling van de middeleeuwse staat in verschillende perioden.[3] De rol van de archeologie daarin is steeds sterker geworden naar aanleiding van opgravingen in paltsen als die te Aken, Ingelheim, Frankfurt, Duisburg, Paderborn en Tilleda. Vanuit Nederland is deze bijdrage ten onrechte beperkt.
Met betrekking tot Zutphen woedt een flinke polemiek over de interpretatie van het omvangrijke tufstenen gebouwencomplex. Directe schriftelijke bewijzen voor koninklijke bezoeken, die kunnen aantonen dat het om een koninklijke palts ging, ontbreken. Op het plein stond in de middeleeuwen een groot tufstenen gebouw, een representatieve aula. Door de omvang, materiaalgebruik en architectonische uitingen is vanaf 1999 beweerd dat het moest gaan om een koninklijke aula, deel uitmakend van een paltscomplex.[4] Andere auteurs spreken dit tegen of nuanceren de stelligheid.[5] Feit is evenwel dat het gebouw in Zutphen een enorme afmeting kent (NB: enige meters langer dan de bekende koningspalts van Goslar, en circa 15 meter langer dan de palts 'Lofen' te Utrecht). Wie was de opdrachtgever tot de bouw van de Zutphense aula? Vanaf de opgravingen in 1946 tot 1994 werd in de literatuur kritiekloos aangenomen dat het om een 'grafelijke palts' ging. Maar 'grafelijke' paltsen lijken in het Duitse

3 Ehlers 2007; Renoux 2007; Streich 1984.
4 Bastemeijer & Groothedde 1999.
5 Van Winter 2002; Jongbloed 2006; Jongbloed 2010.

Rijk voor het midden van de 12e eeuw niet voor te komen en al zeker niet met de omvang en allure van de Zutphense aula. Althans, in de literatuur was vooralsnog geen parallel gevonden.[6] Maar het onderzoek naar adellijke dynastenburchten heeft de laatste jaren niet stil gestaan. Men denke in ons land aan de opgravingen van de burcht Rode in Sint-Oedenrode, de kleine versterking van Appel bij Nijkerk, de uitwerking van de versterking op het Montferland en de studies naar vroege burchten in het algemeen in Nederland.[7] Vanaf het midden van de jaren '90 werd geopperd dat de Zutphense aula een koninklijke palts moest zijn.[8] Daarbij rijst de vraag of er momenten aan te wijzen zijn waarop er voor de Duitse koningen redenen zijn geweest te Zutphen een palts te bouwen: rond 1020, na de uitschakeling van Balderik en Adela van Hamaland? Of rond 1040 tijdens de machtstrijd tussen koning Hendrik III en de Lotharingse hertog Godfried met de Baard? Recente studies wijzen er op dat de graven van Zutphen een directe afstammingsrelatie hadden met de Ottoonse en (indirect) Salische keizers.[9] Er is een recente hypothese van Hein Jongbloed die Otto de Rijke van Zutphen als bouwheer aanwijst, die als laatste Ottoon in de Saksische oorlogen in de rol van troonpretendent gemanoeuvreerd zou zijn.[10] Andere onderzoekers wijzen de Utrechtse bisschop Bernold aan als mogelijke opdrachtgever die in 1046 de grafelijke rechten in het Zutphens-Hamalandse graafschap van de keizer geschonken kreeg.[11]
In de 12e eeuw heeft de eerste Gelders-Zutphense graaf Hendrik I (1138-1181) het paltscomplex als residentie in gebruik genomen. Daarvan zijn eveneens bijzondere archeologische sporen gevonden. Onder Hendrik I ontwikkelt Zutphen zich als eerste Gelderse nederzetting tot stad.
De polemiek zoals die tot op heden is gevoerd, mist evenwel een gedegen kennis van de opgegraven en gedateerde archeologische gegevens, laat staan dat de voor handen zijnde gegevens in een juiste context worden gebruikt of geïnterpreteerd. Het is daarom van het grootste belang dat de archeologie van het machtcentrum Zutphen eerst gedegen in kaart wordt gebracht en in een brede context wordt geplaatst.

2.2 Oud onderzoek

Alle archeologische gegevens die in de interpretatie tot nu toe een rol hebben gespeeld, zijn slechts in hoofdlijnen uitgewerkt. Financiële middelen voor een gedegen uitwerking waren er in de afgelopen decennia niet of nauwelijks. De grote opgraving op het plein 's-Gravenhof van J.G.N. Renaud (1946) is slechts heel basaal uitgewerkt met de stand van kennis van die tijd (1950). Een ander bijkomend probleem is dat de opgravingen, en daarmee de sporen en gebouwrestanten, nooit goed gegeorefereerd zijn in hun onderlinge samenhang. In de sporenplattegronden van de opgraving van 1946 zitten zelfs forse schaalfouten. Daarnaast is er inmiddels veel meer kennis om vondstcomplexen uit de periode van de 9e tot 13e eeuw scherper te dateren.

6 Zie Streich 1984 voor het meest complete overzicht.
7 Peters 2010; Doesburg e.a. 2011; Schut 2003; Aarts 2006.
8 O.a. Bastemeijer & Groothedde 1999.
9 Van Winter 2002; Balzer 2006; Jongbloed 2006; Jongbloed 2010.
10 Jongbloed 2006.
11 Van Winter 2002.

De opgravingen rond het plein die tussen 1989 en 2004 zijn uitgevoerd (een twintigtal kleine en grote opgravingen), bevatten een schat aan informatie die nooit in synthetiserende vorm was uitgewerkt. Van de stadhuisopgravingen (1996-'97) waren zelfs de 10e- tot 12e-eeuwse sporen en gebouwen nooit uitgewerkt. Alleen de 9e-eeuwse sporen kregen door de aanwijzingen voor Vikinggeweld alle aandacht. Juist in de 10e tot 12e eeuw bevinden we ons op deze site in het machtcentrum van de Hamalandse, Zutphense en Gelderse graven, al of niet met een koninklijke en/of bisschoppelijke fase.

2.3 Samenwerking tussen promovendus, de universiteiten, promotor en andere onderzoekers.

Het onderzoek is hoofdzakelijk uitgevoerd binnen de archeologische dienst van de gemeente Zutphen. Het Amsterdam Archeologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam (AAC) was al vele jaren bij het onderzoek naar het vroegstedelijke Zutphen betrokken. Deze betrokkenheid heeft een nieuwe impuls gekregen met dit onderzoeksproject en kreeg een vervolg met het hieruit voortgekomen promotieonderzoek dat door prof. dr. Frans Theuws werd begeleid. De thematiek en problematiek van de vroegmiddeleeuwse centra en vroege stadsvorming staan centraal in het onderzoeksprogramma van het AAC. Bij het AAC lopen al enige onderzoeksprogramma's met de stad als thema (Maastricht, Dorestad, Town and Countryside). Enkele Zutphense deelstudies zijn in scriptievorm door studenten van het AAC verschenen en gepubliceerd in de reeks Zutphense Archeologische Publicaties (ZAP 10, 13, 21 en 36). Erica Rompelman van het bedrijf Aestimatica onderzocht in het kader van haar studie aan het AAC de Karolingische botcomplexen van het paltsterrein. Zij heeft in het kader van dit project een betrouwbare quickscan geleverd van een enorme bottendump uit de 12e eeuw. Chiara Cavallo (AAC) heeft het botmateriaal van de palts zelf onderzocht (10e-12e eeuw). Bob Beerenhout (AAC / Archeo-Zoo) bestudeerde het vismateriaal. Chiara Cavallo heeft zorg gedragen voor de wetenschappelijke controle en synthese van de zoölogische data. Haar deelstudie verscheen ook in de ZAP-reeks (ZAP 67).

De uitwerking en synthese van de onderzoeken is met Frans Theuws regelmatig geëvalueerd. Vanaf 1 januari 2012 aanvaardde Theuws de leerstoel Middeleeuwse Archeologie binnen de Faculteit der Archeologie van de Universiteit Leiden. Dit onderzoek, dat op dat moment grotendeels was voltooid, verhuisde dientengevolge mee naar Leiden. De archeologische faculteit van de universiteit van Leiden is sinds enige jaren actief om de archeologie van de stad als volwaardige specialisatie binnen het onderzoeksprogramma te krijgen. Dit promotieonderzoek paste dus naadloos in de ambities van de archeologische faculteit op het gebied van de middeleeuwse archeologie en de archeologie van de stad.

3 Doel- en vraagstelling

Het eerste doel van het Odysseeproject en het daaruit voortvloeiende promotieonderzoek was de uitwerking van het archeologisch onderzoek dat in 1946 en 1993-1999 op en rond het plein 's-Gravenhof te Zutphen heeft plaatsgevonden. Deel van de uitwerking omvatte het maken van een gedigitaliseerde en gegeorefereerde alle-sporenkaart met daaraan gekoppeld een database en een basisrapportage. De sporen en structuren zijn gedateerd en gekoppeld aan een fasering van de waargenomen verschijnselen op het paltsterrein.
Het tweede doel was de vondsten van de opgravingen 's-Gravenhof 1946 en de afvalkuilen langs de westmuur van de tufstenen aula in de opgraving Huize van de Kasteele te determineren, evenals de zoölogische complexen uit de 10e tot 12e eeuw. Het doel was een beeld te vormen van de materiële cultuur en voedselcultuur van de bewoners en bezoekers van het paltscomplex. Dit in relatie tot de geschreven bronnen.
Het derde doel was een beschrijving te geven van de ruimtelijke en fysieke ontwikkeling van het grafelijk centrum Zutphen vanaf de Karolingische periode. In het geval van Zutphen leidde de ontwikkeling van dit machtcentrum tot een vroege vorm van stadsontwikkeling die zou uitmonden in de stadsrechtverlening kort voor 1200.
Het vierde doel was het realiseren een nieuwe topografische en architectonische reconstructie van het Zutphense paltscomplex ten tijde van met name de tufstenen aula en zijn omgeving. Daarna kon het gebouwencomplex vergeleken worden met de vele paltscomplexen in Duitsland, de enkelen in Nederland en België en buiten het Duitse rijk. De synthese van dit onderzoek moet de archeologische en historische discussie voeden hoe dit complex geïnterpreteerd moet worden en wie de mogelijke bouwheer is geweest.
Het vijfde doel was dan ook te komen tot een plausibele interpretatie van het Zutphense paltscomplex, het bepalen van de opdrachtgever en het verklaren waarom nu juist te Zutphen dit complex tot stand kwam.
Het laatste doel is een beschrijving te geven van de plaats en betekenis van het grafelijk hof en het paltscomplex in de vroegstedelijke ontwikkeling van Zutphen.
Als de doelstellingen worden vertaald naar onderzoeksvragen dan kunnen die als volgt worden geformuleerd:

Doel 1 uitwerking archeologische structuren:

- *Welke structuren zijn er in de opgravingen op het paltsterrein te herkennen?*
- *Wat is de fasering en datering van die structuren?*
- *Welke sporen (muren, uitbraaksporen, kistwerk) behoren tot de tufstenen aula en wat is de complete plattegrond van dit gebouw?*
- *Welke bouwfasen zijn in dit gebouw te onderscheiden en hoe zijn de bouwfasen te dateren?*
- *Welke gebouwen gingen aan de tufstenen aula vooraf?*
- *Hoe is de wijziging in de oriëntatie van het complex te verklaren?*
- *Welke bijgebouwen behoren tot het paltscomplex?*

- *Wat zijn de functies van de gebouwen geweest?*
- *Wanneer is het paltscomplex omwald/omgracht?*
- *Welke ruimtelijke impact heeft de omwalling gehad?*
- *Hoe verliep het verval- en sloopproces van de tufstenen aula tot de sloop van de laatste resten in 1635?*

Doel 2 uitwerking en determinatie van de vondsten en botcomplexen:
- *Welke architectuur- en bouwfragmenten zijn aan de paltsaula toe te schrijven en wat zeggen die resten over het uiterlijk van het gebouw?*
- *Wat zegt de keramiek over de status van het paltscomplex en zijn bewoners?*
- *Zegt het importpercentage iets over die status?*
- *Zijn er onderscheidende (bijzondere) vondsten gedaan op het paltsterrein?*
- *Wat zeggen de bijzondere vondsten uit de paltsperiode over de status van de bewoners?*
- *Wat zeggen de zoölogische complexen over de status van de bewoners tussen 900 en 1200?*

Doel 3 en 6 ruimtelijke en fysieke ontwikkeling van Zutphen:
- *Wat is de ontwikkeling van de nederzetting Zutphen geweest vanuit de Karolingische ringwalburg tot aan de stadsrechtverlening en hoe past de palts/gravenhof daarin?*

Doel 4 reconstructie van het hoofdgebouw van het paltscomplex
- *Wat was het uiterlijk van de aula in de bouwtijd?*
- *Wat was het uiterlijk van de aula na latere verbouwingen?*
- *Bestaan er (contemporaine) afbeeldingen van de aula?*
- *Met welke gebouwen is de Zutphense aula te vergelijken?*

Doel 5 interpretatie van het paltscomplex
- *Waarom werd dit gebouwencomplex in Zutphen gebouwd?*
- *Wie kunnen de initiatiefnemers geweest zijn tot de bouw en verbouw van de tufstenen aula?*

De vragen bij de doelstellingen 1 t/m 3 vormden het uitgangspunt bij de uitwerking van de betrokken opgravingen in de Odysseefase en worden op uitwerkingsniveau beantwoord in hoofdstuk 8, 9 en 10. De samenvattende beantwoording van deze vragen is als bijlage 1 overgenomen uit het Odysseerapport *Zutphense Archeologische Publicaties 66*. In hoofdstuk 7 wordt de archeologische en historische context geschetst in welk licht de archeologische resultaten van dit onderzoek moeten worden geplaatst en verklaard. De reeds uitgewerkte en gepubliceerde archeologische gegevens over de Karolingische periode vormen daarbij het uitgangspunt. De laatste vijf vragen zijn in het licht van de geschetste probleemstelling in 2.1 en als doel 4 en 5 cruciaal. Het zijn de vragen die in hoofdstuk 12 en 13 aan de orde komen. In de samenvatting worden de resultaten in samenhang gepresenteerd.

3.1 Begripsbepaling: wat is een palts?

In de literatuur is, vanaf de vondst van het tufstenen gebouw in 1946, vrij consequent gesproken over 'de Zutphense palts'. Tot in de jaren 90 van de 20ste eeuw werd zelfs gesproken over de 'grafelijke palts'. Dat is feitelijk een niet bestaand begrip in de (vooral Duitse) literatuur over paltsen.[12] Paltsen werden, althans niet voor het midden van de 12e eeuw, door graven of lagere adel gebouwd, maar door koningen, hertogen en bisschoppen.

In de strikte zin des woords is een palts (afgeleid van het Latijnse '*palatium*') een 'koninklijk' complex van gebouwen dat als bestuurlijk, juridisch en representatief centrum van de vorst dienst deed voor het houden van hofdagen en andere belangrijke bijeenkomsten en voor het huisvesten van de vorst en zijn gevolg op reis in zijn uitgestrekte rijk. Centraal in dit complex stond een paleisachtig hoofdgebouw, vaak aangeduid als '*palas*, of '*curia regis*' of '*aula regis*'. De palts was geen hoofdstedelijke residentie waar het centrale gezag was gevestigd. De macht van de vorsten in de 9e tot 13e eeuw was gebaseerd op het rondreizende koningschap waarbij de vorst zich in de verschillende delen van het rijk liet zien en zijn gezag (be)vestigde.[13] Als zodanig maakte de palts deel uit van een netwerk van tijdelijke verblijfsplaatsen. De palts kende een publieke functie (*aula regia, palacio publicum*) voor bijvoorbeeld rijksdagen, en een private functie als huis van de koning (*domus regis*). Voorts was er een *curia* of *curtis* van waaruit de domeinen (*fiscus*) werden beheerd en bestuurd. Paltsen waren ontmoetingspunten, waar de vorst steun zocht bij de regionale adel en politieke en sociale verbonden sloot, zoals huwelijken. Er waren economische motieven om een palts in een gebied te bezoeken (beheer domeinen, handel) en last but not least was het de plaats om enige tijd van de opbrengst van de lokale domeinen te leven. De Karolingische vorsten Karel de Grote en Lodewijk de Vrome hadden nog een uitgesproken voorkeur voor paltsen als Aken, Ingelheim en Nijmegen in het oostelijk deel van hun stamland Austrasië. Vanaf de Ottonen verplaatste het zwaartepunt van de favoriete koninklijke verblijven zich naar het oosten, het stamland van de Saksische hertogen. Dit gebied bleef onder de Saliërs ook sterk in de aandacht, al worden dan bisschoppelijke centra als Utrecht, Paderborn en Bamberg ook frequent bezocht. Het rondreizen van de vorsten (gereconstrueerd in de '*itineraria*') laat zich vooral reconstrueren aan de hand van de oorkonden die in paltsen werden uitgevaardigd. Veel oorkonden werden opgemaakt tijdens hofdagen waar de rijkselite zich verzamelde en de vorst de belangrijkste rijkszaken regelde. Maar ook buiten de rijksdagen werden, vaak lokale en regionale, zaken geregeld. Daarnaast vierde de koning de belangrijkste christelijke feestdagen Kerstmis, Pasen en Pinksteren bij voorkeur in bisschoppelijke centra of in belangrijke paltsen als Nijmegen en Aken. De oude paltsen of paltsen waar belangrijke gebeurtenissen plaatsgevonden hadden, zoals geboortes, kroningen of het overlijden van vorsten, werden *lieux des memoires* voor latere vorsten en dynastieën die zich graag spiegelden aan hun voorgangers.

Het Frankische rijk van Karel de Grote werd na een reeks rijksdelingen onder zijn nazaten (Verdun 843, Meerssen 870, Ribemont 880) verdeeld in drie rijksdelen. De grenzen van die deelrijken hebben in het huidige Nederland op

12 Zie onder meer Hotz 1966/1991, 75-105; Ehlers 2007.
13 Bernhardt 1993; Koopmans 1989, 18-23; Seltmann 1999; Ehlers 2007.

wisselende plaatsen gelegen. Het middenrijk Lotharingen besloeg het grootste deel van ons land. Na de verovering van Lotharingen door Hendrik I 'de Vogelaar' in 925 maakte ons gebied officieel deel uit van het Oost-Frankische rijk. Dit rijk bestond uit een aantal stamhertogdommen waarvan de hertogen uit hun midden een koning kozen. Al tijdens de dynastie van de Saksische Liudolfingers ('Ottonen') werd het koningschap overerfbaar, maar de dreiging van troonpretendenten en opstand van de rijksadel was altijd aanwezig. Om die reden werd de bestuursmacht in de vele graafschappen in het rijk in toenemende mate opgedragen aan de bisschoppen. Deze kerkelijke vorsten werden door de keizer zelf benoemd en zij vormden geen dynastieke bedreiging. Dit 'rijkskerkenstelsel' vormde de belangrijkste machtsbasis van de Oost-Frankische vorst en de rijksbisschoppen waren zijn trouwste bondgenoten. Na de verheffing van Otto I 'de Grote' tot keizer in 962 erfde het Oost-Frankische rijk als het ware de status en de glans van het rijk van Karel de Grote dat op zijn beurt in de traditie stond van het laat-Romeinse christelijke keizerschap. Om die reden werd vanaf het einde van de 10e eeuw gesproken over het Heilige Roomse rijk. De koning/keizer was vanaf dat moment de hoogste wereldlijke vertegenwoordiger van Christus op aarde en alle protocollen werden ingericht om die status te benadrukken.[14] Het bezoek aan een palts werd begonnen met een protocollaire kroning, de zogenoemde '*Festkrönung*', waarbij de vorst met veel ceremonieel in de paltskerk (of bisschoppelijke kroningskerk) werd onthaald. Die ontvangstprotocollen waren vastgelegd in de '*ordines ad reges suscipiendum*' waarbij de ontvangst symbool stond voor Christus' intocht (*adventus domini*) in Jeruzalem op Palmzondag. De koning bezocht, voorzien van de rijksinsignes (*regalia*), de dienst in de kerk en liet zich vervolgens aan het volk zien. De paltsaula deed dienst als feestelijke zaal waar de maaltijd werd gebruikt en waar vergaderd en recht gesproken werd. Op deze wijze werd 's konings macht in dit deel van het rijk bevestigd. Vooral onder de Salische keizers werd dit ceremonieel uitgebuit in een streven de altijd opstandige adel te bestrijden. De '*Festkrönungen*' werden in toenemende mate in bisschoppelijke centra gehouden.

3.1: Maquette van de palts van Gelnhausen.

3.2: Gelnhausen. Van de Duitse koningspaltsen is, door hun functieverlies en verval vanaf de 13e eeuw, zelden meer over dan een ruïne.

Het rondreizende koningschap verwaterde in de loop van de 13e eeuw. Steeds vaker koos de vorst voor vaste residenties. Bovendien was de positie van het koningschap veranderd door een toenemende macht van de kleinere landsheer-

14 Klewitz 1966.

lijke vorstendommen die zich als ministaatjes ontwikkelden. Daarmee verviel de functie van de paltsen als verblijfplaatsen van het rondreizende centrale gezag en de meesten raakten in verval of kregen andere functies.

Een koningspalts in eigenlijke zin was gevestigd op eigen grond van de koning, te midden van uitgestrekte koninklijke domeinen, waarvan de opbrengst voor een belangrijk deel ten goede kwam aan de palts. Deze goederen worden aangeduid als 'tafelgoederen' omdat de reizende hofhouding letterlijk de opbrengsten van de domeinen consumeerde.[15] Behalve de tijdelijke verblijfsfunctie van de koning fungeerde de palts als administratief en juridisch centrum van de regio. Het bestuur en beheer werd, bij afwezigheid van de vorst, opgedragen aan een graaf of bisschop. Verder is uit met name opgravingen duidelijk geworden dat de palts ook het centrum was van hoogwaardige ambachtelijke productie. Er werden luxegoederen geproduceerd die een belangrijke rol speelden in de uitwisseling binnen de sociale en politieke netwerken van de vorst. Vooral lijfeigenen en horigen waren bij de productie en distributie betrokken.
Voorbeelden van echte koningspaltsen zijn die te Nijmegen[16], Aken[17], Ingelheim[18], Duisburg[19], Goslar[20], Tilleda[21], Werla[22], Neurenberg[23] en Zürich[24]. In de 12e eeuw komen daar nieuwe paltsen bij, zoals Seligenstadt[25], Kaiserslautern, Wimpfen, Gelnhausen[26] en Kaiserwerth[27].
De koning bezocht vanaf de 11e eeuw in toenemende mate de bisschoppelijke centra op en daar verrezen paltsen. Bamberg[28], Utrecht[29] en Paderborn[30] behoorden zeker tot de frequent bezochte paltsen waar de koning over een eigen p*alas* kon beschikken. Bovendien zijn de laatste twee paltsaula's uit opgravingen, dan wel bouwhistorisch onderzoek bekend.[31] Als de koning ooit Zutphen heeft aangedaan, dan zal dat op een reis van Paderborn naar Utrecht zijn geweest, een route die in de 11e eeuw meermalen moet zijn gevolgd. In dit verband moet ook Deventer worden genoemd, waar de Ottoonse familie in de 10e eeuw gegoed was en waar de koning mogelijk vóór 1046 een *palas* had.[32] Ook de kloosters behoren tot de verblijfsmogelijkheden, waarbij de rijkskloosters als Quedlinburg, Merseburg en Corvey niet alleen als doorreisoord werden gebruikt maar vaak het reisdoel waren.[33]

---

15 Brühl 1968; Eberhardt & Grimm 2001, 8-9.
16 Kuys 2005, 226-247.
17 Knapp 2008, 18-29.
18 Jongste stand van onderzoek: Grewe 2007.
19 Herrmann 2010a met nieuwe reconstructie van de Duisburger palts op pagina 35, 41 (Google Earth, www.RuhrZeiten.de); Herrmann 2010b.
20 Frontzek, Memmert & Möhle 1996.
21 Eberhardt & Grimm 2001.
22 Streich 1984.
23 Friedel & Grossmann 2006. Van de oudste fase rond 1050 bleef niets bewaard. De huidige *palas* dateert van rond 1200.
24 Zotz 2002; Motschi 2011.
25 Atzbach 2009.
26 Knapp 2008, 81-82 (Kaiserslautern), 86-88 (Gelnhausen), 89-96 (Wimpfen); Gelnhausen: Binding 1965.
27 Streich 1984; Ehlers 2007 met kaarten en diagram op pagina 20-23.
28 Schneidmüller 2002, 30-51.
29 Koopmans 1989; Hundertmark e.a. in prep. Vriendelijke mededeling Hein Hundertmark.
30 Winkelmann 1970; Gai 2007.
31 Winkelmann 1972; Koopmans 1989; Gai 2007.
32 Spitzers 1992; Groothedde 2004d.
33 Bernhardt 1993.

3.3: Maquette van het hoofdgebouw van de palts van Goslar in de situatie rond 1850, vlak voor de ingrijpende restauratie. Het gebouw diende toen als graanmagazijn.

3.4: De onderzaal ('ridderzaal') van de palas van Neurenberg. De zaal, die een goede impressie geeft van een tweeschepige ruimte in een palas, dateert van rond 1200.

3.5: De palas van de burcht Wartburg in Thüringen is een van de eerste palas-aula's die niet door een koning maar door een landgraaf op zijn burcht werd gebouwd. De bouw begon in 1157. Rond 1170 werd de bovenste zaal voltooid.

De koning kon echter ook de residenties van bevriende rijksadel bezoeken. In 944 bezocht Otto I de burcht Hoog-Elten van graaf Wichman van Elten.[34] In 968 verleende hij de rijksimmuniteit aan het door Wichman gestichte damesstift op de plaats van zijn grafelijke centrum. Het is zeker niet zo dat daarmee alle mogelijkheden van koninklijke verblijfsplaatsen zijn benoemd. De koning en zijn hofhouding kon immers onmogelijk meer dan 25 tot 30 km per dag afleggen en er zullen onderweg heel wat '*Raststätten*' geweest moeten zijn. Dat kon natuurlijk in de vorm van een tijdelijk kampement zijn, of een kleine burcht. Langs de veelbereisde routes, zoals de '*Hellweg*' van de Harz naar Duisburg en verder naar Aken of Nijmegen, lijkt in de loop van de 11e en 12e eeuw een lint van grotere en kleinere 'paltsen' te zijn gesticht.[35]

De rijksadel en lagere adel bewoonden doorgaans burchten. Daarbinnen was het lokale bestuurlijke en juridische centrum gevestigd. Net als de koning had een heer of graaf vaak meerdere residenties in zijn invloedsgebied. Burchten waren bij uitstek defensieve woonplaatsen. De oudste vormen kennen we in Noordwest Europa vooral in de vorm van ringwalburgen en aanverwante omwalde structuren. Rond 1000 evolueren die walburgen tot kleinere motteburchten op al dan niet natuurlijke hoogten.[36] Een bijzonder vroege vorm van dit type is de burcht Uplade op de stuwwal van het Montferland geweest (verwoest in 1018) die bestond uit een centrale tufstenen toren en diverse bijgebouwen binnen een omwalling.[37] Met gravin Adela van Hamaland als laatste bewoonster is Uplade te beschouwen als opvolger van de tot damesstift omgevormde

34 Binding 1986.
35 Ehlers 2007.
36 Aarts 2006; Aarts 2007.
37 Schut 2003.

burcht Hoog-Elten. Vanaf de tweede helft van de 12e eeuw gaat de rijksadel er toe over om paltsachtige complexen te bouwen.[38] Een bekend voorbeeld is de palts Dankwarderode van Hendrik de Leeuw, de Welfische tegenstrever van de Staufische keizer Frederik 'Barbarossa'. Deze palts in Braunschweig werd rond 1170 gebouwd naar voorbeeld van Goslar en moest Hendriks aanspraken op de koningstroon onderstrepen. In dezelfde periode verrezen niet-koninklijke paltsaula's in de burchten Wartburg[39], Büdingen, Wildenberg, Münzenberg en Vianden.[40] De landgraven van Thüringen uit het huis van de Liudovingers waren in 1157 één van de eersten die een *palas* met vorstelijke kenmerken bouwden op hun burcht Wartburg. Vermoedelijk drukte de *palas* de verhoogde status van de familie uit na een huwelijksalliantie met het Staufische huis.

Wat betreft het uiterlijk van de p*alas* of paltsaula, het hoofdgebouw van het paltscomplex; dat kenmerkte zich door zijn representatieve karakter. De architectuur van zowel de aula's als van de kerken en (palts)kapellen ontwikkelde zich vanaf de Karolingische renaissance als herkenbare vorstelijke bouw met de (laat)-Romeinse architectuur als inspiratiebron. De architectuur verbeeldde de continuïteit van het Romeinse rijksgezag en was tot in detail een verwijzing naar het koningschap.[41] Functioneel gezien bestond de paltsaula uit een begane grond of souterrain waar zich vermoedelijk vooral de huishoudelijke zaken afspeelden en waar voorraden lagen opgeslagen. Het had in de regel een vrij gesloten karakter. Dit in tegenstelling tot de verdieping waar in elk geval een grote zaal aanwezig was waar de ceremoniële feesten, maaltijden en zittingen werden gehouden. De vorst was gezeten op een troon in het midden van een lange zijde van de zaal. Daartegenover was de lange gevel vaak voorzien van een vensterarcade, bestaande uit gekoppelde romaanse vensters op (dubbele) deelzuiltjes. De vensterarcade en het daarmee in verbinding staande bordes boven de entreepartij (zoals bij de palts van Goslar), was bij uitstek een vorstelijk kenmerk, verwijzend naar de Romeinse paleizen en als zodanig een directe uiting van het heilige Roomse rijk.[42] Op de verdieping, of in een annex gelegen vleugel, waren ook de privévertrekken van de vorstelijke familie gevestigd en er was een kanselarij. Veel paltsaula's stonden in directe verbinding met een paltskapel, die als privégebedshuis diende voor de koning.

Met bovenstaande beschrijving van het fenomeen 'palts' en het functioneren ervan in het achterhoofd, moeten we de tot op heden als 'palts' betitelde archeologische resten op en rond het plein 's-Gravenhof te Zutphen nader gaan onderzoeken. We volharden, omwille van de leesbaarheid, in het gebruiken van de term 'palts' voor het gebouwencomplex en '(palts)aula' of *palas* voor het hoofdgebouw. In de conclusies zullen we terugkomen op de kwestie van de status en mogelijke bouwheer van het Zutphense complex.

---

38 Hotz 1981; Hotz 1966/1991, 49-51; Koopmans 1989, 19.
39 Schuchardt 2010.
40 Zie noot 30; Ook Streich 1984.
41 Mekking 1991; Bastemeijer & Groothedde 1999, 35-38 met literatuurverwijzing naar de betekenis van de architectuur in noot 23.
42 Wiedenau 1979, 278. In de loop van de 11e eeuw werden ook in bisschoppelijke paleizen vensterarcades toegepast, in de 12e eeuw ontwikkelde de vensterarcades zich tot arcadevenster die ook bij immuniteitsgebouwen, defensieve gebouwen en adellijke gebouwen voorkwamen.

Tot slot nog iets over het begrip 'hof'. *Het* hof is volgens Bernard Guenneé *l'ensemble de personnes qui entourent le prince*.[43] Het begrip slaat op de vorst en zijn *Gefolgschaft,* de hofhouding, die in het geval van de Duitse koningen constant op reis was: *sola mobilitate stabilis* (slechts stabiel in mobiliteit).[44] Ook de hoven van van kleinere vorsten als die van Gelre en Holland[45] reisden in de 13e eeuw nog rond. In contrast daarmee staat het begrip *de* hof, dat een locatie aanduidt waar *het* hof neerstreek. Minder verwarrend is dan te spreken van residenties.

43 Guenneé 1987, aangehaald door Mostert 2011.

44 Janse 2001, 362.

45 Alberts 1984; Mostert 2011.

3.2 Vorstelijke residenties, onderzoeksgeschiedenis en stand van onderzoek.

De verblijfplaatsen van koningen en andere vorstelijke machthebbers hebben al vanaf het begin van de archeologische wetenschap in de belangstelling gestaan. Niet alleen spraken de paleizen van lang vervlogen dynastieën en culturen tot de verbeelding (Rome, Thebe, Knossos, Troje, Babylon, Ankhor-Wat), de fascinatie voor koninklijke verblijfplaatsen en het onderzoek ernaar werden ook lang gevoed door nationalistische motieven. Beperken we ons tot het primaire onderzoeksgebied van het voormalige Rooms-Duitse Rijk – in andere Noord-Europese landen was het niet wezenlijk anders – dan kunnen we stellen dat de wetenschappelijke interesse vóór 1800 eigenlijk niet bestond. De klassieke oudheid kon zich al verheugen in een sterk groeiende belangstelling, maar het zou tot ver in de 19e eeuw duren eer de vroeg- en volmiddeleeuwse paltsen in ons eigen 'avondland' onderwerp van onderzoek werden. Juist kort na 1800 zijn nog veel paltscomplexen en kastelen gesloopt met als meest dramatische voorbeeld dicht bij huis het Nijmeegse Valkhof (gesloopt 1795). Een romantisch landschapspark met ruïnes om je te verpozen werd meer gewaardeerd dan een belangrijk historisch monument. De Akense palts was tot ver in de middeleeuwen een belangrijk symbool van koninklijke macht. Karel de Grote was de vorst bij uitstek waaraan latere vorstelijke dynasten zich graag spiegelden. Na de middeleeuwen was van de glans van het brandpunt van het Karolingische rijk niets meer te bespeuren. Dat gold zeker voor de op dat moment minder bekende paltscomplexen, waarvan de meerderheid in volstrekte vergetelheid was geraakt (Gelnhausen, Paderborn, Grone, Werla, Tilleda om er slechts enkele te noemen).

Heinrich Heine beklaagde zich bij een bezoek aan Goslar waar zojuist de Sint-Simon- en Judasdom was afgebroken: '*Wir leben in einer Bedeutungsschweren Zeit; tausendjähriche Dome werden abgebrochen und Kaiserstühle in die Rumpelkammer geworfen*'.[46] Zijn woorden waren tekenend voor het veranderende denken over de eigen geschiedenis. Al in 1817 was de Wartburg bij Eisenach het toneel – en onderwerp - van het ontwaken van nationaal bewustzijn van de Duitse bevolking. Hier werd door studenten Luthers Bijbelvertaling herdacht en begonnen de studenten zich te bezinnen op de betekenis van de middeleeuwse Duitse eenheid van vorst en staat en het verlangen naar een nieuwe Duitse eenheid.[47] De Wartburg werd het symbool van het streven naar de terugkeer van de nationale eenheid en is sindsdien voor de Duitser een nationaal symbool bij uitstek, zeker ook na de '*Wende*' van 1989 met 760.000 bezoekers in 1990. Het nationaal ontwaken zien we ook duidelijk terug in de herontdekking van de '*Kaiserpfalz*' Goslar, tot ongeveer 1850 een door de stad verpachte graanschuur aan de rand van Goslar.[48] Nadat de koning van Hannover in 1866 het vervallen complex had aangekocht en de restauratie was begonnen, werd het herstel van de palts, na de annexatie van Hannover, voortgezet door de Pruisische overheid. De restauratie van de Kaiserpfalz Goslar werd vervolgens het nationale symbool van de wederopstanding van het Tweede Keizerrijk. Het interieur werd voorzien van een nationalistisch programma van muurschilderingen. Op de centrale voorstelling

46 Gutmann & Schadach 2002, 37.
47 Schuchardt 2010.
48 Frontzek, Memmert & Möhle 1996.

op de plaats van de keizerstoel zegent Frederik Barbarossa de nieuwe keizer Wilhelm I nadat het rijk als een Schone Slaapster vele honderden jaren was ingeslapen. De feitelijke wakker kussende prins was natuurlijk Bismarck die niet ontbreekt in het beeldspektakel. Niet alleen Goslar, ook andere paltsen en rijksburchten, die fysiek nog overeind stonden, werden vanaf medio 19e eeuw gerestaureerd en bestudeerd. Voor de Wartburg werden vanaf 1845 reconstructieplannen uitgewerkt en uitgevoerd. De rijksburcht Neurenberg werd in dezelfde tijd onderzocht en gerestaureerd. Bij dit nationaal ontwaken speelde archeologisch en bouwhistorisch onderzoek een ondergeschikte rol. Udo Hölscher schreef pas in 1927 een eerste gedegen studie over de bouwontwikkeling van de palts van Goslar die nog altijd wordt aangehaald.[49] De 19e-eeuwse onderzoeken waren gericht op het vastleggen van wat resteerde met een sterk kunsthistorische benadering, en met restauratie als doel. Uiteraard werd er volop gefantaseerd over het uiterlijk van de paltsen en burgen tijdens de bloeitijd in de volle middeleeuwen met soms zeer romantische restauratiekeuzen. Van een grootschalig archeologisch onderzoeksprogramma naar paltsen was nog geen sprake. De archeologische gegevens kwamen vooral voort uit de graafwerkzaamheden ten behoeve van de restauratie (bijv. Goslar, Braunschweig, Kaiserswerth) of andere bouwwerkzaamheden (bijv. het Duisburgse stadhuis in 1900[50]).
In de 20ste eeuw kwam er wel een structurele wetenschappelijke aandacht voor de bouwhistorische en archeologische resten. Hölschers' werk is reeds genoemd. Op de palts van Ingelheim worden, op enkele kleine opgravingen in de 19e eeuw na, vanaf 1909 structureel opgravingen verricht.[51] Het Nationaal Socialisme gaf na 1933 een dubieuze impuls aan het paltsenonderzoek dat nu vooral in het teken moest staan van de suprematie van het Duitse volk in de middeleeuwen en de verheerlijking van het Eerste Rijk.[52] De nazi's schroomde daarbij niet de geschiedenis te vervalsen. Zo werd de gotische Servatiuskerk op de burg van Quedlinburg vervangen door de reconstructie van de romaanse voorganger, een bouwkunst waar de nazi's meer mee hadden. Het lege graf van de stichter van het Eerste Rijk, Hendrik de Vogelaar, moest worden gevuld en zo werd 'toevallig of door de voorzienigheid' precies duizend jaar na zijn dood het skelet van Hendrik teruggevonden en in 1937 met veel ceremonieel in de Servatiuskerk van Quedlinburg bijgezet.[53] De bijzetting van Hendrik I werd na de oorlog als vervalsing ontmaskerd en weggehaald.
In 1935 begon het onderzoek naar de koningspalts van Tilleda en dit onderzoek duurt tot op de huidige dag van vandaag voort.[54] Het is een van de weinige volledig opgegraven paltsen in het Duitse gebied. Ook de tot *Wüstungen* verworden paltsen van Grone en Werla (opgravingen vanaf 1934) zijn hier voorbeelden van.[55] Tegen de achtergrond van de nazi-dictatuur kan wel worden gesteld dat de opgravingen een moderner en structureel karakter begonnen te krijgen. De opgravingen hadden nu tot doel het ontstaan, het grondplan en ontwikkeling van

49 Hölscher 1927.
50 Clemen 1909.
51 Grewe 2001.
52 Kirsch 1997; Lorentzen 2005.
53 Heinrich Himmler zag zichzelf als reïncarnatie van Heinrich I en maakte van Quedlinburg een Weihestätte van het Reich.
54 Eberhardt & Grimm 2001.
55 Streich 1984.

een paltscomplex, in beeld te krijgen. Niet alleen de hoofdgebouwen deden er toe maar ook de voorburchten en verdedigingwerken. Feitelijk werd het vooroorlogse onderzoek in de meeste gevallen na de Tweede Wereldoorlog voortgezet. De oorlog had echter wel nieuwe mogelijkheden geschapen: de Duitse steden lagen vrijwel geheel in puin en zo konden bij de wederopbouw ook de paltsen in binnensteden ontdekt en onderzocht worden (Mainz, Neurenberg, Frankfurt, Dortmund, Paderborn). De 11e-eeuwse palts van Paderborn kwam letterlijk uit het slooppuin van de huizen ten noorden van de Dom aan het licht. De grootschalige opgravingen van 1963 tot 1978 door Wilhelm Winkelmann (Münster) brachten niet alleen de koningspalts van bisschop Meinwerk aan het licht maar ook de Karolingische voorganger.[56] De palts van Paderborn geldt nog altijd als een van de best gedocumenteerde paltsen in Duitsland.

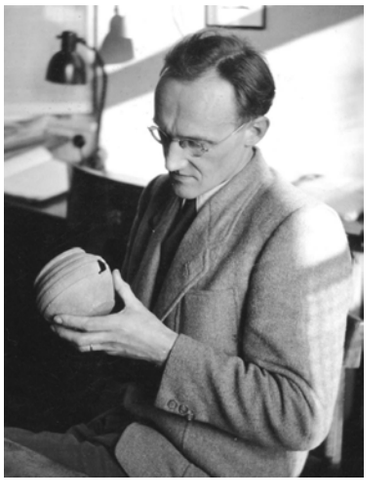

3.6: Wilhelm Winkelmann, Pfalzenforscher bij uitstek, in zijn kantoor te Münster rond 1960.

Onder Nederlandse vlag begon het onderzoek rond de deels verwoeste stiftskerk St. Vitus in Hoog Elten dat na de teruggave van Elten aan Duitsland door Günter Binding werd voortgezet.[57] Binding werd een specialist bij uistek. Hij promoveerde in 1962 op de Burg Münzenberg in der Wetterau en schreef in 1963 *Die Pfalz Kaiser Friedrich Barbarossas in Gelnhausen und die frühstaufische Baukunst im Rhein-Main-Gebiet*. Andere onderzoekers als Herbert Jankuhn, Gerhard Streich en Eberhard Grimm waren bij tal van kleine en grote opgravingen in de decennia na de oorlog betrokken en er kan vanaf ca. 1960 gesproken worden van een gestructureerde *Pfalzenforschung* vanuit diverse universiteiten (Bonn, Münster, Bamberg, Göttingen, Keulen) en het Rheinisches Landesmuseum Bonn. Vanaf 1963 verscheen de reeks *Deutsche Königspfalzen. Beiträge zu ihrer historischen und archäologischen Erforschung* met gebundelde bijdragen over paltsenonderzoek door het Max-Planck-Institut für Geschichte te Göttingen met inmiddels acht bundels. Aan het omvangrijke repertorium van Duitse paltsen wordt nog altijd gewerkt. De leiding over het MPI is in 2006 overgenomen door Caspar Ehlers (Frankfurt). Ook verschenen voor het eerst wetenschappelijke overzichtwerken van de hand van Hotz (1966 en 1981) Streich (1984) en Binding (1996), naast vele regionale studies van vorstelijke verblijfsplaatsen. De oprichting van de *Wartburg-Gesellschaft zur Erforschung von Burgen und Schlössern* in 1992 gaf een nieuwe impuls aan de kennisverbreiding van paltsen, residenties en kastelen,

56 Winkelmann 1970; Gai 2007.
57 Binding 1986.

niet alleen voor de wetenschappelijke wereld middels congressen en wetenschappelijke bundels, maar ook voor het brede publiek door de uitgave van de reeks *Burgen, Schlösser und Wehrbauten in Mitteleuropa*.
In het laatste decennium van de 20ste eeuw begon een nieuwe fase in het paltsenonderzoek in Duitsland. Oud onderzoek werd aan een hernieuwde uitwerking onderworpen. Vergelijkbaar met de situatie in Utrecht en Zutphen waren veel overbekende opgravingen nooit gedegen uitwerkt en slechts op hoofdlijnen gepubliceerd. Zo werd de paltsaula van Goslar aan een bouwhistorisch onderzoek onderworpen en werden oude waarnemingen opnieuw bekeken, waarbij ook de restauratie- en onderzoeksgeschiedenis onder de loep werd genomen.[58] Zeer gedegen is de uitwerking van Winkelmanns opgravingen in Paderborn door Sveva Gai en Birgit Mecke (de Karolingische fase, 2004).[59] Gai publiceerde ook nieuwe gegevens over de 11e-eeuwse fase (2007).[60] De palts van Ingelheim mag zich eveneens verheugen op hernieuwde aandacht (o.a. Grewe 2001, 2007). Aangezien grootschalig onderzoek op de doorgaans beschermde sites steeds minder mogelijk is, wordt ook steeds vaker een beroep gedaan op nondestructieve onderzoeksmethoden zoals remote sensing, grondradar en weerstandsmeting waarbij onlangs op het voorterrein van de palts van Goslar nog een grote structuur, mogelijk een houten gebouw, werd gekarteerd.[61]
Van de meeste paltsen in Duitsland bestaan inmiddels fraaie en soms zeer gedetailleerde 3D-reconstructies (o.a. Speyer, Paderborn, Duisburg, Ingelheim) en gedegen presentaties 'vor Ort' of in musea. Paltsen zijn inmiddels niet alleen meer onderzoeksobjecten voor wetenschappers maar ze vormen een maatschappelijk relevant thema, die de moderne Duitser na de '*Wende*' zich bewust maakt van een verleden waar men weer trots op mag zijn.

Het onderzoek naar paltsen en paltsachtige complexen heeft in Nederland onterecht weinig aandacht gekregen. Lang heeft de archeologie in Nederland in de veronderstelling verkeerd dat er slechts twee echte paltsen in Nederland waren: te Utrecht en Nijmegen. Van deze paltsen zijn tal van koningsbezoeken bekend. De paltsachtige complexen van Zutphen, Deventer en Maastricht zijn pas recentelijk in beeld gekomen en in het geval van Maastricht en Deventer staat de identificatie als zodanig en het onderzoek ernaar nog aan het begin.
Het paltsenonderzoek in Nederland staat in de schaduw van het onderzoek in Duitsland. Paltsen maakten immers geen deel uit van de Nederlandse identiteit, maar de vorstelijke verblijfplaatsen refereerden vooral aan het verleden van het Duitse Rijk, dat de afgelopen eeuw vooral de vijandige buurman was geweest. De Nederlandse geschiedschrijving en archeologie werd vooral vanuit de gewestelijke ontwikkeling (provincies) benaderd. De heren en graven en hun hoven en burchten waren onderwerp van onderzoek. Slechts de 'Europese' Karel de Grote kwam en komt in de vaderlandse canon voor. Dat ons land van 925 tot 1648 deel uitmaakte van het Duitse Rijk werd en wordt nog wel eens vergeten. Karel de Grote was met zijn palts te Nijmegen nog het meest in beeld bij historici. Het Valkhof in Nijmegen stond wat de archeologie betreft vooral in

58 Frontzek, Memmert & Möhle 1996.
59 Gai & Mecke 2004.
60 Gai 2007.
61 Schweizer 2011, 76-80.

de belangstelling vanwege het Romeinse verleden en de bewoningscontinuïteit die aldaar wordt verondersteld. Van de palts van Karel de Grote zelf is vrijwel niets bekend, evenmin van de fasen erna tot de herbouw door Frederik Barbarossa. Lang is gedacht dat de Nicolaaskapel een relict van de Karolingische palts was, maar de kapel wordt nu in de eerste helft van de 11e eeuw gedateerd. Wel zijn talrijke spolia, ook Karolingische, voorhanden en is er vooral vanuit kunsthistorische hoek gedelibereerd over de datering, fasering, lay-out en betekenis van de bekende bouwresten, zoals de Maartenkapel en de Nicolaaskapel. Van de Maartenskapel wordt door Mekking ook wel beweerd dat ze deel uitmaakte van de 11e-eeuwse aula, herbouwd na de verwoesting door Godfried 'met de Baard' in 1047.[62] Maar het waren vooral bouw- en kunsthistorici die de discussie bepaalden. Het is onbekend of er nog substantiële resten van de diverse bouwfasen in de grond zitten. Weve deed rond 1910 al wat gravend onderzoek op de Valkhofheuvel en Brunsting verrichtte opgravingen in 1946 in en bij de Maartenskapel. De ondiep aangetroffen Merovingische graven deden al vermoeden dat de jongere niveaus wel eens zwaar verstoord konden zijn.[63] Recent grondradaronderzoek heeft ook geen duidelijk beeld gegeven. De opgravingen in de jaren negentig van de 20ste eeuw op het terrein van het Kelfkensbosch brachten vooral sporen uit de laat-Romeinse tijd en late middeleeuwen aan het licht. Sporen uit de tijd van de palts zijn schaars. Het rijksmonument 'Het Valkhof' is de facto beschermd. De druk op het terrein neemt echter toe met de plannen voor partiële herbouw van de Staufische burcht met donjon.

De Utrechtse paltsaula *Lofen* was reeds in de 19e eeuw bekend. De gebouwresten onder de noordwestelijke huizenrij van het domplein zijn in zowel de 19e eeuw als in 1935 gedocumenteerd. De 11e-eeuwse datering is nooit echt omstreden geweest. De plattegrond ook niet, al zijn aanvullende gegevens en hypothesen onlangs door Hundertmark gepubliceerd. Hij vulde de plattegrond in noordelijke richting aan met een mogelijk privévertrek van de vorst. De enige literatuur over de koningspalts van Utrecht was tot voor kort een dunne monografie van Koopmans uit 1989. Alle archeologische aandacht ging in Utrecht ook weer naar het Romeinse castellum en de vroege kerkgebouwen. Uit de 'paltstijd', de 11e eeuw, was het archeologische, historische en kunsthistorische onderzoek vooral gericht op de reconstructie van Dom van bisschop Adelbold.[64] In 2002 werd onder de zuidwestelijke huizenrij van het Domplein de bisschoppelijke paltsaula ontdekt. Tijdens verkennend onderzoek door middel van kleine proefputten werd de plattegrond ervan vastgelegd. Het meest recente onderzoek van Hundertmark beschrijft voor het eerst de ruimtelijke samenhang van beide paltsen en de Dom aan de hand van alle voor de hand zijnde gegevens uit opgravingen en waarnemingen.[65]

In Deventer werd in 1951/52 de bisschopshof (tussen de Graven en de Sint-Lebuïnuskerk) opgegraven. Alhoewel het hier om een bisschoppelijke aula ging van maar liefst 50 meter lengte, gebouwd rond 1100, troffen de opgravers ook sporen aan van oudere gebouwen met een andere oriëntatie.[66] Deze stenen ge-

62 Mekking 1996.
63 De recentste datering van de graven door Jan Thijssen, pers. comm. Arjan den Braven van de gemeentelijke archeologische dienst.
64 Zie o.a. Mekking 1997.
65 Hundertmark 2012.
66 Dorgelo 1956.

bouwresten zouden uit de 10e eeuw kunnen dateren en er werd voorzichtig gespeculeerd dat deze gebouwen wel eens tot een oude koninklijke curtis behoord konden hebben. Spitzers zocht de interpretatie van het complex in de richting van het kapittelklooster, waarbij hij ook een 11e-eeuwse aula onderscheidde.[67] Ook bij dit breed opgezette onderzoek, waarbij meerdere disciplines betrokken waren, stond de Sint-Lebuïnuskerk centraal, de residentiële gebouwen waren een zijdelings thema. Daarna is over dit gebouwencomplex weinig nieuws gezegd, terwijl het archeologisch onderzoek in Deventer een grote vlucht genomen heeft. De voorgenomen sloop van het schoolgebouw, dat op de plaats van de opgravingen in 1953 verrees, brengt hier mogelijk verandering in. Delen van het binnenterrein zijn nog ongeschonden aanwezig.

Van de vermeende koninklijke verblijven te Maastricht en Tiel is vrijwel niets bekend. Te Tiel is hooguit gespeculeerd over de ligging van een arx[68], een koninklijke of grafelijke burcht bij de riviertol. De nadruk in het onderzoek te Tiel, ook tijdens de opgravingen van de ROB in de periode 1983-1999, lag op de handelsfunctie van Tiel in de 10e en 11e eeuw. Te Maastricht zijn aanwijzingen voor een koninklijk verblijf in een *fiscus regius*, volgens Theuws aan de zuidzijde van het Sint-Servaascomplex gelegen. Aan de noordzijde ervan is een forse muur bekend van een mogelijk paltsachtig gebouw. Aan wie - koning of hertog- dit gebouw moet worden toegeschreven, is onderwerp van discussie.[69] Maar ook hier is de constatering helder dat de discussie over vorstelijke verblijven in middeleeuws Maastricht pas recentelijk is gevoed door de hernieuwde aandacht voor Maastricht vanuit de universitaire wereld (met name de Universiteit van Amsterdam) dat uitmondde in het Sint-Servaasproject.

Het onderzoek naar de 'palts' van Zutphen past in de Nederlandse onderzoekstraditie. Het hoofdgebouw kwam, feitelijk onverwacht, pas in 1946 aan het licht en werd toen voor 'grafelijke palts' versleten. Pas in 1983 nam Bitter de oude opgravingen weer onder de loep zonder aan de grafelijke identificatie te twijfelen. Ook hier kwam in de jaren negentig van de 20ste eeuw, met de Sint-Walburgiskerk als hoofdonderwerp, de palts weer in de zijdelingse aandacht (Bastemeijer & Groothedde 1999). De aanvullende archeologische gegevens die op en rond het plein tussen 1993 en 1999 werden verzameld, nodigden uit om de datering en betekenis van het gebouwencomplex nader te bestuderen en alternatieve verklaringen op te werpen. Zo kwam de identificatie van de 'koningspalts' in 1999 voor het eerst in beeld.

Op macroniveau is het paltsenonderzoek in Nederland opgenomen in het algemene onderzoek naar de ontwikkeling van het Nederlandse kasteel en adellijke residenties. Jaap Renaud was vanuit de archeologische discipline de grondlegger en hij werd de eerste hoogleraar kasteelkunde te Utrecht, opgevolgd door Hans Janssen. Het recentste overzichtswerk over kastelen uit 1996 geeft een inmiddels verouderd beeld weer van de versterkte vorstelijke residenties, ca. 1050-1250[70], net als de daarvoor beschreven periode van de ringwalburgen.[71] Er zijn plannen voor een nieuw overzichtswerk.

---

67 Spitzers 1992, 18-24.
68 O.a. Sarfatij 1999; Bartels en Oudhof 2007.
69 Theuws 2005, 99-100.
70 Janssen 1996, 28-32.
71 Ibidem, 23-28.

4 Onderzoeksmethode

4.1 Kwaliteit/beschikbaarheid van het gegevensbestand

Zutphen 's-Gravenhof (Zp 1946; onderzoeksnummer: 39646)
Stadskernopgraving door A.E. van Giffen (supervisie) en J.G.N. Renaud op het plein 's-Gravenhof. Slechts op hoofdlijnen door Renaud uitgewerkt (Bulletin KNOB 1950) en door P. Bitter (tijdschrift Oud Zutphen 1983), in beide gevallen met schaalfouten. De opgraving moest nog steeds nader worden uitgewerkt. De tekeningen moesten worden gedigitaliseerd, de vondsten opnieuw bekeken en geplot. Bovendien moesten de gegevens van 1946 gekoppeld worden aan die van de opgravingen in 1993-1999.
De vondsten zijn incompleet, ongeveer 75% is bewaard gebleven. De bewaard gebleven vondsten waren goed ontsloten en zonder beperkingen beschikbaar. Zoölogisch materiaal is in het veld niet verzameld.
De documentatie is beperkt: alleen de dagrapporten, het meetsysteem en de veldtekeningen zijn compleet bewaard gebleven. Er is een kleine collectie foto's. De beschikbare documentatie is in digitale vorm ontsloten en zonder beperkingen beschikbaar.

Zutphen Stadhuis (Zu-St 1996-1997; onderzoeksnummer: 26042)
Kuiperstraat 1 (Ku1 1996; onderzoeksnummer: 21833)
Zeer omvangrijke stadskernopgraving in het adellijke hart van de stad op de noordelijke helft van het hofterrein van de palts. De Odyssee-uitwerking had betrekking op de sporen en vondsten uit de 10e tot 12e eeuw (de 9e-eeuwse fase was reeds uitgewerkt en gepubliceerd). Deels ging het om het noordelijke deel van het paltsterrein/gravenhof, deels om enkele huispercelen rond de hof en de omgrachting/omwalling van de hof. De beschikbare vondsten en documentatie waren compleet, goed ontsloten en zonder beperkingen beschikbaar.

Opgraving Huize van de Kasteele (HvdK 1994-95; onderzoeksnummer: 38492)
Stadskernopgraving aan de westzijde van het plein 's-Gravenhof. De opgraving bevatte sporen van bijgebouwen van de palts, evenals de 12e-eeuwse versterking. Deze opgraving is op hoofdlijnen uitgewerkt. De beschikbare vondsten en documentatie waren compleet, goed ontsloten en zonder beperkingen beschikbaar.

Opgraving 's-Gravenhof en Lange Hofstraat ('s-Gr'98, 's-Gr'99 en LH'99 1998-1999; onderzoeksnummer: 21148)
Stadskernopgravingen en rioolbegeleiding op het zuid- oost- en noorddeel van het plein 's-Gravenhof. De opgravingen bevatten sporen van het oostelijke bouwdeel van de palts, evenals sporen van oudere fasen. Aan de noordzijde werd in de Lange Hofstraat een tufstenen poort gedocumenteerd. Deze opgravingen waren op hoofdlijnen uitgewerkt. De beschikbare vondsten en documentatie waren compleet, goed ontsloten en zonder beperkingen beschikbaar.

Verder zijn de resultaten van de omliggende opgravingen en waarnemingen, voor zover relevant, betrokken in dit onderzoek. Ook zijn de vondsten, die tijdens het onderzoek werden gedaan bij de herbestrating van het plein in 2012, beschreven in dit onderzoek ('s-Gr2012, zie 9.6).
De digitale data (mapinfo-bestanden, vondstdeterminaties en de rapportage) zijn gedeponeerd bij het e-depot.

4.2 Het digitaliseren en determineren

Een grote opgave, voordat aan een nauwkeurige analyse van de sporen en vondsten begonnen kon worden, was het digitaliseren van de veldtekeningen en het determineren van het vondstmateriaal in de gemeentelijke database. Alle veldtekeningen zijn 300 dpi in kleur gescanned. Voor het digitaliseren is gebruik gemaakt van MapInfo 8.5. Voor het georefereren van de meetsystemen van de opgravingen is gewerkt vanuit AutoCad met de Grootschalige Basiskaart als digitale ondergrond. Er waren immers geen RD-coördinaten bekend van de vaste meetpunten van de opgravingen. Alle meetsystemen zijn ten tijde van het veldwerk aan de lokale omgeving vastgemeten. De kelderopgravingen, vastgemeten aan de omliggende keldermuren, zijn gegeorefereerd via de bouwtekeningen waarop de kelderplattegronden zijn aangegeven. De meetsystemen bleken grotendeels nauwkeurig te zijn aangelegd, sommigen klopten op de centimeter. Slechts een enkele maal bleek een meetsysteem minder nauwkeurig ('s-Gravenhof 1946, werkput 4), maar viel dat in zijn context betrouwbaar te reconstrueren. Een aantal opgravingen kende geen spoornummering (o.a. de grote opgraving van 1946). In de digitale versie zijn aan alle sporen alsnog spoornummers toegekend. Dit om de analyse en beschrijving te bevorderen.
Het digitaliseerwerk is uitgevoerd door Eveline Groothedde, Coosje Koster, Diederik Rijs, Sander Jansen, Roel Kramer en Rianne Everts.

Het determineren en invoeren van de vondsten is door de auteur zelf uitgevoerd. Voor het determineren van de vondsten is gebruik gemaakt van het classificatiesysteem van Archis II (Basisregister-1992), uitgebreid met codes die in dat systeem niet voorkomen (en in de gemeentelijke database zijn opgenomen of al bestonden). Voor het nauwkeurig dateren van cruciale vondstcomplexen is voor een second opinion Emile Mittendorff (gemeente Deventer) geraadpleegd. Hij geldt als specialist van volmiddeleeuws aardewerk. De vondsten zijn ingevoerd in de gemeentelijke database PV71-VONDST (later omgezet in de RAAP-database *Odile*). De gemeentelijke opgravingen tussen 1993 en 1999 waren voor een groot deel al ingevoerd. Op veel punten bleek de determinatie echter onvolledig, mede door de betere kennis van het Pingsdorfaardewerk dankzij het werk van Sanke.[72] Die informatie is toegevoegd. Ook de ontbrekende gegevens, zoals achteraf toegekende spoornummers, zijn aangevuld.
Voor wat betreft de opgraving van 1946 was de contextuele informatie van de vondsten zeer incompleet. Vondstkaartjes zijn niet aanwezig. Op de scherven staat hooguit een vondstnummer. Desondanks konden uit de originele veldtekeningen en de dagrapporten veel contextuele gegevens worden gehaald en die zijn in de database verwerkt.

72 Sanke 2002.

4.3 Overige aspecten en deelonderzoeken

De opgravingsdozen van met name het onderzoek van 1946 bevatten ook niet-geconserveerde metaalvondsten. Om verder verval tegen te gaan zijn deze objecten direct ter conservering en gedeeltelijke restauratie aangeboden aan Restaura te Haelen. Begin april 2011 waren de objecten geconserveerd.
In Adobe Illustrator zijn vervolgens de sporenkaarten en themakaarten gemaakt. Ook het aardewerk en de architectuurfragmenten zijn in Adobe Illustrator getekend. Maaike Galema, Joyce Onderstal, Rianne Everts, Dineke van Krimpen en de auteur waren verantwoordelijk voor deze afbeeldingen. De foto's en fotobewerkingen zijn gemaakt door Dineke van Krimpen. Zij verzorgde ook de Adobe Illustratorbewerking van de sporen- en structurenkaarten van de opgravingen (behalve die van Zutphen-Stadhuis, die zijn overgenomen van de scriptie van Coosje Koster) en de reconstructies van de houten en stenen hoofdgebouwen.
Op grond van deze reconstructietekeningen heeft Jouke Nijman uit Groningen de paltsaula verbeeld in een zeer fraaie digitale 3D-reconstructie en heeft Constant Willems een nieuwe maquette van het gebouw gemaakt. Beide heren leverden nuttige kritiek op deelaspecten van de reconstructie (zie hoofdstuk 12). Diederik en Ute Rijs verzorgden de vertaling van de samenvatting in het Duits. Tijdens en na het digitaliseren en determineren werd door de auteur begonnen met de analyse van de sporen en structuren, het historisch onderzoek en literatuuronderzoek. De feedback van de bouwhistorici Aad Bastemeijer, Wijnand Bloemink, Hein Hundertmark, Johans Kreek, Jeroen Krijnen en Karel Emmens, de historici Kaj van Vliet en Ed Harenberg en de promotor van dit onderzoek Frans Theuws moet zeker worden genoemd. Door hun kritische commentaar, literatuurtips en levering van illustratiemateriaal heeft dit onderzoek een goede basis gekregen.

Er zijn deelonderzoeken uitgevoerd door de medeaanvragers. Hier werd al in september 2010 mee gestart om de gegevens op tijd binnen te krijgen. Aestimatica (Erica Rompelman) voerde een quickscan uit op de enorme hoeveelheid botten van een 12e-eeuwse dump (Zu-St-862).[73] Bob Beerenhout (UVA-AAC) bekeek het vismateriaal uit diverse 10e- tot 12e-eeuwse contexten[74] en Chiara Cavallo (UVA-AAC) deed hetzelfde met de zoogdierbotten. Zij schreef bovendien de algehele synthese van de Zutphense botcomplexen van de 9e tot 12e eeuw.[75] De conclusies zijn in deze rapportage verwerkt. Ten behoeve van het onderzoek zijn voorts zes C14-monsters geanalyseerd bij Beta-analytics in de USA. In het kader van haar afstudeerscriptie (opleiding bachelorarcheologie Saxion Next te Deventer) deed Coosje Koster onderzoek naar de analyse en datering van de structuren uit de 10e tot 12e eeuw in de stadhuisopgraving (Zutphen-Stadhuis 1996-1997).[76]
Tot slot voerde Groundtracer bv (Dick van der Roest en Glynn Hobson) in 2010 grondradaronderzoek uit op het plein 's-Gravenhof. Groundtracer stond zo sympathiek tegenover dit onderzoek dat zij hun onderzoek kosteloos hebben uitgevoerd.

73 Rompelman & Eeltink 2011.
74 Beerenhout 2011.
75 Cavallo 2011.
76 Koster 2011.

4.4 Gebruikte periodeaanduidingen: dynastieën van het Heilige Roomse Rijk.

In dit onderzoek worden, naast de in Nederland gebruikelijke periodeaanduidingen 'Romeins', 'Merovingisch' en 'Karolingisch', ook de in Duitsland gebezigde aanduidingen 'Ottoons', 'Salisch' en 'Staufisch' gebruikt. Bewust wordt afgezien van de in Archis gehanteerde coderingen VME(A-D) en LME (A-B) omdat ze zo grof en weinigzeggend zijn dat het in de context van dit onderzoek slechts storend zouden werken. De 'Duitse' periodisering is gebaseerd op een politieke en dynastische context die in een zeer groot deel van Europa van belang was. Bovendien hebben deze dynastieke perioden op de architectuur van kerken en paltsen hun weerslag gehad. Het ontbreken van de dynastische periodeaanduiding in Nederland na de Karolingische tijd geeft wel aan dat ons land in de Nederlandse historische beeldvorming na Karel de Grote en Lodewijk de Vrome in een zwart gat viel dat slechts met 'VMED' of 'Volle Middeleeuwen' kan worden aangeduid. Niets is minder waar, ons land behoorde sedert de verovering van Hendrik I 'De Vogelaar' in 925 tot het Oost-Frankische, later het Roomse Rijk. De Duitse dynastieke aanduiding is dus ook voor ons gebied van toepassing.

De **Karolingische periode** eindigde voor ons land, dat grotendeels tot het middenrijk Lotharingen behoorde, met de definitieve incorporatie van Lotharingen in het Oost-Frankische rijk in 925. Feitelijk was de laatste Karolingische vorst, Lodewijk het Kind al in 911 gestorven.

De periode van 925 tot 1024 noemen we de **Ottoonse tijd**. De Ottoonse dynastie liep van Hendrik I ('de Vogelaar', 919-936), via Otto I ('de Grote', 936-973, sedert 962 keizer), Otto II (973-983), Theofanu als regentes (983-996), Otto III (996-1002) en Hendrik II (1002-1024).

De periode van 1024 tot 1125 noemen we de **Salische tijd**. Het Salische koningshuis begon met Koenraad II (1024-1039); daarna Hendrik III (1039-1056), Hendrik IV (1056-1105) en Hendrik V (1105-1125).

Met het koningschap van de Saksische hertog Lotharius van Süpplingeburg (1125-1137) was er een kort dynastiek intermezzo.

Met de troonsbestijging van Koenraad III (1138-1152) begon een periode die we de **Staufische tijd** noemen en die duurde tot 1248. Het was een eeuw waarin de leden van het Staufische huis en het rivaliserende Welfische huis op de Duitse troon zaten. Voor dit onderzoek van belang zijn de vorsten Frederik I 'Barbarossa' (1152-1191), Hendrik VI (1191-1197), Filips van Zwaben (1198-1208) en de Welf Otto IV (1208-1218). Met de kroning van graaf Willem II van Holland tot Rooms-koning in 1248 eindigde de Staufentijd. De vorming van territoriale vorstendommen is dan zover voortgeschreden dat van effectief centraal rijksgezag geen sprake meer is.

5 De betrokken opgravingen

Aan dit onderzoek liggen vier veldwerkperioden ten grondslag, te weten de pleinopgraving 's-Gravenhof 1946, de opgravingen in het kader van de restauratie en nieuwbouw van Huize van de Kasteele (1993-1995), de opgravingen in de bouwput van het nieuwe stadhuis (1996-1997) en de rioolvervangingen op het plein 's-Gravenhof (1998-1999). Hieronder wordt in kort bestek de aanleiding tot en het verloop van deze onderzoeken behandeld.

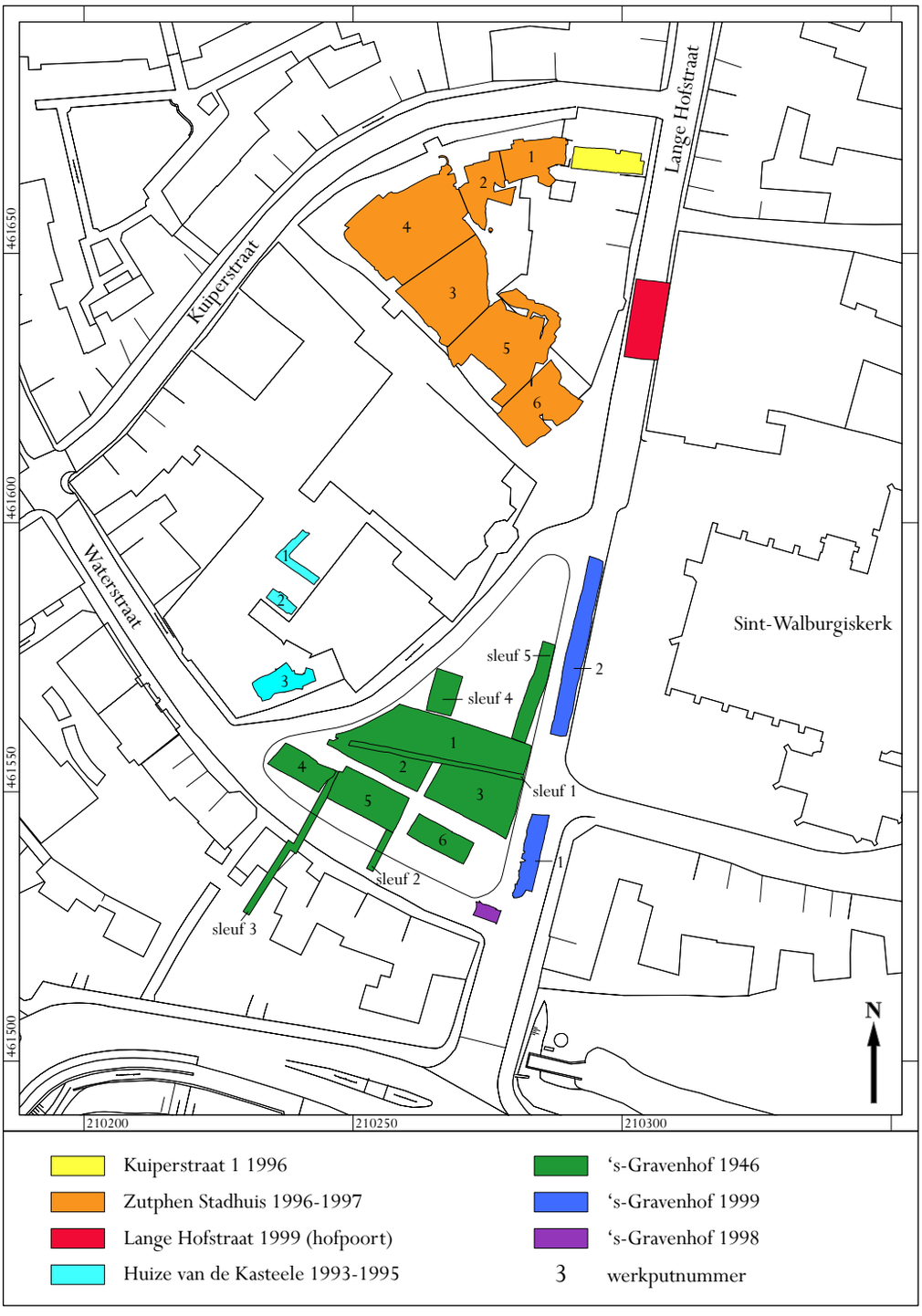

5.1: Overzicht van de betrokken opgravingen op en rond het plein 's-Gravenhof.

5.2: De adellijke winterhuizen Huize van de Kasteele (links), Hof van Heeckeren (midden) en Oude Hof van Bronckhorst (in de opgraving, rechts) ten westen van het plein. Hier vonden tussen 1993 en 1999 diverse grote en kleinere opgravingen plaats.

5.1 's-Gravenhof 1946

De opgravingen op het plein 's-Gravenhof zijn vanuit een zuiver wetenschappelijke nieuwsgierigheid ondernomen. Terwijl de stad voor een groot deel in puin lag als gevolg van de bombardementen en de bloedig bevochten bevrijding ondernam het Rijksbureau voor de Monumentenzorg een echte stadskernopgraving van behoorlijke omvang op het niet door bodemingrepen bedreigde plein. Aanleiding was de aloude vraag of het hof van de graven van Zutphen op het plein had gelegen of onder het gebouwencomplex van Huize van de Kasteele. De toen nog jonge onderzoeker J.G.N. Renaud (zie afb. 1.5 en 1.6) werd als opgravingsleider op het project gezet, daarbij geassisteerd door J.Ypey, die vooral in de tweede helft van de veldcampagne als veldtekenaar optrad. De problematiek van vroege kastelen intrigeerde Renaud destijds al zeer. Toen het onderzoek na de eerste zoeksleuven behoorlijk complex bleek werd A.E. van Giffen als supervisor van het onderzoek aangewezen. P. Glazema was in de eerste en laatste fase van de opgravingen ook bij het onderzoek betrokken. Tussen Renaud en van Giffen boterde het niet bepaald evenmin als met Glazema. Er speelde toen een interne strijd om de archeologische 'macht' binnen het Rijksbureau die zou resulteren in Glazema's benoeming als eerste directeur van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Naar Renauds eigen zeggen werd hij door zijn meerderen van de ene naar de andere opgraving in den lande opgejaagd.[77] Een aardig detail is dat Van Giffen bijzonder in het plein te Zutphen geïnteresseerd was omdat hij er drie jaar op het Gymnasium had gezeten (1896-1899, het huidige pand 's-Gravenhof 5). Het was min of meer zijn schoolplein geweest. Uit de dagrapporten blijkt dat hij regelmatig de opgraving bezocht heeft (zie afb. 1.5).

77 Renaud heeft een uitvoerig interview gegeven over zijn ervaringen in deze periode voor Radio Gelderland op 13 september 2006 en hij vertelde ook buiten dit interview om veel over de onderlinge verhoudingen van de na-oorlogse onderzoekers.

5.3: Het Gymnasium, 's-Gravenhof 5, waar Albert Egges van Giffen tussen 1896 en 1899 naar school ging. De foto dateert uit die tijd.

Als veldtechnicus was G. Plug actief. Hij had de dagelijkse leiding en hield de dagrapporten bij.[78] Plug was op zijn veldtekeningen en profielen schaars met informatie en veel vondstnummers ontbreken. Het was vooral Renaud die regelmatig een vondstnummer op de tekening noteerde. Later nam Ypey het tekenen over en de tekeningen zijn vanaf dat moment opmerkelijk beter beschreven. Verder werd het team aangevuld met vier tot soms twaalf grondarbeiders. Het werk werd handmatig uitgevoerd. Op 12 juni 1946 werd begonnen met de aanleg van een oost-westgerichte zoeksleuf over het plein (zie afb. 1.5). Daarna volgde de aanleg van in totaal zes werkputten van wisselende omvang, twee werkputachtige sleuven in noordelijke richting en een profielsleuf in zuidelijke richting. Had men in de eerste werkputten (I-III) nog tijd voor zes onderzoeksvlakken, de werkputten IV-VI en sleuf 4 en 5 moesten het met twee tot drie vlakken doen. Op 16 oktober 1946 werd het veldwerk op het plein gestaakt. Glazema zette het onderzoek voort met een opgraving op de Groenmarkt.
De documentatietekeningen (1:40 naar Gronings gebruik) zijn opmerkelijk gedetailleerd, vooral Ypey's tekeningen. Er is bij de uitwerking wel een flinke schaalfout ingeslopen die zijn weg vond in de publicatie van Renaud in 1950. Hij publiceerde 'zijn' palts als een gebouw van 31 x 10 meter. In werkelijkheid (zo blijkt uit de veldtekeningen en de recente georeferentie) mat zijn palts 36 x 12,5 meter. De te kleine afmeting van de palts ging tot 1999 een eigen leven leiden in de literatuur.
De vondstadministratie van de opgraving is erg beroerd. Volgens Peter Bitter zouden slechts 36 van de 105 vondstnummers op de tekeningen terug te vinden zijn.[79] Dit blijkt mee te vallen. In totaal zijn 70 vondstnummers op tekening teruggevonden, maar inderdaad ontbreekt een deel van de vondstnummers in de dozen en staan niet alle (wel bewaarde) vondstnummers op de tekeningen. Het merendeel van de vondstnummers heeft betrekking op de houten voorgangers van het tufstenen gebouw. Er is weinig materiaal aan de tufstenen fase toe te schrijven en het grootste deel ervan dateert na 1200 en is afkomstig uit de gebruiks- en sloopfasen van het gebouw in de late middeleeuwen. De opgraving kreeg de code ZP.

78 ROB-archiefcode 1994-270-1.
79 Bitter 1983, 39.

De opgraving werd in 1950 door Renaud in grote lijnen gepubliceerd in het bulletin KNOB 6, jaargang 3, aflevering 1: *De onderzoekingen op het Gravenhof te Zutphen*. 15-33. Gemeentearchivaris mevrouw M.M. Doornink-Hoogenraad leverde een historische beschouwing op de vondsten in een aanvullend hoofdstuk *Het Gravenhof te Zutphen*. 34-39.
De palts heeft daarna de gemoederen flink beziggehouden. Vooral sinds 1982, toen Peter Bitter de palts nog eens onder de loep nam.[80]
Er volgden historische beschouwingen van Paquay (1988), Lensen (1991), Bastemeijer (1999), Harenberg (1999, 2003), Van Winter (2002) en Jongbloed (2006, 2010). Op archeologisch gebied heb ikzelf in 1991 en 1992 een bijdrage geleverd en een tweede houten zaalfase betoogd die in de 10e eeuw gedateerd moet worden. Toen tussen 1995 en 1999 aanvullende delen van de tufstenen aula werden aangetroffen kwam er ook een archeologische publicatiestroom van korte opgravingsverslagen en algemene artikelen over de status van de Zutphense palts op gang.[81]

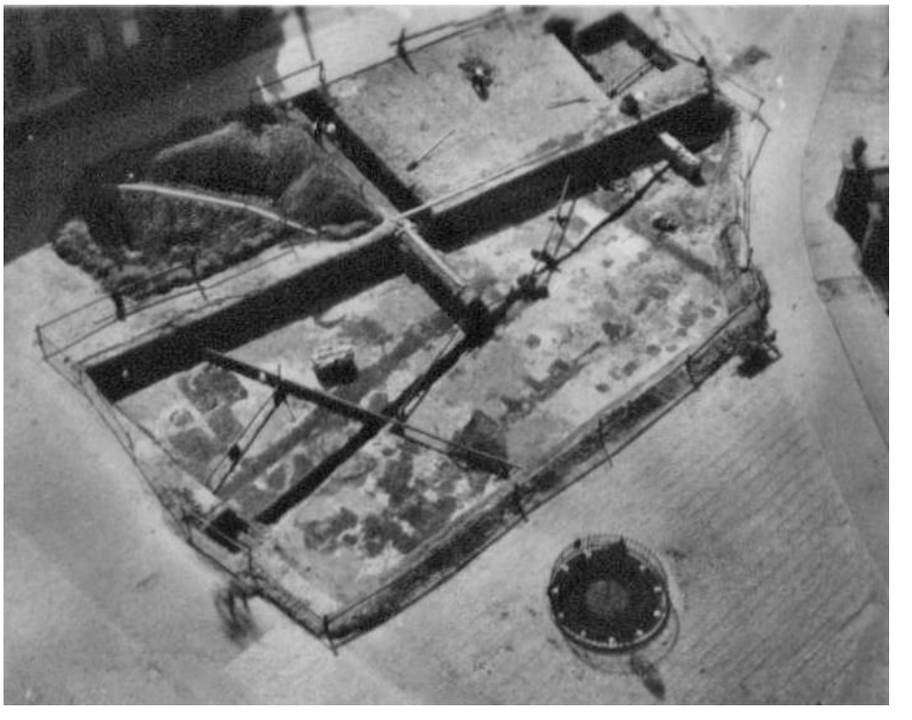

5.4: De opgraving van 1946 vanaf de toren van de Sint-Walburgiskerk. Te zien zijn de sporen van de houten zalen in vlak F van werkput 1, 2 en 3. Zie ook afb. 5.6.

5.2 Huize van de Kasteele

Dit adellijke winterhuis aan het plein ('s-Gravenhof 6) is oorspronkelijk gebouwd in 1571 (dendro-datering) als burgerweeshuis na de schenking van de grond en de financiële ondersteuning van koning Philips II, die als graaf van Zutphen eigenaar van de grond was. Het weeshuis vertrok in 1664 naar een nieuwe locatie aan het Hagenpoortplein en het huis aan de Gravenhof werd particulier bezit en ging als adellijk winterhuis dienen. Na de grootschalige verbouwing van 1733 kreeg het huis, met koetshuis, monumentale hekwerk en paviljoens min of

80 Bitter 1983a; Bitter 1983b.
81 O.a. Bastemeijer & Groothedde 1999; Groothedde 2004c; Van Winter 2002; Jongbloed 2006; Groothedde 2006.

5.5: De interpretatie van de sporen van de tufstenen aula zoals die door Renaud in 1950 is gepubliceerd. De Romeinse cijfers geven de werkputnummers weer. Ook is de ligging van de door Renaud gepubliceerde profielen weergegeven. De schaalbalk klopt hier met de werkelijkheid, terwijl Renaud in de tekst een andere maatvoering hanteerde. 'Zijn' palts is op deze plattegrond 36 meter lang en in zijn tekst wordt over een lengte van 31 meter gesproken.

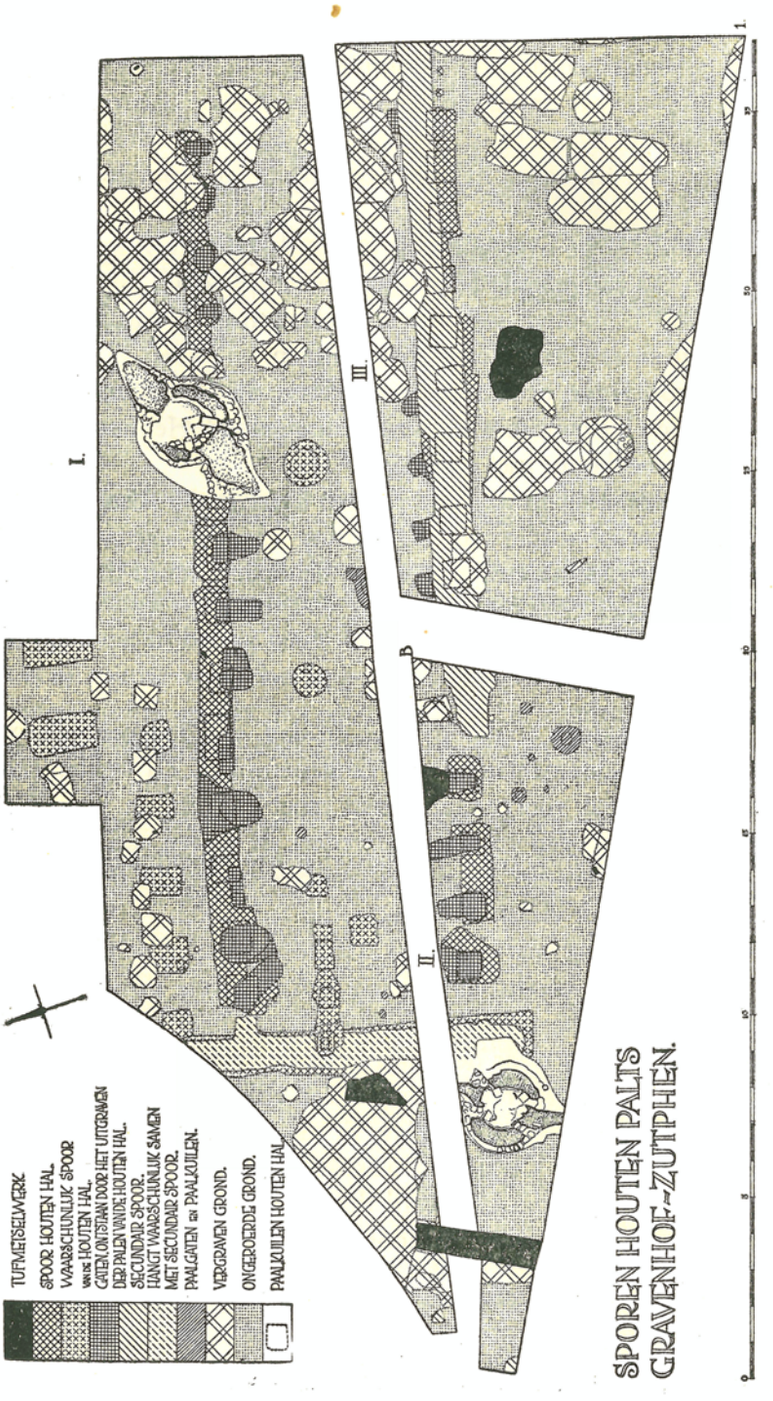

5.6: De interpretatie van de sporen van de houten zaal zoals die door Renaud in 1950 is gepubliceerd. De Romeinse cijfers geven de werkputnummers weer. Weergegeven zijn de sporen in het onderste vlak (vlak F) waarbij de sporen van de tweede fase slechts gedeeltelijk aanwezig zijn. Het noordelijk deel van werkput I is direct tot op het onderste vlakniveau aangelegd waardoor de sporen van de tweede fase in dit deel van de werkput niet herkend zijn.

meer zijn huidige uiterlijk.
In de 19e eeuw kreeg het pand zijn huidige naam Huize van de Kasteele naar de gelijknamige familie die er woonde. Het pand werd daarna een bejaardenhuis '*Pro Senectute*'. Vervolgens werd het complex in 1975 aangekocht door de restauratiestichting Wijnhuisfonds. Omdat deze stichting de onderhoudskosten van dit complex en het ernaast gelegen hotel 's-Gravenhof (Hof van Heeckeren) niet meer kon opbrengen werd het gebouwencomplex in 1993 verkocht aan de Rijksgebouwendienst. In Huize van de Kasteele zou een hotel worden gevestigd en in de Hof van Heeckeren het opleidingscentrum voor de rechtelijke macht (SSR). Zo geschiedde en begon een restauratieproces van vier jaar waarbij de gemeentelijk archeoloog (de auteur) met zijn medewerkers en vrijwilligers drie jaar lang diverse kleine opgravingen heeft uitgevoerd. De opgravingen in de Hof van Heeckeren (Kuiperstraat 9, 11 en 13) vallen buiten het bestek van dit onderzoek. De opgravingen op het terrein van Huize van de Kasteele vormen een belangrijke bron van kennis voor dit onderzoek. In 1993/'94 zijn twee werkputten gegraven in de kelderruimten onder het hoofdgebouw. De kelders bestaan uit ribloze kruisgewelven op kolommen. De ruimte was vóór de restauratie door jongere tussenwanden opgedeeld. Twee ruimten waren niet

5.7: Opgravingen onder het koetshuis van Huize van de kasteele (werkput 3).

5.8: Opgravingen in de kelder van Huize van de Kasteele. In werkput 1 wordt een 18e-eeuws riooltje uitgegraven.

5.9: Huize van de Kasteele, werkput 1, vlak 3.

voor onderzoek beschikbaar, waarvan er een, de oude keuken, al behoorlijk verstoord bleek te zijn. Twee andere ruimten zijn onderzocht: werkput 1 en 2. De keldervloer van werkput 2 (de meest zuidwestelijke ruimte) lag enige decimeters hoger dan de rest van de kelder zodat hier informatie aanwezig was vanaf het vroeg-12e-eeuwse niveau en ouder. Onder meer de resten van de gesloopte hoek van een tufstenen bijgebouw kwamen hier aan het licht. In werkput 1 dateert het vondstniveau onder de keldervloer uit de 10e eeuw en ouder, wel met jongere grondsporen.
Van de rond 1125 opgeworpen verdedigingswal is inpandig niets teruggevonden. De basis van de wal lag hoger dan het vloerpeil van de kelder. Wel werd achter het pand de bijbehorende hofgracht gedocumenteerd. Net buiten het pand, parallel aan de zuidwestelijke zijgevel (en werkput 2) werd de wal wel aangetroffen. Dit profiel is in 1995 gedocumenteerd.
In 1995 werd ook het koetshuis aan het 's-Gravenhof achter de gevel gesloopt. In de bouwput van de nieuwbouw werd een werkput (3) aangelegd in het niet verstoorde deel. Het overige terrein was in de 19e en/of 20ste eeuw al flink vergraven. In werkput 3 werden de sporen gevonden van de westbouw van de aula. Verder werden sporen aangetroffen vanaf de 3e/4e eeuw. De auteur werd bij het onderzoek in werkput 3 bijgestaan door archeologe drs. Gerre van der Kleij. De opgraving kreeg de code HvdK.
De opgraving is nooit uitvoerig uitgewerkt en gerapporteerd. Korte verslagen verschenen in De Hunnepers, tijdschrift voor de AWN-afdeling 18 (1993 – 1995). Bij de opening van het opleidingscentrum SSR verscheen een publieksboek waarin wel uitvoerig op de opgravingsresultaten werd ingegaan.[82] Ook zijn de voorlopige gegevens verwerkt in de daaropvolgende publicaties over de vroege stadsontwikkeling en de palts.[83]

5.3 De rioolvervangingen 's-Gravenhof in 1998 en 1999

Rioolaanleg en –vervangingen worden in Zutphen sinds vele decennia archeologisch begeleid. De traditie van archeologische waarnemingen gaat zelfs terug tot 1864 toen bij de aanleg van het gemeenteriool in de Lange Hofstraat: *ter diepte van een a anderhalve el onder den beganen bodem eene menigte bijna vergaan hout (vond), het welk afkomstig bleek te zijn van balken of boomen, die in reijen naast elkander hadden gelegen, mogelijk om daardoor de toegang tot het huis van den Zutfenschen graaf minder moejlijk of vuil te maken*.[84] De waarneming kan als het startpunt van het onderzoek naar de oude gravenhof worden beschouwd. De houten straat in de Lange Hofstraat werd in 1911, 1978 en in 1999 opnieuw waargenomen (zie verder).
In 1984 werd een riool aangelegd in de Waterstraat vanaf de Kuiperstraat naar het 's-Gravenhof tot bij de voormalige Vispoort. Bij deze begeleiding, waarbij de auteur en Peter Bitter betrokken waren, werd vooral de oevererosie door de IJssel waargenomen.[85] Deze erosie werd tot dicht op de zuidmuur van de tufstenen aula vastgesteld. De erosie vond plaats in de eerste helft van de 14e eeuw toen de zuidelijke IJsselmeander over Helbergen nog actief was. Na de rivierverlegging in 1356/57 werd een nieuwe stadsmuur gebouwd en het geëro-

82 Groothedde 1996b, 30-40.
83 Groothedde 1999; Bastemeijer & Groothedde 1999; Groothedde 2004c.
84 Dr. De Wit Huberts, Zutphensche Courant 1864.
85 Bitter 1985, 1-7.

5.10: 's-Gravenhof 1999. Het vrijleggen van de oostmuur van de tufstenen aula.

5.11: 's-Gravenhof 1999. Het vrijleggen van de (trap)toren van de tufstenen aula.

5.12: 's-Gravenhof 1999. Het couperen en afwerken van grondsporen in werkput 2.

5.13: 's-Gravenhof 1999. Het couperen en afwerken van grondsporen in werkput 2.

5.14: Open dag op de opgraving, begin augustus 1999, na landelijke media-aandacht.

deerde land weer opgehoogd met zand, klei en puin. Renaud trof in 1946 deze ophogingen ook aan in een lange profielsleuf zuidwaarts tot aan de stadsmuur.
Al in 1998 moest dit 14 jaar oude riool vervangen worden vanwege een veranderd afschot van het rioolstelsel. Het nieuwe riool werd direct ten noorden van het oude riool aangelegd, dichter bij de voormalige zuidmuur van de tufstenen aula dus. Behalve de riviererosie werd nu ter hoogte van 's-Gravenhof 22 ook tufsteen - en baksteenmuurwerk en kistwerk van moerasijzererts aangetroffen. De funderingsresten zijn vrij nauwkeurig ingemeten.
Een jaar later werd het riool vervangen vanaf het Vispoortplein tot aan de Houtmarkt. Het nieuwe riool verving het oude riool uit 1864 en kwam er enkele meters ten oosten van te liggen. Bovendien werd een dubbel stelsel aangelegd (scheiding vuil water en hemelwater).
Besloten werd om de rioolsleuf archeologisch voor te graven in twee werkputten dwars over het plein, ten oosten van Renauds opgraving. In werkput 1, ter hoogte van Renauds palts, kwam tot ieders verrassing zwaar tufsteenmuurwerk aan het licht. Naar al snel bleek, ging het hier om de oostmuur van de aula zelf die veel langer bleek te zijn dan tot nog toe aangenomen.
De vondst van de 'koninklijke' muur haalde begin augustus 1999 de landelijke TV-journaals (NOS, RTL4, Veronica) en de landelijke geschreven media.
Werkput 2 lag ten noorden van werkput 1 en de reeds verstoorde kruising met de straat Kerkhof (zuidzijde). In deze sleuf bleek vooral het profiel van belang vanwege de complete pleinstratigrafie. De twee vlakken leverden vooral sporen op uit de Merovingische en Karolingische periode. Enkele sporen konden ook hier aan de Vikingaanval worden toegeschreven. Vanaf de noordzijde van het plein werd de rioolvervanging in de Lange Hofstraat archeologisch begeleid. In dit verband is de vondst van een tufstenen poort tussen het oude en nieuwe stadhuis van belang. De grondslagen van de poort zijn ingemeten. Direct ten noorden van de poort werd de 'hof'gracht aangesneden, waarvan het westelijke verloop in 1993 (Kuiperstraat 11), in 1994-1995 (Huize van de Kasteele) en in 1996-1997 in de bouwput van het nieuwe stadhuis is vastgesteld. De waarneming bewees de veronderstelling dat ook het immuniteitsgebied binnen deze 12e-eeuwse versterking lag. Vervolgens werden ten noorden van de poort en de gracht de houten straatniveaus van de Lange Hofstraat waargenomen (zie boven). De waarnemingen en opgravingen in de riooltracés zijn uitgevoerd onder leiding van de auteur en kregen de respectievelijke projectcodes 's-Gr'98, 's-Gr'99 en LH'99.

5.4 Zutphen -Stadhuis

Deze opgraving ten behoeve van de aanleg van de bouwput van het nieuwe stadhuis vond plaats van november 1996 tot en met oktober 1997 met een tussenpose van twee maanden. De opgraving besloeg bijna 2500 m^2, verdeeld over zes werkputten en twee kort daarvoor uitgevoerde opgravingen in de kelders van bestaande monumenten (Kuiperstraat 1 en lange Hofstraat 7). Gemiddeld zijn er drie onderzoeksvlakken aangelegd. De opgravingen zijn uitgevoerd onder leiding van de auteur, die daarbij werd ondersteund door Thomas Spitzers. De opgraving kreeg de projectcode Zu-St. De kelderopgravingen kregen de codes Ku1 en LH7.
Het voert te ver om de omvangrijke opgraving is zijn geheel te beschrijven.

Van belang zijn de resultaten in het kader van dit onderzoek. In de onderste onderzoeksvlakken zijn de sporen gevonden van bewoning vanaf de Romeinse tijd tot in de 12e eeuw. Een belangrijke cesuur is de aanleg van de omgrachting en omwalling van het paltscomplex en het immuniteitsgebied van de Sint-Walburgiskerk. De noordwestelijke hoek van de wal en de gracht zijn in deze opgraving uitvoerig gedocumenteerd. De gracht heeft over een forse lengte en breedte oudere sporen opgeruimd. De wal daarentegen dekte de oudere sporen juist heel goed af en zorgde voor een optimale conservering. Dat terreindeel bleef eeuwenlang tot het grafelijk hofterrein behoren en bleef tot 1902 onbebouwd. Buiten de gracht, op de percelen langs de Kuiperstraat en Lange Hofstraat, werden ook oudere sporen aangetroffen. De intensieve stedelijke bebouwing (funderingen, kelders, waterputten, beerputten, afvalkuilen) vanaf de 13e eeuw heeft hier de oudere sporen beduidend slechter bewaard.

Het meest tot de verbeelding sprak natuurlijk de vondst van een deel van de Karolingische nederzetting dat door Vikinggeweld was verwoest. Hierover is reeds uitvoerig gepubliceerd en de vondst leidde in 2004 en 2005 tot een internationale reizende tentoonstelling over Vikinggeweld in de Rijnstreek.[86] De sporen uit de 10e tot 12e eeuw waren slechts op hoofdlijnen gepubliceerd.[87] Van belang zijn de structuren op het hofterrein uit de 10e en 11e eeuw, de wal en de gracht uit de 12e eeuw, de grafelijke keuken uit de 12e eeuw en de kleine tufstenen structuur die hierop volgde. Verder vormen de oudste huispercelen aan de Lange Hofstraat en Kuiperstraat een punt van aandacht. De analyse van de structuren uit de 10e tot 12e eeuw werd uitgevoerd door Coosje Koster in het kader van haar Bachelorscriptie van de opleiding tot bachelorarcheoloog van Saxion Next te Deventer.[88] De auteur trad daarbij als begeleider op.

5.15: Alle-sporenkaart van het onderste sporenniveau van de opgraving Zutphen-Stadhuis en Kuiperstraat 1.

86 Groothedde 1999a; Groothedde 2004b; Rompelman 2007.
87 Bastemeijer & Groothedde 1999.
88 Koster 2011.

5.16: Overzicht van de funderingen van de Oude Hof van Bronckhorst (13e-17e eeuw).

5.17: Zutphen-Stadhuis, werkput 4 met sporen van steenbouw op een brandlaag uit het begin van de 14e eeuw.

5.18: De opgraving Zutphen-Stadhuis vanaf de toren van de Sint-Walburgiskerk.

5.19: Zutphen-Stadhuis, werkput 5, opschaven vlak 3.

5.20: Zutphen-Stadhuis, werkput 5, aanleg vlak 3.

5.21: Zutphen-Stadhuis, werkput 5. Het documenteren van hutkom 2.

6 Landschappelijke context

6.1 De IJssel en Berkel

De stad Zutphen ligt aan de rivier de IJssel bij de monding van de rivier de Berkel. Deze confluentie-ligging is niet de oorspronkelijke situatie, maar mogelijk wel de oorzaak dat hier al vroeg een machtcentrum ontstond. In 2009 ontstond zowel in de media als in de interne vakwereld commotie over de resultaten van twee onafhankelijk van elkaar werkende fysisch-geografische onderzoeksteams naar het ontstaan en de ouderdom van Gelderse IJssel. De oudste hypothesen gingen uit van een vóór de Romeinse tijd zelfstandige rivier de IJssel die via de huidige Oude IJssel bij Doesburg noordwaarts afboog en het Flevomeer (het huidige IJsselmeer) voedde. De Romeinse veldheer Drusus zou kort voor het begin van de jaartelling een verbinding hebben laten graven tussen de Rijn en de (Oude) IJssel bij Doesburg: de *Fossa Drusiana*.[89] Via deze Drususgracht zouden de Romeinen van de IJssel gebruik kunnen maken voor hun expedities richting Frisia en Germania. Voor de Romeinse grachttheorie zijn in het bovenstroomse deel van de IJssel nimmer archeologische bewijzen gevonden. De Drususgracht moet ergens geweest zijn, maar de kans dat het kanaal in het IJsseldal lag, is de laatste decennia door fysisch-geografisch onderzoek verder afgenomen.[90] Deze onderzoeken wezen in de richting van een natuurlijke doorbraak van Rijnwater richting noorden, waarna zich een echte riviertak in die richting ontwikkelde. C14-dateringen van begraven veenresten onder de oudste kleiafzettingen ten zuiden van Doesburg dateerden de doorbraak ergens in de IJzertijd of Romeinse tijd.

In het kader van een langlopend onderzoek naar de oorsprong van de Nederlandse grote rivieren doet de Universiteit Utrecht al decennialang intensief veldonderzoek. De afgelopen tien jaar zijn 17000 boringen gezet in het IJsseldal door een onderzoeksteam o.l.v. Esther Stouthamer en Kim Cohen.[91] Onderzoekers van de Universiteit van Wageningen stelden zich eveneens de vraag hoe oud de IJssel als Rijntak nu werkelijk was. Het onderzoek van Gilbert Maas en Bart Makaske (met hulp van paleobotanicus Dirk van Smeerdijk van BIAX) was bondiger in tijd en hoeveelheid gegevens. Zij onderzochten de veenresten op de oeverwallen en onder de IJsselklei bij Zwolle en Wapenveld.[92]
Het komt er feitelijk op neer dat de Utrechtse en Wageningse onderzoekers in grote lijnen een overeenkomstig beeld hebben gekregen van het (late) ontstaan

89 Suetonius, Vita divi Claudii 1.2.
90 Er zijn de laatste decennia diverse nieuwe Drususgracht-hypothesen geformuleerd. De gracht kan gelegen hebben bij Elst-Meinerswijk, tussen Elden en Driel, tussen Utrecht en het Flevomeer (de Utrechtse Vecht). Zie o.a. Bogaers 1981; Poelman 1981; Van Tol 1988 (met verwijzingen naar oudere literatuur dienaangaande); Huisman 1995. De laatste plaatst een tweede Drususgracht in het Vliegebied (Waddenzee) als verbinding tussen het Flevomeer en de Noordzee. Cohen (2010) sluit niet uit dat Drusus een kanaal kan hebben gegraven door de waterscheiding bij Zutphen om zo via de in de Rijn uitmondende Berkel in het bekensysteem van Salland te komen. Deze beken stonden in verbinding met het Flevomeer. Dit kanaal zou dan niet lang bestaan hebben en zeker niet tot de IJsseldoorbraak hebben geleid. De route via Utrecht en de Vecht naar het Flevomeer ligt dan meer voor de hand.
91 Cohen 2007; Cohen & Lodder 2007; Cohen 2010; voordracht Cohen op het IJsselcongres in de Burgerzaal te Zutphen op 07-11-2009.
92 Makaske, Maas & Van Smeerdijk 2008; voordracht Makaske op het IJsselcongres in de Burgerzaal te Zutphen op 07-11-2009.

van de IJssel. Beiden gaan uit van een avulsie-theorie (natuurlijke doorbraak van een rivier door een oeverwal waarbij een nieuwe rivierarm ontstaat) en beide teams plaatsen die avulsie, het doorbraakmoment, ná de Romeinse tijd. Ook gaan beide onderzoeksteams niet meer uit van een zelfstandige Oude IJssel die voorheen bij Doesburg noordwaarts stroomde richting het Flevomeer/Almere (IJsselmeer).

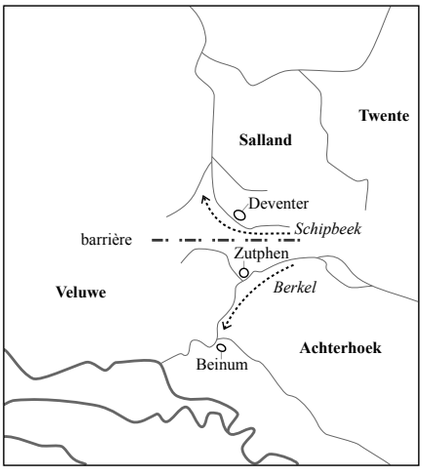

6.1: Vereenvoudigde weergave van de waterhuishouding in Oost-Nederland vóór de doorbraak van de Rijn in noordelijke richting volgens de Universiteit van Utrecht.

Waarin zitten dan de verschillen? Op een aantal punten zijn de onderzoekers het niet met elkaar eens: de plaats van de waterscheiding in het IJsseldal en de datering van de avulsie en de looptijd van het ontstaan van een bevaarbare rivier. Verder zou volgens Cohen de doorbraak het gevolg zijn van een eenmalige grote overstroming (piekafvoer) van de Rijn, terwijl Makaske c.s. uitgaan van meerdere overstromingen die de doorbraak tot stand hebben gebracht.
De waterscheiding is van belang, dat is namelijk het punt waar de definitieve doorbraak naar het noorden plaats vond. Cohen (Utrecht) plaatst de waterscheiding vlak ten noorden van Zutphen. Op grond van de opbouw van de Pleistocene ondergrond kan volgens hem alleen daar de waterscheiding zijn geweest. De Berkel boog naar zijn mening af naar het zuiden en voedde de Nederrijn bij Arnhem. De Oude IJssel voegde zich daar bij Doesburg bij. De avulsie is naar zijn idee ook niet een klassieke doorbraak van de rivier door een begeleidende oeverwal maar een doorbraak van hoog Rijnwater in het bergingsgebied van het Berkeldal en aangrenzende beken. Makaske (Wageningen) plaatst de waterscheiding vlak boven Doesburg. Het rivierduinencomplex, dat op de noordoever van de Oude IJssel ten noordoosten van Doesburg ligt, zit vol 'sporen' van een avulsiedoorbraak in de vorm van crevasses (zandvlakten van verspoeld duinzand of oeverwalzand met tal van stroomgeulen, direct achter de doorgebroken oeverwal). De echte doorbraak bevond zich volgens Makaske c.s. ten westen van Doesburg in het huidige IJsseldal. Crevasses zijn de littekens bij uitstek van rivierdoorbraken. Ook boven Zutphen ligt een groot crevassegebied (de Voorsterklei e.o.). Volgens Cohen heeft hier de doorbraak plaatsgevonden en moeten de Doesburgse crevasses als nevenschade worden gezien.
De datering van de start van de IJsseldoorbraak ligt volgens Cohen ergens tussen 350 en 600 na Christus. Tijdens zijn voordracht te Zutphen op 9 november 2009 hield hij het op ca. 550 na Christus. Rond dat jaar verdronk een eikenbos

definitief bij Zwolle-Stadshagen.[93] Op grond van C14-dateringen in het benedenstroomse gebied (bij Zwolle en Wapenveld) zou de IJssel volgens Makaske pas rond 950 op zijn vroegst een bevaarbare rivier zijn geworden. Sommige dateringen wijzen zelfs eerder in de richting van de 11e eeuw. Het proces kan wel veel eerder zijn begonnen, rond 600 na Christus. De vorming van de rivier vanuit een avulsiemoment leverde aanvankelijk een watervlakte met kleine geultjes in het hele dal op. De transformatie tot een 'volwassen' rivierbedding heeft volgens Makaske c.s. bijna 400 jaar in beslag genomen. De uitbouw tot het Kamper Delta duurde nog veel langer; tot ver in de 12e eeuw. Pas toen begon de vorming van de IJsseldelta.
Voor de volledigheid moet het onderzoek van Van Zijverden nog vermeld worden. Ook hij komt op grond van C14-dateringen en pollenanalyses op een relatieve late datering van een bevaarbare 'volwassen' rivier: rond 800 na Christus.[94]

6.1.1 De IJssel in de oudste schriftelijke bronnen

Wat is er nu in deze discussie in te brengen vanuit de historische bronnen en de archeologie? Laten we beginnen met de recentste opvatting over de betekenis van de naam 'IJssel'. Er bestond lange tijd geen bevredigende hypothese over de naamsbetekenis van 'IJssel'. Künzel, Blok en Verhoeff verklaren de naam als 'waternaam' zonder nadere betekenis.[95] Jan ter Laak vermeldt de betekenis 'snel- of heftig stromend water' uit het proto-Indoeuropese *eis/ois/is* (snel/heftig) met een l-suffix.[96] Naamkundig kan de riviernaam al van ver voor de Karolingische tijd dateren.
Wat vertellen ons de historische bronnen: wanneer is er nu ondubbelzinnig sprake van een Rijn-IJsselrelatie in de vorm zoals we die nu kennen? Dat blijkt voor het eerst uit een oorkonde uit 1059 uit het kapittelarchief van de Sint-Walburgis in Zutphen.[97] Het gaat om de vroegst gedateerde oorkonde uit de reeks *Zutphense Falsa*.[98] Deze oorkonden gaan terug op originelen die rond 1180-1200 zijn vervalst waarbij de inhoud in sterke mate werd gemanipuleerd ten faveure van de opdrachtgever, de graaf van Gelre. Over de echtheid van de hier relevante informatie wordt echter niet getwijfeld. Het gaat om het recht dat het Zutphense kapittel had op de aanwassen van waarden in de Rijn en IJssel tussen Rhenen en Deventer (*...concedimus decimam insularum a Riin usque Arnen et ab Arnen usque Daventriam; insularum dicto, que etsi sint, nondum arantur, et earum que ex alluvione Reni en Isle....*). Er wordt expliciet gesproken over de aanwassen van Rhenen tot Arnhem en van Arnhem tot Deventer in de Rijn en IJssel. Vermoedelijk is dit recht door de Duitse vorst of door de rijksbisschop van Utrecht aan het Zutphense kapittel geschonken.
De datering van 1059 laat Makaskes late datering van de Rijn-IJssel overeind.
Wat is nu de vroegste ondubbelzinnige vermelding van de IJssel? Die dateert uit 797 en is afkomstig uit de Werdense oorkondes aangaande de stichting van

93 Sass-Klaassen & Hanraets 2006. Al rond 350 moet dit bos hebben geleden onder wateroverlast.
94 Brijker & Van Zijverden 2009; Van Zijverden (in voorbereiding)
95 Künzel, Blok & Verhoeff 1991, 198 & 412.
96 Ter Laak 2005, 38.
97 Sloet 1872. 171-173, OBGZ 173. De oorkonde dateert tussen 25 december 1058 en 16 juli 1059; Harenberg 2003, 1059-07-16 voor echtheid en ontstaan.
98 Harenberg 2003, 1-8.

de Wichmondse kerk door de missiepriester Liudger. Er staat dat Wichmond is gelegen *iuxta Hislam*, aan de IJssel.[99] Deze oorkonde en een reeks oorkonden die in de jaren erna volgde, maken gewag van de IJssel bij Wichmond.[100] Deze vermeldingen vanaf het eind van de 8e eeuw dateren geenszins het ontstaan van een IJssel die daar voorheen niet was. Het Oost-Nederlandse gebied boven de Rijn komt namelijk pas na het midden van de 8e eeuw in de aandacht van de schrijvers. Dat heeft te maken met de Frankische onderwerping van het Saksenland waarmee Oost Nederland in het Frankische rijk komt te liggen. De schriftcultuur (beoorkondiging van schenkingen van goederen e.d.) kwam in het kielzog van de Franken, evenals het Christendom. De kerstening bracht ook een golf van schriftelijke vermeldingen te weeg in de vorm van kerkstichtingen, goederenschenkingen en goederenlijsten. Ook de heiligenlevens van Lebuïnus en Liudger, opgetekend in het midden van de 9e eeuw, beschrijven voor het eerst het Oost-Nederlandse gebied als werkgebied van de missionarissen. De vermelding van de IJssel bij Wichmond kort voor 800 brengt echter wel een belangrijke interpretatie met zich mee. Als de (Oude) IJssel aanvankelijk nog naar het zuiden, naar de Rijn, zou hebben gestroomd, dan zou een rivier bij Wichmond nooit 'IJssel' hebben geheten. In Cohens theorie zou die rivier de 'Berkel' geheten hebben. Riviertoponiemen verplaatsen niet maar zo. Ze behoren zelfs tot de meest hardnekkig voorlevende namen, zeker grotere rivieren.[101] De IJssel bij Wichmond rond 800 was dus stellig de naar het noorden stromende 'nieuwe' IJssel, genoemd naar de 'Oude' IJssel.

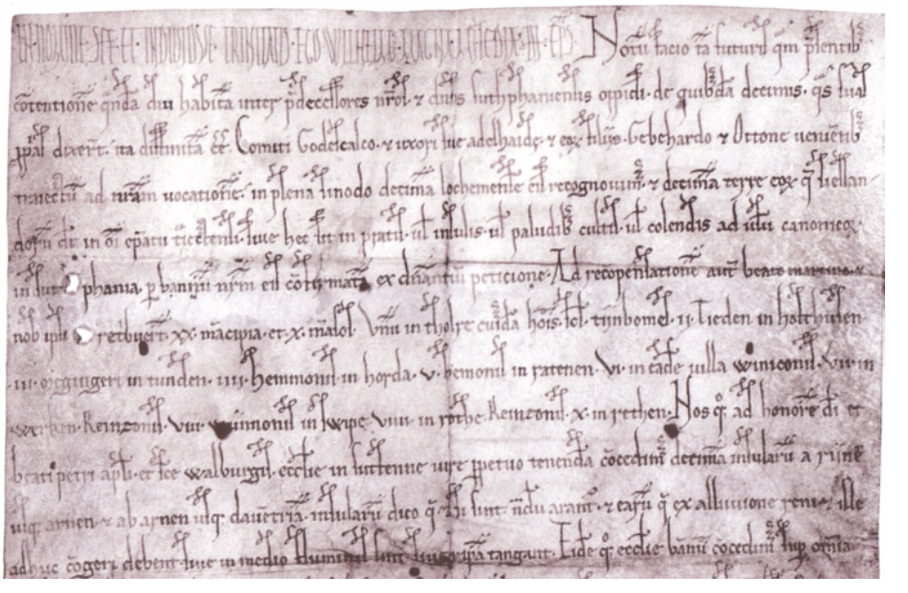

6.2: Oorkonde uit 1059 (bovenhelft) waarin voor het eerst ondubbelzinnig sprake is van een relatie tussen de Rijn en de Gelderse IJssel. Bisschop Willem van Utrecht staat daarin onder meer de novale tienden op de aanwassen in de Rijn en IJssel van Rhenen tot Arnhem en van Arnhem tot Deventer af aan het Zutphense kapittel. De betreffende passage staat in de onderste drie regels van deze uitsnede.

99 Künzel e.a. 1991, 412 (verwijzend naar Dipl.Belg 202; Blok, Werden 10).
100 Voor een overzicht van IJsselvermeldingen zie: Künzel e.a. 1991, 412.
101 Ter Laak 2005. Alhoewel de Berkel voor 1200 niet in de geschreven bronnen wordt genoemd, is de naam een oude (proto-Indoeuropese) riviernaam (Ter Laak 2005, 38). De betekenis moet in de richting van 'glanzend/helder/wit' gezocht worden, net als bij de IJssel met een l-suffix: de 'heldere rivier'. De IJssel betekent zoiets als 'snel stromende rivier'.

Een absolute bevestiging van de naar het noorden stromende IJssel komt uit een oorkonde uit 814/15: *in Salahom ubi Hisla flumen confluit in mare,* in Salahom (= Salland) waar de rivier de IJssel in de zee stroomt.[102] Uitgaande van de concensus van 'Utrecht' en 'Wageningen' over de oorspronkelijke situatie dat de Oude IJssel naar de Rijn stroomde, moet het dus in 814/15 om de noordwaarts stromende Rijn-IJssel gaan.
Alhoewel de heiligenlevens van Liudger en Lebuïnus resp. een halve eeuw en een eeuw na hun dood werden opgetekend, speelt de naar het noorden stromende IJssel bij Wichmond, Wilp en Deventer een prominente rol in de overlevering. De IJssel lijkt daarmee al ten tijde van Lebuïnus (ca. 765-774) langs Deventer te hebben gestroomd.
Al aan het einde van de 8e eeuw had de rivier zelfs zijn naam gegeven aan een gebied, een gouw, genaamd Hisloae (794), Hisloi (797), Isloi (799), Islo (838).[103] Deze gouw omvatte het gebied tussen Doetinchem, Wichmond, Oeken tot aan Deventer. Het kwam dus min of meer overeen met het IJsselgebied beoosten de Gelderse IJssel.

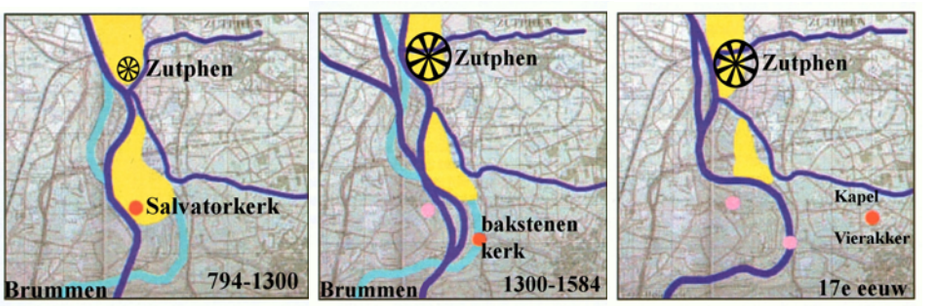

6.3: Schematische ontwikkeling van de IJssel tussen Wichmond en Zutphen. De kerkstichting te Wichmond kort voor 800 vond plaats op een groot rivierduincomplex (Bronsbergen) dat door de zich ontwikkelende Cortenoeverse meander werd aangetast. De kerk werd naar het zuidoosten verplaatst alwaar de IJssel in 1584 de kerk wegspoelde. Na 1600 stabiliseerde de situatie zich door de bedijkingen.

6.1.2 Deventer

De IJssel is dus op grond van schriftelijke bronnen vanaf het midden van de 8e eeuw als Rijntak aanwijsbaar. Was die rivier dan bevaarbaar? Volgens Makaske c.s. zou de IJssel pas rond 950 bevaarbaar zijn geweest. Die datum zal toch op zijn minst naar beneden moeten worden bijgesteld. In 882 deden de Noormannen vanuit het Betuwegebied de handelsplaats Deventer aan: *Nordmanni portum, qui Frisiaca lingua Taventri nominatur, ubi Sanctus Lioboinus requiescit, plurimis interfectis succenderunt*.[104] Er is hier, maar ook al in een bron uit 877, sprake van een portus, een havenplaats met een handelsfunctie. De Vikingen zullen de havenplaats vanuit de Betuwe stellig via de rivier aangevallen hebben. In de loop van de 9e en 10e eeuw wordt Deventer regelmatig in de bronnen vermeld als 'handelshaven' (portus) of 'stad' (urbs, civitas). Dankzij intensief archeologisch onderzoek is over de 9e-eeuwse handelsplaats Deventer de laatste jaren zeer veel bekend geworden. Deventer volgde in de loop van de 9e eeuw Dorestad op

102 Künzel e.a. 1991, 412: 814/15 (cop. 1170-1175 CodLauresh I 101).
103 Künzel e.a. 1991, 198.
104 Annales Fuldenses, 118. Vertaling: De Noormannen hebben de handelshaven, die in de Friese taal Deventer genoemd wordt en waar de Heilige Lebuïnus rust, geplunderd en daarbij veel mensen gedood.

als belangrijkste handelsplaats van Rijnlandse goederen die naar het noorden en oosten werden verhandeld. De plaats was voor Karolingische begrippen zeer groot (28 ha) en was na de Vikingaanval van 882 geheel omwald.[105] De interne topografie vertoonde vanaf het midden van de 9e eeuw alle kenmerken van een rivierstad-avant-la-lettre: dichtbebouwd, smalle percelen, een stratenpatroon met assen parallel aan de IJsseloever en verbindende straten tussen de assen.[106] De archeologisch aantoonbare handelsproducten zijn bij uitstek Rijnlands te noemen: natuursteen (vooral tufsteen en bazalt) uit de Eifel, keramiek uit de Rijn- en Eifelstreek, hout uit het Midden- en Nederrijngebied, (Rijn)wijn. Deze bulkgoederen kunnen alleen over water zijn getransporteerd. De importpercentages van Rijnlandse keramiek ten opzichte van lokaal vervaardigde keramiek zijn zeer hoog, kenmerkend voor handelsplaatsen en de nederzettingen in het Rivierengebied.[107] De Deventer handel werd door de Karolingische vorsten gecontroleerd en geëxploiteerd. De koning, leden van de rijksaristocratie, enkele rijkskloosters en de Utrechtse bisschop hadden een bezits- dan wel exploitatieaandeel in de handelsplaats.[108] Als we de afzetgebieden in ogenschouw nemen (Friesland, Noord Duitsland, Scandinavie, Balticum), dan moet de IJssel al in de Karolingische tijd een doorgaande transportroute van formaat geweest zijn van het Rijnland naar de Noordzee. Het is onverdedigbaar dat de IJssel als Rijnrivier niet bevaarbaar zou zijn geweest vóór 950. Sterker nog, de bevaarbaarheid van de IJssel moet rond 800 een feit zijn geweest, anders zou Deventer als handelsplaats niet hebben gelegen waar het lag/ligt.

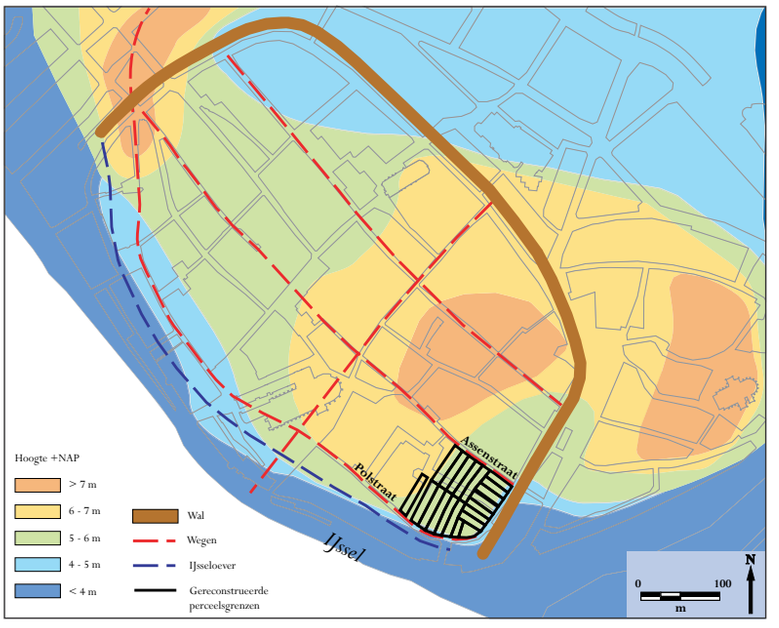

6.4: De handelsplaats Deventer aan de IJssel in de Karolingische tijd. De gereconstrueerde perceelsgrenzen uit de tweede helft van de negende eeuw in het Assenstraat-Polstraatkwartier duiden op een stedelijk verkavelingpatroon dat zich in grote lijnen tot de huidige dag van vandaag heeft gehandhaafd.

105 Fermin & Groothedde 2006a, 57-58, noot 166.
106 Zie onder meer Mittendorff 2007.
107 Het geïmporteerde vondstmateriaal van Deventer vertoont sterke gelijkenissen met dat van Dorestad, Tiel en Medemblik.
108 Groothedde 2004d.

6.1.3 De omgeving van Zutphen

Het vroegste Zutphen lag aan een van de Berkelstromen, maar lag het rond 300 na Christus ook al aan de IJssel? In het nederzettingspatroon rond Zutphen is een opvallende verschuiving waar te nemen in de aard en locatie van nederzettingen.[109] In Zutphen zelf ontstaan op het rivierduincomplex onder de binnenstad twee nederzettingen: één op de huidige Nieuwstad en één rond het plein 's-Gravenhof. De eerste nederzetting houdt een eeuw later weer op te bestaan en de laatste kent bewoningscontinuïteit. In de Ooyerhoek (ten zuidoosten van Zutphen) ontstaat de nederzetting Eme op een hoog rivierduin aan de Ooyerhoekse laak[110]; in Leesten (ten oosten van de Ooyerhoek) op een hoge kamp ten oosten van de Leestenseweg[111], ook aan de Ooyerhoekse laak. Deze laak is een van de zuidelijke aftakkingen van de Berkel. Op de westoever van de huidige IJssel begint de bewoning eveneens rond 300 op een zandverheffing aan de monding van de Voorstondense beek, aan de huidige Baankstraat. Deze nederzetting staat in de bronnen bekend als (de hof van) Wapse.[112] Zowel Eme, Leesten en Wapse kennen net als Zutphen vanaf ca. 300 na Christus bewoningscontinuïteit. Opvallend is ook dat al deze nederzettingen opvallend hoog zijn gelegen, namelijk op de hogere delen van de rivierduinen. De oudere nederzettingen of nederzettingsfasen lagen op de aanmerkelijk lagere delen van het landschap. In (bepaalde perioden van) de Bronstijd, IJzertijd en vroeg-Romeinse tijd was zelfs bewoning mogelijk op terreinen die in de middeleeuwen door de IJssel overstroomden.[113] Men zocht in de omgeving van Zutphen klaarblijkelijk rond 300 de hoogten op om te wonen. Wateroverlast kan daarvan de oorzaak zijn. Lagen al deze nederzettingen aan de Berkel? Of moet het ontstaan van de Rijn-IJssel, de avulsie dus, toch in de laat-Romeinse tijd gezocht worden en reageerde het nederzettingspatroon in de omgeving van Zutphen op een drastisch veranderde situatie?

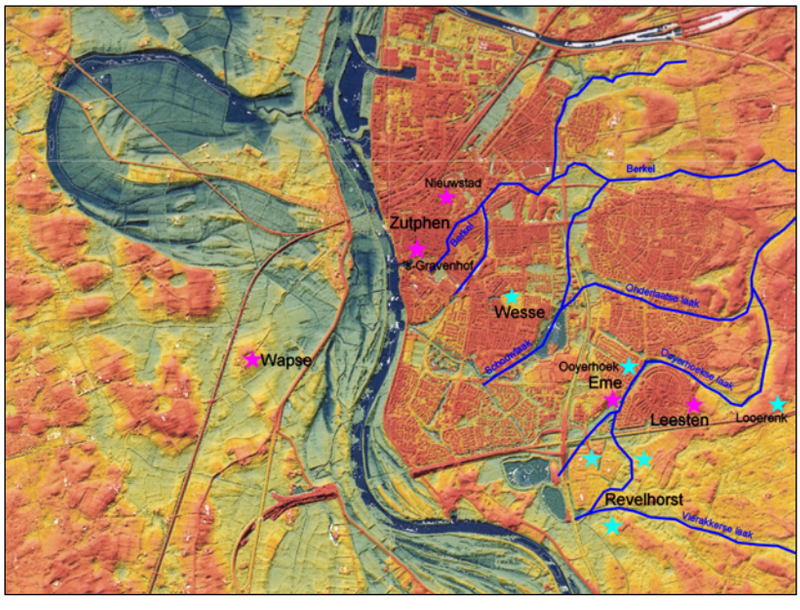

6.5: De omgeving van Zutphen op het reliëfbeeld van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN). Hierop zijn de naar het zuiden neigende Berkelstromen aangegeven tot het punt waar de Berkel en de beken in het dal van de IJssel uitkomen. De blauwe sterren geven de nederzettingen aan uit de late ijzertijd en de Romeinse tijd tot ca. 300 na Christus, de paarse sterren de nieuwe nederzettingslocaties in de 4e eeuw.

109 Groothedde 2001a; Van Beek 2009, 232-237.
110 Groothedde e.a. 2001.
111 Groothedde 2007.
112 De site is onlangs ontdekt en geïdentificeerd. Fermin (in voorbereiding)
113 Groothedde 2001a; Fermin 2005; Fermin & Groothedde 2008b.

Als we de avulsietheorie als uitgangspunt nemen, dan moet er in het gebied direct ten zuiden van de waterscheiding vlak boven Zutphen, volgens Cohen, enige tijd lang sprake zijn geweest van een forse stagnatie van Rijnwater op het moment dat de Rijn het zuidelijke Berkeldal als bergingsgebied benutte. De Berkel kon bovendien zelf zijn water dan ook niet kwijt. Het overtollige water kon alleen in de bestaande beekdalen van de Berkel opgeslagen worden. Het moet dus vlak voor het avulsiemoment kletsnat zijn geweest in de omgeving van Zutphen. Bovendien zal in deze omstandigheden op grote schaal klei afgezet zijn in die beekdalen. De verplaatsing van de nederzettingen in en rond Zutphen naar de hogere delen van het landschap lijkt hiermee geheel in overeenstemming. De voorheen bewoonbare gronden werden in de loop van de Romeinse tijd te nat om te wonen. In de beekdalen van de Ooyerhoekse laak, de Onderlaatse laak en Schouwlaak is inderdaad en opvallend kleipakket aanwezig tot ongeveer vier kilometer landinwaarts vanaf de IJssel. Het gemiddeld 30 cm dikke kleipakket wordt over de volle breedte van de beekdalen als een alles afdekkende laag aangetroffen. Daaronder liggen oudere beekdalafzet-

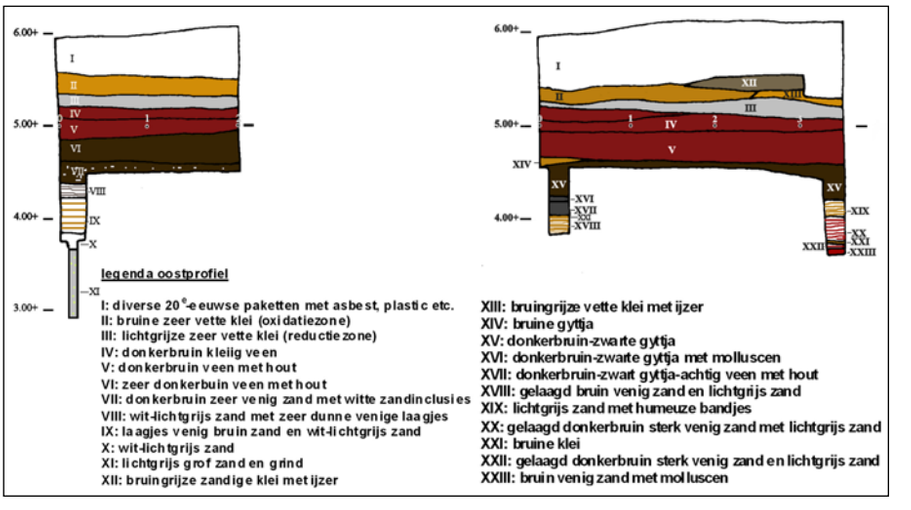

6.6: Bodemprofielen in het beekdal van de Schouwlaak te Zutphen, onderdeel van het Pleistocene Berkelsysteem. Laag II en III zijn kleilagen die de beekafzettingen afdekken. Ze dateren in elk geval vóór de vroege middeleeuwen.

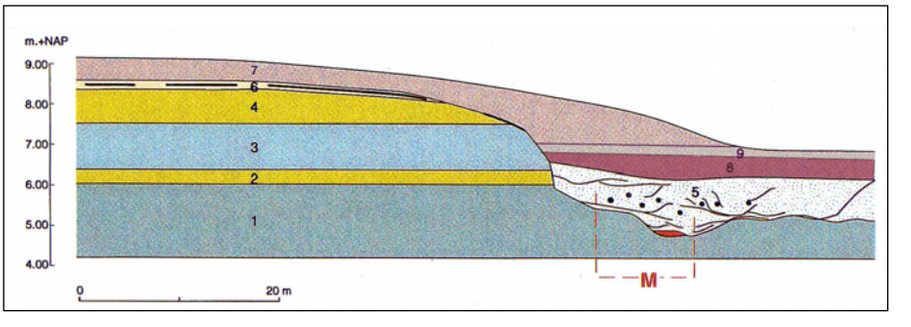

6.7: Schematische doorsnede door het rivierduin van de Ooyerhoek in Zutphen en het aangrenzende beekdal van de Ooyerhoekse laak. Hier kon het kleipakket (laag 9) worden gedateerd. De bewoning in laag 7 dateert uit de laat-Romeinse tijd en vroege middeleeuwen. Daaronder werden sporen gevonden van bewoning uit de midden-steentijd (laag 6) en prehistorische afvaldumps in het beekdal (laag 5).

tingen. In het beekdal van de Schouwlaak (Harenbergweg 1) ligt het kleipakket op 5,25 tot 5,55 meter + NAP.[114] De klei is vooral onderin zeer vet, de bovenste decimeter is iets siltiger. Onderin is het kleipakket lichtgrijs gereduceerd, bovenin roestbruin geoxideerd door de aanwezigheid van onder meer ijzer in de bodem. Hierop heeft bodemvorming plaatsgevonden. In het beekdal van de Ooyerhoekse laak werden de beekdalafzettingen in relatie tot de bewoning op het aangrenzende rivierduin archeologisch onderzocht. Ook hier werd het kleipakket aangetroffen. Op het kleipakket lag nederzettingsafval uit de 6e en 7e eeuw. Er is tevens een vroegmiddeleeuwse waterput aangetroffen die door de klei heen gegraven was.[115] Het kleipakket is dus vóór 500 na Christus afgezet. Dat lijkt te stroken met de waterbergingshypothese vlak voor de avulsie van de Rijn-IJssel kort na de Romeinse tijd. Maar dan gaan we uit van Cohens waterscheiding bij Zutphen.
Voor die waterscheiding is nog een Zutphense aanwijzing. Het is immers opvallend dat de uit het oosten komende Berkel en alle daarmee samenhangende beken bij Zutphen naar het zuidwesten afbuigen alvorens ze in het IJsseldal uitmonden, om vervolgens, soms met een haakse hoek, naar het noorden mee te stromen. De beekdalen van de Ooyerhoekse laak, Schouwlaak en Onderlaatse laak zijn in het vroeg-Holoceen gevormd en ze zijn dus natuurlijk.[116] Ze doorsnijden het dekzandlandschap en worden begeleid door soms forse rivierduinen. De Berkel boog oorspronkelijk bij Zutphen naar het zuiden af en stroomde niet noordwaarts met een (Oude) IJssel mee.

6.1.4 Doesburg

Makaskes hypothese dat de avulsie bij Doesburg plaats vond, is op grond van de morfologie van dat gebied begrijpelijk. Er is een enorme crevasse in het rivierduincomplex ten noordoosten van Doesburg aanwezig. Een recente archeologische vondst echter maakt onomstotelijk duidelijk dat deze crevasseafzettingen ouder zijn dan de veronderstelde IJsselavulsie. Direct ten oosten van de grootste crevassegeul in dat gebied werd in juni 2010 een nederzetting aangetroffen óp de crevasseafzettingen. De datering van dit erf laat geen ruimte voor twijfel: 2e of 3e eeuw na Christus.[117] Dat is ruim voor de veronderstelde IJsseldoorbraak tussen grofweg 500 (Cohen) en 600/950 na Christus (Makaske). Bovendien bestaan de afzettingen niet uit één overstromingsfase maar moet het crevassegebied zijn gevormd door meerdere doorbraken van Rijnwater. Het is goed denkbaar dat de Doesburgse crevasse is ontstaan door hetzelfde waterafvoerprobleem als bij Zutphen, maar dan in een eerder stadium ergens in de vroeg-Romeinse tijd. Het vormt als het ware een eerder fase in het oprukken van Rijnwater in het zuidelijke Berkeldal. Bij Doesburg vernauwden de rivierduinen van de Oude IJssel het dal van de oorspronkelijk zuidwaarts stromende Berkel. De rivierduinen lagen dwars op de stroomrichting en op zeker moment zal bij grote afvoer van Rijnwater een 'bergingsstuwmeer' zijn doorgebroken. Dat verklaart de hoogte van de insnijding van de crevasses bij Doesburg die tot boven

114 Fermin & Groothedde 2005.
115 Veldwaarnemingen van de auteur. Dit onderzoek wordt de onderzoekers B.J. Groenewoudt en J. Deeben van de Rijksdienst voor het Cultuurhistorisch Erfgoed uitgewerkt.
116 Groenewoudt e.a. 2001.
117 Het gaat om het onderzoek in het tracé van de Gasunie door onderzoeksbureau RAAP. De datering zal ongetwijfeld nog aangescherpt worden.

11,00 meter + NAP reiken. Nadat deze barrière was genomen, was het voor de Rijn mogelijk om het gebied ten noorden ervan, tot Zutphen, te benutten als bergingsgebied.

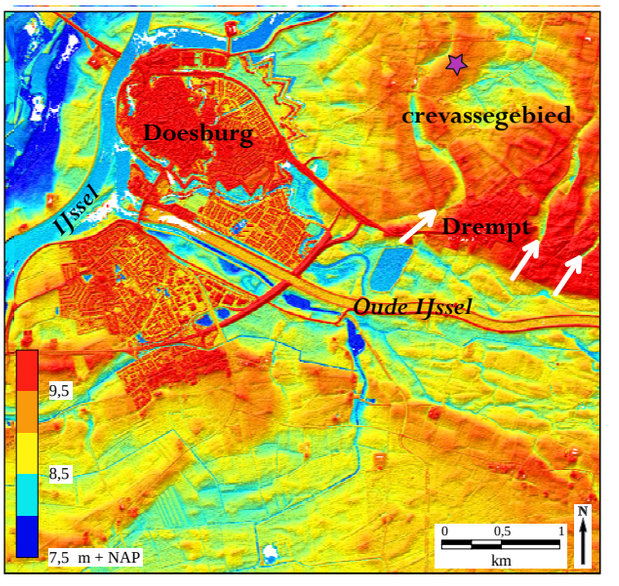

6.8: De omgeving van Doesburg op het reliëfbeeld van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN). Duidelijk is het enorme crevassegebied te zien dat voor de bewoning in de Romeinse tijd (de nederzetting uit deze periode is aangegeven met de paarse ster) is ontstaan door doorbraken van Rijnwater in de rivierduinen van de Oude IJssel. De crevassegeulen zijn aangegeven met de witte pijlen.

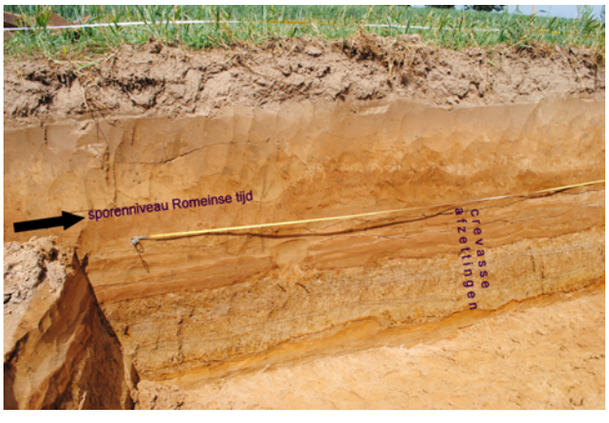

6.9: Deel van het bodemprofiel in de opgraving door RAAP aan de Pastoor Blaisseweg. Het Romeinse bewoningsniveau werd op een pakket crevasseafzettingen aangetroffen dat zeker op meerdere overstromingen wijst.

6.1.5 Toch Drusus?

Wat is de oorzaak van die relatief plotselinge waterinvloed van de Rijn? Bekend is dat het Romeinse leger baat had bij een gecontroleerde waterhuishouding in het Betuwegebied, het kernland van de Bataven. Al tijdens de Romeinse veldtochten in Germanië rond het begin van de jaartelling is er aan de loop van de grote rivieren in ons land gesleuteld. De Drususgrachten (er wordt uitdrukkelijk gesproken over *fossae*) zullen niet zomaar uit de lucht zijn komen vallen.[118] Naast grachten die aan Drusus worden toegeschreven, realiseerden de Romeinen ook andere kanalisaties met als doel de waterverdeling tussen Rijn en Waal te regelen en een effectievere doorvaart van het Romeinse rivierverkeer te realiseren. Er wordt ook gesproken over de aanleg van een *agger*, wat het best met 'dijk' vertaald kan worden.[119] De ligging en functie is tot op heden niet opgehelderd, maar Tacitus vermeldt dat de dijk een initiatief was van Drusus. Een andere grote rivieringreep van Drusus is wel goed te lokaliseren: de '*moles*'

118 Suetonius, Vita divi Claudii 1.2.
119 Tacitus, Annales XIII, 53, aangehaald door Van Tol 1988.

(strekdam) bij het Romeinse kamp '*Carvium*' (Herwen).[120] De moles wordt op een grafteken van Marcus Manlius, gestorven tussen 9 en 70 na Christus, genoemd bij Carvium: M.MANLIVS ( ) CARVIO AD MOLEM SEPVLTUS EST ( ). Het grafteken is opgebaggerd in de Bijlandse Waard bij Herwen. Deze strekdam had tot doel het water van de Rijn beter te verdelen tussen de Waal en Nederlandse Rijn. Vooral die laatste kon wel wat extra water gebruiken. De rivier dreigde op te drogen. De *moles* wordt ook door Tacitus vermeld als waterstaatkundig werk van Drusus. De dam werd door de Bataven in 70 na Christus verwoest.[121] Het rivierwater koos volgens Tacitus direct weer de koers van de Waal en de Rijn verlandde. Deze beschrijving geeft goed weer hoe vitaal de strekdam was voor de waterverdeling. Langs de Rijn lagen al vóór 47 na Christus enkele belangwekkende kampen (Meinerswijk, Vechten, Valkenburg) en na 47 na Christus werd de Rijn de definitieve rijksgrens (de '*Limes*') van het Romeinse rijk. De Nederrijn werd als het ware de noordelijke 'Rijksgracht' en de transportader om de Romeinse castella te bevoorraden. De strekdam was dus een vitaal onderdeel van de rijksverdediging. De '*moles*' bij Herwen is in het 'veld' gelokaliseerd. De resten van de dam zijn als puinzone van tufsteen aanwezig in de Bijlandse Waard. Onder het opgebaggerde puin was ook de eerdergenoemde grafsteen van Marcus Manlius. In de Romeinse tijd was hier vermoedelijk het splitsingspunt van Rijn en Waal.

De waterstaatkundige ingrepen, waaronder de strekdam en mogelijk ook de Drususgracht(en), uit de periode rond het begin van de jaartelling gaven de Rijn stellig veel meer water. Deze ingrepen zouden zeer wel de oorzaak kunnen zijn van de plotselinge waterdruk op de benedenstroom van de Berkel/Oude IJssel. Daarmee zijn we dan terug bij af. Hebben de Romeinen dan toch indirect aan de wieg gestaan van de geboorte van de Gelderse IJssel? Drusus is in deze discussie zeker niet van het toneel verdwenen.

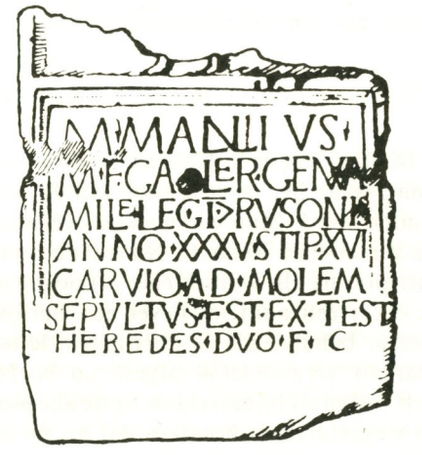

6.10: Grafteken van Marcus Manlius. De steen stond ter zijner nagedachtenis bij de moles (strekdam) in Carvium (Herwen): CARVIO.AD.MOLEM. Marcus Manlius was ongetwijfeld ooggetuige van de grote waterstaatkundige ingrepen in het Bataafse land.

120 Van Tol 1988.
121 Tacitus, Historiae V, 14-19, aangehaald door Van Tol 1988.

6.1.6 Conclusies

De interpretatie van de historische bronnen die de IJssel noemen en de archeologische gegevens uit Zutphen en omgeving, leiden tot de volgende constateringen en hypothesen:

- De noordwaarts stromende IJssel was medio 8e eeuw een feit.
- In de 9e eeuw was de IJssel een bevaarbare rivier.
- De IJssel maakte in de 9e en 10e eeuw deel uit van het Noord-Europese handelsnetwerk met Deventer als handelscentrum.
- De Vikingen kwamen over de IJssel. De historische bronnen maken aannemelijk dat de aanval vanuit Nijmegen, het winterkamp van de Vikingen in 881/82, werd ondernomen.
- De discussie waar de waterscheiding lag voor de avulsie van de IJssel, pakt in het voordeel van 'Utrecht' (Cohen c.s.) uit: vlak ten noorden van Zutphen en niet boven Doesburg.
- De crevasses bij Doesburg zijn ontstaan vóór het einde van de Romeinse tijd door doorbraken van hoog Rijnwater. Daarmee was er nog geen Rijn-IJssel.
- De Berkel boog vóór de IJsselavulsie bij Zutphen af naar het zuiden.
- Het veranderde nederzettingspatroon rond Zutphen in de laat-Romeinse tijd zou een reactie kunnen zijn op de forse wateroverlast van Rijnwater voorafgaand aan de rivierdoorbraak ter plaatse.
- De kleiafzettingen in de beekdalen bij Zutphen dateren uit de laat-Romeinse tijd of het begin van de vroege middeleeuwen.
- De kleiafzettingen in de beekdalen bij Zutphen zouden afkomstig kunnen zijn van de forse wateroverlast van Rijnwater voorafgaand aan de rivierdoorbraak ter plaatse.
- De wateroverlast in het benedenstroomse deel van de Berkel en Oude IJssel zijn mogelijk veroorzaakt door de waterstaatkundige werken van de Romeinen rond het begin van de jaartelling. De Rijn kreeg toen meer water ten koste van de Waal.
- De ontwikkeling van Zutphen gaat terug op het einde van de Romeinse tijd en is mogelijk het gevolg van de ligging aan de nieuwe IJssel en de nieuwe Berkelmonding.

6.2 De rivierduinen van Zutphen

De binnenstad van Zutphen ligt op een rivierduinencomplex waarvan het reliëf van de natuurlijke ondergrond door meer dan honderd betrouwbare zandhoogten in opgravingen is gekarteerd. Deze paleoreliëfkaart is jaarlijks geactualiseerd en heeft inmiddels een hoge mate van betrouwbaarheid. Het beeld dat naar voren komt, is dat van een noord-zuid gerichte landtong die tot ver in het IJsseldal steekt. De zandrug lijkt vast te zitten aan de zandrug van de Zutphense Enk (huidige Deventerwegkwartier) en de pleistocene zandplateaus van Eefde-Gorssel. Zoals gezegd liggen op de pleistocene zandrug rivierduinen. Onder de huidige binnenstad zijn diverse rivierduintoppen gekarteerd. In het noorden is er een rivierduinplateau waarop de Nieuwstadskerk staat met een top tot 8,50 meter + NAP. Een tweede hoogte is gekarteerd nabij de Broederenkerk tot

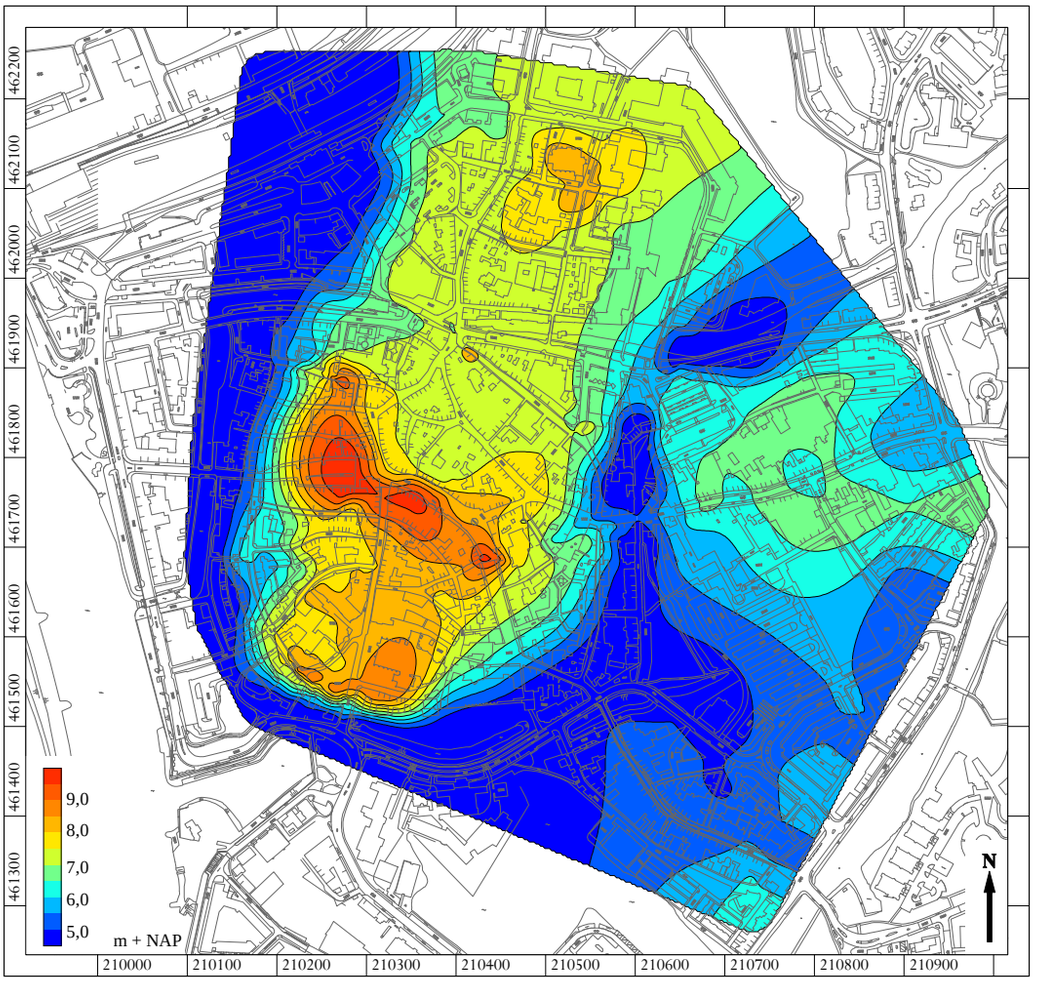

6.11: Het paleoreliëf van de binnenstad van Zutphen. Duidelijk is te zien dat de stad op een langgerekt rivierduinencomplex is ontstaan, waar de Berkel (rechts) in de IJssel (onder en links) stroomde.

9,20 meter + NAP. Op deze hoogte lag in de late 12e en 13e eeuw een Gelders grafelijk hof (een voormalige curtis) dat in 1293 aan de Dominicaner broeders werd geschonken. Opvallend aan dit kleine rivierduinkopje is het extreme verval naar het westen: 4,5 meter over een lengte van nog geen 40 meter.[122] Het Gelderse hof en later de kerk stonden op een opvallende erosiestijlkant van de IJssel. Deze situatie doet opvallend veel denken aan de situatie op het plein 's-Gravenhof (zie hieronder). Een hoge top ligt nabij de Wijnhuistoren op de Groenmarkt: 9,90 meter + NAP. Deze top maakt deel uit van een hoog duin dat zich over de Houtmarkt tot aan het Ravenstraatje uitstrekt met toppen tot 9,60 meter + NAP. Op de noordflank van dit duin zijn de grachten uit de Romeinse (?) en Karolingische tijd gegraven. De omwalling liep over de toppen van het duin. Men heeft dus handig gebruik gemaakt van het aanwezige reliëf om de burgversterking een optimaal hoogteverschil te geven. Op het zuidelijke puntje van de zandrug ligt eveneens een rivierduinhoogte. Het hoogst waargenomen punt ligt even ten zuiden van de Sint-Walburgiskerk: 9,00 meter + NAP. De kerk was blijkbaar van meet af aan gesitueerd op en hoog punt nabij de IJsseloever. Deze rivierduinhoogte strekt zich verder uit naar het westen, het

122 Groothedde & Fermin 2007, 10-11 & 88.

plein 's-Gravenhof. Uit de richting zuiden sterk vervallende iso-lijnen blijkt dat de IJssel de zuidhelft van dit rivierduin heeft weggeslagen. In de zuidsleuf van Renauds opgraving en de rioolsleufwaarnemingen van 1984, 1998 en 1999 is deze oeverafslag zeer duidelijk waargenomen.[123]
Concentreren we ons op het natuurlijke microreliëf van het plein 's-Gravenhof en omgeving; het zuidelijke puntje van het rivierduincomplex. Het oostprofiel van de noord-zuid lopende sleufopgraving 's-Gravenhof 1999 liet een fraai verloop van de natuurlijke ondergrond zien. Vanaf het nulpunt op de hoofdmeetlijn in het zuiden zijn de waargenomen hoogtes 8,28 meter + NAP op 78 meter, 8,27 op 68 meter, 8,27 op 59 meter, 8,28 op 47 meter, 8,64 op 27 meter (= noordoosthoek tufstenen aula), 8,35 op 21 meter. We zitten dan halverwege de oostmuur van de aula.[124] Daarna duikt het schone zand sterk naar beneden als gevolg van de riviererosie. Betrouwbare schoonzandhoogten zijn hier niet te nemen door de graaf- en bouwactiviteiten aan de zuidoosthoek van de aula. In elk geval kan geconcludeerd worden dat het terrein ten noorden van de aula van nature redelijk vlak was en dat de palts zelf op een hoger deel van het rivierduin stond (schoon zand op ca. 8,35 tot 8,65 meter + NAP). Dit strookt met de waarnemingen in de opgraving van 1946 waar de schone ondergrond in het gebouw tot maximaal 8,40 meter + NAP reikt. In de meeste profielen van 1946 komt 8,40 meter + NAP ook als betrouwbare schoon zandhoogte onder en direct rond de aula naar voren. Slechts in de noordwesthoek van de opgraving duikt het schone zand sterk naar 7,87 meter + NAP. In werkput 3 van Huize van de Kasteele (direct ten westen van Renauds opgraving) is ook 8,40 meter + NAP als betrouwbare schoon zandhoogte gedocumenteerd. Het imposante gebouw stond dus op een licht verhoogd natuurlijk plateau van het rivierduin. De riviererosie ten zuiden van de tufstenen aula is in de profielen van Renaud (zijn gepubliceerde profiel A en profiel E-F[2]) duidelijk waargenomen.

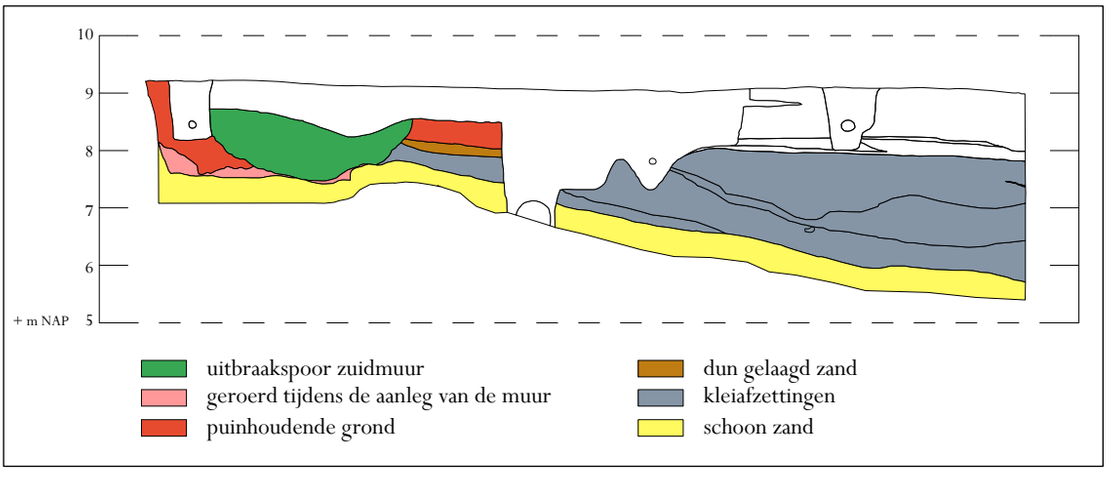

6.12: Profiel E-F[2] van de opgraving van 1946. Voor de ligging zie afb. 8.100. Duidelijk is te zien hoe het schone zand vanaf de zuidmuur van de tufstenen aula duikt in zuidelijke richting. Renaud publiceerde een profiel (profiel A) tot aan de stadsmuur waarin vooral IJsselzand en klei werd aangetroffen.

123 Groothedde 1999b.
124 Voor de analyse van de natuurlijke ondergrond zijn uitsluitend betrouwbare (niet afgetopte) schoon-zandhoogten gebruikt. Uitgangspunt is het hoogst waargenomen punt in de profielen en vlakken.

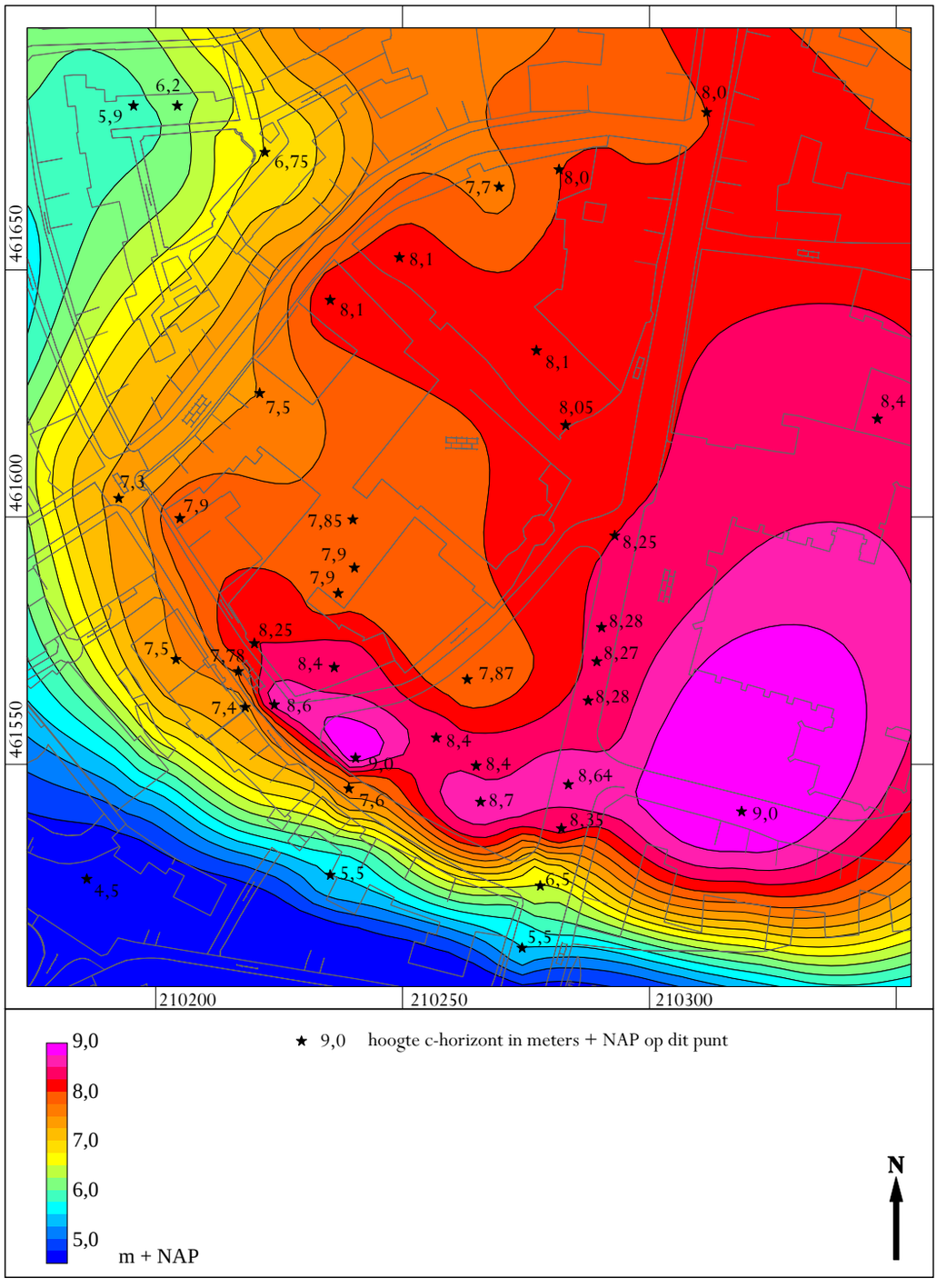

6.13: Het paleoreliëf van het onderzoeksgebied. De tufstenen aula stond op de westelijke uitloper van het rivierduin, nabij de steilkant. De kerk stond op het hoogste deel van het duin (rechts).

7 Archeologische en historische context

7.1 Zutphen in de Karolingische en Ottoonse tijd

De Karolingische periode heeft in Zutphen de afgelopen decennia jaar veel aandacht gekregen, mede door de ontdekking van de resten van een Vikingaanval aan het einde van de 9e eeuw. In zekere zin vormde de aanleg van de ringwalburg in Zutphen na de Vikingaanval de blauwdruk van de stad. Hieronder wordt de stand van kennis uiteen gezet over de Karolingische en Ottoonse periode in relatie tot de Zutphense burg.[125] Deze paragraaf (7.1) schetst de archeologische context in relatie tot de historische gegevens aan de hand van reeds uitgewerkt en gepubliceerd onderzoek. Na het jaar 1000 is de archeologische context onvoldoende uitgewerkt en gepubliceerd, immers het hoofdonderwerp van deze studie. In 7.2 en 7.3 ligt de nadruk derhalve meer op de historische context.

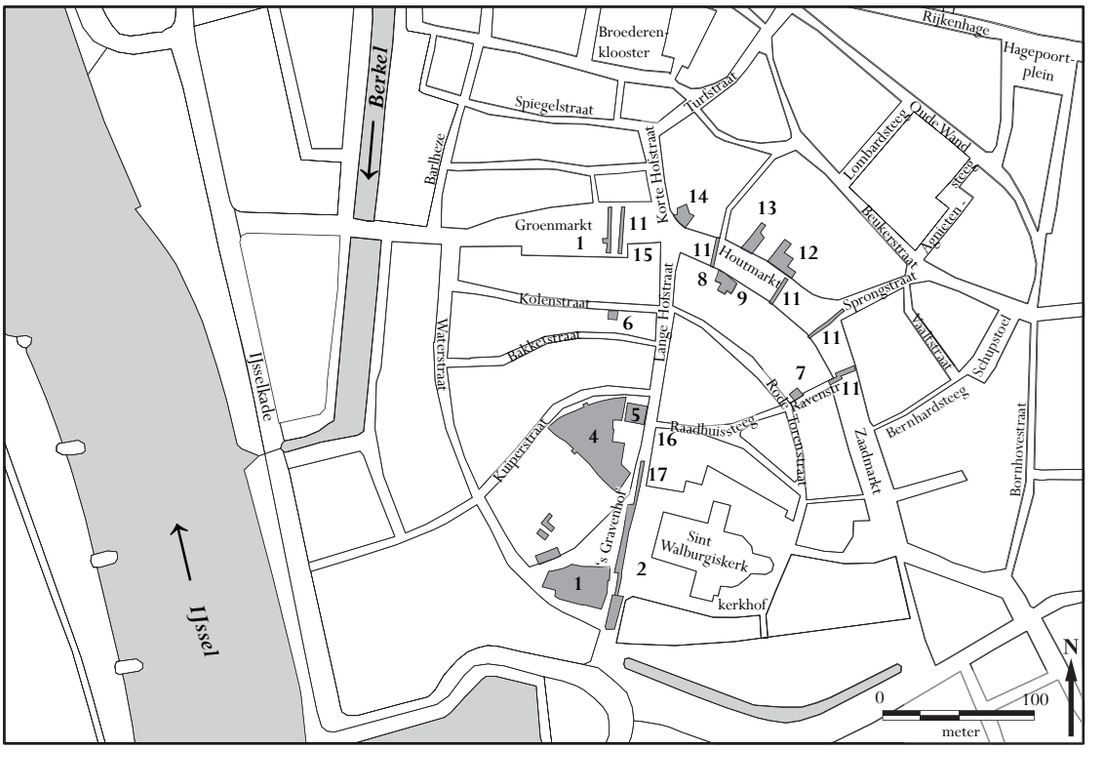

7.1: Vereenvoudigde plattegrond van het zuidelijk deel van de Zutphense binnenstad met daarop aangegeven de in de tekst genoemde straten en opgravingen (nrs. 1-14), het wijnhuis (15), het vleeshuis (16) en oude stadhuis (17).

7.1.1 De Vikingaanval en verwoesting van de Karolingische nederzetting

In de bouwput van het nieuwe stadhuis (site 4) werden de archeologen in mei 1997 geconfronteerd met stille getuigen van een drama uit de late 9e eeuw. In het onderste onderzoeksvlak werden de sporen van een verwoeste nederzetting aangetroffen. Geheel aan de oostzijde van de opgraving werd een gebouw aangesneden, bestaande uit twee parallel liggende wandgreppels en paalsporen (huis 2, zie 8.2.2.). Verder zijn vier rechthoekig verdiepte hutten aangetroffen

125 Groothedde 1999a; Groothedde 2004b; Groothedde 2009.

7.2: De sporen van Karolingische hutten en het huis in de bouwput van het nieuwe stadhuis.

(afb. 7.2, hut 1 t/m 4).[126] De hutten worden in 8.2.1 nog nader beschreven. Parallel aan en in het verlengde van deze gebouwsporen liggen greppels die perceelscheidingen geweest zijn. De hele nederzettingsstructuur vertoont een duidelijke samenhang in de oriëntatie. In de sporen van gebouwen, hutten, (afval)kuilen en greppels werden de resten gevonden van verkoold graan, verkoold hout, verbrande huttenleem, verloren metalen huisraad, gebroken keramiek, vele onderpoten en schedels van geslachte runderen én menselijke skeletten. Er zijn resten van meerdere menselijke individuen aangetroffen, maar slechts in twee gevallen is er sprake van min of meer complete skeletten, aangetroffen op de bodem van twee hutkommen. Het gaat om een kind van ongeveer 12 jaar en een volwassen vrouw(?) van 30 tot 40 jaar. Het skelet van de volwassene lag nog redelijk in anatomisch verband, slechts de handen en een voet werden niet teruggevonden. Resten van de andere voet lagen in de hoek van de hut. Uit fysisch-antropologisch onderzoek is gebleken dat de skeletresten sporen van geweld vertonen.[127] Uit de vulling van de hutten is gebleken dat de onderste vulling doorgaans ouder materiaal bevat dan de bovenste vulling. De meeste vondsten uit de Karolingische tijd bevonden zich in de bovenste vulling, afgezien van wat zich in de hut bevond ten tijde van de verwoesting. De oorzaak van dit fenomeen is gelegen in de constructie van dergelijke hutten. De feitelijke hutkom werd ongeveer een halve meter diep ingegraven door bestaande oudere lagen heen. De stortgrond werd na de constructie van de hut over het dak uitgespreid en raakte begroeid, zodat een goed geïsoleerde en waterdichte hut ontstond. Bij de verwoesting van de hut door brand of agressie stortte het dak in en kwam de (oude) grond op het dak weer in de kuil terecht. Daarna werd de kuil met omliggende grond van het maaiveld gedicht en geëgaliseerd. Dit betekent dat beide skeletten op de bodem van de hutten daar al lagen toen de hut instortte. Het heeft zeker enige tijd, zo niet jaren geduurd voordat het terrein werd geëgaliseerd. Het is dus zeer waarschijnlijk dat de twee completere

126 Koster 2011.
127 Rompelman 2007.

7.3: Het skelet van de vrouw van rond de 40 jaar die na enige zwaardverwondingen overleed op de vloer van een ingegraven hut (hutkom 3).

7.4: Een vrouwelijke inwoonster van Zutphen wordt slachtoffer van het Vikinggeweld, volgens een stripverhaal in het tijdschrift Quest, februari 2011.

7.5: Een ander slachtoffer van het Vikinggeweld, een kind van ongeveer 12 jaar in hutkom 1.

7.6: De Vikingaanval in Zutphen, volgens een stripverhaal in het tijdschrift Quest, februari 2011.

skeletten uit hut 1 en 3 ter plaatse gestorven of kort er op (vóór dat de hutten instortten) in de hutten gedeponeerd. Gezien hun leeftijdsverschil en de positie in de naast elkaar liggende hutten is het goed mogelijk dat het om een moeder en haar kind gaat.

De bovenlaag van de hutten was gevuld met dierlijke botten en menselijke skeletdelen van ledematen waar de pezen de beenderen nog bijeen hielden, alvorens de resten in de kuilen werden geschoven. Ook de vele onderpoten van de geslachte runderen lagen vaak nog in anatomisch verband. De skeletten op de bodem van de hutten zijn echter wel post mortem aangetast. Vooral het kind in hut 1 is zeer incompleet en uiteengeraakt. De skeletresten gingen vergezeld van bijzondere en alledaagse vondsten die bij de brand verloren zijn geraakt: een slotmechaniek van een kist (uit hut 2), een lange ijzeren schakelketting met een haak voor het ophangen van een ketel boven de haard uit hut 1, vier

ijzeren gespen, waaronder een naast het skelet van het kind in hut 1, een ijzeren sikkel (hut 3), een ijzeren schrijfstift, een beitel, een ruiterspoor, veel ijzeren beslagwerk, messen, een bronzen baardtangetje, resten van maalstenen, veel keramiek, waaronder een wijnamfoor en een wijnkruik uit het Rijnland, nabij Keulen. Bijzonder is een Romeins bronzen beeldje van een zittende sfinksachtige figuur uit hut 3. Het was oorspronkelijk een decoratief onderdeel van een Romeins meubelstuk of ketel. De vleugels van het beeldje ontbreken. Een andere uitzonderlijke vondst is die van een bronzen muntje in hut 1; een *styca* van koning Aethelred II van Northumbria, geslagen door muntmeester Eanred in York tussen 840 en 844.

Het gebouw, vier hutten, de kuilen en de greppels in de bouwput van het stadhuis vormden blijkbaar de westelijke grens van de nederzetting. Meer richting het westen zijn geen sporen van de 9e-eeuwse nederzetting gevonden, wel iets noordelijker: in de kelder van Kuiperstraat 1 (site 5) werd ook een hutkom uit de 9e eeuw gevonden met veel botmateriaal. Er naast lag een waterput. In de bovenste vulling van de putschacht zijn resten van menselijke beenderen aangetroffen.

Opvallend is dat tussen de verbrande resten in de grondsporen in de bouwput van het nieuwe stadhuis regelmatig brokken van tufsteen werden gevonden. In de vulling van een kuil met brandresten, dat samen lijkt te hangen met de sporen van huis 2, geheel aan de oostzijde van de stadhuisopgraving, werden meerdere brokken tufsteen en een stuk gebakken steen van mogelijk Romeinse origine gevonden. Eén afvalkuil bevatte resten van een Rijnlandse reliëfbandamfoor, resten van een handmolensteen en vele ovensintels, ijzerslakken, bronsslakken (zie ook 11.1), veel brokken tufsteen en gebakken steen. Eén gebakken steen was gestempeld met het Romeinse legioenstempel AMI…, een deel van de in spiegelbeeld te lezen afkorting LEGIMA (*Legio I Minerva Antoniana*). Deze stempels zijn te dateren in de periode 212-222 en zijn als sloopmateriaal afkomstig uit de Romeinse ruïnes van Xanten of Nijmegen. Niet alleen in de bouwput van het stadhuis kwam regelmatig tufsteenpuin voor, ook in de rioolsleuf op het plein werd bij archeologisch onderzoek in 1999 veel tufsteenpuin gevonden in de Karolingische kuilen en hutkommen (zie 8.2.1).

In de context van de 9e eeuw kan dergelijk bouwmateriaal in dit gebied zeer goed aan de bouw van kerken worden toegeschreven. Het is bekend dat de vroegste kerken met Romeins bouwmateriaal werden gebouwd, aangezien de Romeinse ruïnes op slechts 50 km te vinden waren en er in de Karolingische tijd sprake was van een doelmatige exploitatie van Romeinse bouwmaterialen. Vanaf de 11e eeuw, toen de vraag naar stenen bouwmateriaal groter werd en de Romeinse ruïnes gesloopt waren, werd de tufsteen weer op grotere schaal in de groeves in de Eifel bij Mayen gewonnen, daar waar ook de Romeinen hun tufsteen betrokken (*Römertuf*).[128] Het is duidelijk geconstateerd dat de puinresten vanuit het oosten, uit het hart van de nederzetting, in de kuilen zijn geschoven. We komen dan uit bij de locatie van de huidige Sint-Walburgiskerk. Het is waarschijnlijk dat de tufsteen en de Romeinse bakstenen aan een 9e-eeuws kerkje op de plaats van de huidige kerk moet worden toegeschreven en dat deze met de omliggende nederzetting is verwoest.

128 Bartels 2006b.

Over de preciezere datering van het drama, dat zich hier heeft afgespeeld, kan op grond van een aantal dateringmogelijkheden iets gezegd worden. In de eerste plaats wijzen de keramiekvondsten op een datering in de tweede helft van de 9e eeuw. Met name de Rijnlandse importkeramiek speelt hierbij een belangrijke rol. Een datering voor ca. 890 lijkt zelfs waarschijnlijk omdat Huneschansaardewerk en vroege Pingsdorfbaksels niet voorkomen. In Deventer en Tiel komen deze baksels vanaf het einde van de 9e eeuw voor.[129]

Een tweede aanwijzing voor de datering vormt het bronzen muntje uit Northumbria, dat het drama zeker na de muntslag in 840/44 plaatst. Een volgende datering werd verkregen uit het onderzoek naar het C14-gehalte van een hoeveelheid verkoolde graankorrels, die naast de schedel van het kind werd aangetroffen.[130] Tussen dit verkoolde graan op de bodem van de hutkuil werd ook het muntje gevonden. Uit het C14-onderzoek kwam een uitslag naar voren dat het graan van na 880 moest dateren met een mogelijkheid tot ver in de 10e eeuw. De waarschijnlijkheidscurve toont een scherpe piek in de laatste 20 jaar van de 9e eeuw en een platte, bredere top in de periode ca. 910 - 960. Aangezien de vele keramiekvondsten een datering in de 10e eeuw niet toelaten (geen enkele scherf Huneschans- of Pingsdorfaardewerk, uitsluitend Badorf- en Walberbergaardewerk), moeten we de datering stellen op de periode van de C14-piek in de curve: 880 - 900 en, op grond van de keramiek, in het eerste deel van die periode.

De datering maakt het waarschijnlijk dat de verwoesting en uitmoording van het laat 9e-eeuwse Zutphen toegeschreven moet worden aan een Vikingaanval in de roerige periode van 879 tot 885. Toen beheerste Godfried de Noorman het midden-Nederlandse rivierengebied en was er een *hausse* van Vikingplunderingen tot diep in het Rijnland.[131] Het jaartal 882, de historisch overgeleverde plundering en verwoesting van de handelsplaats Deventer, komt dan in beeld als mogelijke datum: *Nordmanni portum, qui Frisiaca lingua Taventri nominatur, ubi Sanctus Lioboinus requiescit, plurimis interfectis succenderunt*.[132] Immers, zou de Vikingbende op weg naar Deventer voorbijvaren aan een relatief grote nederzetting met een imposante zaal en een kerk, alwaar ongetwijfeld grote voorraden agrarische producten en rijke bezittingen van de bewoners en de kerk aanwezig waren? Aanvullende argumenten voor de toeschrijving aan een Vikingaanval in of rond 882 zijn gelegen in het optreden van de Hamalandse graaf Everhard 'Saxo' in 885, zijn verheffing tot hertog in 886 en de aanleg van de ringwalburg te Zutphen op de resten van de verwoeste nederzetting (zie 7.1.2).

Tot slot nog een bijzondere aanwijzing voor de identiteit van de groep Vikingen die in Zutphen geweest zouden kunnen zijn. Het muntje uit York is een hoogst ongebruikelijke vondst op het Europese vasteland.[133] Het bronzen muntje hoort

---

129 Sanke 1999; Sanke 2002, 179-183; Mittendorff 2007, 191-194.

130 GrN 23392: 1120 ± 25 BP zie ook bijlage 2. De C14-datering van 885-974 AD (2 sigma) is volgens de onderzoeker dr. J. Lanting (Universiteit van Groningen) op grond van de hoge 12/13C-ratio waarschijnlijk te jong gedateerd. De 12/13C-ratio lag op -22.7 o/oo. Dat is voor Nederland uitzonderlijk. Lanting vroeg zich in 1999 af of er wellicht sprake kon zijn van geïmporteerd graan. De hoge ratio levert doorgaans een te jonge datering op. De conventionele C14-datering komt op 928 ± 32 AD.

131 Henderikx 1995, 88-94.

132 Annales Fuldenses, 118. Vertaling: De Noormannen hebben de handelshaven, die in de Friese taal Deventer genoemd wordt en waar de Heilige Lebuïnus rust, geplunderd en daarbij veel mensen gedood.

133 Mededeling Bouke van Veen, Koninklijk Nederlands Munt- en Penningkabinet.

niet thuis in de gebruikelijke muntcirculatie van zilveren Karolingische penningen. Wanneer we echter bedenken dat de Vikingaanvallen van na 879 vooral uit het gebied van Northumbria werden ondernomen dan zou het muntje door deze groep Vikingen meegenomen kunnen zijn en tijdens de verwoesting van Zutphen verloren kunnen zijn. York was sedert 866, ten tijde van Aethelred II, in handen van de Vikingen. York was reeds een Vikinghandelsplaats bij uitstek toen vanaf 879 een grote groep Vikingen, en met hen ook het Yorkse muntje, overstak naar het Neder-Lotharingse gebied.
Een andere opvallende context in de Zutphense nederzetting is het voorkomen van grote hoeveelheden onderpoten en schedels van runderen in de hutkommen. Het skelet van het volwassen individu in hutkom 3 was zelfs omgeven door zeven runderschedels en een veelvoud aan onderpoten. De schedels zijn duidelijk doelbewust ingeslagen. De schedels en onderpoten wijzen op het doelmatig slachten van runderen, ongeacht de ideale slachtleeftijd, teneinde het consumptieve deel van de kalveren en runderen mee te nemen.[134] De rooftochten na 879 duurden vaak meerdere jaren en reikten tot ver in het binnenland van het Frankische rijk. De tochten werden vanuit diverse winterkampen ondernomen, soms over grote afstanden over land, waarbij de schepen in de rivier als uitvalsbasis en verzamelplaats van de buit dienden. De behoefte aan voedselvoorraden was zeer groot en veel plundertochten hadden niet de roof van kostbare buit als doel, maar voedsel.[135] Hongersnoden bedreigden de Vikingen en een hongersnood in 892 is zelfs de reden geweest voor de terugtocht van het Vikingenleger naar Engeland.[136] Het is waarschijnlijk dat Zutphen, waar een grote voorraad voedsel in de vorm van graan en vee centraal bijeengebracht was, afkomstig van de omliggende domeinen, het hoofddoel van de plundering is geweest.

7.1.2 De Zutphense ringwalburg tot het jaar 1000

De Zutphense markten Groenmarkt, Houtmarkt en Zaadmarkt kennen een opvallend halfrond verloop waarvan al vroeg werd vermoed dat zij ooit gedempte grachten waren van de oudste nederzetting. Bij opgravingen op de Groenmarkt in 1946 (afb. 7.1 site 10) werd een dubbele droge gracht aangetoond waarvan de binnenste nog geen 5 meter breed en 1,20 meter diep was, de buitenste 12 meter breed en 2 meter diep.[137] Deze interpretatie bleek niet juist. Bij opgravingen in de kelders van Houtmarkt nr. 47, 49 (site 14) 54 (site 8), 56 (site 9), 63 (site 13), 67-71 (site 12) in de periode 2003-2008 en bij een boorcampagne op de Houtmarkt in 2004 (site 11) bleek dat onder Renauds grachtvulling een zandiger grachtvulling aanwezig was die hij voor schone grond had aangezien.[138] Bij opgravingen in de kelders in de 'buitenbocht' van de Houtmarkt, site 12 t/m 14, werden bovendien sporen gevonden van twee droge V-vormige grachten van ongeveer vijf meter breedte en twee meter diepte. Het verdere tracé is niet bekend maar de grachten (en bijbehorende wallen) lijken het puntje van de zandrug af te snijden, waarmee de nederzetting Zutphen in zijn vroegste bestaan een *promontory fort* lijkt te zijn geweest.[139] De C14-datering van de oudste

134 Rompelman 2007.
135 Henderikx 1995, 93-94.
136 Henderikx 1995, 94.
137 Bitter 1985, 75-77; Bitter 1984, 20-23 fig. 15 en 16 en bijlage 3.
138 Fermin & Groothedde 2006.
139 Fermin & Groothedde 2008a.

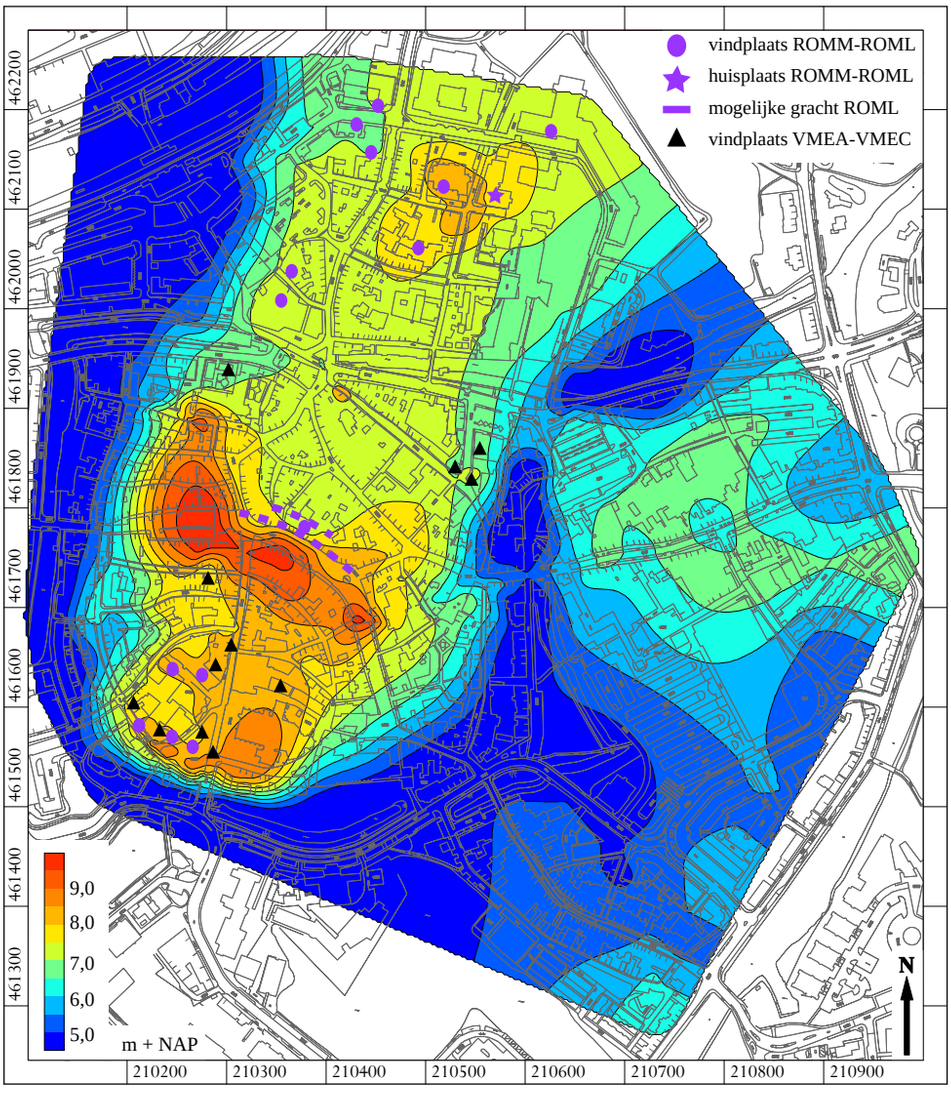

7.7: De Romeinse en vroegmiddeleeuwse sporen en vondsten van bewoning op het rivierduinencomplex onder de binnenstad van Zutphen. De omgeving van het plein 's-Gravenhof kent bewoningscontinuïteit vanaf de 3e of 4e eeuw binnen een vermoedelijk uit die tijd daterende omgrachting.

vulling van de grachten was verrassend: 3e of 4e eeuw.[140] Dat is, niet geheel toevallig, ook de datering van de eerste bewoningsfase van Zutphen in het stadsdeel binnen deze grachten. Mogelijk dat de Frankische nederzetting Zutphen van meet af aan versterkt was en dat er toen al sprake was van een adellijk centrum: een Frankische *Herrensitz*. Deze versterkte plaats lag buiten de Romeinse *Limes* maar de grachtvorm lijkt wel te zijn ontleend aan de in de Romeinse tijd gebruikelijke V-vormige grachten. De grachten hebben tot in de Karolingische tijd bestaan, een ervan zelfs tot in de 11e eeuw.

De jongere door Renaud in 1946 aangetroffen en in 2004 uitgeboorde Karolingische versterking bestond uit een in de basis circa 20 tot 25 meter dikke aarden wal en een 18 meter brede en vier meter diepe gracht. De ringwalburg werd aangelegd binnen de oudere versterking zodat de nederzetting niet onbeschermd was tijdens de aanleg. De hoofdwal lag onder de bebouwing van de

140 Poz-25480: 1750 ± 35 BP conventionele datering: 289 ± 45 AD, 1 sigma 240-335, 2 sigma 210-390.

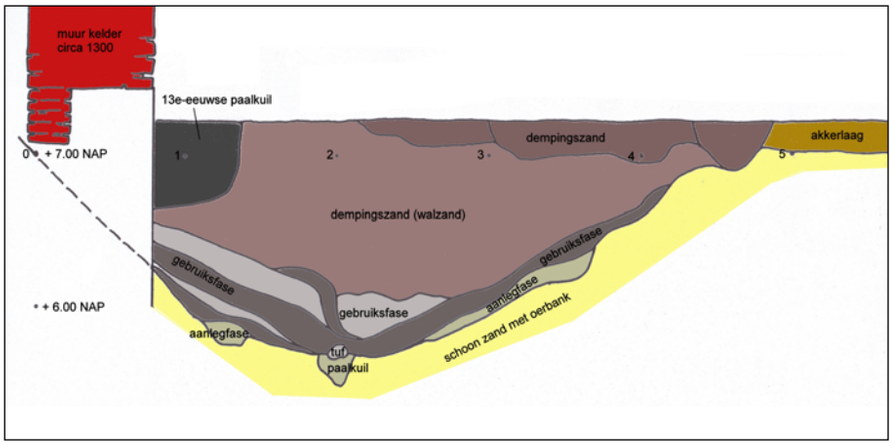

7.8: Profiel door de V-vormige noordelijkste gracht onder Houtmarkt 63. De laat-Romeinse C14-datering komt uit de onderste gebruikslaag.

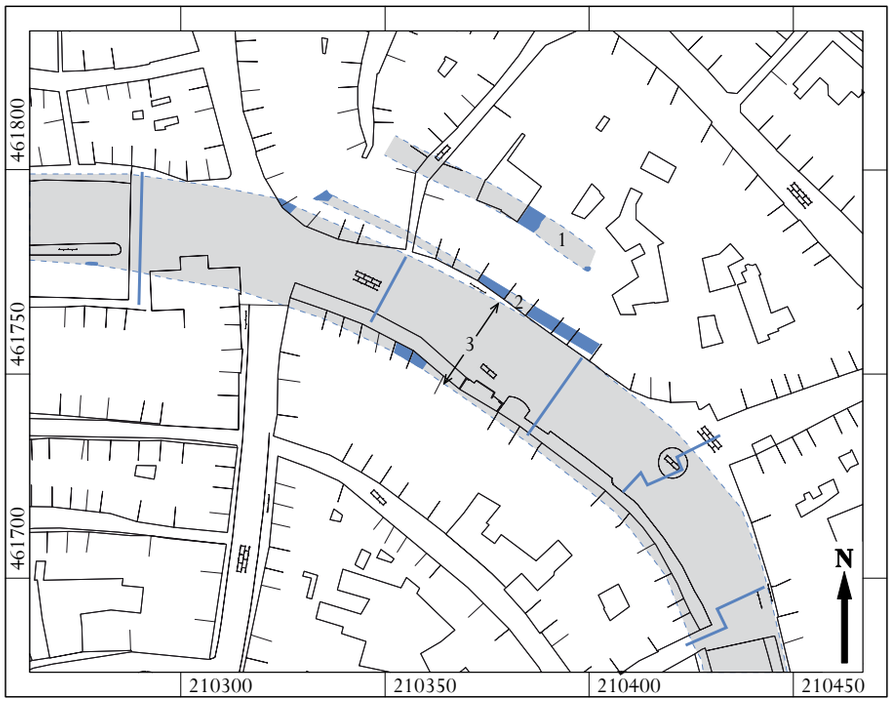

7.9: Reconstructie van het verloop van de pre-Karolingische grachten (1 en 2) en de gracht van de ringwalburg (3) op de Houtmarkt. In blauw de in de opgravingen en boringen gedocumenteerde grachten.

Markt aan de Rode Torenstraat- en Kolenstraatzijde. Bij een kelderonderzoek in het pand Houtmarkt 54 (site 8) werd in 1995 voor het eerst een restant van de aarden wal ontdekt.[141] In het belendende pand Houtmarkt 56 (site 9) werd een deel van de gracht nauwkeurig onderzocht. De aanleg ervan kon op grond van keramiekvondsten worden gedateerd op het einde van de 9e eeuw. De C14-datering viel ruim uit maar sluit de laat-9e-eeuwse datering niet uit.[142] De omwalling en gracht omsloten precies de zuidelijke landtong van de zandrug waarbinnen de hof, de kerk en de nederzetting lagen.

141 Fermin & Groothedde 2006, 82-86.
142 Fermin & Groothedde 2006, 87-90. GrN 27788: 1210 ± 40 BP, 1 sigma 777-883, 2 sigma 691-897, 921-941.

7.10: Onderzoek in de middeleeuwse kelders van Houtmarkt 63 in 2008. Hier kwamen de twee pre-Karolingische grachten aan het licht.

7.11: Onderzoek in de kelder van Houtmarkt 69 in 2004. Onder de puinkuilen is het V-vormige profiel te zien van een van de pre-Karolingische grachten.

De topografisch en archeologisch traceerbare halfronde versterking zal oorspronkelijk geheel rond zijn geweest. Hierop wijzen de naadloos passende segmenten van de ronde burgvorm die in de huidige topografie van de stad bewaard gebleven zijn: de rooilijnen van de Rode Torenstraat en een aansluitend deel van de Groenmarkt en de Zaadmarkt. Het is bekend dat de IJssel in de 13e en de eerste helft van de 14e eeuw een sterk eroderende werking heeft gehad op de zuidrand van de stad en het is aantoonbaar dat hier een deel van de vroegmiddeleeuwse stad in de IJssel is verdwenen.[143] Er zijn topografische aanwijzingen in het stratenverloop van de Waterstraat en Rode Torenstraat-Kerkhof dat deze straten zijn afgesneden door de zuidelijke stadsmuur uit de 14e eeuw. Bovendien is in 1999 aangetoond dat een 13e-eeuwse stadsmuur in de IJssel is verdwenen en landinwaarts werd vervangen door de huidige stadsmuur van kort na de rivierverlegging van 1357.[144] Indien we de voortzetting van deze op de 14e-eeuwse stadsmuur doodlopende straten logisch reconstrueren, krijgt de plattegrond van de burg een rond verloop. Gereconstrueerd naar een ronde vorm moet er sprake zijn geweest van een twaalf hectare grote burg (buitenmaats) aan de IJssel met een binnenoppervlak van ongeveer zeven hectare. De noordelijke ingang van de burg lag op het hoogste punt van de stad, de top van het rivierduin tussen het latere huis Gelre en het Wijnhuis. De noord-zuid lopende Lange Hofstraat was de centraal gelegen hoofdstraat naar de hof en naar het veer over de IJssel. De straat passeerde de grafelijke houten zaal aan de oostzijde en ten oosten van de straat lag de veronderstelde parochiekerk ter plaatse van de huidige Sint-Walburgiskerk. De Lange Hofstraat doorsneed de burg niet precies in het midden maar net oostelijk daarvan. Het middelpunt van de burg lag ongeveer voor de entree van het nieuwe stadhuis ten westen van de Lange Hofstraat en iets ten noorden van de houten zaal op het 's-Gravenhof. De ligging van de burgvorm werd klaarblijkelijk niet alleen bepaald door de bestaande elementen

143 Groothedde 1999b, 191-197; Groothedde & Hermans 1999, 133-135.
144 Groothedde 1999b, 191-197.

zoals de hof en de kerk, maar ook door de terreingesteldheid op het rivierduin. De Rode Torenstraat en de Kolenstraat lagen achter de hoofdwal. Vanuit het oosten kwam nog een tweede straat de burg binnen ter hoogte van het huidige Ravenstraatje en de Raadhuissteeg. Door de aanleg van een gracht in de 12e eeuw en de daaropvolgende bouw van het Vleeshuis omstreeks 1325 heeft de Raadhuissteeg een knik gekregen. Als de straat rechtdoor wordt getrokken, komt hij precies in het middelpunt van de burg uit, net boven de grafelijke hof (zie afb. 7.13). Voor het overige is het speculeren of meer straten in het huidige stadsdeel teruggaan op de oude burgtopografie. Het stratenpatroon was door de handhaving van enkele wezenlijke elementen als de hof en de kerk en mogelijk andere perceelstructuren van vóór 882 niet altijd regelmatig. Een opvallend fenomeen is dat de hoofdwal aan de noord- en oostzijde over de hoogste toppen van het rivierduin is aangelegd. De gracht is op het talud van de rivierduinen gegraven. Het terrein aan de veldzijde liep af richting het dal van de Berkel. Men heeft dus bewust gebruik gemaakt van de natuurlijke hoogte om een optimaal hoogteverschil te bereiken tussen de wal en de veldzijde.
Bij de boringen op de Houtmarkt in 2004 is vastgesteld dat de gracht tot net in het grondwater reikte. De vraag is of de gracht daarmee opzettelijk watervoerend was. In dit onderste niveau vond men namelijk ook de leem waarmee de wal bekleed werd.

Historisch en archeologisch is dit fenomeen van de aanleg van ronde versterkingen tijdens en tegen de Vikingaanvallen tussen 880 en 892 goed bekend. Langs de Belgisch-Nederlandse kust en langs de grote rivieren is een hele reeks ronde omwalde burgen aangelegd van Sint-Winoksbergen in Noord-Frankrijk tot Den Burg op Texel. Vooral in Vlaanderen en Zeeland zijn concentraties van deze burgen te vinden aan de belangrijke waterwegen bij de kust (Oostburg, Middelburg, Oost Souburg, Domburg, Burgh-Haamstede).[145] Het gaat vermoedelijk in de meeste, zo niet in alle gevallen om burgen die in koninklijk fiscaal gebied zijn gelegen (Walcheren, de Maasmond, de Rijnmond[146] en Texel[147]). We kunnen in de aanleg van de burgen dan ook een door de koning gestuurde en door lokale overheden (graven, kloosters) uitgevoerd plan zien voor een georganiseerde verdediging tegen de Vikingen. De aanleg van deze versterkingen wordt op archeologische gronden gedateerd in de laatste kwart van de 9e eeuw en waarschijnlijk in de periode 880-890.[148] In de eigentijdse bron *Miracula Sancti Bertini* is sprake van Vikingen die in 891 van plan zijn om langs de kust de *castella ibi recens facta* (de daar onlangs aangelegde burgen) te veroveren.[149] In heel Neder-Lotharingen en West-Francië is sprake van het versterken van stedelijke nederzettingen, vaak bisschoppelijke centra en kloosters, tegen de Vikingen in de periode 880-890.[150] Ook de datering van de omwalling van Deventer, waar een kapittelklooster lag, valt in deze periode, waarschijnlijk zelfs direct na 882.[151]

145 Zie voor een goed overzicht: Van Heeringen e.a. 1995; Henderikx 2002.
146 Dijkstra 2002, 17-19.
147 Al zijn er aanwijzingen dat de ronde burg van Den Burg ouder is en teruggaat op een vroegmiddeleeuwse Friese versterkte plaats. Zie: Woltering 2002, 25-63.
148 Van Heeringen 1995, 37-39; Henderikx 1995, 101.
149 Miracula Sancti Bertini, caput 6, 512. Aangehaald door Henderikx 1995, 91.
150 Henderikx 1995, 101.
151 Groothedde 1998; Bartels 2006a.

De versterking in Zutphen vertoont grote fysieke gelijkenis met de ronde kustversterkingen. De Zutphense burg lijkt net als de kustversterkingen een planmatig aangelegde versterking te zijn, bedoeld om een grotere populatie dan de lokale bevolking veiligheid te bieden. In tegenstelling tot de Zeeuwse ringwalburgen gaat het in Zutphen om een ruime omwalling van een bestaande nederzettingskern met een grafelijk bestuurlijk centrum. Uit de opgravingen van 1946 op het plein 's-Gravenhof (site 1) is gebleken dat een tijdens de Vikingaanval van 882 verbrande eenschepige houten zaal wordt opgevolgd door een grotere tweeschepige houten zaal, die op zijn beurt wordt opgevolgd door de bouw van de tufstenen aula in de 11e eeuw. Ook de bewoning er omheen kent geen hiaat. In dat opzicht lijkt de Zutphense versterking meer aan te sluiten bij de koninklijke paltsversterkingen in Noord- en Midden-Duitsland, waarvan Tilleda in Kyffhäuser, Werla aan de Oker en Grone bij Göttingen goede voorbeelden zijn.[152] Ook de Hamalandse burg en grafelijke residentie Hoog-Elten is rond 900 versterkt en kende een vergelijkbare bouwontwikkeling als die in Zutphen.[153] Opvallend is het grote aantal hutkommen in zowel Zutphen als de koninklijke burgen in het Duitse gebied. Anders dan in Nederland, waar ze doorgaans als werkplaatsjes en opslaghutjes worden verklaard, worden deze hutten in Duitsland toegeschreven aan de onderkomens van lijfeigenen en andere afhankelijken die aan de burg waren verbonden. In Tilleda gaat het om enkele honderden hutkommen en een handvol traditionele paalgefundeerde gebouwen in de twee voorburgen van de palts.[154]

7.1.3 De Hamalandse graven en de stichting van de Zutphense burg

Op grond van de historische gegevens is de datering van de aanleg van de Zutphense ringwalburg nog scherper te bepalen. Uit genealogische studies is gebleken dat de beroemde Hamalandse graaf Wichman (II) van Elten (gestorven tussen 975 en 980) behoort tot een gravengeslacht dat zeker sedert de tweede helft van de 9e eeuw in Hamaland grafelijke functies uitoefende en er vele bezittingen had. Deze Hamalandse graven treden in de historische bronnen veelvuldig op als dominerende adellijke familie in het gehele Oost-Nederlandse gebied. 'Hamaland' stond voor een groot gebied: de tegenwoordige Veluwe, IJsselvallei, Montferland, Achterhoek en de Duitse grensstreek.[155] De naam is een overblijfsel van de oude Frankische stam van de Chamavi of 'Hamalanders'. Binnen dit gebied lagen vele graafschappen, waaronder de in de bronnen genoemde IJsselgouw rond Zutphen en de koninklijke handelsplaats Deventer.[156]

De eerst vermelde 'graaf van Hamaland' is Wichman (I) in 855, van wie het onduidelijk is of hij de vader was van de in 881 genoemde graaf Meginhard I. Meginhards zoon Everhard I 'de Saks' speelde een belangrijke rol in de bestrijding van de Vikingen, waarover hierna meer. Deze Everhard I was de broer van Meginhard (II) en waarschijnlijk de vader van Meginhard (III) en grootvader van Wichman (II), al komen andere Hamaland-onderzoekers uit op iets afwijkender reconstructies van de familierelaties.[157] Uit hun familierelaties en

152 Streich 1984, 153-156, 159-162.
153 Binding 1986, 3-9.
154 Eberhard & Grimm 2001; Dapper 2007.
155 Heidinga 1986; Wirtz 1971, 173 & 16-31.
156 Wirtz 1971; Groothedde 1999; Van Winter 2002.
157 Wirtz 1971, 7-84; Van Winter 2002, 57-79; Verdonk 1990, 27; Jongbloed 2006.

huwelijkspolitiek blijkt duidelijk dat de Hamalanders tot de rijksaristocratie van het Lotharingse en later het Duitse rijk behoorden. Door de optekening van de Hamalandse graven en hun familieleden in necrologia, zoals die van de abdij Reichenau, werd hun status in de overlevering duurzaam verankerd.[158]
Graaf Everhard I 'de Saks' (vermoord in 898) werd bij de belegering van het Valkhof te Nijmegen in 881 gevangen genomen door de Vikingkoning Godfried. Hij werd uiteindelijk tegen een hoge losprijs vrijgekocht door zijn moeder Evesa. De Vikingen hadden volgens Regino van Prüm veel bezittingen van graaf Everhard verwoest en geplunderd en zijn grafelijk gezag in het IJsselgebied was verdwenen. Everhard had dus alle reden om zich te wreken en hij nam deel aan een complot tegen Godfried. Godfried eiste van keizer Karel de Dikke (884-887) grondbezit in de wijnstreek langs de Rijn. In 885 werd een ontmoeting geregeld tussen de Babenberger hertog Hendrik, die namens de koning belast was met de verdediging van het rijk tegen de Vikingen, en Godfried. In het gevolg van hertog Hendrik bevond zich Willibert, aartsbisschop van Keulen en ook de Hamalandse graaf Everhard. Tijdens de ontmoeting bij Spijk aan de Rijn werd Godfried vermoord en daarna zuiverde hertog Hendrik, graaf Everhard en hun gevolg het hele rivierengebied van Vikingen.[159]
In 886 sneuvelde hertog Hendrik bij Parijs in de strijd tegen de Vikingen. Blijkbaar was de verdediging van het rivierengebied door Karel de Dikke overgedragen aan Everhard, die vervolgens als hertog werd aangesteld. In 886 wordt Everhard als *dux* vermeld. In 898 werd Everhard zelf vermoord en droeg keizer Arnulf van Karintië (887-895) de functie over aan Everhards broer Meginhard.[160] Na 900 is van de hertogentitel van Meginhard (in 914 en 917 vermeld als graaf) geen sprake meer, waarschijnlijk omdat de Vikingaanvallen afnamen.
Na het verdrijven van de Vikingen uit het Nederlandse deel van Lotharingen en nadat de Hamalandse hertog Everhard de verdediging van dit gebied opgedragen gekregen had, zal hij degene zijn geweest die verantwoordelijk was voor de aanleg van de ronde Zutphense burg en waarschijnlijk ook voor het omwallen van de koningsplaats Deventer. Ook de versterking van Hoog-Elten, gedateerd omstreeks 900, wordt aan hertog Everhard of Meginhard toegeschreven.[161] De stichting van de Zutphense burg kort na Everhards aanstelling als hertog in 886 sluit goed aan bij de archeologische dateringen. Het is bovendien dezelfde periode als waarin de aanleg van de kustversterkingen wordt gedateerd. De functie van hertog (*dux*) was bij uitstek een rijksambt en het is dan ook waarschijnlijk dat de omwalling van Zutphen en Deventer een van de koning uitgaand initiatief was. De hertog had immers de taak het verzet tegen aanvallen van buiten te organiseren en de rechten en bezittingen van de koning en de kerk te verdedigen. Hertog Everhard zal, gezien zijn functie als *dux* van het 'Friese' Lotharingen, bovendien medeverantwoordelijk zijn geweest voor de aanleg van de kustversterkingen op de fiscale domeinen van Walcheren, de Maasmond, de Rijnmond en op Texel. Onder Karel de Dikke was het gehele Karolingische rijk immers korte tijd, van 884 tot 887, herenigd en na zijn aftreden behoorde het land benoorden de Schelde tot de Oost-Frankische invloedsfeer. Bij de burgenbouw werden on-

158 Verdonk 1990.
159 Regino van Prüm, Chronica, 266-268.
160 Idem.
161 Binding 1986, 8.

getwijfeld de lokale graven en kloosters ingeschakeld die veel effectiever konden optreden tegen plotselinge dreiging van Vikingen. De lokale machthebbers maakten handig gebruik van de situatie in hun streven steeds zelfstandiger op te treden in hun eigen gebieden. Het rijksgezag werd er uiteindelijk fors door uitgehold.

Er is voor Zutphen nog een mogelijk betrokken partij bij de burgenbouw.[162] Al in de late 9e eeuw kreeg het klooster Corvey bezittingen in Zutphen blijkens de, overigens betwiste, goederenlijst van de 11e-eeuwse abt Saracho. De 11e-eeuwse goederenlijst is een in opdracht van de abt opgestelde lijst op grond van een oudere lijst die terug zou gaan op 887-899.[163] Er worden te *Sutfeno in pago Hamelant* vier namen genoemd: Hemigo, Maggo, Wibald et Redbold, waarmee we mogelijk kennismaken met vier Karolingische inwoners van Zutphen. Misschien waren dit horigen of *milites agrarii* (vrije boeren die op koningsgoed woonden en werkten en in ruil militaire diensten moesten verrichten) die aan het klooster Corvey jaarlijks een vaste afdracht van de in de passage genoemde goederen (graan, laken, schapen en een lam) deden.[164] De Zutphense graaf Otto II (1063-1113) was voogd van de in het westen gelegen goederen van Corvey. Dit is weliswaar later, maar het geeft een mogelijk oude band weer tussen de grafelijkheid in dit gebied en de kloosterbezittingen van Corvey. Waarschijnlijk kreeg Corvey gedeeltelijke bezitsrechten van landgoederen binnen een koninklijk domein in Zutphen. De schenking kan zijn gedaan door de Hamalandse graaf, aangezien juist in de jaren tachtig van de 9e eeuw het koninklijk monopolie op de controle over kloosters ondermijnd werd door de adel.[165] Voorbeelden van een dergelijk samenwerkingsverband zien we ook tussen de lokale graaf (van Vlaanderen) en de Sint-Pietersabdij in Gent bij de bouw van de burg van Oostburg[166], en de graaf van Walcheren met het klooster te Echternach bij de bouw van de burg van Middelburg.[167] Ook van het Sint-Baafsklooster in Gent is historisch bekend dat het al vanaf de vroege 9e eeuw betrokken was bij de verdediging van de kust en later bij de bouw van de burgen, wellicht in samenwerking met de graaf van Laon.[168] Dat bij de verdediging tegen de Vikingen de handen ineengeslagen werden, blijkt tevens voor Oost-Francië, waar keizer Karel de Dikke in 884 in Colmar en Worms een overleg organiseerde met bisschoppen, abten en graven en hen opdroeg de verdediging op zich te nemen.[169] Aangezien vanaf 880 het deel van Lotharingen waar Zutphen zich in bevond, onder het Oost-Frankische gezag kwam te staan, is het niet onwaarschijnlijk dat de onderlinge afspraken die in 884 werden gemaakt, ook voor Zutphen hebben gegolden.[170]

---

162 Den Braven 2004, 15-16.

163 bestreden door Wirtz 1971, 36-37 die de Karolingische oorsprong van de lijst niet vertrouwd. Er staat: *In Sutfeno [in pago Hameland] Hemigo, Maggo, UUibald et Redbold habent XXXX iugera, et quilibet quotannis persoluit VIII modios siliginis, III pannos lineos et I ovem cum agno.*

164 De schenking aan Corvey betrof dan ook waarschijnlijk geen volledig bezitsrecht van landgoederen toebehorend aan een koninklijk domein in Zutphen. Volledige bezitsrechten horen namelijk meer thuis in een stelsel van Romeins eigendomsrecht welk niet goed van toepassing is op de 9e eeuw: Innes 2000, 74.

165 De Jong 1995.

166 Henderikx 1995.

167 Henderikx 2002.

168 Henderikx 1995; Henderikx 2002.

169 Henderikx 1995, 101.

170 Den Braven 2004.

7.1.4 De burgenbouw in breder perspectief: de Burgenordnung en Burghal Hidages

De wijze waarop de verdediging van de burgen werd georganiseerd, is af te leiden uit de zogenaamde *Burgenordnung* in de *Widukindi res gestae Saxonicae I 35.* De tekstpassage wordt vermeld in 926 in verband met de oorlogen aan de oostelijke grenzen van het Oost Frankische (Duitse) rijk tegen de Slavische en Hongaarse stammen.[171] Van elk aantal van negen boeren-krijgers ("*primum … ex agrariis militibus nonum*") werd er één in de burg geplaatst die voor huisvesting moet zorgen voor de overige acht in tijden van nood. Deze burgboer ontving van de andere acht boeren een derde deel van de oogst om op te slaan in de burg. De koning (Hendrik I, 'de Vogelaar', 919-936) gebood dat alle rechtszittingen, markten en gastmalen in de burg plaats dienden te vinden. Direct buiten de burg werd geen vaste bebouwing toegestaan. Hieruit blijkt dat de boeren op de domeinen militaire diensten vervulden en dat zij de ruggengraat vormden van de verdediging en de voedselvoorziening van de burg. In vredestijd werd de negende boer belast met de bouw en het onderhoud van de burg en de gebouwen binnen de burg. In tijden van dreiging trokken de andere boeren met hun families en gevolg zich terug binnen de burg. Er waren voor hen woningen en voedselvoorraden. Deze *Burgenordnung* 'werd in vredestijd uitgeoefend zodat men in oorlogstijd paraat was'.[172] Hoewel de geschetste organisatie van toepassing is op de burgen in het oosten van het rijk in 926, is het waarschijnlijk dat deze organisatie niet noemenswaardig afweek van de succesvol gebleken organisatie van de burgenverdediging tegen de Vikingen in Neder-Lotharingen vanaf ca. 890.[173] Het systeem van rekrutering ten behoeve van de landsverdediging was op zich niets nieuws en kwam al vanaf de vroege 9e eeuw voor in verband met de toenemende Vikingaanvallen.[174] Koning Hendrik 'de Vogelaar' was goed vertrouwd met de burgenorganisatie in Neder-Lotharingen. Hij had kort ervoor, in 925, de Neder-Lotharingse graafschappen na diverse veldtochten aan zijn rijk toegevoegd. Zijn zus Oda was getrouwd geweest met de Lotharingse koning Zwentibold onder wiens gezag de burgenbouw werd voltooid. Oda had te Deventer en omgeving bovendien aanzienlijke bezittingen die zij mogelijk als huwelijksgave van haar man had gekregen.[175]

In het licht van de nieuwe militaire organisatie van de rijksverdediging en de bouw van versterkingen moeten we ook de komst van de bisschop van Utrecht naar Deventer zien. De bisschop was al bij eerdere Vikingaanvallen in 857 uit Utrecht gevlucht. Geheel verlaten was Utrecht overigens niet. De bisschoppen, ook die in ballingschap, zijn in Utrecht in de Salvatorkerk begraven. Waar de bisschoppen in de daaropvolgende decennia verbleven, is onbekend. Het in de literatuur vaak aangehaalde ballingsoord Sint-Odiliënberg (in het bisdom Luik!) is niet waarschijnlijk.[176] Uiteindelijk vestigde de bisschop zich in Deven-

171 Bauer en Rau 1977, 68-69. Zie ook Jäschke 1975.
172 Vertaling uit de Burgenordnungpassage in Widukindi res gestae Saxonicae I 35.
173 Jäschke 1975.
174 Jäschke 1975, 31-33.
175 OSU nrs. 119, 121 en 122. In de periode 956-962 uit haar boedel door koning Otto I geschonken aan het Mauritiusklooster te Maagdenburg. Van Vliet 1996. 15.
176 Spitzers 1992; Van Vliet 1996, 15; Van Vliet 2004, 140-141. Linssen (2008) toonde aan dat het door Lotharius II geschonken klooster te Sint-Odiliënberg onmogelijk de vestigingsplaats van de bisschop en het verplaatste Utrechtse munster geweest kan zijn.

ter, waar hij zeker sinds 895 zetelde. De verplaatsing van de bisschopszetel zal genoodzaakt zijn doordat de Utrechtse goederen in het westen in door Vikingen gecontroleerd gebied lagen en daarmee de Utrechtse zetel geen bestaansbasis meer had. De bisschop had in Deventer en omgeving belangrijke bezittingen en ook een groot deel van zijn kooplieden uit het door de Vikingen bezette Dorestad waren naar Deventer uitgeweken. De koning zal echter een bepalende rol gespeeld hebben in de vestigingskeuze. Deventer lag aan de oostgrens van het Lotharingse rijksdeel. Met een bisschopszetel in Deventer kon de invloed van Lotharingen ook effectief tot in de oostelijke dioceesgrenzen van Lotharingen worden uitgebreid. De koopliedenkolonie te Deventer viel voor het grootste deel direct onder koninklijk gezag. De relatie tussen de koning en de bisschop in Deventer komt duidelijk tot uitdrukking in een oorkonde uit 896.[177] Hierin bevestigde koning Zwentibold aan de bisschop het bezit van een tiende deel van de handelsnederzetting Deventer, waarbij de bisschop apart liet vermelden dat de rechten van de koopmannen (van Sint Maarten) dezelfde zouden zijn als de rechten die zij eertijds in Dorestad genoten.
De aanleg van de omwalling van Deventer en de nabijheid van een sterke wereldlijke gezagsdrager te Zutphen (hertog Everhard en later Meginhard) die namens de koning dit rijksdeel effectief verdedigde, waren de gunstige voorwaarden die een verhuizing van de bisschop naar Deventer mogelijk maakten. De bisschopszetel Deventer kon bij naderend gevaar militaire steun verwachten vanuit de burg Zutphen.

7.12: Luchtfoto van Zutphen uit 1999. De ligging van de markten (en daarmee van de gracht van de ringwalburg) is goed af te lezen aan de witte marktkramen van de donderdagmarkt. Verder is de Lange Hofstraat als noord-zuidas van de burg goed herkenbaar. De straat komt uit op het plein 's-Gravenhof en in het kapittelgebied van de Sint-Walburgiskerk.

Bij opgravingen binnen de Marktenring, dus binnen de burg, worden vrijwel altijd sporen gevonden van 10e-eeuwse bewoning, al zijn de archeologische waarnemingen en opgravingen vaak beperkt van omvang en is het lastig een scherp nederzettingsbeeld te krijgen. De dichtheid aan sporen en vondsten is echter beduidend geringer dan in de dichtbewoonde handelsplaats Deventer. Tussen de verspreid liggende boerderijen, woningen en schuren lagen veel tuinen en akkers.[178] Uit de *Burgenordnung* valt af te leiden dat er in vredestijd minder mensen in de burg woonden dan in oorlogstijd, namelijk een negende deel van de bevolking van de aan de domeinen verbonden boeren binnen het graafschap. Bij de dreiging van een Vikingaanval moest de burg echter alle boeren-krijgers, die

177 Gysseling & Koch 1950, nr. 187.
178 Bitter 1985-2, 45; Bitter 1985-4, 112-114.

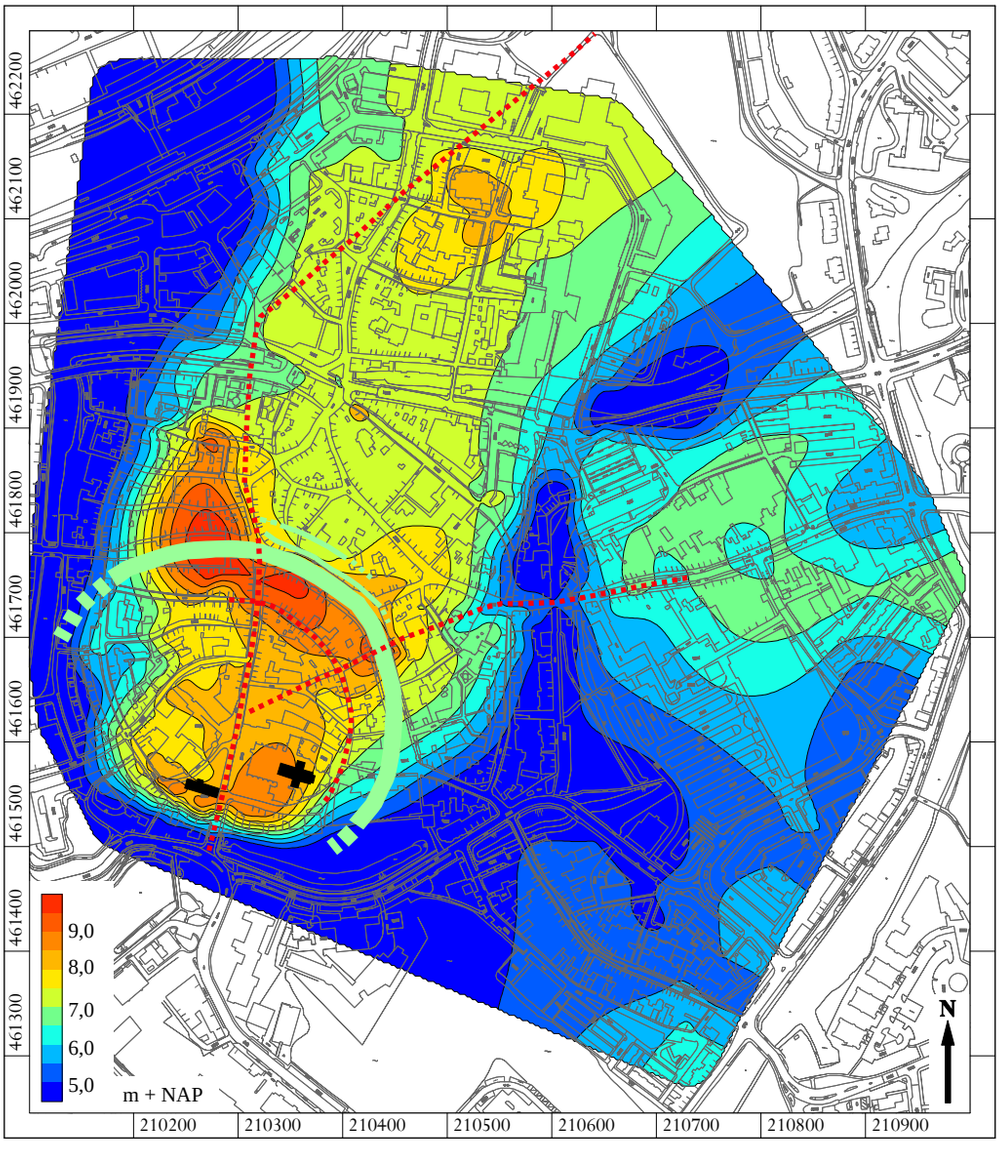

7.13: Ligging van de gracht van de ringwalburg op het paleoreliëf van de rivierduinen onder de Zutphense binnenstad. Als ondergrond is de Grootschalige Basiskaart gebruikt. In rood gestippeld is het laat-Karolingische wegen- en stratenpatroon weergegeven, voor zover dat met enige zekerheid te reconstrueren is. De houten zaal en de (hypothetische) kerk staan in zwart aangeduid.

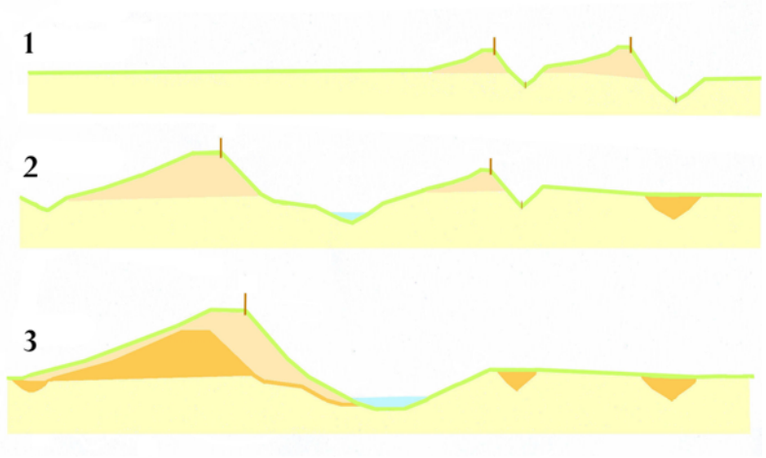

7.14: Ontwikkeling van de versterking ter hoogte van de Houtmarkt in doorsnede. Boven (fase 1): de dubbele pre-Karolingische V-vormige grachten met wallen. Midden (fase 2): de eerste fase van de ringwalburg, eind 9e eeuw. Onder (fase 3): de renovatie van de ringwalburg in de 11e eeuw.

op de domeinen woonden, kunnen huisvesten. Daarvoor was er op de zeven hectare binnen de omwalling voldoende ruimte.
Er is vanaf de 9e eeuw sprake van de verwerking van lokaal gewonnen ijzer (limoniet, moerasijzererts) en de grootschalige productie van de daarvoor benodigde houtskool (zie 11.1).[179] De winning van ijzer vond vooral plaats buiten de burg op het platteland, vaak dicht bij de winplaats. De verwerking door smeden is zowel in de Zutphense burg aangetoond als in enkele nederzettingen er omheen.[180] Op de Looërenk bij Zutphen werd in de 9e en/of 10e eeuw in relatief korte tijd een eikenbos verwerkt tot 245.000 kg hoogwaardig houtskool in circa 350 meilerkuilen. De aanwezigheid van Karolingische meilers is inmiddels op meerdere enken rond Zutphen aangetoond.[181] De productie moet zeer omvangrijk geweest zijn. De bosgebieden veranderden in landbouwgronden. De ijzerproductie zou kunnen samenhangen met de sterke behoefte aan wapens voor de boeren-krijgers, die zelf ongetwijfeld een grote rol hebben gespeeld in de exploitatie van de grondstoffen in de directe omgeving.

De rol van weerbare *milites agrarii* in de verdediging is goed af te leiden uit de Zuid-Engelse bron de *Burghal Hidages*[182] ten tijde van Alfred de Grote, koning van Wessex, en zijn opvolgers. De totstandkoming van het Engelse defensiesysteem wordt gedateerd op 878-892, gelijktijdig dus met de burgenbouw in Neder-Lotharingen.[183] In de *Burghal Hidages* wordt gemeld dat er één weerbare man (geleverd per *hide* in de betreffende *shire*) op 1,25 meter wal beschikbaar moet zijn. Interessant is dat de rekrutering van de weerbare mannen per *shire* is geregeld, net als in het Frankische gebied de rekrutering op de domeinen van het graafschap zal zijn geschied. De bron spreekt van vier weerbare mannen per *pole*. Een *pole* is een eenheidsmaat van een strekkende lengte verdedigingswal, dat neerkomt op 16,5 *feet* (voet). Voor een wal met een lengte van 4950 feet (1500 meter) zouden 1200 mannen moeten beschikbaar zijn. Een verband tussen het Engelse verdedigingssysteem en het Frankische systeem mag zeker worden verwacht, aangezien Alfred nauwe familiaire en politieke relaties had met de Karolingers en zijn opvolgers met de Ottonen.[184] Beide rijken hadden het met dezelfde tegenstanders te stellen en succesvolle defensieve maatregelen zullen zeker van elkaar zijn overgenomen. Bovendien is het aanleggen van te grote verdedigingswerken, zonder de beschikbare mannen om ze te verdedigen, zinloos en ondenkbaar. Uit de *Burghal Hidages* is gebleken dat de opgegeven *hides* exact bleken te kloppen met de archeologisch aantoonbare lengtes van de betreffende burgwallen.[185] In sommige gevallen werden veel te omvangrijke Romeinse stadsommuringen aangepast aan het aantal beschikbare mannen in de *shire* door een kleinere burg in de stad te maken. De *Burghal Hidages* is dus een

179 In de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen zijn er sporen van bronsbewerking en ijzerbewerking op kleine schaal. Vanaf de 9e t/m 12e eeuw nam de winning van ijzer uit moerasijzererts en de bewerking (smeden) van ijzer toe. Van Nie 1996, 124-127, Groenewoudt & Groothedde 2008, 276-288.
180 O.a. in Warnsveld, Eme (Ooyerhoek) en Leesten.
181 Fermin 2011a, 67-68.
182 Hill 1971, 84-92, de gegevens voor de rekensom zijn vooral op pagina 92 beschreven. Deze gegevens komen uit één van de zes bewaard gebleven teksten over de Burghal Hidages. Hill analyseerde de betrouwbaarheid en compleetheid van deze bron. Zie ook Jäschke 1975, 92-101.
183 Jäschke 1975, 94-100.
184 Jäschke 1975, 91 ev.
185 Hill 1971, 91; Jäschke 1975, 100-101.

unieke bron om in combinatie met de *Burgenordnung* uitspraken te doen over de demografische omvang van de burgen en de omwonende bevolking op de domeinen.
De te verdedigen lengte van de Zutphense wal moet zo'n 950 meter zijn geweest. Gedeeld door 1,25 (een verdediger op circa 1,25 meter) komt dat neer op een bezetting van 760 verdedigers. Dit waren de weerbare mannen tussen circa 18 en 40 jaar. Er van uitgaande dat de weerbare mannen één op de vier-en-halve inwoner representeerden, zouden er dus ongeveer 3420 inwoners in de burg geweest kunnen zijn ten tijde van een aanval. Daar komt nog een handvol geestelijken bij die aan de kerken binnen het graafschap verbonden waren en een onbekend aantal lijfeigenen (werden deze ook ingezet bij de verdediging?). Dit is een voorzichtige benadering van het aantal inwoners op de domeinen van de koning, de graaf en de kloosters, voor zover die domeinen binnen het graafschap aan de IJssel gelegen waren. We gaan er dan vanuit dat de omvang van de burg min of meer een afspiegeling is van het aantal te beschermen inwoners binnen het graafschap. Veel minder zullen het er niet geweest zijn omdat de burg dan niet goed te verdedigen zou zijn geweest. Als we dit aantal van 3450 inwoners delen door negen, namelijk een op de negen boeren die de ringwalburg in vredestijd bevolkten, dan woonden er ongeveer 380 mensen in de ringwalburg van Zutphen. Mogelijk is dit aantal wat hoger omdat de rekruteringsfactor 1:9 wellicht wat lager lag in de late 9e eeuw.[186] Het blijft een voorzichtige benadering die ons in elk geval een idee geeft van wat we ons bij de omvang van de bevolking in het graafschap en de burg moeten voorstellen.
Dezelfde calculaties kunnen we loslaten op de omwalling van Deventer. Bartels berekende dat de aarden omwalling van Deventer 1160 meter in lengte moet hebben bedragen.[187] Voor de berekening van het aantal benodigde weerbare mannen volgens de gegevens van de *Burghal Hidages* moeten we daarbij nog ongeveer 550 meter optellen: de IJsseloever. De oeverzone is namelijk niet opgenomen in de wallengte en juist de rivierzijde, het havenfront, zal toch op welke wijze dan ook een verdediging hebben gekend.[188] Vooral het Vikinggevaar is vanaf het water te verwachten. De totale omwalling bedroeg dus ongeveer 1700 meter. Met een weerbare man per 1,25 stekkende meter komt dit op 1360 benodigde weerbare mannen. Dit representeert een bevolking van 6120 zielen die zich binnen de omwalling van Deventer kon terugtrekken. Het grootste deel van deze mensen zal al binnen de omwalling gewoond hebben. Anders dan Zutphen, dat het centrum was van een groot graafschappelijk territorium, was de omwalling van Deventer vooral bedoeld ter bescherming van de handelsplaats zelf en misschien ook van een klein rechtsgebied er omheen (het latere schoutenambt Colmschate?). Deventer was ook, anders dan de Zutphense ringwalburg, zeer dicht bebouwd in de late 9e en 10e eeuw. In de handelskwartieren aan de IJssel is zelfs sprake van een dichte stedelijke percelering die min of meer gehandhaafd

186 Jäschke 1975, 31-33. 1: 4 en 1:6 in een verordening van Karel de Grote in 807-808, 1:5 in 864, 1:10 in 1124. Jäschke bespeurt een verlichting in de troepenrekrutering in de door hem aangehaalde bronnen.
187 Bartels 2006a, 208.
188 Het is opvallend dat ook de Burghal Hidages uitgaat van de wallengte aan de landzijde van de burg. Het rivierfront of natte laagten worden niet tot de te bemensen verdedigingslinie gerekend. Mogelijk verwachtte men in Wessex de vijand niet via de rivieren maar vooral over land.

bleef tot in de late middeleeuwen en heden.[189] Het inwonertal van Deventer in zijn 10e-eeuwse bloeitijd zal dus niet veel minder zijn geweest dan in de late middeleeuwen.
De in de *Burgenordnung* vermelde concentratie van de rechtspraak, de markt en de ceremoniële feesten in de burg is in Zutphense burg ruimtelijk terug te vinden. Na de verwoesting van de hof en de nederzetting in 882 werd de nederzetting niet meer op en rond het huidige plein 's-Gravenhof herbouwd, maar ruim eromheen in de nieuwe burgtopografie, zodat een groot open gebied ten noorden van de houten zaal ontstond. De landsheerlijke rechtspraak, het jaarlijkse leengericht, vond tot 1764 plaats op dit plein ten noorden van de tufstenen aula. De oudste markt van Zutphen was de Vismarkt die aan de noordzijde van het plein was gesitueerd. De ceremoniële feesten vonden plaats in de grote houten zaal en vanaf de 11e eeuw in de tufstenen aula. Het bewust onbebouwd laten van het oorspronkelijk bebouwde gebied ten noorden van de grote houten zaal lijkt samen te hangen met de concentratie van de rechtspraak, markt en feestzaal op deze locatie en is daarmee geheel in overeenstemming met de bepalingen van de *Burgenordnung*.

Een opvallend fenomeen is dat beide centra, Zutphen en Deventer, binnen hetzelfde graafschap complementaire functies vervulden. Deventer was het kerkelijke centrum, in de 8e eeuw missiecentrum voor het Saksenland, nadien een kapittelklooster en rond 900 bisschopszetel. Bovendien werd de rol van handelsplaats (*portus*) in de loop van de 9e eeuw belangrijker en werd de plaats rond 900 het belangrijkste handelscentrum van het 'Friese' Lotharingse gebied. Zutphen was het bestuurlijke centrum van het graafschap. De ringwalburg was het militaire steunpunt van het graafschap. Dergelijke complementaire functies van dicht bij elkaar gelegen centra komen in de Karolingische tijd vaker voor, zowel binnen het Karolingische rijk als daarbuiten. Tot ver in de 9e eeuw vervulde Utrecht de rol van kerkelijk centrum en was het nabijgelegen Dorestad het handelsemporium van het Friese deel van het Karolingische rijk dat onder Frankische controle stond. Na de ondergang van Dorestad als belangrijk handelscentrum werd de rol overgenomen door centra als Tiel en Deventer. Een ander bekend voorbeeld vinden we in Wessex in Engeland met het handelscentrum Hamwic (Southampton) en het koninklijk centrum Winchester.

7.1.5 De burg Zutphen in de 10e eeuw

Na de terugkeer van grote groepen Vikingen naar de Engelse oostkust in 892 namen de Vikinginvallen af. In 917 keerde Balderik, de laatste bisschop van Deventer, terug naar Utrecht. De definitieve verplaatsing van de bisschopszetel in 925 naar Utrecht viel niet toevallig samen met de annexatie van Lotharingen door de Oost-Frankische vorst Hendrik I (919-936). De restauratie van de bisschopszetel te Utrecht zal door Hendrik I zijn gestimuleerd om daarmee ook het westelijk deel van het Utrechtse diocees aan het Oost-Frankische invloedsgebied toe te voegen. Het in de Vikingentijd verloren gegane goederenbezit van Utrecht werd hersteld (de beroemde goederenlijst van Sint-Maarten) en zo herkreeg het bisdom Utrecht zijn bestaanstrecht. Daarna begon bisschop Balderik

189 Mittendorff 2007.

aan een grote bouwcampagne in zowel Utrecht als in andere bisschoppelijke centra als Deventer, Oldenzaal en Elst.
Terwijl de handelsplaats Deventer tot grote bloei kwam, bleef de burg Zutphen de kenmerken vertonen van een uitgestrekt domeincentrum. De tweeschepige (hierna in hoofdstuk 8 nog te bespreken) houten zaal op het plein moet een representatief gebouw geweest zijn. Het omliggende graafschap werd vanuit deze houten hof in de burg Zutphen bestuurd door een machtige dynast uit het Hamalandse huis.[190] De Hamalandse grafelijke familie heeft tot ver in de 10e eeuw het gezag over Zutphen en het omliggende graafschap uitgeoefend.[191] In het midden van die eeuw moet het oorspronkelijke Hamalandse grafelijke territorium, feitelijk een cluster van vele graafschappen in Oost-Nederland, na de dood van Meginhard III in 952 zijn gesplitst in een deel waarover Wichman van Elten (<930 - 973) heerste en een deel dat graaf Everhard II van Hamaland (geboorte- en sterfjaar onbekend) toekwam.[192] Deze laatste zou onder meer het IJsselgraafschap hebben gekregen.[193] Na een machtsconflict tussen graaf Balderik (gestorven 1021) en gravin Adela van Hamaland (<960 - <1028) enerzijds en bisschop Adelbold van Utrecht en de Duitse keizer Hendrik II anderzijds

7.15: Impressie van de ringwalburg Zutphen omstreeks 900 na Christus, een van de machtscentra van de graven van Hamaland. De burg is gesitueerd op het uiterste puntje van een landtong van rivierduinen aan de IJssel (links van de burg), nabij de mondingen van de Berkel (rechts van de burg). Links bovenin zijn de crevassegeulen te zien waar, volgens Cohen c.s. de IJsselavulsie heeft plaatsgevonden. De (nieuwe) Berkelmonding lag in een drassig gebied met een elzenbroekbos, genaamd 'Polsbroek'. Aan de lage gronden aan de IJssel, de 'fennen' of marslanden, ontleent Zutphen haar naam: zuid-fenne. De zandrug waarop de Zutphense burg ligt, wordt geaccentueerd door de akkers van 'de Zutphense Engh'. Op de achtergrond zijn in de bossen rookpluimen te zien van de houtskoolproductie (meilers) ten behoeve van de ijzerproductie. In het centrum van de burg liggen aan het plein (nu 's Gravenhof) een tufstenen kerk (nu de Sint-Walburgiskerk) en een grafelijke houten zaal. De zaal werd in de eerste helft van de 11e eeuw herbouwd als tufstenen koningspalts. Op het plein zelf werd de rechtspraak in de open lucht uitgeoefend en de markt gehouden.

190 Wirtz 1971, 54-56 & 71-76; Van Winter 2002, 57-79.
191 Van Winter 2002.
192 Van Winter 2002, 60-61.
193 De leden van deze Eltense linie zouden volgens Binding, Janssen & Jungklaass (1970) begraven zijn in de kapel op de Elterberg. Mogelijk dat de leden uit de Noord-Hamalandse linie, wellicht vanaf Evenhard I, in Zutphen zijn begraven.

werden de Hamalandse goederen in 1018 geconfisqueerd en viel de grafelijke macht in deze streek terug aan de keizer. Dit had echter betrekking op het zuidelijke graafschap in Hamaland rond Elten.

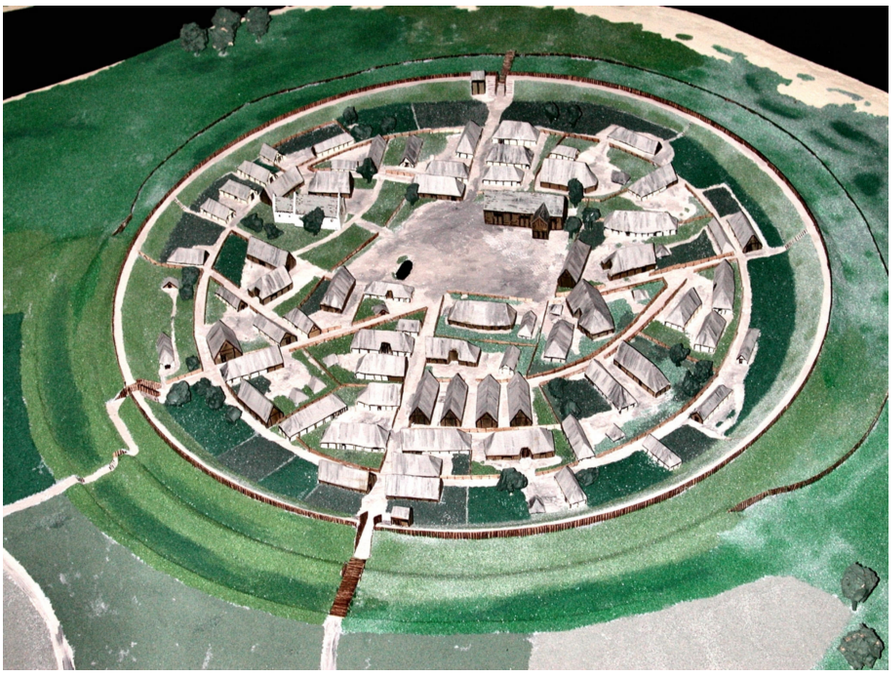

7.16: De ringwalburg Zutphen vanaf het noorden. Goed is te zien dat voor de herbouwde houten zaal een plein is gecreëerd. De Lange Hofstraat vormt de hoofdas van de burg naar dit plein.

7.2 De 'palts'periode tussen 1000 en 1200

Wat zich na het midden van de 10e eeuw afspeelde in het noordelijke graafschap rond Zutphen is niet duidelijk. Inmiddels is daar de afgelopen vijftien jaar het nodige over geschreven. Grofweg bestaan er twee opinies. Eén opinie gaat uit van de burg Zutphen als rijksleen, waar diverse hoogadellijke geslachten hun gezag hebben uitgeoefend.[194] De Hamalandse graven zullen in de burg en in het graafschap al een sterke allodiale positie hebben bezeten. Daarop kan het Hamalandse toponiem *Menardinghame*, vermeld in het *falsum* van 1107, in of nabij Zutphen wijzen.[195] Deze lezing gaat uit van een koppeling tussen burg en graafschap. Het uitoefenen van het grafelijk gezag was immers een rijksambt, dat wordt bevestigd door de schenking van het graafschap door keizer Hendrik III aan bisschop Bernold van Utrecht in 1046. De andere stroming gaat uit van Zutphen als een zuiver allodiale Hamalandse burg die niet direct verbonden was aan het grafelijk gezag in het omliggende gebied.[196]

Het is niet de bedoeling om in dit stadium te beschrijven welke stroming de beste papieren heeft. Daarop zal in de synthese nog worden ingegaan. De conclusies uit de analyse van de opgravingen spelen hier uiteraard een belangrijke rol. In deze periode is immers het grote gebouwencomplex op en rond het plein 's-Gravenhof verrezen dat het onderwerp vormt van deze studie. Wel geven we de belangrijkste feiten weer die houvast geven aan de globale ontwikkelingen.

194 Groothedde 1999a; Bastemeijer & Groothedde 1999.
195 Verdonk 1990. 28-29.
196 Jongbloed 2006; Jongbloed 2010.

Na circa 1050 worden de gegevens enigszins concreter. De schenking van het *comitatus in hamelande* in 1046 is daarbij een belangrijk scharnierpunt. De grenzen zijn nauwkeurig in de oorkonde omschreven. Het omvat het gebied van de noordwestelijke Achterhoek, het gebied rond Deventer en een strook Veluwe langs de IJssel.[197]

Belangrijk startpunt van de gebeurtenissen kort na 1000 is het uiteenvallen van Hamaland met de verbanning van graaf Balderik en Adela van Hamaland in 1018. Het is onwaarschijnlijk dat het beruchte echtpaar Zutphen bezat. Na 1021 werd de Hamalandse boedel door koning Hendrik II verdeeld. De grafelijke rechten van zuidelijk Hamaland, het machtcentrum van Balderik en Adela, ging grotendeels over aan graaf Werner. Het graafschap Drenthe werd eerst aan bisschop Adelbold geschonken, maar werd rond 1025, na een verzoening met de nieuwe keizer Koenraad, aan Gozelo I van Verdun gegund. Adelbold verkreeg mogelijk ook het graafschap in noordelijk Hamaland en Zutphen maar moest het later weer afstaan aan een andere partij die er met succes aanspraken op maakte: Otto I van Zutphen.

De eerste 'graaf van Zutphen' die als zodanig wordt vermeld, is Otto van Hammerstein uit de Konradijnse dynastie.[198] Hij was een geducht tegenstander van keizer Hendrik II en een machtig man in het Rijnland, in Hessen en in het Frankenland. Zijn optreden in Zutphen is onderwerp van discussie. Dat begint al met de vraag of hij écht graaf van Zutphen was, of burchtheer van Zutphen. Dat wortelt uiteraard in de vraag of burg en graafschap toen al verenigd waren. De vermelding in 1031 in de *Brunwilarensis monasterii fundatorum actus*, vermoedelijk opgetekend rond 1075, lijkt echter duidelijke taal te spreken: *Hic filiam Ottonis comitis de Sudveno, nomine Mathildem, in coniugem accipiens duos aeque per omnia sibi simillimos ex ea generavit filios: Heinricum videlicet et Cunonem*. Otto's dochter Mathilde was getrouwd met de Ezzoon Liudolf, over wie bovenstaande tekstpassage handelt. Liudolfs ouders, paltsgraaf Ezzo en Mathilde, de Ottoonse keizersdochter, hebben het klooster Brauweiler in 1024 gesticht. Volgens de lezing van Jackman en Klostermann zou Otto Zutphen rond 1025 hebben verworven uit de boedel van zijn vrouw Ermgard, nadat hun door Hendrik II betwiste huwelijk door de nieuwe keizer Koenraad II na jarenlange strijd werd erkend.

Vanaf 1058/59 treed Godschalk 'heer van Zutphen' op als burgheer. Hij staat aan de basis van een machtige dynastie die na het uitsterven in mannelijke lijn rond 1130 via de dochters voortleefde in de graven van Gelre en Teckelenburg. Godschalk zelf is volgens Balzer afkomstig uit een Westfaals geslacht (met goederen in de omgeving Osnabrück en Essen) en kon zich beroemen op een directe afstammingslijn van Widukind, de beroemde Saksische tegenstander van Karel de Grote.[199] Jongbloed plaatst Godschalk in een verwantschapslijn met de graven van Verdun. Zijn vader zou Herman, markgraaf van Ename en graaf van Verdun zijn, een broer van Godfried II de Vredestichter, vanaf 1012 hertog van Neder-Lotharingen, en Gozelo I, vanaf 1023 hertog van Neder-Lotharingen, en de bovengenoemde Ermgard die getrouwd was met Otto van Hammerstein. Gozelo's zoon Godfried met de Baard volgde hem in 1045 als hertog op. Deze

197 Oorkondenboek Utrecht I nr. 202; Wartena 1989, 7-8; Fermin & Groothedde 2006, 60-62.
198 Jackman & Klostermann 1990.
199 Balzer 2006.

broers en het neefje van Herman waren bovendien met het grafelijke gezag belast in de graafschappen Teisterbant, Betuwe, Veluwe, Hamaland en de Hetter- en Duffelgouwen.[200] Neef Godfried met de Baard raakte in ernstig conflict met keizer Hendrik III en werd in de zomer van 1046 uit zijn ambten gezet. De daaropvolgende schenking van het noordelijke (Zutphense) graafschap in Hamaland aan de rijksbisschop van Utrecht was hiervan het gevolg. Feitelijk herstelde Hendrik III de situatie die vooraf ging aan wat zijn voorganger Koenraad II had teweeggebracht door de graafschappen uit handen van bisschop Adelbold aan de Verdunse graven te gunnen.

Dat het grafelijk gezag in het Zutphense graafschap vóór 1046 in handen was van de Verdunse graven wordt alom aangenomen. Jongbloeds reconstructie waarin de graven van Zutphen in deze familie thuishoren, is nieuw. Godschalk van Zutphen moet zich dan wel erg afzijdig hebben gehouden of zelfs openlijk steun hebben betuigd aan de keizer in het conflict tussen Hendrik III en 'De Baard', anders zou hij nooit in de grafelijke voetsporen van zijn opstandige neef hebben kunnen treden. Hoe het ook zij, Godschalk zat in 1058/59 in Zutphen en had, volgens het falsum van dat jaar, een 'oud geschil' met bisschop Willem I van Utrecht over de tienden van Lochem, de *siellanden* in het bisdom en de aanwassen in de Rijn en IJssel tussen Rhenen en Deventer. Het geschil speelde al 'onder de voorgangers' van de bisschop. Genoemde rechten kwamen toe aan de Sint-Petrus- en Walburgiskerk.[201] In dit *falsum*, maar ook in later gedateerde *falsa*, wordt de nederzetting aangeduid als *oppidum Sutphaniense*, de burg Zutphen. Godschalk was getrouwd met Adelheid. Haar afstamming is veel minder omstreden. Zij is de dochter van Liudolf 'Ezzoon' en Mathilde van Hammerstein. Uit voorgaande reconstructie en toeschrijving van 'Otto van Zutphen' in Brauweiler in 1031 aan Otto van Hammerstein is het duidelijk dat de Zutphense erfenis via Adelheid in handen van Godschalk kwam. Liudolf was de zoon van Ezzo (Ehrenfried), paltsgraaf van Lotharingen, die was getrouwd met Mathilde, de zus van keizer Otto III. Mathilde was het oudste kind van keizer Otto II en Theofanu. Paltsgraaf Ezzo en zijn toen tweejarige zoontje Liudolf waren na het overlijden van keizer Otto III prominent in beeld als troonopvolger, maar Ezzo moest genoegen nemen met de tweede rang in het rijk als paltsgraaf van Lotharingen. Zoon Liudolf verkeerde in 1024 wederom in de positie om de troon te besteigen maar hij werd door de Salische Koenraad met een politieke list afgetroefd. Adelheid van Zutphen was dus een hoogadellijke dame met Ottoons en Ezzoons bloed van grootmoederszijde en Konradijns (Hammersteins) bloed van vaderszijde. Haar grootmoeder Ermgard was, zoals gezegd, ook uit het Verdunse huis. Is het toeval dat haar zoon ook Otto heette? Vermoedelijk niet, al zal de vernoeming eerder zijn ingegeven door haar grootvader Otto van Hammerstein dan door de Ottoonse keizers.

Otto van Zutphen volgde zijn vader in 1064 op als graaf van 'Noord-Hamaland' en ging zich sedert 1101 *comes de Sutfene*, graaf van Zutphen noemen. Hij wordt echter in diverse oudere bronnen genoemd zonder de toevoeging van de plaatsnaam (*Otto comes*). Otto was betrokken bij de grote adelsopstand tegen keizer Hendrik IV in 1073/74. Jongbloed vermoedt zelfs dat Otto's rol

200 Jongbloed 2010, zie tabel 1 en 3 voor een samenvatting van zijn reconstructies.
201 Harenberg 2003, 1059.07.16 met een uitvoerige beschouwing over de echtheid en het ontstaan.

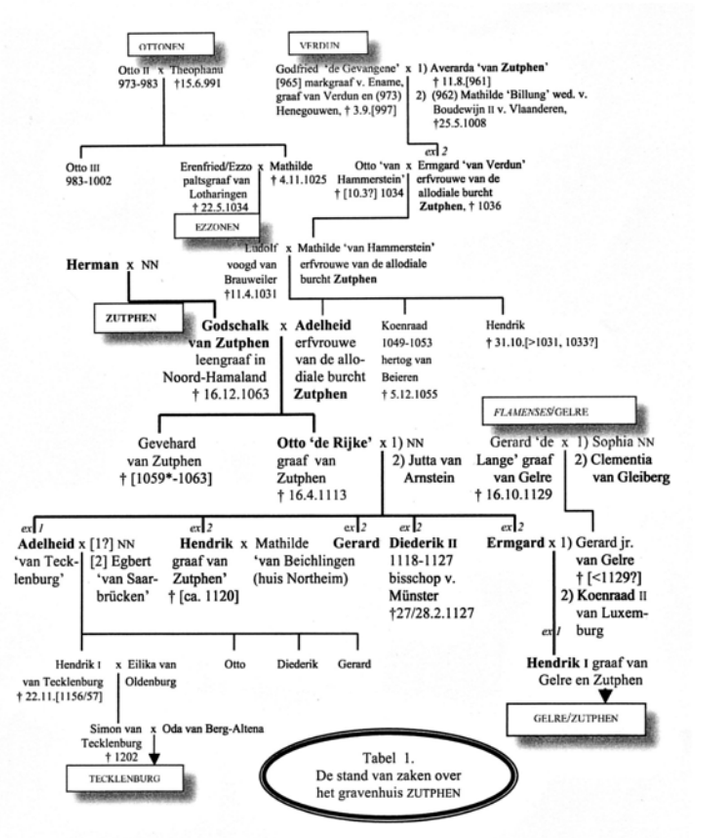

7.17:Verwantschapstabel van de graven van Zutphen. De herkomst van Herman, de vader van Godschalk van Zutphen, is hierin nog onbekend.

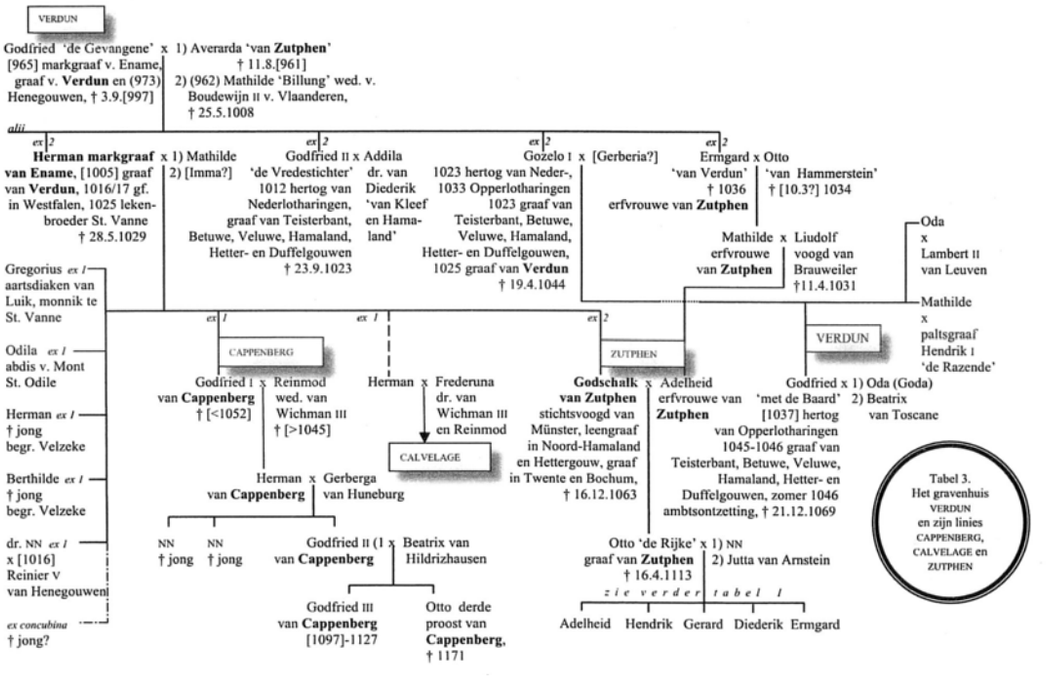

7.18:Verwantschapstabel van de graven van Verdun en de volgens Jongbloed (2010) daaruit voortkomende linies van Cappenberg, Calvelage en Zutphen. Godschalk van Zutphen is in deze reconstructie getrouwd met zijn nichtje Adelheid.

daarin zeer aanzienlijk was aangezien hij als enige nazaat van Ottoonse bloede troonpretendent zou zijn.[202] Zutphen was stellig niet zijn enige 'post', hij had diverse (rijks)lenen en was voogd van de in het westen gelegen goederen van de rijkskloosters Corvey en Brauweiler. Otto liet in 1105 de Sint-Walburgiskerk door bisschop Burchhard van Utrecht na een brand en renovatie herinwijden. Bij die gelegenheid werden door ouderdom verteerde oorkonden herbevestigd. Otto overleed in 1113 en wordt in het necrologium van de abdij Abdinghof in Paderborn *Otto locupletissimus comes de Sudvene* (de zeer rijke graaf van Zutphen) genoemd. Zijn zoon Hendrik blijkt al in 1107 'graaf van Zutphen' genoemd te worden, vermoedelijk door de hoge ouderdom van zijn vader op dat moment. Hij ruilde in dat jaar het rijksleen Alzey voor grafelijke gezag in enige gouwen in Friesland. Het rijksleen Alzey zou afkomstig zijn uit de voorouderlijke lijn der Ezzonen.[203] Paltsgraaf Ezzo en zijn zoon Liudolf waren een eeuw eerder al heer van Alzey. Ook de voogdijschap over de goederen van Brauweiler kan uit deze lijn afkomstig zijn. Verdonk betoogde dat Alzey via Otto's vrouw Judith van Arnstein in de familie is gekomen en dus maar kort in Zutphense handen is geweest.[204] In hetzelfde jaar 1107 werden vader Otto en zoon Hendrik door koning Hendrik V bevestigd in de rechtmacht over diens '*malmanne*' (koningsvrijen), de rechtsmacht in *Menardinghame* en de wildban aan beide zijden van de IJssel. Tevens verleende de koning aan het Zutphense kapittel het recht om de overdracht van (konings)vrijen en hun bezittingen te accepteren (autotraditie), met instandhouding van de koningscijns.[205] Harenberg vermoedt dat het kapittel het *falsum* vervaardigde om zich te beschermen tegen de richters die zich benadeeld voelden doordat koningsvrijen en andere vrijen, vermoedelijk massaal, overgingen van hun oorspronkelijke landgerecht naar de immuniteit van het kapittel, met de proost en zijn schout als richters. Voor de koningsvrijen, hier expliciet *malmanne* genoemd, maakt het *falsum* een uitzondering. Zij bleven onder het grafelijk recht vallen. In de iets later vervalste koninklijke oorkonde van 1064 wordt expliciet de nadruk gelegd op het karakter van de Sint-Walburgiskerk als grafelijke eigenkerk die het autotraditierecht voor die kerk veertig jaar terugplaatste in de tijd. Daarmee kregen de latere Gelderse graaf Otto I (1182-1207) en zijn opvolgers als kerkvoogden de vrije hand in de beschikking over de koningscijns-plichtige vrijen en andere vrijen. Dit alles past in de voortschrijdende usurpatie van de Gelderse graaf van de kapittelrechten en goederen ten koste van de bisschop van Utrecht. Harenberg betoogde aan de hand van een pauselijke oorkonde uit 1186/87, die terugverwijst naar de oorkonde van 1107, dat dit usurpatieproces zich in deze jaren tachtig van de 12e eeuw voltrok.[206] De echte oorkonden van het kapittel dienden te worden vervalst om de Gelderse usurpatie van het kapittel te 'legitimeren'. Dit gebeurde op zeker twee momenten aan het einde van de 12e eeuw (rond 1186 en rond 1200), waarbij de laatste vervalsingen nog explicieter het karakter van de grafelijke eigenkerk en het allodiale karakter van de Zutphense burg benadrukken.

202 Jongbloed 2006; Groothedde 2006a als reactie daarop.
203 Dit is de traditionele opvatting. Verdonk 2002 trekt deze lijn in twijfel.
204 Verdonk 2002; Verdonk (posthuum, in druk).
205 Harenberg 2003, 1107.12.28 met een uitvoerige beschouwing over de echtheid en het ontstaan.
206 Harenberg 1999, 93-104; Harenberg 2003 1187.03.20 met een uitvoerige beschouwing over de echtheid en het ontstaan.

Deze vervalsingen passen in de beginnende territorialiseringspolitiek van de Gelderse graaf en waren gericht tegen de formele leenheer de bisschop van Utrecht en de landrichters. Een belangrijke conclusie is dat er in de 12e eeuw nog duidelijke relicten waren van de aanwezigheid van koningsgoed in en om Zutphen. In hoofdstuk 13.3 komen we daarop terug.

Terug naar graaf Hendrik van Zutphen. Hij overleed tussen 1118 en 1120 kinderloos. Dit zou het moment voor de Utrechtse bisschop geweest zijn om de Zutphense erfenis weer sterker aan zich te binden en te zoeken naar een nieuwe leenman. Toch blijkt dat in een laat-12e-eeuws *falsum*, gedateert na 1118 en voor 1127.02.28, bisschop Dirk van Münster als Zutphense burgheer en kapittelvoogd optreed.[207] Dirk was, zoals Verdonk betoogde, de jongere broer van Hendrik van Zutphen.[208] De kwestie gaat om de (onder)voogdij van de kapittelhorigen en er wordt verwezen naar de oorkonde van 1064. Voor het eerst wordt er een Zutphense plaats van handeling genoemd: de proosdijhof. Ik heb reeds in 1999 beargumenteerd dat het gebouwencomplex van het kapittelkloos-ter en daarmee ook deze proosdijhof alleen maar aan de zuidzijde van de kerk kan hebben gelegen en dat dit complex in de eerste helft van de 14e eeuw door oeverafslag door de IJssel zal zijn verdwenen.[209]

Het is niet duidelijk of bisschop Dirk ook de grafelijke functie bekleedde. Die functie ging uiteindelijk over op Hendrik I (1138-1181), de zoon van Gerard II van Gelre (overleden in 1133). Hij was getrouwd met gravin Irmgard van Zutphen, één van de zussen van Hendrik en Dirk. De andere zus, gravin Adelheid, werd de stammoeder van de graven van Tecklenburg.

Aan de Gelderse periode, die met Hendrik I begon, ging nog een conflict vooraf waarin waarschijnlijk de Zutphense erfenis een rol speelde. In de jaren 1122/1123 bevonden de bisschoppen van Utrecht en Münster zich openlijk in verzet tegen keizer Hendrik V, waarbij ze de usurpator en latere keizer Lotharius van Süpplinburg steunden. Van de stad Deventer is overgeleverd dat de burgers zich dapper verzetten tegen de aanval van de 'Zutphense' bisschop Dirk van Münster en Lotharius. Impliciet vielen ze daarmee ook hun landheer, de Utrechtse bisschop Godebold, af. Keizer Hendrik V beloonde de stad Deventer in 1123 met voorrechten. Uiteindelijk besteeg Lotharius van Süpplinburg na de dood van Hendrik V (in Utrecht) in 1125 toch de koningstroon. Het optreden van bisschop Dirk als burchtheer en kerkvoogd van Zutphen in de jaren erna kan worden gezien als beloning van de Utrechtse bisschop en de nieuwe vorst. Bovendien viel van Dirk geen dynastieke dreiging te verwachten. Dirk moet kort voor 1130 zijn overleden. Zijn oudste zus Irmgard trad vervolgens op in een origineel bewaarde oorkonde uit 1129/33 als vrouw van Gerard II van Gelre.[210] Samen met haar zoon Hendrik schonk zij de kapel van Ellecom en de bijbehorende tienden aan de kannuniken van de kerk te Zutphen. In de getuigenlijst worden vooral lokale vrije edelen (Adam van Bronckhorst en Bernhard van Bockhorst) en ministerialen (onder meer Udo van Zutphen, Pelgrim (van Hanhorst), Wenzo van Leesten, Reinzo van Angeren en Rodbracht

207 Harenberg 2003, 1127.02.28 (na 1118.12.06) met een uitvoerige beschouwing over de echtheid en het ontstaan.
208 Verdonk 1995.
209 Groothedde en Hermans 1999, 133-135.
210 Harenberg 2003, 1133.12.31 (na 1129.10.16) met een uitvoerige beschouwing over de echtheid en het ontstaan.

van Eschede) genoemd. De Utrechtse bisschop Andreas bezegelde de oorkonde. Uit niets blijkt dat Gerard van Gelre toen de Zutphense grafelijke titel bezat. Hij wordt in de oorkonde van 1129/33 'landgraaf van Gelre' genoemd. In een *falsum*, gedateerd 1134, bevestigde dezelfde bisschop Andreas de schenking van de Lochemse kerk met tienden en andere inkomsten aan de Zutphense kerk voor de zielenheil van haar in 1133 overleden man Gerard en haar ouders Otto en Judith, haar broers Dirk, Hendrik en Gerard.[211] Irmgarde, die hier als wettige erfgename van de Zutphense burg wordt opgevoerd, blijkt inmiddels hertrouwd met Koenraad van Luxemburg. Dit *falsum* heeft als hoofddoel om Irmgard als allodiaal opvolgster van het Zutphense huis te positioneren. Volgens Harenberg zijn zowel het *falsum* van 1127.02.28 (1118-1127) als dat van 1134.02.02 bedoeld om het dynastieke gat te dichten tussen het overlijden van

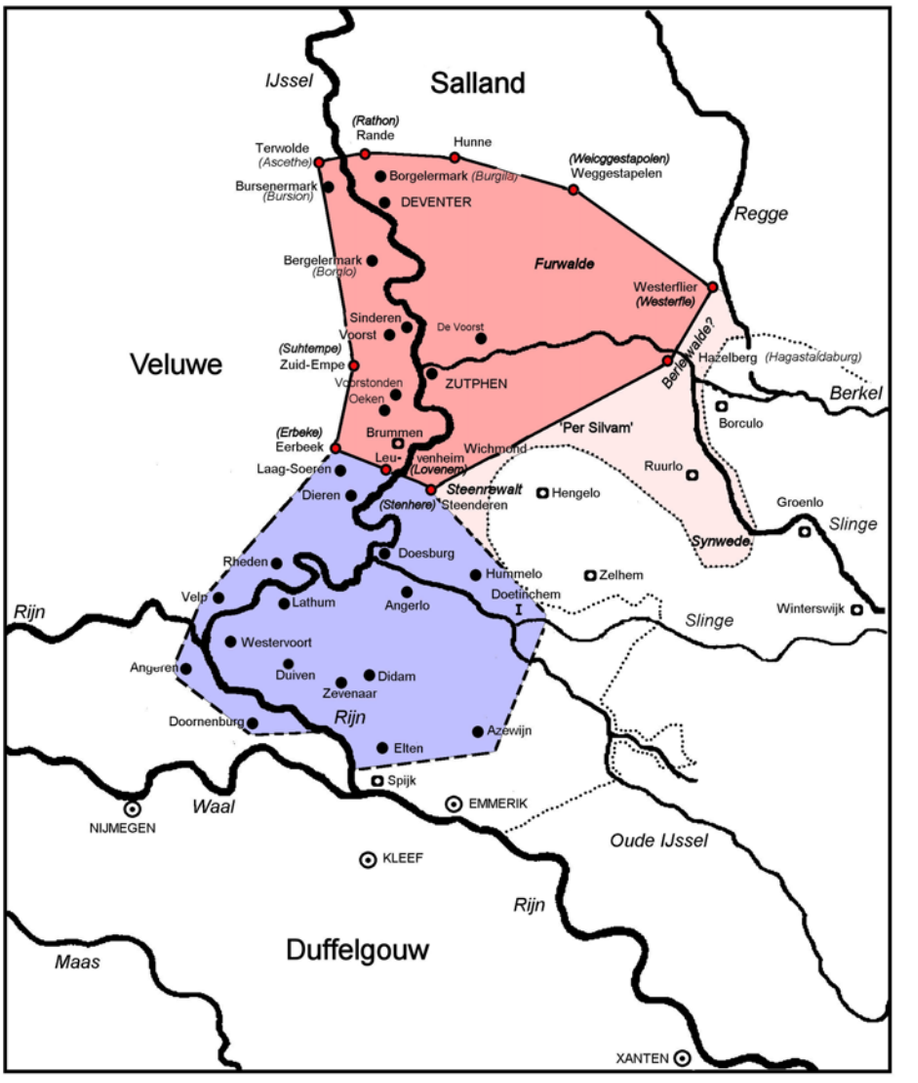

7.19: Noordelijk en Zuidelijk Hamaland in de 11e eeuw. Noordelijk Hamaland is in de tekst aangeduid als het 'IJsselgraafschap' en werd na 1046 de basis van het graafschap Zutphen. Op deze reconstructie van Jongbloed (2010) staat de hypothese weergegeven dat niet de Berkel voor 1050 naar Zutphen stroomde, maar de Slinge. Verder zijn rond Zutphen de 'foreest'-toponiemen en andere bosvermeldingen in de volle middeleeuwen aangeduid.

211 Harenberg 2003, 1134.02.02 met een uitvoerige beschouwing over de echtheid en het ontstaan.

Hendrik van Zutphen (kort na 1118) en het aantreden van zijn neefje Hendrik als graaf van Gelre en Zutphen (rond 1138). In die tussenliggende periode zou volgens Harenberg Constantijn van Melegarde (van Bergh) de grafelijke functie uit handen van de Utrechtse bisschop hebben gekregen. Constantijn kreeg in de *falsa* van 1064, 1105 en 1127 een bijrol als ondervoogd toebedeeld, waarbij zijn optreden in het *falsum* van 1064 zelfs onmogelijk is. Van Winter wijdde een interessante studie aan deze man, die als Armeense prins met Godschalk de Kruisvaarder in 1096 van de aanvankelijk mislukte kruistocht terugkeerde.[212] Godschalk de Kruisvaarder was volgens Van Winter de zoon van de vóór 1063 overleden Gebhard, de oudste zoon van Godschalk van Zutphen en de broer van Otto de Rijke van Zutphen. De Armeniër zou bij aankomst in het avondland de zuster van Godschalk hebben getrouwd en in Malgarten bij Osnabrück, in het Zutphens-Tecklenburgse land, zijn neergestreken. Zijn oom Otto van Zutphen wees hem het voormalige Hamalandse machtcentrum (het in 1018 verwoeste Uplade) uit de erfenis van Otto's broer (en schoonvader van Constantijn) Gebhard toe. De nakomelingen van Constantijn van Melegarde/Bergh gingen de naam 'de Monte' voeren. Van Winter durfde nog een stapje verder te gaan door te suggereren dat het 'Cypriotische' wapenschild van de heren van Bergh en de 13e-eeuwse naam Monte Monferant (nu Montferland) rechtstreeks terug te voeren is op de Syrische kruisvaardersburcht van die naam. Interessant aan de kwestie is wel dat ook met Constantijn als Utrechtse voogd van Zutphen een aan het Zutphense huis gerelateerde persoon aan het roer bleef. We houden in deze kwestie in het midden of Constantijn dan wel Dirk van Münster in de jaren twintig en begin dertig van de 12e eeuw grafelijk gezag uitoefende.

In elk geval wordt graaf Hendrik in 1138 als eerste graaf van Gelre én Zutphen genoemd. Hendrik heeft in zijn lange ambtstijd (1138-1181) zijn invloed en territoriale macht fors weten uit te breiden. Na het concordaat van Worms in 1122 werd het benoemingsrecht van de bisschopszetel veel meer een zaak van de invloedrijke kapittels en daarmee hun voogden. In de praktijk werd de Utrechtse bisschopszetel een politieke speelbal van de Hollandse en Gelderse graven. Beide jonge vorstendommen verwierven door de verzwakte positie van de bisschop als landheer steeds meer territoriale macht. De Hollandse graven wisten in de tweede helft van de 12e eeuw met succes de bisschopsbenoeming naar hun hand te zetten. De Hollanders waren felle tegenstanders van de Geldersen, niet in de laatste plaats om de invloed in de Utrechtse graafschappen. Daarmee werden de Utrechtse bisschoppen ook in het anti-Gelderse kamp geplaatst.

De voortdurende spanningen tussen Gelre en Utrecht werden tussen 1179 en 1202 vooral uitgevochten op de Veluwe en in en rond Deventer, waarbij Zutphen als Gelderse uitvalsbasis diende.[213] De graaf had er dus alle belang bij in Zutphen aanwezig te zijn en zijn versterkingen op orde te hebben. Het centrum van de stad was reeds adequaat versterkt. Maar onder zijn bestuur kreeg Zutphen ook een nieuwe versterking die een veel groter gebied omvatte dan de oude ringwalburg. Graaf Hendrik bevorderde de vestiging van kooplieden en ambachtslui, die hij in ruil voor hun afhankelijkheid en steun bescherming bood. De nieuwe nederzetting ten noorden van de oude ringwalburg (nu het

212 Van Winter 2006.

213 Voor een overzicht van de politieke en militaire verwikkelingen in de periode 1179-1202 leze men Bastemeijer & Groothedde 1999, 53-56.

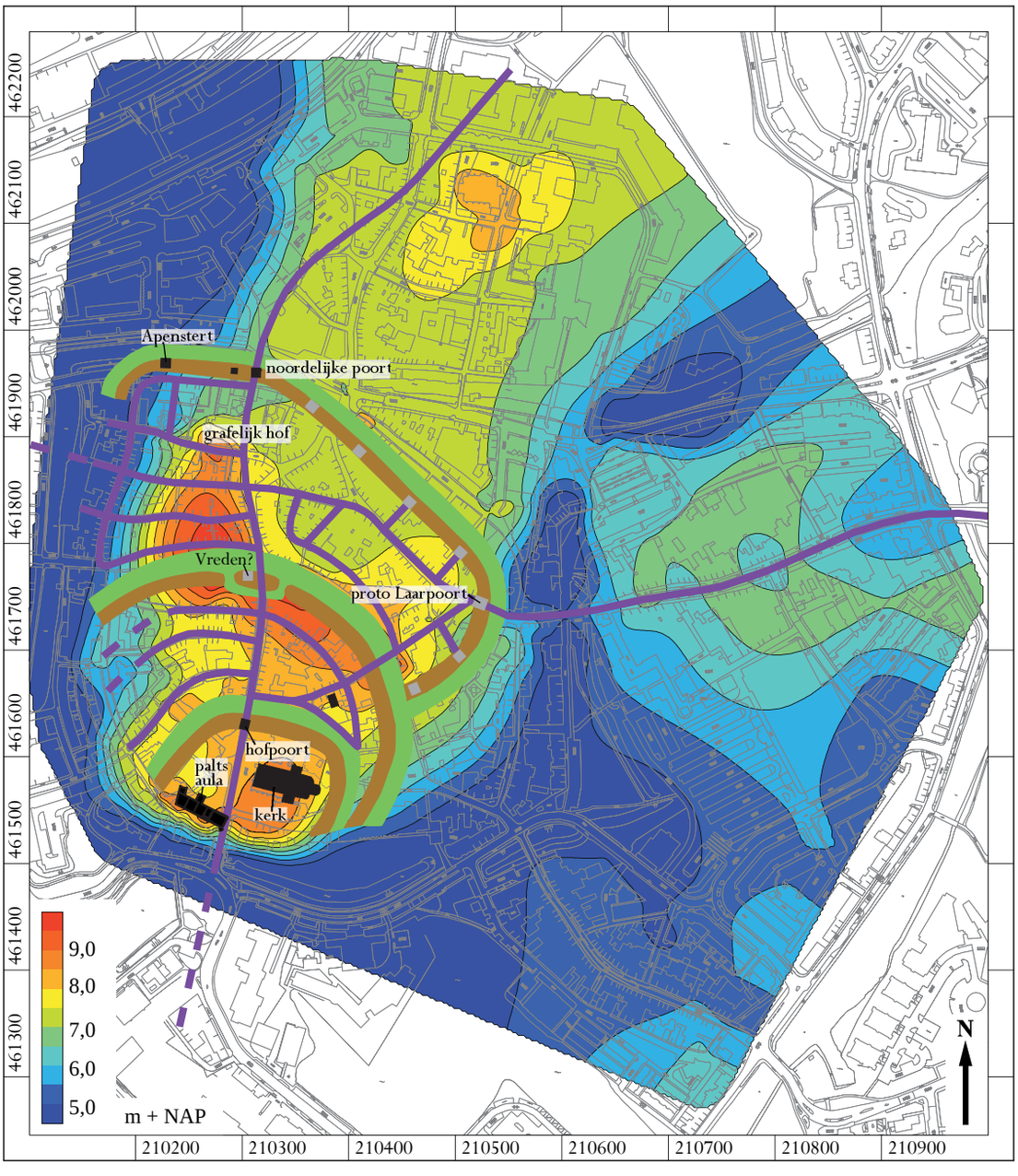

7.20: De versterkingen van Zutphen ten tijde van de stadsrechtverlening, geprojecteerd op de paleoreliëfkaart en Grootschalige Basiskaart. Van onder naar boven zijn de binnenburg, de oude ringwalburg (met hypothetische mottoversterking) en de eerste stadsomwalling met tufstenen torens en poorten weergegeven. In zwart zijn de aangetoonde tufstenen gebouwen aangeduid, in grijs de veronderstelde torens en poorten. Nabij de noordelijke poort is omstreeks 1175 een 'Gelders' hof gesticht dat in 1293 werd geschonken aan de dominicaner broeders die er een klooster bouwden.

Beukerstraat- en Barlhezekwartier) liet de graaf van een eigen omwalling met gracht voorzien: de *(Oude)Wand*. De omwalling liep vanaf de huidige Zaadmarkt (aansluiting op de ringwalburggracht) via de Bernhardsteeg langs de Oude Wand, Spoorstraatje en Rozengracht en sloot daar op de IJsseloever van de Barlheze aan. In de omwalling waren op regelmatige afstand van gemiddeld 65 meter tufstenen poorten en torens opgenomen.[214] Deze versterking wordt in 8.8 nog uitvoerig besproken. In het noordelijke verlengde van de Lange Hof-

214 Groothedde & Fermin 2006.

7.21: Maquette van Zutphen ten tijde van de stadsrechtverlening, gezien vanuit het noorden, met op de voorgrond de jonge handelsnederzetting tussen de Berkel (links) en IJssel (rechts) .Van boven naar onder zijn de binnenburg, de oude ringwalburg (met hypothetische motteversterking) en op de voorgrond de eerste stadsomwalling met tufstenen torens en poorten te zien.

7.22: Detail van de maquette van Zutphen door C.J.Willems. Op de voorgrond de Berkel, het haventje en de omwalling met tufstenen torens en de oostelijke stadspoort in de Beukerstraat. Op de achtergrond de IJssel.

straat en Korte Hofstraat lag de noordelijke stadspoort. Nabij deze poort liet de Gelderse graaf een eigen 'Gelders' domeinhof bouwen ter plaatse van het latere dominicanenklooster.[215] De vroege stadsomwalling met tufstenen torens en poorten is een prestigieus fenomeen. De Gelderse graaf wilde zich met Zutphen klaarblijkelijk meten met de enige stedelijke nederzettingen in de wijde omtrek die ook een dergelijke stadsversterking hadden: Duisburg, Deventer en Utrecht.[216] Voor het eerst gaat de handel in Zutphen een rol van betekenis spelen. Tussen de Beukerstraat en de Laarstraat lag een haventje met een tolplaats in de Berkel: de *Schupstoel* (= scheepstol). Op de IJsseloever langs de Waterstraat en Barlheze werden houten kades aangelegd.

Tot zeker 1200 was de grafelijke munt gehuisvest in Zutphen (zie 11.2). In dat jaar veroverde de Utrechtse bisschop Diederik II van Are (1198-1218) Zutphen, nadat de Gelderse graaf Otto I (1182-1207) een jaar eerder Deventer had bezet, met steun overigens van de Deventer burgers die hun landheer weer eens

215 Bastemeijer & Groothedde 1999, 56-58. De opgravingen op dit terrein door H. Halbertsma in 1977 weden door de auteur in 2001 alsnog uitgewerkt en gerapporteerd (ongepubliceerde rapportage).
216 Groothedde & Fermin 2006.

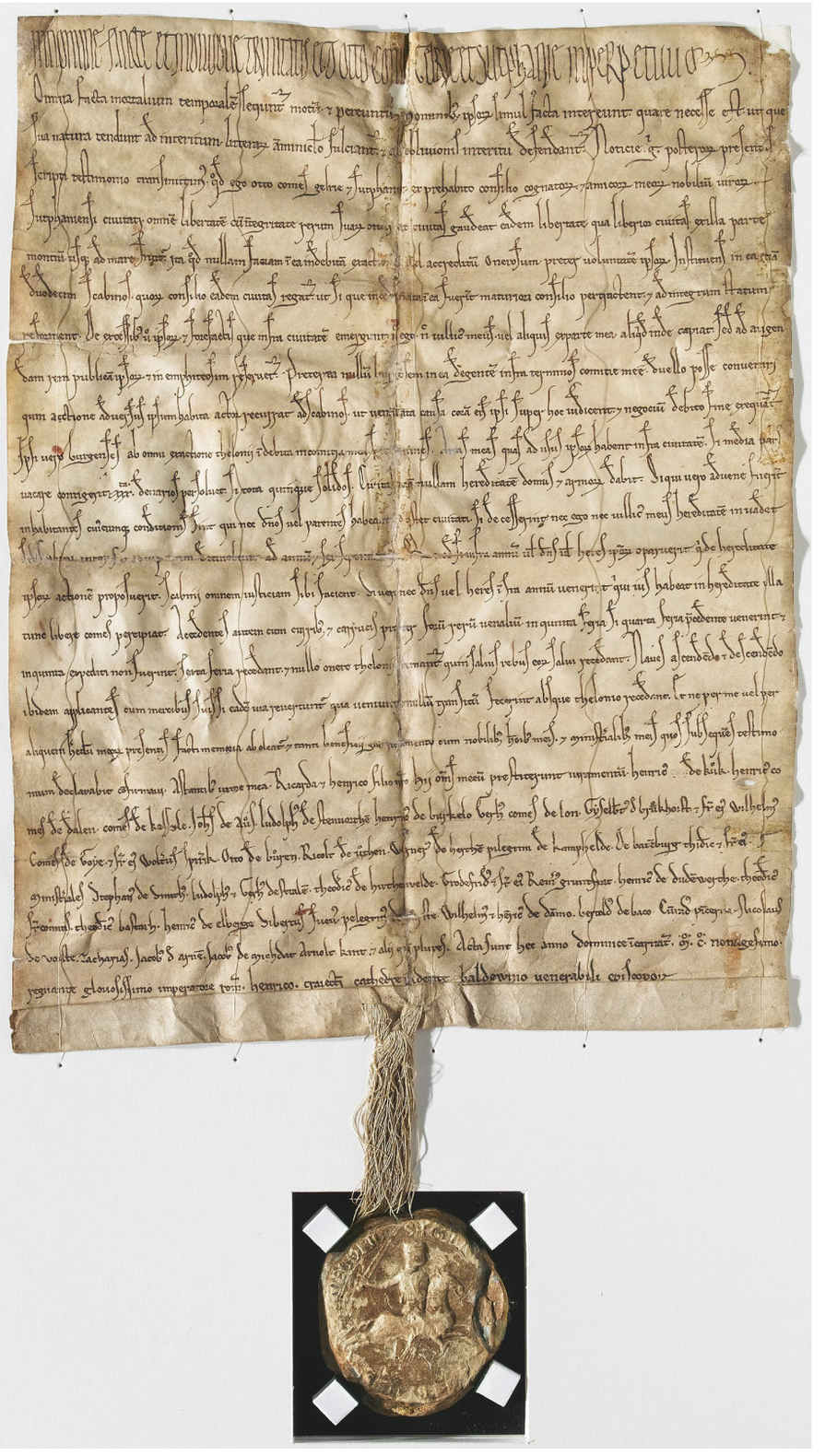

7.23: Stadsbrief van Zutphen, gedateerd 1190. Het origineel is vermoedelijk opgetekend in 1194 of 1195. Dit is een afschrift van kort na 1207.

ontrouw waren. Bij de vredesonderhandelingen werd bepaald dat graaf Otto geen munten meer mocht slaan in Zutphen die bedriegelijk veel op die van Utrecht en Deventer leken.[217] De grafelijke munt werd kort daarop verplaatst naar Arnhem. Graaf Otto heeft vermoedelijk tot zijn dood in 1207 Zutphen

217 Sloet 1872. OBGZ 397. Het verdrag dateert van 22 januari 1200 (i.e. 1201).

als hoofdresidentie gebruikt. Zijn zoon Gerard IV (1207-1229) bekrachtigde kort erna de Zutphense stadsrechtverlening maar verkoos bij voorkeur andere, nieuwe centra als Arnhem, Roermond en Venlo als residentie.
In deze periode van stadswording van Zutphen, territorialiseringsdrang van de Gelderse graven en de daarmee samenhangende conflicten met de bisschoppen van Utrecht horen de vervalsingen van de oorkonden die in het Zutphense kapittelarchief worden bewaard. In twee sessies (tussen 1179-1187 en 1187 en 1212) werd een oorkondelijke grondslag gelegd voor het Gelderse Zutphen. De Gelderse graven waren blijkens deze oorkonden de wettige erfgenamen van de Zutphense graven, heren van het *oppidum* Zutphen en dat *oppidum* was een *allodium* en de kapittelkerk een eigenkerk. Harenberg heeft overtuigend de *falsa* ontleed en de oorspronkelijke Utrechtse leenband aangetoond. Ook spreekt uit deze ontleding van verdraaide waarheden het bestaan van koningsgoed en koningstijnsigen in Zutphen.[218] Maar met geen woord wordt er over de aanwezigheid van een koningshof, laat staan een palts te Zutphen gesproken. Dat is natuurlijk ook niet te verwachten in de context van de *falsa*.
Een belangrijk moment in de stadsgeschiedenis is de stadsrechtverlening tussen 1191 en 1196 door graaf Otto I van Gelre en Zutphen (1182-1207). Ook hier heeft Harenberg een diplomatische studie aan gewijd, nadat vele mediëvisten zich vóór hem over de echtheid dan wel vervalsing van de stadsbrief hebben uitgelaten.[219] Het komt er op neer dat het bewaard gebleven document een afschrift is, bezegeld door graaf Gerard IV (1207-1229) en nogal wat afschrijffouten en pragmatische aanpassingen bevat. Het origineel is verloren gegaan. Bij het overschrijven vergat de schrijver het laatste getal van het jaartal te vermelden: 1190. De datering van 1191 tot 1196 is gebaseerd op het feit dat in die jaren er een overlap was van de in de oorkonde genoemde keizer Hendrik VI en bisschop Boudewijn II. Bovendien was graaf Otto in 1191 net terug van de derde kruistocht. Onlangs betoogde Harenberg een nog nauwkeuriger datering van de stadsrechtverlening in 1194 of 1195. De toestemming voor de stadverheffing zou dan verkregen zijn van de aartsbisschop van Mainz, de tweede man in het Duitse rijk die de zaken boven de Alpen waarnam tijdens de aanwezigheid van de keizer in Italië. En dat speelde in die jaren.[220]
De stadsrechtverlening was een belangrijke stap in de 'vergeldersing' van Zutphen en een politieke en economische klap aan het adres van de Utrechtse bisschop die hiervoor nooit toestemming zou geven. De oorkonde bevat tol(vrijheid)voorschriften die overduidelijk tegen Deventer gericht waren. Verder zijn er privaatrechtelijke, civielrechtelijke en strafrechtelijke bepalingen die duidelijk maken dat de graaf zich niet als grondheer terugtrok uit de stad. Sterker nog, een groeiend aantal inwoners als gevolg van de stedelijke (economische) privileges bracht meer geld in het grafelijke laatje. Het bestuur van de stad werd overgelaten aan een college van twaalf schepenen. Het nieuwe machtcentrum van de stad werd het stadhuis dat op de noordelijke rand van het gravenhof op de hoek van de Vismarkt en Lange Hofstraat werd gevestigd.

218 Harenberg 1999; Harenberg 2003.
219 Harenberg 1989.
220 Lezing op 5 februari 2011 voor de Vereniging Gelre in Zutphen. De zinsnede "*dat de burgers van Zutphen een vrijheid zullen genieten zoals die aan deze/gene zijde van de Alpen tot de zee*" zou dan niet slaan op Italië en de Italiaanse stadsstaten, alwaar Otto I tijdens zijn kruistocht geïnspireerd zou zijn geraakt, maar op het Duitse rijk zelf, dus van de Alpen tot de Noordzee.

7.3 Historie van het paltscomplex na 1200

Algemeen wordt aangenomen dat de graven van Gelre en Zutphen hun hof te Zutphen steeds minder zijn gaan gebruiken na de stadsrechtverlening in 1194/95. Inderdaad blijkt uit de bronnenschaarste over de palts/gravenhof dat de Gelderse graven er kennelijk niet vaak verbleven. Uit de *itineraria* van de Gelderse graven in de 13e eeuw blijkt dat ze Zutphen wel bezochten, maar of ze in de Gravenhof verbleven, is niet bekend.[221] De graven hadden immers nóg een hof te Zutphen, namelijk op de plaats waar sedert 1293 het dominicanenklooster was gevestigd.[222] Hier stond in elk geval in de 13e eeuw een grote bakstenen zaal, die door Bastemeijer werd vergeleken met de grafelijke zaal (Rolzaal) van de graven van Holland te Den Haag (zie 11.4).[223] Op het terrein zijn ook aanwijzingen gevonden voor tufstenen gebouwen. De noord-zuidroute (Lange Hofstraat-Korte Hofstraat) liep in de 12e eeuw van de Gravenhof over deze hof naar de noordelijke tufstenen stadspoort uit de 12e eeuw.[224] Deze hof was aan het einde van de 13e eeuw blijkbaar niet meer in trek bij de graven. Margaretha van Dampierre, vrouw van graaf Reinald I, schonk de hof in 1293 aan de dominicanen (predikheren). Verder bezaten de Gelderse graven rond 1300 een bakstenen huis op de hoek van de Lange Hofstraat en de Houtmarkt (Houtmarkt 42-44), genaamd *Morrenstere* (Morgenster). Het huis wordt in 1326 voor het eerst genoemd als bezit van de graaf waaruit een rente van een pond jaarlijks aan de proosdij wordt toegekend. In 1339 wordt het huis aan de stad in erfpacht gegeven. Dit huis kan, met het huis Vreden (Wijnhuis) aan de andere zijde van de Lange Hofstraat, teruggaan op een 11e-eeuwse motteburcht aan de ingang van de ringwalburg.[225] In het huidige pand met een kapconstructie uit 1340 is een oudere, 13e-eeuwse bouwfase aanwezig. Mogelijk volgde dit huis de in 1293 weggeschonken grafelijke zaal op als pied-à-terre in de stad. Na 1339 restte slechts de oude aula op het plein 's-Gravenhof als grafelijk bezit. In 1344 verpachtte hertogin-weduwe Alianora de oude gravenhof (*ons soens hues tho Sutphen, med den have ende mit anders al sijn thubehore*) voor zes jaren aan de stad.[226] De stad kreeg echter 20 pond korting op de pachtsom omdat haar zoon hertog Reinald III wel gebruik wenste te maken van de hof als hij tijdens de Walburgisjaarmarkt in mei in de stad verbleef. Dat wijst op het inmiddels ontbreken van een alternatief onderkomen. Hertog Reinald III hechtte medio 14e eeuw nog zeker waarde aan het gebouw. Dit blijkt uit de belening van Neder-Helbergen en het Slijk aan de stad in 1356. De stad kon door deze terreinen de IJsselmeander vergraven die de stad en de Gravenhof aan de zuidzijde met erosie bedreigde: *om noets wille onser stad Zutphen ende ons huys ende der kirken daerbinnen ghelegen als van den strome derYselen die daerop vellet () die stroem derYsel tot Zutphen aen onse stadt seer aenbreeckt daer sy ende wy aen ons huysinge groten schade aff lyden mochten vanden water*.[227] De hertog wilde in elk geval voorkomen dat de riviererosie een einde zou maken aan het gravenhuis.

221 Alberts 1984.
222 Bastemeijer & Groothedde 1999, 56-58. De ingebruikname van de hof lijkt ergens in de tweede helft van de 12e eeuw te liggen.
223 Bastemeijer en Groothedde 1999, 56-58.
224 Groothedde & Fermin 2007.
225 Fermin & Groothedde 2006.
226 Doornink-Hoogenraad 1950, 35.
227 Doornink-Hoogenraad 1950, 35-36.

In de 15e eeuw is er wisselende aandacht voor het gebouwencomplex op de gravenhof. In 1445 worden zesduizend tufstenen gebroken uit het hoofdgebouw voor de bouw van de Saltpoort. De sloopactiviteiten zijn ook in 1446 nog in de Overrentmeestersrekeningen te vinden. Hieruit blijkt dat de stad over het gebouw beschikte, waarschijnlijk in pacht. Korte tijd later, rond 1470, is er juist sprake van grootschalige bouwactiviteiten aan 'des hertogen hof'. Hertog Adolf (1465-1471) investeerde fors in het vervallen complex, zodanig dat men sprak van het gravenhuis '*dwelc heer Adolph van Geldre al nyen hadde doen maken*'. Vanwaar de hernieuwde aandacht voor het oude gebouw? De oorzaak is gelegen in de Bourgondische politieke inmenging in het Gelderse en de dreiging van de Bourgondische machtsovername.

De Geldersen waren ontevreden over het bestuur van de oude hertog Arnold van Gelre. Zijn vrouw Catharina van Kleef was zelfs bang dat door zijn wanbestuur Gelre voor haar zoon Adolf wel eens verloren kon gaan. Na een periode van relatieve rust werd het in 1459 in Gelre zeer onrustig. Na jarenlange strijd liet Adolf in 1465 met behulp van hertog Filips de Goede van Bourgondië zijn vader gevangennemen en opsluiten in het slot van Buren en riep zich uit tot de nieuwe hertog van Gelre. In 1468 won Adolf de Slag van Straelen tegen Kleef. Adolf had verwacht dat Karel de Stoute, de nieuwe hertog van Bourgondië die zijn vader Filips de Goede in 1467 was opgevolgd, hem zou steunen, maar het tegendeel gebeurde. Hij werd zelf in 1471 in Hesdin (Noord-Frankrijk) gevangengenomen en zijn vader Arnold werd uit zijn gevangenschap bevrijd. Zijn dochter en Catharina werden belast met het bewind tijdens diens gevangenschap. Als dank voor zijn vrijlating mocht Arnold Zutphen en Nijmegen aan Karel afstaan. Toen Arnold in 1472 zijn levenseinde voelde naderen, verpandde hij zijn hertogdom aan Karel de Stoute. Arnold overleed op 23 februari 1473. De Gelderse steden en de ridderschap hadden de verpanding aan de Bourgondische hertog niet erkend en weigerden Karel de Stoute als de nieuwe hertog van Gelre te erkennen. Zij wensten Adolf als hun landsheer in te huldigen, die sinds 1471 door de Bourgondische hertog in verzekerde bewaring werd gehouden. Voor Karel de Stoute zat er inmiddels niets anders op dan het hertogdom Gelre met geweld in bezit te nemen. Dat gebeurde in 1473.

Hertog Adolfs verbouwingsactiviteiten rond 1470 moeten dan ook gezien worden als een renovatiepolitiek van de voorvaderlijke erfenis. De gravenhof te Zutphen moest fysiek en functioneel als bewijs van zijn claim op de stad gelden. Hij heeft door de Bourgondische interventie zijn bouwactiviteiten niet kunnen voltooien. Bij de inhuldiging van Karel de Stoute ontbraken in het gebouw nog '*schaellyen daecke, van doeren, van vensteren, van solders ende alrehande andere reparatien van bynnenwerck*'. De stad leverde voor de inhuldiging stoelen, banken en bedsteden om het de nieuwe vorst enigszins comfortabel te maken.

Afgezien van de renovatie van hertog Adolf lijkt het erop dat de stad het gebouw in gebruik had. In 1467 beleende Adolf het gebouw nog aan de stad, vlak voor de renovatie. De stad gebruikte het pand als dependance van het stadhuis voor feesten en andere bijeenkomsten. In de Bourgondische periode zetelde in het gebouw ook de Bourgondische hof van gouverneur en raden voor juridische en administratieve zaken in stad en graafschap. In 1479, kort na het vertrek van de Bourgondiërs, laat de stad een dak aanbrengen op de *oelde cancelrie* van de gravenhof. Blijkbaar was dat nog een oud, tufstenen deel van het pand.

7.24: Eén van de klokgietwerkplaatsen die in de opgraving van 1946 werd gevonden. Het gaat om de gietplaats die in het souterrain (werkput 2, ruimte 2) van de tufstenen aula lag. Een tweede gietplaats lag ten noorden van het gebouw.

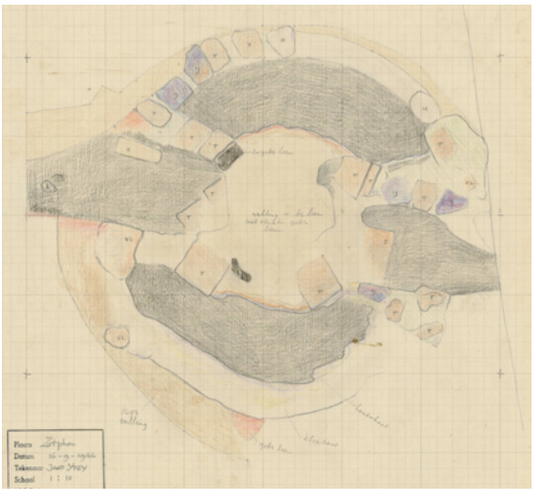

7.25:Veldtekening van de klokgietplaats in werkput 2.

7.27: Aquarel door J.Ypey van de klokgietplaats in werkput 1.

7.26: Aquarel door J.Ypey van de klokgietplaats in werkput 2.

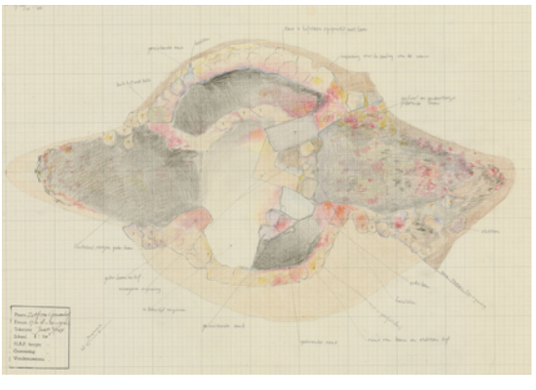

7.28:Veldtekening van de klokgietplaats in werkput 1.

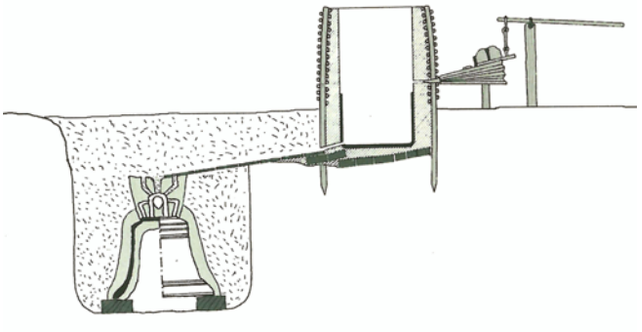

7.29: Schematische weergave van een middeleeuwse klokgietinstallatie. Rechts is de smeltoven met blaasbalg, links bevindt zich de gietkuil met de klokmal.

Bij de 'stadhuis'-opgravingen in 1996/97 is binnen de ommuring van het voormalige gravenhofterrein een beerkuil aangetroffen uit de tweede helft van de 15e eeuw. De kuil lag in de uiterste noordwesthoek van de gravenhof. Het vondstmateriaal is waarschijnlijk te koppelen aan één van de gebruiksmomenten door de hertogen (Adolf, Karel de Stoute of Karel van Egmond).[228]
In 1492 verbleef hertog Karel van Egmond (1492-1538) bij zijn inhuldiging als graaf van Zutphen in de gravenhof. Hij verpandde de hof vervolgens in 1508 aan de heer van Bronckhorst-Borculo. De heren van Bronckhorst hadden al vanaf de 13e eeuw een stadsresidentie tussen de Gravenhof en Kuiperstraat.[229] Ze bewoonden het grafelijke gebouwencomplex dus niet zelf maar gebruikten het voor diverse doeleinden, waaronder het huisvesten van armen(!). Doornink-Hoogenraad vermoedde dat het gebouw als klokkengieterij werd gebruikt door Segewijn Haityser, de Zutphense klokkengieter voor de nieuwe klokken van de Sint-Walburgiskerk in 1521 en 1523.[230] Ik acht het waarschijnlijker dat de twee opgegraven klokgietwerkplaatsen behoren bij de renovatie van de toren van de kerk, kort na de torenbrand van 1446. Bij die gelegenheid werd de toren met één geleding verhoogd en zijn er nieuwe klokken gegoten uit de spijs van de verbrande klokken. In diezelfde jaren gebruikte de stad immers de oude aula ook als steengroeve voor de bouw van de Saltpoort.
De interesse van hertog Karel van Egmond voor de gravenhof verdween definitief toen in 1532 de hertogelijke (dwang)burcht *Dat Bolwerck* onder aan de Zaadmarkt werd voltooid. Deze door de burgers gehate burcht werd via gangen verbonden met de Saltpoort, de proosdij en de kerk. Het accent van de aanwezigheid van de landheer en zijn vertegenwoordigers in de stad kwam daarmee ten oosten van de Sint-Walburgiskerk te liggen. In hetzelfde jaar 1532 vond een erfwissel plaats tussen de stad en de hertog. De laatste kreeg een stuk grond buiten de Vispoort waar de lakenramen stonden. De stad kreeg de beschikking over de gravenhof. De hertog ontving van graaf Joost van Bronckhorst en Borculo de pandrechten terug. De stad gebruikte het noordelijk deel van de gravenhof om de vismarkt uit te breiden. Op het zuidelijk deel van het plein werden lakenramen ingericht en in de restanten van de oude aula werden de stadsboden gehuisvest. Er werd in de jaren vanaf 1534 ook weer aan het pand gesloopt door de stad. De vrijgekomen materialen werden verwerkt in stedelijke bouwwerken of verkocht. De gesloopte delen van het gebouw werden *gelyckt* (geëgaliseerd). Aan de westkant van de gravenhof kochten verscheidene particulieren aan de Kuiperstraat stukken grond en verlengden daarmee hun percelen. In 1582 gebeurde dit nog op grote schaal. Twee percelen hield hertog Karel in 1534 voor zichzelf. Eén van die percelen was in elk geval het

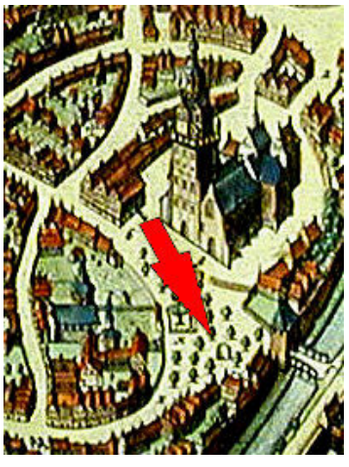

7.30: Uitsnede uit de stadsplattegrond van Johan Bleau (1649). Bij de rode pijl het muurrestant van het oude gravenhuis dat Emond Helleraet niet sloopte en Pontanus in 1639 beschreef.

228 Groothedde & Hulst 2003. Het gaat om Zu-St-340.
229 Opgegraven in de stadhuisopgravingen, voorheen Kuiperstraat 7.
230 Doornink-Hoogenraad 1950, 37. Zie voor het middeleeuwse klokkengieten Rütz 2005.

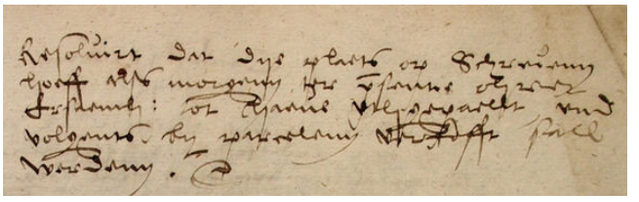

7.31: Handschrift uit de Memorie- en Resolutieboeken. Onder 21 januari 1583: (regel 1) Resolviert dat dye plaets op schrevenn (2) hoeff alss morgenn ter ijsenne ohren (3) ersaemen. tot haeve uthgepaellt und (4) volgents by parcelenn verkofft sall (5) wordenn. etc.

perceel waar nu Huize van de Kasteele ('s-Gravenhof 6) staat. Inmiddels was het Gelderse hertogdom met het Verdrag van Venlo in 1543 in Habsburgse handen gekomen. De nieuwe landheer werd keizer Karel V die als graaf van Zutphen eigenaar werd van de resterende gronden en panden op en rond het plein 's-Gravenhof. Zijn zoon koning Filips II, sedert 1555 heer der Nederlanden, schonk in 1568 het *bussenhuis* op de plaats van Huize van de Kasteele aan de stad voor de stichting en bouw van het burgerweeshuis.

De erfwissel, die de stad het recht gaf het oude gravenhuis te gebruiken, moest met enige regelmaat aan de vertegenwoordigers van de landsheer worden uitgelegd. In 1567 laat de landrentmeester zich informeren *op wat recht oder titel zyluyden der stadt dieners de wonynge laten hebben opte huysinge in des gravenhoff staende*. Ongetwijfeld heeft de Nederlandse opstand en de inname van de stad door prins Maurits in 1591 de gravenhof definitief in handen van de stad gebracht. De laatste bruikbare delen van het gebouw waren nu zo vervallen dat de laatste bewoners en gebruikers in 1634 het pand moesten ontruimen.

In 1635 werden de laatste resten van het oude gravenhuis door stadsbouwmeester Emond Helleraet gesloopt. Geschiedschrijver Pontanus vermeldt de reden: *ob deformationem aspectus*.[231] Helleraet en zes slopers hadden er nog zoveel werk aan dat zij drie weken bezig waren met de sloopactiviteiten. Daarmee was nog niet alles bovengronds verdwenen. Op de plattegronden van Van Geelkercken (1639) en Blaeu (1649) is nog een muurrestje van de tufstenen aula op het plein 's-Gravenhof zien (zie 8.6). Pontanus schrijft in 1639 dat er nog altijd iets van oud muurwerk zichtbaar was (.. *reliquae seu rudera potius*..) en de kaart van Van Geelkercken in zijn werk illustreert dat.

7.32: Het laatste leengericht van het Kwartier (graafschap) van Zutphen op het plein's-Gravenhof in 1764. De ceremonie vond plaats op het middendeel van het plein.

231 Pontanus 1639. Historia Gelrica, 64

7.4 Samenvatting en conclusies

In de voorgaande paragrafen hebben we de stand van kennis uiteengezet over de archeologische en historische context van de in hoofdstuk 8 te behandelen sporen en structuren.

In de Karolingische tijd was Zutphen een nederzetting van behoorlijke omvang (enkele hectaren, rekening houdend met de erosie door de IJssel). Behalve een nederzetting met huizen en hutten stond er een grote houten zaal en zijn er aanwijzingen voor een stenen kerk. De nederzetting kende bewoningscontinuiteit vanaf de 3e of 4e eeuw en lag vermoedelijk van meet af aan binnen een versterking. Vikinggeweld maakte een kortstondig einde aan die nederzetting. De dateringen wijzen op de jaren tachtig van de 9e eeuw, waarbij het jaartal 882, de historisch overgeleverde datering van de bloedige Vikingaanval op Deventer in beeld komt als mogelijke datum van het Zutphense drama. Hoewel niet bewijsbaar wordt in het vervolg '882' als breekpunt genoemd in de nederzettingsontwikkeling. Niet lang na de Vikingaanval wordt een grote ringwalburg aangelegd. Dezelfde ontwikkeling zien we ook in Deventer terug. In de aanleg van de grootschalige versterkingen na de Vikingaanval(len) te Deventer en Zutphen kan de hand worden gezien van de Hamalander Everhard I 'Saxo' (hertog van 886-898), die als hertog de rijksverdediging in Neder-Lotharingen opgedragen kreeg na zijn succesvolle deelname aan het verdrijven van de Vikingen in 885.

De Zutphense ringwalburg bezat zowel de kenmerken van een vluchtburg, zoals die in de Vlaamse en Nederlandse kuststreken werden aangelegd, als die van een adellijke dynastenburg waarin een permanent bewoonde nederzetting met hof en kerk aanwezig was. De ringwalburg is te vereenzelvigen met het in de *Zutphense Falsa* genoemde *oppidum* van de graven van Zutphen. De burgaanleg vertoont onmiskenbaar de ruimtelijke en functionele elementen zoals die in de *Burgenordnung* worden vermeld. Er was een grote zaal, een open plein voor de (open-lucht)rechtspraak en de markt en een ruim opgezette nederzettingstructuur die op zeven hectare binnen de versterking ruimte bood aan een groot deel van de omliggende bevolking in tijden van gevaar.

De Zutphense burg en Noordelijk-Hamaland zijn rond het midden van de 10e eeuw in andere handen gekomen, maar de bronnen zwijgen daarna. Het verloop van de Zutphense historie tussen ca. 950 en 1046 is slechts speculatief en het laatste woord hierover is zeker nog niet geschreven. In elk geval duiken vanaf het midden van de 11e eeuw de heren, later graven, van Zutphen op als heersende dynastie in het *oppidum*. Deze rijksaristocratische familie heeft via Adelheid van Zutphen bloedbanden met het Ottoonse koningshuis, met de Ezzonen (paltsgraaf Ezzo en zijn zoon Liudolf), de graven van Hammerstein en de graven van Hamaland. Mogelijk bestaan er via haar man Godschalk van Zutphen (-1063) ook directe familiebanden met de graven van Verdun, die tot 1048 optraden als hertogen van Lotharingen (reconstructie Jongbloed). Andere auteurs (o.a. Balzer) plaatsen Godschalk in een afstammingslijn van een Widukindse familie uit de omgeving van Osnabrück - Essen.

Vanaf het midden van de 11e eeuw is er ook sprake van een kapittel te Zutphen, dat volgens de *Zutphense Falsa* een stichting zou zijn van de graven, die als allodiale heersers ook het *oppidum* in handen zouden hebben. In 1046 was echter het graafschap Noord-Hamaland door keizer Hendrik III geschonken aan bisschop Bernold van Utrecht die daarmee direct landheer werd. De grafelijke titel, die

graaf Otto van Zutphen (1063-1113) in elk geval vanaf ca. 1100 voerde, moet een Utrechtse functie geweest zijn. De vraag is nu of hij ook kan worden beschouwd als voogd van het Utrechtse kapittel te Zutphen of dat de stichting een eigenkerk, een grafelijk kapittel, was. Die kwestie is de belangrijkste inzet van de *Zutphense Falsa*. Harenberg heeft in zijn analyse van de *Zutphense Falsa* en de onverdachte oorkonden uit diezelfde periode gewezen op het belang dat de opdrachtgever, Otto I, graaf van Gelre en Zutphen (1182-1207), had ten tijde van de vervalsing tussen ca. 1186 en het begin van de 13e eeuw. Middels de *Falsa* kon de graaf van Gelre en Zutphen indirect beschikken over de goederen van het kapittel en de rechtsmacht over de halfvrijen en horigen van het kapittel. In het *falsum* van 1105* treed de graaf op als bouwheer van de kerk die door bisschop Burchard wordt ingewijd, niet als voogd van het Utrechtse kapittel. In het *falsum* van 1107* wordt door koning Hendrik V de wildban aan weerszijden van de IJssel en de rechtsmacht over diens *maalmannen* en de rechtsmacht in *Menardinghame* aan de graaf gegund. Tevens mochten koningsvrijen zichzelf en hun bezittingen aan de Zutphense kerk opdragen met instandhouding van de koningscijns. Dit alles past volgens Harenberg in de voortschrijdende usurpatie van de Gelderse graaf van de kapittelrechten en goederen ten koste van de bisschop van Utrecht. Harenberg betoogde aan de hand van een pauselijke oorkonde uit 1186/87, die terugverwijst naar de oorkonde van 1107*, dat dit usurpatieproces zich in deze jaren tachtig van de 12e eeuw voltrok. De echte oorkonden van het kapittel dienden te worden vervalst om de Gelderse usurpatie van het kapittel te 'legitimeren', waarbij de *falsa* expliciet het karakter van de grafelijke eigenkerk en het allodiale karakter van de Zutphense burg benadrukken. Bisschop en koning werden bijgevolg in een andere rechtspositie geplaatst. Deze vervalsingen passen in de beginnende territorialiseringspolitiek van de Gelderse graaf en waren gericht tegen de formele leenheer de bisschop van Utrecht en de landrichters. Een belangrijke conclusie is dat er in de 12e eeuw nog relicten waren van de aanwezigheid van koningsgoed (de koninklijke wildban en de koningscijns-plichtigen) in en om Zutphen, maar ook van Hamalandse allodiale goederen, zoals de nederzetting *Menardinghame*.

Opvallend is dat in de 11e- en 12e-eeuwse bronnen nooit wordt gesproken over een in Zutphen gevestigde hof dat als gravenverblijf of als verblijf van enig ander heer of vorst diende. Eenmaal is er sprake van een proosdijhof (1064*) en eenmaal van een *curtis* (1105*) in Zutphen. Van een paleisachtig gebouw, een aula of *palas* is al helemaal geen sprake. Als de bronnen al betrekking hebben op Zutphen zelf -en dat is vooral in de *falsa* het geval- dat gaat het over de kapittelkerk. Maar als er al in de oorspronkelijke teksten een obligate vermelding van een *palas* van een andere heer dan de graaf zou hebben gestaan, dan zal dat niet in het *falsum* zijn overgenomen.

Het Zutphense gravenhuis stierf in mannelijke lijn rond 1120 uit. De grafelijke titel ging uiteindelijk, hetzij via een Zutphense zoon, bisschop Dirk van Münster, hetzij via Constantijn van Melegarde, uiteindelijk over op graaf Hendrik I van Gelre en Zutphen (1138-1181). Zijn moeder Irmgard, de jongste dochter van Otto van Zutphen, was getrouwd met Gerard II van Wassenberg (-1133) en zij wist de Zutphense grafelijke functie in de familie te houden/krijgen. Onder Hendriks grafelijk bewind ontwikkelde de stad zich buiten de omwalling van de oude ringwalburg. Er ontstond een handelskwartier dat in de tweede helft

van de 12e eeuw werd omwald. De graaf benadrukte zijn positie in de nieuwe nederzetting door de vestiging van een hof aldaar.
Toen graaf Otto I van Gelre en Zutphen zich in zijn landsheerlijke en kerkheerlijke positie over het kapittel gesterkt wist, verleende hij Zutphen stadsvrijheid. Vermoedelijk vond de stadsrechtverlening plaats in 1194 of 1195.
Met de stadsrechtverlening gaat Zutphen een nieuwe fase in. Een economische bloeiperiode volgde die tot het eind van de middeleeuwen zou duren. De stad was als residentie van de graven nog wel enige tijd van betekenis. Dit blijkt onder meer uit de bouwactiviteiten die nog in de 13e eeuw op hun tweede hof ter plaatse van het latere dominicanenklooster werd ondernomen. Nadat de hof in 1293 aan de dominicanen was geschonken, konden de graven van Gelre in Zutphen nog beschikken over twee onderkomens: de oude gravenhof met de tufstenen aula en het huis *Morrensterre* op de hoek van de Houtmarkt en Lange Hofstraat. Dit laatste pand werd in 1339 aan de stad verkocht. Tot het midden van de 14e eeuw blijkt de graaf, inmiddels hertog, het tufstenen gebouw nog te beschouwen als *ons huisinghe*. Uit de 15e-eeuwse bronnen blijkt dat de tufstenen aula op de gravenhof aan de stad was verpacht. De stad gebruikte het pand als steengroeve en het resterende deel werd gebruikt voor ambachtelijke activiteiten (klokkengieten, lakenramen). Er volgde nog een grootscheepse renovatie onder hertog Adolf rond 1470. Na de Bourgondische machtsovername in 1473 werd het gerenoveerde gebouw gebruikt als hof van de raad en de gouverneur. Onder hertog Karel van Gelre (1492-1538) werd de gravenhof verder ontmanteld. Percelen werden verkocht en gebouwen gesloopt. Na de Vrede van Venlo in 1543 beschikten de Habsburgse vorsten over de gravenhof, maar de ontmanteling ging ook onder Karel V en Filips II door. In 1568 werd aan de westzijde het Burgerweeshuis gesticht en gebouwd. Nadat Zutphen in 1581 officieel de Spaanse koning had afgezworen, nam de stad het gebruik van de bouwvallige panden weer over. Het eindigde in de sloop van de laatste resten van de tufstenen aula in 1635.

8 Archeologie: sporen/structuren

8.1 Sporen van voor de Karolingische tijd

Renaud merkte in zijn publicatie van 1950 al op dat het opgravingsterrein al voor de Karolingische tijd bewoond moet zijn geweest: '*de oudste scherven dateren van lang voor de Karolingische periode. Het zijn er maar enkele; toch zou men op grond van deze scherven kunnen besluiten, dat lang voor de bouw van de hal zich mensen op deze plaats hebben opgehouden*.' Helaas vermeldt Renaud niet om wat voor scherven het gaat. Ze zijn ook niet afgebeeld. Uit de opgravingen in de aangrenzende opgravingen in de jaren negentig weten we dat vondsten vanaf het neolithicum (geslepen bijlen[232]) en de vroege bronstijd (o.a. wikkeldraadaardewerk[233]) op het terrein aanwezig zijn. Vondsten vanaf de Romeinse periode zijn volop aanwezig. Er is sprake van bewoningscontinuïteit.[234]

Renaud identificeert in zijn opgraving geen sporen van vóór de Karolingische periode. Die zijn volop aangetroffen in de latere opgravingen rondom. In de bouwput van het stadhuis zijn kuilen en sporen uit de Romeinse periode en vroege middeleeuwen aangetroffen. De opgravingen in de kelders van Kuiperstraat 9 leverden sporen en vondsten op uit de 4e eeuw. In werkput 3 van Huize van de Kasteele is een hutkom (werkput 3, spoor 20) gedocumenteerd uit de 3e of 4e eeuw. Even westelijker is in 1989 een grafveld aangesneden uit de 7e of begin 8e eeuw in de kelder van Waterstraat 10.[235]

8.1: De laat-Romeinse hutkom S 20 in werkput 3 van Huize van de Kasteele.

Bij de onderhavige uitwerking van de opgravingen kunnen hier nog diverse sporen aan worden toegevoegd. In de rioolsleuf van 1999 ('s-Gr'99 werkput 2) is één hutkom, S 23, aangetroffen die op grond van het vondstmateriaal ('s-Gr'99-

232 Groothedde 1999, 12; Fermin 2010a, 8-9.
233 's-Gr'99 vondstnummer 27 (= opspit)
234 Groothedde 1999a voor een overzicht van de pre-Karolingische bewoning.
235 Groothedde 1990. Het gaat om twee complete skeletbegravingen GrN-17043 en 17044: 704 ± 41, 2 sigma: 652-770 AD en een derde individu uit een verspit graf. De skeletresten van een ander verstoord graf kwamen in een jongere afvalkuil (HvdK-82) terecht. Dit graf dateerde (C14, GrN 27787: 713 ± 47 AD) ook uit de 8e eeuw.

51 zeer veel Hessens-Schortens- en wat ruwwandig aardewerk) in de Merovingische periode thuishoort. De tweepalige hutkom meet 2,65 x 2,20 meter.
De enkele meters westelijker gelegen sleuf 5 van Renauds opgraving heeft eveneens (nooit als zodanig begrepen) sporen van een hutkom opgeleverd.[236] De forse hutkom met wandgreppels meet ruim 4,60 x 3,65 meter. De nokdragende palen liggen net buiten de sleuf, maar een van de nokdragende palen is wel getekend in het westprofiel. Het is een forse hutkom met niet alleen nokdragende en hoekpalen maar ook een wandgreppel. Enkele palen in de hutkom zijn niet constructief te verklaren. Helaas zijn geen vondsten uit de hutkom geborgen. In sleuf 4 van Renauds opgraving zijn eveneens twee hutkommen aanwezig. Eén ervan heeft net als de hutkom in sleuf 5 een wandgreppel en is 4,85 meter lang (S 769-779, breedte niet bekend). Ook hier zijn geen vondsten uit de sporen. Een oversnijdende paalkuil bevat een Karolingische kogelpot (S 776, vondstnummer 53). De hutkom is dus pre-Karolingisch. Deze hutkom en die uit sleuf 5 hebben dezelfde oriëntatie als de kleine Merovingische hutkom S 23 de rioolsleuf van 1999: noordoost-zuidwest. Deze oriëntatie wijkt af van de oost-west georiënteerde Karolingische sporen. Ze zouden dus goed uit de Merovingische tijd kunnen dateren. De andere hutkom dateert uit de Karolingische tijd en komt hieronder aan de orde.
Tot slot zijn in de onderste vlakken van Zutphen-Stadhuis, werkput 3C en 5, drie kuilen gevonden die aan de Merovingische tijd kunnen worden toegeschreven. Het gaat om de kuilen S 3.3.020 (V 1415 met onder meer Merovingisch ruwwandig aardewerk en een terra sigillatascherf), S 5.3.302 (V 1932, met onder meer een groot randfragment van een Wölbwandtopf). S 5.3.052 (V 748, met onder meer een groot fragment van gesmoord 'knikwandpot'aardewerk). De kuilen lijken uit de late 5e of 6e eeuw te dateren.

8.2 De Karolingische periode tot '882'

8.2.1 Hutkommen en kuilen

Alvorens de sporen van de houten zalen te bespreken, richten we onze aandacht op de sporen direct ten noorden ervan.
Behalve de waarschijnlijk Merovingische hutkommen in sleuf 4 en 5 is in sleuf 4 nog een andere hutkom aangetroffen (S 781-783). Ook dit spoor is niet als zodanig herkend door Renaud en Bitter. Het spoor is 2,80 meter breed met onbekende lengte. De lengte van de hutkom loopt de noordwand van de opgraving uit. Intrigerend is de omschrijving op de veldtekening in deze hutkom: er is in de vulling houtskool, koper, ijzer en botmateriaal aanwezig (en getekend). In de zuidwesthoek staat een halfrond lopend botspoor getekend, vermoedelijk een schedel, waar aan de binnenzijde een ijzeren voorwerp is aangetroffen. Dit ijzeren object, vondstnummer 50, is helaas niet bewaard gebleven. De hut heeft, in tegenstelling tot de oudere hutten, een oriëntatie haaks op de houten zalen. De vulling is ook donkerder dan de oudere hutten. Er zijn mogelijk nog twee of drie hutkommen in sleuf 5 aanwezig met een dergelijke donkere vulling én botresten: S 818, 823 en 825/845. In het westprofiel van sleuf 5 zijn twee kui-

236 Renaud (1950) behandelde de sporen in sleuf 4 en 5 niet; Peter Bitter (1983b) verklaarde de wandgreppels van de hutkom als de 'bermgreppels' van een weg. Het gaat om de spoornummers 807-817 en 819 in vlak A en S 831-842 in vlak B.

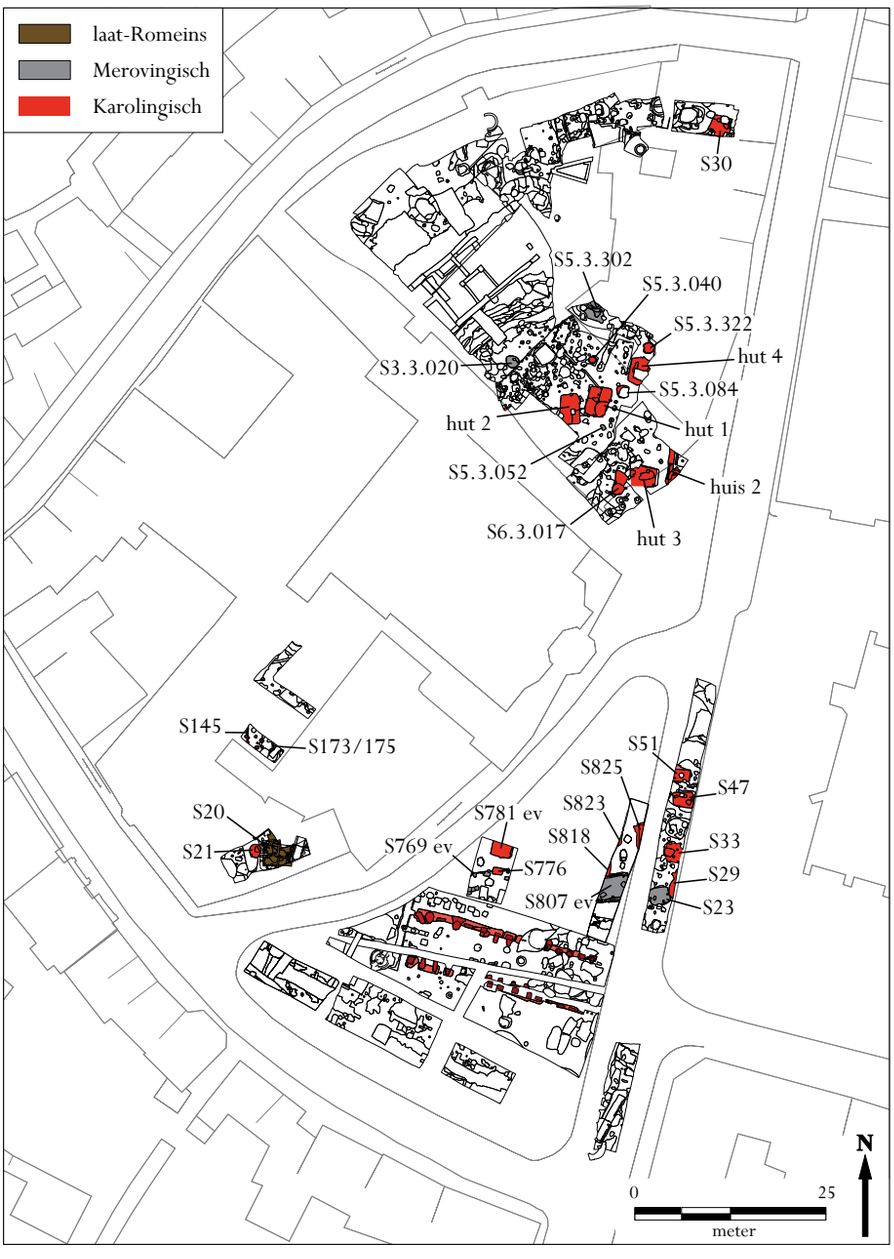

8.2: Alle-sporenkaart van de Karolingische nederzettingsfase met de in de tekst genoemde spoornummers.

len met vlakke bodem gedocumenteerd die zich in het vlak als de net zichtbare hoeken/randen van '*donkere ingravingen*' aftekenen. In het profiel staat hoger in de vulling van de noordelijke ingraving '*beenderen*' genoteerd. In de zuidelijke ingraving S 818 is een late Badorfscherf (Walberberg-baksel, vondstnummer 52) aangetroffen. Tegenover deze twee sporen ligt nog een ogenschijnlijk rechthoekig spoor met eenzelfde vulling en eenzelfde oriëntatie: S 825/845. Helaas is hier geen coupe of profiel voorhanden. Als het hutkommen zijn, ligt 90% ervan nog ongeschonden in de bodem. De hut(ten) en de sporen in de profielen ('*koeienschedel*', '*beenderen*', zie 8.5.1) doen sterk denken aan de sporen van de Vikingaanval in de stadhuisopgravingen en in werkput 2 van 's-Gravenhof 1999. In dat kader is een opmerking in het dagrapport van 12 juli 1946 door G. Plug

intrigerend: *Vlak B put No 1 gereedgekomen. In de vierde steek een scherfje Pingsdorf gevonden en eenige randfragmenten radstempelversiering rossig aardewerk. Ook onderkaak van een menschenschedel.* De beschreven Badorfranden en het Pingsdorfscherfje betreft vermoedelijk vondstnummer 5 met die inhoud, al is er geen verwijzing in het dagrapport of op tekening naar dit nummer.

Al met al hebben de door Renaud niet gepubliceerde noordelijke profielen en de sleuven 4 en 5 pre-Karolingische sporen opgeleverd (twee hutkommen) en zeer waarschijnlijk ook de sporen van de Vikingaanval van 882: één hutkom, en mogelijk nog drie hutkommen en kuilen. Het is duidelijk dat het noordelijk pleindeel nog een enorme sporenrijkdom bevat van zowel de pre-Karolingische bewoningsfasen als de Karolingische nederzetting met sporen van de Vikingaanval. Dit is natuurlijk niet vreemd, aangezien deze sporen direct ten oosten (1999, werkput 2) en noordwesten (Zutphen-Stadhuis) ook zijn aangetroffen.

Bij deze hutkommen in het onderzoek van 1946 blijft het niet. Ook in de sleuf van 1999 zijn twee hutkommen aanwezig met een vermoedelijk Karolingische ouderdom. Het gaat om twee naast elkaar gelegen hutkommen S 47 en S 51, oost-west georiënteerd. De afmetingen zijn gering: S 47 is 2,65 meter lang en loopt wat taps toe van 2,10 meter tot 1,70 meter breedte, S 51 is nog kleiner >2,20 x 1,60 meter. Van S 51 staat de Karolingische ouderdom wel vast. De vondsten ('s-Gr'99-34) bestaan uit Badorf (n=6), Mayen (n=1), kogelpot (n=19) en Hessens-Schortens (n=75) en de onvermijdelijke opspit van ruwwandige en gladwandige scherven uit de Romeinse periode (o.a. laat-Romeinse rand Alzey 33) en Merovingische tijd. Een deel van het Hessens-Schortensaardewerk en 14 andere handgevormde baksels zullen ook opspit zijn. Hutkom S 47 ('s-Gr'99-33) bevat een vergelijkbaar vondstcomplex, maar hier is ook een Pingsdorfscherfje bij. De vraag is of op grond van die ene scherf een Karolingisch vondstcomplex toch in de 10e eeuw of later geplaatst moet worden. Er zitten vijf jongere sporen in het spoor van de hutkom gegraven waar de Pingsdorfscherf uit afkomstig kan zijn. Voorzichtig houden we het dus op een datering in de Karolingische tijd. Ten zuiden van de hutkommen zijn twee afvalkuilen uit de Karolingische tijd aangetroffen: S 33 en S 29. Afvalkuil S 33 is C14-gedateerd in de laat-Merovingische of vroeg-Karolingische tijd.[237] De grote hoeveelheid botmateriaal uit S 33 is gedetermineerd en geeft een goed beeld van de vleesconsumptie in die periode (zie hoofdstuk 10.4).[238] Een Karolingische bottendump in een afvalkuil werd aangetroffen in werkput 3 van Huize van de Kasteele: S 21. De C14-datering van de kuil wijst op een bottendump van mogelijk kort na de Vikingaanval.[239]

Tot slot is er een Karolingische hutkom aangetroffen in de kelder van Kuiperstraat 1 (vlak 4, spoor 30, vondstnummer 45). Ook dit is een kleine hutkom van 2.65 x 2.20 meter. Uit de vulling komt voornamelijk opspit van inheems-Romeins en vroegmiddeleeuws handgevormd aardewerk (n=117). Het spoor wordt echter gedateerd door twee ruwwandige scherven, een Hessens-Schortensrandje, een Badorfscherf en een kogelpotscherf. De conventionele C14-datering komt uit op 905 ± 54, al is de *range* bij 2 sigma meer dan 200 jaar.[240]

237 GrN 27786, 1260 +/- 50 BP, conventioneel AD: 759 +/- 66.
238 Rompelman 2007.
239 Beta-293527, 1150 +/- 30 BP, conventioneel AD: 883 +/- 56.
240 GrN 27790 1130 ± 40 BP, met 2 sigma: 781-793, 807-845, 853-995 AD.

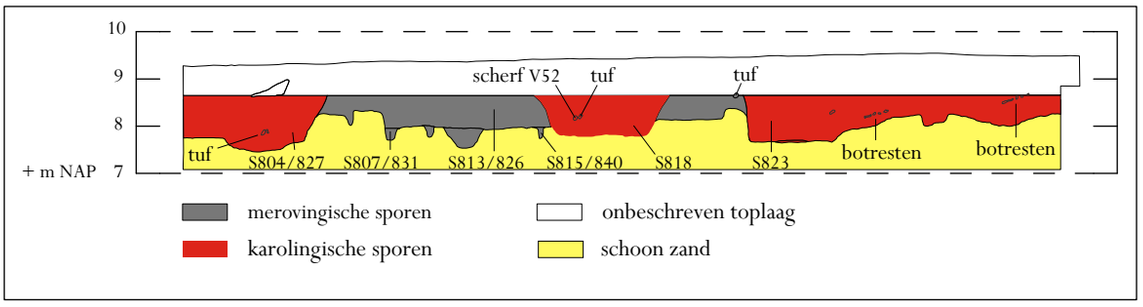

8.3: 's-Gravenhof 1946, sleuf 5, westprofiel met de sporen van de Merovingische hutkom en Karolingische (mogelijke) hutkommen.

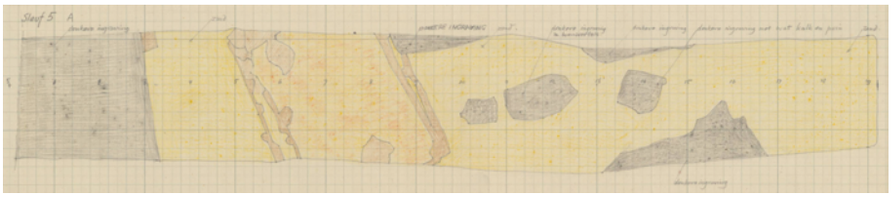

8.4: 's-Gravenhof 1946. Veldtekening van sleuf 5, vlak A met sporen van een Merovingische hutkom en de randen van drie mogelijke Karolingische hutkommen.

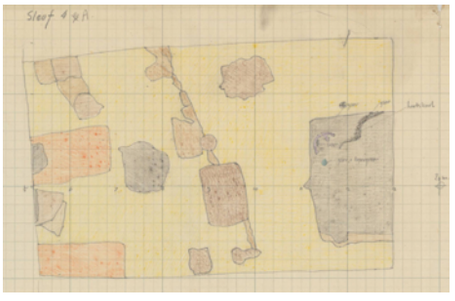

8.5: 's-Gravenhof 1946. Veldtekening van sleuf 4, vlak A met de sporen van een Merovingische en Karolingische hutkom. In de laatste hutkom (rechts) zijn botresten geregistreerd.

Bij deze collectie van zeker drie, mogelijk zes 'nieuw' aan het licht gekomen hutkommen in de opgravingen van 1946 en 1999 moeten we de reeds gepubliceerde vijf Karolingische hutkommen van de opgraving Zutphen-Stadhuis voegen.[241] Van één van deze gepubliceerde hutkommen, hutkom 4, is onlangs vastgesteld dat het, net als de andere vier, ook om een Karolingische hutkom in de context van de Vikingaanval moet gaan.[242] De hutkom was als ouder bestempeld vanwege de ligging in huis 1. Huis 1 blijkt echter veel jonger te zijn. In hutkom 4 is bovendien, net als in de andere hutkommen, een verbrijzelde runderschedel aangetroffen. Tussen hutkom 1 en 4 ligt afvalkuil spoor 5-3-084 (vondstnummer 770) met resten van bronsproductie, tufsteen, Romeins baksteen en een Badorfpot met reliëfbanden.[243] De 'stadhuis'- hutkommen zijn zowel tweepalig (hutkom 1, 3, 5(?)) als zespalig (hutkom 2 en 4). De interpretatie van voormalig 'hutkom5' moet enigszins worden bijgesteld. De hut, als het er een is, ligt vermoedelijk iets noordelijker en is grotendeels verstoord door een belendende kelder.[244] Op de plaats van de vermeende hutkom is wel een kuil met haard aangetroffen, vermoedelijk uit de vroege 10e eeuw. Vlak ten noorden van de hutkommen lag een ronde Karolingische haardkuil S 5.3.040. Verder

241 Groothedde 1999a; Groothedde 2004b.
242 Koster 2011.
243 Groothedde 1999, 20-21, afb. 26 en 27.
244 Koster 2011.

zijn nog twee afvalkuilen aan deze nederzettingsfase toe te schrijven: S 5.3.322 en 6.3.017.[245] De haarden, die niet in huizen liggen, wijzen op ambachtelijke activiteiten, waarvan het bewerken van ijzer en brons kan worden aangetoond. Een andere mogelijke activiteit is de textielnijverheid. De vondst van diverse spinstenen en twee fragmenten van strijkglazen wijzen hierop. Eén van de strijkglazen is gevonden op 80 cm ten westen van de Karolingische haardkuil S 5.3.040.[246]

Over de datering van de hutkommen is in 7.1.1 al het nodige gezegd. De in de hutkommen aangetroffen keramiek wijst op een datering in de tweede helft van de 9e eeuw maar nog vóór het einde van die eeuw, omdat typische baksels als Huneschansaardewerk en Pingsdorf, die vanaf het einde van de 9e eeuw voorkomen, ontbreken.

8.6: Zutphen-Stadhuis. Het opschaven van het spoor van hutkom 2 in werkput 5.

Volledigheidshalve vermelden we nog een forse hutkom (3.80 x 2.60 meter) die in de kelder van Kolenstraat 7 is gedocumenteerd, alhoewel deze hutkom 65 meter ten noorden van Kuiperstraat 1 ligt en 175 meter ten noorden van de houten zaal op het plein (zie onder). Deze tweepalige hutkom vertoont hetzelfde beeld met zeer veel opspit van ouder, vooral Romeins en vroegmiddeleeuws vondstmateriaal en een kleine hoeveelheid 'contemporain' materiaal. De datering van de hutkom ligt echter in de 9e-eeuw.[247]

Voor de opvallende hoeveelheid opspit in de hutkommen is een plausibele verklaring. Uit de vulling van de hutten is gebleken dat de onderste vulling doorgaans ouder materiaal bevat dan de bovenste vulling. De onderste vulling is doorgaans ook lichter van kleur. De meeste vondsten uit de Karolingische tijd bevinden zich in de bovenste vulling, afgezien van wat zich in de hut bevond ten tijde van de verwoesting of sloop. De oorzaak van dit fenomeen is gelegen in de constructie van dergelijke hutten. De feitelijke hutkom werd ongeveer een halve meter diep ingegraven door bestaande oudere lagen met inheems-Romeins en vroeg-middeleeuws materiaal heen. Het terrein was immers vanaf de Romeinse periode onafgebroken bewoond. De stortgrond werd na de constructie van de hut over het dak uitgespreid en raakte begroeid of werd met zoden bedekt, zodat een goed geïsoleerde en waterdichte hut ontstond. Bij de ver-

245 S 5.3.040: V 738; S 5.3.322: V 1954; 6.3.017: V 1410/1429.

246 Bartels 2009, 100-101, afb. 7. Het gaat om V 758 in S 5.3.066. Het andere fragment komt uit V 1937 uit S 5.3.306. De sporen zijn vanwege het ontbreken van aardewerkvondsten lastig te dateren. Ze zouden ook 10e- of 11e-eeuws kunnen zijn.

247 Groothedde 2003. 8-10. Een C14-datering (GrN 27789) kwam erg ruim uit op 2 sigma 661-893, 927-933 AD. De conventionele datering op 769 ± 74 is met zekerheid veel te vroeg.

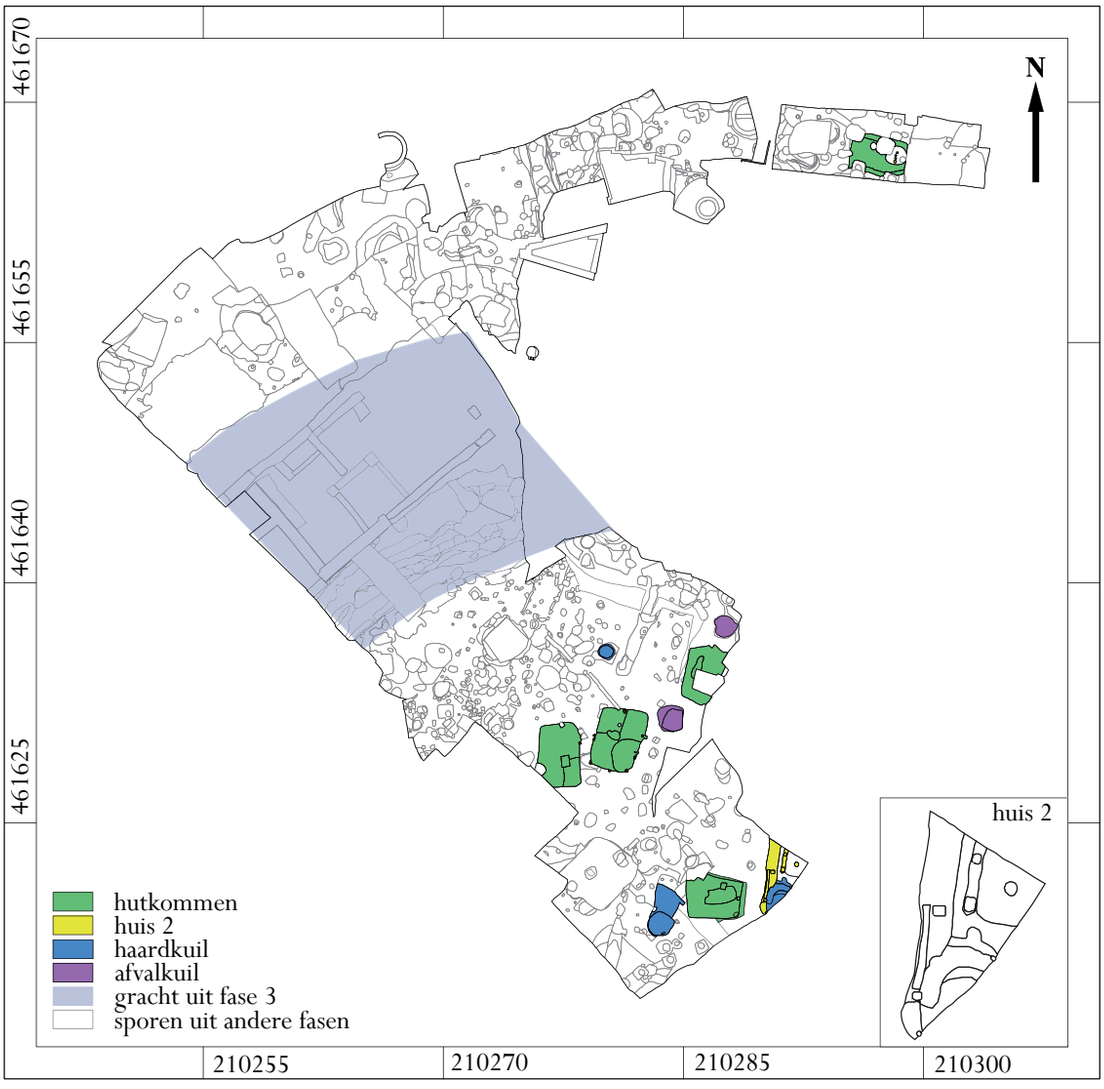

8.7: Zutphen-Stadhuis. Overzicht van de sporen en structuren uit de Karolingische tijd.

8.8: Een gereconstrueerde hut in de palts van Tilleda (D).

8.9: Het interieur van de hut in de palts van Tilleda (D).

woesting van de hut door brand of agressie stortte het dak in en kwam de (oude) grond op het dak weer in de kuil terecht. Daarna werd de kuil met omliggende grond van het maaiveld gedicht en geëgaliseerd. Zo kwam contemporain materiaal in de bovenste vulling terecht.

Er ontstaat een beeld van een nederzetting met een opvallende dichtheid aan hutkommen in de Karolingische periode. Dit nederzettingsbeeld gaat terug tot in de laat-Romeinse tijd en Merovingische tijd, toen er ook hutkommen op het terrein aanwezig waren. De Karolingische hutkommen zijn echter zonder uitzondering ten noorden van de houten zaal (zie verder) aangetroffen. Over de interpretatie van de hutkommen is in 7.1.2 al vermeld dat het om de onderkomens van lijfeigenen zou kunnen gaan.

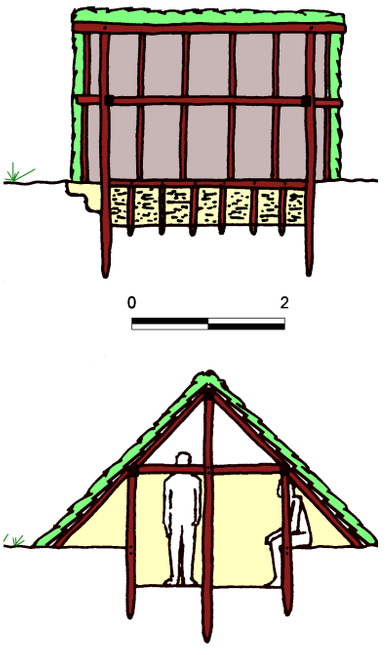

8.10: Reconstructie van een hut, in dit geval een 6e-eeuws exemplaar uit Zutphen-Leesten.

8.2.2 Huizen

Behalve hutkommen stonden er ook huizen in de Karolingische nederzetting. In de opgraving Zutphen-Stadhuis (werkput 5 en 6) zijn er tot op heden twee herkend: huis 1 en 2. 'Huis 1' in werkput 5 is altijd in verband gebracht met de sporen van de Vikingaanval.[248] Dit blijkt echter niet te kloppen.[249] In werkelijkheid hoort hutkom 4 bij die context (zie 8.2.1) en dateert huis 1 van veel later. De meest waarschijnlijke datering ligt in de tweede helft van de 10e of de eerste helft van de 11e eeuw (zie 8.3.3).
Het eveneens in de context van de Vikingaanval gepubliceerde 'huis 2', een wandgreppelhuis, dateert nog wel in de Karolingische periode. Dit huis behoort tot de het type 'Deventer 3', dat juist in de late Karolingische tijd voorkomt en ook in de context van de Vikingaanval in Deventer is aangetroffen.[250] Het huis is NNO-ZZW georiënteerd.

In werkput 2 van Huize van de Kasteele is een haardkuil (S 173/175, V44) aangetroffen die op grond van de stratigrafie en een randfragment van een Badorfpot Karolingisch moet zijn. Andere, deels passende, scherven van deze Badorfpot zijn in de Karolingische laag V33 aangetroffen. De Karolingische haard met een kern van verbrande leem wordt door een 11e-eeuwse afvalkuil (S 174, V51) en 16e-eeuwse puinkuil (S 177, V32) oversneden en was ruim een meter in diameter. De Karolingische haard zou deel uit kunnen maken van een huisplattegrond waarvan enkele paalsporen (S 148/149, 152/153, 156/157, 158/159) en een (wand?)greppel S 145, met aanhangende paalsporen (S 143, 144 en 146)

248 Groothedde 1999a;Groothedde2004b; Groothedde 2009.
249 Koster 2011.
250 Mittendorff 2007, 253-255. O.a. project 162 Noordenbergschild, verbrand gevonden onder de wal.

zijn aangetroffen. Helaas is de werkput in de kelder te klein om iets te kunnen zeggen over de omvang van het gebouw. Uit de sporen komt weinig dateerbaar materiaal, maar de sporen lijken bij elkaar te horen. De afstand tussen de haard en de wandgreppel bedraagt 3,5 meter. Als de haard in het midden van het huis lag, zou het huis ca. 7 meter breed geweest zijn geweest. Het huis is dan noord-zuid georiënteerd.

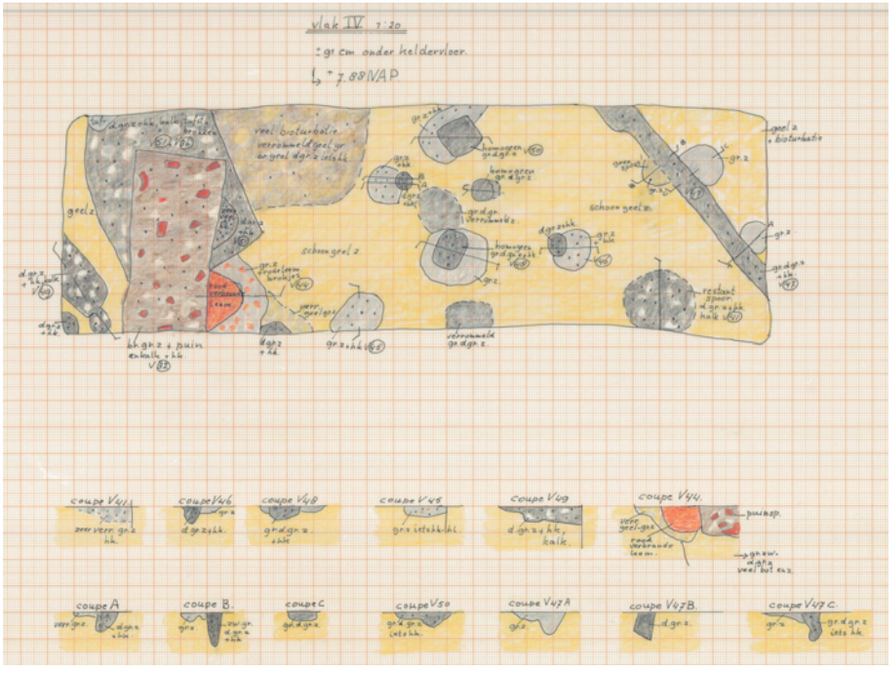

8.11: Huize van de Kasteele.Veldtekening van werkput 2, vlak 4 met coupes.

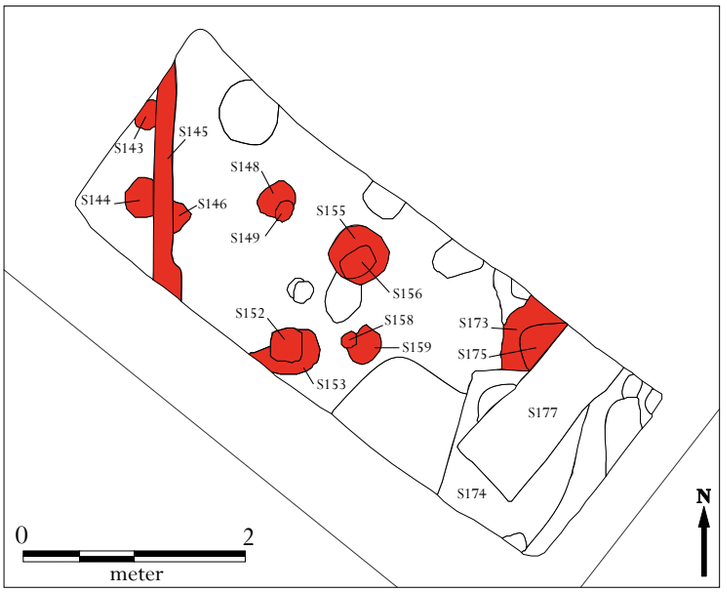

8.12: Huize van de Kasteele.Werkput 2, vlak 4 met de sporen van een Karolingisch huis.

8.2.3 De eenschepige houten zaal

Renaud besteedde ruim aandacht aan de sporen van de 'houten hal' die in de onderste vlakken van werkput 1, 2 en 3 aan het licht kwamen.[251] Hij speculeerde over de mogelijke tweeschepigheid van het houten gebouw. Hij trof een extra rij palen ten noorden van de ogenschijnlijke noordwand aan en in het gebouw lagen forse paalkuilen van een mogelijke dragende middenconstructie. De noordelijke rij palen verklaarde hij als een mogelijke porticus. Bitter geloofde niet in een tweeschepigheid en opperde de mogelijkheid dat het wat betreft de noordelijke palenrij om een tweede gebouw ten noorden van de houten hal ging.[252] De auteur kwam in 1992 uit op een tweede fase van de zaal, een bredere tweeschepige herbouw die ter vervanging van de eenschepige fase was gebouwd.[253] Afgaande op de opgravingstekeningen (werkput 1, 2 en 3, vlak F) is er een duidelijke samenhang tussen de noordelijke (werkput 1) en zuidelijke (werkput 2-3) palenrij in de greppel van verbroken oergrond waarin ze geplaatst zijn. De palen, die allen uitgetrokken lijken te zijn na een brand, zijn fors, vierkant en regelmatig in (gebint)paren geplaatst. Het gaat om 15 gebinten op een afstand van gemiddeld 1,6 meter van elkaar.[254] De vierkante tot ietwat rechthoekige palen zijn gemiddeld 30 tot 35 cm dik geweest. Renaud en Bitter geven 24 x 8 meter op als respectievelijk de lengte en breedte van het gebouw. Dat moet worden bijgesteld tot een lengte van 24,5 meter en een breedte van 7,50 tot 7,90 meter. Beide auteurs merkten terecht op dat het niet om wanden kon gaan van traditioneel vlechtwerk en leem, maar om planken wanden. De wanden zijn nagenoeg recht. Van gebogen wanden, zoals bekend bij Odoorn-D- of Gasselte A-boerderijen, is geen sprake. De structuur heeft dus niets van een traditioneel agrarisch gebouw, maar de vorm, breedte, interne structuur en bouwwijze van een grote zaal. Zoals gezegd heeft Renaud aanwijzingen gevonden voor het einde van het (eenschepige) gebouw door brand. Dat vermoeden sprak Renaud uit omdat de sporen gepaard gingen met grote houtskoolconcentraties.

Opvallend is verder dat de greppel met oerbrokjes en gelig zand, waarin de 15 gebinten zijn geplaatst, geen vuile grond bevat. Het gebouw moet dus in een relatief maagdelijke, nauwelijks door bewoning vervuilde grond zijn ingegraven. Opvallend is dat in die oerige ingraving wel regelmatig een stukje tufsteen wordt vermeld. De uittreksporen bevatten daarentegen wel vuile grond met veel houtskool, stukjes tuf en mortel. Er zijn slechts weinig vondsten voorhanden die het gebouw moeten dateren. Van de 14 vondstnummers die op de vlaktekening in de paalkuilen (uittreksporen) vermeld staan, zijn slechts zeven scherven bewaard. Dit is echter een zuiver Karolingisch complex, bestaande uit een klinkendharde Badorfscherf (Walberberg, S 380, V42), een kogelpot met S-profiel (S 378, V95), voorts uit S 378 een kogelpotscherf (V86) en twee Hessens-Schortensscherven (V87 en 98) en uit S 375 een Hessens-Schortensscherf (V96) en een handgevormde scherf (V97). Een reeds eerder door Bitter en de auteur veronderstelde Karolingische datering staat wel vast. De klinkend harde

251 Renaud 1950, 21-25.
252 Bitter 1983, 19-20.
253 Groothedde 1992, 1-10.
254 Het gaat om de sporenpaar-nummers 1: 375/467, 2: 378/469, 3: 380/472, 4: 381/382/474, 5: 385/476/478, 6: 386/387-(verstoord), 7: 388/496/597, 8: 389/598, 9: verstoord/599, 10: verstoord/600, 11: 606/601, 12: 607/602, 13: 608/603, 14: 609/604, 15: 610/605.

Badorfscherf lijkt te wijzen op de tweede helft van de 9e eeuw. De brandresten, die de uiteindelijke sloop hebben ingeluid, zouden afkomstig kunnen zijn van de Vikingaanval van 882. Maar het feit dat de zaal verbrand is, is op zichzelf geen bewijs. Het lijkt echter onwaarschijnlijk dat een grote representatieve houten zaal bij een dergelijke aanval, waarbij de omliggende nederzetting in vlammen opging, gespaard zou zijn. Een lange levensduur heeft het gebouw vermoedelijk niet gehad. Er zijn geen aanwijzingen voor herstellingen of vervangingen van palen aangetroffen. Met de Vikingaanval van '882' als meest waarschijnlijke reden voor het einde van het gebouw zal de bouw ervan in het midden van de 9e eeuw gezocht moeten worden.

Er zijn nog twee opmerkelijke zaken ten aanzien van de eenschepige zaal. In de eerste plaats ontbreken de kopse zijden (west- en oostwand) van het gebouw. Daarvan is geen spoor teruggevonden. Ook Renaud verbaasde dit, al merkte hij terecht op dat er geen constructieve noodzaak is voor ingegraven kopse zijden. De constructie wordt immers door 15 zware gebintparen gedragen. De gevels zullen dus wel ondiep gefundeerd zijn geweest. Aan de westzijde is wel een forse noord-zuidlopende greppel (S 355) aanwezig maar die steekt zowel aan de zuid- als noordzijde voorbij de lange wanden van de eenschepige zaal. Deze wandgreppel zonder palen lijkt eerder te horen bij een volgende bouwfase.

Tot slot is het voorkomen van mortel en tuf in zowel de aanlegfase als sloopfase van de zaal opmerkelijk. Het gaat niet om grote hoeveelheden maar er wordt consequent melding gemaakt van tuf en 'specie' op de vlaktekeningen. Tufbrokjes zijn soms specifiek ingetekend. Het materiaal lijkt te weinig voor een tufstenen element in het gebouw zelf. In Hoog-Elten zijn echter in één van de houtbouwfasen, Fase III, tufstenen structuren aangetroffen in de hoeken van het gebouw. Binding verklaart ze als haardplaatsen.[255] Het is niet ondenkbaar dat dergelijke tufstenen haarden ook in de Zutphense zaal aanwezig zijn geweest maar ze hebben in elk geval geen grondsporen nagelaten. Een andere verklaring kan gezocht worden in de nabijheid van een tufstenen kerkje op de plaats van de huidige Sint-Walburgiskerk. In de opgravingen in de bouwput van het stadhuis (1996/97, werkput 5 en 6) en 's-Gravenhof 1999 is eveneens structureel tufsteen aangetroffen in de Karolingische sporen die met de Vikingaanval samenhingen. De hoeveelheid tufsteen nam toe in de richting van de kerk. Het puin kan dus ook afkomstig zijn van de bouw en verwoesting van een Karolingische voorganger van de huidige kerk.

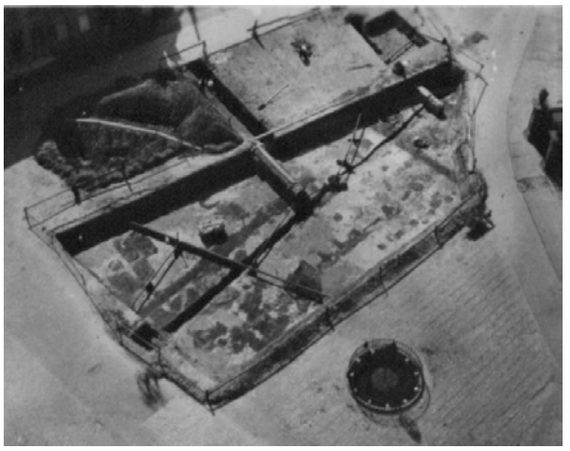

8.13: De sporen van de eenschepige houten zaal in de werkputten vanaf de toren van de Sint-Walburgiskerk.

255 Binding 1986, 5-6.

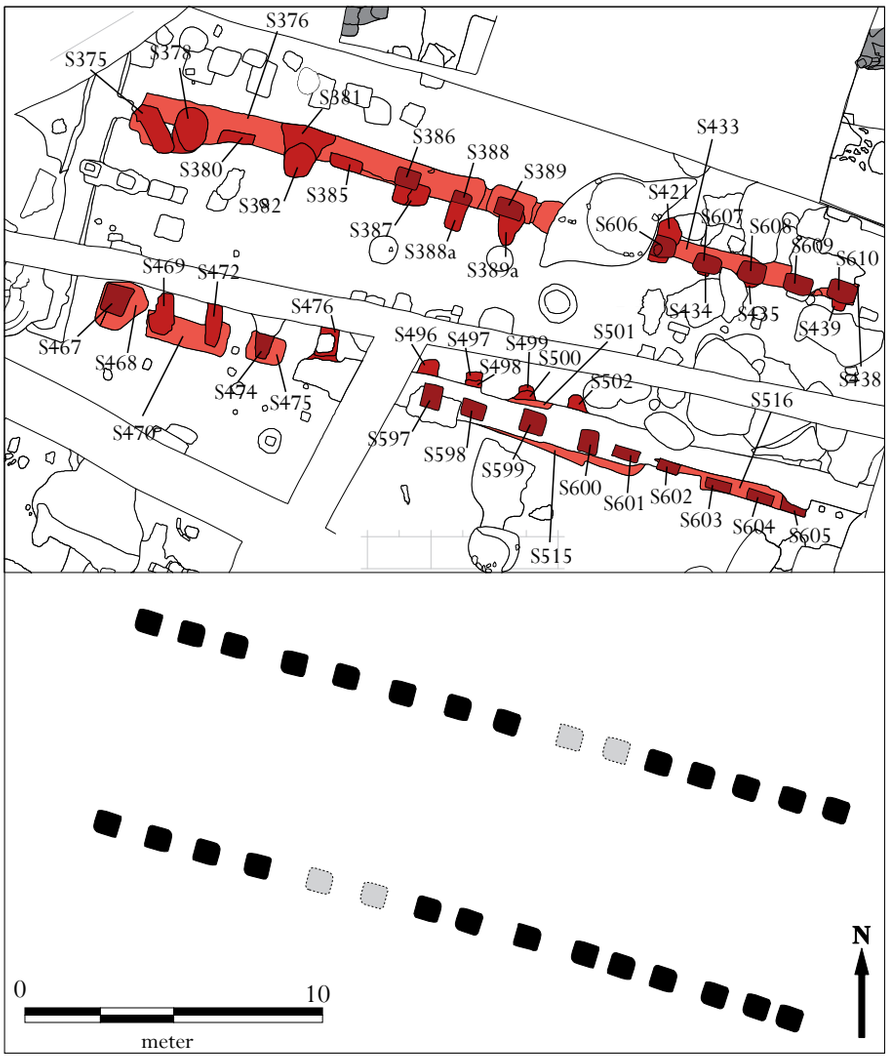

8.14:Werkput 1, 2 en 3, vlak F. De sporen van de eenschepige houten zaal. Lichtrood: de standgreppel; rood: de uittreksporen van de palen; donkerrood: de paalkernen. Daaronder de vereenvoudigde gereconstrueerde weergave van de plattegrond.

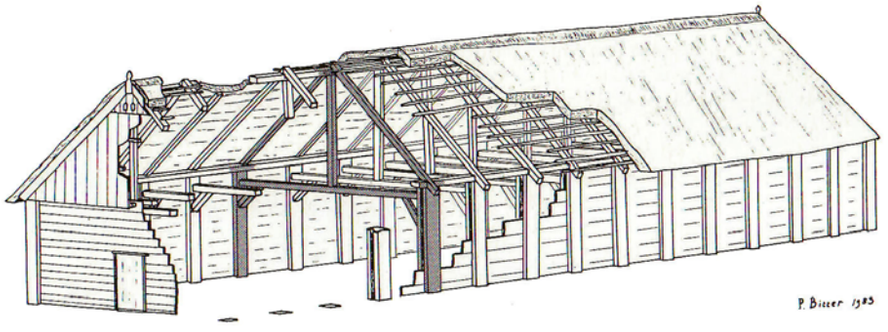

8.15: Reconstructie van de eenschepige houten zaal.

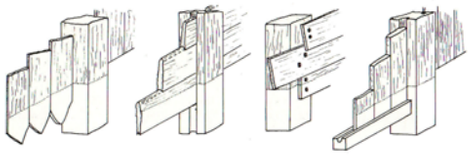

8.16: Mogelijke oplossingen van de wandconstructie van de houten zaal.

Als we de oudste fase van de zaal in het sterk verwante Hoog-Elten vergelijken met de eenschepige zaal van Zutphen dan vallen enkele verschillen op. De Eltense zaal fase I is wel rechthoekig maar kleiner en smaller, 20 x 6 meter, en tweeschepig. De palen staan beduidend verder uiteen: maar liefst vier meter. De houten zaal in de Wittekindsburg in Rulle lijkt qua eenschepigheid wel op de Zutphense zaal, maar heeft de afmetingen van Hoog-Elten: ca. 18 x 6,5 meter.[256] De door Peter Bitter opgevoerde mogelijke parallellen zijn ofwel te jong (Peelo, 13e eeuw, Staverden 12e/13e eeuw) of hebben aantoonbaar andere functies (Diever, Norg, beide kerkgebouwen uit de 10e of 11e eeuw).[257] De eenschepige kerkperiode II van Diever lijkt met een lengte van 25,5 meter nog het meest op de Zutphense eenschepige zaal. Een intrigerende vraag is natuurlijk of 'Diever' wel een kerk was in de houtbouwfase. Kerken kunnen immers ook door een heer gesticht zijn op de grondvesten van een opgegeven adellijke zaal.

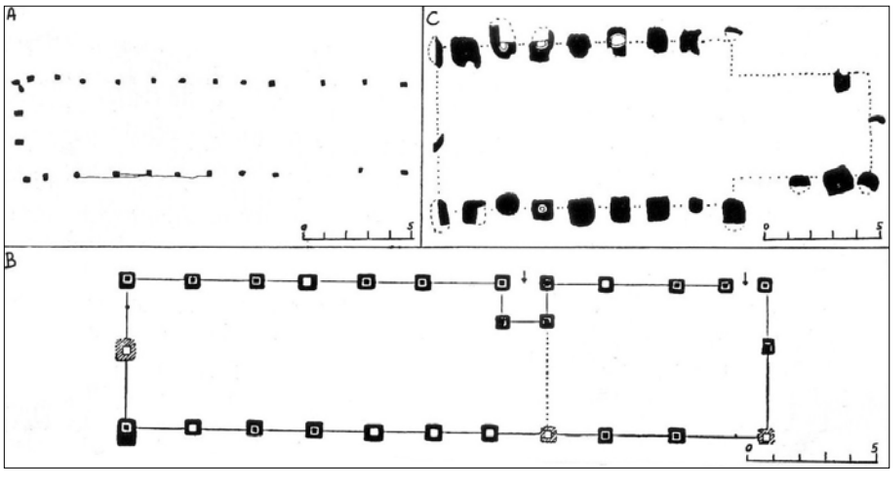

8.17: Plattegronden van zalen en kerken die in meer of mindere mate met de Zutphense zaal vergelijkbaar zijn. A: Staverden, B: Diever, C: Norg.

8.3 De 10e eeuw (na '882')

8.3.1 De tweeschepige houten zaal

In 1992 herkende de auteur een tweede fase van de zaal in de gedocumenteerde sporen. Feitelijk is het een herbouw op dezelfde plaats, maar dan naar het oosten toe langer en naar het noorden toe breder. In de literatuur na 1992 werden de maten van >28 meter x 10 meter aangehouden.[258] Ook deze maten kunnen iets worden bijgesteld tot > 28,60 x 9,70 meter. De noordelijke rij palen in werkput 1, die door Renaud voor een mogelijke porticus werd gehouden en door Bitter voor een naastliggend gebouw werd aangezien, vormt de noordwand van de brede, tweeschepige fase. Toch zijn er bij de onderhavige uitwerking nieuwe gegevens aan het licht gekomen die voor een gewijzigde reconstructie pleiten.
Tot de tweeschepige opzet behoort de greppel die over de zuidwand van de eenschepige fase is aangelegd (S 479, 513). Deze greppel liep aan de oostzijde werkput 3 uit. De greppel bevat echter geen paalkuilen of –kernen anders dan de onderliggende paalkernen van de eerste fase. Renaud merkt ook op dat de

256 Dapper 2007, 166, Abb. 7 G.
257 Bitter 1983-2, 41-46.
258 Groothedde 1992, 3-8.

greppel secundair over de paalsporen heen ligt. De greppel lijkt eerder verklaard te moeten worden als een uitgraafspoor van de zuidwand of een nazakking van de uitgraafactiviteiten. De greppel loopt ook niet door tot het westelijke uiteinde van de zaal. Mijn vermoeden is dan ook dat de zuidwand van de oudste fase opnieuw gebruikt is in de opzet van de herbouw. Dat daarbij de noordwand met dragende stijlen wel werd opgegeven (en verplaatst naar het noorden) is constructief geen probleem. Er kwam immers een centrale onderslagconstructie op palen die van de herbouw een tweeschepige ruimte maakte. De stijlen en dekbalken van de zuidwand konden door de onderslagconstructie worden ingekort en opgevangen. Die onderslagconstructie op palen is overtuigender uit de tekeningen naar voren gekomen dan tot nu toe werd aangenomen. Alleen de sporen in vlak F waren bekend. In het ongepubliceerde vlak E blijken er meer paalsporen van aanwezig te zijn. De rij, die nu over de volledige lengte van de zaal is te reconstrueren, wordt gevormd door S 393/394, 396, 397/398, 405, 233 (vlak E), 235 (vlak E), 408, 416/417, 450(?) en 273 (vlak E). Opvallend is dat de palen aan de westzijde kleiner zijn en dichter opeen staan. De onderlinge hartsafstand neemt van 1,30 meter toe naar 2 meter tot de forse paalkuil S 408 maar liefst 6 meter overspant naar de eveneens forse paalkuil S 416/417. Vervolgens neemt de afstand tussen de palen iets af naar het oosten. De centrale open ruimte lijkt bewust te zijn gecreëerd. De noordwand werd, zoals gezegd, naar het noorden verplaatst. Het westelijk deel is in de vorm van vijf rechthoekige paalkuilen (gemiddeld 115 x 80 cm) teruggevonden met een hartsafstand van ongeveer 2 meter. Dan houdt de rij abrupt op en springt verder noordwaarts naar buiten. Hier zijn in sleuf 4 op 2,5 meter uit de beschreven noordwand twee forse paalkuilen aanwezig. (S 764 en 768). Deze verbreding van het gebouw valt samen met de open ruimte tussen de zware palen van de onderslagconstructie. De ruimte kreeg door die verbreding een monumentale omvang met een breedte van 12 meter! Tot nu toe is de 'verbreding' opgevat als een uitspringend portaal, zoals die ook bij de tufstenen aula aanwezig is. In het verdere verloop van de noordwand naar het westen is er echter geen enkele aanwijzing dat de ruimte weer versmalt, al is het vlak hier ernstig verstoord door laat- en postmiddeleeuwse sporen. Het is echter goed mogelijk dat de twee grote sporen in sleuf 5 (S 804 in vlak A, S 827 en 830 in vlak B) de voortzetting vormen van de verbrede ruimte. Voor de overspanning van de ruimte is dit geen probleem. De noordbeuk is dan 7,5 meter breed. Er is echter wel een ander bezwaar tegen deze reconstructie. De middenpalen zullen niet alleen de balken van de balklaag van wand tot wand hebben ondersteund, maar bij een dergelijke overspanning moet de onderslagcontructie ook het dak hebben ondersteund. Maar als de 'middenstaanders' de noklijn van het dak vormen, moet het gebouw een asymmetrisch dak hebben gehad (zeer steil aan de zuidzijde, zeer flauw aan de noordzijde met een sprong bij de verbreding. Dat ligt niet voor de hand, al is het technisch niet onmogelijk.

De mogelijkheid blijft open, en vanuit constructief oogpunt zelfs waarschijnlijker, dat het gebouw wel symmetrisch was en de middenpalen exact in de middenas van het gebouw liggen. Slechts het westelijke deel van de wand is dan bewaard gebleven. De uitbouw op het noorden zou dan nog altijd als portaal of als galerij verklaard kunnen worden. In dit middendeel is het vlak 'schoon' van sporen van de noordwand. Van de oostelijke voortzetting ontbreken ook de

sporen van de noordwand. Een groot deel van die lijn is verstoord door laat- en postmiddeleeuwse sporen (klokgietspoor S 419, kuilen S 423, 426, 428 en 431). Als er in de 'schone' zone sporen aanwezig zijn geweest dan zullen die in de hogere vlakken te zien zijn geweest, en nu net deze zone is niet in vlakken gedocumenteerd maar de opgravers besloten werkput 1 in noordelijke richting gelijk tot vlak F uit te breiden. Net als de sporen van de middenstaanders, waarvan een deel tot in vlak E reikte, kan de noordwand deels ondieper ingegraven geweest zijn. De westelijke sporen van de noordwand zijn voor een groot deel ook tot slechts enkele centimeters diep in vlak F aanwezig. Het oostelijk deel van de noordwand was er dus waarschijnlijk wel maar was deels verstoord en het overige deel is in 1946 ongedocumenteerd vergraven.
De greppel aan de westzijde hoort bij de tweeschepige opzet (oerige insteek: S 354, 356, 358, 465 en de nazakking S 355 en 464). De greppel sluit aan op het westelijke deel van de noordwand. Net als in de eerste eenschepige fase zijn in de greppel geen paalkuilen van de westgevel aangetroffen. Wederom is daarvoor geen constructieve noodzaak. De meest westelijke paal van de onderslagconstructie S 393/394 stond vermoedelijk als strijkstijl tegen de gevel aan. Zowel voor de eenschepige fase als deze fase geldt dat de gebintstijlen en de daarop liggende dekbalken, onderslagbalken en flieringbalken door middel van korbelen en windschoren verbonden zijn geweest. De basisconstructie ontleende hier zijn stijfheid en samenhang aan. De op de basisconstructie geplaatste daksporen ontleenden hun stijfheid en samenhang aan haanhouten en windlatten. De gevels spelen in deze opzet geen of nauwelijks constructieve rol. Van de oostgevel is niets teruggevonden. Die bevindt zich mogelijk buiten de opgravingsput.

8.18: Sporen van de westwand van de tweeschepige houten zaal op de voorgrond en de paalkuilen van de noordwand er haaks op.

De diepte van de paalkuilen ligt voor het westelijke deel van de noordwand op enkele centimeters tot 44 cm onder vlak F (op ca. 7,60 meter + NAP). De sporen zijn echter al in vlak E 25 cm hoger zichtbaar. Zelfs in vlak D op 8,16 meter + NAP lijkt één van de paalkuilen naast de uitbraaksporen van de tufstenen aula reeds door te schemeren: S 94 (= S 366). De twee forse paalkuilen van de verbreding in sleuf 4 zijn resp. 44 en 65 cm diep maar zijn een vlak hoger ook al aanwezig. De werkelijke diepte ten opzichte van het toenmalige maaiveld was zeker veel dieper (zie verder). Deze wand was blijkbaar door de constructieve last (overspanning van 7,5 meter) zwaar gefundeerd. Van de sporen in sleuf 5 zijn geen dieptes genoteerd maar ook deze sporen zijn in beide vlakken aanwe-

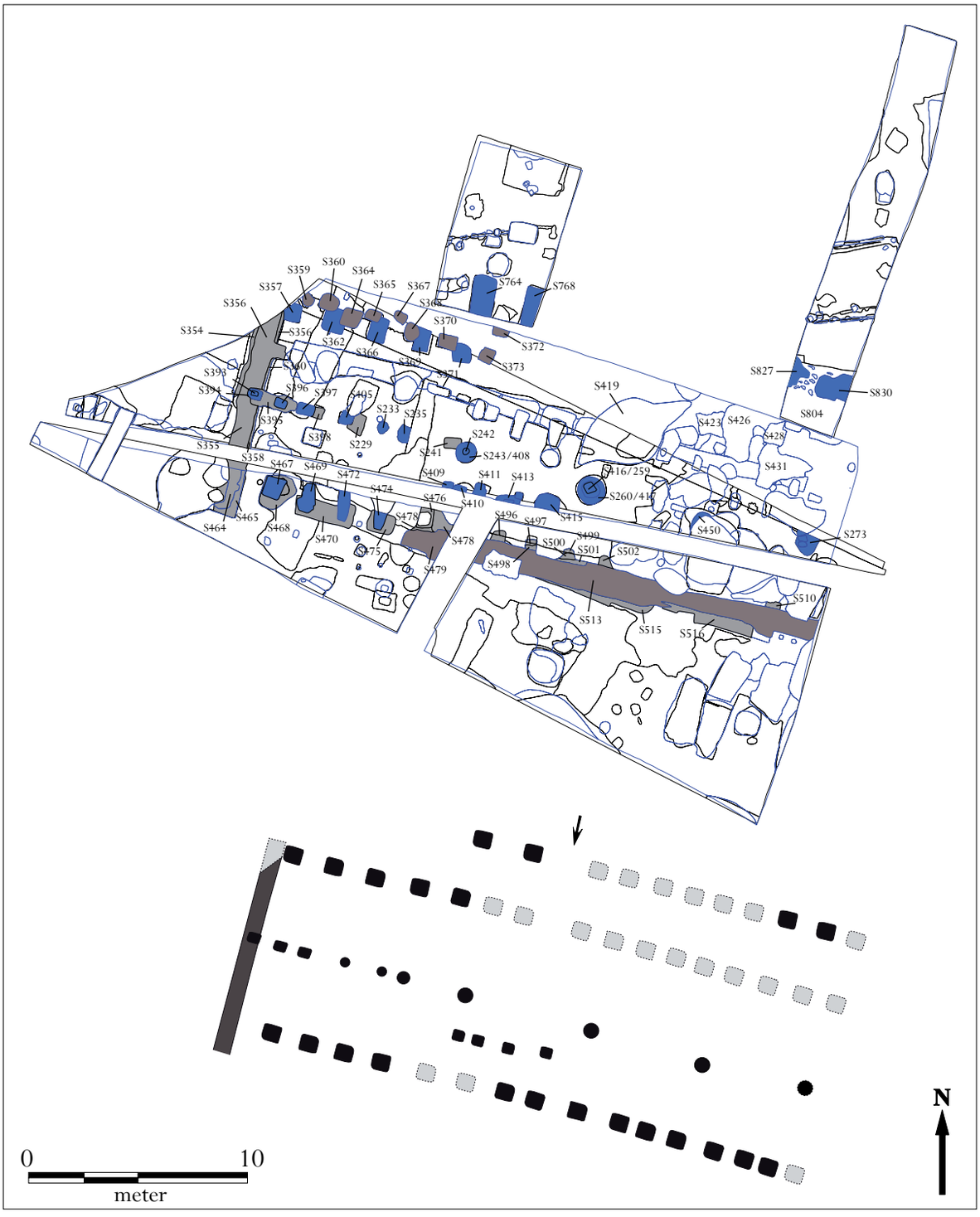

8.19:Werkput 1, 2 en 3, vlak E en F. De sporen van de tweeschepige houten zaal. Grijs: de stand- en wandgreppels; blauw: de uittreksporen van de palen; donkerblauw: de paalkernen; bruingrijs: secundaire palen en uitgraafspoor van de zuidwand. Daaronder de vereenvoudigde gereconstrueerde weergave van de plattegrond.

zig. De diepte van de paalkuilen van de onderslagconstructie varieert ook sterk. De westelijkste paal (- 26 cm) is vrij diep ingegraven, daarna volgen dieptes van 16 en 22 cm. De zware paal S 408 is 30 cm diep aanwezig en van S 416/17 is dit onduidelijk. Er staat dat de houtskoolkern 2 cm diep is. De palen zijn

echter al ruim 55 cm hoger in vlak D (8,16 meter + NAP) aanwezig.[259] Dat betekent dat het maaiveld ten tijde van de tweeschepige houten zaal daar nog boven lag. Vermoedelijk moet het maaiveld zelfs richting 9,00 meter + NAP gezocht worden. De schoon-zandhoogten reiken in de werkputten 1, 2 en 3 en de aangrenzende profielen al tot 8,40 meter + NAP (zie 6.2). Daar moet zeker nog een halve meter cultuurlaag (verwerkte grond) bij opgeteld worden (zie ook 8.5.1). Het verschil in aanlegdiepte van de palen blijkt dus niet zo veelzeggend te zijn. Vrijwel alle palen waren 1,5 meter of dieper vanaf het toenmalige maaiveld ingegraven. Dat heft zeker het bezwaar op dat in vlak F niet alle palen van de zaal gevonden zijn.

Al met al is in de herbouwfase een meest waarschijnlijke ruimte te reconstrueren van >28,60 meter lengte en 9,70 meter breedte met aan de noordzijde een portaalachtige uitbouw of galerij. De totale breedte kwam daarmee op ruim 12 meter. De zuidbeuk was 4,5 meter breed, de noordbeuk ook 4,5 meter. De noordelijke uitbouw of galerij was nog eens 3 meter breed. De zaal was een groot en voornaam gebouw met een monumentale centrale ruimte. De twee centrale forse dragende palen van de middenconstructie (S 408 en 416/417) zijn mogelijk fraai gedecoreerd geweest zoals dat ook bekend is van de Karolingische en Ottoonse bouwkunst in steen. Hier zal de Hamalandse graaf zijn zetel hebben gehad. Over deze meest waarschijnlijke plaats van de zetel is nog wel iets aanvullends te melden. Reeds in de proefsleuf passeerden de opgravers een rij forse paalkuilen die zowel het noordprofiel (profiel A-B) als in vlak D, E en F op de rand van werkput 1 zijn gedocumenteerd. Het gaat om de sporen S 117-119 (vlak D), 244-247 (vlak E), 409-414 (vlak F). Feitelijk gaat het om drie forse paalkuilen. Ze liggen parallel aan de zuidwand op 2,25 meter uit de wand.[260] De constructieve betekenis is niet duidelijk. Zouden de palen de basis kunnen vormen van een verhoogd podium tegen de zuidwand waarop het grafelijk gestoelte stond? De ligging tussen de monumentale middenstaanders is opvallend. Een andere verklaring is dat de palen de basis vormden van een trappenhuis naar de (zolder)verdieping. De centrale situering in de monumentale ruimte maakt deze verklaring onwaarschijnlijker. Een trap zou men eerder nabij de kopse zijden verwachten.
Het is niet zeker of we met een verdiepingloos zaalhuis te maken hebben. De meest eenvoudige reconstructie gaat hier vanuit, maar de zware opzet en de status van het gebouw sluiten niet uit dat het gebouw een verdieping had. Mogelijk was de begane grond zelfs iets verdiept aangelegd, waardoor er een souterrain ontstaat waarboven de feitelijke monumentale zaal lag. Dat geeft de galerij, als we uit gaan van die verklaring, ook meer betekenis. De hierboven beschreven palenrij zouden dan het gestoelte op de verdieping hebben ondersteund of de basis van een trap hebben gevormd.

259 S 408 (vlak F, 7,60 meter + NAP) is in vlak E (7,84 + NAP) S 242/243 en in vlak D (8,16 + NAP) S 115. S 416/417 (vlak F 7,60 meter + NAP) is in vlak E (7,84 meter + NAP) S 259/260 en in vlak D (8,16 meter + NAP) S 135.
260 Direct oostelijk ervan is in vlak C een 'vloer' van 2 x 1,50 meter, bestaande uit netjes gelegde granietbrokken en ijzeroersteen gevonden (S 59 in vlak C, S 933 in het noordprofiel). Alhoewel een relatie met de sporen van de houten zaal werd vermoed, blijkt uit de vulling erboven (S 6, 25, o.a. baksteen) dat het spoor jonger moet zijn.

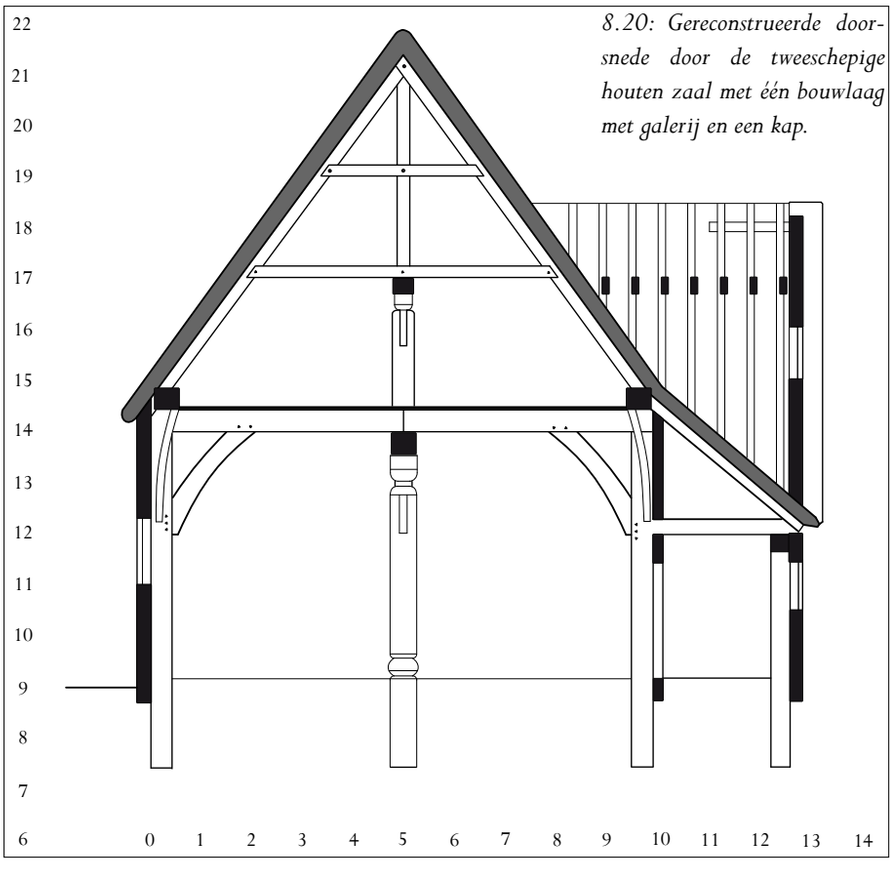

8.20: Gereconstrueerde doorsnede door de tweeschepige houten zaal met één bouwlaag met galerij en een kap.

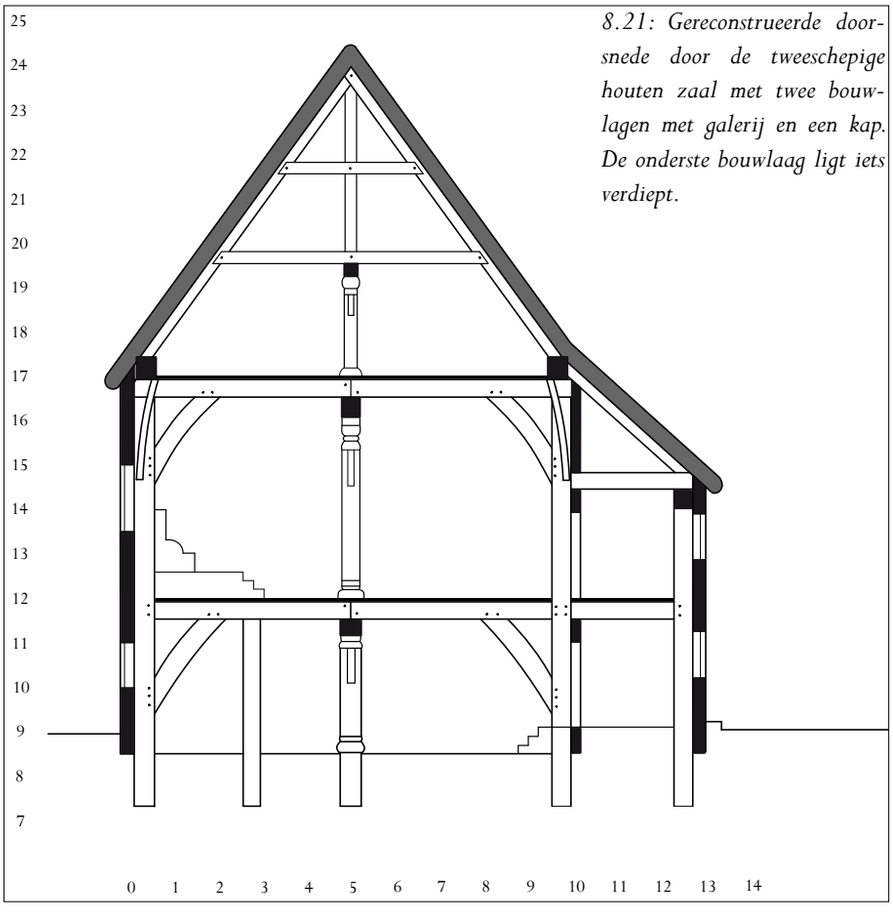

8.21: Gereconstrueerde doorsnede door de tweeschepige houten zaal met twee bouwlagen met galerij en een kap. De onderste bouwlaag ligt iets verdiept.

Uit de bovenbeschreven samenhang van sporen lijkt de tweeschepige zaal een directe opvolger van de eenschepige zaal. De herbouw hangt dan mogelijk samen met de aanleg van de ringwalburg na de Vikingaanval van 882. Als historische *terminus post quem* zou de hertogverheffing van Everhard van Hamaland in 886, na de moord op Godfried en de verdrijving van de Vikingen in het rivierengebied, kunnen gelden.[261]
We kunnen deze datering verifiëren aan de hand van de vondsten uit de paalsporen van deze fase. Uit de westgreppel komt een randscherf met bandoortje van Badorf met radstempels (S 355, vondstnummer 99). Verder is er een paalkuil van de noordwand waar een Badorf/Walberbergscherf met radstempeldecoratie in een lichtgeel hard baksel uit afkomstig is (S 366, V79). Uit de forse paalkuilen S 764 en 768 in sleuf 5, die de verbrede noordwand representeren, komen twee vondsten: V54 is niet bewaard gebleven en V55 is een wandfragment van Hessens-Schortensaardewerk met indrukjes op de wand. Uit S 118, een van de paalkuilen van het mogelijke 'podium' tegen de zuidwand, is een hardgebakken Badorf/Walberbergscherf afkomstig (V26). Tot slot is in de 'uitgraafgreppel' van de zuidwand een Badorfscherf gevonden (S 479, V58), die als opspit uit de onderliggende paalkuilen beschouwd kan worden. Het vondstcomplex van de tweeschepige zaal is dus (laat-)Karolingisch en dat maakt een bouwdatum van de herbouw aan het eind van de 9e eeuw, tijdens de aanleg van de ringwalburg, aannemelijk.

De tweeschepige fase heeft er blijkbaar langer gestaan dan de eenschepige. Er zijn duidelijk aanwijzingen voor herstel, ondersteuning of vervanging van palen in zowel de noordwand als de onderslagconstructie. Deze sporen zijn te herkennen als donkerdere sporen die in veel gevallen de paalkuilen oversnijden die ze moesten vervangen of ondersteunen. Het gaat in de noordwand om (van west naar oost) S 359, 360, 364, 365, 368, 370 en 373. De hele noordwand van de smalle beuk is hersteld. Het lijkt er zelfs op dat S 359, 360 en 365 latere herstellingen zijn dan de rest. Ook het westelijke deel van de onderslagconstructie vertoont secundaire palen: S 228, 233 en 241. Ze zijn alleen in vlak E aanwezig. De secundaire sporen zijn gemiddeld genomen weer iets ondieper in het vlak aanwezig (de noordwand 4 tot 24 cm vanaf vlak F en de onderslagconstructie haalde vlak F niet eens) zodat ook hier aangenomen mag worden dat het maaiveld weer iets was opgehoogd. Vanaf het toenmalige maaiveld gaat het nog altijd om paalkuilen van meer dan 1,20 meter diepte.
Uit de 'herstelpalen' zijn ook vondsten geborgen. Het gaat om een kalkzandsteenbrokje uit S 360, V41, een Badorf/Walberbergscherf met radstempels in een klinkend hard baksel uit 364 (V80), een ijzertijdscherfje en een Badorfscherf in een krijtig baksel uit 368 (resp. V77 en V78) en een lensbodem van krijtig Badorfaardewerk uit S 370 (V81). Ook hier lijkt het weer om een zuiver laat-Karolingisch vondstcomplex te gaan. Hoe lang het gebouw heeft gestaan, is niet duidelijk. De zaal wordt stratigrafisch opgevolgd door de tufstenen aula (zie 8.4) en het is aan te nemen dat er niet een lange periode 'niets' stond. Dat houten gebouwen met aardvaste stijlen langer mee kunnen gaan dan vaak wordt aangenomen (wel 200 jaar, in plaats van ongeveer 50 jaar) is aangetoond.[262]

261 Groothedde 1999a, 24-26; Groothedde 2004b, zie ook hoofdstuk 7.1.
262 Zimmermann 2006; Fermin & Van Straten 2010, 47-47 en 103.

Een zeer opmerkelijk verschijnsel is dat er in 1946 zeer weinig vondsten zijn gedaan uit de periode 900 tot 1200. Pingsdorf als gidsfossiel is uitermate schaars aanwezig onder de vondsten van de opgraving van 1946. De enkele Pingsdorfscherven, waaronder een randfragment, hebben geen vondstnummer op de veldtekeningen en zijn blijkbaar tijdens het verdiepen van de vlakken verzameld. Nu lag het maaiveld in de 10e en 11e eeuw vermoedelijk niet zo ver onder het huidige maaiveld. Tijdens het bestaan en gebruik van de tweeschepige houten zaal, en dat zal toch zeker de hele 10e eeuw beslaan, zijn er geen kuilen of andere verstoringen gegraven waarin veel materiaal is achtergebleven. Vondstmateriaal en grondsporen uit de 10e eeuw zijn wel veelvuldig aanwezig aan de westzijde van de houten zaal. Het beeld is vergelijkbaar met de tufstenen fase die er op volgt. Het representatieve deel van het hofterrein was schoon! Aan de noordzijde van de hoofdgebouwen lag een plein en binnen deze gebouwen, zowel in de houtbouwfase als steenbouwfase, werden de vloeren schoongehouden.

8.3.1.1 Vergelijking van de Zutphense zalen

Tot slot rijst de vraag of er vergelijkbare zaalgebouwen bekend zijn in de archeologische literatuur. In Nederland is iets vergelijkbaars niet aangetroffen. De onlangs met Zutphen vergeleken houtbouw van Sint-Oedenrode blijkt geen parallel te zijn.[263] De afmetingen komen weliswaar overeen, maar het Brabantse gebouw is niet rechthoekig maar licht bootvormig, evenals de andere gebouwen op het terrein, en de dateringen liggen minimaal 150 jaar uiteen (Zutphen 890 en de 10e eeuw, Sint-Oedenrode 1075 en de 12e eeuw).

Tot op heden is de enige parallel op kortere afstand gevonden in Hoog-Elten: de p*alas* van de graven van Hamaland in de 10e eeuw.[264] Met name Bindings fase III en IIIa (tot 967 AD) vertoont grote overeenkomsten met de Zutphense zaalbouw. De belangrijkste overeenkomst is de rechthoekige plattegrond. De afmetingen komen ook redelijk overeen: 28 x 9 meter (Zutphen: > 28,60 x 9,70 meter). Fase III is volgens Binding voortgekomen uit een verbouwing en vergroting van fase II van rond 900. De Eltense zaal is in de westhelft tweeschepig en de oosthelft drieschepig. Of de ruimte ook in tweeën gedeeld was, is niet duidelijk. In elk geval stond in de noordwest- en noordoosthoek (in zowel de twee- als drieschepige ruimte) een tufstenen haard. De zware paalzetting en de onderlinge paalafstand (hartsafstand) van 1,75 (Elten) en 2 meter (Zutphen) is vergelijkbaar. De ingang lag bij de Eltense zaal exact in het midden van het

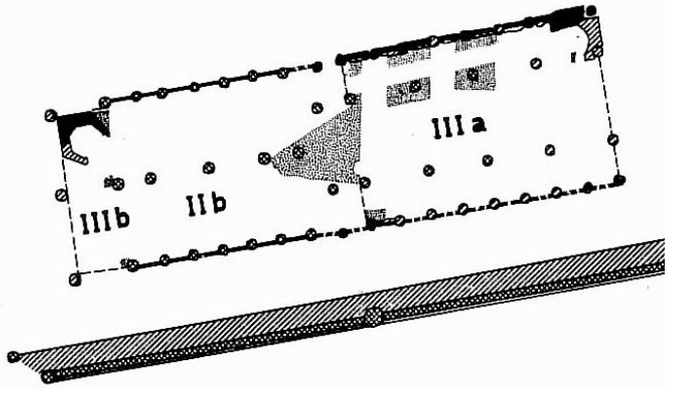

8.22: Hoog-Elten, Houten zaal (Palas) fase IIIa volgens Binding.

263 Peters 2010, 147.
264 Binding 1986, 5-6.

gebouw maar de zaal kende geen uitbouw of galerij, zoals bij de Zutphense zaal. De overeenkomsten lijken niet toevallig. Beide zalen stonden in de grootste burgen van de Hamalandse graven in de late 9e en 10e eeuw. Ze hadden vermoedelijk dezelfde opdrachtgever.

Een andere parallel is gevonden in de koningspalts van Tilleda. Het gaat om de zaalbouw 'Haus 92' in de hoofdburg.[265] De overeenkomst is vooral gebaseerd op de vorm (rechthoekig), de afmetingen (25,5 x 8,5 meter), de datering (10e-11e eeuw) en de functie ('*Festhalle*'). Het gaat om een eenschepige zaal met wijder uiteenstaande palen: zeven zware gebinten. Mogelijk volgde deze zaal de stenen zaal Haus 68 op, die deels van de heuvel is neergestort. De eenschepige zaal van Tilleda in de versie van Grimm lijkt een goede parallel voor de eenschepige Karolingische zaal te Zutphen, maar de zaal in Tilleda is jonger. In 2007 werd echter een nieuwe interpretatie van de houten zaal van Tilleda gepubliceerd.[266]

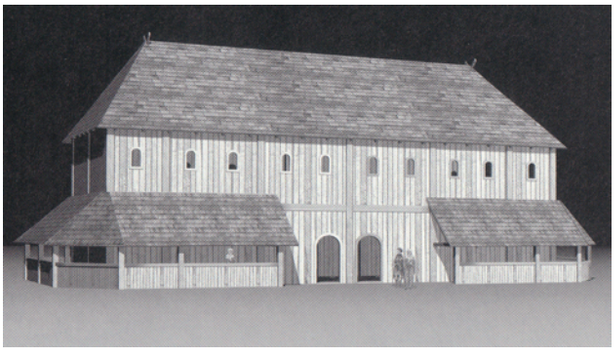

8.23: Reconstructie van de houten zaal van de palts van Tilleda (Haus 69/92). Ook hier wordt uitgegaan van een opzet met de representatieve zaal op de verdieping.

8.24: Veldreconstructie van de plattegrond van Haus 69/92 in Tilleda in 2010.

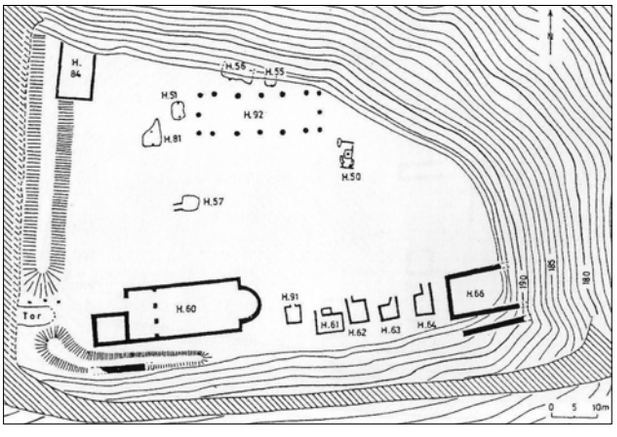

8.25: Plattegrond van de hoofdburcht van de palts van Tilleda met Haus 69/92.

265 Eberhardt & Grimm 2001, 22 en Tafel 10b.
266 Dapper 2007, 156-169.

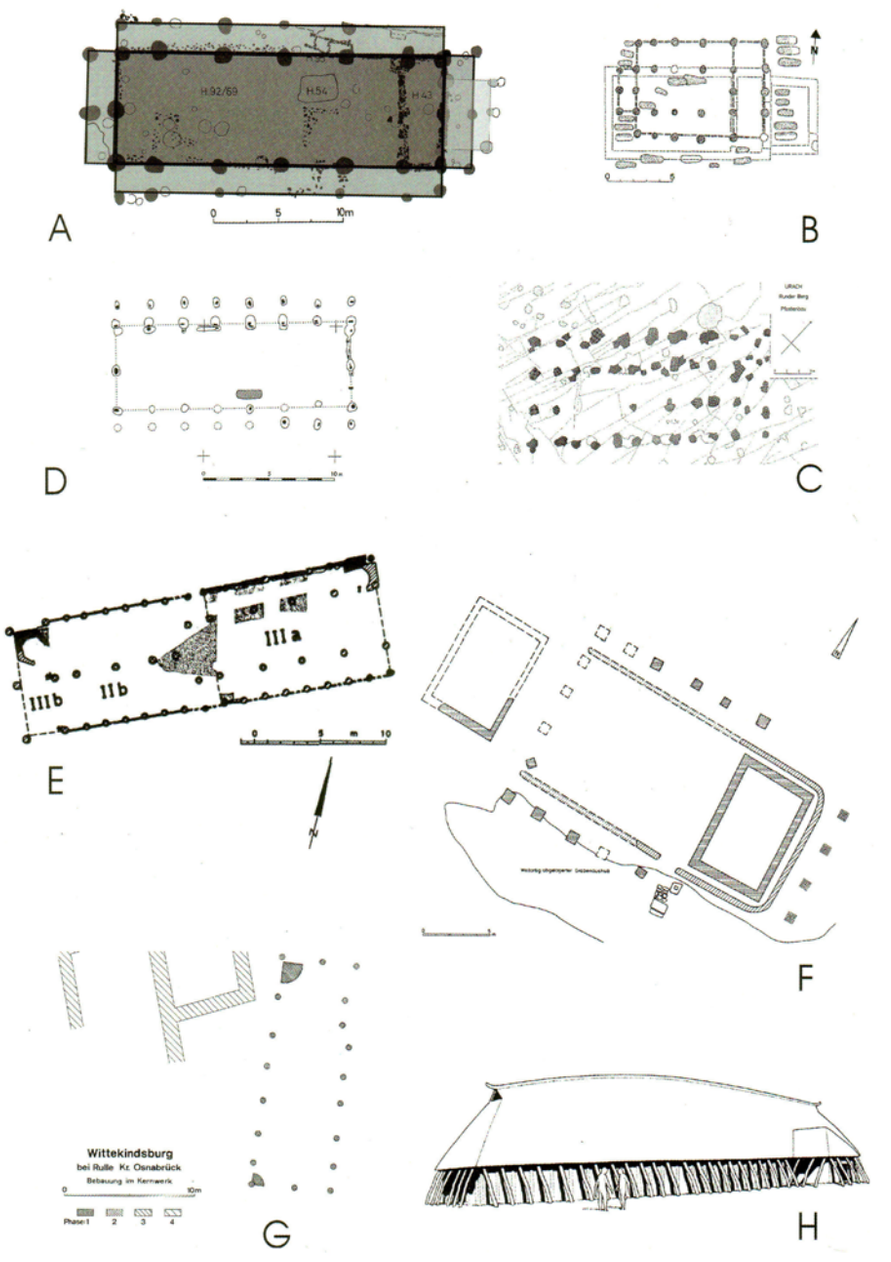

8.26: Vergelijkbare meerschepige houten zalen in Duitsland en Denemarken. A: Tilleda (Haus 69/92), B: Brenz (kerk), C: Runder Berg bij Urach, D: Starigard/Oldenburg, E: Hoog-Elten, F: Gebesee, G:Wittekindsburg bij Rulle, H: Fyrkat (Denemarken).

In deze opzet is de zaal nog altijd eenschepig, maar voorzien van een omlopende galerij (feitelijk een combinatie van de door Grimm beschreven gebouwen Haus 69 en 92). Met deze reconstructie lijken we wel een goede parallel te hebben voor de Zutphense tweeschepige zaal met galerij aan de noordzijde. Dapper geeft bovendien een overzicht van parallellen elders. Behalve natuurlijk Hoog-Elten fase III zijn de rechthoekige zaalbouwen van Runder Berg bij Urach en Starigard/Oldenburg vergelijkbaar, al zijn deze gebouwen slechts ca. 18 meter lang. Ze hebben wel galerij-achtige uitbouwen.[267]

267 Dapper 2007, 166 Abb. 7.

8.3.2 Overige bewoningssporen uit de 10e en 11e eeuw

In 8.3.1 is reeds opgemerkt dat vondsten uit de periode van 900-1200 op het plein 's-Gravenhof uitermate schaars zijn. Het schoonhouden van de representatieve gebouwen en het daarvoor liggende plein zal daaraan debet zijn. Er werden dientengevolge ook geen (afval)kuilen gegraven in dit deel van het terrein. Direct ten westen van het plein is dat anders. Daar zijn in de werkputten van Huize van de Kasteele wel sporen en vondsten uit de 10e en 11e eeuw aanwezig. Er is sprake van terreinophogingen, leeflagen, haardplaatsen en afvalkuilen. Het aardewerk uit de (ophogings)lagen HvdK V14, 33, 37 en 38 is sterk gemengd en bevat naast 10e-eeuws aardewerk ook wat oudere opspit uit de Karolingische periode en daarvoor. Er was hier duidelijk geen sprake van een onbewerkt, geplaveid terrein, maar de opspit duidt op het regelmatig bewerken van de bodem, bijvoorbeeld voor tuinen of akkertjes. Dit geldt ook voor de 11e-eeuwse laag (alleen in werkput 2 van Huize van de Kasteele aanwezig, V30).

We bespreken de belangrijkste sporen en structuren, alhoewel door de zeer beperkte omvang van de werkputten (in kelders) van herkenbare structuren nauwelijks sprake is. In werkput 1 is een grote haardkuil S 87/95/96/97 (V17) gevonden die op grond van het aardewerk (o.a. Sanke periode 3/4) nog uit de 11e eeuw kan dateren. De kuil meet 120 x >90 cm. Mogelijk hoort de kuil bij de 10e-eeuwse bewoningsfase vanwege de oriëntatie van de kuil. Die ligt meer in de lijn van de 10e-eeuwse sporen dan de 11e eeuwse. Het naastliggende paalspoortje S 94 hoort, op grond van een Pingsdorfscherf, bij deze fase. Het lijkt voor de hand te liggen dat de haard bij een gebouw hoort maar hiervan zijn geen sporen gevonden. De overige sporen in de onderste vlakken zijn vermoedelijk Karolingisch of ouder. Het probleem daarbij is dat de sporen geen scherp dateerbaar materiaal hebben opgeleverd. Slechts greppel S 71 kan aan de 10e eeuw worden toegeschreven op grond van de samenhang met de bovenliggende lagen V37 en V38. Wellicht hoort de greppel bij een huisplaats waaraan ook de haardkuil te verbinden is.

Werkput 2 levert hetzelfde beeld op. Ook hier is een haardkuil (S 173/175, V44) aangetroffen. Alleen blijkt deze haardplaats ouder, namelijk Karolingisch, te zijn (Badorfrand, zie 8.2.2). Naast de Karolingische haard ligt mogelijk een jongere haard(?)kuil S 176 (V34). De kuil bevat een Pingsdorfrand Sanke periode 3. De jongere haard(?) moet jonger zijn dan de 11e-eeuwse afvalkuil. Het spoor lijkt zelfs deel uit te maken van die kuil (een houtskoolrijke vullingslaag) en is daarmee 11e-eeuws.

Het meest opvallende spoor dat aan de 11e eeuw kan worden toegeschreven, is afvalkuil S 108/174, (V51). De kuil met resten van keukenafval (zoogdier en vis, zie hoofdstuk 10), keramiek, gouddraad en een gouden beslagplaatje (zie 9.3.1) moet in de eerste helft of het midden van de 11e eeuw dateren.

Al met al leveren de werkputten in de kelders van Huize van de Kasteele het beeld op van gebouwsporen tot in de Karolingische tijd. Overtuigende gebouwsporen van na 900 en voor 1100 zijn er niet. Men dient zich echter te bedenken dat nog geen 10% van het oppervlak van het perceel Huize van de Kasteele ('s-Gravenhof 6) archeologisch is onderzocht.

In werkput 3 van Huize van de Kasteele zijn vooral kuilen aangetroffen die aan de 10e en 11e eeuw kunnen worden toegeschreven. In de eerste plaats is er een afvalkuil S 13 (V66), te dateren in de eerste helft van de 10e eeuw (Pingsdorf

Sanke periode 3). Het meest opvallend aan deze afvalkuil is dat bovenin de kuil een forse hond is begraven. Er vlakbij ligt een grote kuil S 16/206 (V65), waarin een scherfje kogelpot en Pingsdorf is aangetroffen. Onder de halve meter diepe kuil is een zeer diepe kuil S 21/210 (V82) aanwezig waarin in totaal 1417 botten zijn geborgen. De runderbotten zijn hierin verreweg in de meerderheid. De datering van deze kuil, waarin ook negen weinig diagnostische kogelpotscherven zijn geborgen, ligt op grond van de C14-datering in de late 9e eeuw (1150 ± 30 BP, conventionele datering 883 ± 56).[268] Deze kuil zou goed een bottendump kunnen zijn van direct na de Vikingaanval. Alle overige sporen (behalve de funderingsresten) zijn ouder dan de Karolingische tijd met de nadruk op de laat-Romeinse tijd. Ook hier dus geen aanwijzingen voor bebouwing ten westen van de hoofdgebouwen in de 10e en 11e eeuw.
In de opgraving Zutphen-Stadhuis zijn diverse grondsporen aanwezig die wijzen op een intensief gebruik van het noordwestelijke deel van het hofterrein. Als sluitdatum van de bewoning geldt de aanleg van de aarden omwalling en de gracht (zie 8.4.5) in de eerste decennia van de 12e eeuw.

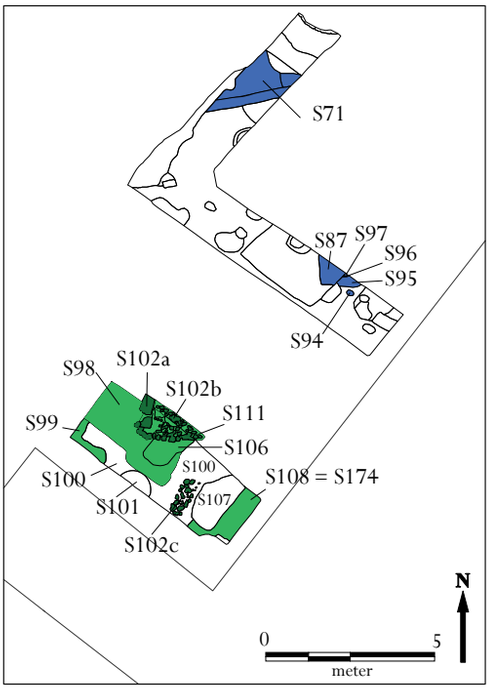

8.27: Huize van de Kasteele, werkput 1 en 2, vlak 4. In de tekst beschreven sporen en structuren uit de 10e (blauw) en 11e eeuw (groen).

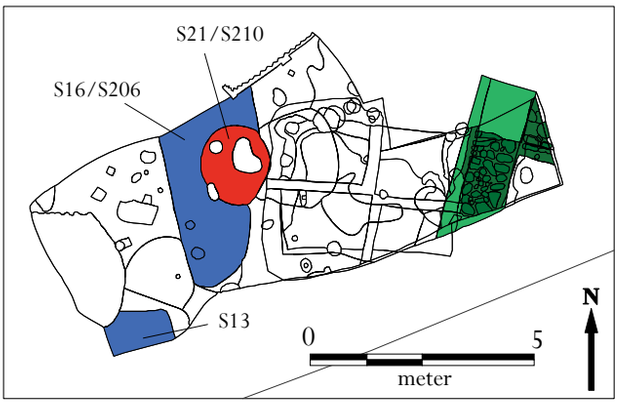

8.28: Huize van de Kasteele, werkput 3, vlak 2. In de tekst beschreven sporen en structuren. Rood: laat-Karolingische bottendump; blauw: afvalkuilen uit de 10e eeuw (kuil 21 ligt onder kuil 16); groen: de 11e –eeuwse noordwesthoek van de tufstenen aula.

268 Beta-293527. De *range* ligt bij 1 sigma 880-900, 920-950 AD, bij 2 sigma 780-980 AD.

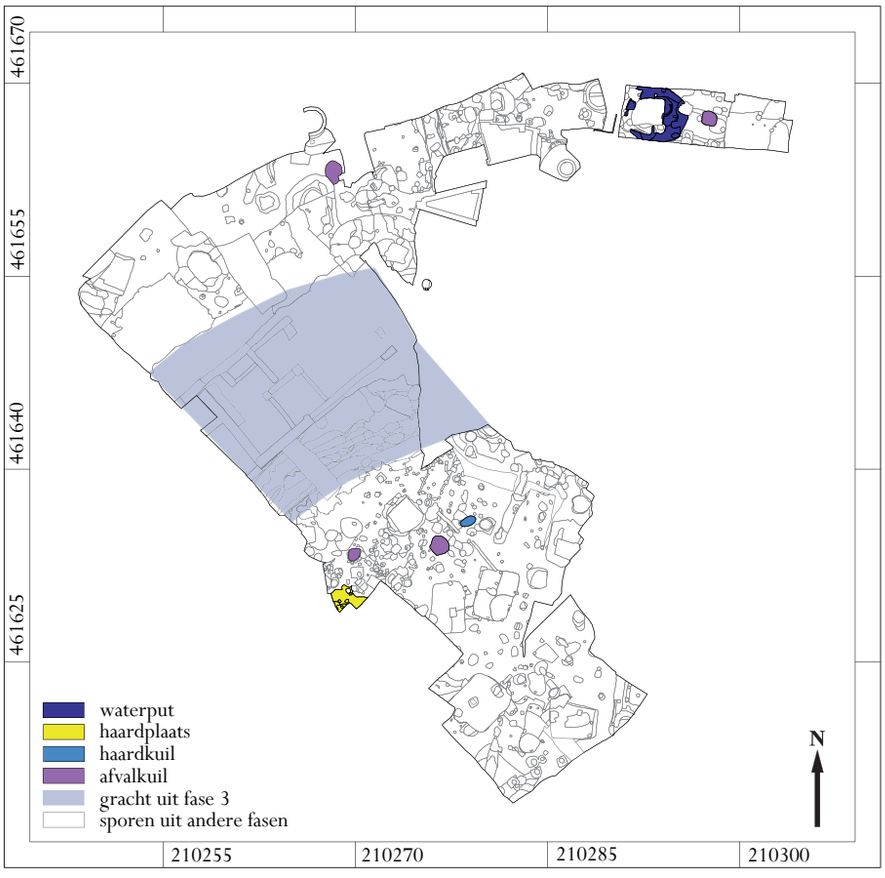

8.29: Zutphen-Stadhuis. Sporen en structuren fase 2a (882- ca. 1000/1050).

'Huis 1' is aangetroffen in de onderste vlakken van werkput 5 en 6.[269] Het gaat om een plattegrond van >13,5 meter x 6,5 meter. De zijwand en de kopse zijde zijn nagenoeg recht en de palen hebben sterk wisselende onderlinge hartsafstanden. Mogelijk was het huis tweeschepig. Er is één paalkuil gevonden die exact in het midden van de huisbreedte ligt, maar de plattegrond kon niet volledig worden opgegraven. Het huis ligt noord-zuid gesitueerd, parallel aan de Lange Hofstraat die als hoofdas van de ringwalburg reeds bestond.
In de literatuur tot heden is 'huis 1' in werkput 5 altijd in verband gebracht met de sporen van de Vikingaanval.[270] Dit blijkt niet te kloppen.[271] In werkelijkheid hoort hutkom 4 bij die context (zie 8.2.1) en is huis 1 jonger. De datering ligt in de 10e of 11e eeuw, waarschijnlijk zelfs in de tweede helft van de 10e of eerste helft van de 11e eeuw.[272] De paalsporen bevatten veel opspit, maar in enkele paalkuilen is Pingsdorfaardewerk aangetroffen en in één paalkuil een Paffrath-achtige scherf. Pingsdorf komt vanaf de eerste decennia van de 10e eeuw voor, Paffrath vanaf de tweede helft van de 10e eeuw. Een 12e-eeuwse datering, i.e. na ca. 1125, is op grond van de aanleg van de wal uitgesloten. Het huistype heeft veel weg van het huistype 'Deventer 2'.[273] Alleen bestrijdt Mittendorff

269 Koster 2011.
270 Groothedde 1999a; Groothedde 2004b; Groothedde 2009.
271 Koster 2011.
272 Koster 2011. Een C14-datering van houtskool uit een van de paalgaten leverde een datering op van 1 sigma 590-640, 2 sigma 560-650 AD (Beta-297554). Het gaat dus ook in dit geval om ouder opgespit materiaal dat in de paalgaten kwam.
273 Mittendorff 2007, 41-42, 249-253.

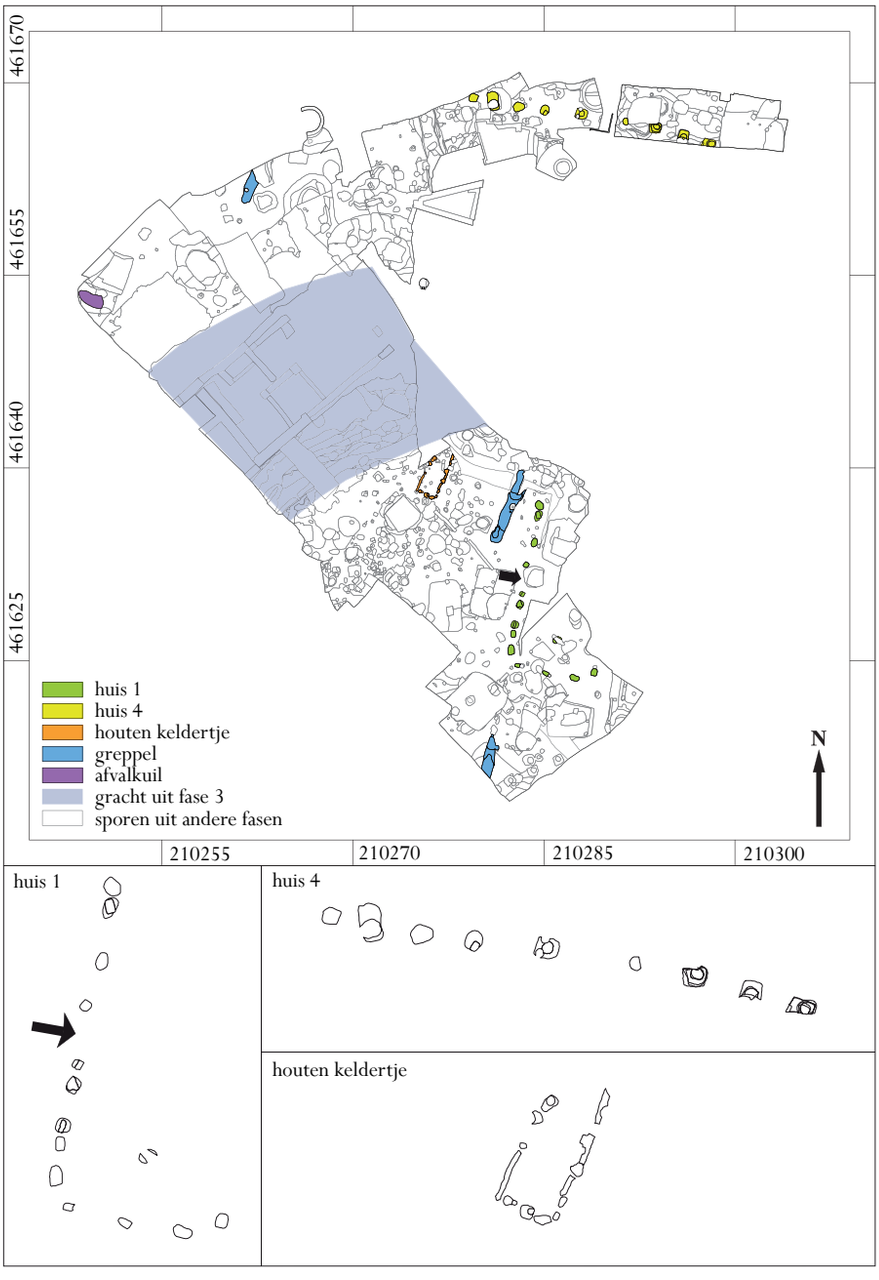

8.30: Zutphen-Stadhuis. Sporen en structuren fase 2b (ca. 1000/1050 – 1125).

de tweeschepige mogelijkheid van dit type (al beeldt hij wel een tweeschepig exemplaar uit de Smedenstraat af). Het zou uitsluitend om eenschepige huizen gaan. De Deventer voorbeelden zijn allen smaller dan het Zutphense exemplaar (4,5 tot 5 meter tegen 6,5 meter). Dat verklaart vermoedelijk de keuze van een een- dan wel tweeschepige variant. Ook de datering stelt Mittendorff in Deventer bij van de 9e tot 11e eeuw naar de tweede helft van de 9e tot de eerste helft van de 10e eeuw. Dat zou pleiten voor een datering in de eerste helft van de 10e eeuw voor het Zutphense exemplaar, maar dat is op grond van de vondsten niet hard te maken. De Paffrathscherf pleit juist voor de tweede helft van die eeuw als vroegste mogelijkheid. De vroege Deventer dateringen komen echter vooral voort uit de Polstraat-opgravingen. In dat handelskwartier is het Deventer 2-type al snel vervangen door andere, meer vroegstedelijke typen 4, 4a, 6,

7 en 8 (houtskeletbouw met kelders en tufstenen huizen). Het Zutphense huis 1 kan dus goed een grotere variant zijn van het Deventer 2-type in de 10e of 11e eeuw. In elk geval wijkt het huistype sterk af van het gangbare rurale huistype Gasselte A met als meest opvallende kenmerk de gebogen zijwanden.
In de kelderopgraving van Kuiperstraat 1 en de achterliggende werkput 1 van de opgraving Zutphen-Stadhuis ligt een palenrij van de zijwand van een fors gebouw, huis 4.[274] Het gaat om negen teruggevonden paalkuilen met duidelijke paalkernen over een lengte van 19 meter, oost-west gesitueerd. Aangenomen mag worden dat het gebouw op de toen reeds bestaande hoofdstraat van de ringwalburg, de Lange Hofstraat, gesitueerd was en dat de totale lengte van het gebouw minimaal 25 meter was. Over de breedte van het gebouw is niets bekend omdat de opgravingsputten te smal waren om de andere huiswand te vinden. De teruggevonden wand is vrij recht. Dit in tegenstelling tot de gangbare boerderijtypen (Gasselte A en B) in de volle middeleeuwen, die bij uitstek gebogen wanden hebben ('bootvormig'). Dat maakt het lastig om te bepalen of de andere lange zijwand er ten noorden of ten zuiden van lag. De zeer lichte curve die de wand lijkt te vertonen, zou pleiten voor de ligging van de andere wand ten zuiden van de teruggevonden wand. De sporen van de zuidelijke wand zijn dan bij de aanleg van de gracht in de 12e eeuw vergraven. De paalkuilen zijn groter dan die van huis 1. De sporen wijzen op een grote zaalbouw die qua lengte nauwelijks onderdoet voor de grafelijke (tweeschepige) zaal op het plein. De datering van het gebouw moet in de tweede helft van de 10e of eerste helft van de 11e eeuw liggen op grond van een randscherf van een Pingsdorf-amfoor (Sanke periode 4, de overige kogelpotscherven spreken dit niet tegen). Het gebouw ligt op een waterput die in de eerste helft van de 10e eeuw is gedempt. De sporen worden aan de oostzijde oversneden door een kelder aan de straatzijde uit de latere 12e eeuw. Het gebouw lijkt qua oriëntatie geen enkel verband te houden met de naastliggende Kuiperstraat. Hieruit kan ook worden geconcludeerd dat het gebouw ouder zal zijn dan de aanleg van de binnenversterking en de Kuiperstraat in de eerste helft van de 12e eeuw (zie 8.4.5).

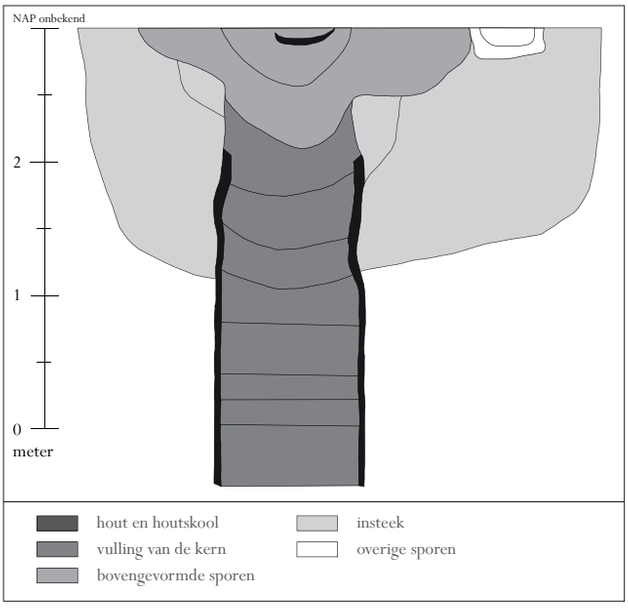

8.31: Kuiperstraat 1: profiel door een vroeg 10e-eeuwse waterput.

274 Koster 2011.

Op 7,70 meter westelijk van huis 1 is een kleine rechthoekige structuur aangetroffen. De structuur is geïnterpreteerd als een keldertje, bestaande uit houten planken die aan de binnenkant is versterkt met paaltjes.[275] Van de kelder zijn een korte en twee lange zijden aangetroffen. Het keldertje was maximaal 3,70 bij 1,60 meter. De dateerbare vondsten komen uitsluitend uit de paalkuilen en sporen van planken: kogelpot- en Pingsdorfscherven. Aan de hand van het Pingsdorfaardewerk (Sanke periode 4) is de kelder in de periode van 950-1050 gedateerd (Koster periode 2b, zie afb. 8.30 en 8.32). Er is geen vloer in de ruimte aangetroffen. De kelder is opvallend klein. Het is goed denkbaar dat het een voorraadkeldertje was binnen een gebouw.[276] Er bevinden zich zeer veel paalsporen in de directe omgeving van de kelder, vooral aan de zuidzijde. Maar uit de grote hoeveelheid paalkuilen en andere sporen is vooralsnog geen gebouwstructuur te analyseren die aan de kelder kan worden toegeschreven. De kelder ligt min of meer parallel aan huis 1. Ofwel het niet-herkende gebouw van de kelder lag naast huis 1, ofwel de kelder was een zelfstandig bouwsel en lag op het erf van huis 1.

De enige structuur in het noordwestelijk deel van de opgraving Zutphen-Stadhuis betreft eveneens een kelder (Koster erf 4, zie afb. 8.33 en 8.34).[277] Van de kelder zijn twee wanden aangetroffen. Het overige deel van de kelder bevond zich buiten de opgravingsput. De zijwand was 4 meter lang en de kopse wand 3 meter breed. De oriëntatie van de kelder komt overeen met die van huis 4: WNW – OZO. De hoofdconstructie van de kelder was van hout. Daarvan zijn vijf paalkuilen aangetroffen. In de ruimte tussen de paalkuilen zijn tufstenen aangetroffen die de basis vormden van de wand. Deze tufstenen vormden zeker geen muur. Ze dienden als vloerplaat voor een houten opbouw. De paalsporen waren rechthoekig, de maten variëren van minimaal 12 x 14 cm tot minimaal 30 x 42 cm. De lengte- en breedtematen van de tufstenen varieerden sterk van 9 x 14 cm tot 16 x 35 cm. Het gaat om hergebruikt materiaal. De vloer van de kelder bestond uit een leemlaag. De vele brokjes leem in de keldervulling zouden kunnen wijzen op een gesloopte lemen wanden.
Van een bovenliggend gebouw zijn geen paalkuilen of andere sporen aangetroffen. Het is daarom waarschijnlijk dat het om een gebouw in houtskeletbouw gaat. Dergelijke constructies laten weinig sporen in de diepere ondergrond na, aangezien de dragende constructie niet door middel van aardvaste stijlen gefundeerd was maar op horizontale vloerplaten die op het maaiveld lagen. Huizen met een dergelijke constructie komen in Deventer voor vanaf de tweede helft van de 10e eeuw (type Deventer 4, 4A en 5).[278] Houtskeletbouw maakt het realiseren van verdiepingen mogelijk. Een kelder past goed bij dit principe, zoals onder meer in Deventer is aangetoond. Feitelijk vormt dit huistype een belangrijke stap in de evolutie van het (handels)huis in de stad. Kelders werden vooral gebruikt als opslagplaats. Vaak lag de ingang van de kelder aan de straatzijde van het huis, zodat ze voor het laden en lossen van handelsgoederen goed bereikbaar waren. Verder kon de kelder dan separaat van het huis verhuur worden.

275 Koster 2011, 57.
276 Koster (2011) beschrijft deze structuur als aparte structuur vanwege het vermoeden dat er juist geen gebouw op stond.
277 Koster 2011, 58-59.
278 Mittendorff 2007.

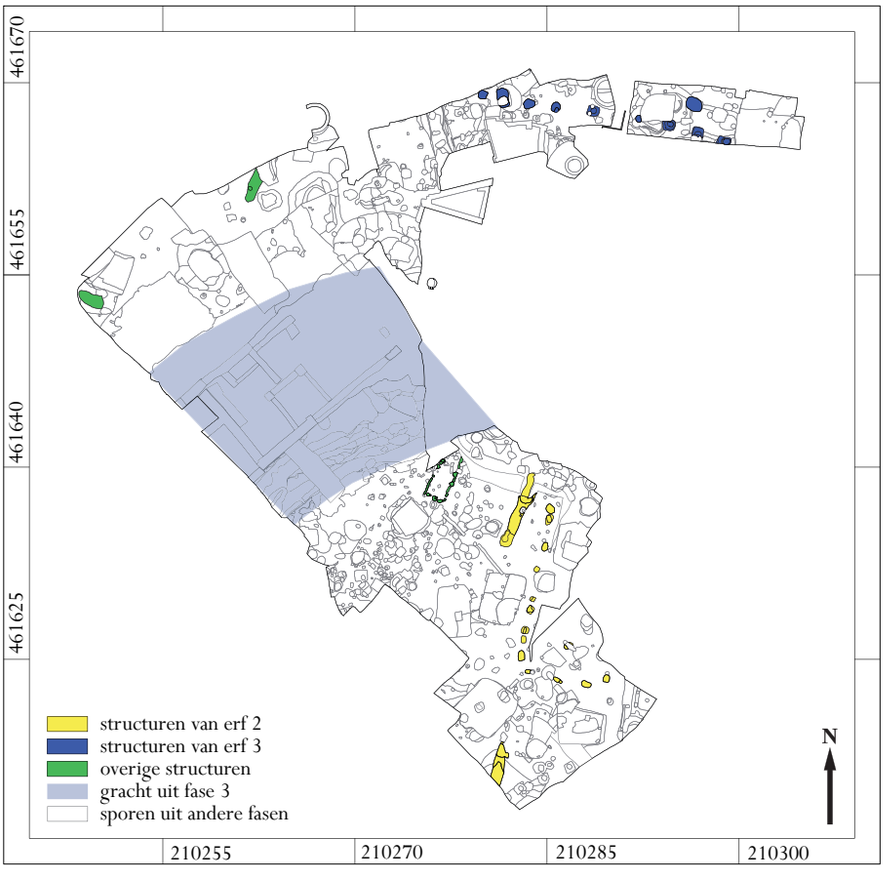

8.32: Zutphen-Stadhuis. Erf 2 en erf 3 in fase 2a.

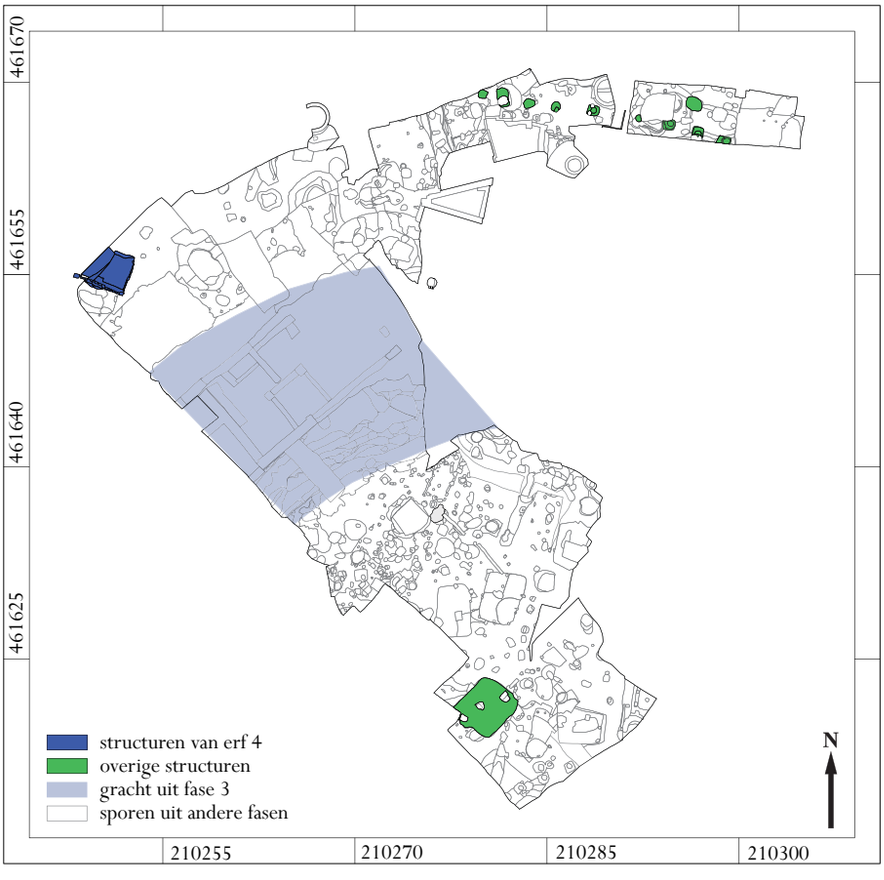

8.33: Zutphen-Stadhuis. Erf 4 in fase 2b.

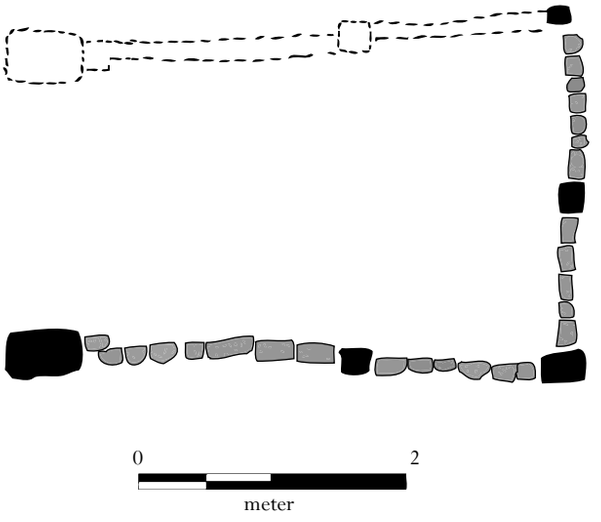

8.34: Zutphen-Stadhuis. Plattegrond van de kelder van Erf 4. Zwart: paalkuilen; grijs: tufstenen.

Een vergelijkbare kelderstructuur is onder andere aangetroffen tijdens een opgraving aan de Houtmarkt 63c te Zutphen.[279] In de vulling van deze kelder, waarvan alleen een lemen vloer bewaard was gebleven, werd veel tufsteenpuin aangetroffen. Vermoed wordt dat het tufsteenpuin afkomstig was van een tufstenen vloerplaat of wand. Deze wand zou zijn afgebroken om de stenen te kunnen hergebruiken. Het bijbehorende huis dateert uit de late 12e eeuw en functioneerde tot het midden van de 13e eeuw.

De aanleg van de kelder van erf 4 is niet specifiek te dateren aangezien dateerbaar materiaal uit de insteek ontbreekt. Wel kan worden gesteld dat de kelder ouder is dan de aanleg van de binnenversterking rond 1125. De oriëntatie is gelijk aan huis 4 van erf 3, dat uit de periode 1000/1050 tot ca. 1125 dateert (Koster periode 2C). De oriëntatie van de kelder wijkt daarentegen sterk af van de rooilijn van de Kuiperstraat. Deze straat ontstond na de aanleg van de binnenversterking rond 1125 en liep op 13 meter afstand van de gracht om die versterking heen. Vanaf de latere 12e eeuw ontstaat aan de Kuiperstraat een zelfstandige op die straat georiënteerde percelering waarop huizen met kelders aan de straat werden gebouwd. Voorbeelden van dergelijke huizen zijn aangetroffen op de percelen van Kuiperstraat 3, 5, 7, 9 en 13.[280]

Het in onbruik raken van de kelder is op grond van het aardewerk uit de vulling van de kelder gedateerd in de tweede helft van de 12e eeuw. Uit de vulling kwamen scherven van Andenne (n=1), Paffrath (n=8), Pingsdorf (n=4) en kogelpotaardewerk (n=32). Andenne komt in Zutphen vooral in de tweede helft van de 12e eeuw voor. Een erg hard gebakken Pingsdorfscherf lijkt op protosteengoed. Het lage importpercentage van 35% past ook goed in de 12e eeuw (zie 9.2.5). De sloop van de kelder en het huis dat erop stond, zal dan ook samenhangen met de aanleg van de nieuwe percelering in de Kuiperstraat.

279 Fermin & Groothedde 2008.
280 Groothedde 2004a, 177-181.

8.4 De tufstenen aula en zijn bijgebouwen (11e en 12e eeuw)

8.4.1 De plattegrond van de aula

De meest opvallende en belangrijkste structuur in de opgravingen van 1946, 1995 en 1999 is ongetwijfeld het tufstenen hoofdgebouw. Des te opmerkelijker is het dat van dit gebouw weinig aan concreet muurwerk in de bodem bewaard is gebleven. Het gebouw is grondig tot de onderste steen gesloopt. Slechts hier en daar ontkwamen muurresten aan de sloop om verschillende redenen (zie 8.6). De grondslagen van het gebouw moeten voor 80% gereconstrueerd worden uit de uitbraaksleuven van de slopers. Renaud deed dat in zijn publicatie in 1950. Hij kwam tot een rechthoekige plattegrond van 31 (36) x 10 (12,5) meter (hij vergiste zich in de schaal van zijn eigen meetsysteem, zie afb. 5.5). Het gebouw vertoonde een opvallende uitbouw aan de noordzijde. Bitter volgde deze interpretatie in zijn nieuwe analyse van het gebouw.[281] Hij dateerde de sporen van de tufstenen aula echter zeer laat, op grond van een geglazuurde roodbakkende tegel uit de greppel over de zuidwand van de tweeschepige zaal die door het tufstenen gebouw oversneden wordt.[282] Het tufstenen gebouw moest dan op z'n vroegst uit de late 12e eeuw, waarschijnlijker uit de 13e eeuw dateren. Het raadsel van de tegel is bij de onderhavige uitwerking opgelost. Het tegelfragment komt niet uit de greppel, zoals Renaud beweerde, maar uit een kuil met baksteenpuin S 442, vondstnummer 59 ten noorden van de greppel. Deze kuil doorsnijdt de sloopsporen van het tufstenen gebouw. Kortom, de datering ligt weer geheel open. Met de vondst van de vermeende westmuur van de aula in 1995 werd de plattegrond van het gebouw vergroot tot ca. 40 meter en na de vondst van de oostmuur in 1999 kon uitgegaan worden van een gebouwlengte van maar liefst 54 meter. Zo ging het gebouw de literatuur van 2000 tot 2010 in. Omdat uit de opgravingen van 1995 (westbouw) en 1999 (oostbouw) meer informatie aangaande de datering en fasering gehaald kan worden, zullen we de structuur vanuit resp. de westbouw en oostbouw beschrijven en dan de plattegrond als geheel beschouwen.

8.4.1.1 De westbouw (1995)

In werkput 3 van Huize van de Kasteele zijn sporen aangetroffen van funderingen van steenbouw. Het gaat om een hoek van een gebouw dat zich ten oosten ervan bevond. De westmuur bestaat uit een 1,5 meter brede insteek (S 193, 189) waarin een meter brede vlijlaag van natuursteenbrokken (tufsteen, kalksteen, zandsteensoorten en moeraserts) ligt.[283] Hierop stond een tufsteenmuur waarvan enkele tufstenen nog aanwezig waren. Uit het aangrenzende profiel blijkt dat de tufmuur maximaal 80 cm dik is geweest. De westmuur is over een lengte van 3,5 meter in de opgraving aanwezig. De muur zet zich in zuidelijke richting voort. In de noordwesthoek is de fundering geheel gediepsloopt. Dit 'blok' S 246 meet 1,05 x 1 meter. Waarschijnlijk was hier bruikbaar metselwerk aanwezig dat het diepslopen waard was. Hier haaks op staat de noordmuur, waarvan slechts een lengte van 85 cm in de opgraving aanwezig was. Deze bestond uit een vlijlaag van keurig gekapte moerasertsbrokken, kalksteen en tuf-

281 Bitter 1982, 69-73.
282 Bitter 1982, 71, verwijzend naar Renauds opmerking (1950) op pagina 23.
283 S 247, 248, 251, 252. het uitbraakspoor erop is S 192.

steen (voor zover na te gaan). De breedte van de vlijlaag is onderin 90 cm maar de laag erboven versnijdt naar 80 cm. De westmuur steekt enkele decimeters voorbij de noordmuur. Dat kan wijzen op een steunbeer.
In de context van de aanleg/insteek van de fundering (S 189, 193) van de westelijke muur zijn twee aardewerkcomplexen aanwezig. Het gaat om V80. Hier zijn 16 Pingsdorfscherven en 2 kogelpotscherven geborgen. De Pingsdorfbeschildering heeft de kenmerken van Sanke periode 3 en 4. Daarmee lijkt het complex in de late 10e of eerste helft van de 11e eeuw gedateerd te moeten worden. Uit V83, eveneens uit de aanlegfase van de fundering zijn twee niet gedecoreerde Pingsdorfscherven afkomstig. Het stratigrafisch iets jongere afvalkuiltje V81 (S 188) bevat dertien Pingsdorfscherven (Sanke periode 4/5) en vier kogelpotscherven. Ook dit complex lijkt daarmee in de 11e eeuw thuis te horen. Uit zowel de insteek van de fundering als de jongere afvalkuil komen ook C14-dateringen. De datering van de insteek op 910 ± 30 BP, op grond van een runderbot, bevatte een afwijkende 12/13C-ratio van -22.2 o/oo. Dat houdt in dat de datering per definitie te jong uitvalt.[284] Dat wordt bevestigd door de iets oudere datering van de stratigrafisch jongere afvalkuil HvdK 81: 920 ± 30 BP. De afvalkuil dateert conventioneel op 1099 ± 47 (1 sigma 1040-1160, 2 sigma 1030-1200).[285] De insteek van de muur, te jong gedateert op 1105 ± 50 conventioneel, is dus in elk geval ouder dan de afvalkuil. De C14-dateringen zijn veel te globaal om uitsluitsel te geven (zie intermezzo). De insteek komt met 1 sigma (te jong) uit op 1040-1100, 1120-1170 AD. De dateringen zijn in het algemeen wel wat jonger dan de keramiekdateringen die wijzen op de (eerste helft van de) 11e eeuw.
Uit de omliggende profielen (zie ook 8.5.3) blijkt dat de noordmuur eerder is

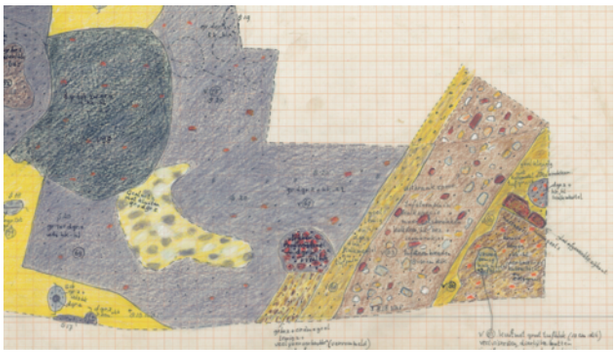

8.35a: Huize van de Kasteele. Veldtekening van werkput 3, vlak 2.

8.35b: Huize van de Kasteele. Veldtekening van werkput 3, vlak 3.

284 Beta-293525. Vriendelijke mededeling Chris Patrick van Beta die in de e-mailwisseling van 24 en 25 februari 2011 benadrukte dat het niet mogelijk is om de te jonge datering in marges uit te drukken.
285 Beta-293526.

gesloopt dan de westmuur. Feitelijk is er één vloerniveau van een souterraine ruimte gevonden dat tot de oorspronkelijke, eerste gebruiksfase behoort. Hier overheen ligt de slooplaag van de noordmuur. Daarop ligt een vloerniveau dat over de voormalige noordmuur heen loopt en wel aansluit op de westmuur. Dat is opmerkelijk want dat suggereert dat de tufstenen ruimte is uitgebroken en uitgebreid in noordelijke richting. De leemlaag, met haardplaats erop, dateert de tweede gebruiksperiode na de gedeeltelijke sloop van de westbouw. Uit de leemlaag zijn elf kogelpotscherven, twee Pingsdorfscherven en een opvallende Maaslandse scherf met radstempeldecoratie en loodglazuur geborgen (afb. 9.44 en 9.45). Een scherpe datering is lastig te geven maar de gebruiksperiode van de leemvloer moet op grond van de stratigrafie in de late 11e of in de 12e eeuw liggen. Twee C14-dateringen van botten uit de leemvloer komen veel jonger uit op 790 ± 30 BP en 810 ± 30 BP.[286] Dat levert de conventionele dateringen op van respectievelijk 1237 ± 20 AD en 1225 ± 24 AD. Maar ook hier was er sprake van een te hoge 12/13C-ratio van -21.9 o/oo en -21.7 o/oo. De dateringen zijn dus per definitie te jong, maar onbekend is hoeveel. De uitkomsten zijn dus niet te gebuiken.
Na de gebruiksperiode van de tweede lemen vloer is ook de westmuur gesloopt. Het uitbraakspoor (S 192, V63) van die muur bevatte geen dateerbaar vondstmateriaal die de sloop scherp in de tijd plaatst. De bovenliggende lagen, waarin Pingsdorf- en kogelpotscherven zijn aangetroffen, suggereren dat de sloop nog in de 12e eeuw plaatsvond.

Met de recente digitalisering is duidelijk vast komen te staan dat de westmuur in werkput 3 van Huize van de Kasteele niet parallel loopt aan de overige sporen van de aula op het plein. De muur ligt veel meer parallel aan de sporen van de 10e-eeuwse houtbouwfase. De westvleugel stond geknikt haaks op de tufstenen aula, 12 graden tegen de klok in.

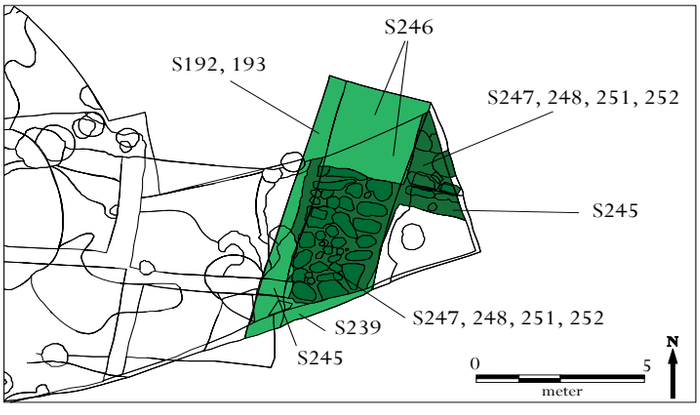

8.36: Huize van de Kasteele, werkput 3, vlak 2 en 3. De in de tekst genoemde sporen van de westbouw van de aula.

8.37: Huize van de Kasteele. Foto van de natuursteenfundering van de westmuur van de aula in werkput 3, vlak 2.

286 Beta-293528 en Beta-297553. Vriendelijke mededeling Chris Patrick van Beta die in de e-mailwisseling van 24 en 25 februari 2011 benadrukte dat het niet mogelijk is om de te jonge datering in marges uit te drukken.

De westvleugel vertegenwoordigt ofwel een oudere bouwfase, ofwel de muur is om een andere dwingende reden schuin geplaatst, bijvoorbeeld om aan te sluiten op een bestaand gebouw ten noorden ervan. Als de muur een oudere bouwfase betreft, rijst de vraag of de westbouw gesloopt en vervangen is door het tufstenen gebouw op het plein of dat het er deel van uit bleef maken. Gezien de doorlopende sequentie van de aangetroffen stratigrafie (zie 8.5.3) ligt dat laatste voor de hand. In die stratigrafie blijkt zelfs sprake te zijn van een fasering van het gebruik vóór en na een verbouwing. Die verbouwing hangt echter samen met het opdoeken van de noordmuur van de westbouw en een klaarblijkelijke vergroting van het gebouw naar het noorden toe. De leemvloer van de tweede gebruiksfase ligt over de gesloopte noordmuur heen.
Een ander argument dat de westbouw deel uitmaakte van de tufstenen aula, is het samenvallen van de westmuur met de westelijkste sporen die Renaud in zijn werkput 4 vond. Een groot stuk van Renauds westmuur op het plein is tijdens de sloop naar binnen omgevallen (S 557). Maar de sporen eromheen laten in vlak A een knik in de lijn zien tussen het tufmuurrestant S 558, uitbraakspoor S 551 en 559 en tufsteenmuurtje S 560. Deze lijn komt, 11 meter doorgetrokken, precies uit op de zijlijn van de fundering onder Huize van de Kasteele. De totale lengte van de westmuur komt op 18,50 meter.
Er zijn meer aanwijzingen dat de westbouw in de eerste aanleg bij de bouwfase van de aula op het plein hoort. De reden om de westmuur schuin, feitelijk op de oude oriëntering van de eerdere houtbouwfase, te plaatsen moet dan gelegen zijn in het feit dat men rekening hield met een bestaand gebouw dat alleen maar ten noorden van de westbouw kan hebben gestaan. Een directe aanwijzing daarvoor is de leemvloer op 8,70 meter + NAP, die in vlak 1 direct ten noorden van de westmuur is aangetroffen. Als dit een begane-grondvloer is, zal de vloer stratigrafisch ouder zijn dan 11e/12e-eeuws en bij een ouder gebouw horen.[287]
Voor dit scenario bestaat een interessante parallel. De in Deventer opgegraven resten van de bisschopshof bestaan uit gebouwresten van twee gebouwen die mogelijk 10e-eeuws zijn en parallel liepen aan de Graven.[288] Na de voltooiing van de nieuwe Sint-Lebuïnuskerk werd haaks op het noordwestelijke transept van de kerk een grote bisschoppelijke aula gebouwd. De nieuwe aula kende een andere oriëntatie dan de oudere gebouwen (114 graden i.p.v. 90 graden haaks op de oudbouw, zie afb. 13.9). Op de noordwesthoek van de aula werd, in tweede instantie, een ietwat wigvormige ruimte gebouwd die een van de twee oudere gebouwvleugels verbond met de nieuwe aula. Hier gaan dus de (door de ligging van de kerk bepaalde) heroriëntatie van de nieuwbouw en het in gebruik blijven van een deel van de oudbouw samen met een gerende muur als gevolg.
Voor de scheefstand van de westbouw in het concept van de nieuwe Zutphense aula is nog een verklaring te geven, die overigens goed kan samengaan met de aansluiting op een bestaand ouder gebouw. Het zou de locatie kunnen zijn van een (privé)kapel, waarvan de locatie van het altaar op het oosten georiënteerd moest zijn. De oosting van de westvleugel is overigens maar globaal en het scheelt nog altijd 12 graden met het werkelijke oosten. Deze hypothese wordt

287 De top van de schone grond ligt hier op 8,30 meter + NAP. Met de laat-Romeinse en vroegmiddeleeuwse bewoningslaag hierop lag het maaiveld in de 9e en 10e eeuw ongeveer op 8,70 meter + NAP.
288 Spitzers 1992, 11-28.

in 12.2.2 nader uitgewerkt. De toeschrijving van de westvleugel aan de aula is van grote betekenis voor de datering van de bouw van de aula.

8.4.1.2 De oostmuur (1999)

De oostbouw, die in 1999 in de rioolsleuf verrassend aan het licht kwam, ligt wel exact parallel en in het verlengde van de sporen die in 1946 op het plein zijn gedocumenteerd. Dit werd in 1999 al vermoed maar met de digitalisering en georeferentie van de opgravingsputten blijkt dit ook het geval te zijn. In de noordhelft van werkput 1 ('s-Gr'99) is de noordoosthoek van het gebouw aanwezig in de vorm van uitbraaksleuven met tufsteenpuin (S 123, 129-131, 139, 141). Opvallend is dat de uitbraaksporen zeer ondiep onder het huidige straatwerk zitten en plaatselijk ook slechts tot zeer ondiep reikten. Het diepste deel van het uitbraakspoor reikt tot 8,00 meter + NAP, het ondiepste deel tot boven 8,45 meter + NAP. Het huidige straatniveau ligt op 9,25 meter + NAP. De onderkant van de fundering was dus plaatselijk niet dieper dan 75 centimeter onder het huidige straatniveau. Het is zeker dat er diepere funderingsdelen waren, zodat het gebouw 'getand' in het rivierzand was verankerd. Daar moet bij vermeld worden dat het huidige straatniveau min of meer hetzelfde niveau moet zijn als in de volle middeleeuwen. De top van het schone zand ligt hier op 8,64 meter + NAP. Met een halve meter cultuurlaag daarop is het maaiveld de afgelopen 1000 jaar geleden niet gestegen.

De grilligheid in aanlegdiepte komt goed tot uiting in het zuidelijk verloop van de oostmuur. Halverwege schiet de onderzijde van de muur tot 7,35 meter + NAP naar beneden en is dan nog volledig in de bodem aanwezig. Richting zuiden, de afgeronde zuidwesthoek, neemt de aanlegdiepte toe. Deze hoek staat namelijk op de erosiehelling van het rivierduin.

De bewaard gebleven oostmuur is van grote interpretatieve waarde. Het is de enige muur van de aula waaraan bouwhistorische waarnemingen te doen zijn. De muur is zeer nauwkeurig gedocumenteerd. Steenlagen en –verbanden zijn in detail getekend voor zover waarneembaar. De bovenzijde van de muur werd aangetroffen op 8,30 – 8,47 meter + NAP (slechts 70 cm onder de straat). De muur is 1,00 tot 1,05 meter dik en versnijdt tot 1,10 meter dikte op 7,98 (zuid) – 8,08 (noord) meter + NAP. De muur helt dus licht over naar het zuiden, naar de erosiehelling.

De oostmuur kent drie bouwfaseringen: S 110, 108 en 100. De buitenschil van de oudste fase is uitsluitend in tufsteen uitgevoerd met een 10-lagenmaat van 114 cm. De steendiktes zijn variabel: 8 tot 15 cm. De muur was met kalkmortel 'vertind'. De stenen waren dus vaag zichtbaar door de muurafwerking heen. Deze fase S 110 is over een lengte van 4,15 meter bewaard. Op 4.15 meter, halverwege de muur, bevindt zich een bouwnaad. De muur is hier over een lengte van 2,80 meter duidelijk vervangen of hersteld tot de zuidoosthoek van het gebouw. De buitenschil van deze tweede bouw(herstel)fase S 108 is een mengeling van hergebruikte tufstenen met eveneens een variabele dikte en gekapte moeras- ertsblokken. Het gemengde aanzicht van tufsteen en erts was mogelijk zo bedoeld. Er zijn geen aanwijzingen voor pleisterwerk aangetroffen. Een bruikbare 10-lagenmaat is niet te geven. Het gaat deels om hergebruikt materiaal en de ertsblokken zijn relatief groot; tot 40 cm lang en tot 30 cm hoog. Op de voormalige herstelde hoek van het gebouw was wederom een bouwnaad

8.38: 's-Gravenhof 1999. Foto van de oostmuur in relatie tot het plein met de contouren van Renauds paltsgebouw.

8.39: 's-Gravenhof 1999. Het vrijleggen van de oostmuur van de aula begin augustus 1999.

8.40: 's-Gravenhof 1999.Veldtekening van werkput 1, vlak 1.

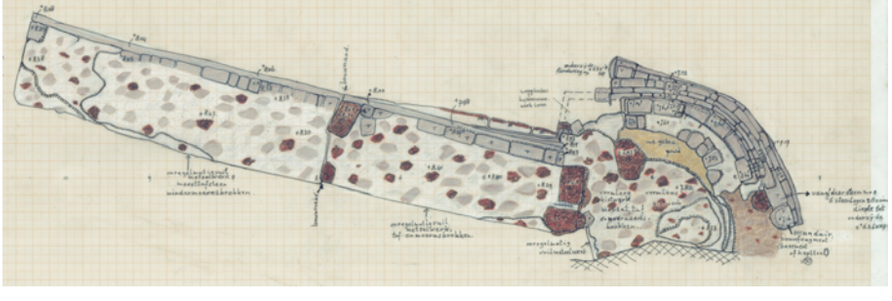

8.41: 's-Gravenhof 1999.Veldtekening van werkput 1, vlak 2 met de oostmuur in detail.

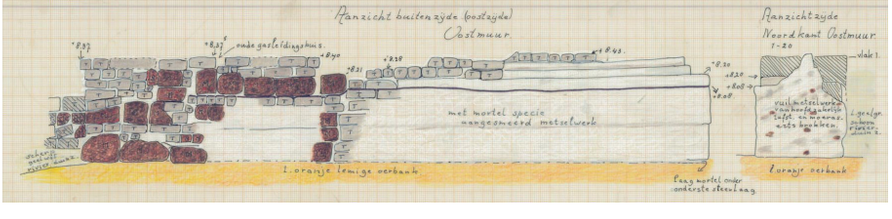

8.42: 's-Gravenhof 1999.Veldtekening van het oostelijke zijaanzicht van de oostmuur met bouwfaseringen.

aanwezig. Dit is de derde bouwfase S 100, die bestaat uit een fors halfrond fundament dat oogde als halfrond hoektorentje, maar tevens fungeerde als een forse steunbeer om de het gebouw voor verzakking en instorting te behoeden op de erosiehelling van het duin. Het is geheel in tufsteen uitgevoerd, waarbij wel moeraserts in het kistwerk is verwerkt, maar ook hier is sprake van hergebruikte tufsteen. Het spolium 's-Gr'99-V50, een secundair in de fundering verwerkt basement, illustreert dat (zie 9.1.4).
De steunbeerfunctie lijkt duidelijk. We moeten echter rekening houden met een tweede functie. Waarom zou er gekozen zijn voor een halfronde vorm en niet voor een vierkant zoals later bij de bakstenen steunberen tegen de zuidmuur (zie verder)? Het opgaande werk had stellig een torenachtige uitstraling. De geschatte maat van het opgaande werk van 2,80 meter diameter kan heel goed een spiltrap hebben bevat (spil 30 cm diameter, treden 2 x 80 cm, muurdikte 2 x 45 cm), waarmee de functie van traptoren heel waarschijnlijk is.
De bouwfasen zijn ook in de vorm van gefaseerde insteken van de fundering herkenbaar. Helaas komen uit de insteken van de eerste twee bouwfasen geen dateerbare vondsten. De derde bouwfase kan op grond van de vondsten in de eerste helft van de 13e eeuw gedateerd worden. Dat geldt ook voor een torenachtig fundament in de rioolsleuf van 1998 ('s-Gr'98) ten zuidwesten van het hoektorentje. De bouwwijze van de fundering, baksteen, tufsteen met kistwerk waarin veel moeraserts verwerkt is, doet ook aan de eerste helft van de 13e eeuw denken. Waarschijnlijk maakte dit torentje deel uit van de ommuring van de Gravenhof.

8.43: 's-Gravenhof 1999. Foto van het metselverband en de bouwnaden van de oostmuur.

8.44: 's-Gravenhof 1999. Foto van de versnijding van de tufstenen hoektoren.

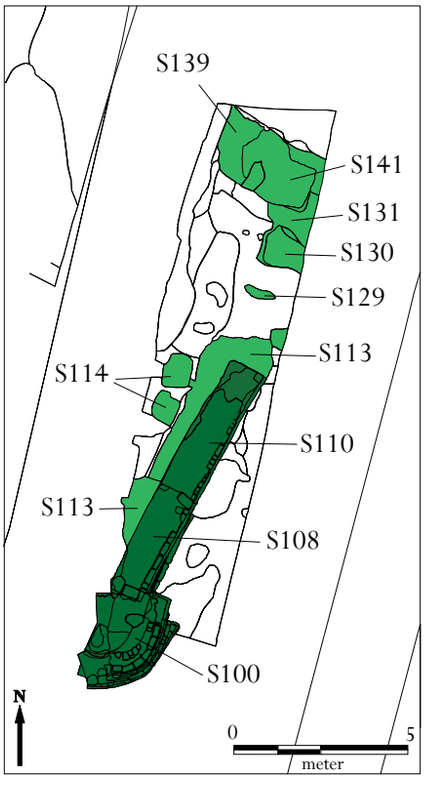

8.45: 's-Gravenhof 1999. Alle-sporenkaart van werkput 1, vlak 1 met in de tekst genoemde spoornummers.

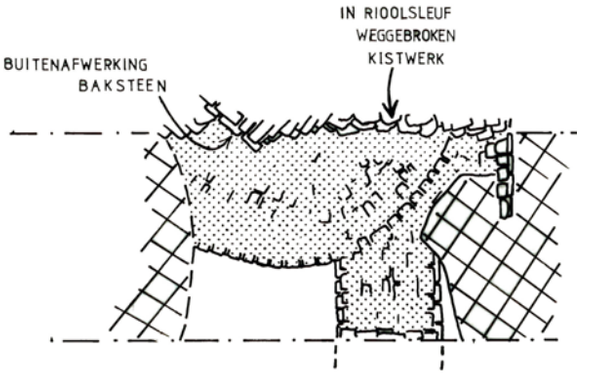

8.46: 's-Gravenhof 1998. Opmeting van het ronde fundament in de rioolsleuf van 1998.

8.4.1.3 De sporen in de opgraving van 1946

Komen we nu via de westelijke en oostelijke gebouwresten op de sporen van het gebouw in de opgraving van Renaud. In met name vlak C en D van werkput 1, 2 en 3 en de vlakken A en B van werkput 4, 5 en 6 zijn de uitbraaksporen van het gebouw het best te volgen. In de hogere vlakken A en B van werkput 1 zijn de uitbraaksporen al goed waarneembaar maar dit niveau is niet over de hele opgraving gedocumenteerd. Aangenomen dat het gebouw in de late middeleeuwen tot in de 17e eeuw is gesloopt, zal de bovenlaag tot het maaiveld ook een ondefinieerbare puinhorizont zijn geweest. We gaan dus uit van de meest leesbare vlakken die over alle zes werkputten zijn gedocumenteerd. Aan concreet tufsteenmetselwerk kan het noord-zuid lopende tufmuurtje S 1 gerekend worden. Dit was het enige spoor dat vrijwel ongeschonden in de bodem zat (zie ook 8.6). Het muurwerk S 1 is 68 cm dik en bestaat uit tufstenen met een variabele lengte: 16 tot 52 cm. De dikte is volgens Renaud vrij constant: 8 tot 9 cm. Hierbij is een 10-lagenmaat te verwachten van ca. 100 cm. De door Renaud beschreven dikte van de tufstenen staat overigens in schril contrast met het noordprofiel van proefsleuf 1 waarop de tufmuur in doorsnede is getekend. Hierop zijn zeven steenlagen getekend met een maat van 95 cm dikte. Een 10-lagenmaat zou dan op ongeveer 135 cm uitkomen. De muur reikt van de uitbraaksporen van de noordmuur tot die van de zuidmuur. Het is dus een tussenmuur geweest in de souterraine ruimte van het gebouw. Een andere tufmuur met zwaar kistwerk is in werkput 4 in omgevallen (omgetrokken) toestand gevonden: S 557. De omgevallen muur stond waarschijnlijk op de muurrest S 588 (S 558 in vlak A). Net ten westen daarvan ligt een tufsteenmuurtje of steunbeer S 560. Onder dit muurtje is overigens een spoor met baksteenpuin (S 585) aangetroffen. Mogelijk was het een laatmiddeleeuwse steunbeer tegen het kwetsbare punt waar de westmuur onder een knik op de zuidwesthoek van het gebouw aankwam.
Tot slot zijn er op enkele punten in de gebouwplattegrond resten van vormloos metselwerk achtergebleven. De tufstenen buitenschillen zijn er als bruikbaar materiaal afgesloopt en met het kistwerk konden de slopers niet veel. Opvallend is dat het bewaard gebleven kistwerk vooral op knooppunten van muren aanwezig is: een groot stuk in werkput 3 bij de door Renaud veronderstelde noordoosthoek van het gebouw (S 83 en 175) en in werkput 1 op het westelijke hoekpunt van de noordmuur en de noordelijke uitbouw (S 198/351, alleen in vlak E en F gedocumenteerd). Verder zijn er in de noordmuur resten van kistwerk in vlak F aanwezig: S 473 en 477. S 473 is ook in profiel C-D van proef-

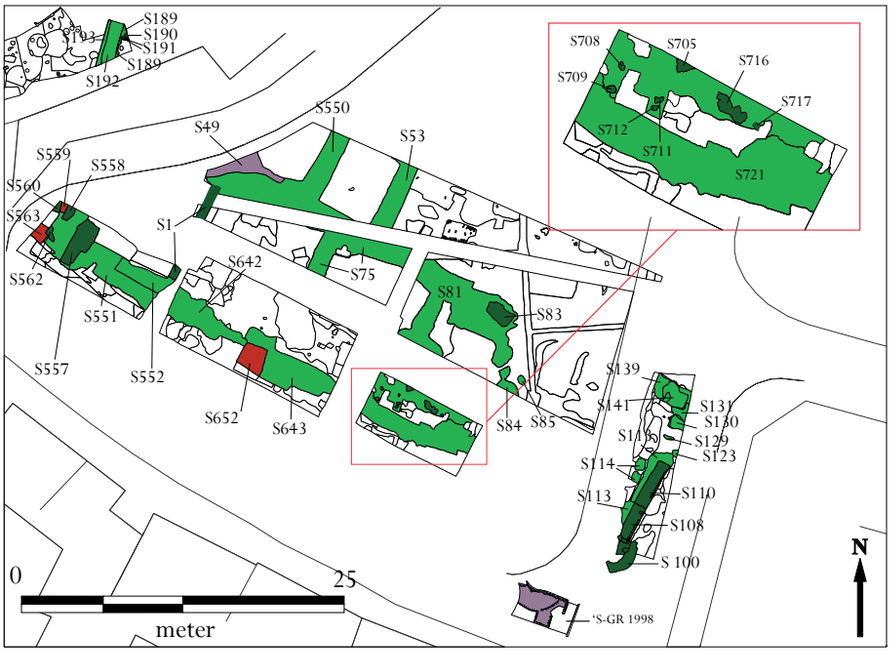

8.47: Alle-sporenkaart van de werkputten uit 1946, 1995 en 1999, de hoogste vlakken waarin de sporen van de tufstenen aula zichtbaar waren (1946: vlak C). Donkergroen: bewaard gebleven tufsteenmuurwerk en kistwerk, lichtgroen: uitbraaksporen van (overwegend) tufsteenmuurwerk, paars: muurwerk en sloopspoor van baksteen en tufsteen, rood: baksteenmuurwerk.

8.48: Alle-sporenkaart van de werkputten uit 1946, 1995, 1998 en 1999, de middelste vlakken waarin de sporen van de tufstenen aula zichtbaar waren (1946: vlak D). Donkergroen: bewaard gebleven tufsteenmuurwerk en kistwerk, lichtgroen: uitbraaksporen van (overwegend) tufsteenmuurwerk, paars: muurwerk en sloopspoor van baksteen en tufsteen, rood: baksteenmuurwerk. Renaud publiceerde in 1950 een combinatie van vlak C en D, zie afb. 5.5.

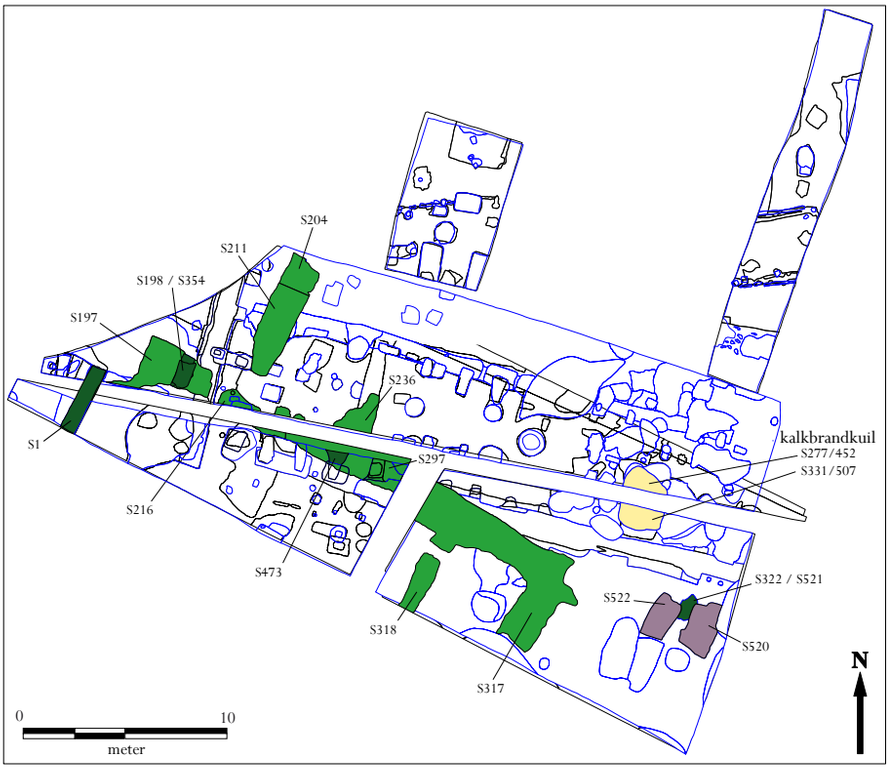

8.49: Alle-sporenkaart van de werkputten 1, 2 en 3 uit 1946, de onderste vlakken E en F waarin de diepste sporen van de tufstenen aula zichtbaar waren. Donkergroen: bewaard gebleven tufsteenmuurwerk en kistwerk, lichtgroen: uitbraaksporen van (overwegend) tufsteenmuurwerk, paars: sloopsporen van baksteen en tufsteen.

8.50: Alle-sporenkaart van de werkputten uit 1946, 1995, 1998 en 1999. Projectie (grijs) van de gereconstrueerde plattegrond van de aula op de middelste vlakken waarin de sporen van de tufstenen aula zichtbaar waren.

sleuf 1 gedocumenteerd en ligt op het oostelijke hoekpunt van de noordmuur en de noordelijke uitbouw. In werkput 6 zijn binnen het gebouw resten van een omgevallen tufsteenmuur gedocumenteerd (S 705, 716, 741 en veel losse tufsteenbrokken). Of de muurresten van de zuidmuur komen of afkomstig zijn van een gesloopt tussenmuurtje in het souterrain is niet duidelijk, al lijkt dit laatste het meest waarschijnlijk.

Helaas bieden de opgravingstekeningen, dagrapporten en Renauds publicatie geen informatie over het metselwerk, behalve dan over muur S 1. Enige bouwhistorische conclusies kunnen we er dan ook niet aan verbinden.

De uitbraaksporen van het gebouw vertellen ook hun verhaal. Aangenomen mag worden dat de sloop van het gebouw vanaf de 15e eeuw een serieuze aangelegenheid werd en dat het gebouw in fasen en delen is gesloopt tot in de 17e eeuw. Baksteen was toen al volop in zwang en enkele baksteenpoeren in werkput 4 en 5 geven aan dat er aan het gebouw stabiliserende maatregelen zijn genomen. Zo is baksteenpoer S 563 tegen de zuidwesthoek van het gebouw gezet en een vergelijkbare nog zwaardere poer van 2 x 1,80 meter stond min of meer halverwege de lange zuidgevel in werkput 5: S 652. De baksteenformaten van 28 x 14 x 7 cm wijzen op een 14e-eeuwse datering. De uitbraaksporen van de zuidmuur van de aula bevatten naast tufsteen ook baksteen, soms in opvallende concentraties.[289] Dit staat in schril contrast met de sporen van de noordmuur, de noordelijke uitbouw en de tussenmuren, waarin slechts tufsteen wordt vermeld. Dit leidt tot de conclusie dat de zuidfaçade van de aula in de late middeleeuwen ingrijpend moet zijn hersteld. De baksteenpoeren wijzen bovendien op het overhellen van de zuidgevel naar het zuiden, wat ongetwijfeld veroorzaakt werd door de riviererosie van het rivierduin tot op enkele meters, plaatselijk decimeters, van het gebouw. Na de rivierverlegging van 1357 werd de weggeslagen grond achter de nieuwe stadsmuur aangevuld met zeer puinrijke kleigrond. Mogelijk is de poer tegen de zuidgevel toen ook aangebracht. Het baksteenformaat past goed in deze periode. Vergelijkbare baksteenformaten zijn aanwezig in de stadsmuur van kort na 1357. De gegevens zijn echter te schaars om dit met zekerheid te stellen. Ook de grootschalige verbouwingen van hertog Adolf rond 1470 komen in aanmerking voor de verbouwing en consolidatie van de zuidgevel. De noordgevel moet dus nog tot in de late middeleeuwen een opvallend tufstenen uiterlijk hebben gehad. Mogelijk zijn reparaties ook bewust in tufsteen uitgevoerd. Deze zijde 'communiceerde' immers met de tufstenen toren van de Sint-Walburgiskerk.

Als we de zuidwand van de aula over werkput 4, 5 en 6 bekijken dan is er een min of meer rechte lijn uit te halen waarop de oorspronkelijke muur heeft gestaan. De tufstenen zuidgevel is, zoals opgemerkt, onderbroken geweest door de bakstenen poer S 652 die duidelijk is ingekast in de muur om tegendruk te geven op een haaks daarop aankomende tussenmuur. In Renauds reconstructie hield de zuidmuur in werkput 6 op om aldaar aan te sluiten op de veronderstelde oostmuur in werkput 3 (zie afb. 5.5). Toch is dat niet zo. Zowel in vlak A als vlak B van werkput 6 loopt het uitbraakspoor S 721/749 de put uit in oostelijke richting. In vlak B is het spoor (S 749) aan de oostzijde weliswaar smaller dan aan de westzijde maar dat komt door een puinrijke ingraving S 750 die het uit-

289 In vlak A: S 551, 552, 642, 643, 721, in vlak B: 584, 702, 732, 749 en 750(?).

braakspoor doorsnijdt. Deze ingraving bevat kalk, tuf, baksteen en lei en moet mogelijk ook aan de sloop van de aula worden toegeschreven. De lijn van de zuidgevel, doorgetrokken in oostelijke richting, komt exact uit op de zuidoosthoek van de muur in werkput 1 van 's-Gravenhof 1999. De zuidgevel was daarmee 50,10 meter lang. De dikte van de muur is uit de oostmuur van 's-Gr'99 te halen: 1 meter, versnijdend tot 1,10 meter. Deze maat past goed over de lijn van de uitbraaksleuf van de zuidfaçade. De westmuur aan de noordwestzijde (HvdK, werkput 3) lijkt, zoals we in het begin van deze paragraaf is het profiel konden vaststellen, 80 cm dik geweest te zijn op een funderingsbed van 1 meter breedte. Het is dus goed mogelijk dat het opgaande muurwerk van alle buitenmuren 80 cm bedroeg, maar geen enkel profiel, behalve dat van Huize van de Kasteele werkput 3, geeft daar informatie over. De westmuur in werkput 4 (S 588) in Renauds opgraving lijkt een breder fundament te zijn: 1,85 dik. Mogelijk was de muur hier zwaarder uitgevoerd vanwege de aansluiting van de westfaçade op de zuidfaçade. Het zou ook om een tweede omgevallen muurfragment kunnen gaan maar daarover zijn de tekeningen onduidelijk.

De noordoosthoek van het gebouw in werkput 1 van 's-Gravenhof 1999 ligt, net als de zuidoosthoek en de zuidmuur, exact in het verlengde van de uitbraaksporen en muurresten van de noordmuur in Renauds werkputten 1, 2 en 3.[290] Alhoewel de uitbraaksleuf van de noordmuur in werkput 1 van de opgraving van 1999 duidelijk aanwezig is en in de richting loopt van werkput 3 van de opgraving van 1946, is daar in die werkput vrijwel niets van teruggevonden. De noordmuur vertoont een 'gat' van 8 meter. Men bedenke dat de sporen in 1999 vrij ondiep onder het maaiveld zichtbaar waren en op sommige plaatsen ook niet diep reikten. Een deel van de oostmuur was zelfs helemaal niet meer aanwezig. Anders gezegd, bij de aanleg van een werkput op een te grote diepte zou een ondiep uitbraakspoor eenvoudig gemist kunnen zijn. Werkput 3 is door Renaud in de fase van vlak C in werkput 1 en 2 aangelegd op 8,22 meter + NAP. Hogere vlakken zijn hier dus niet gedocumenteerd, vermoedelijk vanwege de mate van verstoring en omdat de hoop was gevestigd in het optimale beeld van de uitbraaksporen op vlak C-niveau.[291] Het vlak van werkput 1 in 1999 lag op ca. 8,37 tot 8,45 meter + NAP en hierin was al een deel van het uitbraakspoor niet meer zichtbaar. De kans is dus groot dat Renaud de voorzetting van de noordmuur in oostelijke richting eenvoudigweg gemist heeft door het te diep aangelegde eerste vlak in werkput 3. In vlak E werd overigens wel een concentratie tufsteen en ijzeroerbrokken gevonden in de lijn van de noordmuur. Mogelijk is dit een restant van de vlijlaag van de noordmuur. De tegenhanger in werkput 6 is, zoals we zagen, wel gevonden, maar in de interpretatie van de plattegrond door Renaud buiten beschouwing gelaten. De totale lengte van de noordmuur komt op 53 meter. De grotere muurlengte van de noordmuur ten opzichte van de zuidmuur (50,10 meter) komt door de gerende westmuur. Voor de noordmuur geldt net als de overige muren dat deze ca. 1 meter dik zal zijn geweest. Deze maat valt ook hier goed binnen de marges van de uitbraaksleuven.

290 In vlak C: S 50, 75, 81, 83, in vlak D: S 102, 169, 173, 175. In vlak F zijn nog kleine restanten van metselwerk gevonden: S. 473, 477.
291 Renaud zelf meldt dat ook in zijn publicatie: Renaud 1950, 16-17.

De breedte van het gebouw van zuid- naar noordmuur meet op grond van de aangetroffen uitbraaksporen tussen de 12,80 en 13 meter. De maat 12,80 meter komt van de oostmuur en is het meest betrouwbaar omdat hier concreet muurwerk voorhanden is. Alleen zal van de uitbraaksleuf aan de noordzijde nog iets afgetrokken moeten worden, willen we in de buurt van de werkelijke maat van muur tot muur komen. Als buitenmaatse afmeting is 12,50 meter het meest waarschijnlijk. Deze breedte past over het gehele gebouw, waarbij we uitgaan van een funderingsdikte van 1 meter.
De noordmuur kende een opvallende uitbouw op het noorden. De buitenmaten van de uitbraaksporen zijn 7 meter (uitbouw) x 7,5 meter (breedte). De werkelijke muurmaten zullen iets minder geweest zijn. Deze uitbouw is een opvallend kenmerk. Renaud merkte al op dat dergelijke uitbouwen als portalen moeten worden geïnterpreteerd. Vergelijkingen van elders leren ons dat we aan deze interpretatie niet hoeven te twijfelen.[292] Gezien de gelijke breedte van de uitbraaksleuven mag worden verondersteld dat de muren even dik waren als die van de overige buitenmuren. Voor een portaal met 'open lucht'bordes erboven, zoals Bastemeijer reconstrueerde, is geen bewijs. Het is vanuit klimatologisch en constructief oogpunt eerder onlogisch, het is uitermate lekkage- en erosiegevoelig en de heer of de vorst zou bij een doorsnee Nederlands (toen Nederlotharings) klimaat graag droog gestaan hebben. Eerder moet gedacht worden aan een volwaardige verdieping of een overkapping. Dit aspect wordt nader uitgewerkt in 12.2.1.

8.4.1.4 Het interieur

Resteren nog de sporen binnen het gebouw. Hier trof Renaud een intacte tussenmuur (S 1) aan met een dikte van 68 cm. Deze muur scheidde een tegen de westmuur gelegen souterraine binnenruimte af van 10,50 meter (de lengte van muur S 1 is 8,10 meter, maar hier wordt uitgegaan van de gereconstrueerde binnenmaat tussen de noord- en zuidmuur) x 7,85 tot ca. 8,50 meter: ruimte 1. De ruimte moet enigszins onregelmatig zijn geweest vanwege de gerende westmuur. In de late middeleeuwen lag het loopniveau op 8,40/ 8,50 meter + NAP. Hierop is een leilaag van het gesloopte dak aanwezig. Uit de profielen (A-B en Q-K) blijkt dat er oudere niveaus zijn, maar onduidelijk is op welke hoogte oudere loopniveaus gezocht moeten worden. De lagen zijn onbeschreven.
Het uitbraakspoor van een tweede tussenmuur werd haaks op de noordmuur in de as van het portaal aangetroffen (75/167). De souterraine ruimte tussen muur S 1 en deze tussenmuur is 10,50 meter x ca. 9,20 meter: ruimte 2. Sporen van de tussenmuur S 75/167 ontbreken in werkput 5, mogelijk vanwege de jongere verstoringen S 622 en 625. Maar het is de vraag of de muur wel tot de zuidgevel liep. Ook in de niet-verstoorde vlakdelen van werkput 5 is het uitbraakspoor ervan afwezig. Het is goed mogelijk dat hier een doorgang was van ruimte 2 naar de volgende souterraine ruimte 3.
Nog oostelijker in het gebouw lag het uitbraakspoor (S 81/173) van een tussenmuur dat in werkput 6 lijkt aan te sluiten op een dwarsmuurtje, parallel aan de zuidgevel. De ruimte meet ca. 10,50 x ca. 8,50 (uitgaande van de globale ligging van de muur binnen de uitbraaksporen): ruimte 3. In deze ruimte is in

292 Zie de 11e-eeuwse paltsaula's van Paderborn en Goslar en andere representatieve zalen uit de 12e eeuw. Hölscher 1927; Gai 2007; Renaud 1950, 33.

werkput 2 op 8,22 meter + NAP het restant gevonden van een vloerniveau uit de late middeleeuwen, bestaande uit een vlijlaag van gestampt baksteenpuin en kalk (S 77, 168). De vloer dateert op grond van een 14e-eeuwse scherf op 7,95 meter + NAP van na die tijd.[293] De vloer zelf, waarschijnlijk estrikken, lag op ca. 8,25 meter + NAP en is geheel verwijderd voordat het slooppuin erop terecht kwam.

Ten oosten van ruimte 3 ligt nog een ruimte waarvan de omvang lastig is vast te stellen: ruimte 4. De uitbraaksporen zijn dermate grillig dat onduidelijk is welke vorm de souterraine ruimte had. Bovendien lijkt de ruimte aan de zuidzijde (in werkput 6) begrensd door het (mogelijke) muurtje parallel aan de zuidmuur (omgevallen muurresten S 705, 716, 740, 741). Ruimte 4 meet globaal 5 x 6 meter. De smalle corridor in werkput 6 tussen de zuidgevel en het parallelle muurtje lijkt in verbinding met ruimte 3 te hebben gestaan. Mogelijk was hier een trap naar de etage (zaal) erboven. Het blijft echter lastig om de uitbraaksporen van de interne infrastructuur te duiden.

De ruimte ten oosten van ruimte 4 tot aan de oostmuur (in werkput 1 van s'-Gravenhof 1999) was niet onderkelderd: ruimte 6. Dit betekent dat het vloerniveau op de toenmalige begane grond lag. Dat zal iets hoger hebben gelegen dan het toenmalige maaiveld (ca. 9,50 – 10,00 meter + NAP) terwijl het vloerniveau van de ruimte boven de souterraine ruimten waarschijnlijk 3,5 meter boven het vloerniveau van het souterrain lag op ca. 11,50 meter + NAP. We gaan dan uit van een stahoogte van 3 meter en een balklaag plus een vloer van een halve meter.

Ook de westelijke uitbouw kende een souterrain (ruimte 5). Het oudste vloerniveau lag hier op 8,16 meter + NAP en het tweede vloerniveau op 8,50 meter + NAP. Met een veronderstelde stahoogte van ca. 3 meter en een balklaag met

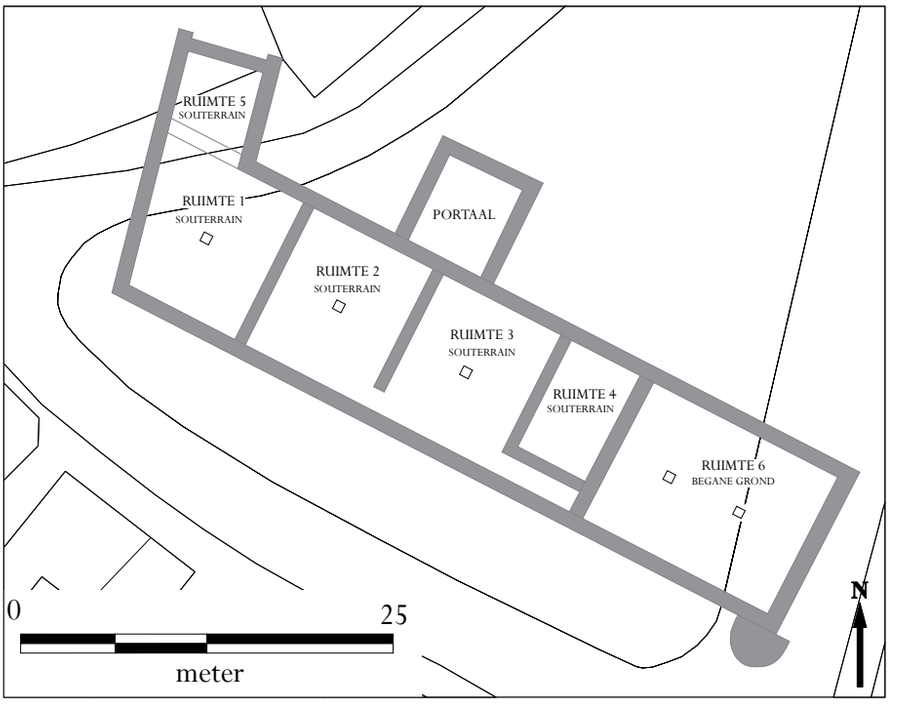

8.51: Gereconstrueerde plattegrond van het souterrain en begane grond van de tufstenen aula.

293 De scherf is niet bewaard gebleven. Vondstnummer 46 op profieltekening met opmerking 'na 1300'.

vloer van 50 cm lag de ruimte erboven in de eerste gebruiksfase op ruim 11,50 meter + NAP. Dat kan/zal min of meer gelijk aan het vloerniveau van de ruimte boven de souterraine ruimtes 1 t/m 4 zijn geweest. Het is zelfs goed mogelijk dat ruimte 5 in de westbouw in direct contact stond met ruimte 1. De leilaag in ruimte 1 op 8,50 meter + NAP komt overeen met het niveau van de tweede vloer in ruimte 5. Met deze opgehoogde vloerniveaus moet de stahoogte nog altijd voldoende zijn geweest.
De plaatsing van het uitgebouwde noordportaal ten opzichte van de souterraine ruimtes wordt daarmee ook logisch. Deze lag precies in het midden van de verdieping boven de onderkelderde ruimtes. Hier kan een grote zaal verondersteld worden. De monumentale trap leidde omhoog naar exact het midden van de zaal waar men direct oog in oog stond met (de zetel van) de heer of vorst. De zaal, die nu te beredeneren is, moet het binnenmaatse formaat hebben gehad van 33 (34,5) x 10,50 meter. Een tweede mogelijkheid is dat de deelmuren S 1 en S 81/173 doorliepen op de bovenliggende verdieping. De centrale zaal was dan beperkter van omvang (ca. 18,50 x 10,50 meter binnenmaats) en werd geflankeerd door naastgelegen ruimten op hetzelfde vloerniveau.
De meest oostelijke ruimte (ruimte 6) van ca. 14 x 10,50 meter (binnenmaats) op begane grondniveau hoorde dus niet tot de zaalruimte, maar moet een andere functie en uitstraling hebben gehad. Gezien de zwaarte van het muurwerk zal de ruimte wel een verdieping hebben gehad. In de vroege 13e eeuw werd hier op de zuidoosthoek de zwaar gefundeerde halfronde steunbeer/hoektoren toegevoegd. De functie van een traptoren wijst op de aanwezigheid van een verdieping in het oostelijke bouwdeel.
Er rijst tot slot nog de vraag hoe de vloerconstructie van de zaal op de muren van het souterrain hebben gerust. Een balkoverspanning van 10,50 meter bin-

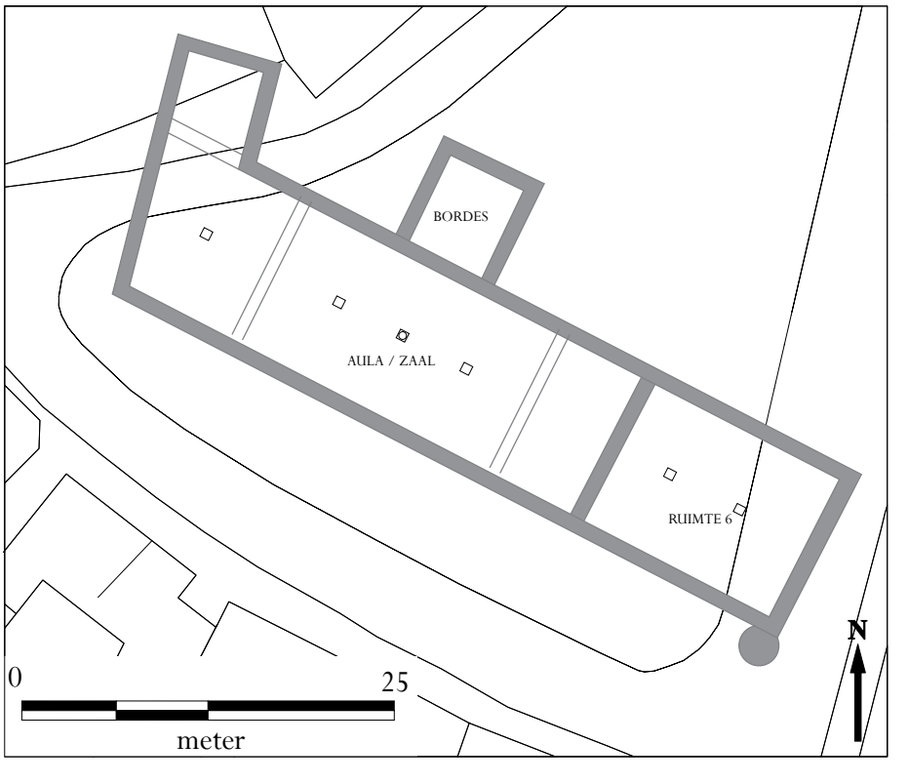

8.52: Gereconstrueerde plattegrond van de verdieping van de tufstenen aula.

nenmaats zonder ondersteuning van zuid- naar noordmuur is ondenkbaar. In de 11e-eeuwse paltsen van Goslar[294], Paderborn[295] en Utrecht-Lofen[296] waren zowel de souterraine ruimte als de vorstelijke zaal erboven tweebeukig. Dat kan in Zutphen niet anders geweest zijn. In de lengterichting moet een onderslagconstructie hebben gestaan die de vloerlast opving. Die zal in de as van het gebouw hebben gestaan. De as van het Zutphense gebouw is in 1946 echter niet opgegraven! Die ligt namelijk exact onder de profieldammen tussen de werkputten 2 en 3 enerzijds en de werkputten 4, 5 en 6 anderzijds. Alleen tegen de oostmuur in de opgraving van 1999 zijn twee intrigerende sporen aanwezig: S 114. De kuilen, gevuld met onder meer mortel, lei en baksteen, liggen tegen de oostmuur in de as van het gebouw. Het is echter een theoretische mogelijkheid dat hier in de late middeleeuwen een dragende stijl of zuil van de onderslagconstructie is weggesloopt. In de bovengenoemde paltsen bestaat de onderslagconstructie uit natuurstenen zuilen of zelfs een zuilarcade (Utrecht), dan wel een houten constructie. In Zutphen zouden de tussenmuren de functie van de dragende zuilen hebben kunnen vervullen. Op die muren kan de onderslagbalk hebben gelegen, maar het is niet uitgesloten dat het plein nog de grondsporen bevat van een zuilenrij.

8.4.1.5 Datering en bouwfasering van de tufstenen aula

Tot slot komen we nog even terug op de dateringskwestie van het gebouw. Over de sloop kunnen we kort zijn: die speelde zich op grond van de historische bronnen af in de 15e tot 17e eeuw, uitgezonderd de westbouw waar al in de 12e eeuw sprake is van sloopactiviteiten. De muren en uitbraaksporen op het plein hebben geen enkele vondst opgeleverd aangaande de bouwdatum van de tufstenen aula. De enige dateerbare aanknopingspunten komen uit de west- en oostbouw. Wel ligt het voor de hand dat het tufstenen gebouw de houtbouwfase direct opvolgt. Daarvoor pleit ook de opname van de gerende westgevel, die op een oudere rooilijn lijkt te zijn geplaatst, in het totaalconcept van het hoofdgebouw. Het is daarom onwaarschijnlijk dat er een lange periode 'niets' stond. Evenmin is het onwaarschijnlijk dat de tweeschepige houtbouwfase, gebouwd aan het einde van de 9e eeuw, langer mee gegaan zou zijn dan 200 jaar, met andere woorden pas in de 12e eeuw zou zijn vervangen, al is dit niet onmogelijk.[297] De houtbouw zou dan bovendien het hoofdgebouw zijn geweest van een op dat moment geheel tufstenen omgeving (kerk, poort, bijgebouw(en) (zie verder).
In de westbouw zijn aanwijzingen gevonden voor de bouw van de westmuur in de eerste helft van de 11e eeuw. Dit is de jongste datering van de aangetroffen keramiek (Sanke periode 3 en 4). Het gaat om HvdK 80 (zie 9.2.2.3). Hier zijn zestien Pingsdorfscherven en twee kogelpotscherven geborgen. De Pingsdorfbeschildering heeft de kenmerken van Sanke periode 3 en 4. Daarmee lijkt de westmuur in de late 10e of eerste helft 11e eeuw gedateerd te moeten worden. Uit HvdK 83, eveneens uit de aanlegfase van de fundering, zijn twee niet gedecoreerde Pingsdorfscherven afkomstig. De C14-datering van botmateriaal uit de insteek van de muur (HvdK 80) viel door de afwijkende 12/13C-ratio te

294 Frontzek, Memmert & Möhle 1996.
295 Gai 2007.
296 Koopmans 1989, 10-17 met verwijzing naar een jonger voorbeeld te Neurenberg op p. 14.
297 Zimmermann 2006; Fermin en Van Straten 2010, 47-47 en 103.

jong uit op 1105 ± 50 jaar. Op de insteek lag een leemvloer van de eerste gebruiksperiode. Door deze oudste vloer is een afvalkuil gegraven die eveneens op grond van de keramiek in de 11e eeuw gedateerd moet worden. Dit afvalkuiltje HvdK 81 bevat dertien Pingsdorfscherven (Sanke periode 4/5, zie 9.2.2.3) en vier kogelpotscherven. Ook dit complex dateert uit de 11e eeuw. De C14-datering van een bot uit dit kuiltje komt uit op 1099 ± 47 jaar. Deze C14-datering is betrouwbaarder dan de overige dateringen, al bestaat de kans dat ook hier een licht 'te jong'-effect is opgetreden. Een datering van het afvalkuiltje in de tweede helft van de 11e eeuw of begin 12e eeuw is niet uit te sluiten.
Stratigrafisch nog jonger is de leemvloer met haardplaats HvdK 62 en 109. De laag dateert de tweede gebruiksperiode na de gedeeltelijke sloop van de westbouw. Uit de leemlaag zijn elf kogelpotscherven, twee Pingsdorfscherven en een opvallende Maaslandse scherf met radstempeldecoratie en loodglazuur geborgen. Een scherpe datering is lastig te geven maar het gebruik van de vloer moet op grond van de stratigrafie in de tweede helft van de 11e of de 12e eeuw liggen. Deze tweede gebruiksperiode, na sloop- en verbouwingsactiviteiten, heeft ook twee onbruikbare C14-dateringen opgeleverd van 1237 ± 20 AD en 1225 ± 24 AD (door de afwijkende 12/13C-ratio eveneens (veel) te jong).
Dat brengt ons nogmaals op de vraag of de tufstenen aula tegelijk met de westgevel '*aus einem Guss*' gebouwd is of dat de nieuwbouw de verbouwing van de westelijke vleugel tot gevolg had. Als er al een tufstenen gebouw stond, waarvan de westmuur in het nieuwe concept werd opgenomen, dan zouden daar toch sporen in het westelijke deel van Renauds opgravingen gevonden moeten zijn. Ook als die bouw zich aan de waarneming van de opgravingen onttrekt, is het vreemd dat er geen sporen van afbraakpuin aanwezig zijn in het stratigrafisch intacte noordprofiel van werkput 1 in Renauds opgraving (zie 8.5.1). De bodem is hier tot 40 cm onder het maaiveld (i.e. tot 9,05 meter + NAP) vrijwel puinvrij. Ook de gelijke funderingsbreedte van 1 meter doet vermoeden dat het gehele gebouw, inclusief de westmuur, in één bouwfase tot stand kwam. De opvallende parallel in Deventer (de bisschoppelijke aula t.o.v. een oudere gebouwvleugel op 114 graden, zie 8.4.1.1.) ondersteunt deze hypothese. In 12.2.2 komen we nog terug op de functie van de westvleugel.

De oostmuur heeft slechts een relatieve datering opgeleverd. De aldaar aangetroffen muur kent drie bouwfasen, waarvan de jongste, de halfronde steunbeer, dateert uit de eerste helft van de 13e eeuw. De bouw en eerste herstel/verbouwing dateren dus van voor die tijd.
Al met al blijven de aanwijzingen voor een precieze bouwdatum schaars. De aangetroffen keramiek in de stratigrafie van werkput 3 levert nog de beste aanwijzingen. Het is een zuiver complex, zonder opgespit ouder materiaal. De eerste helft of het midden van de 11e eeuw is voor de bouw van de aula het meest waarschijnlijk. De eerste gebruiksfase strekt zich uit tot in de tweede helft van de 11e eeuw en het begin van de 12e eeuw en daarna werd de westvleugel verbouwd. De tweede gebruiksfase ligt in de 12e eeuw. De C14-dateringen zijn slechts relatief bruikbaar. Ze leveren, door hun overwegend te jonge dateringen (zie intermezzo), een datering *ante-quem*. De enige betrouwbare datering van afvalkuil 81 (1099 ± 47 jaar) geeft aan dat de eerste gebruiksperiode zich nog tot na 1100 kan hebben uitgestrekt.

Intermezzo: problemen met de C14-dateringen

De koolstof-14dateringen (C14 of ^{14}C) vormden een veelbelovende mogelijkheid om een objectieve datering van de bouw- en gebruiksfasen te krijgen van het tufstenen gebouwencomplex. Voor veel archeologische fenomenen is de C14-datering een goede indicator gebleken voor de ouderdom (zie overzicht). Echter bij de datering van de tufstenen aula traden dateringproblemen op die om nadere uitleg vragen. Hieronder volgt eerst een algemene uitleg over de methode, zoals beschreven in Wikipedia onder het lemma 'C14-datering'. In de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (NOaA) worden in hoofdstuk 4 de methode en problemen uitgebreider beschreven.[298]

Planten nemen deze licht radioactieve vorm van koolstof op via hun gaswisseling en bouwen deze in door hun fotosynthese en stofwisseling. Hierdoor krijgen dieren die van die planten leven de isotoop binnen, en vervolgens weer dieren die van dieren leven, enzovoort. Alle levende wezens hebben in hun lichaam dus nagenoeg dezelfde verhouding tussen 14C en de stabiele koolstofisotopen als bestaat in de atmosfeer.

Koolstof heeft twee stabiele, dat wil zeggen niet radioactieve isotopen: koolstof-12 (^{12}C), en koolstof-13 (^{13}C). Daarnaast zijn er zeer geringe hoeveelheden van het instabiele koolstof-14 (^{14}C) op Aarde. ^{14}C heeft een halveringstijd van 5736 jaar, ongeacht wat er chemisch met het materiaal gebeurt. Dat wil zeggen dat na 5736 jaar de helft van alle ^{14}C is verdwenen (veranderd in ^{14}N), na 2 maal 5736 jaar driekwart, en na 57.360 jaar 99,9%. ^{14}C zou al lang van de aarde verdwenen zijn als er niet een continue aanvoer van nieuwe ^{14}C-atomen is als gevolg van de kosmische straling die stikstof uit de atmosfeer omzet in de koolstofisotoop.

Zodra kosmische straling de atmosfeer binnendringt, ondergaat deze verschillende transformaties, waaronder de productie van neutronen. Deze neutronen spelen een rol in de reactie waarbij een van de stikstofatomen uit het stikstofmolecuul (N^2) gestoten wordt:

$^{1}neutron + {}^{14}N \rightarrow {}^{14}C + {}^{1}proton$

De grootste hoeveelheid van ^{14}C wordt gevormd op 9 tot 15 km hoogte. Het aardmagnetisch veld is van invloed. Het ^{14}C wordt vervolgens gelijk over de atmosfeer verdeeld en reageert met zuurstof tot koolstofdioxide (CO^2). Koolstofdioxide lost onder andere op in de oceanen, maar wordt ook direct door organisch materiaal op land opgenomen. De hoeveelheid ^{14}C die wordt gevormd is afhankelijk van de intensiteit van de kosmische straling. Voor ^{14}C-dateringen wordt doorgaans aangenomen dat deze straling constant is, en dat als gevolg daarvan de verhouding tussen koolstof-14 en de niet radioactieve koolstofisotopen ook constant is, namelijk ongeveer 1 deel per biljoen (*1 parts per trillion*). Voor een exactere ouderdomsbepaling kunnen schattingen van variaties in de kosmische straling gemaakt worden.

Zodra een organisme sterft, houdt de uitwisseling van koolstofbevattende verbindingen op, en neemt het gehalte aan ^{14}C dus (zeer langzaam, conform de halveringstijd) af.

Zoals alle radioactieve isotopen vervalt ^{14}C met een constante halveringstijd, die

298 Van der Plicht 2005.

(nagenoeg) niet door externe invloeden verandert.
$^{14}C \rightarrow {}^{14}N + {}^{0}ß$
Door het uiteenvallen van een neutron in een proton en een negatief geladen ß-deeltje (elektron, bètaverval), verandert ^{14}C in het niet-radioactieve stikstof-14 (^{14}N). De mate waarin dit verval al is opgetreden, kan vervolgens worden gebruikt om te bepalen hoe lang geleden het organisme is gestopt met het uitwisselen van ^{14}C met zijn omgeving.
Materiaal dat erg oud is (bijvoorbeeld steenkool), zal daardoor vrijwel geen ^{14}C meer bevatten. Met behulp van massaspectrometrie kunnen de relatieve gehaltes aan verschillende isotopen nauwkeurig worden bepaald.
Het radioactieve ^{14}C vormt dus een "klok" die tikt met een bekend ritme.

Calibratie
Een "ruwe" datering geeft een getal dat wordt uitgedrukt in jaren geleden ('before present', BP, i.e. het jaar 1950 AD). Deze ruwe BP-datering kan nog niet worden gebruikt als een exact aantal jaren, omdat de concentratie ^{14}C in de atmosfeer de afgelopen 50.000 jaar aan verandering onderhevig is.
Deze concentratie wordt beïnvloed door variaties in de intensiteit van kosmische straling, die worden veroorzaakt door zonnewinden. Bovendien zijn er substantiële reservoirs van koolstof in organismen, de oceanen, sedimenten op de zeebodem (vooral in gashydraten) en sedimentaire gesteenten. In al deze reservoirs is de isotopenverhouding anders dan in de atmosfeer. Door klimaatsveranderingen kunnen er veranderingen in de uitwisseling van koolstof tussen de reservoirs optreden, wat de isotopenverhouding in de atmosfeer kan beïnvloeden. De afgelopen decennia heeft de mens ook invloed op de isotopenverhouding in de atmosfeer gehad. Door kernproeven in de jaren vijftig en zestig werd de concentratie ^{14}C tijdelijk verdubbeld. Door verbranding van fossiele brandstoffen komt veel oude koolstof in de atmosfeer terecht, die vrijwel geen ^{14}C bevat.
Er zijn bepaalde onzekerheden die men in acht moet nemen bij de datering van organische materialen. Een in de archeologie bekende onzekerheid is het 'hardwatereffect'. Waterplanten krijgen een deel van de koolstof die ze opnemen, niet in de vorm van koolstofdioxide (CO^2) binnen, maar in de vorm van opgeloste carbonaten. Vaak zijn deze in water opgeloste koolstofverbindingen al erg oud, waardoor ze geen of veel minder ^{14}C bevatten. Dit geldt ook voor de dieren die zich weer voeden met dit soort waterplanten. Waterplanten en dieren die hiervan leven, lijken op basis van hun ^{14}C-datering ouder dan ze in werkelijkheid zijn. Mensen die geregeld vis (met name zeevis) eten, zullen ook aan dit effect onderhevig zijn. Het is bekend dat menselijke begravingen van met name kustbewoners vaak veel te oud worden gedateerd.

Het omgekeerde effect kan ook optreden en dat nu speelde dit onderzoek parten. Al in 1999 berichtte dr. Jan Lanting van het isotopeninstituut van de Universiteit Groningen in zijn toelichtende brief dat het gedateerde graanmonster uit een Karolingische brandlaag (zie 7.1.1) een opvallend hoge C13/12-ratio had. Het ging om GrN 23392: 1120 $\pm$ 25 BP (zie ook bijlage). De C13/12-ratio lag op -22.7 o/oo waardoor de datering van het graan waarschijnlijk te jong uitviel. Deze hoge ratio was voor Nederland uitzonderlijk, aldus Lanting. Hij

vroeg zich af of het om geïmporteerd graan kon gaan.
Bij drie van de vijf monsters, die de bouw, het eerste gebruik, de verbouw en tweede gebruiksfase van de westvleugel moesten dateren, bleek er eveneens een afwijking te zijn van de C13/12-ratio. De onderzoeker Chris Patrick, Deputy Director / Technical Manager van het onderzoeksinstituut Beta Analytic, Inc Miami (USA) berichtte op 24-02-2011 hierover het volgende:
HVDK109 yielded sufficient extracted collagen for dating, however when the C13/12 ratio was checked we noted that it was more depleted (more negative) than we would normally expect -21.9 o/oo. Typically the C13/12 ratio for most animals will range between -9 and -21 o/oo. C13/12 ratios more negative that -21 o/oo can indicate the presence of exogenous carbon compounds (like humic acids) that could not be removed by the pretreatments applied. If exogenous carbon is present it may bias the age typically in a more recent direction by some unknown amount. There are other reasons that the C13/12 can be depleted, like high fat diets, starvation, disease, partial heating or cooking of the bone, or some combination of all, but as this is not typically known by the researcher, it is difficult to know if the dating should be recommended. This particular bones' collagen appears to be darkly stained. Because of the combination of all these factors I would not recommend the dating of this sample unless you can accept a result that may be biased to some extent in the more recent direction. Unfortunately there is no way to predict how much if any bias there might be…it could be very small or very large.
Op dezelfde dag meldde hij dat monster HVDK-80 ook een afwijkend C13/12-ratio had: -22.2 o/oo. Op 27-04-2011 kwam het bericht dat ook monster HvdK-62-177 een te hoge C13/12-ratio had: -21.7 o/oo.
Alhoewel door Chris Patrick werd voorgesteld om de monsters niet te dateren, werd toch daartoe besloten. Een te jonge datering levert immers wel een *ante-quem*datering van de werkelijke ouderdom op.

Verder speelt nog een factor een rol die van invloed is op C14-dateringen in de volle middeleeuwen in het algemeen: de '*wiggle*', ook wel het dateringsplateau genoemd. Door de toename van de kosmische achtergrondstraling in bepaalde perioden levert de uitslag van de C14-datering in zo'n periode een bredere *range* van mogelijkheden op, uitgedrukt in de standaard-deviaties 1 sigma en 2 sigma. Een deviatie van ongeveer 50 jaar is heel gebruikelijk. De deviatiecurve toont dan pieken of heuvels maar in perioden met verhoogde kosmische achtergrondstraling vertoont de curve een plateau. De werkelijke datering van het monster valt daarmee in een lange periode. Bijvoorbeeld het gedateerde bot uit de insteek van de westmuur HvdK-80, dat dus ook nog eens te jong gedateerd is door een te hoge C13/12-ratio, dateert met een deviatie van 2 sigma tussen 1030 en 1210 AD.

Samenvattend heeft de C14-methode, toegepast om de bouw, het eerste gebruik, de verbouwing en het tweede gebruik van de westvleugel van de tufstenen aula te dateren, geen bruikbare dateringen opgeleverd. De dateringen vallen te jong uit en daarmee beschikken we slechts over een *ante-quem*datering, die ook nog eens heel ruim uitvalt door de '*wiggle*'.

Sample	Sample-type	Context	gemeentelijke code	C14-datering	13C/12C ratio	Conventioneel AD	Conventioneel BP	1 Sigma CAL AD	2 Sigma CAL AD
GrN-17043	menselijk bot	graf	Wa10-03	1320 +/- 35 BP		704 +/- 41	1246 +/- 41 BP	660-712, 746-758	652-770
GrN-17044	menselijk bot	graf	Wa10-06	1310 +/- 35 BP		704 +/- 41	1246 +/- 41 BP	660-712, 746-758	652-770
GrN-21320	runderpoot	graf	Wa10-06	1255 +/- 25 BP	-21.6 o/oo	734 +/- 34	1216 +/- 34 BP		
GrN-21294	houtskool	brandlaag	s-Gr2-15	930 +/- 30 BP		1095 +/- 46	855 +/- 46 BP	1030-1160	1020-1170
GrN 23392	verbrand graan	hutkom	Zu-St 957	1120 +/- 25 BP	-22.7 o/oo	928 +/- 32	1022 +/- 32 BP	892-902, 910-957	885-974
GrN 27785	dierlijk bot	hutkom	s-Gr'99-28	1060 +/- 50 BP		958 +/- 49	992 +/- 49 BP	899-917, 959-1021	885-1041
GrN 27786	dierlijk bot	afvalkuil	s-Gr'99-31	1260 +/- 50 BP		759 +/- 66	1191 +/- 66 BP	685-781, 791-807, 845-853	667-883
GrN 27788	dierlijk bot	gracht	HM56-47	1210 +/- 40 BP		799 +/- 63	1151 +/- 63 BP	777-883	691-897, 921-941
GrN 27789	houtskool	houtskool	Ko7-114	1255 +/- 60 BP		769 +/- 74	1181 +/- 74 BP	687-781, 791-823, 843-859	661-893, 927-933
GrN 27790	houtskool	hutkom	Ku1-45	1130 +/- 40 BP		905 +/- 54	1045 +/- 54 BP	889-979	781-793, 807-845, 853-995
GrN 27791	dierlijk bot	waterput	Ku1-58	1080 +/- 40 BP		948 +/- 43	1108 +/- 56 BP	897-921, 957-1001	893-1019
GrN 27787	menselijk bot	afvalkuil	HvdK-82	1310 +/- 50 BP		713 +/- 47	1237 +/- 47 BP	663-721, 745-771	643-781, 791-823, 843-859
GrA 27865	dierlijk bot	gracht	HM69-53	1210 +/- 40 BP		799 +/- 63	1151 +/- 63 BP	787-883	761-897, 921-941
GrA 27858	houtskool	gracht	HM'04-34	940 +/- 40 BP		1092 +/- 50	858 +/- 50 BP	1029-1157	
GrA 27859	houtskool	gracht	HM'04-41	820 +/- 40 BP		1210 +/- 35	740 +/- 35 BP	1189-1265	
GrA 27861	houtskool	gracht	HM'04-50	1765 +/- 40 BP		265 +/- 57	1685 +/- 57 BP	225-341	
GrA 27862	houtskool	gracht	HM'04-52	1170 +/- 40 BP		859 +/- 65	1091 +/- 65 BP	781-939	
GrA 27863	houtskool	gracht	HM'04-62	750 +/- 40 BP		1251 +/- 23	699 +/- 23 BP	1245-1291	
GrN 29069	hout	gracht	HM'04-35	960 +/- 40 BP		1081 +/- 51	868 +/- 51 BP	1020-1155	
Poz-25480	houtskool	gracht	HM63-26	1750 +/- 35 BP		289 +/- 45	1661 +/- 45 BP	240-265, 270-335	210-390
Beta-293525	dierlijk bot	insteek muur	HvdK-80	910 +/- 30 BP	-22.2 o/oo	1105 +/- 50	845 +/- 50 BP	1040-1100, 1120-1170	1030-1210
Beta-293526	dierlijk bot	afvalkuil	HvdK-81	920 +/- 30 BP	-21.3 o/oo	1099 +/- 47	851 +/- 47 BP	1040-1160	1030-1200
Beta-293527	dierlijk bot	afvalkuil	HvdK-82	1150 +/- 30 BP	-21.2 o/oo	883 +/- 56	1067 +/- 56 BP	880-900, 920-950	780-980
Beta-293528	dierlijk bot	leemvloer	HvdK-109	790 +/- 30 BP	-21.9 o/oo	1237 +/- 20	713 +/- 20 BP	1220-1270	1210-1280
Beta-297553	dierlijk bot	leemvloer	HvdK-62	810 +/- 30 BP	-21.7 o/oo	1225 +/- 24	725 +/- 24 BP	1201-1249	1170-1270
Beta-297554	houtskool	paalkuil huis	Zu-St 1001	1450 +/- 30 BP	-25.5 o/oo	604 +/- 25	1346 +/- 25 BP	579-629	560-650
GrN 33061	houtskool	kalkbrandkuil	Zu-St 1561	1125 +/- 25 BP		925 +/- 32	1025 +/- 32 BP	893-957	

Overzicht C14-dateringen

8.4.1.6 De kalkbrandkuilen

Voor het bouwen van de grote aula zijn enorme hoeveelheden kalkmortel aangemaakt. Deze kalk werd ter plekke gebrand in kuilen. Er zijn twee kalkkuilen gevonden die met de bouw van de tufstenen aula in verband gebracht kunnen worden. De eerste kuil is aangetroffen in werkput 1 en 3 van de opgraving van 1946 en is doorsneden door sleuf 1. Het spoor kwam pas in vlak D aan het licht omdat er een verstoring van een boomkuil boven zat. In vlak E en F tekent zich een kuil ('kalkput') af van ca. 2 x 2,70 meter (in E: S 277/331 en in F: S 452/507 zie afb. 8.49). In de profielen van sleuf 1 is duidelijk dat de laag kalk zich onderin de kuil bevindt (S 939, afb. 8.101). De bodem van de kuil zit op 7,45 – 7,60 meter + NAP. Daarop ligt een zandige vulling met kalkresten en daarop de boomkuilverstoring. Helaas zijn er geen dateerbare vondsten gedaan in de kuil zodat we over de datering niets met zekerheid kunnen zeggen. De ligging direct ten noorden van de aula doet een verband met de bouw van dit complex wel vermoeden.

Dat is anders met de tweede kalkbrandkuil. Deze bevond zich in de onderste vlakken van werkput 5 en 6 van de opgraving Zutphen-Stadhuis. De kuil is afgerond vierkant,vrijwel 4 x 4 meter (S 5.116/S 6.030). De doorsnede van de kuil in zowel het zuidprofiel 1 van werkput 5 als in een coupe in werkput 6 gedocumenteerd. De bovenzijde van de kuil ligt op 8,50 meter + NAP, het toenmalige maaiveld ter plaatse. De bodem ligt op 6,70 meter + NAP. De natuurlijke bodem is nog tot zeker 10 cm diep ingebrand (rood zand). Ook de wanden van

8.53: Ligging van de kalkbrandkuil in fase 2b van Zutphen-Stadhuis.

de kuil zijn aangebrand. De eerste laag van 5 tot 8 cm bestaat uit grove houtskoolbrokken. Daarop ligt een pakket van 10 tot 25 cm witte gebrande kalk en kalksteen. De kalksteen maakt meteen duidelijk dat het niet om de latere gangbare schelpkalkmortel gaat, maar om kalksteen uit de Eifel. De kalksteen is vermoedelijk afkomstig uit de midden-Eifel, de omgeving van Gerolstein en Daun. De steen bevat kenmerkende gidsfossielen, zoals de *spirifer brachiopode* en dateert uit het Devoon (416-359 miljoen jaar geleden). Dit is een opvallende constatering, omdat daarmee niet alleen het bouwmateriaal uit de Eifel en directe omstreken afkomstig is, maar zelfs de metselkalk.
Op de laag kalk(steen) ligt een vuil gemengd zandlaagje met houtskool en kalk. Vervolgens is de kuil gedicht met en pakket geroerd rivierduinzand. Dit zand lag vermoedelijk als uitgraafstort naast de kuil en is na het kalkbrandproces weer in de kuil geworpen.
Stratigrafisch dateert de kuil van (ruim) na de Vikingaanval van 882 en voor de aanleg van de wal (zie 8.4.5) in het begin van de 12e eeuw. Het vondstmateriaal bestaat uit enkele handgevormde scherven en Hessens-Schortensscherven, twee kogelpotscherven en twee Pingsdorfscherven. Alle scherven zijn afkomstig uit de vulling van de kuil en zal dus als opspit beschouwd moeten worden. De stratigrafische ligging van de kuil maakt echter wel waarschijnlijk dat de kuil uit de 11e eeuw moet dateren.
Met de C14-datering van het houtskool uit de kuil (eerste helft 10e eeuw) moet voorzichtigheid worden betracht. Gedateerd zijn enkele grote brokken houtskool van eiken die als brandstof bewust zijn geproduceerd in houtskoolmeilers.

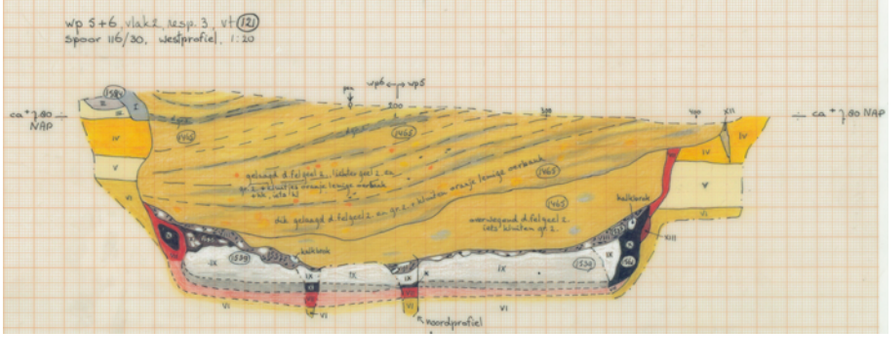

8.54:Veldtekening van de coupe door de kalkbrandkuil.

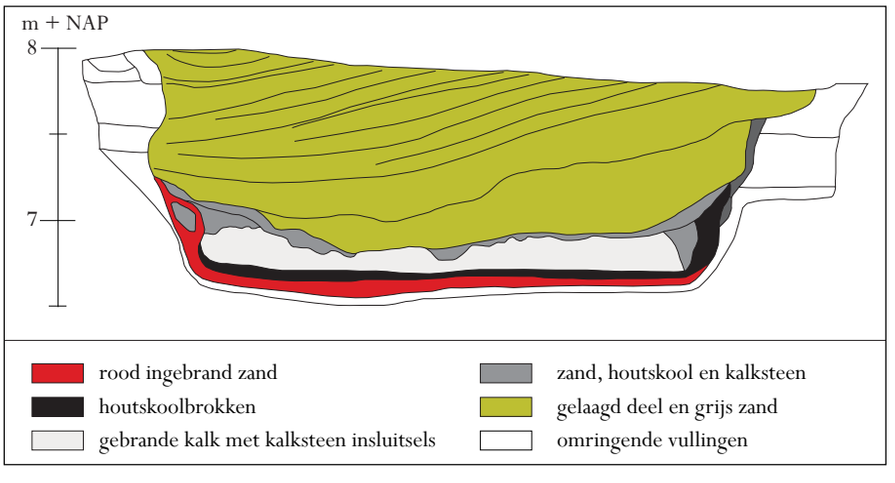

8.55: Kalkbrandkuil.

Het gaat om houtskool van fijn kernhout dat een hoge warmte produceert. Dergelijke meilers zijn rond Zutphen in zeer grote hoeveelheden aangetroffen en dateren uit de Karolingische tijd. Het geproduceerde houtskool bleek afkomstig te zijn van geselecteerde eiken die een gemiddelde leeftijd hadden van 100 tot 120 jaar.[299] De C14-datering van zo'n houtskoolbrok valt daardoor per definitie te oud uit ten opzichte van de werkelijke datering van de kalkbrandkuil. Kernhout is immers dood hout en voor een contemporaine datering zou men spinthout moeten dateren. De C14-datering kwam uit op 925 ± 32 AD (1 sigma 893-957 AD).[300] De kans is dus groot dat de datering van de kalkbrandkuil in de 11e eeuw ligt. Met de gemiddelde leeftijd van de tot houtskool verstookte eiken van de Looërenk zou dat in de eerste helft van de 11e eeuw zijn.
De omvang van de kuil en de herkomst van de kalksteen maken het zeer aannemelijk dat in deze kuil de metselkalk is gebrand voor de bouw van de aula.

8.4.2 Het bijgebouw ten westen van de tufstenen aula

De grote tufstenen aula had vooral een representatieve functie. Uit de schaarste van vondsten uit de 11e en 12e eeuw in de werkputten op het plein blijkt dat het gebouw niet intensief werd gebruikt. Men hield het in elk geval keurig schoon. Voor de ligging van de bijgebouwen komt slechts de west- en noordwestzijde van de tufstenen aula in aanmerking. Aan de noordzijde lag/ligt het plein, aan de oostzijde het kerkelijke immuniteitsgebied en aan de zuidzijde lag de steilkant van het rivierduin en de rivier zelf op korte afstand van het hoofdgebouw. Eigenlijk komt alleen het westelijk deel van het hofterrein in aanmerking. We zagen reeds in 8.4.1.1 dat op de westvleugel een ouder gebouw moet hebben aangesloten. De opgravingen in de kelders van Huize van de Kasteele zijn de enige waarnemingen in dit deel van het terrein, maar dan nog iets westelijker. Deze werkputten beslaan slechts enkele procenten van het totale gebied. In de tuinen van Huize van de Kasteele ('s-Gravenhof 6) en de naburige Hof van Heeckeren ('s-Gravenhof 4 - Kuiperstraat 9-13) kunnen/zullen dus nog belangwekkende sporen aanwezig zijn van de bijgebouwen van het complex. Toch is er wel iets van deze bijgebouwen gevonden. Slechts werkput 2 bevatte, door de hogere ligging ten opzichte van de overige kelderruimten, nog bewoningsniveaus van na de 10e eeuw. Direct onder de keldervloer kwam een uitbraakspoor aan het licht van de hoek van een tufstenen gebouw: S 102b/111. Zelfs de hoeksteen, een

8.56: Het documenteren van het noordoostprofiel met de muurresten van tufsteen van het bijgebouw.

8.57: Detail van muurrestant S 102a en uitbraakspoor S 102b in het noordoostprofiel.

299 Groenewoudt & Groothedde 2008.
300 GrN 33061.

hoekblok van tufsteen met afgeschuinde plint (zie hoofdstuk 9), kwam aan het licht. De zuidzijde van het uitbraakspoor was met een lengte van 2 meter in het vlak aanwezig, de westzijde met een lengte van 1 meter. In de westelijke zijde was nog een restant van een 40 cm dikke muur aanwezig: S 102a. Er resteerden nog twee tufsteenlagen metselwerk, bestaande uit forse tufsteenblokken van 10 tot 20 cm dikte. De muur was in kalkmortel gemetseld. De onderzijde van het muurrestant lag op 8,26 meter + NAP, de bovenzijde op 8,62 meter + NAP. Op de muurrest sloot de hoeksteen aan, maar die was tijdens de sloop losgebroken en ondersteboven achtergebleven. Ongetwijfeld is hier sprake geweest van kistwerk maar de muur is verder tot aan de onderzijde losgebroken. Er vlak bij lag een tufsteenconcentratie S 120c. Dit is geen fundament maar een deel van de slooplaag. Mogelijk is hier een los stuk muur gesloopt om de bruikbare stenen te verzamelen. Opvallend is het ontbreken van moerasertsbrokken, die veelvuldig als vullingsmateriaal, maar ook als 'metselsteen' werden toegepast.
Over de omvang van het gebouw is dus niets te zeggen. De sporen zijn bij de aanleg van de laatmiddeleeuwse kelders al opgeruimd. Wel is een forse tufsteenslooplaag aangetroffen net buiten het bestaande gebouw (zie 8.4.5). De reden van de slooplaag werd hier ook meteen duidelijk. Over het gesloopte gebouw werd de omwalling aangelegd. Aangezien onder de omwalling op andere plaatsen (in de profielen van Zutphen-Stadhuis, zie 8.4.5) ook een brandlaag is aangetroffen moet rekening worden gehouden met een verwoesting als reden van de sloop. Historisch is de verwoesting en de aanleg van de omwalling vermoedelijk te koppelen aan de oorlogen in de jaren 1122-1123 (investituurstrijd).
Wanneer is het gebouw verrezen? Er is een tufpuinhoudende laag aanwezig die als 'bouwlaag' kan worden geïnterpreteerd: S 98/106 (HvdK 27). Hierin zijn te weinig vondsten gedaan om de laag goed te dateren. De onderliggende laag, waarin de muur is ingegraven, HvdK 30, biedt uitsluitsel. Deze laag is te dateren in de tweede helft van de 11e eeuw (zie 9.2.2.1). Het bijgebouw zal dus op z'n vroegst in deze periode zijn gebouwd en maar zeer kort hebben bestaan.

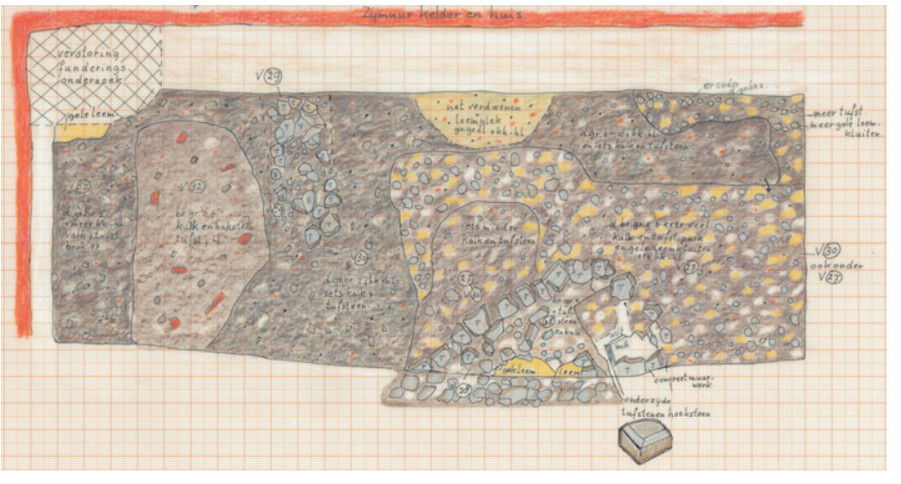

8.58:Vlaktekening van werkput 4, vlak 1 met de uitbraaksporen en muurresten van het bijgebouw.

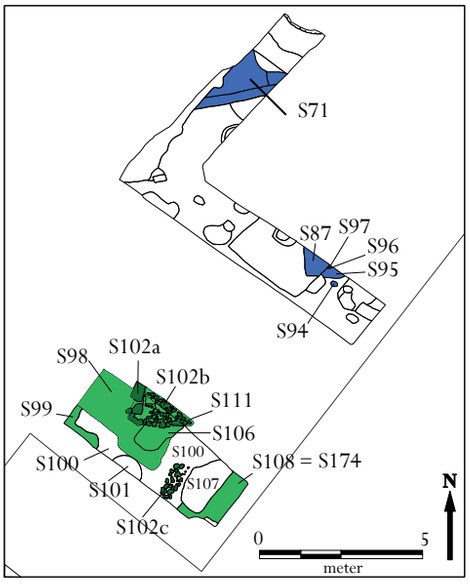

8.59: Alle-sporenkaart van werkput 1 (vlak 1) en werkput 2 (vlak 3) met de in de tekst genoemde sporen van het tufstenen bijgebouw. Blauw: 10e-eeuwse sporen; donkergroen: tufsteen (muurwerk, puinresten); lichtgroen: 11e-eeuwse sporen.

8.4.3 De kapittelkerk

Alhoewel de kerk niet de kern vormt van dit onderzoek, ontkomen we er uiteraard niet aan om enige aandacht te geven aan de Sint-Walburgiskerk.[301] De kerk is zowel historisch als bouwhistorisch van belang. De Zutphense *falsa* uit de 11e en 12e eeuw en de polemiek onder de mediëvisten gaan met name over de kwestie of deze kerk een eigenkerk van de graven van Zutphen was of een stichting door de Utrechtse bisschop Bernold. De kerk wordt in de geschreven bronnen in de 11e en 12e eeuw geregeld genoemd; dit in tegenstelling tot de palts/gravenhof, die niet genoemd wordt. En dat terwijl de kerk en de omliggende immuniteit wel deel uitmaakten van het paltscomplex: het lag samen met het hofterrein binnen de 12e-eeuwse binnenversterking (zie 8.4.5).

Slechts één opgraving vond plaats in de kerk (afgezien van tal van waarnemingen), namelijk in 1911 toen in het kader van de restauratie van de kerk een deel van de crypte werd opengegraven. Uit archivalische gegevens is bekend dat de crypte na de reformatie in 1595 is gesloopt en het hoogkoor genivelleerd tot het niveau van het middenschip. De crypteruimte werd daartoe opgevuld met zand en puin. Enkele bouwsporen van muurnissen (spaarvelden) van de crypte zijn heden ten dage nog in de basis van enkele koorpijlers te zien. De foto's en opmetingstekeningen van 1911 zijn zeer bruikbaar voor de interpretatie. Daar komen enkele schetsen uit 1895 bij van een eerdere graafactie in de crypte. In 1994 werd bovendien een Attisch basement uit de crypte ontdekt dat secundair in de kerkvloer was verwerkt. Op basis van deze gegevens kan een reconstructie van de tufstenen crypte worden gemaakt, die sterke overeenkomsten vertoont met de crypten van de Sint-Pieter te Utrecht, de Lebuïnus te Deventer en Sint-Maarten te Emmerik. De eerste twee kerken zijn gesticht door bisschop Bernold van Utrecht. De Emmerikse Sint-Maartenskerk werd nog door bisschop Adelbold gebouwd, die daarmee de trend zette voor deze herkenbare groep kerken in het Utrechtse diocees.[302] Dat maakt het aannemelijk dat deze fase met "Bernoldkenmerken' van de Sint-Walburgiskerk uit de 11e eeuw zal dateren.[303] De zij-ingangen van de Zutphense crypte wijzen bovendien op de aanwezigheid van zijkoren, die ook de andere Bernoldkerken kenmerken. Bouwhistorisch onderzoek in 1994 wees bovendien uit dat grote delen van het oostwerk van de

301 Met dank aan Karel Emmens en Aad Bastemeijer voor hun kritische commentaar.
302 Hundertmark 2012.
303 Bastemeijer 1997 (samenvatting van zijn doctoraalscriptie); Bastemeijer & Groothedde 1999, 38-41.

huidige kerk tot boven de gewelven tufsteenmetselwerk bevat van de eerste romaanse kerk. Op veel plaatsen is zelfs de daklijst nog bewaard gebleven.[304] Het gaat om het koor (met daaronder de crypte) en de transepten. Het metselwerk is kistwerk, dat bestaat uit een tufstenen binnen- en buitenschil met daartussen een mortelvulling waarin veel moeraserts verwerkt is. In zowel de zijmuren van het noorder- als het zuidertransept is het tufsteenmetselwerk met de kistwerkvulling tijdens de ontpleistering ten behoeve van de restauratie van de kerk in 1994 waargenomen en gefotografeerd. Hier werd ook duidelijk dat de hoekkolonnetten van de latere bouwfase uit de eerste helft van de 13e eeuw secundair in het oudere metselwerk zijn ingehakt. Ze behoren tot een grootscheepse verbouwing waarbij de kerk werd overwelfd. Dit vond plaats tussen grofweg 1215 en 1225 toen de kerk een geheel nieuw 'Keuls' (laatromaans en vroeg-gotisch) uiterlijk kreeg.[305] De toren volgde in diverse bouwfasen in de loop van de 13e eeuw.[306]

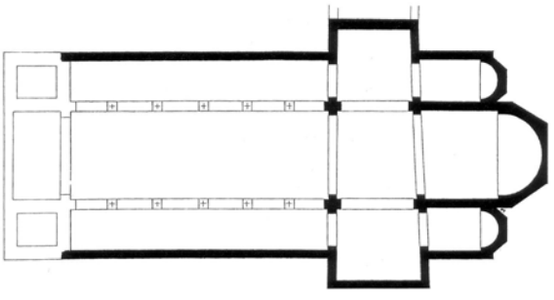

8.60: De plattegrond van de Zutphense 'Bernoldkerk' volgens Bastemeijer.

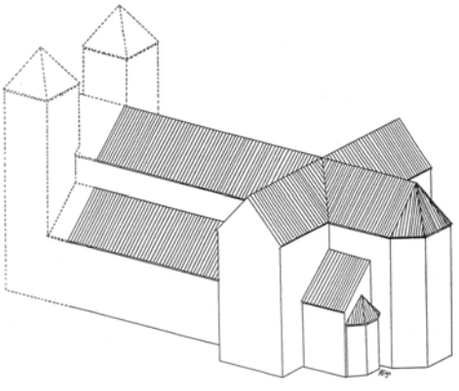

8.61: De Zutphense 'Bernoldkerk' volgens Bastemeijer.

Al met al leveren de bouwsporen een reconstructie op van de plattegrond van het oostwerk van de romaanse kerk op die sterke verwantschap vertoont met de Utrechtse Bernoldkerken. De omvang van de Zutphense kerk is aanzienlijk. De plattegrond van het oostwerk is vrijwel identiek aan de Utrechtse Sint-Pieterskerk, maar de Zutphense kerk is groter van opzet. De breedte van de noordelijke tot de zuidelijke kopgevel van het transept is ongeveer 30 meter, terwijl dat in de Utrechtse kerk ruim 26 meter bedraagt.[307] Merkwaardig is de asymmetrie in de breedte van de afzonderlijke transeptarmen: het zuidertransept is bij de kopgevel buitenmaats 11,05 cm breed (en 9,45 binnenmaats) en het noordertransept bij de kopgevel 9,90 meter breed (8,35 binnenmaats).[308] Deze afwijking van ruim een meter komt voort uit de scheve stand van de oost-

304 Ter Kuile 1958, 224. Ter Kuile dateerde de tufstenen bouwfase in de romano-gotische fase.
305 Bastemeijer 1999, 65-91.
306 Krijnen 2008, 11-45.
307 Janskerk = ruim 25 meter, Deventer = bijna 30 meter, vriendelijk mededeling Karel Emmens.
308 De maten zijn genomen op het eindpunt van de romaanse transepten vanaf de opmetingstekening van C. J. Willems van het architectenbureau Vos, Van Wely en ten Broeke te Velp in het kader van de restauratie van de kerk in de jaren negentig van de 20ste eeuw. De oudere gangbare plattegronden, ook die van ter Kuile, zijn te onnauwkeurig en bevatten opmetingsfouten. De afwijking on de breedte van de kopgevels van de transeparmen is dan ook in werkelijk minder dan de oudere gepubliceerde kerkplattegronden doen vermoeden.

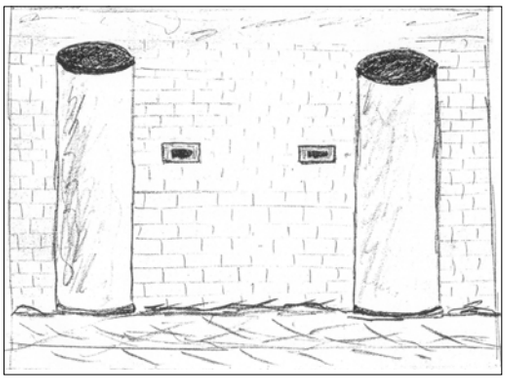

8.62: Schets van de westmuur van de crypte met twee zuilen, ontgraven in 1895.

8.63: Sporen van een van de noordelijke muurnissen van de crypte tijdens de opgraving van 1911.

8.64: Overzicht van de noordwesthoek van de crypte met de trap naar het nevenkoor tijdens de opgraving in 1911.

8.65: Linksonder een basement van een van de crypte-zuilen, rechtsboven de aanzet van een muurnis tijdens de opgraving van 1911.

8.66: Sporen van de noordoostelijke muurnis in de crypte tijdens de opgraving in 1911.

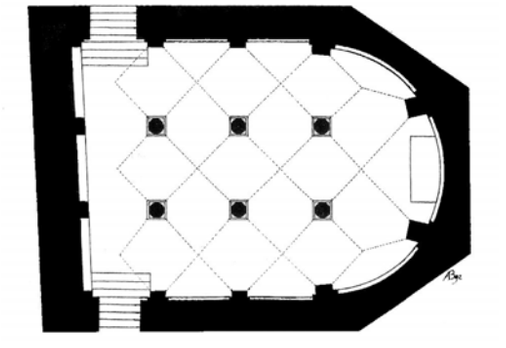

8.67: Gereconstrueerde plattegrond van de crypte.

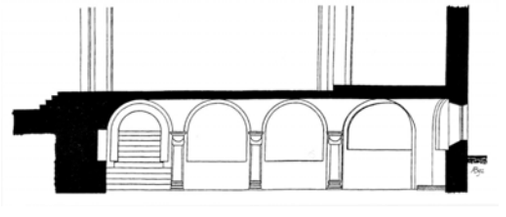

8.68: Gereconstrueerde doorsnede van de crypte.

gevel van de transepten. Bovendien is opmerkelijk dat het koor niet haaks op de oostelijke transeptmuur aansluit, maar ook met een kleine hoek. Een verklaring voor deze trapeziumvormige afwijking is tot op heden niet gevonden. Ter Kuile vermoedde in 1958 dat deze afwijking in de plattegrond terug te voeren is op een oudere kerkfase.[309] Merkwaardig is dan dat de schuine lijn ook al in de westmuur van de 11e-euwse crypte aanwezig is. Toch komen we hieronder met een mogelijke verklaring, die vooral uitnodigt tot nader onderzoek naar de bouwsporen in de kerk om de hypothese te toetsen.

De totale lengte van de 11e-eeuwse kerk is moeilijk vast te stellen omdat er geen bovengrondse bouwsporen zijn overgeleverd van het schip en het westwerk. Maar met de gegevens van het oostwerk is, uitgaande van een identiek stramien van traveematen, een basiliek van ongeveer 60 meter lengte te reconstrueren. Bastemeijer ging uit van een dergelijke reconstructie van een complete kerk, maar zonder bouwsporen ten westen van de transeptarmen is dit zuiver hypothetisch. Het is namelijk ook denkbaar dat er in eerste aanleg geen bijbehorend romaans schip en westwerk was gebouwd. Dat westelijke deel van de kerk vormde immers, na de stichting van het kapittel, het parochiale deel nadat de kerk een 'dubbelfunctie' had gekregen. Wellicht stond hier nog lange tijd een oudere bouwfase, een bestaande parochiekerk, waarachter rond 1050 het nieuwe oostwerk, dat aan het kapittel toebehoorde, is gebouwd. Ook van de Sint-Maartenskerk te Emmerik is alleen het oostwerk bewaard.[310] Dat zou in Zutphen wel eens de verklaring kunnen zijn van de asymmetrie van de transeptarmen. Met een bestaande parochiekerk als uitgangspunt is er een nieuw, op zichzelf staand oostwerk voor het kapittel ontworpen waarvan de oost-oriëntatie van de as van het koor iets afweek van die van de oudere kerk. De kerkdelen sloten ter plaatse van de viering slecht op elkaar aan met de asymmetrische transepten tot gevolg. Dat de scheve lijn, i.e. het aansluitingspunt van beide kerkdelen, bij de oostmuur van de transeptarmen ligt, is logisch. Dat impliceert wel dat het 'contactpunt' van beide kerkdelen ook hier lag. De viering van de huidige kerk was tot de Reformatie de plaats waar het hoofdaltaar, gewijd aan Maria, stond. Dit kan een aanwijzing zijn dat het koor van de oudere parochiekerk ter plaatse van de viering van de huidige kerk lag en het Maria-altaar plaatsvast is gebleven.

8.69: De oostmuur van de noorderlijke transeptarm met muurwerk van tufsteen en moeraserts. Links is te zien dat het hoekbasement en colonnet in een bakstenen hoek is verwerkt dat secundair in de tufstenen muur is gehakt.

309 Ter Kuile 1958, 224.
310 Al moet daarbij worden aangetekend dat het oude westwerk goeddeels is verdwenen als gevolg van riviererosie door de Rijn. De kerk werd haaks op het oostwerk herbouwd.

Bij de bouw van het nieuwe oostwerk rond 1050 werd in deze hypothese het oude koor letterlijk omarmd door de nieuwe transeptarmen, waarna het oude koor werd gesloopt. De westmuur van de transeptarmen sloot haaks aan op het schip van de bestaande kerk.
Over de redenen van het anders oriënteren van kerken en koorpartijen is al veel geschreven en gediscussieerd.[311] Het fenomeen doet zich zeer vaak voor. De zonsopgang of de hoogste zonnestand van de datum van de patroonheilige, aan wie de kerk was gewijd, of die van belangrijke Christelijke feestdagen is de meest gehoorde theorie voor de oriëntatiebepaling van een kerkgebouw. Ook het verschuiven van de Juliaanse kalender ten opzichte van de werkelijke zonnestand wordt als oorzaak aangevoerd. Als beide zaken een rol speelden, is het lastig, zonder zeer nauwkeurige opmetingen, dit te controleren, maar onmogelijk is het niet. Reindinger heeft in diverse studies in Oostenrijk aangetoond dat de oriëntatie bepaald werd aan de hand van de zonsopgang op belangrijke feestdagen en dat koor en schip bewust op verschillende momenten werden georiënteerd met een asknik tot gevolg.[312] Hij was zelfs in staat om de datum en het jaar van het uitzetten van de kerken te berekenen aan de hand van de assen van het schip en het koor. Dit geven we toekomstige onderzoekers van de Zutphense kerk graag mee.

Het fraaist laat zich een heroriëntatie illustreren bij de Sint-Vituskerk van Hoog-Elten. De kleine 15,5 meter lange Hamalandse burgkerk werd kort na de stichting van de abdij in 967 naar het westen toe fors vergroot tot Ottoonse abdijkerk van 54 meter lengte. Binding schreef de heroriëntatie toe aan de '*Übernahme und Berücksichtigung älterer Bauten*'.[313] Maar er zijn bij de opgravingen geen gebouwen aangetroffen die daar in de weg stonden. De heroriëntatie valt wel samen met het belangrijke moment van hervorming van allodiale burgkerk tot rijksabdij. De oude burgkerk was gewijd aan Johannes de Doper en stond in de traditie van de Heilig-grafkapellen. De nieuwe abdijkerk werd gewijd aan Sint

311 Haslinghuis 1970 vermeldt onder het lemma '*Orientatering*': (L. *Oriens*: oosten) aanleg volgens de z.g. Heilige linie, het naar het oosten richten van van de lengteas van een kerkelijk gebouw. De oudste christelijke kerken in Rome hadden de apsis en het altaar in het westen. Sinds de 5e eeuw werd echter het Griekse gebruik om het sanctuarium aan de oostzijde te plaatsen meer en meer nagevolgd. Tenslotte werd dit gebiedend voorgeschreven (elders in Haslinghuis (onder het lemma 'koor') is vermeld dat dit ca. 800 was). Een veelbetwiste vraag is die van de soms vrij belangrijke declinatie of afwijking van de asrichting van de oost-westlijn. Was dit het gevolg van inferieure meetinstrumenten of schommelingen van de magnetische pool? Er is ook gedacht aan de zonsopgang op de dag van de patroonheilige. Aan de breking van de kooras t.o.v. die van het schip is ten onrechte een symbolische betekenis toegeschreven*).
*)Onder het lemma 'architectuurtheorie' staat hierover: Sleutel hiervan is de eenheid Kerk-kerkgebouw. Zij is gericht op de symbolisch-allegorische zin van beide, als het mystieke gekruisigde lichaam van Christus, als de heilige stad der openbaring (Jerusalem), als afspiegeling van Christus' leven en dood enerzijds, maar ook van de hele heilsgeschiedenis van schepping tot jongste dag. Zo heeft het kerkgebouw een hoofd, een kroon of krans, armen, leden. De twaalf koorpijlers, met een wijdingskruis gesigneerd, zijn de apostelen, de dragers van de kerk. De vier kruisingspeilers zijn de evangelisten, de vensters kerkleraren of -leringen, Christus is de sluitsteen enz. De bronnen van deze symbolenleer zijn Joh. Scotus Erigena (IX), die abt Suger inspireerde bij de bouw van de kerk van St.-Denis (begonnen 1137), Rabanus Maurus van Fulda (c.856), Honorius van Autun (c.1125,'Spiegel der Kerk' heet kenmerkend zijn hoofdwerk), Sicardus van Cremona (c.1200) en Durandus van Mende ('Rationale divinorum officiorum',c.1296). Architectuurhistorici uit XIX overschatten deze leer: een wellicht toevallige asbreking van het koor is uitgelegd als het terzijde genegen hoofd van de gekruisigde, een hagioscoop is de zijwond van Christus.
312 Reidinger 2001; Reidinger 2009. http://erwin-reidinger.heimat.eu/monographien.html
313 Binding 1986, 8-9.

Vitus. Het lijkt er op dat we de reden van de heroriëntatie hierin moeten zoeken.

Als we ons een voorstelling moeten maken van de oude parochiekerk, kunnen we, bij gebrek aan archeologische waarnemingen, slechts kijken naar contemporaine voorbeelden, zoals de bestaande 10e- en 11e-eeuwse kerken van bijvoorbeeld Oosterbeek, Andelst, Etten (Gendringen) en Angerlo en opgegraven kerken van Zelhem en Lochem.[314] Deze kerken (met meer voorbeelden buiten de regio) hebben gemeen dat ze bestonden uit een rechthoekige zaalbouw (al dan niet met zijbeuken) die beëindigd werd door een versmald rechthoekig koor. Bij de kerkplattegrond van Zelhem is eveneens sprake van een iets andere oriëntering van het jongere koor ten opzichte van het oude koor. Een dergelijke bouw kunnen we ons in Zutphen ook voorstellen. Tegen het rechthoekige oude koor zou dan, hypothetisch, de crypte van de kapittelkerk gebouwd.[315]

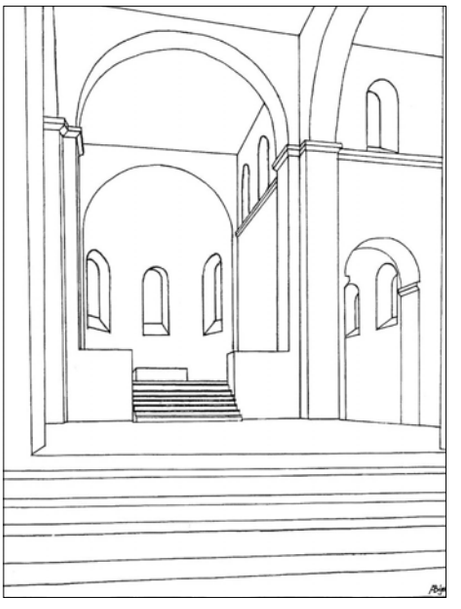

8.70: Zicht op het hoogkoor vanaf het middenschip.

De primaire basilicale opzet van het schip van de Zutphense kerk zou aldus bij de bouwfase tussen 1215 en 1225 verrezen zijn en niet, zoals Bastemeijer vermoedde, al in de 11e eeuw een basilicale voorganger hebben gehad.[316] Dit valt zeer goed te rijmen met de explosieve bevolkingsgroei die Zutphen na de stadsrechtverlening doormaakte. Er zal al zal er heel snel de behoefte geweest zijn aan een grotere parochiekerk. Het 11e-eeuwse oostwerk van het kapittel werd als uitgangspunt gebruikt om de kerk te vergroten. Daarbij werd het oostwerk ook meteen overwelfd en gemoderniseerd.

De Sint-Walburgiskerk, althans het kapitteldeel, was vermoedelijk oorspronkelijk gewijd aan Sint Pieter, een patrocinium dat in het bisdom Utrecht vaker voorkwam en ook tot de vroege heiligenverering in het bisdom behoorde. Het vormt een aanwijzing voor een mogelijk vroege stichtingsdatum van de kerk.[317] De *falsa* van 1059* en 1105* spreken over de kerk van Sint Petrus en Walburga, het *falsum* van 1134* over Maria, Petrus en Walburga. Maria was in de middeleeuwen de stadspatrones van de Zutphense parochie - zoals Maria in veel steden de stadspatrones was, o.a. Utrecht en Deventer. Het Petrus-patrocinium

314 O.a. Ter Kuile 1958. Daarbij moet worden opgemerkt dat veel dateringen lang geleden zijn gegeven en inmiddels omstreden zijn. Ze zijn zelden gebaseerd op harde archeologische en bouwhistorische data.

315 Karel Emmens wijst op de vergelijkingen met de Maartenskerken in Kerkdriel en Zaltbommel, uit mogelijk deze periode (11e-12e eeuw), die qua grootte ook lijken op de Utrechtse kerken (Kerkdriel zaalkerk met versmald koor, Zaltbommel kruiskerk of kruisbasiliek met crypte), en Arnhem, de Sint-Eusebius, destijds Maartenskerk. Deze kerken worden door hem op dit moment onderzocht en gepubliceerd.

316 Bastemeijer 1999, 68-81.

317 Te denken valt aan de Utrechtse Sint-Pieterskerken van Utrecht, Woerden en Leiden.

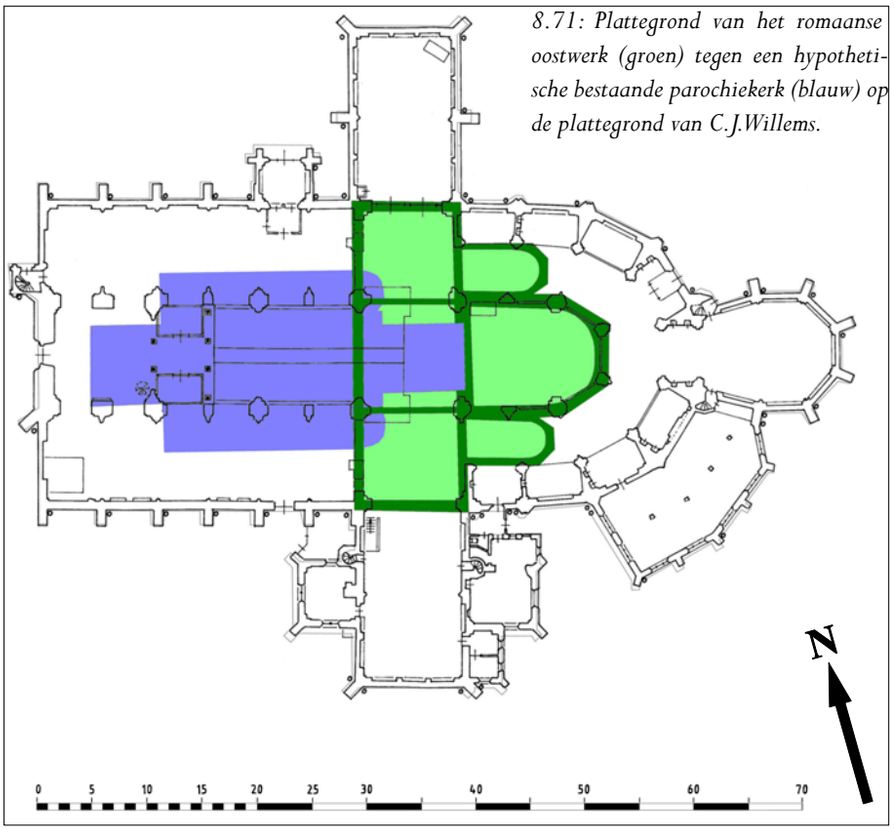

8.71: Plattegrond van het romaanse oostwerk (groen) tegen een hypothetische bestaande parochiekerk (blauw) op de plattegrond van C.J.Willems.

gold waarschijnlijk het kapittel. De wijding aan Walburga kwam daar vermoedelijk tijdens de herinwijding van de kerk in 1105 door bisschop Burchard bij.[318] Burchard zou vanuit zijn persoonlijke band met de relieken van Walburga de de door hem gewijde kerken in Zutphen en Groningen aan deze heilige hebben gewijd.[319] Walburga heeft Petrus als belangrijkste patrocinium in de loop van de 12e eeuw verdrongen. Mogelijk was Petrus te 'Utrechts' en beantwoordde de Walburga-identiteit aan de schijn van een eigenkerk. De jongere Walburga-wijding was immers verbonden aan Otto's herbouw in 1105.

Bisschop Bernold wordt in 1046 landheer van het noordelijke graafschap in Hamaland, waarin Zutphen en Deventer liggen (zie 7.2). De eerste vermelding van het Zutphense kapittel in 1059* in de Zutphense *falsa* is dan ook niet toevallig. Prefect Godschalk van Zutphen, die de beschermvoogd van het Utrechtse bisdom (*advocatus ecclesiae Traiectensis*) was, moet in de vermoedelijke lezing van het oorspronkelijke document gezien worden als wereldlijk voogd over de kapittelkerk en haar goederen.[320] Een datering van de romaanse kapittelkerk, zoals door Bastemeijer, betoogd, rond het midden van de 11e eeuw lijkt dan voor de hand te liggen. De vermelding van 1105*, waarin de kerk na een brand werd herbouwd door Otto de Rijke en opnieuw werd gewijd door bisschop Burchard, moet in deze lezing betrekking hebben op een renovatie. De veronderstelling van Jongbloed dat een Bernold-achtige kerk nog geen Bernoldkerk is, in een poging om de burcht Zutphen, en ook de Zutphense kapittelkerk, te

318 Bastemeijer & Groothedde 1999, 40-41.
319 Boersma 1990, 185-186 & 188-191.
320 Bastemeijer & Groothedde 1999, 41-45.

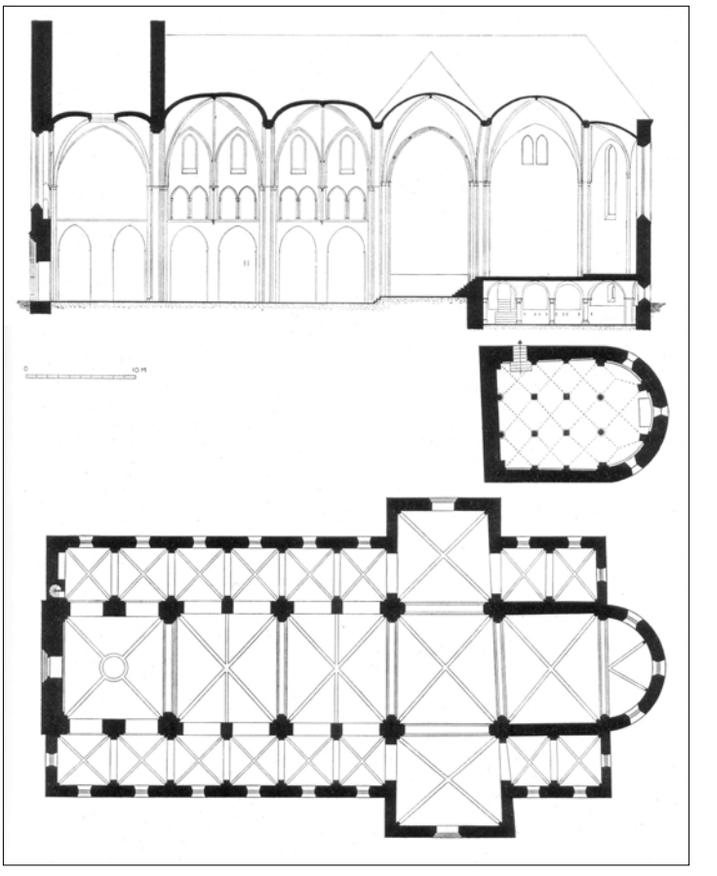

8.72: Reconstructie (plattegrond en lengtedoorsnede) van de 13e-eeuwse kerk naar Ter Kuile 1958.

verklaren als een respectievelijk allodiaal goed en eigenkerk van de Zutphense graven, is door auteur dezes in een reactie onwaarschijnlijk geacht.[321]
Er is echter één zwak punt in de toewijzing aan bisschop Bernold als bouwheer. Op het grafschrift van bisschop Bernold worden de Utrechtse kerken en de Deventer kerk als wapenfeiten vermeld, niet de Zutphense en Emmerikse bouwwerken. Als we de oorkonde van 1059* op de letter lezen, staat er dat het onderhavige geschil (over de Lochemse tienden en de 'Sielland'-tiend) speelde *inter predecessores nostros et dominos Sutphaniensis oppidi*, tussen de voorgangers van bisschop Willem van Utrecht en de voorgangers van Godschalk van Zutphen.[322] Met andere woorden, de bron van het geschil, en daarmee het bestaan van het Zutphense kapittel, lijkt niet uit de tijd van bisschop Bernold te dateren, maar minstens uit de tijd van bisschop Adelbold van Utrecht, vóór 1027. Moet de stichting van het Zutphense kapittel en de bouw van het oostwerk dan gezocht worden rond 1025? Juist in deze tijd poogde keizer Hendrik II uit de Hamalandse boedel meerdere graafschappen onder te brengen bij Adelbold, waaronder Drenthe. In die jaren speelde ook Otto van Hammerstein, in 1031 vermeld als 'graaf van Zutphen' en volgens Hendrik II onwettig getrouwd met de Hamalandse erfdochter Ermgard, een rol (zie 7.2). De oorzaak van het oude geschil zou kunnen zijn dat Adelbold daadwerkelijk enige tijd over de Zutphense burg en het noordelijke graafschap in Hamaland heeft beschikt en daar een kapittel heeft gesticht. Hij moest daarvan weer afstand doen toen Otto van Hammerstein vrede sloot met de nieuwe keizer Koenraad II en zijn huwelijk wettig werd

321 Jongbloed 2006; Groothedde 2006a.
322 Harenberg 2003, 1059-07-16.

verklaard. Ook Gozelo I van Verdun sloot vrede met Koenraad en kreeg alsnog Drenthe en zo bleef Adelbold met lege handen achter, maar was er wel een bron van onenigheid ontstaan over de aan het Zutphense kapittel toegewezen goederen.
Of het oostwerk van de kerk uit ca. 1025 dateert, is niet bewijsbaar en eigenlijk ook niet waarschijnlijk. Het is immers goed mogelijk dat het oostwerk tot stand kwam kort voor 1105, ten tijde van de herbouw/renovatie van de kerk. Als we hier naar de letterlijke tekst van het *falsum* van 1105* kijken, staat er: *a fundamento post incendium reformaverat*, na de brand op het fundament herbouwd.[323] Dat lijkt eerder te wijzen op de nieuwbouw van het kapitteldeel van de kerk en dat zou pleiten voor een datering rond 1100 voor het nog bestaande deel van het oostwerk. Bisschop Burchards betrokkenheid (hij wijdde de kerk in en voegde het Walburga-patrocinium aan de kapittelkerk toe) heeft waarschijnlijk geleid tot het bouwconcept dat erg op de Utrechtse oostwerken leek.[324] Het was per slot van rekening een (waarschijnlijk) Utrechts kapittel waarvan de herbouw door de Zutphense kapittelvoogd werd georganiseerd en mogelijk medegefinancierd. In het falsum werd Otto, uiteraard, als bouwheer van zijn eigenkerk opgevoerd, waarbij de bisschop 'op uitnodiging van de graaf' de kerk kwam inwijden.
Tot slot laten we nog ons licht schijnen op de vermelding van de kerk in het falsum van 1134*.[325] Hierin wordt de kerk vermeld als *basilica Suthfaniensis*. Het is ook de enige oorkonde waarin de drie kerkwijdingen samen worden genoemd, ook dus die van de parochiekerk: *sancte genetrici Marie et beato Petro apostolorum principi et venerabili virgini Walburgi in prebendam canonicorum basilice Suthfaniensis*. Harenberg wijst op de merkwaardige schrijfwijze van *Suthfania* en *Suthfaniensis* (en meer opvallende zaken, normaal bezigt de falsaris *Sutphania* en *-ensis*) die wijzen op het feit dat deze tekstpassages uit een echte (voor)oorkonde zijn overgenomen. De kerk wordt dus in 1134 aangeduid als basiliek, en op zijn minst in de tijd van de vervalsing aan het eind van de 12e eeuw had die duiding nog betekenis, maar dat was dan vooral een typering van de status van de kerk als 'belangrijke' of 'grote' kerk, niet als basiliek in de betekenis van de bouwkundige verschijningsvorm in de architectuurhistorie. Het oostwerk had nog niet de basilikale opzet van de 13e-eeuwse kerk, al werd het wel de opmaat naar die opzet en vorm in de 13e eeuw.

Bovenstaande bijdrage is een poging om de discussie over de vroegste bouwgeschiedenis van de Zutphense kerk nieuw leven in te blazen. De context van de uitwerking van de opgravingen op en rond het plein 's-Gravenhof is hiervoor een goede aanleiding maar de kerk is, zoals gezegd, niet het hoofdonderwerp van het onderzoek. De hierboven geformuleerde hypothesen worden hieronder nog eens kort samengevat. Toekomstig archeologisch onderzoek in de kerk en bouwhistorisch onderzoek naar de bovengronds bewaard gebleven muurresten zullen ongetwijfeld nieuwe gegevens aan het licht brengen. Voor wat betreft de archeologie zal dat nog wel even duren; de ondergrond van de kerk is archeo-

323 Harenberg 2003, 1105-07-16.
324 De oorspronkelijke Utrechtse band komt zelfs in de falsa tot uiting door het prominente optreden van bisschop Willem (1059 en 1064), Burchard (1105) en Andreas (1133 en 1134) in de oorkondes.
325 Harenberg 2003, 1134-02-02.

logisch beschermd (archeologisch rijksmonument). Wellicht dat geofysisch onderzoek hier uitkomst kan bieden. De bovengrondse resten, met name die boven de gewelven, zijn echter direct voor onderzoek beschikbaar.

- De Sint-Walburgiskerk bevat aanzienlijke resten van een romaanse voorganger. Daarvan is het oostwerk en de crypte, waar het kapittel zitting had, aangetoond. De door diverse auteurs geconstateerde scheefstand van de transepten ten opzichte van het koor is mogelijk toe te schrijven aan een oudere parochiekerk, gewijd aan Maria, die een afwijkende oost-westoriëntering kende en waarachter het jongere oostwerk is gebouwd. Van de vaak veronderstelde totale nieuwbouw van de kerk met middenschip en westwerk door bisschop Bernold van Utrecht hoeft geen sprake te zijn.
- Het Zutphense kapittel is mogelijk rond 1025 onder bisschop Adelbold gesticht. De heren van Zutphen werden toen voogden van het kapittel. Dit leidde tot conflicten over de rechten van de tienden van de Zutphense kerk in de generaties erna. De laat-12^{e}-eeuwse 'falsa' draaien de rollen om. Hier claimen de heren/graven van Zutphen die rechten en worden ze door de bisschop (deels) erkend. In deze rolverdeling moesten de falsa het allodiale karakter van de kapittelkerk benadrukken.
- Het bestaande oostwerk werd waarschijnlijk kort voor 1105 naar Utrechts model gebouwd en in dat jaar door bisschop Burchard gewijd. Otto de Rijke moet gezien worden als de kapittelvoogd die de nieuwbouw organiseerde in opdracht van de bisschop. Het *falsum* van 1105* maakte Otto tot bouwheer van zijn 'eigenkerk'.

8.4.4 De heroriëntering van het paltscomplex.

De 'verstening' van het paltscomplex, en dan met name het hoofdgebouw, kent een opvallende trendbreuk met de voorgaande bebouwing. Het complex werd niet in de bestaande oriëntatie haaks op de straat (de Karolingische burgtopografie) gebouwd, maar werd 12 graden met de klok mee gedraaid. Het hoofdgebouw kwam daardoor wat scheef op het plein te liggen. De oriëntatie op de straat werd ondergeschikt gemaakt aan de nieuwe oriëntatie en die is duidelijk op de IJsseloever gericht geweest. Parallel aan de lange zuidgevel van de tufstenen aula lag de steilkant van het rivierduin en op korte afstand daarvan maakte de IJssel een bocht om het rivierduin heen. De zuidfaçade lag dus in het volle zicht vanaf de rivier en dat was klaarblijkelijk uitdrukkelijk de bedoeling. Men hield wel rekening met een gebouw dat vanuit de oude situatie is blijven staan en ergens in de tuin van Huize van de Kasteele stond. De westmuur van het nieuwe hoofdgebouw werd op de oude 'rooilijn' gebouwd om op dit bestaande gebouw aan te sluiten. De westmuur kreeg hierdoor een knik op de zuidwesthoek. Ook het westelijk daarvan gelegen tufstenen bijgebouw werd anders georiënteerd. Dat gebouw lijkt min of meer haaks op het hoofdgebouw te hebben gelegen, maar de te reconstrueren zijden zijn te kort en onscherp (vooral uitbraaksporen) om dat exact te bepalen.

Deze nieuwe topografie kan ook een andere aanleiding hebben gehad, dan het zicht vanaf de rivier. De nieuwe heer wenste nadrukkelijk af te rekenen met de oude hoofdbebouwing, i.e. met de oude machthebbers die er ooit resideerden. De heroriëntatie heeft hiermee mogelijk een politieke lading. Het bepalen van

8.73 Overzicht van alle tufstenen gebouwen op en rond het plein 's-Gravenhof, situatie 12e eeuw. Rechtsboven staat het tufstenen huis Raadhuissteeg 6 weergegeven.

de bouwheer, en diens politieke motieven, is sterk verbonden aan de datering van het gebouw. Dat is, zoals we zagen, geen eenvoudige zaak. Dat het gebouw in de 11e eeuw is gebouwd, lijkt het meest waarschijnlijk. En de keramiekvondsten maken een datering in de eerste helft of het midden van die eeuw waarschijnlijker dan in de tweede helft van die eeuw, maar daarmee hebben we nog steeds een redelijk kandidatenveld. In hoofdstuk 13 komen we daar op terug.

8.4.5 De omwalling en omgrachting van het paltscomplex

Toen Renaud zijn opgravingen in 1946 startte, was hij op zoek naar een vroeg voorbeeld van een versterkt huis, een kasteel, van de graven van Zutphen. Hij vond een paltsachtig gebouw, waarbij de vraag rees of dit gebouw een versterking er omheen heeft gekend. In hetzelfde jaar werden om de 3 à 4 meter boringen gezet in de Lange Hofstraat om de aanwezigheid van een wal of gracht vast te stellen. Het stratenpatroon vertoont immers allerlei concentrische lijnen die op oude versterkingen konden wijzen. Uit die boringen is vreemd genoeg niets gevonden dat op een versterking wees. Een zandopduiking (natuurlijk zand) ter hoogte van Lange Hofstraat 3 en een lichte depressie ter hoogte van de Kuiperstraat zouden op een versterking kunnen wijzen, maar de fenomenen liggen 35 meter uit elkaar. Reeds Peter Bitter zette vraagtekens bij de interpretatie.[326] De profielsleuf die Glazema in 1946 groef op de Groenmarkt leverde wel resul-

326 Bitter 1985-3, 72-77.

taat: een dubbele gracht. Ook die interpretatie bleek niet te kloppen, met dat verschil dat er wel sprake was van een gracht, maar een veel bredere en diepere. De door Glazema als schone grond geïnterpreteerde grachtbodem bleek de zandvulling te zijn van de Karolingische gracht[327] De tufstenen aula was dus versterkt, maar die versterking is nu geïdentificeerd als de Karolingische ringwalburg die in de 11e eeuw wel werd gerenoveerd. De wal werd verbreed en verhoogd en de gracht verbreed en verdiept. Mogelijk werd aan de noordelijke ingang van de oude ringwalburg een motte-achtige versterking toegevoegd.[328] De ringwalburg is in 7.1 afdoende beschreven.

Terug naar de boringen van 1946. Het is achteraf onvoorstelbaar dat men de wal, de tufstenen hofpoort en de gracht, die in 1994-1999 werden ontdekt, heeft gemist. De hofpoort wordt hierna (8.4.2) beschreven. De gracht en de wal om het paltsterrein en de immuniteit van de Sint-Walburgiskerk zijn in de opgravingen Kuiperstraat 9-13 (1993-1994), Zutphen-Stadhuis (1994, 1996-1997), Huize van de Kasteele (1994-1995) en Lange Hofstraat (1999) gedocumenteerd. De ligging van de versterking aan de west- en noordzijde is dus exact bekend, die aan de oostzijde is hypothetisch maar heeft in elk geval de kerkelijke immuniteit omgeven. De versterking had een hoefijzervorm en lag als een binnenburg in de oude ringwalburg. De gracht is gemiddeld genomen zo'n 15 meter breed (in de bocht 16,8 meter) en 3,20 tot 3,80 meter diep, uitgaande van een toenmalig maaiveld op ca. 8,30 – 8,50 meter + NAP (maaiveldgegevens van onder de wal, zie verder). De bodem van de gracht werd in de boringen onder Kuiperstraat 11 vastgesteld op 4,70 tot 5,00 meter + NAP. In de profielen van Kuiperstraat 9, werkput 3 werd het diepste punt bereikt tot 5,90 meter + NAP, maar dit was stellig nog niet de bodem. De boringen onder Kuiperstraat 11 vertonen een breed U-vormig grachtprofiel. De oudste vullingslagen zijn zandig van aard en bevatten scherven uit de 12e eeuw, de gebruiksperiode van de gracht. De demping van de gracht begon vanaf het begin van de 13e eeuw. Het dempingsmateriaal verschilt van plaats tot plaats, van zandig, tot lemig, soms puinrijk, mestig. Ook de hoeveelheid vondsten, feitelijk gedumpt stadsafval, verschilt sterk. Hieruit blijkt dat het dempen niet als één actie plaatsvond maar dat de gracht op zeker moment rond 1200 in onbruik raakte en door burgers aan de Kuiperstraat en Lange Hofstraat werd gedempt. Dat is ook de reden dat nog aanzienlijke resten van de aarden wal (zie verder) in de bodem behouden bleven. Bij het planmatig slechten van de versterking zou men de wal eenvoudigweg in de gracht hebben gespit. Het in onbruik raken heeft alles te maken met de stadsrechtverlening rond 1194/95 en de politieke gebeurtenissen die daar op volgden (zie verder). De graaf trok zich niet lang daarna terug als directe landheer met de Gravenhof als hoofdresidentie en de versterking werd prijsgegeven aan de verstedelijking. Rond 1250 vestigde de adellijke familie Van Bronckhorst zijn stadsverblijf, een representatief bakstenen zaalhuis, op de gedempte gracht. Rond 1300 waren de meeste huispercelen aan de Kuiperstraat tot op de gracht uitgebreid. Rond 1325 werden de bakstenen huizen Lange Hofstraat 3 en 5 op de gedempte gracht gebouwd en verrees aan de overzijde het stedelijke Vleeshuis (Lange Hofstraat 4) op de gracht.

327 Fermin & Groothedde 2006a.
328 Fermin & Groothedde 2006a; Groothedde 2006b.

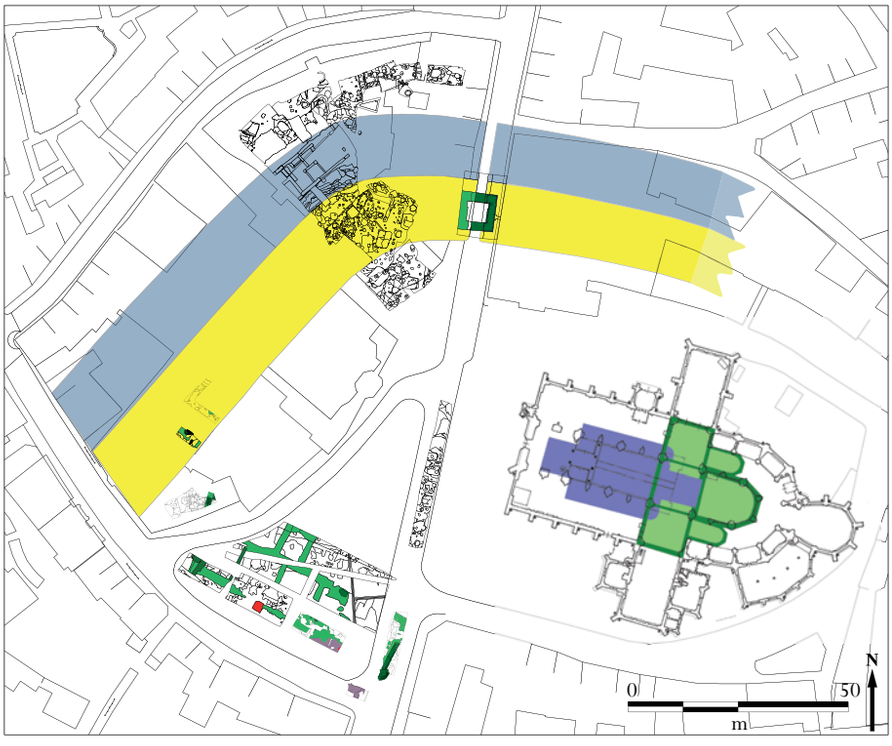

8.74: Overzicht van de omwalling (geel) en omgrachting (blauw) van het palts- en kapittelterrein, met de belangrijkste tufstenen gebouwen.

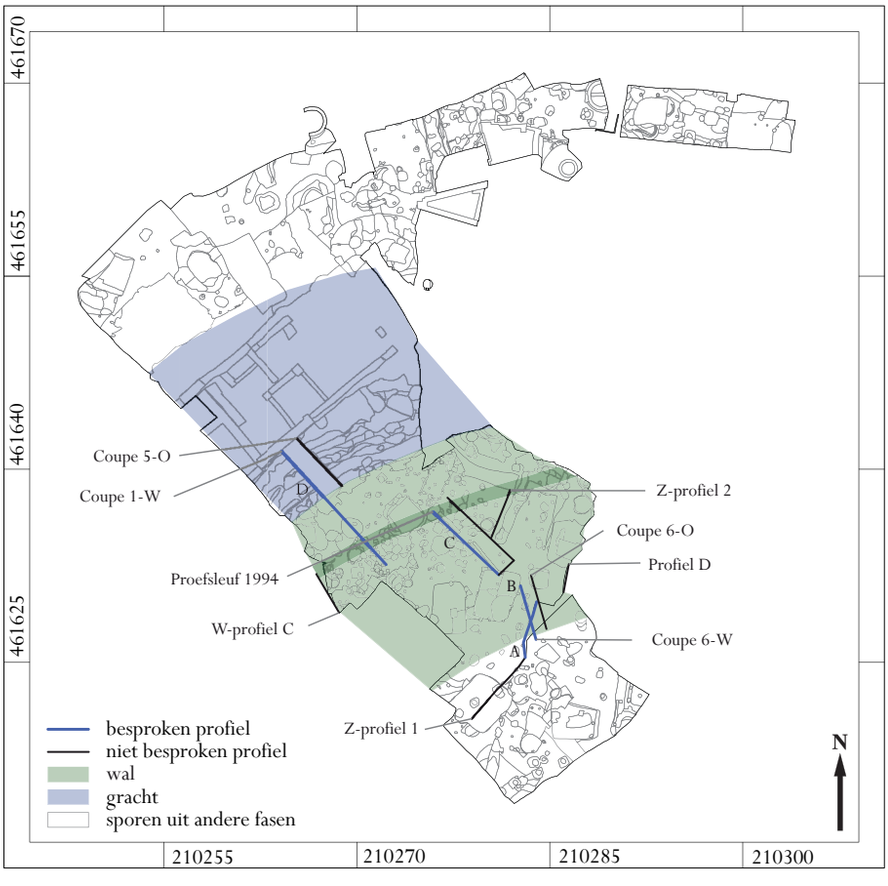

8.75: Zutphen-Stadhuis. De ligging van de omwalling (groen, met de kern van de wal donkergroen) en omgrachting (blauw) op grond van de grondsporen en profielen.

De bij de gracht horende verdedigingswal is in de bouwput van het stadhuis het best onderzocht. De basis van de wal ligt hier op 8,50 meter + NAP in profiel 1 van werkput 5 (tegen werkput 6) en op 8,30 meter + NAP in de overige profielen van werkput 5. In Huize van de Kasteele is de basis van de wal op 8,50-8,55 meter + NAP aangetroffen. Het tracé van de wal was dus min of meer vlak. Opvallend was dat het wallichaam op sommige plaatsen vrij hoog bewaard was gebleven. In de proefsleuf van 1994 in de (latere) bouwput van het nieuwe stadhuis zelfs tot een hoogte van 1,55 meter (8,30 tot 9,85 meter + NAP)! Bij de aanleg van een ondiepe vijverpartij in de tuin van de Hof van Heeckeren (Kuiperstraat 9-13) werd tot vrij dicht onder het maaiveld al walzand waargenomen. In deze tuin is dus een substantiele basis van de wal bewaard gebleven.
De wal was bekleed met een laag lichtbruine leem met een dikte van 25 tot 40 cm. De leembekleding was 'getand' in het achterliggende walzand verankerd om daarmee goed te hechten. Deze leemlaag voorkwam erosie van de wal die hoofdzakelijk was opgeworpen van rivierduinzand uit het grachttracé. In de profielen is fraai te zien dat het opwerpen van de wal een omgekeerde stratigrafie opleverde. De kern wan de wal wordt gevormd door dezelfde donkere grond die zich op dat moment op het maaiveld bevond, daarop liggen lichtere cultuurlagen met oudere opspitvondsten en naar boven en buiten toe worden de lagen steeds natuurlijker (rivierduinzand, oerbankresten en fluviatiele afzettingen van de Rijn). Aan de voet van de wal zijn de van de helling afgerolde kluiten grond en oerbank waarneembaar. In de bouwput van het nieuwe stadhuis werden uit profiel 2 in werkput 5 vier lakprofielen gehaald die de opbouw van de bewoningsniveaus en de wal vanaf de schone ondergrond laten zien. Twee ervan sieren nog altijd de gemeentelijke archeologische dienst.
Op enkele punten in de profielen kon een betrouwbare hellingshoek van het originele waltalud bepaald worden (in de kern van de wal is dat natuurlijk onbetrouwbaar).
De binnenzijde van de wal:

- De proefsleuf van 1994 zuidwestprofiel: 30 graden
- Werkput 5, coupe 6 oostprofiel (Zu-St 350): 30 graden
- Werkput 5, coupe 6 westprofiel (Zu-St 350): 40 graden

De buitenzijde van de wal, overgang gracht:

- Werkput 3c, vlak 1 coupe 1 westprofiel (Zu-St 567): 44 graden
- Werkput 3c, vlak 2 coupe 5 oostprofiel: 35 graden

8.76: Zutphen-Stadhuis. Foto van het zuidwestprofiel in de proefsleuf van 1994 met de brandlaag onder de wal.

8.77: Zutphen-Stadhuis. Coupe 6, oostprofiel met de voet van de wal met leembekleding en puinlaag van tufsteen en kalk tegen de wal.

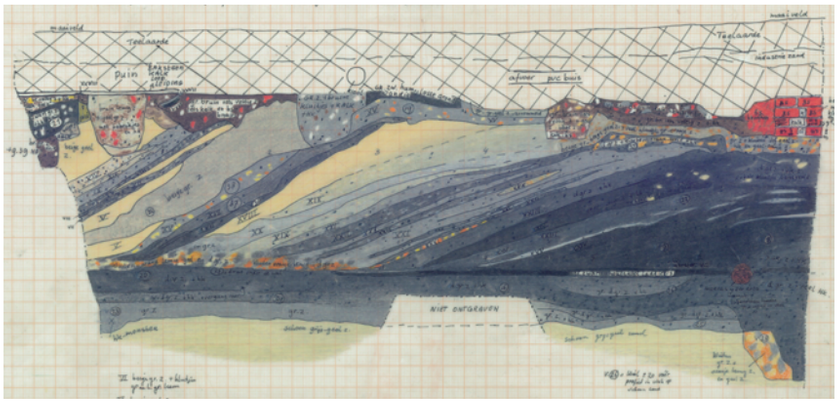

8.78: Zutphen-Stadhuis.Veldtekening van het zuidwestprofiel in de proefsleuf van 1994.

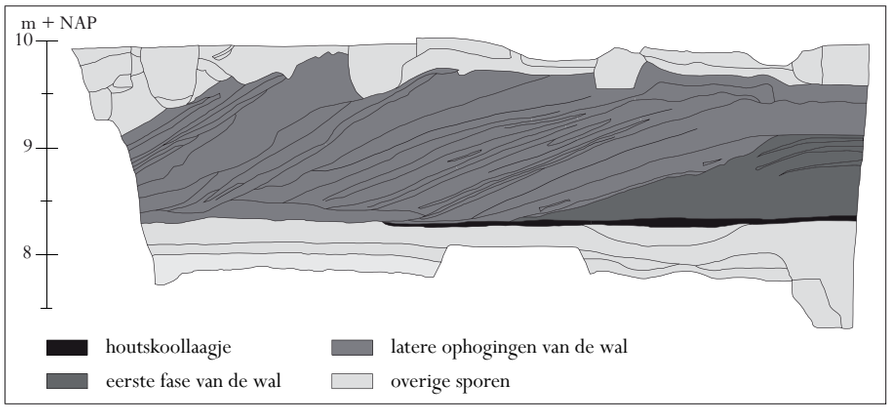

8.79: Zutphen-Stadhuis.Vereenvoudigde interpretatie van het zuidwestprofiel in de proefsleuf van 1994.

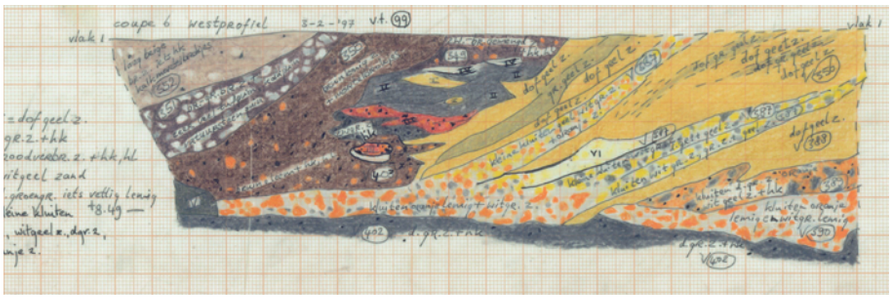

8.80: Zutphen-Stadhuis. Coupe 6, veldtekening van het oost- en westprofiel.

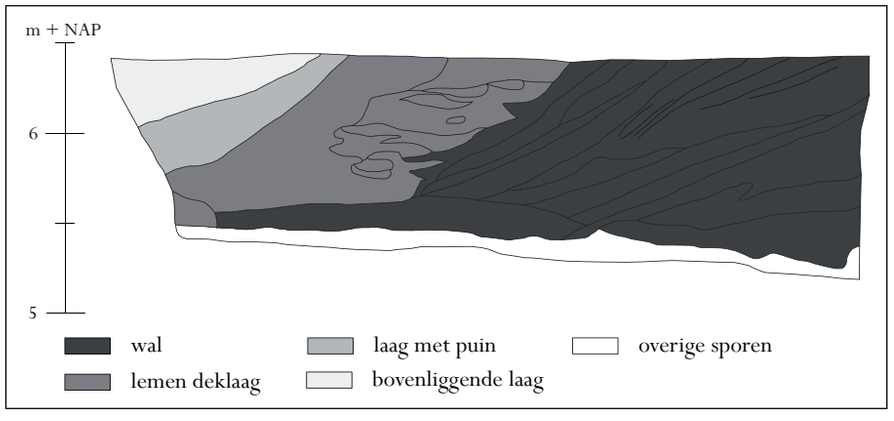

8.81: Zutphen-Stadhuis. Coupe 6.Vereenvoudigde interpretatie van het westprofiel.

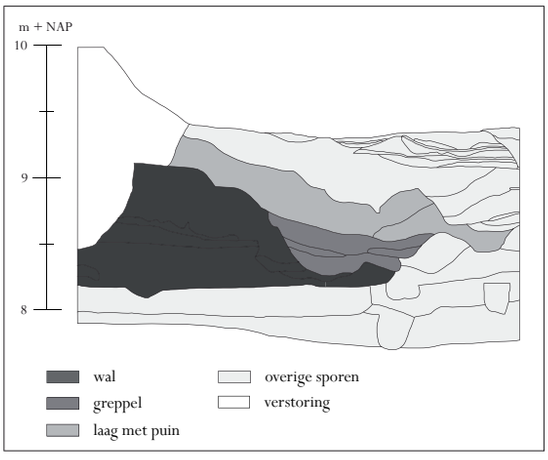

8.82: Zutphen-Stadhuis. Deel van het zuidprofiel 1 van werkput 5 met de voet van de wal met leembekleding en puinlaag van tufsteen en kalk tegen de wal.

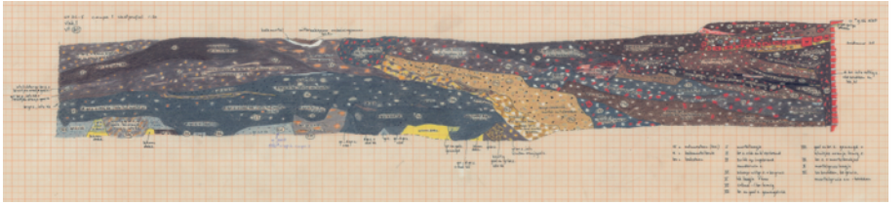

8.83: Zutphen-Stadhuis. Veldtekening van werkput 3c-5, coupe 1, westprofiel. Links is de wal, rechts de gracht, gescheiden door de puinhoudende resten van de leembekleding van de wal.

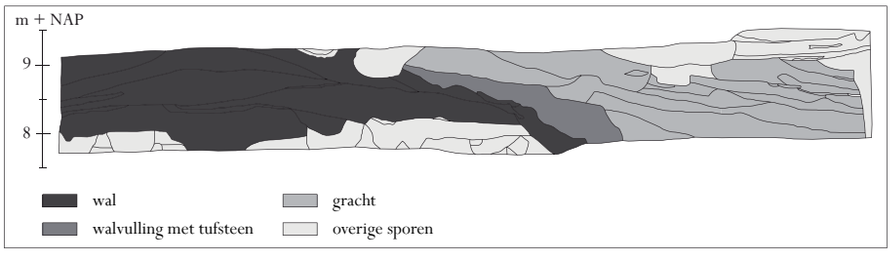

8.84: Zutphen-Stadhuis. Vereenvoudigde interpretatie van werkput 3c-5, coupe 1, westprofiel.

Alhoewel het aantal waarnemingen beperkt is en de getallen nogal variatie vertonen, lijkt de tendens te zijn dat de grachtzijde van de wal iets steiler was (35-44 graden) dan de binnenzijde (30-40 graden). Dat is vanuit defensief oogpunt ook te verwachten.

Als we uitgaan van de gemiddelde hellingshoek van binnen- en buitenzijde van de wal en een basis van 16 meter, dan zal de hoogte van de wal ca. 4,5 meter hebben bedragen. Bij die hoogte resteert bovenop de wal een plateau van 3 meter breedte waarop de palissade of borstwering heeft gestaan met een 'weergang' erachter.

Als het om een houten palissade ging, is daar niets van terug te vinden. De wal was immers 4,5 meter hoog en daarvan resteerde hooguit de onderste anderhalve meter. Maar het is goed mogelijk, zelfs waarschijnlijk, dat de borstwering in tufsteen was uitgevoerd. In werkput 5, profiel 1 (tegen werkput 6) is tegen de voet van de wal een 35 cm dikke puinlaag van tufsteenbrokken, keien, kalksteen, moeraserts en kalkmortel gevonden. De puinlaag ligt tegen het waltalud op en het puin is zo gesorteerd dat het van de wal afgerold moet zijn. Deze puinlaag is ook aanwezig in het oost- en westprofiel van werkput 5, coupe 6 (Zu-St 351). Ook hier ligt de 30 – 35 cm dikke puinlaag tegen het lemen talud van de

wal. Tegen het grachttalud van de wal is eveneens een puinlaag aanwezig (werkput 3c, coupe 1, westprofiel Zu-St 540/613, beigebruin zand met houtskool, mortel en tufbrokken). Dit talud reikte natuurlijk tot op de (niet onderzochte) bodem van de gracht, zodat daar het meeste puin te verwachten valt. De lagen wijzen op de sloop van een tufstenen bouwwerk óp de wal en dat kan alleen maar gaan om een borstwering met kantelen. Deze prestigieuze uitvoering van de binnenversterking sloot aan op een tufstenen poort in de Lange Hofstraat waarvan het bestaan in 1999 fysiek werd aangetoond (zie 8.4.2).
Hiervoor is reeds beschreven dat de gracht niet in één keer is gedempt maar geleidelijk na 1200 in onbruik raakte. In de loop van de 13e eeuw raakte de gracht definitief dicht en verstedelijkte vanaf de Kuiperstraat en Lange Hofstraat. De wal bleef echter op het grafelijke hofterrein liggen en is slechts afgetopt in de loop van de 13e eeuw. Aangezien hier geen stedelijke bebouwing verrees, kon de basis van de wal zich handhaven.
In alle profielen in de stadhuis-opgraving is direct onder de wal een brandlaag aangetroffen. De laag is hier gemiddeld 5 cm dik en bevat regelmatig brokken tuf en moeraserts. In de opgravingen van Huize van de Kasteele blijkt direct onder de wal een forse tufsteenpuinlaag aanwezig. Dit tufsteenpuin is onder meer afkomstig van het gesloopte (verwoeste?) bijgebouw uit werkput 2 van die opgraving. Brandlaag en puinlaag maken duidelijk dat de binnenversterking is aangelegd na een verwoestende agressie van buitenaf. In de publicatie van 1999 werd een historische gebeurtenis aangereikt die in Zutphen voor de verwoesting gezorgd kan hebben: de investituurstrijd en de lokale conflicten die er in de jaren 1122-1123 mee gepaard gingen (zie ook 7.2) .[329] Met name de belegering van Deventer door de bisschoppelijke troepen in 1122 zou ook op Zutphen zijn weerslag gehad kunnen hebben, temeer omdat het vrijvallen van de Zutphense grafelijke functie een belangrijk twistpunt vormde in de strijd. De aanleg van de binnenversterking rond 1125 markeerde daarmee de overgang van het Zutphense gravenhuis (na het kinderloos overlijden van graaf Hendrik van Zutphen rond 1120) naar het Gelderse gravenhuis (via Ermgard van Zutphen en Gerard II van Gelre rond 1130). In de tussenliggende periode heeft mogelijk Dirk, bisschop van Münster en jongere broer van Hendrik van Zutphen enige tijd de grafelijke functie bekleed (of Constantijn van Bergh, zie 7.2).
Ook in Deventer is binnen de reeds omwalde stad in de eerste helft van de

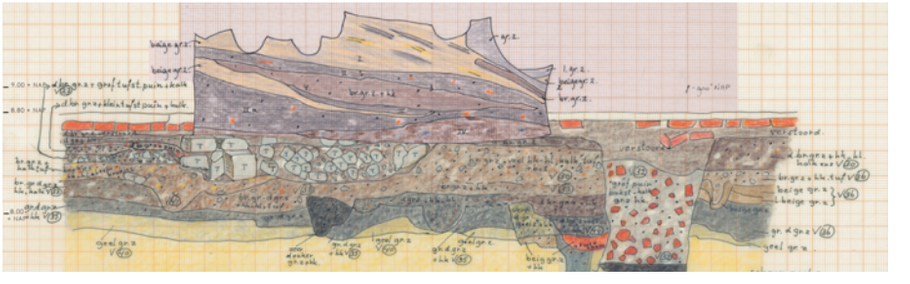

8.85: Huize van de Kasteele. Montage van de veldtekeningen van het noordwestprofiel in werkput 2 en het noordwestprofiel net naast werkput 2 buiten de kelders van het gebouw. Te zien is dat het wallichaam direct op de sloopresten van het bijgebouw ligt. De puinlaag is ook onder de wal aangetroffen, maar omwille van de montage weggesneden.

329 Bastemeijer & Groothedde 1999, 45-50.

12e eeuw een binnenversterking aangelegd rond de Sint-Lebuïnuskerk en bisschopshof.[330] In deze stad moet de bisschop van Utrecht, Godebold (1112-1127), de initiatiefnemer zijn geweest. Het was immers zijn klerikale domein dat defensief werd afgezonderd van de stad. De Deventer burgers hadden zich in 1122 aan de zijde van keizer Hendrik V geschaard en zich daarmee tegen hun bisschop gekeerd. De keizer beloonde de burgers voor hun trouw met het verlenen van privileges waaronder vrijstelling van grondbelasting. Dit was een ernstige aantasting van de bisschoppelijke macht in die stad. De Deventer binnenversterking is dan ook te beschouwen als een bisschoppelijke burcht binnen de op dat moment koningsgezinde stad. Dat scenario zou in Zutphen ook op kunnen gaan. Indien de binnenversterking direct na de oorlog in 1122 zou zijn aangelegd, dan zou de opdrachtgever ook de Utrechtse bisschop geweest kunnen zijn. Hij was immers bij het vrijvallen van de grafelijke functie de formele leenheer. Pas na 1125, toen de tegenkoning Lotharius van Saksen (uit het huis Süpplinburg) tot Rooms-koning wordt gekozen droeg hij de grafelijke macht in Zutphen over aan bisschop Dirk van Münster. Het terugbezorgen van de grafelijke functie in 'Zutphense' handen was de beloning voor de strijd die Dirk aan de zijde van Lotharius in 1122 had gestreden. In een andere lezing (Harenberg) zou bisschop Dirk in de *falsa* als heer van de Zutphense burg zijn bedacht en zat voogd Constantijn van Bergh op deze post (zie 7.2).

De ontmanteling van de binnenversterking hangt ook samen met enkele historische gebeurtenissen. Vanuit de stratigrafie is een datering 'rond 1200' niet scherper te krijgen. De laag direct op de puinlaag tegen de wal is nog het best te dateren in de vroege 13e eeuw (Zu-St 1072). Het bevat onder meer een '*Wellenfuss*' van een late Pingsdorfkan die sterk aan de opkomende kanvormen in protosteengoed doet denken en een scherf Vlaams rood hoogversierd aardewerk. De slooplaag van de tufstenen borstwering (V 351), waarin weinig diagnostische scherfjes Pingsdorf, Paffrath en kogelpot voorkomen, is dus net iets ouder. Het ligt voor de hand de ontmanteling van de binnenversterking te koppelen aan de stadsrechtverlening in 1194/95. Bij die gelegenheid trok de graaf zich, althans op papier, terug uit de stad als landsheer. Of dit meteen fysiek het geval was valt te betwijfelen. De voortdurende spanningen tussen Gelre en Utrecht werden tussen 1179 en 1202 vooral uitgevochten op de Veluwe en Deventer, waarbij

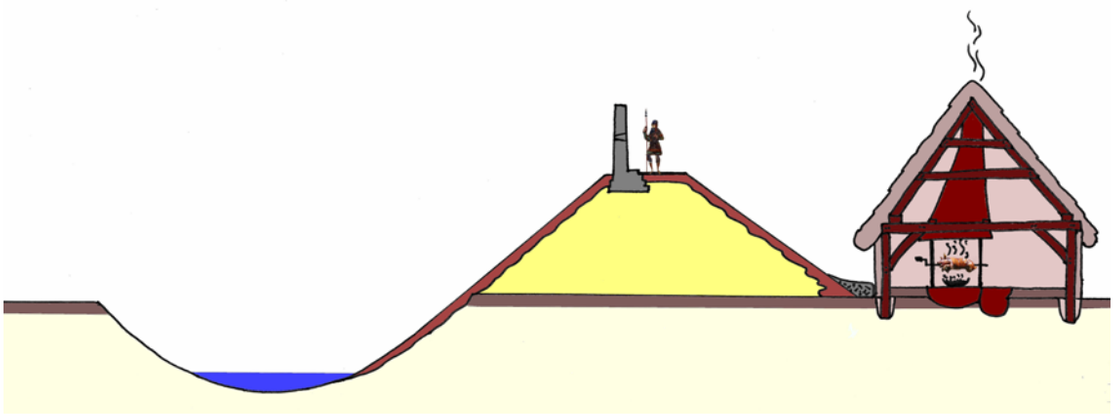

8.86: Zutphen-Stadhuis. Doorsnede door de gracht, de wal met tufstenen borstwering en de grafelijke keuken.

330 Groothedde 1996c, 131-134.

Zutphen als Gelderse uitvalsbasis diende.[331] De graaf had er dus alle belang bij in Zutphen aanwezig te zijn en zijn versterkingen op orde te hebben. Tot zeker 1200 was de grafelijke munt gehuisvest in Zutphen. In dat jaar veroverde de Utrechtse bisschop Diederik II van Are (1198-1218) Zutphen, nadat de Gelderse graaf Otto I een jaar eerder Deventer had bezet, met steun overigens van de Deventer burgers die hun landheer weer eens ontrouw waren. Bij de vredesonderhandelingen werd bepaald dat graaf Otto geen munten meer mocht slaan in Zutphen die bedriegelijk veel op die van Deventer leken. De grafelijke munt werd kort daarop verplaatst naar Arnhem (zie 11.2). Graaf Otto heeft vermoedelijk tot zijn dood in 1207 Zutphen als hoofdresidentie gebruikt. Zijn zoon Gerard IV bekrachtigde kort erna de Zutphense stadsrechtverlening maar verkoos bij voorkeur andere, nieuwe centra als Arnhem, Roermond en Venlo als residentie. De ontmanteling van de binnenversterking zal dus in de jaren na 1200 zijn gestart, mogelijk geholpen door de verwoestingen die de Utrechtse bisschop in 1200 aanrichtte.

8.4.6 De hofpoort

Na de opgravingen op het plein 's-Gravenhof in 1999 werd in het tracé van werkput 1 en 2 een dubbel riool (vuil en schoon water) aangelegd. In het verlengde ervan werd de rioolaanleg archeologisch begeleid omdat archeologisch voorgraven verkeerskundig niet mogelijk en wenselijk was. Bovendien moest ook het oude riool worden verwijderd en snelle aansluiting van de winkels, huizen en het stadhuis op het nieuwe riool was gewenst. Op 27 september werd tussen het oude en het nieuwe stadhuis een tufstenen fundering geraakt. Direct werden nauwkeurige waarnemingen verricht en werd het muurwerk ingemeten. Over de volledige lengte kon de oostmuur van een poortgebouw worden vrijgelegd. De rioolsleuf passeerde de poort precies door de poortdoorgang waarbij uiteindelijk wel wat metselwerk van de poortboogaanzetten werd beschadigd.

8.87: Lange Hofstraat 1999. De hoek van de tufstenen hofpoort komt aan het licht.

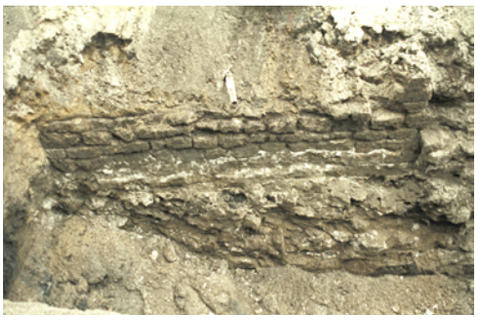

8.88: Lange Hofstraat 1999. Het interieur van de hofpoort. Het tufsteenmuurwerk ligt op een dik pakket puin gefundeerd.

331 Voor een overzicht van de politieke en militaire verwikkelingen in de periode 1179-1202 leze men Bastemeijer & Groothedde 1999, 53-56.

De sleuf leverde wel een fraai aanzicht op van de wijze waarop de poort was gefundeerd. De poort bleek op ruim een meter dik pakket puin van ruwe mortelbrokken, moerasijzererts, tufbrokken en natuursteen gefundeerd te zijn. Het onderste deel van dit funderingspakket was opvallend compacter en vertoonde kenmerken van kistwerk met een schil van tufstenen. Deze basis rustte op schoon rivierduinzand. De poortmuur op het funderingspakket zelf was uitgevoerd in kistwerk met een schil van tufsteen.[332] De bijzondere wijze van funderen vertoont overeenkomsten met de funderingsopbouw van de Proosdij te Deventer. Ook hier zien we een compacte aanzet van een fundering (met keien en twee tufsteenlagen) waarop een tweede funderingsbed (trachietsplinters en keien) is aangebracht.[333] Hierop staat het gebouw. Er is in Deventer een tweede insteek herkend met de gevolgtrekking dat het concept van het gebouw mogelijk wijzigde of dat er een bouwstop is geweest en men klaarblijkelijk opnieuw begon. Het is dan opvallend dat iets vergelijkbaars met het Zutphense poortgebouw is gebeurd, al kon hier door de omstandigheden geen insteek ontdekt worden. Een ingraving tegen de noordmuur van de poort moet als een uitgraafspoor (kuil) worden geïnterpreteerd en bevatte uitsluitend protosteengoed en Paffrath-aardewerk uit de eerste helft of het midden van de 13e eeuw (LH'99-13). Beide gebouwen moeten uit dezelfde periode dateren: de Deventer Proosdij uit omstreeks 1130[334], het Zutphense poortgebouw, als deel van de omwalling, rond 1125. Enige archeologische houvast voor deze datering biedt het Pingsdorf- en kogelpotaardewerk van onder de poortfundering. Het complexje is niet nader te dateren dan 10e of 11e eeuw (LH'99-27).

De oostmuur van de poort lag op 1,25 tot 1,45 m afstand van de westgevel van het oude stadhuis (en daarvan het pand direct ten zuiden van de Burgerzaal). De oostmuur meet 8,40 meter en is 1,70 meter dik. De poortdoorgangen (resp. de zuid- en noordmuur) zijn 1,95 meter dik. De breedte van de poortdoorgangen is niet vastgesteld, de westmuur bevond zich buiten de rioolsleuf. Wel is een minimale breedte onderin de sleuf vastgesteld van 2,5 meter. Een poortbreedte van 3 tot 3,5 meter is bij poorten uit de 13e en 14e eeuw heel gebruikelijk. Met die breedte als uitgangspunt zal het poortgebouw min of meer vierkant zijn geweest (8,40 x ca. 8/8,50 meter).

Het tufsteenmetselwerk is vrij regelmatig uitgevoerd. Voor zover waargenomen gaat het om keurige horizontale lagen metselwerk van tufstenen van gelijke dikte. Eén bouwfragment sprong eruit. In de sponning achter de poortuitgang aan de 'veld'zijde (noordzijde) bevond zich een groot rechthoekig gekapt blok trachiet waarin een gat was aangebracht waarin de poortdeur kon worden vergrendeld. Bovenin de poortboog moet een vergelijkbaar blok hebben gezeten (zie voor een nauwkeurige beschrijving 9.1.4).

De poort maakte deel uit van het concept van de binnenversterking rond het paltsterrein en kapittelimmuniteit van Sint-Walburgis. De wal (zie 8.4.5) moet op grond van de stratigrafie in zowel Huize van de Kasteele als Zutphen-Stadhuis in de eerste decennia van de 12e eeuw zijn aangelegd. De meest waarschijnlijke datering ligt rond 1125, na de investituurstrijd en de locale politieke

332 In de mortel van het kistwerk werd een grote randscherf van inheems Romeins Uslarien-aardewerk geborgen die met de kalk is meegebrand (LH'99-12).
333 Proos 1996, 156-157.
334 Op grond van een dendochronologische datering van een secundair verwerkte balk in het pand. Kunsthistorisch en historisch past deze datering goed.

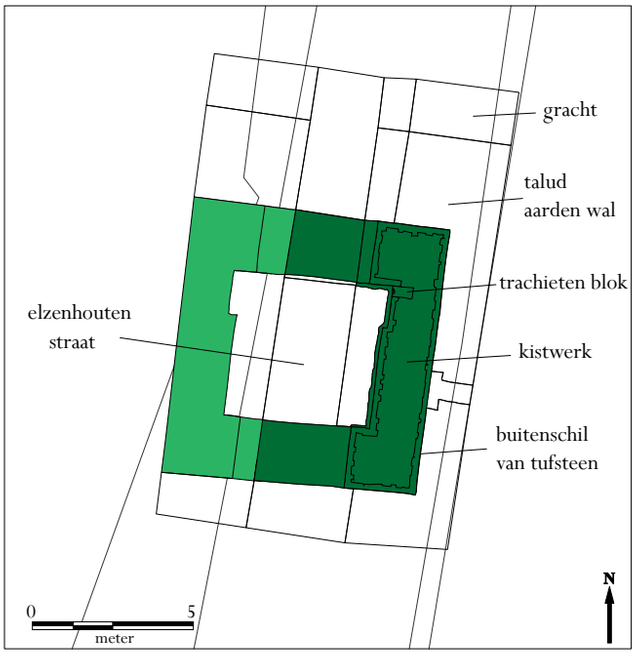

8.89: Plattegrond van de hofpoort. Donkergroen: aangetroffen muurwerk, lichtgroen: gereconstrueerd muurwerk.

8.90: De hoofdpoort van de koningspalts van Tilleda.

8.91: De poort naar de hoofdburg van de koningspalts van Tilleda.

en militaire gevolgen daarvan (zie 8.4.1).[335] In de poortdoorgang zijn resten waargenomen van een houten straat van elzen stammetjes. Deze straat, met meerdere straatniveaus, is in het noordelijk vervolg van de Lange Hofstraat ook waargenomen en dateert niet uit de 12e maar uit de 13e eeuw. Op de houten straat in de poort werd een protosteengoedscherfje gevonden (LH'99-4), direct onder de straat een Pingsdorf-worstoor van een kan uit de periode Sanke 7b-8 (eind 12e – eerste kwart 13e eeuw, LH'99-5). Direct ten noorden van de poort passeerde de rioolsleuf (en de houten straat) het waltalud waarin de poort was opgenomen. De bekleding van de wal bestond hier uit bruin lemig zand. Aansluitend passeerde de sleuf de bijbehorende hofgracht die hier plaatselijk een zwarte mestige vulling heeft met veel 13e-eeuws materiaal (o.a. LH'99-15, 21, 30, vooral protosteengoed, kogelpot en grijsbakkend aardewerk). De gracht is kort na 1300 definitief gedempt. De panden aan weerszijden dateren uit rond

335 Bastemeijer & Groothedde 1999, 45-53.

1325: Lange Hofstraat 5 met een kapconstructie uit 1323 en de voorloper van het Vleeshuis (Burgerzaal) uit ca. 1325.[336]
De poort komt aan het eind van de 14e eeuw enkele malen in de historische bronnen voor als *haeverpoorte* (1383), *Hoverporte* (1385) en *Hoverport* (1386).[337] Gimberg vermoedde dat het om een havenpoort ging, maar daarvoor zie ik geen kandidaat. Alle poorten in de Zutphense ommuring hebben historisch bekende namen. Bovendien duiden de vermeldingen met een –o- op 'hof' en ook *haeve* kan goed op hof slaan (vgl. havezathe / ME: *hovesate)*. Ik denk dat we met deze vermeldingen de naam van de poort in de Lange Hofstraat te pakken hebben: de hofpoort. De poort moet in 1450 reeds gesloopt zijn geweest of het werd in die tijd gesloopt. Tussen 1449 en 1452 kwamen de drie nieuwe, dan wel sterk verbouwde, panden van het stadhuis tot stand: van noord naar zuid het Vleeshuis (herbouw van een ouder vleeshuis uit ca. 1325 maar nu met vierschaar/schepenbank), het raadhuis (dat naar de straat toe werd uitgebreid) en het schepenhuis op de hoek aan de Vismarkt.[338] De drie panden kregen rijke gotische topgevels aan de Lange Hofstraat. Met name de gevel van het raadhuis zou slechts zichtbaar zijn geweest als de poort er niet meer stond. Het is goed denkbaar dat poort is gesloopt om vervolgens het raadhuis naar de straat te kunnen verlengen. In de 14e eeuw lag dit pand van de straat af, vermoedelijk omdat de poort er nog stond.

8.4.7 De grafelijke keuken

Deze structuur (huis 3)[339] kwam in werkput 6 van de opgraving Zutphen-Stadhuis aan het licht. De plattegrond, bestaande uit minimaal zeven gebinten, werd in vlak 3 duidelijk. De loopniveaus van het gebouw zijn echter ook teruggevonden en zijn tot in vlak 1 aanwezig. Het gebouw is reeds in 1999 in grote lijnen beschreven.[340] Bij die gelegenheid werd aan het gebouw de interpretatie van 'grafelijke keuken' meegegeven.

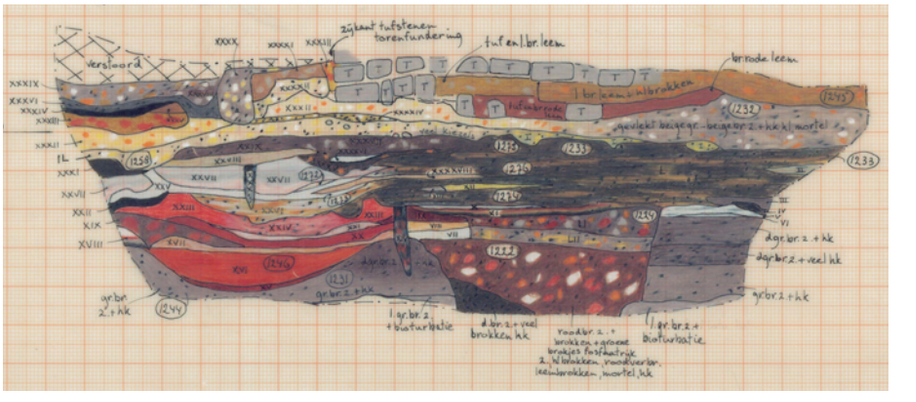
verstoord
zijkant tufstenen torenfundering
tuf en l.br. leem
br rode leem
gr.br.z.+kk
gr.br.z.+veel kk
gr.br.z.+kk
gr.br.z.+kk
gr.br.z.+

8.93: Gebouwplattegrond van 'huis 3' (de grafelijke keuken) in de opgraving Zutphen-Stadhuis.

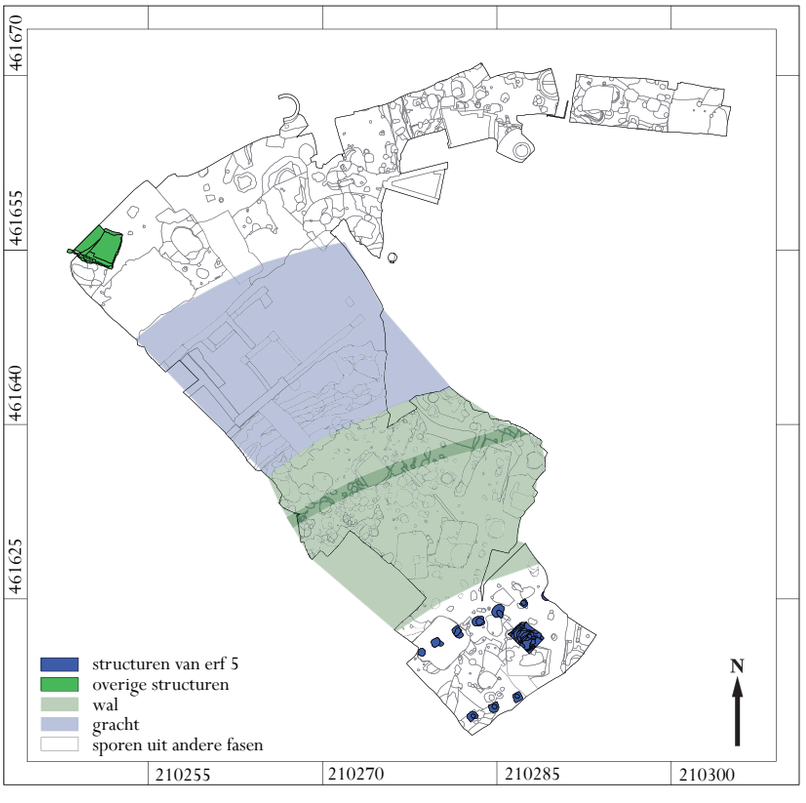

8.94: Erf 5 (de grafelijke keuken) in de opgraving Zutphen-Stadhuis.

Het gebouw is stratigrafisch opgetrokken direct na het opwerpen van de binnenversterking. Het oudste loopniveau lag op 8,55 tot 8,70 meter + NAP. Het terrein was blijkbaar niet geheel waterpas. De basis van de wal lag hier op 8,50 tot 8,55 meter + NAP. De noordwestelijke lange wand, bestaande uit minimaal zeven gebintpalen, lag precies langs de voet van de wal. De minimale lengte van het gebouw is 15 meter. Aan de zuidzijde lijkt het gebouw te eindigen. Aan de noordzijde zou het gebouw nog wat langer geweest kunnen zijn. De breedte van het pand is 7 meter; tegen de zuidoostwand van de opgraving liggen nog net vier van de zeven gebintpalen binnen de werkput. Op sommige plaatsen is de wand versterkt geweest door tufstenen en moerasertsbrokken. Mogelijk dienden ze als vloerplaat voor de (vlechtwerk)wanden tussen of langs de gebinten. De paalkuilen zijn vrij fors, met diameters van 60 tot 110 cm en een diepte van 20 tot 50 cm (meest rond 40 cm). [341] Dit zijn natuurlijk de dieptes ten opzichte van het vlak (rond 8,00 meter + NAP). De werkelijke diepte is zeker een halve meter meer geweest. Het maaiveld lag ten tijde van de bouw van het gebouw op 8,55 – 8,70 meter + NAP. De diameters van de palen zelf lag, voor zover in coupes na te gaan, tussen de 36 en 40 cm. In het interieur viel één spoor op: een centraal in de ruimte gelegen haardplaats met een diameter van 2 tot 3 meter. De enorme haard is intensief gebruikt. De stratigrafie bevat meerdere stookniveaus naarmate het vloerpleil door vuil en houtskool steeg. De zandige ondergrond onder de haard is enkele decimeters diep ingebrand. In de profielen van werkput 6, vanuit vlak 1 gezet, is tevens het 40 cm dikke pakket zwarte, houtskoolrijke grond te zien, waarin meerdere loopniveaus aanwezig zijn tussen 8,55 en 8,95 meter + NAP. Het niveau daarboven (nog eens 25 cm hoger) kenmerkt zich door het veelvuldig voorkomen van sintels in een eveneens houtskoolrijk pakket. Van smeedactiviteiten lijkt echter geen sprake. Echte smeedslakken zijn amper aangetroffen. De onomstotelijke interpretatie van de functie van het gebouw komt van de laag direct naast de noordwestelijke lange wand tegen het talud van de wal. Hier is een 20 cm dikke dumplaag gevonden van vele honderdduizenden botfragmenten (Zu-St 862, aanwezig in profiel 1 van werkput 5 tussen 8,60 en 8,90 meter + NAP). Deze dump wordt nader behandeld in hoofdstuk 10. Stratigrafisch hoort de dumplaag bij de zwarte ophogingslagen en de haard binnen het gebouw. De datering van het vondstcomplex (zie 9.2.3) en de stratigrafische opbouw, tegen de wal, onder het tufstenen torentje (zie 8.4.8), maken duidelijk dat het gebouw en de bottendump in de middelste twee kwarten van de 12e eeuw gedateerd moeten worden. De hoeveelheid botten, de omvang van de haard, de dikte van het vuile houtskoolrijke pakket maken duidelijk dat hier op grote schaal vlees werd bereid. De interpretatie van 'grafelijke keuken' is daarmee nog altijd valide.

Het gebouw is op zeker moment gesloopt om plaats te maken voor een ander gebouw (zie 8.4.8). Daarbij zijn de gebintpalen eruit getrokken. Bij die gelegenheid raakten vijf van de zeven noordwestlijke palen deels gevuld met botten uit de dumplaag ernaast.

341 Het gaat om de spoornummers Zu-St 63125, 63142, 63023, 63019, 63006, 63004 (= ook 63107), 63109, 63132, 63137, 63135 en 63130.

8.4.8 Het torentje

In werkput 6 van de opgraving Zutphen-Stadhuis is in het eerste vlak, schuin bovenop de resten van de grafelijke keuken, een fundering aangetroffen van een kleine tufstenen structuur. Het lijkt om een vierkant torentje te gaan van 4 x 4 meter met een ietwat onregelmatige ronde binnenruimte met een diameter van 2,70 meter. De fundering is geheel in lichtbruine leem gelegd. Bij de eerste aanlegfase heeft men mogelijk nog een (deels) ronde toren voor ogen gehad want de onderste steenlaag aan de noordzijde wijkt segmentvormig af van de vierkante opbouw. Aan de zuidzijde is een steunbeer van tufsteen in mortel gemetseld van 110 x 60 cm. Dit was vermoedelijk om het verzakken of hellen van het torentje tegen te gaan. Het stond immers gefundeerd op de klinkgevoelige zwarte humeuze grond van de 'grafelijke keuken', het bootvormige gebouw dat aan het torentje vooraf ging. Daarmee hebben we meteen een goede dateringsindicatie van de structuur. De grafelijke keuken is in de middelste kwarten van de 12e eeuw in gebruik geweest en daarmee lijkt het erop dat het torentje in het laatste kwart van de 12e eeuw thuis hoort. Dateerbaar vondstmateriaal in de insteek of leempakking van de fundering ontbreekt helaas.

De geringe muurdikte (45 tot 60 cm, op één punt 80 cm) wijst op een niet-defensieve functie. De ronde binnenzijde met een gering vloeroppervlak wijst op de functie van traptoren. In de publicatie van Bastemeijer & Groothedde 1999 werd de suggestie opgeworpen dat het om een poortgebouw van het hofterrein zou kunnen gaan. Er zou dan een oostelijke tegenhanger moeten zijn geweest. De oriëntatie wijkt af van de doorgaande Lange Hofstraatroute (via de Hofpoort) maar lijkt aan te sturen op de centrale uitbouw (de entreepartij) van de aula.[342] In 1999 werd nog uitgegaan van een eveneens defensieve functie. De hofpoort in de Lange Hofstraat, de echte entree van het paltscomplex, was toen nog net niet gevonden. De geringe muurdikte, de bouwwijze in leem en de positie achter de wal en niet in of op de wal, maakt een defensieve betekenis

8.95: Zutphen-Stadhuis. Foto van de tufstenen toren in het veld.

8.96: Zutphen-Stadhuis. Deel van de veldtekening van werkput 6, vlak 1 met de sporen van de tufstenen toren.

342 Bastemeijer & Groothedde 1999, 52-53 en afb. 56.

onwaarschijnlijk. De poorthypothese is niet uitgesloten, maar dan zou het om een binnenpoort van het grafelijke hof gaan. Een andere, meer plausibele verklaring moet gezocht worden in de richting van een bijgebouw van het grafelijk hof rond 1200, waarvan dit de traptoren was. Van dit gebouw zijn slechts sporen gevonden in de vorm van een leemvloer en een vuile laag met veel smeedslakken. Het gebouw was blijkbaar niet van tufsteen want daarvan zouden toch sporen gevonden zijn. Er zijn ook geen paalkuilen gevonden die jonger zijn dan de grafelijke keuken die aan de toren vooraf ging. Houtbouw op vloerplaten ligt meer voor de hand en past ook goed in de tijd. Aan de noordwestzijde is in een profiel zelfs een mogelijke afdruk van een vloerplaat gedocumenteerd.[343] De stratigrafie van houtskoolrijke lagen loopt tot in de torenfase door, maar nu komen smeedslakken en sintels veelvuldig voor. Het zou goed mogelijk zijn dat de tufstenen traptoren hoort bij een groter opgezette herbouw van de keuken zonder ingegraven palen, maar dat de functie veranderde in een smederij. Dat gebouw zal dan zeker een representatief uiterlijk hebben gehad en minimaal over een verdieping en een zolderverdieping hebben beschikt omdat anders het nut van een traptoren ontbreekt.

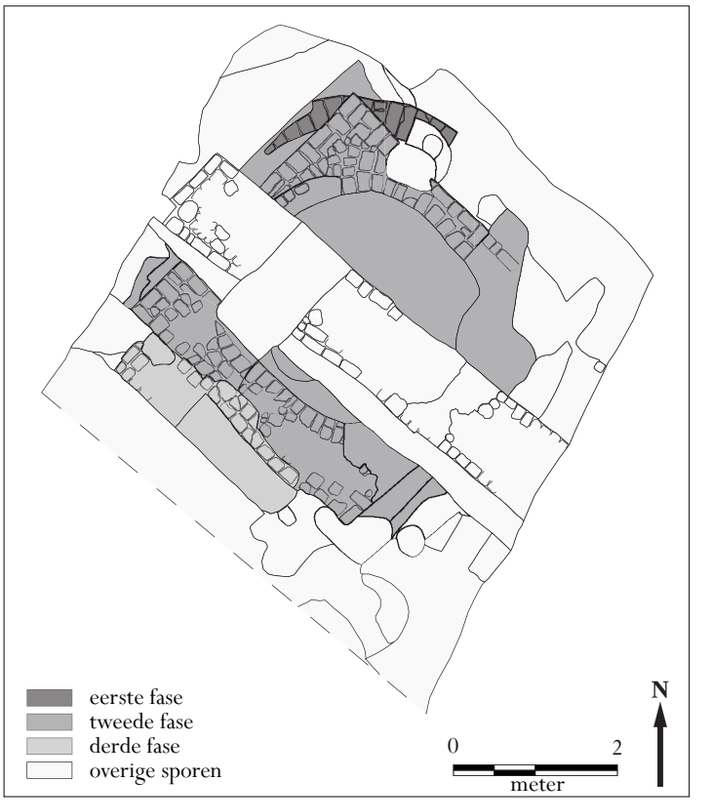

8.97: Bouwfasering van de tufstenen toren.

343 Koster 2011, 74-77.

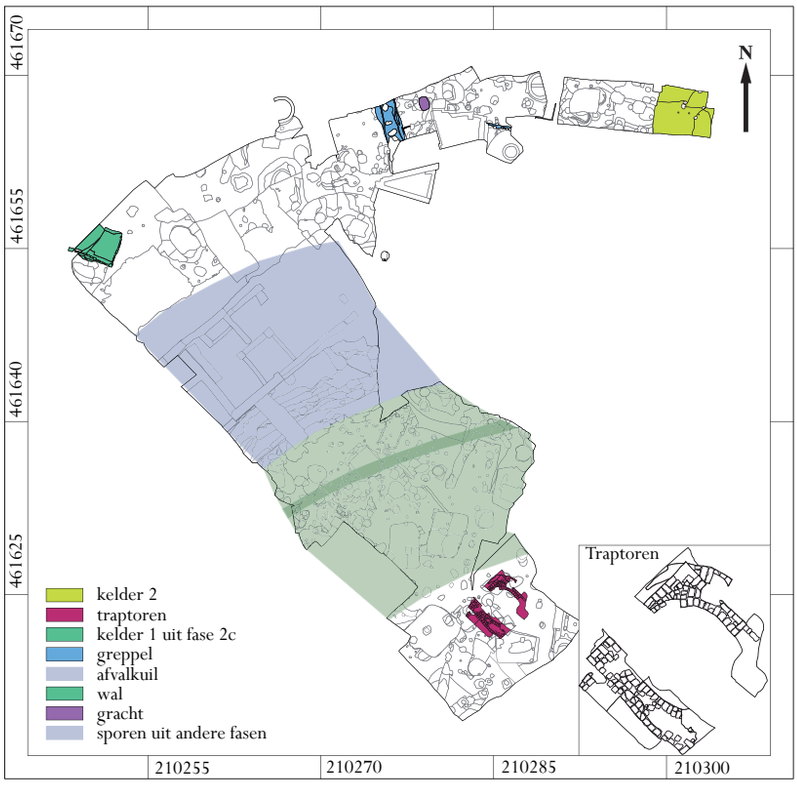

8.98: Plattegrond van de toren in fase 3b van de opgraving Zutphen-Stadhuis.

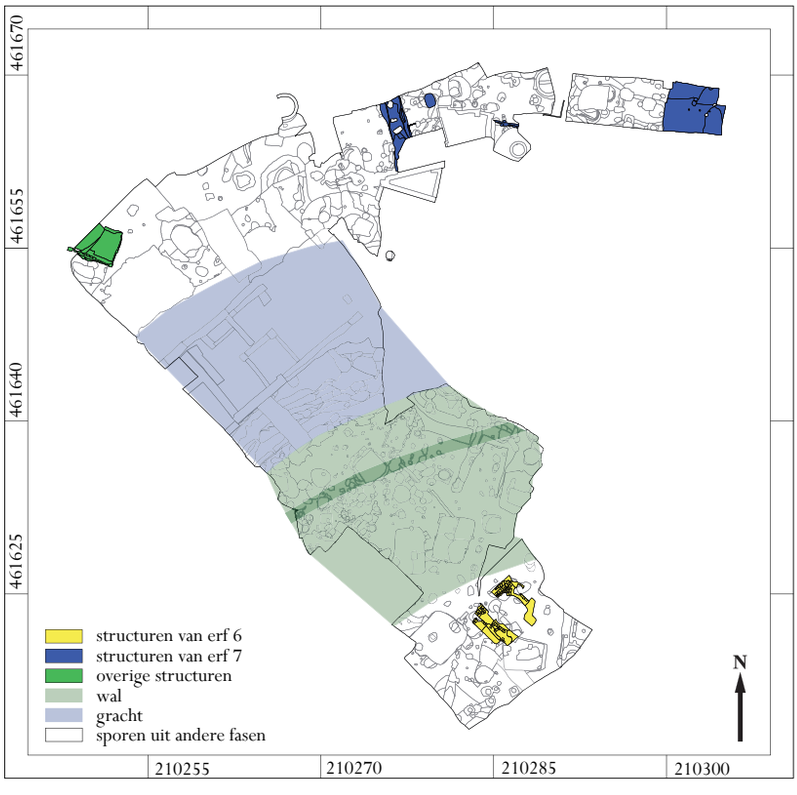

8.99: Erf 6, het vermeende houtskeletgebouw met de tufstenen toren, in de opgraving Zutphen-Stadhuis.

8.5 Stratigrafie

8.5.1 De profielen in de opgraving van 1946

Bij de opgraving van 1946 zijn negen profielen gedocumenteerd. Profiel 1 (zuidprofiel van werkput 2: Q-K en werkput 3: J-Q), profiel A (westprofiel werkput 5 richting stadsmuur: E-F2, G-H) en profiel B (oostprofiel werkput 2 en 5: N-O) zijn in 1950 gepubliceerd. De profielen van proefsleuf 1 zijn alleen als veldtekening bekend (A-B en C-D), evenals het profiel van sleuf 3 (E-F), het noordprofiel in werkput 1 (L-M), het westprofiel van werkput 3 (Q-P) en het westprofiel van sleuf 5. De originele veldtekeningen bevatten veel onduidelijkheden, tegenstrijdigheden en ze zijn slecht beschreven. Dat moet Renaud en Ypey ook opgevallen zijn toen ze de profielen bewerkten tot afbeeldingen voor de publicatie. De gepubliceerde profielen wijken dan ook af van de originelen. Blijkbaar hebben de heren er nog een interpretatieslag overheen laten gaan. De interpretatie is dus lastig en vol problemen, maar enkele conclusies zijn er wel uit te trekken.

Helaas zijn de gepubliceerde profielen vrijwel niet bruikbaar voor de analyse van de stratigrafie van de volle middeleeuwen. Voor zover de profielen binnen het tufstenen gebouw liggen, bevatten ze de opbouw van lagen vanaf het souterrain. Dat niveau is vrijwel op de schone ondergrond aangelegd en gehandhaafd tot aan de sloop. Een leilaag in het gebouw is volgens Renaud op 8,50 meter + NAP aangetroffen en het is volgens hem een aanwijzing voor een oud loopvlak in het gebouw. Een Siegburger steengoedbekertje direct onder de leilaag dateert de laag na de eerste decennia van de 14e eeuw. De leilaag is echter in de profielen zowel in horizontale lagen als in een komvorm in het gebouw aangetroffen en ligt op puinlagen van tufsteen en mortel. Het is dus geen oud loopniveau maar een niveau in de puinopeenhoping van de sloop in het gebouw. De voortgang van de sloop is in drie profielen, N-O, Q-P en Q-K, goed te volgen. De leilaag in de profielen scheidt twee puinniveaus. Het puinniveau onder de leilaag is ofwel van een eerdere sloop of het is de eerste fase van de definitieve sloop (S 1118, 1131, 1191, 1217, 1257). Deze eerste puinlaag ligt op een leemvloer (S 1198, 1248) en een 'ondervloer' van gestampte kalk in ruimte 3 (S 1119). Vervolgens is het leien dak ontmanteld met de leilaag (S 1132, 1139, 1195,1247) tot gevolg. Als het steengoedbekertje de sloop dateert dan zal deze sloopfase in de eerste helft van de 14e eeuw zijn uitgevoerd. Maar de beker kan er ook secundair terechtgekomen zijn. Na de sloop van het dak sloopte men de bovengrondse muren verder waarvan de tweede puinlaag (S 1115, 1131, 1194, 1215, 1256, 1259) getuigt. Daarop ligt een brandlaag van houtskool (S 1117, 1192, 1254) en een verbrande leemlaag (S 1211, 1216, 1262). Is er tijdens deze sloopfase brand geweest? Heeft men overtollig oud hout ter plaatse verbrand? Dat laatste lijkt niet logisch aangezien hout in de middeleeuwen en/of 17e eeuw altijd in de haard zal zijn verstookt. Een brand in een leegstaand slooppand is wel goed denkbaar, al maken de bronnen er geen gewag van. Opvallend is de combinatie van de houtskoollaag met de resten van een leemlaag. Dat lijkt te wijzen op een verbrand vloerniveau op een balklaag. Vervolgens was men toe aan de sloop van de funderingen. De uitbraaksporen zijn stratigrafisch het jongst (S 1186, 1226, 1260, 1264) en zullen uit de sloopfase van Emond Helleraet (ca. 1635) dateren (zie 7.3).

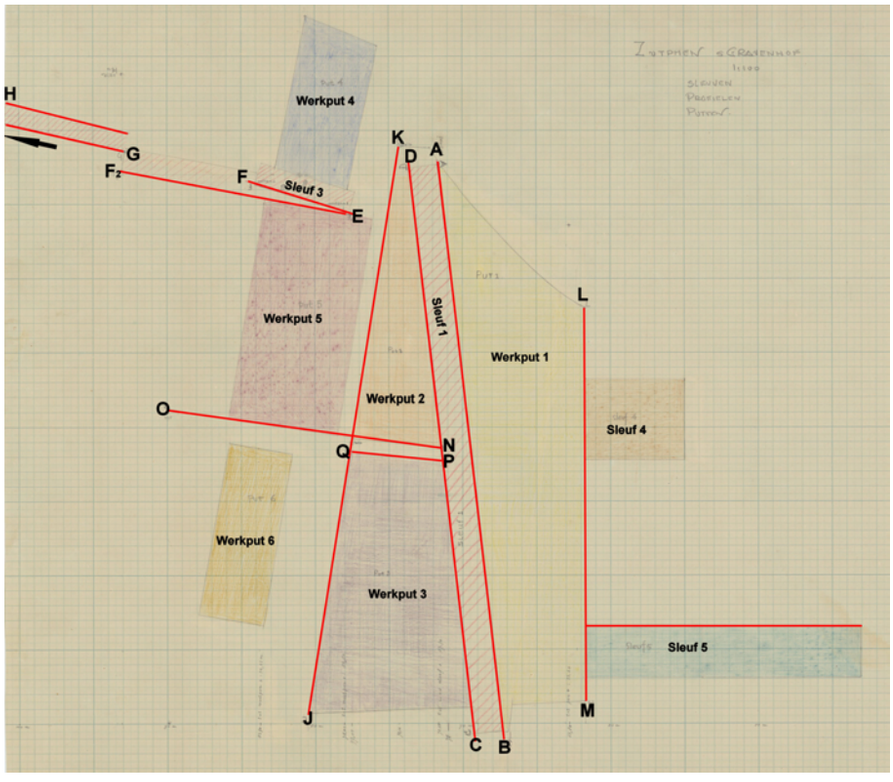

8.100: Originele puttenkaart van de opgraving 's-Gravenhof 1946 door J.Ypey met de profielen daarop aangegeven (het noorden is rechts).

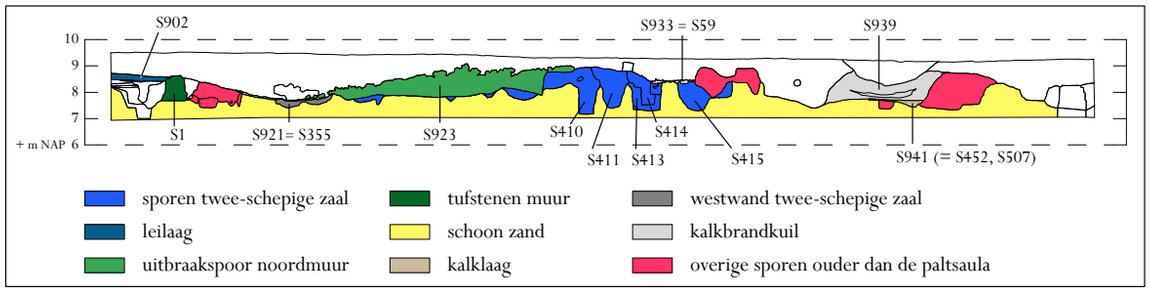

8.101: Profiel A-B.

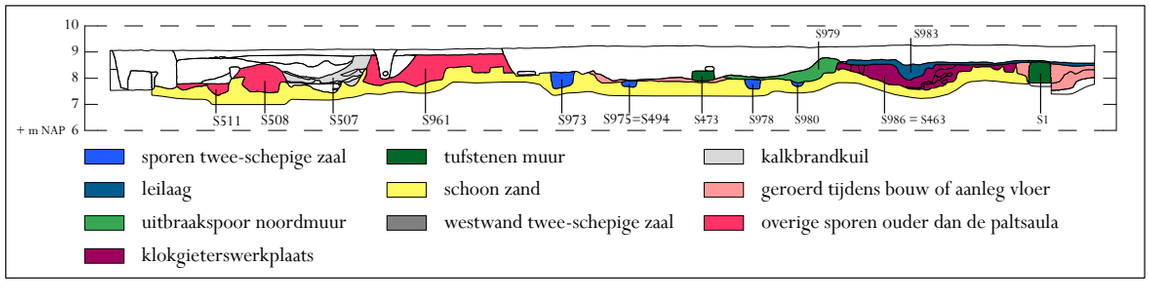

8.102: Profiel C-D.

Op ca. 8,15 meter + NAP is in bovengenoemde profielen in de souterraine ruimte 3 een leemvloer (S 1198, 1248) aanwezig op een laagje van zwarte grond (S 1120, 1204, 1249). Een scherf van 'na 1300' (vondstnummer 46) is onder deze vloer gevonden, evenals een scherf '13e'(vondstnummer 48).[344] De

344 Vondstnummer 46 op profieltekening N-O met opmerking 'na 1300', vondstnummer 48 op profieltekening Q-P met opmerking '13e'(-eeuws).

scherven zijn niet bewaard gebleven. Op de leemvloer lag een vlijlaag (gestampt baksteenpuin en kalk, S 1119) van een laatmiddeleeuwse vloer op 8,22 meter + NAP. De vloer zelf, waarschijnlijk estrikken, lag op ca. 8,25 meter + NAP en is geheel verwijderd voordat het slooppuin erop terecht kwam.
Toch waren niet alle ruimten zo diep aangelegd. Het vloerniveau direct ten westen van de bovengenoemde vloer in ruimte 2 (ook in werkput 2 en profiel 1) lag zeker een stuk hoger. De schone ondergrond reikt in de profielen zelfs tot 8,40 meter + NAP. Een vloer is hierboven niet aangetroffen. In de andere ruimten zijn te veel verstoringen van sloopactiviteiten aanwezig om vloerniveaus te kunnen duiden.
In de niet-gepubliceerde profielen van proefsleuf 1 (A-B en C-D) zijn ook nog paalsporen van de houten zaal gedocumenteerd. Daarop ligt wederom het slooppakket van het stenen gebouw. In profiel A-B zijn de paalkuilen (S 410, 411 en 413/414) en het vloertje S 59/933 te zien, die mogelijk met een structuur binnen de tweeschepige houten zaal te maken hebben (zie 8.3.1).

Intrigerend is het ongepubliceerde profiel L-M van de noordwand van werkput 1. Dit profiel ligt buiten (ten noorden van) de tufstenen aula en daarom lijkt er geen aandacht aan geschonken. Hierin is echter tot 9,05 meter + NAP, slechts 40 cm onder het maaiveld, een puinvrije vrij homogene bruine cultuurlaag aanwezig, waarin volgens de beschrijving van Renaud al vrij hoog (tussen vlak A en B) Badorf- en Pingsdorfaardewerk werd aangetroffen (S 1007, 1020, 1037, 1042). De cultuurlaag is ook bekend in de naburige opgravingen van 1999 (werkput 2) en Zutphen-Stadhuis (werkput 5 en 6). In deze laag zijn onder meer de sporen van de Vikingaanval aangetroffen, maar ook ouder (prehistorisch, Romeins) vondstmateriaal. Door de sterke homogenisering is een fasering in de laag niet herkend maar uit de andere opgravingen is bekend dat het materiaal hoger in de laag jonger is (Karolingisch, 10e-eeuws) dan onderin de laag (prehistorisch, Romeins - vroeg-middeleeuws). In de profielen van Huize van de Kasteele zullen we zien dat de laag lastig onder te verdelen is vanwege de grondbewerking (akkers, tuintjes) en de daarmee samenhangende opspit van oudere scherven (zie 9.2.2.1).
Belangrijk is de constatering dat het maaiveld ten tijde van de bouw van de aula minimaal óp deze laag moet hebben gelegen, hoger dus dan 9,05 meter + NAP. Daarmee is het wederom duidelijk dat alle aangetroffen ruimtes in het tufstenen gebouw souterrain waren. De onderste vloer in werkput 2 lag minimaal 90 cm dieper dan de top van de waargenomen cultuurlaag. Daarboven is de bodem geroerd zodat mag worden verondersteld dat het toenmalige maaiveld min of

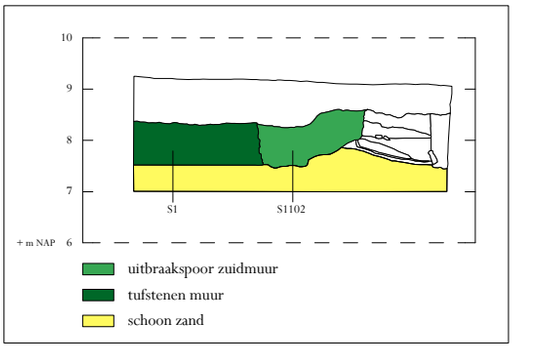

8.103: Profiel E-F.

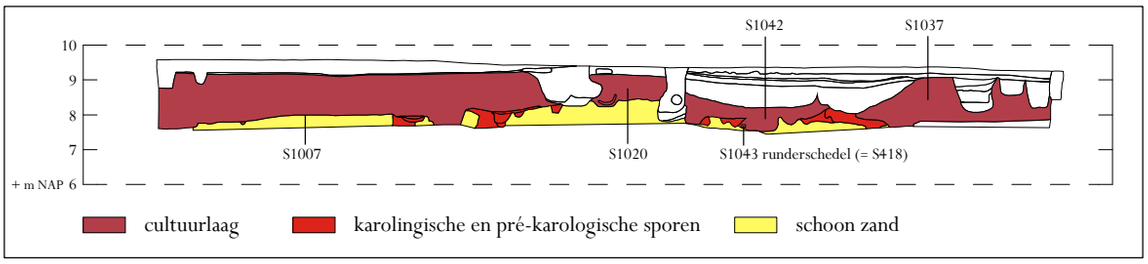

8.104: Profiel L-M.

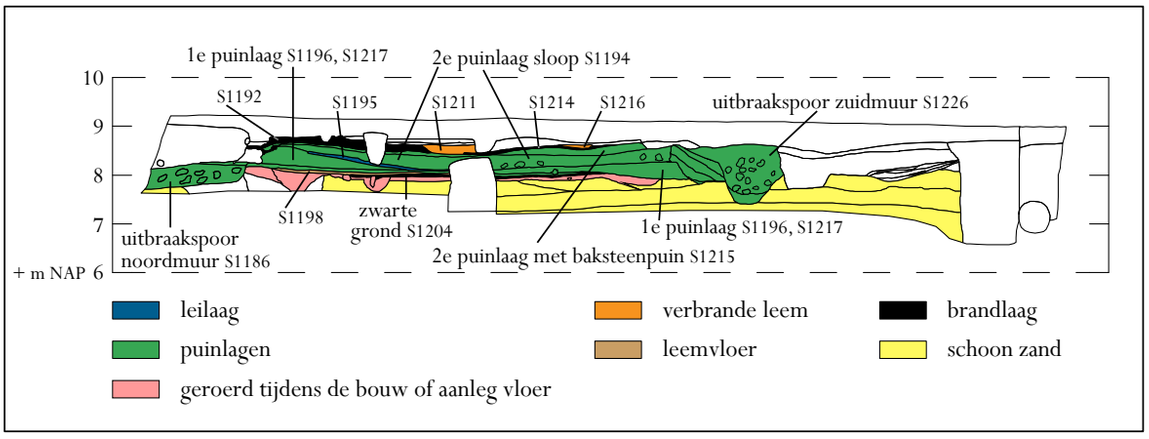

8.105: Profiel N-O.

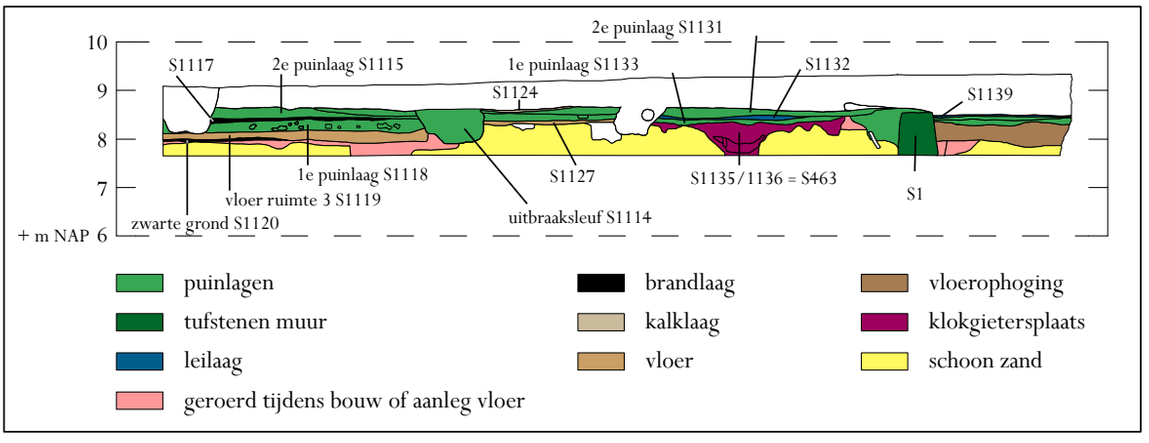

8.106: Profiel Q-K.

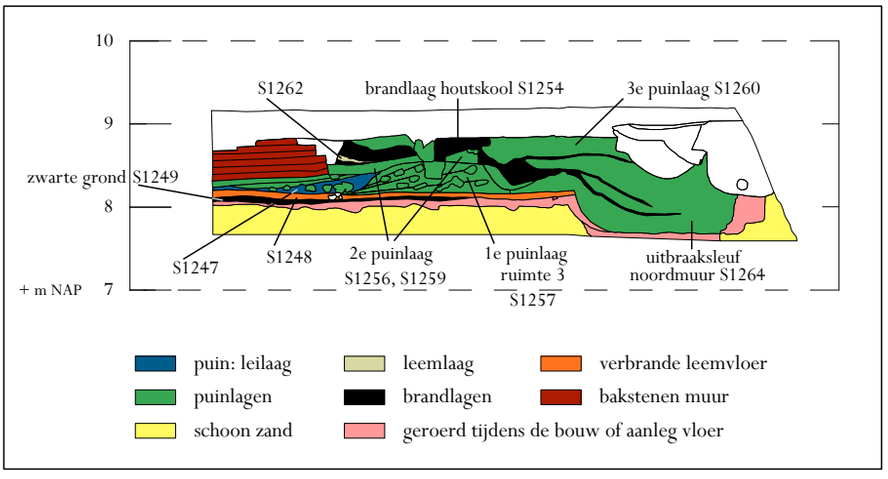

8.107: Profiel Q-P.

meer gelijk was aan het huidige maaiveld.
Onderin de oude cultuurlaag in het noordprofiel L-M van werkput 1 zijn sporen aanwezig van de tweede fase van de houten zaal en meer oostelijk sporen met verbrande leem en een kuil met een runderschedel (S 418). Op dit profiel sluiten de sleuven 4 en 5 aan. Sleuf 5 (1946), die min of meer parallel loopt aan werkput 2 (1999) heeft bovendien de (nooit als zodanig begrepen) sporen opgeleverd van een waarschijnlijk Merovingische hutkom (zie 8.2.1 en afb. 8.3). De nokdragende palen liggen net buiten de sleuf, maar een van de nokdragende palen is wel getekend in het westprofiel. In sleuf 4 liggen eveneens twee hutkommen, een mogelijk Merovingische en een Karolingische. Er zijn mogelijk nog twee of drie hutkommen aanwezig met een donkere vulling én botresten (zie 8.2.1). In het westprofiel van sleuf 5 zijn twee kuilen met vlakke bodem gedocumenteerd die zich in het vlak als de net zichtbare hoeken/randen van '*donkere ingravingen*' aftekenen. In het profiel staat hoger in de vulling van de noordelijke ingraving '*beenderen*' genoteerd. In de zuidelijke ingraving is een late Badorfscherf (vondstnummer 52) aangetroffen. Tegenover deze twee sporen ligt nog een ogenschijnlijk rechthoekig spoor met eenzelfde vulling en eenzelfde oriëntatie. Helaas is hier geen coupe of profiel voorhanden. Als het hutkommen zijn, ligt 90% ervan nog ongeschonden in de bodem. Zoals in 8.2.1 is gemeld, vertonen de profielen en vlakken van de opgraving van 1946 al bewijzen voor de pas in 1997 herkende Vikingaanval op Zutphen.

8.5.2 De profielen van 's-Gravenhof 1999

De natuurlijke ondergrond

Het gehele oostprofiel van werkput 2 en delen van het oostprofiel van werkput 1 zijn gedocumenteerd. Dit leverde van noord naar zuid een fraai inzicht in het verloop van de natuurlijke ondergrond op. Vanaf het nulpunt op de hoofdmeetlijn in het zuiden zijn de waargenomen hoogtes 8,28 meter + NAP op 78 meter, 8,27 op 68 meter, 8,27 op 59 meter, 8,28 op 47 meter, 8,64 op 27 meter (= noordoosthoek aula), 8,35 op 21 meter. We zitten dan halverwege de oostmuur van de aula.[345] Daarna duikt het schone zand sterk naar beneden als gevolg van de riviererosie. Betrouwbare schoonzandhoogten zijn hier niet te nemen als gevolg van de graaf- en bouwactiviteiten aan de zuidoosthoek van de aula. In elk geval kan geconcludeerd worden dat het terrein ten noorden van de palts van nature redelijk vlak was en dat de tufstenen aula zelf op een hoger deel van het rivierduin stond. Dit strookt met de waarnemingen in de opgraving van 1946 en in werkput 3 van Huize van de Kasteele (direct ten westen van Renauds opgraving) waar de schone ondergrond in het gebouw tot maximaal 8,40 meter + NAP reikt. In de meeste profielen van 1946 komt 8,40 meter + NAP ook als betrouwbare schoon zandhoogte onder en direct rond de aula naar voren. Slechts in de noordwesthoek van de opgraving duikt het schone zand sterk naar beneden tot 7,87 meter + NAP. Het imposante gebouw stond dus op een licht verhoogd natuurlijk plateau van het rivierduin.

345 Voor de analyse van de natuurlijke ondergrond zijn uitsluitend betrouwbare (niet afgetopte) schoon-zandhoogten gebruikt. Uitgangspunt is het hoogst waargenomen punt in de profielen en vlakken.

Werkput 2

Terug naar de werkputten van 1999. Tot 8,60 (noord)/8,80 (zuid) meter + NAP zijn in werkput 2 vrijwel uitsluitend sporen in de profielen waarneembaar uit de Karolingische tijd en ouder. Alleen in het zuidelijkste deel zijn enige sporen uit de 10e eeuw aanwezig en in het noordelijkste deel twee grote ingravingen van na 1300. Vanaf bovengenoemd niveau worden alle nederzettingssporen afgedekt door een doorlopend compacte laag van 10 tot 20 cm dikte, bestaande uit ertsbrokjes en ertsgruis (zie afb. 8.109 de paarse lagen). Onder dit niveau, waarin twee lagen te herkennen zijn, hangen vele kleine spitse paalkuiljes en grotere kuilen die eveneens met ertsgruis gevuld zijn. Sommige paalkuilen halen zelfs de schone ondergrond en zijn in het vlak gedocumenteerd. Het compacte niveau kan op twee manieren worden verklaard: het is het kapgruis van het bewerken van ruwe brokken lokaal gewonnen moerasijzererts tot bruikbare

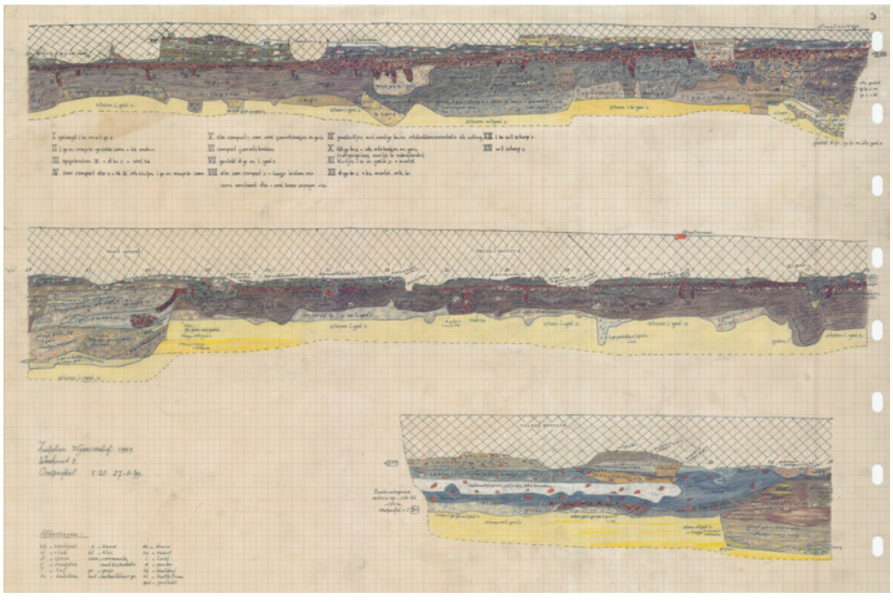

8.108: 's-Gravenhof 1999. Veldtekening van het oostprofiel van werkput 2.

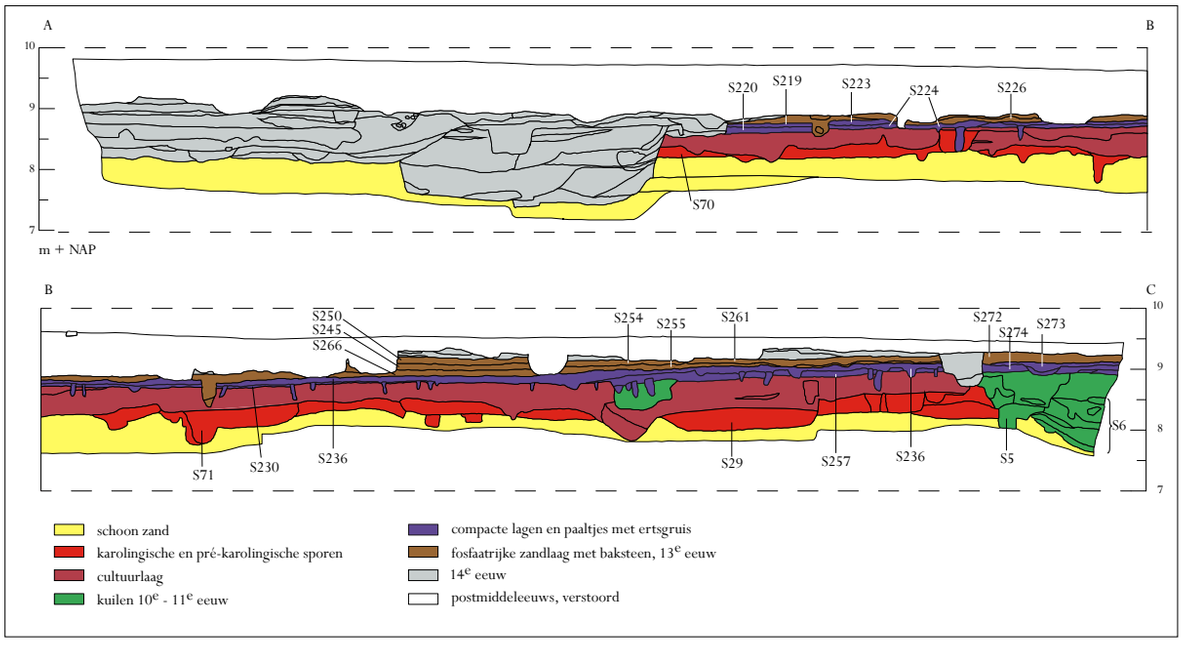

8.109: 's-Gravenhof 1999. Oostprofiel van werkput 2.

bouwblokken voor de aula, ofwel het is een doelbewust aangebrachte verhardingslaag voor het plein voor de tufstenen aula, zeg maar een soort gravel. Het is goed denkbaar dat de eerste verklaring voorafging aan de tweede. De vele paaltjes kunnen verklaard worden in een bouwsituatie (bouwloodsen), maar ook als tijdelijke opstallen tijdens een markt of andere openbare bijeenkomsten. Er is geen dateerbare vondst in de gravellaag gedaan. De laag moet op grond van de stratigrafie echter ouder zijn dan de 13e eeuw. Uit de fosfaatrijke zandlagen erop komen 13e-eeuwse scherven ('s-Gr'99 V101) en baksteenbrokjes (zie afb. 8.109 de bruine lagen). De lagen eronder dateren, zoals gezegd, voor 1000. De gravellaag dateert dus grofweg tussen 1000 en 1200.

Werkput 1

Het is verleidelijk de laag te koppelen aan de verbouwing van de tufstenen aula, waar veel moeraserts in gekapte blokken is verwerkt. Die verbouwing moet op grond van de stratigrafie in werkput 1 vermoedelijk gedateerd worden in de 12e eeuw. Hier komen we bij een lastig probleem wat de dateringen van de bouwfasen aangaat. In vier profielen is informatie voorhanden over de bouw, verbouw en sloop van de oostmuur. Oostprofiel 1 (en de coupe 'oostprofiel 2') bevat uitsluitend informatie over het diepslopen van de noordoosthoek van de aula. Zelfs de datering ervan is niet te geven, de slooplaag bevat uitsluitend veel oudere opgespitte scherven. De bouw van de muur kan alleen *post-quem* worden bepaald aan de hand van een onderliggende kuil ('s-Gr'99 V20) uit de Karolingische tijd. In noordprofiel 3 is de ingraving gedocumenteerd van de oudste fase van de oostmuur van de aula. Deze bestaat uit omgewerkt schoon rivierduinzand met af en toe laagjes bouwpuin. De hele ingraving is zorgvuldig onderzocht maar er is geen scherfje uitgekomen. Enkele meters zuidelijker begint een ingraving (op de vlaktekening aangeduid) van een herstelling van de muur in tufsteen en moerasertsblokken. Ook hieruit is geen enkele vondst geborgen. Nog enkele meters zuidelijker begint een derde ingraving die laagsgewijs is opgebouwd (noordprofiel 1). Het gaat om een volgende herstelling, die nu wordt aangevuld met een forse halfronde steunbeer met het uiterlijk van een hoektorentje. Deze ingraving is langs de eerste herstelling naar beneden gegraven, waarmee de te herstellen zuidoosthoek van het gebouw geheel vrij kwam te liggen. De oorzaak is duidelijk. Door het wegspoelen van het rivierduinzand door de IJssel zakte hoger ook rivierduinzand weg en werd de fundering van het tufstenen gebouw ondermijnd. De herstelling met het hoektorentje werd daarom ook veel dieper gefundeerd, op 6,50 meter + NAP. Uit de vullingslagen van deze herstelling werden wel dateerbare scherven geborgen. Het gaat om een verbouwing in de eerste helft van de 13e eeuw ('s-Gr'99 vondstnummers 9, 15, 17, 18).

8.5.3 De profielen van Huize van de Kasteele

De twee profielen van werkput 1 bevatten door de relatief lage ligging van de opgraving (onder de keldervloer op 8,38 meter + NAP) uitsluitend stratigrafische informatie van vóór de 11e of 12e eeuw, afgezien van enkele daar doorheen gegraven sporen en kuilen uit de 11e eeuw. De stratigrafische opbouw is als volgt. De oudste laag van grijs zand ligt op schoon rivierduinzand en bevat uitsluitend materiaal van voor de Karolingische tijd (prehistorisch, Romeins en vroegmiddeleeuws, HvdK V20). De laag is 20 cm dik en reikt tot 8,00 meter

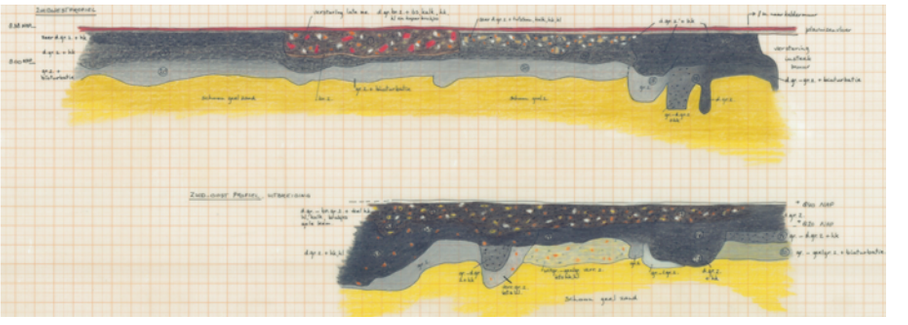

8.110: Huize van de Kasteele. Veldtekening van de profielen van werkput 1.

8.111: Huize van de Kasteele. Foto van het noordwestprofiel van werkput 2 waarin de puinlaag van de bouw van het tufstenen bijgebouw goed te zien is. Links boven achter de jalon is ook een restant van de sloopplaag waarneembaar.

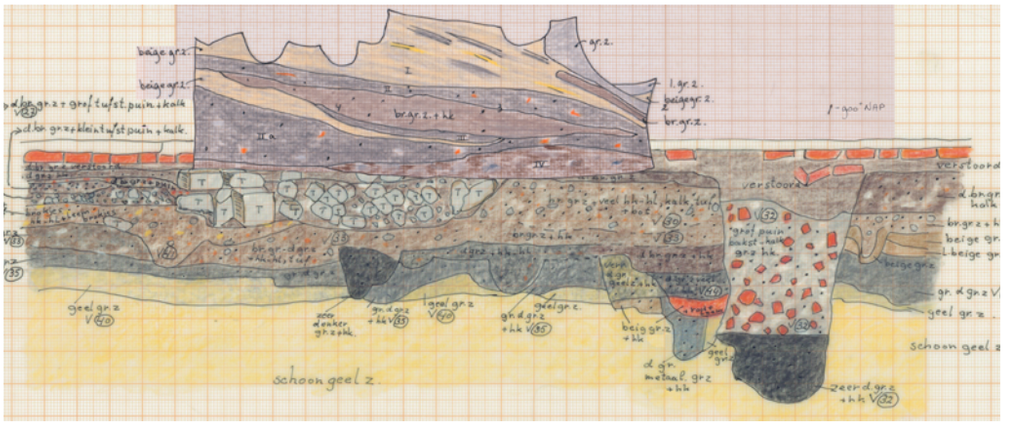

8.112: Huize van de Kasteele. Montage van de veldtekeningen van het noordwestprofiel in werkput 2 en het noordwestprofiel net naast werkput 2 buiten de kelders van het gebouw. Te zien is dat het wallichaam direct op de sloopresten van het bijgebouw ligt. De puinlaag is ook onder de wal aangetroffen, maar omwille van de montage weggesneden.

+ NAP. Daarop ligt een laag donkergrijs zand, ook gemiddeld 20 cm dik, met Karolingisch en 10e-eeuws materiaal en oudere opgespitte scherven (V14). Vervolgens ligt er een laag zeer donkergrijs zand waarin plaatselijk ook tufsteen en mortel voor komt (V9 en 10). Deze laag reikt tot de onderzijde van de keldervloer op 8,30 meter + NAP. De datering van deze laag zit in de 10e of 11e eeuw, maar ook hier is sprake van vermenging met oudere vondsten.
Het voormalige kelderniveau van werkput 2 lag 42 cm hoger dan in de overige kelders van het gebouw (vloerhoogte 8,80 meter + NAP). Daardoor bleek stratigrafische informatie bewaard te zijn van de pre-Karolingische periode tot in de vroege 12e eeuw. De stratigrafische opbouw is als volgt. Op het rivierduinzand ligt een geelgrijze zandlaag met uitsluitend pre-Karolingische vondsten (V40). De laag is 10-20 cm dik en reikt tot maximaal 8,05 meter + NAP (verg.

werkput 1, V20). Hierop ligt en bruingrijze tot donkergrijze zandlaag van ca. 20 cm dikte. De vondsten onderin lijken vooral pre-Karolingisch (V35) en bovenin Karolingisch en 10e-eeuws (V33). In het noordoostprofiel is de stratigrafie complexer en zijn de vondsten niet goed stratigrafisch verzameld tijdens het verdiepen van de vlakken. De top van dit (Karolingische of 10e-eeuwse) niveau ligt op 8,30 meter + NAP (verg. werkput 1 V14). Vanuit dit niveau is een afvalkuil S 108 (V36/51) gegraven uit de eerste helft van de 11e eeuw. Daarop ligt een laag bruingrijs zand met brokjes tuf en mortel (V30). Deze laag dateert uit de tweede helft van de 11e eeuw en de ietwat grillige bovenzijde van de laag ligt op ca. 8,40 meter + NAP. Hierop is in de drie profielen van werkput 2 informatie aanwezig over de bouw (V27, S 98/106) en sloop (V28, S 102/111) van een tufstenen bijgebouw van het paltscomplex, waarvan als grondspoor slechts een hoek S 102a is teruggevonden (zie 8.4.2). De bouw moet rond 1100 hebben plaatsgevonden (zie onder), de sloop ervan al kort erna, rond 1125. De reden voor de sloop werd vastgesteld in een profiel net buiten het bestaande gebouw Huize van de Kasteele, feitelijk enkele meters achter het zuidwestprofiel in werkput 2. In dit profiel is het wallichaam van de omwalling van het paltscomplex gedocumenteerd. Voor de aanleg van deze wal heeft het bijgebouw moeten wijken. Onder de wal is de slooplaag van tufsteen en mortel, op exact dezelfde hoogte ook aanwezig in de profielen van werkput 2, duidelijk aanwezig. Dit walprofiel is dus op die van werkput 2 te 'plakken' waarmee een complete stratigrafie verkregen kan worden van het schone zand (7,90 meter + NAP) tot een meter hoogte in de wal (tot 9,60 meter + NAP, zie afb. 8.112).

Werkput 3 heeft de meest bruikbare stratigrafische informatie opgeleverd aangaande de bouw, het gebruik, de verbouwingen en de sloop van de westbouw van de aula. Voor het begrip wordt hieronder verwezen naar de in fasen ingekleurde profielen (zie afb. 8.113). De stratigrafie begint met sporen van een laat-Romeinse hutkom (spoor 20) waarop een cultuurlaag van vóór de 11e eeuw aanwezig is die tot zeker 8,75 meter + NAP reikt (groene fase). Daarboven is de bodem verstoord door een betonnen kruipruimte. Deze maat is van belang om vast te stellen of in de westbouw van de aula ook een souterrain aanwezig was. Vermoedelijk moet met de eerder beschreven hoogte van de oude cultuurlaag van 9,05 meter + NAP (opgraving 1946, profiel werkput 1) rekening worden gehouden met een 11e-eeuws maaiveld iets boven 9,00 meter + NAP. Vanuit dit niveau zijn de muren van de westbouw ingegraven (rode fase). Uit de insteek van de muren is wel dateerbaar aardewerk verzameld. Er is op 8,16 meter + NAP een loopniveau aanwezig uit deze eerste gebruiksfase (donkerblauwe fase). Met een maaiveld boven 9,00 meter + NAP is er ook hier sprake van een souterrain. Vervolgens is de noordmuur van de westbouw kort daarop gesloopt en vervangen door een uitbreiding waarvan geen gebouwsporen zijn gevonden. Na deze verbouwing is er een tweede gebruiksfase aanwezig met enkele loopniveaus en haardplaatsen in het souterrain op 8,50 meter + NAP (lichtblauwe fase). Daarna wordt de gehele westbouw van de aula gesloopt (paarse fase). Met het slopen raakte het souterrain geheel met puin gevuld en lag het maaiveld op ongeveer 9,50 meter + NAP.

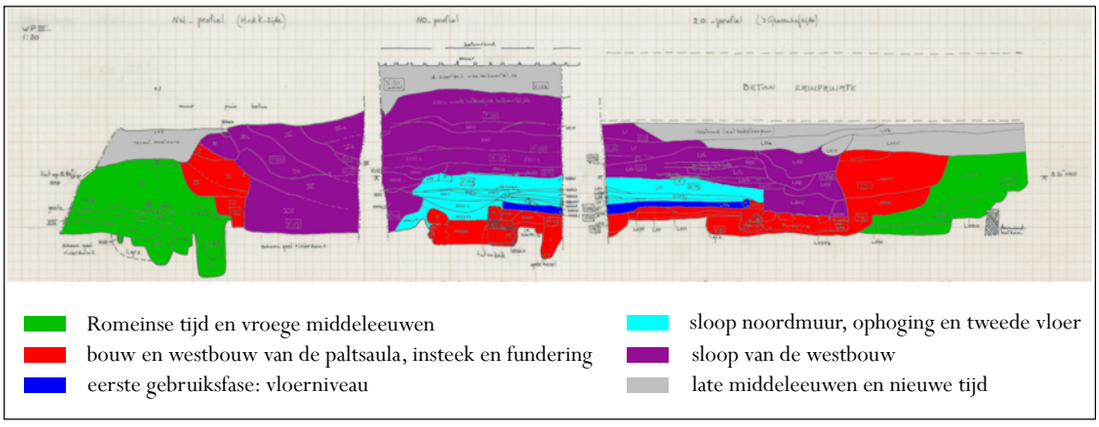

8.113: Huize van de Kasteele. Interpretatie van het NW, NO en ZO-profiel van werkput 3.

8.5.3.1 Synthese van de stratigrafie van sporen en profielen in Huize van de Kasteele

Hieronder wordt deze fasering op grond van alle profielen in Huize van de Kasteele nog eens uiteengezet, met vermelding van de dateerbare vondstcomplexen. We kunnen het gebruik van het westelijk deel van het paltsterrein in zes gebruiksfasen onderscheiden. Daar gaat natuurlijk de fase van pre-Karolingische bewoning aan vooraf. Ook toen was het terrein bewoond. Dat geldt zeker voor de laat-Romeinse tijd (hutkom in werkput 3) alsook de vroege middeleeuwen (de vele Romeinse en vroegmiddeleeuwse potscherven in de oudste bewoningsniveaus HvdK V20, 40 en 35). Rond 660-710 AD lag op steenworp afstand een grafveld.

1 (groen). De Karolingische periode met de Vikingaanval in 882 als sluitdatum. De eerste houten eenschepige zaal hoort bij deze periode (zie 8.2.3). Ook zijn mogelijk twee huisplattegronden aan deze periode toe te schrijven (Zutphen-Stadhuis, huis 2 en Huize van de Kasteele werkput 2). Verder zijn nog acht, mogelijk zelfs elf hutkommen te verbinden in de opgravingen van 1946 (sleuf 4 en 5), 's-Gravenhof 1999 (werkput 2) en Zutphen-Stadhuis (werkput 5 en 6). Deze fase is in hoofdstuk 8 uitgebreid beschreven en gepubliceerd.[346] Stratigrafisch hoort laag V33 bij deze periode.
Bij deze fase hoort voorts een grote afvalkuil V65/82 (S 15) in werkput 3 waarin in totaal 1417 botten zijn geborgen. De kuil leek vooral botten van grotere beesten (runderen) te bevatten en kan als dump van slachtafval, mogelijk na de Vikingaanval van 882, beschouwd worden.

2 (groen). De Hamalandse periode (late 9e en 10e eeuw). Bij deze fase hoort de tweeschepige houten zaal. Er is sprake van terreinophogingen, leeflagen, een haardplaats en diverse afvalkuilen. Het gaat om de vondstnummers 14, 33 (tot medio 10e eeuw), 37, 38 en afvalkuil V66 (S 13), waarin onder meer een hond is begraven. Het aardewerk uit de (ophogings)lagen V14, 33, 37 en 38 is sterk gemengd en bevat naast 10e-eeuws aardewerk ook wat oudere opspit uit de Karolingische periode en daarvoor. De afvalkuil V66 dateert uit de eerste helft van

346 Bitter 1983b; Groothedde 1992; Groothedde 2009.

de 10e eeuw (Sanke periode 3).
Tot slot is er haardkuil V17 (S 87, 98-97) die op grond van het aardewerk (o.a. Sanke periode 3/4) niet scherp te dateren is. De kuil kan nog bij de latere fase 4 horen. Mogelijk dat de kuil bij fase 2 (10e eeuw) hoort vanwege de oriëntering van de kuil. Die ligt meer in de lijn van de 10e-eeuwse sporen dan de 11e eeuwse.

3 (rood). De bouw van de aula (11e eeuw). In deze tijd is een belangrijke opdrachtgever verantwoordelijk geweest voor de bouw van de tufstenen aula. De vondstcomplexen zijn stratigrafisch direct gekoppeld aan de ingraving van de westelijke muren van de tufstenen aula. Het gaat om de vondstnummers 80, 97, 99, 104, 112. Het vondstnummer 80 betreft de insteek van de muur (S 189, 193) in het vlak en bevat Pingsdorfaardewerk met als sluitdatum de eerste helft van de 11e eeuw (Sanke periode 3/4).

4 (blauw). Het gebruik van de palts als residentie (11e eeuw en eerste kwart 12e eeuw). Deze periode is in twee subperioden te onderscheiden: de eerste gebruiksfase en de tweede gebruiksfase na verbouwing.
4a (donkerblauw). Tussen ca. 1020 en 1050/1100 heeft de palts vermoedelijk gefungeerd als pleisterplaats van de opdrachtgever (zie hoofdstuk 13).
4b (lichtblauw). Na ca. 1050/1100.
Afvalkuil V51/36 dateert op grond van het aardewerk (Pingsdorf Sanke periode 4, overgang 5) uit de eerste helft van de 11e eeuw, de eerste gebruiksfase 4a dus. V51 is reeds door Thomas Spitzers onderzocht en gepubliceerd[347], maar tot op heden te oud gedateerd (10e eeuw)[348]. Daarop ligt stratigrafisch ophogingslaag V30 uit de tweede helft van de 11e eeuw, de tijd van de graven van Zutphen dus, fase 4b. In deze fase wordt op laag V30 een tufstenen bijgebouw gebouwd. Het daarmee geassocieerde vondstnummer is V27 met Pingsdorf uit Sanke periode 4/5. In de westbouw van de aula is ook een goed dateerbare stratigrafie: V81 (afvalkuil S 188, Sanke periode 4) en V101 (eerste vloer) dateren uit fase 4a. Fase 4b volgt stratigrafisch met de sloop van de noordmuur van de westbouw (V106) en een tweede vloer met haardplaats (V62, 109).

5 (paars). De sloop van het bijgebouw en de westbouw van de aula rond 1125. Deze sloopactiviteiten kunnen samenhangen met oorlogshandelingen. Daarna volgde de aanleg van de binnenversterking rond de palts en kapittelkerk. De wal dekt letterlijk het bijgebouw af en markeert zo een breuk in de tijd en het gebruik van het westelijk deel van het paltsterrein rond 1125. De slooplagen met puin, vondstnummers 28, 29, 63 (met opspit uit 11e eeuw), 100, 102, 103, 105, 107, 108, 110, 111, 113, 115 en 117, hangen samen met deze sloopactiviteiten.

6. De Gelderse periode, ca. 1125 - 1200. Behalve het profiel van de wal zijn in Huize van de Kasteele geen sporen en lagen aangetroffen uit deze periode. In

347 Spitzers 1998.
348 De datering van HvdK 51 was gebaseerd op de datering van het Pingsdorfaardewerk door Markus Sanke, die het vondstmateriaal in 1998 bekeek. In zijn dissertatie (Sanke 2002) blijkt dit Pingsdorfaardewerk in een latere fase thuis te horen.

de beginperiode werd de omwalling met gracht en tufstenen hofpoort aangelegd. Binnen de wal stond in de noordwesthoek van het hofterrein de grafelijke keuken die tot tegen het laatste kwart van de 12e eeuw functioneerde. De houtbouw werd opgevolgd door een ander gebouw dat vooral in de vorm van een tufstenen traptoren zijn sporen naliet. In deze fase moet de tufstenen aula zijn verbouwd.

8.6 De nog aanwezige resten van de aula in de bodem

Van de muren en funderingen van de aula restte vóór het archeologische onderzoek in 1946 niet erg veel meer in de bodem. Het grootste deel van de funderingen is tot op de bodem uitgebroken. Bij de verbouwingen en sloopactiviteiten in de 11e tot 13e eeuw zal tufsteen nog als opnieuw te gebruiken materiaal zijn gekoesterd. In werkput 3 van Huize van de Kasteele is aangetoond dat de sloopactiviteiten in de 11e en 12e eeuw precies betrekking hadden op het diepslopen van tufsteenmuren. Funderingen van moeraserts en ruwe natuursteen bleven zitten.

We zagen reeds dat het hoofdgebouw als gravenhuis in de 13e en 14e eeuw in stand werd gehouden. Grootschalige sloopactiviteiten begonnen in de 15e eeuw toen de stad het gebouw in pacht had. De tufstenen waren vanaf de 15e eeuw in trek om te verwerken in trasmortel. Zo worden in 1445 zesduizend tufstenen uit het oude gravenhuis gesloopt voor de bouw van de Saltpoort (nu Drogenapstoren).[349] In de poort zijn deze tufstenen niet te zien als metselstenen, maar ongetwijfeld werd het materiaal vermalen tot tras. De grootschalige renovatie door hertog Adolf rond 1470 moet welhaast grotendeels in baksteen zijn uitgevoerd. In 1635 werden de laatste resten van het oude gravenhuis/palts door stadsbouwmeester Emond Helleraet gesloopt. Geschiedschrijver Pontanus vermeldt de reden: *ob deformationem aspectus*.[350] Helleraet en zes slopers hadden er nog zoveel werk aan dat zij drie weken bezig waren. Om welk deel van het gebouw dat ging, is niet bekend, maar opvallend is dat er nogal wat vroeg-17e-eeuws vondstmateriaal (o.a. polychrome wandtegeltjes) is aangetroffen op de oostmuur van het gebouw.[351] Als Helleraet deze muur heeft gesloopt, had hij kennelijk geen belang bij de tufstenen in de fundering. Mogelijk liet hij de muur ook zitten vanwege de stabiliteit van de ommuring van de direct naastgelegen stadstimmerwerf, waar hij zelf werkte (nu 's-Gravenhof 5). Op slechts enkele meters oostelijk naast de tufstenen muur is in 1999 een diepgefundeerde muur van kloostermoppen aangetroffen die aan de ommuring van de werf kan worden toegeschreven. Op de plattegronden van Van Geelkercken (1639) en Blaeu (1649) is de ommuurde werf goed te zien. Ook laten de kaartmakers nog een muurrestje van de oude Gravenhuis op het plein 's-Gravenhof zien. In elk geval heeft Helleraet niet alles gesloopt. Pontanus schrijft in 1639 dat er nog altijd iets van oud muurwerk zichtbaar was (.. *reliquae seu rudera potius*..) en de kaart van Van Geelkercken in zijn werk illustreert dat (zie afb. 7.30).

349 Overrentmeestersrekeningen over 1445, Oud Archief Zutphen. Doornink-Hoogenraad 1950, 36.
350 Pontanus 1639, Historia Gelrica 64.
351 's-Gr'99-11 met opspitvondsten in de bovenliggende verstoringslaag 's-Gr'99-10.

Tijdens de opgravingen van 1946, 1995 en 1999 zijn alle uitbraaksporen van het gebouw als grondspoor verdwenen. Uit de opgravingstekeningen, foto's en dagrapporten van de opgraving van Renaud uit 1946 blijkt dat het merendeel van de schaarse muurresten daarentegen in de bodem is blijven zitten. Dit geldt zeker voor het noord-zuid lopende tufsteenmuurtje S 1 dat als scheidingsmuur in het souterrain van het gebouw fungeerde. Op de opgravingstekeningen van de diepere vlakken keren telkens de muurresten en kistwerkrestanten van de hogere vlakken terug. Op foto's zien we ook dat de resten als eilandjes in de dan al diepere vlakken aanwezig zijn. Zelfs de resten van de twee klokgietwerkplaatsen zitten vermoedelijk nog in de grond. Waarom de noord-zuid lopende tufmuur S 1 met bruikbare tufstenen aan de laatmiddeleeuwse sloop is ontkomen, is op twee manieren te verklaren. Mogelijk was het bovengrondse deel van de muur al eens eerder gesloopt, bijvoorbeeld om een ruimte in het souterrain te vergroten, en is het in de grond aanwezige muurwerk tijdens de grootschalige sloopactiviteiten nooit opgemerkt. Waarschijnlijker is het dat dit muurtje de fundering was van de muur die Pontanus beschreef en Van Geelkercken tekende en dat het bovengrondse deel in de tweede helft van de 17e eeuw alsnog is gesloopt. De muur steekt in het profiel (profiel 1) door de vol- en laatmiddeleeuwse stratigrafie heen en reikt tot in de postmiddeleeuwse verstoringslaag.
De natuursteenfundering van de noordwesthoek van het gebouw bleef in 1995 ook gespaard onder de nieuwbouw. De landelijke media-aandacht heeft zeker een positieve bijdrage geleverd aan het behoud van de oostmuur in 1999 onder de straat. De twee riolen werden zodanig aangepast dat de muur behouden kon blijven.

Een ander opvallende conclusie kon worden getrokken uit de analyse van het onderste vlak F in werkput 1, 2 en 3 in Renauds onderzoek. Lang niet alle sporen zijn gecoupeerd. Op de veldtekeningen zijn coupes aanwezig van slechts enkele sporen, waaronder de greppels met paalkuilen van de houten zaal eronder. Twee palen van de noordwand van de Karolingische houten zaal zijn in één coupe gecoupeerd (in liefst zeven vlakjes gedocumenteerd, vondstnummers 85-88, 95-98). De dagrapporten maken wel duidelijk dat Renaud zelf het vlak coupeerde op plaatsen die hem voor de interpretatie nuttig leken. Er zijn in het dagrapport zelfs enkele schetsjes van zijn hand aanwezig van coupes die hij zette. Renaud vulde op die dagen zelf het dagrapport aan met zijn bevindingen. In de meeste paalkuilen staan wel dieptes genoteerd. Of deze zijn vastgesteld aan de hand van coupes of dat ze zijn uitgeboord, blijft onduidelijk. Over het afwerken van sporen blijkt niets. Het lijkt erop dat vlak F nog deels ongeschonden in de bodem zit.
Dit geldt feitelijk ook voor de werkputten 4, 5 en 6 die ook niet volledig zijn afgewerkt tot de schone ondergrond. De sporen in sleuven 4 en 5 zijn wel deels gecoupeerd. Renaud zelf gaf in 2006 als verklaring dat hij en zijn medewerkers in die jaren van de 'ene naar de andere opgraving werden gejaagd' en dat ze de opgraving in Zutphen voortijdig hebben moeten afbreken.
Tot slot moeten we niet vergeten dat delen van het plein niét zijn opgegraven. Rond werkput 4 en 6 is nog een strook ongeroerde stratigrafie met sporen aan de west- noord- en oostzijde aanwezig. Dat geldt ook voor de gronddammen tussen werkput 5 en 2 en tussen werkput 2 en 3. Een belangwekkend stuk onge-

schonden informatie van de tufstenen aula zit onder de straat direct ten westen van werkput 1 en 4. Dat het opgravingsterrein van 1946 onderdeel uitmaakt van het archeologisch rijksmonument is met deze constateringen geheel terecht. Veldonderzoek naar de oudste bewoning, de Karolingische en Ottoonse fase van de houten hof en het resterende muurwerk van de aula is nog mogelijk. De muren, funderingen en resten van kistwerk zijn wel uit hun stratigrafische context gehaald, maar er kunnen zeker nog bouwhistorische vragen beantwoord worden door toekomstig veldwerk.

8.7 Het grondradaronderzoek

De resten van de Zutphense aula beïnvloeden nog tot op de dag van vandaag de moderne samenleving, zoals in 2009 bleek. Het plein 's-Gravenhof is nog altijd een parkeerterrein. De meeste auto's laten zich tegenwoordig op afstand met elektromagnetische straling uit de autosleutel openen. Op de drie meest zuidwestelijke parkeerplaatsen van het plein (binnen de paaltjes) werkt de afstandsbediening echter niet. Nadat dit bekend werd, is dit ook meermalen geprobeerd en inderdaad blijft de auto dicht. Er is mij zelfs een geval bekend waarbij een autobezitter er een garagebedrijf bij moest halen om de auto te openen omdat er geen conventioneel slot in het portier zat. Niet alleen de autosleutels werken niet, ook sommige GSM-toestellen weigeren contact te leggen op die specifieke parkeerplaatsen.

Ter plaatse is door ons gekeken of bijvoorbeeld ook een kompas op de plek zou reageren, en, inderdaad wijken kompassen, afhankelijk van hun gevoeligheid, licht tot zeer sterk af. Op enige meters zuidelijk van de parkeerplaatsen schieten de kompassen zelfs uit naar het magnetische zuiden. Er is hier klaarblijkelijk sprake van een lokale afwijking in het magnetisch veld.

Na wilde speculaties waardoor dit veroorzaakt kon worden, schoot mij een plausibele verklaring te binnen. Op de plaats van de drie gewraakte parkeerplaatsen lag Renauds werkput 4. Hij schrijft over het muurwerk S 557 in deze werkput: *Op deze hoek lag een geweldig stuk metselwerk uit ijzeroersteen en tuf, dat we eerst voor een brok gespaard metselwerk aanzagen, maar dat bij nader inzien toch als omgetrokken muurwerk moest worden beschouwd. De brokken tuf waren zo onregelmatig en zo tussen de ijzeroersteen gewerkt, dat de slopers het klaarblijkelijk niet de moeite waard geacht hadden het blok te breken.* Dit brok metselwerk ligt nog altijd in de ondergrond. Zou de grote concentratie moerasijzererts (limoniet) ter plaatse de oorzaak kunnen zijn? Bekend is dat extreem hoge concentraties ijzer in de bodem van merkbare invloed zijn op elektromagnetische zaken en kompassen.

Het was één van de vragen waarmee we een grondradaronderzoek zijn gestart op het plein. Er zijn immers aanwijzingen dat er op meer plaatsen in Renauds opgravingsputten muurwerk met moerasijzererts is blijven zitten. Die brokken zijn aanmerkelijk kleiner en lieten zich met een kompas niet opsporen. Een andere belangrijke vraag was of er buiten de opgravingsputten nog meer muurwerk of puinbanen te traceren zijn die aan de plattegrond van de tufstenen aula toegeschreven kunnen worden. Daarmee zouden we een completer beeld krijgen van de in situ behouden resten van het gebouw binnen en buiten de opgravingen. De gegevens zijn van belang voor het beheer van het archeologisch rijksmonument. Ze complementeren bovendien mogelijk de plattegrond van het gebouw.

GroundTracer BV heeft vrijwel het gehele plein, alsmede het pleindeel voor de toren van de Sint-Walburgiskerk onderzocht. Hieruit kwamen overtuigend de brokken metselwerk met moerasijzererts naar voren. Het enorme brok in de zuidwestelijke hoek gaf zoals verwacht een extreme uitslag in de radarbeelden. Net als bij de elektromagnetische afstandbediening en het kompas was het radareffect vooral merkbaar rond de ertslocaties. Interessant zijn de sporen onder

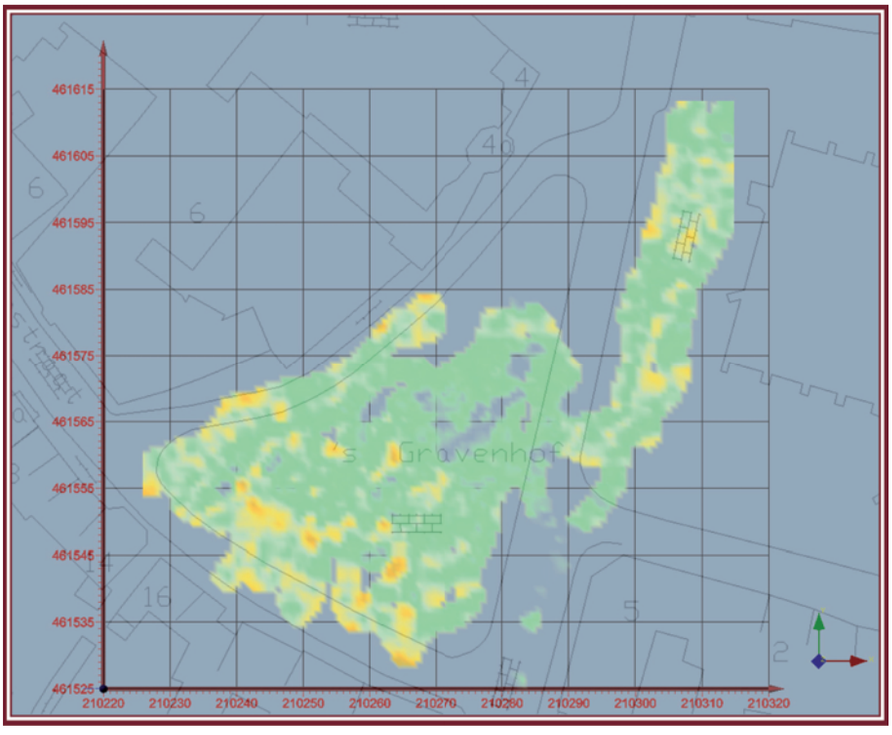

8.114: Grondradarbeeld op 20 cm onder de bestrating.

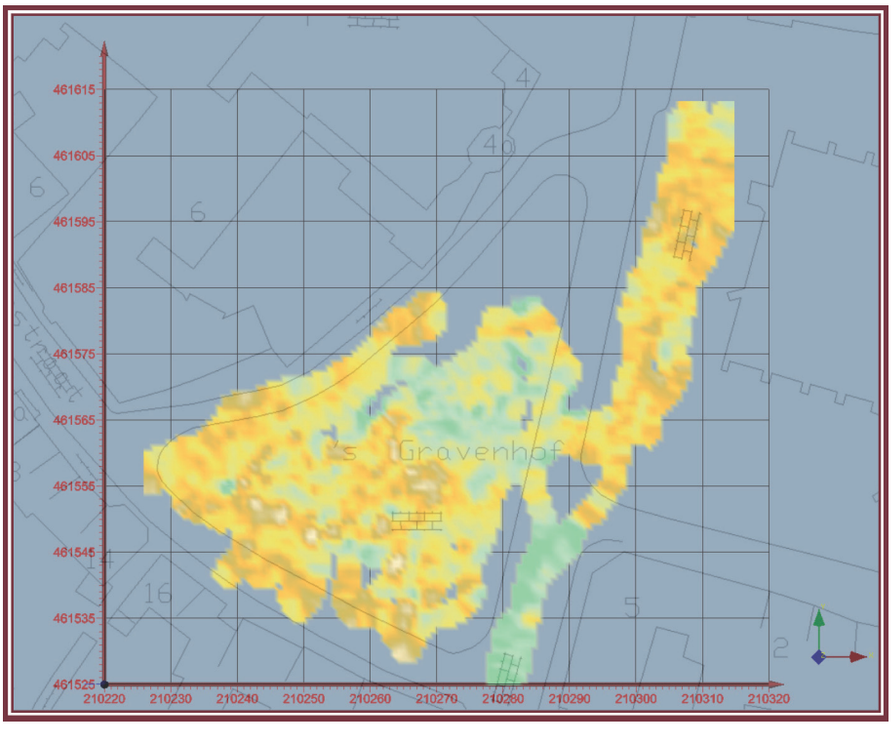

8.115: Grondradarbeeld op 40 cm onder de bestrating.

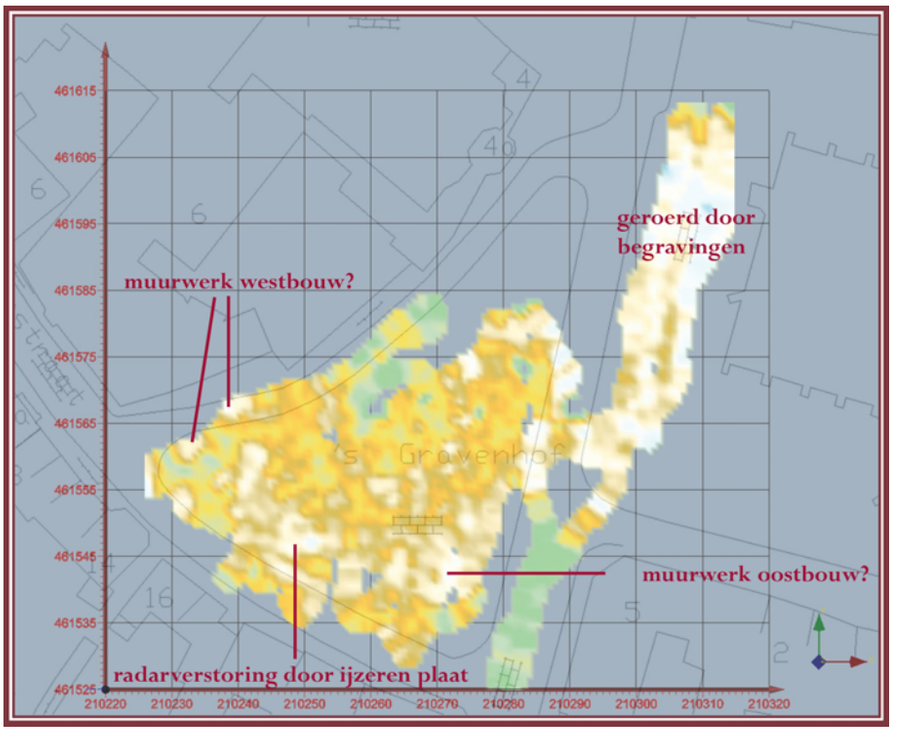

8.116: Grondradarbeeld op 160 cm onder de bestrating.

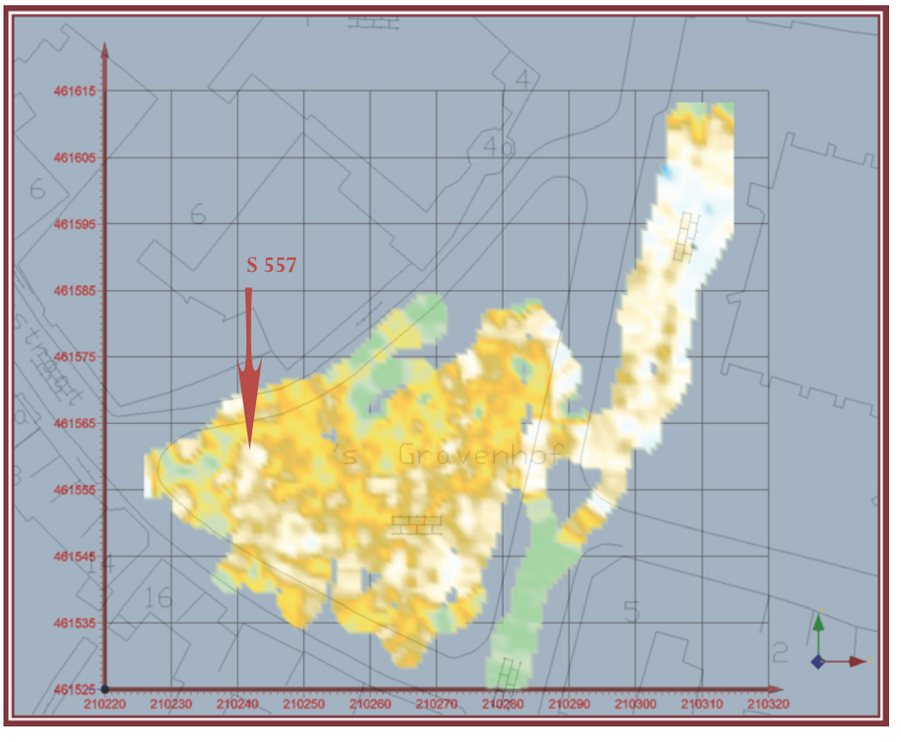

8.117: Grondradarbeeld op 170 cm onder de bestrating.

de westelijke straat voor Huize van de Kasteele langs. De muren/sporen van de aula lijken inderdaad in westelijke richting door te lopen. Daarmee wordt de toeschrijving van de in 1995 gevonden noordwesthoek van het gebouw (HvdK, werkput 3) aan het hoofdgebouw extra ondersteund.
Zeer merkwaardig is het ontbreken van een signaal in de oostelijke zone van het

plein, ter plekke van de oostmuur. Hier zitten, behalve de tufstenen oostmuur, ook twee daaraan parallel lopende rioolbuizen in de grond. Het ontbreken van het signaal is niet te verklaren.
Op het terreindeel voor de kerk werd vooral de geroerde grond met begravingen tot 2,5 à 3 meter diepte vastgesteld. Het noordelijk deel van het plein lijkt geen muurwerk te bevatten. Dat bevestigt het beeld uit de sleuven 4 en 5 van 1946 en werkput 2 in 1999. Vanaf de 10e eeuw is er sprake van een open ruimte, een plein voor de aula.

8.8 De 12e-eeuwse versterking van de groeiende nederzetting

Tot nu toe hebben we de versterkingen van de 9e-eeuwse ringwalburg (7.1) en de binnenversterking van de het paltscomplex en de kerk (in 8.4) beschreven. Een 'palts' was echter meer dan het imposante centrum, bestaande uit de tufstenen aula en de kerk. Tot het paltsgebied in de 11e eeuw moet feitelijk het gehele areaal van de ringwalburg worden gerekend. Hier woonden de aan de hof of kerk verbonden lijfeigenen, horigen, ministerialen en halfvrijen (zie 7.2). Dit gebied kan na de aanleg van de binnenversterking als voorburcht worden beschouwd. Aangezien de oorsprong van Zutphen als 'burg' veel ouder is dan de functie van een palts, wordt de nederzetting in de 11e en 12e eeuw aangeduid met '*oppidum*'.
Onder de Gelderse graaf Hendrik I (ca. 1138-1181) ontwikkelde de nederzetting zich buiten de grenzen van de ringwalburg. Deze ruimtelijke ontwikkeling is buitengewoon interessant en vormt de schakel tussen de volmiddeleeuwse burg en de laatmiddeleeuwse stad. Ook in sociaal opzicht is dit het geval. Waren de inwoners binnen de ringwalburg sterk verbonden aan de aldaar gevestigde wereldlijke en kerkelijke macht, de nieuwe inwoners van het gebied buiten de ringwalburg hebben zich daar vrijwillig gevestigd onder bescherming van de graaf in ruil voor hun steun en afhankelijkheid (*autotraditie*). Het waren vermoedelijk handelaren en ambachtslieden. Het is derhalve de moeite om deze ontwikkeling te bekijken en te vergelijken met andere vroege steden in ons land.

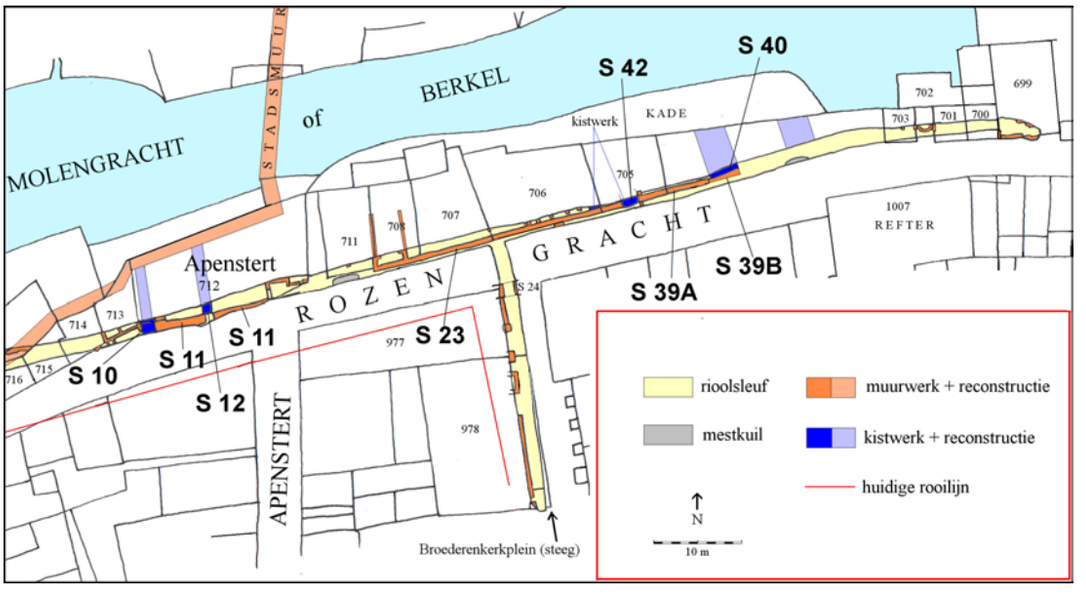

8.118: Overzicht van de aangetroffen resten van kistwerk, alsmede de ligging van de middeleeuwse bakstenen muur S 23/39.

In 2007 zijn bij een intensieve begeleiding van de aanleg van een nieuw rioolstelsel aan de Rozengracht de resten van een tufstenen toren gevonden (S 10 en 12) op de plaats waar in de late middeleeuwen de stadsgevangenis *Apenstert* stond.[352] Het gaat om zogenaamd kistwerk met een kern van grote brokken moerasijzererts die zijn samengevoegd met mortel, hetgeen een zeer stevig geheel vormt. De schil bestaat uit rechthoekige tufsteenblokken. Deze tufsteenblokken zijn bij de Apensterttoren van verschillende omvang (lengtes met maxima van 31,5 en 38 cm, breedtes van 12,5 en 14 cm en diktes van 7,5 tot 10 cm). Dit gegeven zou op een vroege datering in de 11e eeuw of eerder kunnen wijzen. Dit omdat in deze periode Romeinse *spolia* uit o.a. Nijmegen en Xanten werden gebruikt. In de latere periode, van de 11e tot in de eerste decennia van de 13e eeuw, werden de oude tufsteengroeves weer heropend en werden regelmatigere blokken (zogenaamde 'broden') gezaagd. De waarneming is echter te beperkt om op grond van deze gegevens tot een datering te komen. De onregelmatige blokken tuf kunnen ook als tweederangs materiaal bewust in de fundering zijn verwerkt. Bij de oostmuur van de toren is de oorspronkelijke schil van tufsteen nog aanwezig. De muur is hier 100 cm dik. Bij de westelijke muur is een kern van 170 cm dik bewaard die is omgeven door een nieuwe schil van baksteen en een enkel stuk zandsteen. De westelijke schil van de westelijke muur (S 9) is zo'n 35 cm dik met stenen van 8,5 cm dik (S 9A). De schil bestaat echter ook weer uit twee fasen, want boven op S 9A (waarvan zes steenlagen bewaard zijn gebleven) ligt een tweede muur (S 9B) die ten eerste 35 cm naar binnen verspringt, en bovendien uit kleinere bakstenen bestaat. Het is dus goed mogelijk dat de toren meerdere keren van vorm is veranderd. De oostelijke schil van de westmuur (S 11B) is extreem dik: zo'n 90 cm, en bestaat uit stenen van 28 x 13 x 6 cm. In totaal is de basis van het westelijke muurwerk van de Apensterttoren dus liefst 3 meter dik! De breedte beslaat buitenmaats 8,75 meter. Muur S 11B maakt een haakse hoek op de bodem van de rioolsleuf (S 11A) en is 1,20 dik. Hij is ingekast in het oudere kistwerk. Deze muur sluit de keel van de tufsteentoren af. De muur loopt echter verder door naar het oosten en blijkt een perceel te omvatten dat overeenkomt met F 712.
Met andere woorden: dit hele perceel moet de Apenstert geweest zijn. Wat hier ook voor pleit is het feit dat de steeg Apenstert op de oostzijde van het grote middeleeuwse gebouw uitkomt en niet op de tufstenen toren aan de westkant.

8.119: De westelijke muur van de Apensterttoren in profiel en vlak.We zien een kern van moerasijzererts en mortel (S 10) die secundair bekleed is met baksteen (in twee fasen, S 9 en 11B in het profiel). Linksonder loopt het moerasijzererts door in het vlak. Rechtsonder is baksteenwerk te zien waarmee de oorspronkelijke open keel van de toren is dicht gezet (S 11A).

352 Groothedde & Fermin 2007.

8.120 (links) en 8.121 (rechts): De oostelijke muur van de tufstenen Apensterttoren (S 12) vanuit het zuiden (l.) en oosten (r.). Hier is het oorspronkelijke kistwerk nog intact: tufsteenblokken langs een kern van moerasijzererts en mortel. Op de voorgrond rechts is een schuin gemetseld tufsteenbrood te zien: de aanzet van een boog?

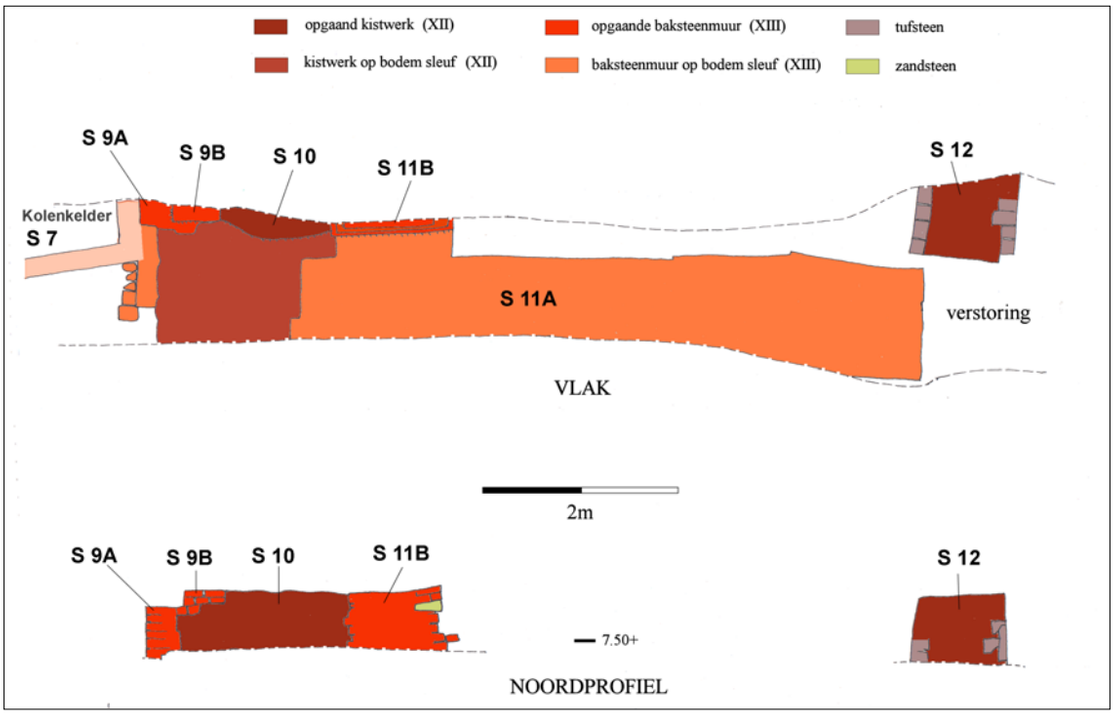

8.122: Schematische weergave van de Apensterttoren zoals deze is waargenomen in de rioolsleuf. Boven in het vlak en beneden in het profiel.

De naam Apenstert sloeg dus op de gevangenis als geheel en niet alleen op de toren, hoewel we de naam Apensterttoren tot zeker 1699 tegenkomen en deze toren ook is afgebeeld op de plattegrond van Blaeu uit 1649. De toren bestond waarschijnlijk niet meer in zijn 12e-eeuwse vorm: over het hele perceel is een laag moerasijzererts en brokken tufsteen waargenomen, afkomstig van sloop van het oude kistwerk. Deze sloopfase laat zich echter lastig dateren. Zeker is

dat de toren in 1393 reeds aan verval onderhevig was en flink verbouwd werd. Even oostelijker werd onder de panden F 705 en 706 een ontdekking gedaan die niets met de (post)middeleeuwse bouw van doen heeft. Hier werden twee solide stukken kistwerk aangetroffen, waarvan de tufstenen bekleding niet meer aanwezig was (S 42). De resten werden op de bodem van de sleuf en in het profiel gezien. Helaas bleken de foto-opnames te slecht om hier af te beelden. Wel zijn de resten ingemeten. Mogelijk heeft hier een tweede tufstenen toren gestaan, vergelijkbaar met de Apensterttoren, maar smaller: circa 5 meter. Deze theoretische toren heeft waarschijnlijk maar kort bestaan. Met de bouw van de stadsmuur om de Oude en Nieuwe Stad was de toren na circa 1325 geheel overbodig geworden. De toren zou natuurlijk een andere functie gekregen kunnen hebben maar, anders dan bij de Apensterttoren, is hiervan in de archieven niets terug te vinden.
Een laatste stuk kistwerk tenslotte bevindt zich ten oosten van F 705 (S 40). Hier was wel de tufstenen bekleding nog aanwezig. Zelfs de zuidelijke tufsteenbekleding is nog aangetroffen zodat we hier met zekerheid met een gave tufsteenfundering van doen hebben die niet door de oude en de nieuwe rioolsleuf verstoord is. De tufstenen aan de zuidzijde van de muur vertonen een afgeschuinde zijde wat eveneens op een beëindiging van de muur wijst. Het muurwerk is aanmerkelijk breder (dikker) dan de andere vier fragmenten, meer dan 3,20 meter. Er is geen tegenhanger gevonden. Dit kan echter met de oriëntatie van de sleuf te maken hebben. In de sleuf bevindt zich namelijk net aan de noordzijde de achterkant van deze laatste toren, en als we deze achterlijn doortrekken, dan valt de tegenhanger zeer waarschijnlijk net buiten de sleuf.
De gevonden stukken tufsteenbouw aan de Rozengracht staan uiteraard niet op zichzelf, al was meteen duidelijk dat de vondst uitermate bijzonder is. Dat

8.123 en 8.124:Westelijke en oostelijk deel van de muur S 40. Langs de kern van moerasijzererts en mortel bevindt zich een schil van tufsteenblokken met afgeschuinde zijden.

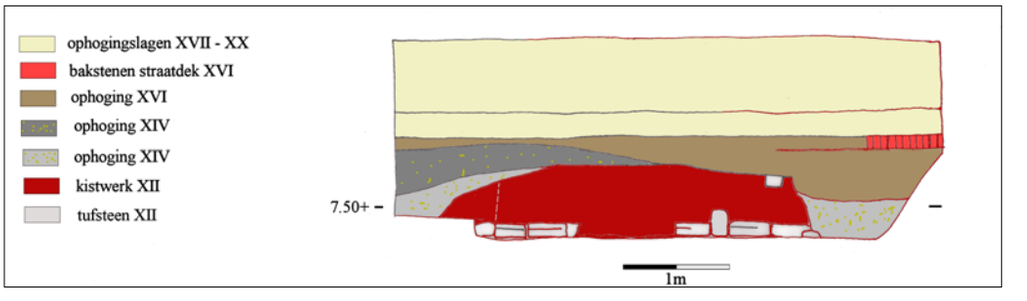

8.125: Schematische profielopbouw boven de muur S 40.

er een vroege stadsversterking geweest moest zijn voor de bouw van de 13e-eeuwse stadsmuur was vóór 2007 al bekend, maar dat deze vroege versterking tufstenen elementen bevatte, was nieuw. Het werpt een nieuw licht op de status van de stad-in-wording tegen de achtergronden van de ontwikkeling van het Gelderse vorstendom (zie 7.2). Het is nuttig om eerst te inventariseren wat er in Zutphen op dit gebied al bekend was en hoe deze tufstenen torens daar in passen. Daarna kunnen vergelijkingen gemaakt worden met dergelijke structuren in andere Nederlandse steden.

Waarschijnlijk pas rond of kort na 1138, het jaar van de dood van keizer Lotharius III, viel het Zutphense graafschap definitief in Gelderse handen. In dat jaar werd keizer Lotharius opgevolgd door Koenraad III, die een bondgenoot was geweest van de reeds overleden Gelderse graaf Gerard II en zijn minderjarige zoon Hendrik, die zich graaf van Gelre en Zutphen ging noemen.[353] De vrouw van Gerard II en moeder van Hendrik was Irmgard van Zutphen, de dochter van graaf Otto de Rijke (1063-1113). Zij wordt als erfdochter ingezet om de Zutphense erfenis uiteindelijk in Gelderse handen te krijgen (zie 7.2).
Graaf Hendrik I (1138-1181) heeft de burg Zutphen vermoedelijk als hoofdresidentie gebruikt waar hij met zijn familie en gevolg frequent verbleef. Hendrik I bevorderde de vestiging van kooplieden en ambachtslui, die hij in ruil voor hun afhankelijkheid en steun bescherming bood. De nieuwe nederzetting ten noorden van de oude ringwalburg (nu het Beukerstraat- en Barlhezekwartier) liet de graaf van een eigen omwalling voorzien.
Deze nieuwe versterking buiten de ringwalburg liep via de Bernhardsteeg (*Cleyne Wandt*) en de Oude Wand (*Groote Wandt of Updenwande*) richting Rozengracht. Het aantal concrete waarnemingen van deze versterking is de laatste jaren toegenomen, genoeg om het tracé vrij exact te bepalen. De gracht nabij de aansluiting op de ringwalburg aan de Zaadmarkt werd in en achter het pand Zaadmarkt 91 gedocumenteerd.[354] Hier bleek dat de gracht al in de vroege 13e eeuw is gedempt en dat daarbij de wal grotendeels als dempingsmateriaal is gebruikt. Onder de Schupstoel werden meerdere malen aanwijzingen gevonden voor een 20 meter brede watervoerende gracht die in de 13e eeuw alweer gedempt is.[355] Bovendien werden onder Schupstoel 5 aanwijzingen gevonden voor een bewoningslaag uit de eerste helft van de 12e eeuw onder een wallichaam. De wal dateert dus op zijn vroegst uit de eerste helft van de 12e eeuw. Ter hoogte van Beukerstraat 77-85 werden door oud-archiefmedewerker Rob Wartena in 1971 houten palen waargenomen in deze grachtzone. Deze werden door hem als steigerpalen voor een haventje (Schupstoel = Scheepstol) geïnterpreteerd, maar het zou zeer goed mogelijk kunnen zijn dat hij de brugpalen van de gracht in de route Beukerstraat – Laarstraat heeft waargenomen. Bij grondboringen achter Beukerstraat 15 werd de gracht in 2010 vastgesteld.[356] De 12e-eeuwse gracht werd eveneens waargenomen bij een rioolbegeleiding in 1999, waar de gracht ter hoogte van Turfstraat 28 en 33-35 de straat overstak, en schuilging onder een vroeg-13e-eeuwse houten straat.[357]

353 Bastemeijer & Groothedde 1999.
354 Fermin & Groothedde 2007.
355 Fermin & Groothedde 2006c; Fermin & Groothedde 2011.
356 Fermin 2010b.
357 Groothedde 1999b.

Tot slot zijn in 1977 aanwijzingen voor 12e-eeuwse bewoning gevonden op het pandhofterrein van het Dominicanerklooster op het Broederenkerkplein. De oudste sporen dateren van rond 1175. Deze omvatten onder meer de vlijlaag van een tufstenen muur. Het is meer dan aannemelijk dat dit gebouw binnen de versterking werd gebouwd. Dit gebouw werd in de 13e eeuw uitgebreid met een bakstenen zaalbouw, die in de 14e eeuw als dormitorium van het klooster werd opgenomen.[358] Dit klooster wordt echter pas gesticht in 1293, toen, volgens de kroniek van Willem van Berghem, gravin Margaretha van Dampierre (de vrouw van Reinoud I van Gelre) het terrein met daarop een *aedificium* (gebouw) schonk aan de Dominicanen (zie 11.4).
De 12e-eeuwse tufsteenfundering en de 13e-eeuwse bakstenen zaal hoorde zeer waarschijnlijk bij een door de Gelderse graaf Hendrik I gestichte grafelijke hof. De hof met de oude aula in de ringwalburg in het zuiden en de 'Gelderse' hof in het noorden waren verbonden door middel van een kaarsrechte straat: de Hofstraat.[359] Wanneer we deze gereconstrueerde Hofstraat doortrekken over het kloosterterrein, komen we precies ten oosten uit van het grootste fragment tufsteenbouw in de Rozengracht, S 40. Op deze locatie zou de straat door de versterking heen moeten gaan. Hier zou een poort gestaan moeten hebben en het kan haast niet anders of het aangetroffen fragment S 40 is de zuidwestelijke muuraanzet van de poortdoorgang. De zuidoostzijde bevindt zich net buiten (ten noorden van) de rioolsleuf.

Ongeveer 90 meter oostelijker, op het einde van de Turfstraat, bevindt zich nog een oude poort, de Engepoort. Deze poort bevindt zich echter 25 meter ten noorden van de hierboven beschreven Oude Wandversterking, en het kistwerk ervan bevat naast mortel en moerasijzererts ook baksteenbrokken. De buitenschil bestaat, voor zover waargenomen, uit baksteen. De poort wordt in het tweede kwart van de 13e eeuw gedateerd.[360] De Engepoort is het resultaat van een stadsuitleg. Deze uitleg buiten de Oude Wand - Rozengrachtversterking heette *de Hagen* en omvatte de straten Oude Wand, Komsteeg, Rijkenhage en Armenhage. De uitleg was weer het logische gevolg van de bouw van het watermolencomplex en het uitgraven van de Molenbeek door graaf Gerard IV (1207-1229) of Otto II (1229-1271). De Berkel, die ten oosten van Zutphen in de IJssel uitmondde, werd door een nieuwe stuwbeek verbonden met de oude gracht ter plaatse van de huidige Berkel langs de Rozengracht. De plaats van de molens was logisch: precies op het punt in de zandrug waar het water optimaal kon worden gestuwd, daar waar het verval naar het IJsseldal het grootst is. Voor de oude poort lag nu de molenkolk. De nieuwe poort en de brug over de molenbeek konden niet bij de onstuimige molenkolk blijven liggen maar moesten ten oosten daarvan worden gesitueerd. Het noordelijke deel van de Hofstraat werd omgeleid en liep nu met een knik naar het noordoosten als Turfstraat richting de nieuwe Engepoort. Tijdens de rioolbegeleiding van 1998 in de Turfstraat werd al vastgesteld dat de mestophoging en de oudste houten straat van de Turfstraat koud op de prestedelijke akkerlaag ligt.[361] Het gaat dus inderdaad om een

358 Bastemeijer & Groothedde 1999; Groothedde 2001b.
359 Bastemeijer & Groothedde 1999.
360 Groothedde 1999b.
361 Groothedde 1999b.

nieuwe, vroeg 13e-eeuwse straat. Ook voor de 'nieuwe' straat Oude Wand is dit in 2006 vastgesteld.[362] In tweede instantie, ergens tussen 1225 en 1250, moet de Engepoort zijn gebouwd, die de oudste houten straat oversnijdt, gevolgd door de aanleg van een tweede houten wegdek in beide straten.
Nu de hoofdroute niet meer over het grafelijke hofterrein liep, kwam er ruimte om een nieuw gebouw te bouwen. De 13e-eeuwse bakstenen zaal, waarvan de bouwhistorische resten schuil gaan in het Dormitorium, staat precies in de lijn van de oude doorgaande route. De Hofstraatroute liep nu langs de westgevel van de nieuwe grafelijke zaal. Daarmee kreeg de straat een nieuwe uitstraling die welhaast vorstelijk genoemd kan worden (zie 11.4). De straat liep van de oude tufstenen aula naar de nieuwe grafelijke zaal.
Na de overdracht van het gebouw en grond aan de Dominicanen in 1293 kon bovendien het kloosterterrein ommuurd worden zonder dat er een doorgaande route dwars doorheen liep. De 12e-eeuwse tufstenen poort werd waarschijnlijk afgebroken toen de herinrichting voltooid was. In de profielen is namelijk een laag kistwerkpuin te zien die doorsneden wordt door een vroeg 14e-eeuwse kuil. In die tijd was de poort dus al gesloopt.
Tot de rioolbegeleiding in 2007 was het nog onduidelijk of er langs de Berkel een verdedigingswal dan wel een stadsmuur had bestaan, die vooraf ging aan de ommuring van de Nieuwstad. Uitgangspunt was dat de versterking uit de eerste helft van de 13e eeuw zou dateren op grond van de datering van de Engepoort. De Apensterttoren zou bij deze versterking horen. De oostelijke tegenhanger was de toren *het Rondeel* op het Hagepoortplein. Aldus moest er een noordelijke stadsmuur of wal hebben gelegen die het resultaat was van de stadsrechtverlening en de eerste stadsuitleg buiten de Oude Wandversterking. Wel werd een 12e-eeuwse fase vermoed voor de versterking langs de Rozengracht die de voortzetting vormde van de Oude Wandversterking. Dat deze versterking reeds tufstenen torens en een poort zou bevatten, was een volstrekte verrassing.
De ligging van de gevonden stukken kistwerk maken het mogelijk de 12e-eeuwse wal beter te positioneren. De tufstenen torens stonden namelijk *in* de wal. De relatieve ondiepe ligging van de onderzijde van de funderingen van de Apenstert en de poort S 40 maken het ook waarschijnlijk dat ze in het waltalud stonden. De funderingen zijn niet tot op de schone ondergrond (C-horizont) gefundeerd maar er ruim boven. Helaas liep de rioleringssleuf parallel aan de wal in plaats van er haaks op en was de sleuf zo smal (95 cm) dat nergens een goede doorsnede te verkrijgen was. Het haakse profiel van werkput 2 (richting Broederenkerkplein) gaf geen duidelijk beeld vanwege de beperkte lengte van twee meter. Meer zuidelijk was het profiel sterk verstoord door muren en puinkuilen. Het profiel dat de beste aanknopingspunten biedt, is het zuidprofiel naast de tufstenen poort. De opbouw is als volgt: het schone zand begint op 6,66 meter + NAP. Hierop ligt een oude akkerlaag (het gebied lag tot de 12e eeuw buiten de wal). Dan volgt een dun lemig bandje, en dáárop ligt een ongeveer 60 cm dik pakket lichtgrijsbruin zand waarvan de bovenste helft leemklonten en houtskoolpartikeltjes bevat. De combinatie van bijna schoon zand met leemspikkeltjes doet denken aan walzand zoals dat ook bekend is van de ringwalburg en de binnenburcht rond de tufstenen aula en de kerk. De leemspikkeltjes zijn

362 Fermin, Groothedde & Van Krimpen 2006.

mogelijk resten van de lemen bekleding van de zandwal. De onderzijde van de fundering van poort S 40 is aangetroffen op gelijke hoogte met de onderzijde van de walzandlaag: op 7,20 meter + NAP. Dat betekent dat de poort 'verpakt' zat in het wallichaam. Qua daterend materiaal vinden we in de onderste helft van de laag Pingsdorf-, Paffrath- en kogelpotaardewerk en bovendien kleine brokjes tufsteen en tefriet. De bovenste laag (met de leembrokjes) bevatte alleen een kogelpotscherf met een scherpe randknik. Datering van het materiaal ligt in de 12e eeuw. De walzandlaag is over een grotere lengte in de rioolsleuf waargenomen. Boven op dit pakket ligt een duidelijke slooplaag met moerasijzererts en kalkmortel. Deze laag wordt vervolgens weer doorsneden door een kuil uit de eerste helft van de 14e eeuw (bijna-steengoed en steengoed). Ook de restanten van de poort zelf zijn afgedekt met lagen met 14e-eeuws materiaal.
In de rioolsleuf zijn alleen de zuidelijke resten van de gebouwen aangetroffen. Dit betekent dat de gracht iets noordelijker heeft gelopen dan tot nu toe werd aangenomen, kortom: het meest westelijke stuk van de Molenbeek of Berkel is dus oorspronkelijk de 12e-eeuwse gracht geweest. De Gelderse graaf heeft hier vervolgens de gegraven stuwbeek voor de watermolens op aangesloten en de Molenbeek/gracht was een feit zoals we hem tot op de huidige dag van vandaag kennen.

De nieuwe reeks tufstenen resten maakt het bovendien mogelijk een beter beeld te krijgen van hoe de verdedigingwal er uit heeft gezien. De gracht was, zoals op de Schupstoel kon worden vastgesteld, ca. 20 meter breed.
Het gevonden deel van de poort S 40 was drie meter breed (massief). Let wel, dit hoeft niet de muurdikte te zijn omdat het hier een stuk van de zuidmuur links van de poortdoorgang betreft. Het heeft waarschijnlijk een even brede tegenhanger gehad en daar tussenin liep de poortdoorgang die toch zeker drie meter breed zal zijn geweest, hetgeen een totale breedte van circa 9 tot 10 meter oplevert. Dit is zeker een grotere poort geweest dan de tufstenen poort die in de Lange Hofstraat in het tracé van de binnenburcht stond. Deze 'hofpoort' (zie 8.4.6) mat ruim 8 x 8 meter. De breedte van de gevonden resten van de Apensterttoren bedragen 8,75 meter. De tussenliggende kistwerkresten S 42 zijn meer fragmentarisch, maar ook minder omvangrijk. Als ze bij elkaar horen dan meten ze ruim vijf meter breedte. De omvang van de Apensterttoren is te verklaren vanuit de strategische ligging op de plaats waar de gracht bij de IJsseloever komt.

Het veelvuldig aangetroffen kistwerk op een dergelijk klein traject als de Rozengracht doet vermoeden dat de wal was uitgerust met veel meer tufstenen torens dan tot nu toe werd aangenomen. In het tracé vanaf de Turfstraat, achter de Oude Wand, Schupstoel naar de Zaadmarkt moeten er nog meerdere zitten en ook kan nog een tufstenen poort worden verwacht in de zekere oostelijke stadsuitgang in de Beukerstraat. Wanneer we op zoek gaan naar een patroon waarin we tufstenen torens in het overige tracé mogen verwachten, dan valt op dat een drietal nog bestaande middeleeuwse steegjes uitkomen op de geprojecteerde wal. Het gaat om de Vaaltstraat, de Agnietensteeg (die tot 1980 nog dood liep op het punt waar de wal gelegen moet hebben) en de Lombardsteeg. Ik zou als hypothese naar voren willen brengen dat de stegen oorspronkelijk

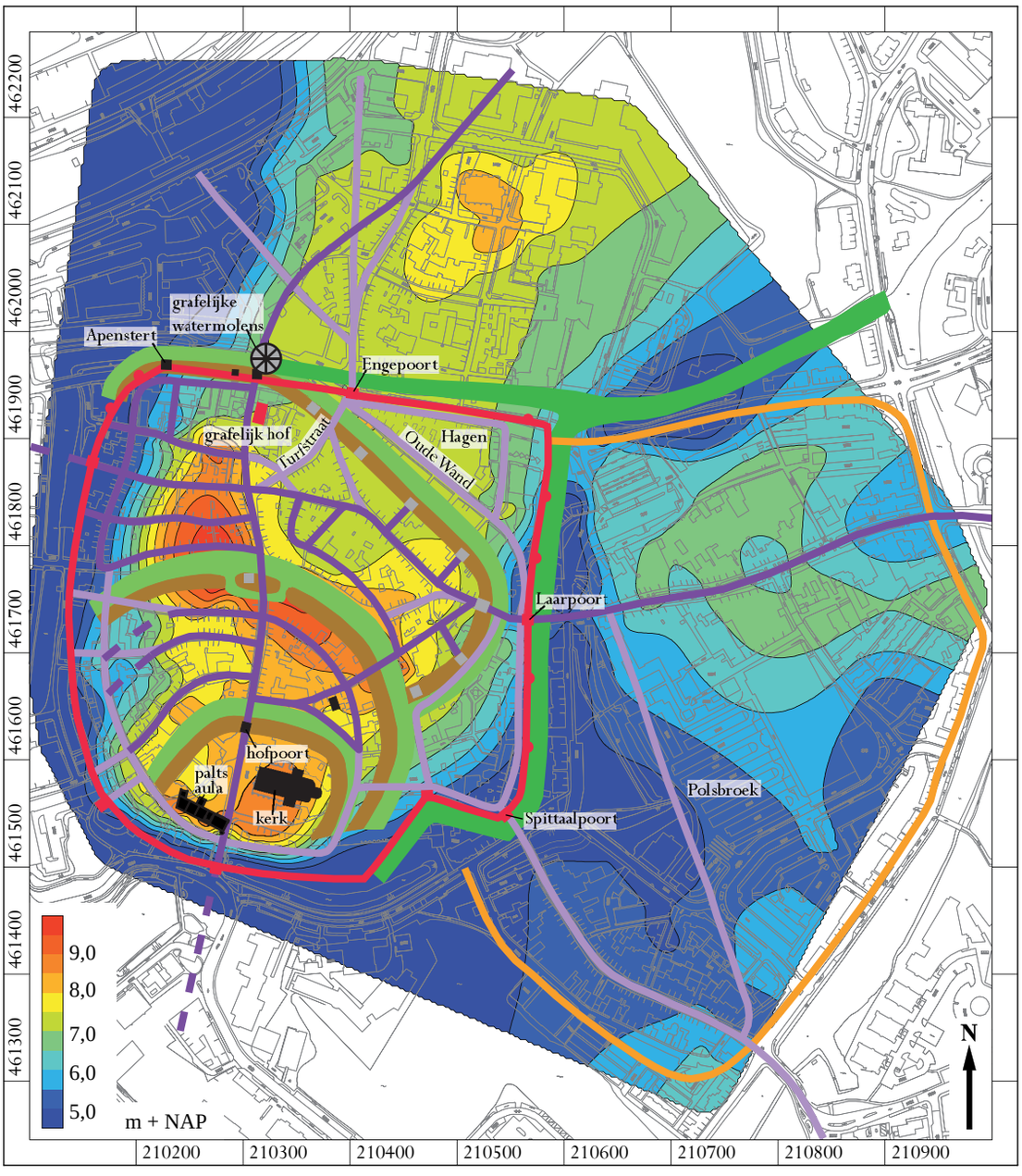

8.126: Reconstructie van de 13e-eeuwse veranderingen ten opzichte van de 12e-eeuwse versterkingen (vergelijk afb. 7.20). In zwart: zekere tufstenen gebouwen; in grijs: vermoede poorten en torens in de 12e-eeuwse wal; in rood: de 13e-eeuwse stadsmuur en de bakstenen grafelijke zaal; in lichtpaars: de nieuwe straten; in donkergroen: de molenbeek (bovenin) en stadsgracht (rechts).

op tufstenen torens uitkwamen. Het regelmatige patroon in afstand tussen de straten ondersteunt de hypothese. Vanaf de hoek van de versterking bij de Zaadmarkt is de afstand tot de Vaaltstraat 65 meter. Vandaar is het 58 meter tot aan de veronderstelde voorloper van de Laarpoort in de Beukerstraat. Vandaar meet de afstand tot aan de Agnietensteeg wederom 65 meter. De afstand tussen de Agnietensteeg en de Lombardsteeg is 68 meter. Daarna wordt het speculeren want door de 13e-eeuwse topografische veranderingen in de Turfstraat en noordelijke uiteinde van de Beukerstraat is het oorspronkelijke stratenpatroon niet meer bewaard gebleven. Vanaf de Lombardsteeg tot aan de poortfundering S 40 is het waltracé echter 192 meter lang, genoeg voor nog twee tufstenen torens

met een gemiddelde onderlinge afstand van 64 meter. Van de poort tot aan de Apensterttoren ligt tot slot 70 meter (zie afb. 7.20). De afstandsmaten zijn te regelmatig om als toeval te worden afgedaan. Ter vergelijking de afstanden van de waltorens in de 13e-eeuwse oostelijke stadsmuur: van de Spittaalpoort naar de toren aan de Oskamsteeg: 67 meter, vandaar naar de volgende toren: 55 meter, vandaar naar de Laarpoort: 60 meter, van de Laarpoort naar de zuidelijke Armenhagetoren: 60 meter, vandaar naar de noordelijke Armenhagetoren: 60 meter en vandaar naar de hoek van de stadsmuur bij het Rondeel: 67 meter.
In de regelmatige plaatsing van torens in het 12e-eeuwse waltracé en de 13e-eeuwse stadsmuur valt het kistwerkfragment S 42 uit de toon. Deze ligt op 55 meter van de Apensterttoren en op 15 meter van de poort (hart op hart). Mogelijk dat het een kleine tussenversterking was.
Het is onduidelijk wat er op de wal heeft gestaan tussen de verschillende torens. In het Rijnlandse Duisburg was in de 12e eeuw al sprake van een tufstenen stadsmuur tussen de torens, zonder onderliggende wal.[363] De Duisburgse tufstenen stadsmuur leek op de honderd jaar jongere bakstenen stadsmuur van Zutphen. Voor de 12e-eeuwse situatie is dat in Zutphen uitgesloten. Er zijn voldoende aanwijzingen voor een aarden wal als basis. Mogelijk stond er een tufstenen borstwering op de wal, een versteende palissade dus. Voor de binnenversterking is een dergelijke tufstenen borstwering aannemelijk gemaakt (zie 8.4.5). Aangenomen dat die muur dan geheel zou zijn gesloopt, dan zou er zeer veel sloopgruis en kistwerkresten over het gehele tracé moeten zijn aangetroffen. In zekere zin is dat wel het geval maar het lijkt m.i. niet voldoende om een tufstenen borstwering te bewijzen. Anderzijds moet zich die muur hoog boven het huidige maaiveld, op de wal, hebben bevonden dus de kans dat daar iets van teruggevonden wordt, is uiterst klein. Er blijft een andere mogelijkheid over: een houten of vlechtwerk/lemen borstwering. Beide opties zijn niet te bewijzen noch uit te sluiten. De wal is weg en daarmee ook het bewijs voor de borstwering.

8.8.1 Tufstenen verdedigingswerken in Nederlandse steden

Tufstenen verdedigingswerken in steden zijn zeldzaam in Nederland. In Nijmegen is in het midden van de 12e eeuw het paltscomplex op het Valkhof ommuurd. Deze ommuring was van tufsteen waarin een elftal torens was opgenomen.[364] Strikt genomen is het geen stadsverdediging maar een burchtommuring, vergelijkbaar met de binnenburcht van Zutphen. De Nijmeegse handelsnederzetting lag erbuiten aan de Waal en ook de oudste parochiekerk lag aan de voet van de burcht. Het is niet bewezen of de Nijmeegse burgerlijke nederzetting in de 12e eeuw al omwald of ommuurd was, maar dit wordt wel vermoed.
De steden Utrecht en Deventer kregen kort na 1123 een verdedigingswal rond de stad die voorzien was van tufstenen torens en poorten. De Zutphense versterking kan dan ook alleen maar worden vergeleken met vroege stadsversterkingen en niet met burchten. In de vroege 12e-eeuws was weliswaar een binnenversterking rond de palts en de kapittelkerk aangelegd die als 'burcht' betiteld kan worden. De nieuwe versterking buiten de ringwalburg was veel omvangrijker en bracht nieuwe woonkernen aan de IJssel, Berkel en langs de

363 Herrmann 2010b.
364 Janssen e.a. 1996, 32-33.

hoofdwegen binnen de wallen. Daarmee kreeg Zutphen een stedelijke omvang die uiteindelijk aan het einde van de 12e eeuw ook stadsrechten zou ontvangen.

Utrecht

Het 'best' bekend is de 12e-eeuwse stadsverdediging van Utrecht. Deze verdediging zou tot stand zijn gekomen na de verlening van stedelijke rechten in 1122 waaronder het recht van het hebben van een stadsomwalling. Door de verspreide ligging van de diverse bewoningskernen aan de Oude Rijn en de Vecht en de vier kapittelimmuniteiten bedroeg de omwalling maar liefst 143 hectare en omvatte feitelijk de totale huidige binnenstad. Hierbinnen moeten nog grote delen van de stad onbebouwd zijn geweest. Er zijn historische en iconografische aanwijzingen voor maar liefst acht tufstenen torens.[365] Van de vier hoofdpoorten kan worden vermoed dat zij tufstenen voorgangers hebben gehad. Het formaat van één van de torens, de in 1145 gebouwde Smeetoren, is 9 x 9,8 meter. De toren was dus min of meer vierkant en vrij hoog. De Plompetoren moet er volgens oude afbeeldingen ook zo hebben uitgezien.

Er is echter tot op heden slechts één mogelijke toren archeologisch bekend. Van de tufstenen fundering van een vierkant of rechthoekig gebouw dat bij de Jacobikerk aan de Waterstraat is aangetroffen, wordt vermoed dat het een verdedigingstoren is geweest.[366] De breedte bedroeg 9 meter. De toren ligt echter

8.127: Plattegrond van de binnenstad van Utrecht met de ligging van de omwalling en de (vermoedelijke) ligging van tufstenen poorten en torens.

365 Dolfin, Kylstra & Penders 1989, 10-11.
366 Kylstra 1982; Dolfin, Kylstra & Penders 1989, 11.

8.128: De Smeetoren met sterrekundig observatorium.

8.129: De Plompetoren met de Plompetorengracht op de voorgrond.

niet in het tracé van de laatmiddeleeuwse aarden omwalling. Deze aarden omwalling werd langs de Nieuwe Kade aangetroffen, maar de aanleg ervan wordt in de 13e eeuw gedateerd.[367] De vermeende toren aan de Waterstraat zou dus bij een ouder waltracé kunnen horen.
Alle overige torens zijn bekend uit historische bronnen (o.a. uit sloop waarbij het tufsteenmateriaal wordt vermeld) of van plattegronden. Wel blijkt dat de situering van de zekere en vermoede torens een vrij gelijkelijk verspreid beeld in de omwalling oplevert. Van een groot traject tussen de Catharijnepoort en de Smeetoren zijn aanwijzingen dat er een tufstenen muur heeft gestaan. De muur zou erg ondiep gefundeerd zijn geweest en daardoor na de sloop geheel verdwenen.[368] Dit doet sterk denken aan de overdenkingen van een eventuele tufstenen muur op de wal aan de Zutphense Rozengracht.
De Utrechtse omwalling met tufstenen torens past in de traditie van de Utrechtse stadsontwikkeling waarbij vanaf het midden van de 11e eeuw grootschalige bouwprojecten in tufsteen worden uitgevoerd. Het begon met de bouw van de nieuwe Dom van Adelbold rond 1020, gevolgd door de nieuwe kapittelkerken van Bernold en zijn opvolgers. Niet alleen de geestelijkheid maar ook voorname Utrechtse burgers bouwden hun huizen in tufsteen. Het ligt voor de hand dat deze burgers direct economisch betrokken waren bij de grootschalige bouwcampagnes in de stad.

Deventer

In het jaar 1123 verkreeg ook Deventer van de keizer stedelijke privileges waarvan kan worden vermoed dat ze gevolgen hadden voor de stadsverdediging. Van een recht tot het aanleggen van een stadsverdediging wordt echter niet gesproken. Deventer beschikte echter sinds de late 9e eeuw over een verdedigingswal die 27 hectare van de stad omvatte, wat neerkomt op de huidige binnenstad, exclusief het Bergkwartier.[369] Daarbinnen kon de stad zich nog volledig ontplooien, zeker nadat de nederzetting binnen de omwalling rond 1000 flink was gekrompen.
In het tracé van de Karolingische versterking van Deventer is tot op heden geen enkele toren archeologisch onderzocht en ook de vermeende poorten zijn nooit waargenomen. Uit Deventer zijn de maten van één toren bekend op grond van een vluchtige inmeting tijdens grondwerkzaamheden in 1970 in de

367 Zonder auteur: Archeologische Kroniek Gemeente Utrecht 1978-1980, 47-48.
368 Dolfin, Kylstra en Penders 1989, 11.
369 Bartels 2006a.

Sijzenbaan.[370] Deze halfronde toren was 8 tot 9 meter breed, hetgeen behoorlijk overeen komt met de Apensterttoren (8,75 m breed).
Van andere torens wordt vermoed dat ze ofwel van tufsteen zijn geweest, ofwel er worden tufstenen bouwsels genoemd in oude bronnen waarvan kan worden verondersteld dat het torens van de verdedigingswal waren. De 12e-eeuwse tufstenen torens, die bekend zijn of vermoed worden, zijn zowel hoefijzervormig als vierkant en komen naast elkaar voor. Waarschijnlijk werd hier hetzelfde principe gehanteerd als bij de 13e- en 14e-eeuwse bakstenen muurtorens. De torens op de hoeken en de poorten waren vierkant, de tussenliggende muurtorens hoefijzervormig. In dat opzicht wijkt het beeld in Utrecht af, waar toch vooral vierkante (rechthoekige) torens gestaan zouden hebben. Op grond van de vondst van de toren in de Sijzenbaan lijkt het er op dat de torens voorzien waren van een 'keel': een boogvormige ingang aan de stadszijde. Bij de nu aan de Rozengracht gevonden torens is de keel waarschijnlijk in de 13e eeuw dichtgezet met baksteen.

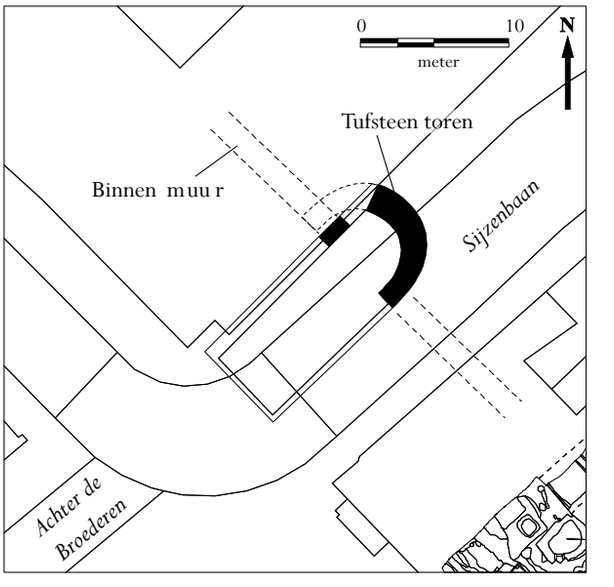

8.130: De halfronde tufstenen toren in de Sijzenbaan naar schetsen uit 1970.

Zeer recentelijk werd een tufstenen halfronde toren gevonden in de omwalling van het Bergkwartier aan de Walstraat. Dit stadsdeel werd vermoedelijk rond 1200 bij de stad gevoegd en omwald, alhoewel deze aanname met de uitwerking van dit nog lopende onderzoek wel eens op losse schroeven zou kunnen komen te staan. Voorlopig kan deze toren op rond 1200 of de eerste helft van de 13e eeuw gedateerd worden.

Opvallend is de vergelijkbare ligging van de Apensterttoren met de Stakeldertoren te Deventer. De laatste was zeker vierkant en hij stond op de plaats waar de landwal overging in een oeververdediging langs de IJssel (zie afbeelding 8.132). Van de Stakeldertoren is niet bekend of hij van tufsteen was of teruggaat op een tufstenen toren. Van 'onze' Apenstert is nog niet bekend of hij halfrond dan wel vierkant was. De Stakeldertoren lijkt met zijn robuuste uiterlijk en opvallende hoogte veel op de Plompetoren en de Smeetoren in Utrecht.

370 Bartels 2006a, 114-121.

Ook in Deventer past de bouw van tufstenen verdedigingswerken goed in de stadsontwikkeling. Verondersteld wordt dat Deventer in de volle middeleeuwen fungeerde als stapelplaats van de tufsteenhandel naar het noorden, al dateren de eerste schriftelijke berichten daarover uit de late 12e eeuw.[371] Vanaf de 9e eeuw moeten er al tufstenen gebouwen in Deventer hebben gestaan (in Utrecht overigens al vanaf de Romeinse tijd). Ook in Deventer is vanaf het midden van de 11e eeuw een grootschalige bouwcampagne geweest met de bouw van de enorme Lebuïnuskerk, gevolgd door de 50 meter lange bisschoppelijke aula er haaks op. Vanaf de 11e eeuw komen op relatief grote schaal tufstenen burgerhuizen voor. Dit zou goed passen in het beeld van een aanzienlijke groep handelaren die zich met de handel in tufsteen bezighielden en hun status wensten te uiten in de bouw van tufstenen huizen.

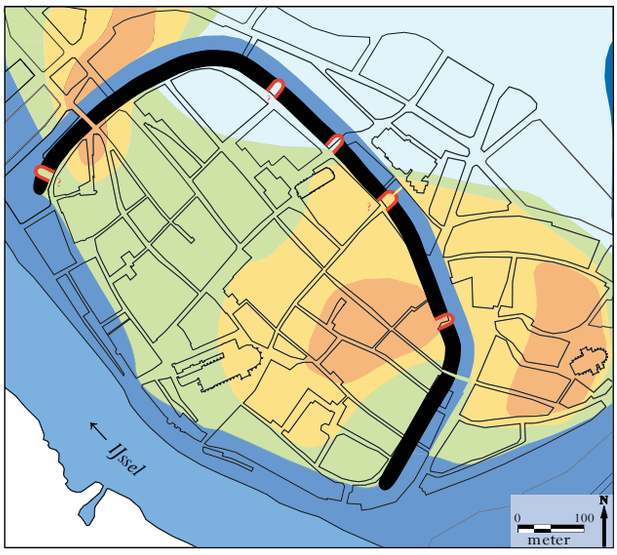

8.131: De binnenstad van Deventer. Locatie van 'Wal en Gracht 2' met verondersteld tufstenen poorten en torens, gesitueerd op het paleoreliëf van de Deventer binnenstad.

8.132: De vierkante Stakeldertoren rechtsonder op een detail uit het schilderij van het beleg van Rennenberg in 1578. De strategische plek van de toren wordt hier treffend verduidelijkt door het ervoor liggende Graaf van Burenbolwerk uit 1558.

371 Bartels 2006b.

Groningen

Ook de stad Groningen kende een vroege en omvangrijke omwalling. De vondst van een muntschat en een gedateerd stuk hout onder de wal hebben een datering opgeleverd van de aanleg van de wal rond 1030.[372] Dat is nog in de periode waarin Groningen in hoofdzaak bezit was van de Duitse keizer. Mogelijk dat ook de bisschop van Utrecht, Adelbold II bij de aanleg betrokken was. Hij verwierf in 1024 de rechten over Drenthe, waarvan Groningen deel uitmaakte. Een dergelijk grootschalig project kan dan ook alleen maar van de belangrijkste domeinheren zijn uitgegaan. In 1040 wordt de dan reeds omwalde nederzetting geschonken aan de Utrechtse rijksbisschop Bernold. De omvang van de omwalde stad was net als in Utrecht vrij groot: 50 hectare. Net als in Deventer en Utrecht vormde deze omwalling de blauwdruk van de laatmiddeleeuwse stad. Maar ook in Groningen waren er grote onbewoonde terreinen binnen de omwalling en was de bebouwing vooral geconcentreerd aan de noord-zuid lopende hoofdstraten en de oost-west as van de Drentse A tot de omgeving van de Martinikerk en Sint-Walburgakerk.

In 1995 werd bij een riooltracébegeleiding door de gemeentelijke archeologische dienst in de belangrijkste straat van Groningen, de Herestraat, een deel van een tufstenen poort ontdekt die de oudste bouwfase vormde van de Herepoort.[373] De poortfundering bestond uit kistwerk met veldkeien en een tufstenen buitenafwerking. Slechts één zijde van de poort werd vrijgelegd en de afmeting van de poort kon niet worden vastgesteld. Toch moet de poort minimaal 8 meter diep (i.e. in de lengterichting van de straat) zijn geweest.

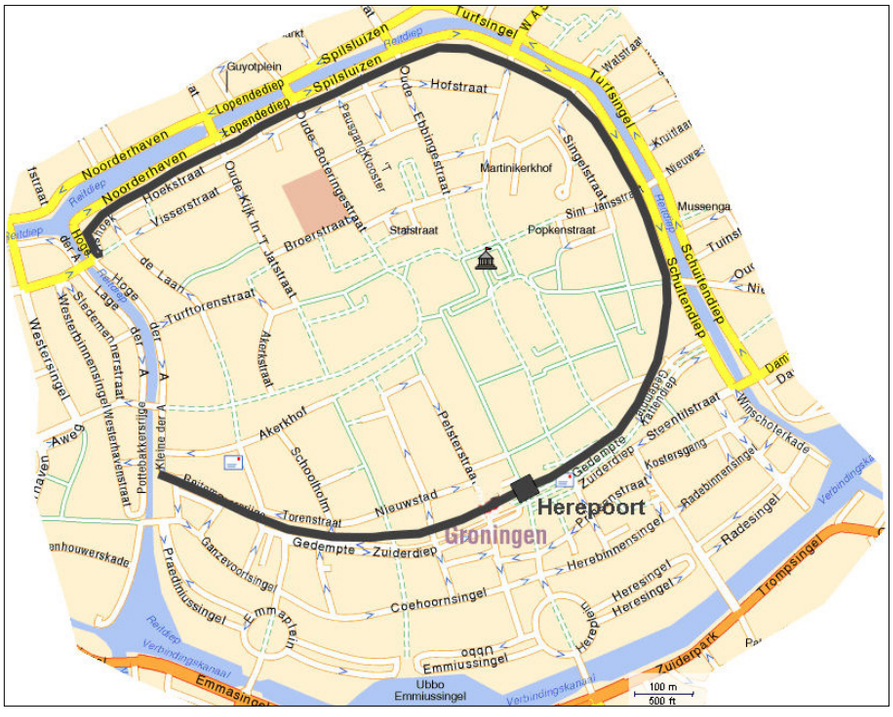

8.133: De binnenstad van Groningen met de ligging van de 11e-eeuwse omwalling en de tufstenen Herepoort.

372 De stadswal is dendrochronologisch gedateerd aan de hand van een plankje onder of in de voet van de stadswal: na 1029 AD ± 6 (Ring: augustus 1999). Van der Werf en Kortekaas 2004.
373 Kortekaas 1996.

Evenmin werd daterend materiaal bij de poort aangetroffen. Dat bracht de onderzoekers in de verleiding om de bouw van de poort te koppelen aan de aanleg van de wal: vroeg 11e-eeuws. Nu is het maar de vraag of dat klopt. Immers een vroeg 11e-eeuwse stadspoort zou voor Nederlandse begrippen erg oud zijn, zonder parallellen. In Deventer en Utrecht komen tufstenen torens en poorten pas een eeuw later voor en die steden waren in de 11e eeuw van grotere betekenis dan Groningen. In Deventer is bovendien duidelijk geworden dat de tufstenen torens toegevoegd zijn aan de bestaande oude omwalling. Dat zou in Groningen ook erg voor de hand liggen. Een 12e-eeuwse datering behoort bij gebrek aan daterende gegevens tot de mogelijkheden en is in de context van de bovenbeschreven steden zelfs erg waarschijnlijk.[374]
In Groningen komen naast de Martinikerk en de Sint-Walburgiskerk en de wereldlijke Herepoort geen tufstenen gebouwen voor.

Een opvallend verschil tussen de vier beschreven steden is de omvang van de omwalling. Groningen en Utrecht hebben een opvallend ruime omwalling, resp. 50 en 143 hectare, met veel lege ruimten daarbinnen. In Utrecht heeft dat vooral te maken met de wens om de verspreide bewoningskernen aan de Oude Rijn en Vecht en de immuniteiten van de kapittels binnen de versterking te krijgen. In Groningen zal vooral het ruim opgezette wegenpatroon waaraan de bebouwing zich concentreerde, reden zijn geweest voor de ruime omwalling. Binnen de omwalling lagen bovendien diverse kerkelijke en heerlijke domeinen. De omwalling van Deventer, 27 hectare, was weliswaar anno 900 zeker niet te ruim maar de stad verkleinde aanzienlijk rond 1000 binnen de omwalling zodat de versterking anno 1150 ruim genoeg was. Voor alle drie steden geldt dat de stadsontwikkeling tot na de middeleeuwen zich grotendeels binnen die vroege omwalling kon afspelen. De versterking van Zutphen groeide met de omvang van de bebouwing en was feitelijk nooit te ruim. In de late 9e eeuw was de ringwalburg ongeveer 10 hectare groot. Begin 12e eeuw werd de palts en de immuniteit van het kapittel omwald. Deze binnenburcht besloeg ongeveer 2 hectare. Met de 12e-eeuwse versterking van de Rozengracht – Oude Wand was het stadsoppervlak toegenomen tot zo'n 16 hectare. In de eerste helft van de 13e eeuw kwam daar het wijkje De Hagen bij door de aanleg van de nieuwe versterking langs de Berkel – Rijkenhage. Feitelijk compenseerde dat het verlies van de stad aan de zuidzijde door IJsselerosie. Met de Nieuwstad werd het stadsoppervlak rond 1250 ruim 25 hectare. Pas met de omwalling en gedeeltelijke ommuring van de Spittaalstad kunnen we spreken van een ruime jas van 42 hectare.
Tot slot is er nog een discrepantie in de afstand tussen de torens. In Zutphen lijkt er een wetmatige afstand te bestaan van ca. 60 tot 65 meter tussen de torens in zowel de 12e-eeuwse omwalling als de 13e-eeuwse stadsmuur. Deze afstand is bij stadsommuringen heel gebruikelijk. Het is de afstand die door de verdedigers met pijl-en-bogen langs de flanken tussen de torens trefzeker bestreken kon worden. In Utrecht zou men in dat ritme veel meer torens mogen verwachten. Wellicht waren de tufstenen exemplaren de belangrijkste en meest strategisch gelegen torens en werden de leemten ertussen opgevuld met hou-

374 Stadsarcheoloog Gert Kortekaas houdt deze mogelijkheid ook zeker open. Hij bevestigde mondeling dat de datering niet vast ligt en gebaseerd was op de datering van de wal.

ten torens? Ook de veronderstelde torens in de omwalling van Deventer liggen veel verder uiteen, terwijl in de bakstenen ommuring de torens een onderlinge afstand hadden van 50 tot 70 meter. Mogelijk was ook hier sprake van houten torens in de palissade. Voor Groningen moet dit haast het geval geweest zijn, aangezien hier geen enkele aanwijzing bestaat voor tufstenen torens.
Voor Zutphen is uiteraard ook nog niet bewezen dat de overige torens in het waltracé ten oosten van de Rozengracht van tufsteen waren. Dit zal toekomstig onderzoek moeten uitwijzen.
Feitelijk weten we over de verschijningsvorm van de tufstenen poorten en torens nog bijzonder weinig. Het lijkt erop dat de torens in Utrecht vooral vierkant dan wel rechthoekig waren. In Deventer is een halfronde toren bekend, maar het is mogelijk dat ook hier vierkante torens voorkwamen. In Zutphen weten we alleen dat ze er stonden. De stadszijden zijn geschampt maar de torens zijn niet vrijgelegd. Van de poorten weten we nog veel minder. De hofpoort in de Lange Hofstraat is waarschijnlijk wel de best bekende tufstenen poort van Nederland: 8 x 8 meter (zie 8.4.6), maar de poort hoorde niet bij de stadsversterking maar bij de binnenburcht. De gereconstrueerde poort bij de Rozengracht was waarschijnlijk groter maar er is maar een zeer klein deel van gedocumenteerd. Dit geldt ook voor de Groningse Herepoort.
Daar komt bij dat de funderingen vaak zeer geschonden zijn door afbraak en tufsteenwinning, als er al in het geheel iets teruggevonden wordt. De torens en zeker de hypothetische muren op de wal waren vaak bijzonder ondiep gefundeerd. Bij het slechten van de wal is de muur volledig verdwenen en kunnen torens op het onderste kistwerk na volledig zijn gesloopt.

8.134: Detail van de maquette van Zutphen aan het einde van de 12e eeuw. Op de voorgrond de omwalling met tufstenen torens en de noordelijke stadspoort. De vierkante toren is de Apensterttoren. Direct achter de omwalling is het Gelderse hof te zien. In hoofdstuk 7 geven 7.21 en 7.22 een goede indruk van de totale 12e-eeuwse omwalling op de maquette van C.J.Willems.

8.8.2 Subconclusie

Tufstenen verdedigingswerken in Nederlandse steden zijn een bijzonder verschijnsel. Volledig in tufsteen uitgevoerde stadsommuringen zijn er niet in Nederlandse steden. Het meest nabije voorbeeld van een 12e-eeuwse ommuurde stad is Duisburg aan de Rijn.[375] De Duisburgse muur is in dit verband voor Zutphen relevant. In Duisburg was vanaf de 10e eeuw een koninklijke palts aanwezig en er wordt verondersteld dat de tufstenen ommuring in eerste aanleg 10e-eeuws is en feitelijk het gehele paltsgebied omvatte. Stadsomwalling en paltsbegrenzing waren hier dus gelijk. Voor Zutphen gold tot in de 12e eeuw

375 Herrmann 2010b.

dat het paltsgebied, hof en 'voorburcht', door de oude ringwalburg werd begrensd. De graaf van Gelre vergrootte met de omwalling van het gebied ten noorden van de ringwalburg feitelijk zijn palts/burgareaal dat hij tot de stadsrechtverlening zeker als zijn versterking zal hebben beschouwd. De mensen in het nieuwe gebied hadden weliswaar vermoedelijk een andere domaniale band met de stadsheer dan de bewoners binnen de ringwalburg.

De oudste stadsommuringen in Nederland, zoals die van Den Bosch (eerste helft 13e eeuw) zijn geheel in baksteen uitgevoerd. Ook de Zutphense stadsmuur uit de 13e eeuw is geheel van baksteen, al is in de Engepoort naast de buitenschil van baksteen nog wel tufsteen en kistwerk toegepast. Slechts vier steden kennen een oudere stadsversterking waarin (tuf)stenen torens en poorten zijn opgenomen: Deventer, Groningen, Utrecht en Zutphen. Zutphen heeft met de vondst van de tufstenen poort en toren(s) aan de Rozengracht de meeste archeologische bewijzen voor een tufstenen stadsversterking: twee poorten en twee, mogelijk drie torens, maar die zijn slechts zeer gedeeltelijk opgegraven.
Wel kunnen op grond van topografische aanwijzingen nog eens zes torens en een poort in het waltracé worden verondersteld. Het regelmatige patroon van afstanden tussen de stegen doet het bestaan van deze torens vermoeden. De Zaadmarkt, Vaaltstraat, Beukerstraat (poort), Agnietensteeg en Lombardsteeg geven onderlinge afstanden te zien van rond de 65 meter. Deze maat is tot aan de Apensterttoren te vervolgen.
Het moet niet worden uitgesloten dat er tussen de torens en poorten op de wal een tufstenen schildmuur heeft gestaan. Dit geldt voor Utrecht, waar aanwijzingen zijn voor een gesloopte muur, alsook voor Deventer en Zutphen. Bij het slechten van de wal verdwenen ook de muurresten tot en met de fundering. Bovendien werd tufsteen later intensief geëxploiteerd voor de productie van trascement.

Feitelijk weten we over de verschijningsvorm van de tufstenen poorten en torens nog bijzonder weinig. Het lijkt erop dat de torens in Utrecht vooral vierkant dan wel rechthoekig waren. In Deventer is een halfronde toren bekend, maar mogelijk dat ook hier vierkante torens voorkwamen. In Zutphen weten we alleen dat ze er waren. De stadszijden zijn geschampt maar de torens zijn niet vrijgelegd. Van de poorten weten we nog veel minder. De hofpoort in de Lange Hofstraat (8.4.6) is relatief goed bekend: 8 x 8 meter, maar de poort hoorde niet bij de stadsversterking maar bij de binnenburcht. De gereconstrueerde poort bij de Rozengracht was waarschijnlijk groter maar er is maar een zeer klein deel van gedocumenteerd. Dit geldt ook voor de Groningse Herepoort.

Met de omwalling van het nieuwe stadsdeel ten noorden van de ringwalburg koos de Gelderse graaf voor een concept dat erg leek op de enige stedelijke centra die in ons land in de 12e eeuw rijk was: de bisschoppelijke steden Utrecht, Deventer en (mogelijk) Groningen. Een degelijk ambitieus bouwproject van tufstenen torens en poorten veronderstelt dat de Gelderse graaf daartoe in staat moet zijn geweest en dat hij als concurrerend territoriaal vorst niet voor de bisschop en de Utrechtse steden wilde onderdoen.

9 Vondsten

9.1 Bouwmateriaal en architectuurfragmenten van het paltscomplex

9.1.1 Muurwerk van de aula: tufsteen en moeraserts

In het algemeen kan gesteld worden dat tufsteenbouw in Oost-Nederland grofweg thuis hoort in de periode van circa 800 tot 1250. Het materiaal was aanvankelijk hoofdzakelijk afkomstig uit de ruïnes van Romeinse forten en steden als Nijmegen en Xanten, en werd vanaf de 11e eeuw ook weer opnieuw gewonnen in de groeves ten westen van Andernach in de Eifel. Dát het inderdaad om Romeins materiaal gaat is onder meer gebleken in Deventer, waar in de resten van vroege steenbouw ook stukken Romeins baksteen zijn verwerkt.[376] In Zutphen wordt tufsteen in combinatie met Romeinse gebakken stenen ook regelmatig aangetroffen in de bewoningslagen uit de 9e tot 11e eeuw.[377]

Het bouwmateriaal tufsteen werd gebruikt voor geestelijke gebouwen (zoals kerken, kloosters en kapittelgebouwen), vorstelijke gebouwen (zoals paltsen en vroege adellijke woontorens) en militaire structuren. Ook is tufsteen aangetroffen als bouwmateriaal voor de oudste stenen burgerhuizen in Deventer en Utrecht. In de middeleeuwen stond het materiaal bekend als *duyfsteen* of *dufstein*. Het werd onder andere naar Holland, Groningen, Friesland en Jutland geëxporteerd. Deventer fungeerde daarbij vermoedelijk als belangrijke stapelplaats.

Dat tufsteen verdrongen wordt door baksteen heeft vooral met de politieke situatie in de middeleeuwen te maken. In de 11e en een groot deel van de 12e eeuw kon het materiaal makkelijk worden geïmporteerd omdat het centrale gezag de rivieren effectief controleerde. Na het afbrokkelen van de rijksgezag en de opkomst van vele territoriale vorstendommen moest tussen Andernach (de stapelplaats) en Arnhem in de 13e eeuw liefst 15 keer tol worden betaald, waardoor de kosten met 35 tot 75% stegen![378] Lokaal baksteen produceren werd goedkoper. Baksteen werd vanaf ongeveer 1200 opnieuw op grote schaal geproduceerd. Een minstens zo belangrijke oorzaak voor het goeddeels verdwijnen van tufsteen was dat de steden in de 13e eeuw in wezen zelfstandige staatjes werden en de tufsteen aanvankelijk bestemd was voor rijksgebouwen, kerkelijke gebouwen en de (rijks)adel. In de kerkbouw bleef tufsteen wel nog -tolvrij- lange tijd in gebruik voor bijzondere toepassingen en decoratie.[379]

Tufsteen werd in de 11e en 12e eeuw vooral gebruikt in de vorm van kistwerk (ook wel 'vulmuur' genoemd): een tufstenen binnen- en buitenschil met een vulling van harde mortel met brokken moerasijzererts, natuursteen en/of brokken tufsteen. Tufsteen werd vanaf de 15e eeuw grootschalig uit oude gebouwen gesloopt en vermalen tot gruis als bestanddeel van trasmortel.[380] De Romeinen gebruikten reeds een vulkanische as-component (pozzulaan) in hun beton, waardoor het materiaal fors in kracht toenam.

376 Bartels 2006a, 82.
377 Groothedde 1999b; Groothedde 2004.
378 Bartels 2006b, 26.
379 De geestelijkheid was vrijgesteld van betaling van de rijkstollen en ook van de tol van het Gelderse Lobith.
380 O.a. Bartels 2006b, 26-27.

Door deze laatmiddeleeuwse tufsteenexploitatie is wat er in de bodem aan tufsteen wordt gevonden een fractie van wat er oorspronkelijk geweest is.

Het is reeds uitvoerig beschreven dat van het hoofdgebouw, de aula, bijzonder weinig in de bodem resteerde. De aangetroffen architectuurfragmenten zijn eveneens schaars. Afgezien van de plattegrond van het gebouw en de lay-out van het paltscomplex zeggen ook de gebruikte bouwmaterialen en architectuurfragmenten iets over het uiterlijk van het gebouw en wellicht over de datering, fasering en stutus.
Over het muurwerk zelf is ons slechts iets bekend uit twee bewaard gebleven delen van het metselwerk: de oostmuur uit de opgraving van 1999 en het tussenmuurtje S 1 in de opgraving van 1946. De oostmuur kent, zoals reeds beschreven, drie faseringen. De buitenschil van de oudste fase is uitsluitend in tufsteen uitgevoerd met een 10-lagenmaat van 114 cm. De steendiktes zijn variabel: 8 tot 15 cm. De muur was met kalkmortel 'vertind'. De stenen waren dus vaag zichtbaar door de muurafwerking heen. De buitenschil van de tweede bouwfase, de herstelling van de zuidoosthoek van het gebouw, is een mengeling van hergebruikte tufstenen met eveneens een variabele dikte en gekapte moerasertsblokken. Het gemengde aanzicht van tufsteen en erts was mogelijk zo bedoeld. Er zijn geen aanwijzingen voor pleisterwerk aangetroffen. Een bruikbare 10-lagenmaat is niet te geven. Het gaat deels om hergebruikt materiaal en de ertsblokken zijn relatief groot; tot 40 cm lang en tot 30 cm hoog. De derde bouwfase is de hoektoren/steunbeer. We zagen reeds dat deze toren in de eerste helft van de 13e eeuw is toegevoegd. Het is geheel in tufsteen uitgevoerd, waarbij wel moeraserts in het kistwerk is verwerkt, maar ook hier is sprake van hergebruikte tufsteen.
Het tussenmuurtje S 1 in de opgraving van Renaud is 68 cm dik en bestaat uit tufstenen met een variabele lengte; 16 tot 52 cm. De dikte is vrij constant; 8 tot 9 cm. Hierbij is een 10-lagenmaat te verwachten van ca. 100 cm. De door Renaud beschreven dikte van de tufstenen staat overigens in schril contrast met het noordprofiel van proefsleuf 1 waarop de tufmuur in doorsnede is getekend. Hierop zijn zeven steenlagen getekend met een maat van 95 cm dikte. Een 10-lagenmaat zou dan op ongeveer 135 cm uitkomen. Verder kunnen we in zijn algemeenheid stellen dat de uitbraaksporen en slooplagen van de aula wijzen op een hoofdzakelijk in tufsteen opgetrokken gebouw.

9.1.2 Baksteen vóór 1200

Een speciale categorie bouwmaterialen wordt gevormd door de bakstenen. Dan bedoelen we niet de bakstenen van na 1200, maar oudere bakstenen in de context van de bouw en verbouw van de tufstenen aula in de volle middeleeuwen. Regelmatig worden in Karolingische context bakstenen aangetroffen. In de meeste gevallen lijkt het om Romeins bouwpuin te gaan dat met hergebruikte tufsteen uit de Romeinse ruïnesteden en castella is ingevoerd. De hypothetische Karolingische kerk ten tijde van de Vikingaanval was deels of geheel opgetrokken in Romeinse bouwmaterialen (zie 7.1.1).[381]

381 Groothedde 1999a, 21; Groothedde 2004b. De vondst van een baksteen met legioenstempel van het 1*e* legioen Minerva Antoniniana uit Xanten in een laat-Karolingische kuil bevestigt dit.

Een afvalkuil uit rond 900 aan de Kuiperstraat (Zu-St 1901) bevatte, naast wat tufsteen en andere natuursteen, ook vier fragmenten baksteen. Maar ook in jongere contexten (maar dan wel ouder dan 13e-eeuws) worden bakstenen aangetroffen: in Huize van de Kasteele in de ophogingslaag HvdK 30 die stratigrafisch tussen de eerste helft van de 11e eeuw en de bouw van het bijgebouw rond 1100 valt. Het gaat om vijf fragmenten met een oranje matig hard baksel en insluitsels van grof zand en grind. Kenmerkend zijn de krasjes op de vlakke zijden, veroorzaakt door het afstrijken van de steen tijdens het vormen. Eén fragment heeft een afschuining, waarbij het lijkt of het een ronde bodem is geweest van een stuk architectuur. Het baksel van de vijf fragmenten wijkt af van de doorgaans hardere en donkeroranje baksels van Romeinse baksteen[382] en de laatmiddeleeuwse bakstenen. Het gaat dus om 11e-eeuwse bakstenen. Dit is op zich niet vreemd. Bij diverse palts- en kerkopgravingen zijn volmiddeleeuwse bakstenen aangetroffen.[383] Ze werden, vergelijkbaar met de Romeinse toepassing, in speklagen gebruikt, of als contrast ten opzichte van het grijze tufsteen in rondbogen. Stratigrafisch zijn de bakstenen ouder dan de bouw van het tufstenen bijgebouw rond 1100, dus een toepassing in de eerder opgetrokken aula ligt voor de hand. In het uitbraakspoor van de westelijke muur van de aula (HvdK 62) is ook een volmiddeleeuwse baksteen aangetroffen.

9.1: HvdK 19: twee zijden van een verbrande, vermoedelijk Romeinse, baksteen.

9.2: HvdK 30: volmiddeleeuwse bakstenen van de aula of een bijgebouw uit een 11 -eeůwse laag.

9.3: HvdK 63: twee zijden van een volmiddeleeuwse baksteen uit de slooplaag van de westbouw van de aula.

382 In kuil HvdK 19 is een fragment van een secundair verbrande Romeinse baksteen gevonden. De kuil is Karolingisch of ouder.
383 Onder meer in Paderborn en in Hildesheim (met naamstempels van bisschop Bernward van Hildesheim in de Romeinse traditie). Brandt & Eggebrecht 1993.

Een tiental andere baksteenfragmenten komt her en der in sporen voor rond het plein 's-Gravenhof, vooral in de opgraving Zutphen-Stadhuis. Het is niet altijd duidelijk of het om Romeinse, Karolingische of volmiddeleeuwse baksteen gaat. In elk geval werd vanaf de Karolingische tijd baksteen toegepast en bij de bouw van de aula lijkt contemporaine baksteen te zijn gebruikt, doch in kleine hoeveelheden en voor vermoedelijk zuiver decoratieve doeleinden.
Als we kijken naar de stenen bijgebouwen dan is ook hier tufsteen als primair bouwmateriaal toegepast. Dit geldt voor het bijgebouw in werkput 2 van Huize van de Kasteele alsook voor het poortgebouw in de Lange Hofstraat. Bij dit laatste gebouw is duidelijk dat hier ook gebouwd is in het gebruikelijke kistwerk, waarin vooral moerasijzererts als 'bijmenging' werd toegepast. Voor het bijgebouw van Huize van de Kasteele is dit ook waarschijnlijk, aangezien het opgebroken muurwerk veel kalkmortel en moerasijzererts bevat.
Ook de 11e-eeuwse fase van de Sint-Walburgiskerk was/is in tufsteen opgetrokken, eveneens in kistwerk met moerasijzererts.[384]
Over het geheel genomen is het Zutphense paltscomplex dus een tufstenen gebouwencomplex geweest.

9.1.3 Leisteen

De kap van het hoofdgebouw was tot aan de sloop met leien gedekt. Daarop wijst de opvallende leisteenlaag in de slooplagen van de aula (zie 8.5). In de beschrijving van de stratigrafie is duidelijk geworden dat deze laag na het eerste kwart van de 14e eeuw moet dateren, maar waarschijnlijk zelfs uit de tijd van de definitieve sloop van het gebouw in de 17e eeuw. Op de veldtekeningen van 's-Gravenhof 1946, 1999 en Huize van de Kasteele komt leisteen consequent voor als bestanddeel van het slooppuin in de uitbraaksporen van de aula. Ook oudere puinniveaus en de met het stenen gebouw samenhangende sporen bevatten vrij consequent leisteen, zodat verondersteld mag worden dat leisteen van oudsher de dakbedekking van het gebouw is geweest. Slechts één complete leisteenplaat werd in 1946 bewaard. Hieraan is overduidelijk te zien dat de aula een traditionele Rijnlandse dekking ('*koeverdak*') had. Helaas heeft de leisteenplaat, met een maximale breedte van 23 cm, geen vondstnummer dat op een tekening is terug te vinden (geïnkt met Zp KS). Het is dus niet te zeggen of de Rijnlandse dekking betrekking heeft op de oudste bouwfasen of die van de grote renovatie van rond 1470. Een leisteendekking past eveneens bij de status van de overige tufstenen gebouwen van het paltscomplex. Leisteen is in alle opgravingen aangetroffen, ook in volmiddeleeuwse sporen.

9.4: 's-Gravenhof 1946: voor- en keerzijde van een complete plaat van een daklei.

384 Bastemeijer 1997.

9.1.4 Architectuurfragmenten

In de diverse opgravingen zijn bouwfragmenten geborgen die iets over de architectuur van het gebouw kunnen vertellen. Daarbij moet echter rekening worden gehouden dat het hoofdgebouw tot in de 13e eeuw zeker enige malen is hersteld/verbouwd. We behandelen dan ook uitsluitend de romaanse bouwfragmenten.

De opgravingen van 1946 hebben slechts vijf architectuurfragmenten opgeleverd. Het gaat om een secundair bewerkt deel van een groot en versierd basement van trachiet, een dubbelbasement van trachiet, een sterk geprofileerd fragment van een basement van zachte kalksteen, een plat stuk grijze kalksteen met decoratieve groeven en een zuil van kolenkalksteen (hardsteen). Opvallend is dat Renaud alleen het eerste, secundair bewerkte, stuk noemt in zijn verslag, en niet de andere vier fragmenten.[385] Dit stuk **basement** vertoont aan de onderzijde twee sponningen. Het is als een schijf uit een oorspronkelijk (half) rond basement gekapt. De sponningen wijzen op een hergebruik als deel van een laatmiddeleeuws venster met luiken. De uitschulping en de roestvlekken aan de zijkant kunnen zelfs wijzen op de functie van duimsteen. Het is door de latere bewerking niet meer te achterhalen of het een halfbasement is geweest (verwerkt in een muur) of een geheel rond basement (van een vrijstaande zuil). De oorspronkelijke opzet bestond uit een vierkante basis, daarop een versierde *torus* (ronde schijf), daarboven de *trochilus* (een holle versmalling). Daarop zal de zuilschacht hebben gestaan. Het oorspronkelijke basement had een diameter van ca. 40 cm (rond, dan wel halfrond). Daarop stond een zuilschacht met een diameter van ca. 24 cm. Dit is veel groter dan een basement van een deelzuiltje van een romaans venster. Zelfs voor een zuil van een arcadeboog lijkt het basement aan de grote kant maar uitgesloten is het niet. Waarschijnlijker is het dat het basement hoort bij een dragende zuil van een gewelf (rond) of van een fors aangezette colonnet van een ingangspartij (halfrond). De versiering op de *torus* wijst op een opvallende plek in het gebouw. Verder is het vermelden waard dat op het bovenste vlak (de aanzet van de zuil) een rossig grijze dunne pleister aanwezig is.

Het **dubbelbasement** wijst op de functie in een romaanse vensterarcade, maar dan met twee naast elkaar staande zuiltjes van maximaal 17,5 cm diameter elk. Dit kan worden gezien als een net wat chiquere uitvoering dan een enkelvoudige deelzuil (zie afb. 9.19). De 'opbouw' is een rechthoekige basis met daarop een (dubbel)*torus* met hoekvoluten, daarop de *trochilus* en daarop een tweede *torus* die als basis van de zuilschacht dient. Dit basement dateert zeker niet uit de bouwtijd (11e eeuw). De vorm met uitbuikende torus en bladvormige voetvoluten ('voetloven') op de hoeken lijkt het basement eerder in de late 12e eeuw of begin 13e eeuw te dateren. Een vergelijkbaar klein basement werd in het tufstenen huis Raadhuissteeg 6 aangetroffen (zie voor de ligging afb. 8.73). Vergelijkbare dubbelzuilen zijn aanwezig in het *triforium* achter het drielichtvenster in de toren van de Sint-Walburgiskerk. Deze bouwfase dateert uit de eerste decennia van de 13e eeuw. We hebben met dit basement mogelijk te maken met een verbouwingsfase van de aula. Dit basement is secundair gebruikt in vermoedelijk een vloer. De bovenzijde is geheel glad gesleten.

385 Renaud 1950, 19.

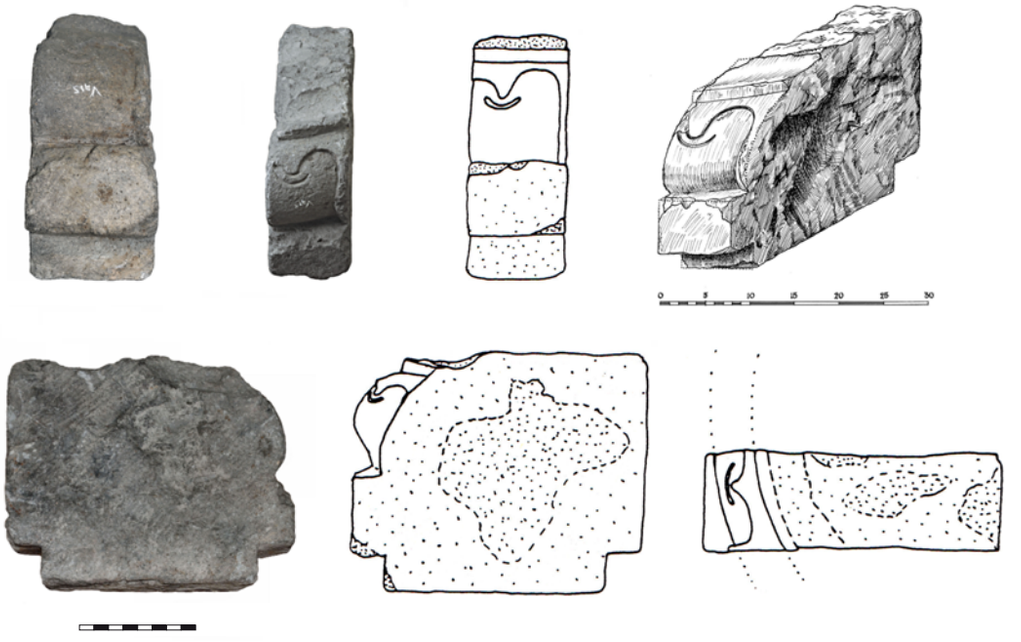

'sGR1946 verkapt trachieten basement

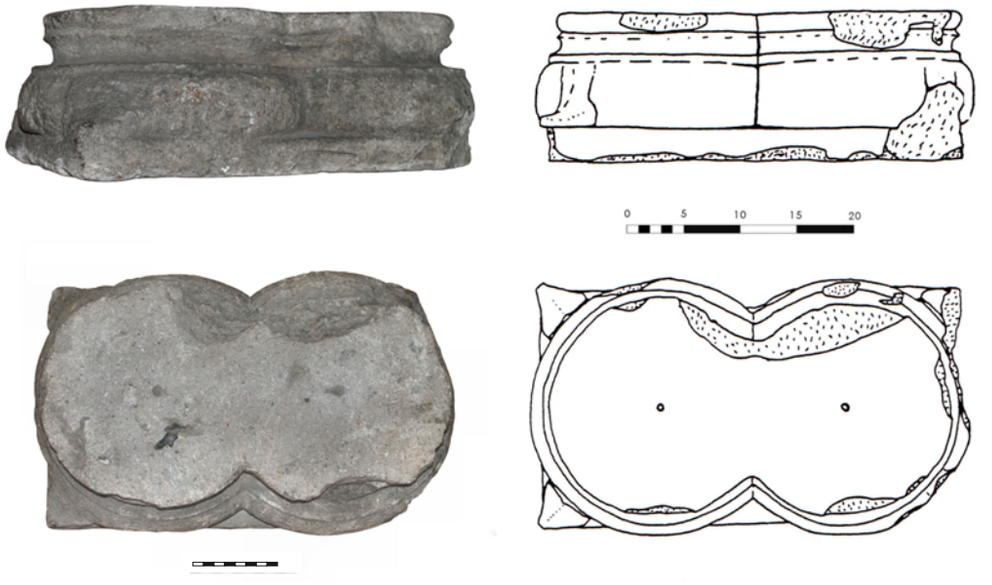

'sGR1946 - dubbelbasement

9.5: 's-Gravenhof 1946: secundair bewerkt fragment van een groot versierd trachieten basement (11e-eeuws?) en een trachieten dubbelbasement (ca. 1200).

Het hardstenen fragment van een **zuilschacht** (zwartgrijze kolenkalksteen) heeft een diameter van 11,7 cm. Het is zorgvuldig afgewerkt. Ook hier moet worden gedacht aan een deelzuil van een romaans venster. Over de datering valt niets met zekerheid te zeggen. Toch is de steensoort 'exotisch' en kan het goed

afkomstig zijn van de 11e-eeuwse fase. In de middeleeuwen vanaf de 12e eeuw komt deze steensoort in Zutphen in de bouw niet voor, wel zijn hardsteensoorten gebruikt voor grafstenen vanaf de 15e eeuw.

Het fragment van een **basement** van zachte witte kalksteen is zeer rijk vormgegeven. Het bestaat uit ronde en meerhoekige geledingen en bladvoluten. Het profiel is vermoedelijk niet compleet. Ook hier is de datering niet duidelijk, maar 11e-eeuws is het fragment niet. Een datering in de 13e eeuw ligt meer voor de hand.

Tot slot is er een 4,3 cm dik plat fragment **versierde** (Muschel)**kalksteen**. Het stuk vertoont lijnen en florale (?) motieven. De decoratie is met een zeer fijne beitel vervaardigd. Het fragment maakt deel uit van een plaat die vermoedelijk een wand sierde, bijvoorbeeld een fries boven een portaal. Zowel de ongebruikelijke steensoort als de decoratie doen een datering in de 11e eeuw vermoeden.

De opgraving van 1999 (de oostmuur) heeft één **halfbasement** van tufsteen opgeleverd, secundair verwerkt in de fundering van het hoektorentje ('s-Gr'99 V50). Het stuk meet 30 x 28 cm en is 13,5 cm hoog. Het heeft een eenvoudig profiel met een afschuining aan de bovenzijde en hoekkepertjes ('kapelletjes') in de hoeken. Het stuk moet als halfronde basis hebben gediend van een kolonnet of, waarschijnlijker, een halfronde liseen in de gevel van het gebouw. Het zal tot de oude opzet van de aula hebben behoord, aangezien het al in de vroege 13e eeuw is hergebruikt.

Het onderzoek in de drie werkputten van Huize van de Kasteele leverde slechts twee architectuurfragmenten op. Het belangrijkste stuk lag nog vrijwel in situ. Het gaat om de tufstenen **hoeksteen** van het bijgebouw (HvdK V28). Het is een eenvoudig rechthoekig blok van 32 x 29 cm, 20 cm hoog met een afschuining aan de bovenzijde (vergelijkbaar met Gr'99 V50). Het vormde daarmee de 6 cm uitstekende 'plint' van het gebouw. De muren van het gebouw zijn tot in de fundering gesloopt maar de hoeksteen is losgewerkt op de kop op zijn plek blijven liggen. Uit de stratigrafie van werkput 2 weten we dat het bijgebouw omstreeks 1100 is gebouwd en al enige decennia later is gesloopt.

Het tweede stuk is los gevonden tussen het puin van het westwerk van de aula (werkput 3, HvdK V132). Het gaat om een tufsteen met een driekwartronde vorm en een rechthoekig uitsteeksel. De steen is 10 cm dik. Er zijn twee verklaringen voor de functie. De eerste verklaring is dat de steen deel uit maakte van een **hoekcolonnet** van een venster of boognis. Op het ronde vlak zitten resten van witte pleister. De tweede verklaring is dat het een deel van een **hoekcolonnet** van een gewelfaanzet is. De driekwart ronding kan op de positie in de hoek van een ruimte wijzen, in dit geval in de westbouw van de aula. De functie wijst dan op de aanwezigheid van een overwelfde ruimte. De pleistering past goed bij beide functies. De steen moet bij de sloopactiviteiten in de 12e eeuw losgekomen zijn. Het zal daarmee tot de oorspronkelijke opzet van de aula behoren.

9.6: Diverse in de tekst genoemde bouw- en architectuurfragmenten.

Bij de rioolvervanging van 1998 werden in de zuidwesthoek van het plein drie tufsteenfragmenten geborgen. Het gaat om een taps toelopende steen met een lengte van 35 cm en een dikte van 9 cm. De steen loopt van 15 tot 10 cm taps toe. Het gaat vermoedelijk om een **segmentsteen** in een rondboog van een venster. De twee overige stenen zijn niet precies te plaatsen, een ervan is een gewoon tufsteenbroodje, de ander een 9 tot 10 cm dikke steen van 26 x 28 cm.

Een bouwfragment dat geheel in situ is geborgen, is het **trachietblok** uit de tufstenen 'Hofpoort' in de Lange Hofstraat (LH'99). Het trachietblok is 49 cm lang, 30 tot 32 cm hoog en 32 cm breed. De zichtzijde vertoont een 9,5 cm diep gat. De functie is door de positie in de poort duidelijk geworden. Het gaat om het gat van een **poortdeurvergrendeling**. De steen zat namelijk achter de poortboog aan de noordzijde. De datering is te koppelen aan de aanleg van de omwalling rond 1125.

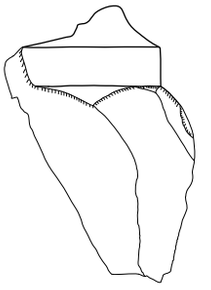

‘s-GR-Kerkhof ongenummerd schaal 1:4

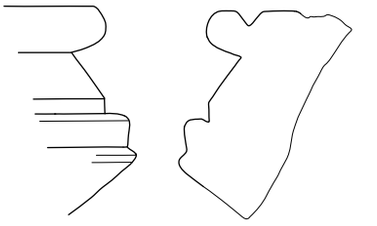

‘s-GR 1946 ongenummerd kalksteenbasement schaal 1:4

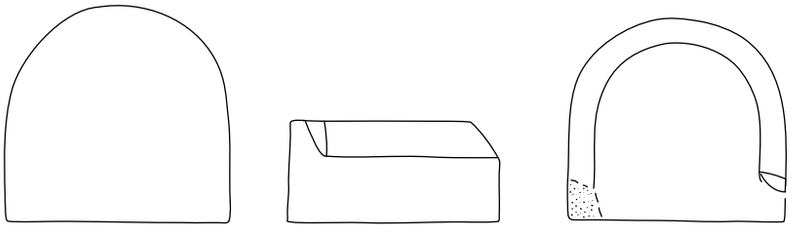

‘s-GR’99 V50 schaal 1:10

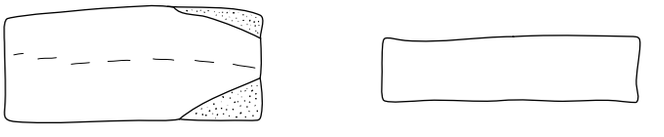

‘s-GR’98 ongenummerd schaal 1:10

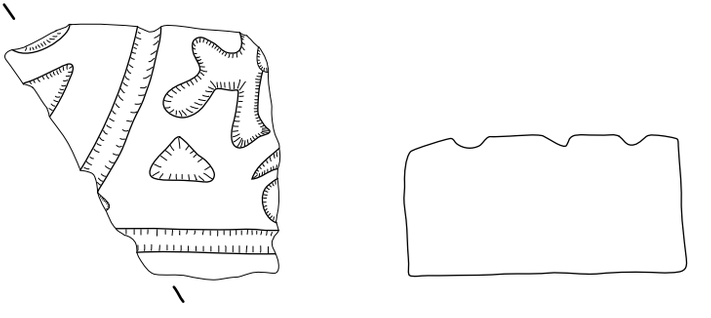

‘s-GR 1946 ZP-414 schaal 1:2

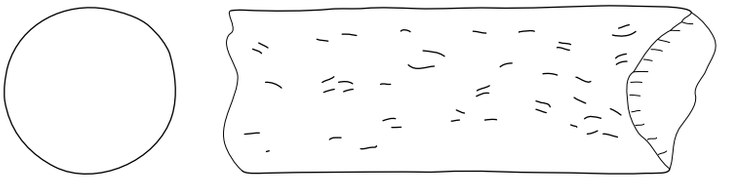

‘s-GR 1946 ZP-417 schaal 1:5, Ø 17 cm

9.7: Tekeningen van diverse in de tekst genoemde bouw- en architectuurfragmenten.

Het laatste stuk dat, in dit geval mogelijk, aan de aula kan worden toegeschreven, is aangetroffen op het Kerkhof (zuidzijde) nabij het plein ’s-Gravenhof. Het gaat om een fragment van een **basement** met een zwaar aangezette *torus* waarop een vierkante basis rust die schuin oploopt. De beëindiging is niet bekend. Op het stuk zijn resten van een rode beschildering aanwezig. De datering

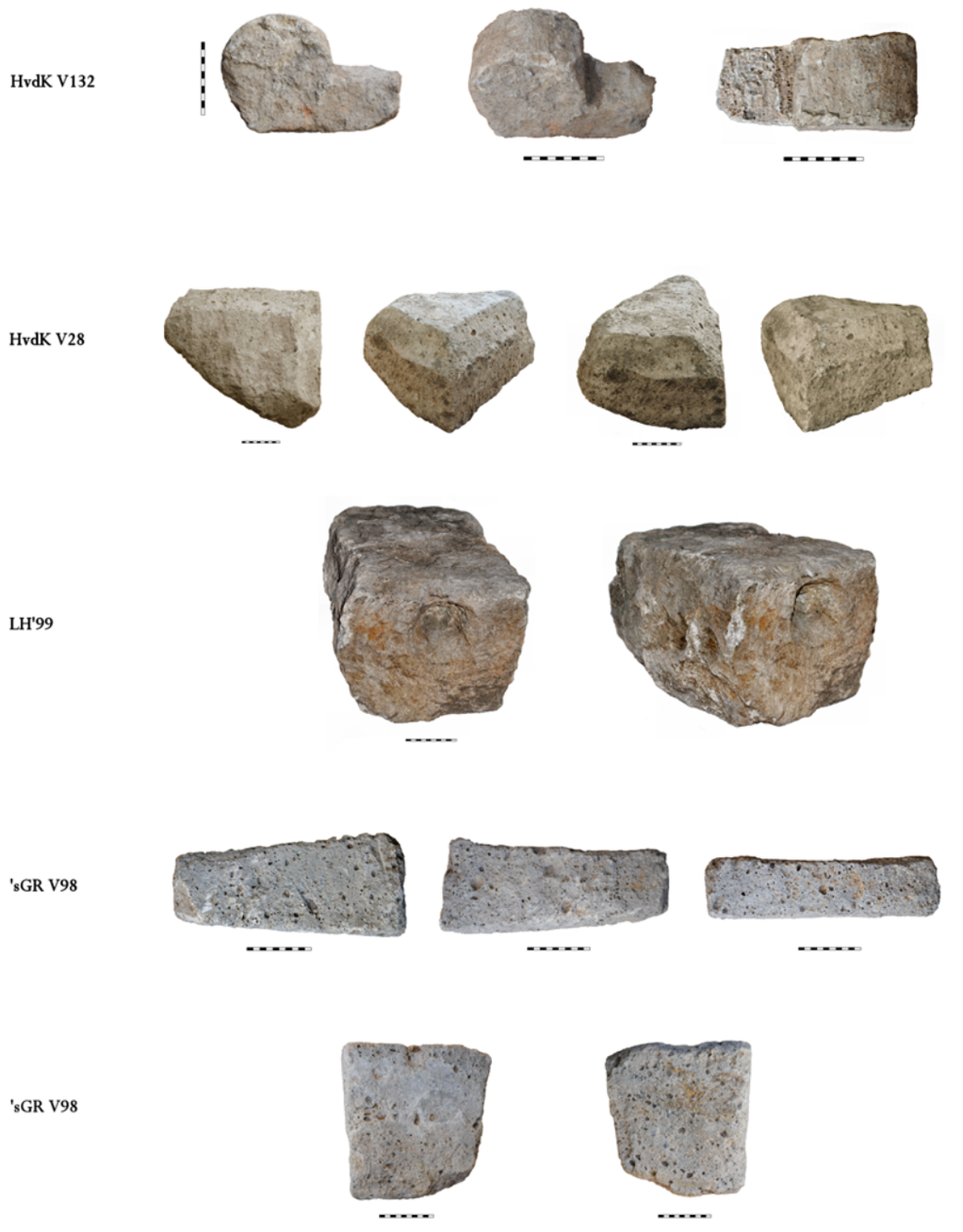

9.8: Diverse in de tekst genoemde bouw- en architectuurfragmenten.

lijkt eerder in de late 12e of vroege 13e eeuw thuis te horen. Het is door de vondstlocatie niet zeker of het basement aan de tufstenen aula of aan de Sint-Walburgiskerk moet worden toegeschreven.

Behalve bouw- en architectuurfragmenten vertelt de kleur ook iets over het uiterlijk van het gebouwencomplex. Op sommige hierboven beschreven stukken is **pleistering** en/of **beschildering** aangetoond. Het betreft een stuk dat met zekerheid aan de binnenzijde van de aula gezeten heeft (spil/colonnet HvdK V132). Van twee basementen is niet te zeggen of ze buiten dan wel binnen zaten. Het echter niet duidelijk of de afwerking er vanaf het begin opgezeten

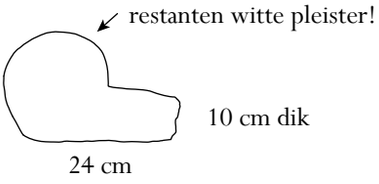

HvdK V132 (wp 3) tufsteen

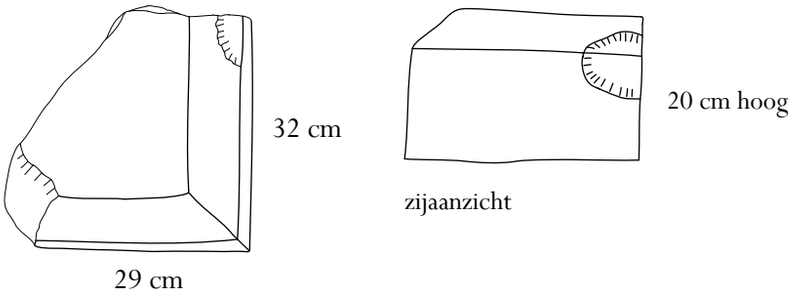

HvdK V28 (wp 2) tufsteen

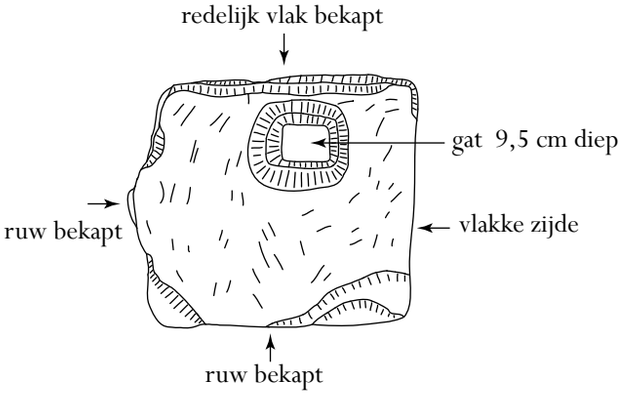

LH'99 hofpoort trachiet steen is 49 cm lang, 30-32 cm hoog

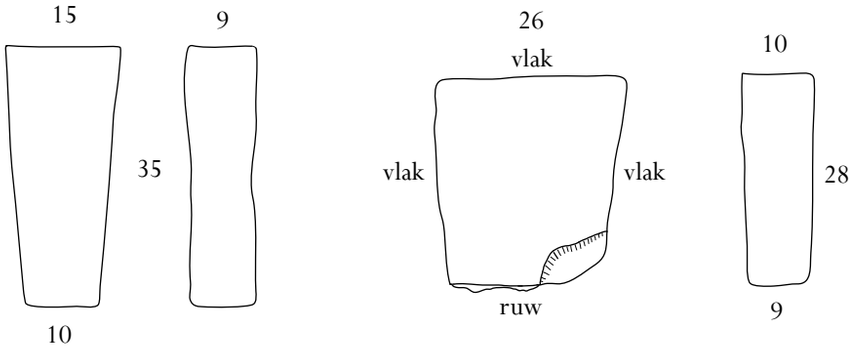

's-GR'98 tufsteen 's-GR'98 tufsteen

9.9: Tekeningen van diverse in de tekst genoemde bouw- en architectuurfragmenten. Schaal 1:10.

heeft of dat het bij een renovatie is aangebracht. Er zijn echter drie fragmenten pleistering en beschildering aangetroffen in een goed dateerbare stratigrafische context. Het betreft de fragmenten HvdK V66a, 100 en 102.
V66a is een 2 cm dikke grofzandige pleisterlaag met rode sauslaag. De vondstlocatie, net buiten de westmuur van de aula, en de verwering van het gesausde oppervlak doen vermoeden dat de afwerking op de buitenmuur heeft gezeten.[386] Stratigrafisch dateert de vondstlaag, waarin het pleisterfragment is aangetroffen, in elk geval na de 10e eeuw en vermoedelijk voor 1200. De vondstlaag bevat uitsluitend tufsteenpuin, maar geen dateerbare aardewerkvondsten. De laag hangt zeer waarschijnlijk samen met de sloop van de westbouw van de aula in de 12e eeuw. Het is echter niet geheel uit te sluiten dat de laag laatmiddeleeuws is, maar er is geen baksteen in de laag aangetroffen. Uitgaande van een 12e-eeuwse sloop ligt het voor de hand dat de rode sauslaag er in de 11e eeuw, mogelijk bij de bouw, is opgebracht. Of daarmee het gehele gebouw was gepleisterd en rood beschilderd valt te betwijfelen. Daarvoor zijn de aanwijzingen te schaars, alhoewel met vrij grote zekerheid is aan te nemen dat er niet systematisch is gelet op beschilderde kalkresten in de uitbraaksporen bij met name de opgravingen van 1946. Mogelijk waren slechts de dagkanten en spaarvelden van de vensters gepleisterd en beschilderd teneinde de vensters extra te accentueren.
Twee andere pleisterfragmenten komen uit de puinsleuf van de gediepsloopte noordwestelijke hoek van de aula. Het gaat om twee kleine fragmentjes zachtere pleister met een afwerking van witte pleisterkalk waarop een rode verflaag zit. De kalk is veel zachter dan het fragment V66a en de verfkleur veel roder. Het gaat dan ook waarschijnlijk om resten van een interieurbepleistering. De datering ligt in elk geval vóór de sloop van de westmuur van de aula in de 12e eeuw. Ook deze beschilderde pleisterlaag zou dus goed bij de 11e-eeuwse opzet kunnen behoren.

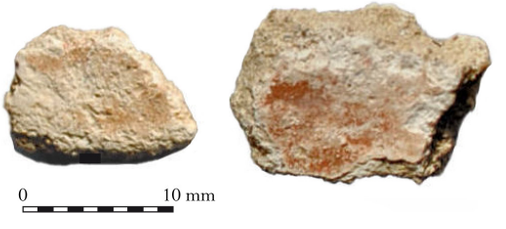

9.10: Huize van de Kasteele. Twee fragmenten van kalkpleister met rode sauslaag uit de slooplaag van de westbouw van de aula.

9.11: HvdK 66a: restant van een pleisterlaag met rode sauslaag van vermoedelijk de buitenmuur van de westbouw.

386 Vergelijkbare roodgesausde grofzandige pleisterlagen zijn bij bouwhistorisch onderzoek aangetroffen op de (oorspronkelijke) buitenmuren van Houtmarkt 63c te Zutphen (tweede helft 13e eeuw) en het Deken Doyshuis te Deventer (1316).

9.1.5 *Spolia* uit opgravingen nabij het 's-Gravenhof

De verbouwingen en de geleidelijke sloop van het paltscomplex heeft enorme hoeveelheden bouwmateriaal opgeleverd. In de eerste periode (12e en 13e eeuw) zullen die zijn hergebruikt in het complex zelf. Na het in onbruik raken van de gravenhof werden de tufstenen dankbaar vermalen tot tras. De romaanse architectuurfragmenten moeten toch ook ergens zijn gebleven. De geringe hoeveelheid die hierboven is beschreven, duidt erop dat het merendeel elders moet zijn hergebruikt (enkele gevonden stukken zijn ook aantoonbaar hergebruikt). Het kan zijn dat basementen, zuilen, kapitelen werden verhandeld ten behoeve van bijvoorbeeld de bouw van kerken. Toch is de kans groot dat er in Zutphen zelf, buiten de gravenhof, *spolia* worden aangetroffen van de Zutphense aula. De toeschrijving aan de gravenhof is echter lastig. Het is immers ook goed denkbaar dat bij de verbouwingen van de in oorsprong eveneens romaanse Sint-Walburgiskerk regelmatig romaanse architectuurfragmenten vrijkwamen.
Toch willen we enkele stukken behandelen die in de omgeving van de gravenhof zijn gevonden.

Een fors **Attisch basement** werd in 1994 gevonden in de vloer van de **Sint-Walburgiskerk**. Het was er secundair, op de kop, verwerkt om als kadastraal middelpunt te dienen voor de opmeting van de kerk en de directe omgeving in het begin van de 19e eeuw.[387] Het forse basement van Nivelsteiner zandsteen is zeer waarschijnlijk afkomstig uit de crypte van de kerk, waar bij opgravingen in 1911 ook vergelijkbase basementen in situ zijn aangetroffen (zie ook 8.4.3).[388] Het is vrijwel zeker geen *spolium* van de aula. De cryptebasementen zijn verwant aan die van de crypten van de Utrechtse 'Bernoldkerken' (Sint-Pieterskerk te Utrecht, de Sint-Janskerk te Utrecht, de Sint-Lebuïnuskerk te Deventer, Sint-Maartenskerk te Emmerik en de arcade van de koningspalts *Lofen* te Utrecht[389], gebouwd tussen ca. 1040 en 1054). Ze hebben desondanks een iets ander profiel. De 11e-eeuwse bouwfase (en daarmee ook de basementen) van de kerk zijn door Bastemeijer toegeschreven aan bisschop Bernold van Utrecht die in 1046 landheer werd van het graafschappelijke gebied rond Deventer en Zutphen.[390] Waarschijnlijker is dat de crypte en het oostwerk aan de herbouw door graaf Otto van Zutphen rond 1100 moet worden toegeschreven (zie 8.4.3.)

Een trachieten basement van een deelzuiltje is gevonden in het pand **Raadhuissteeg 6**. Het basement heeft bladvormige voetvoluten en is sterk verwant aan het dubbelbasement van de opgraving van 1946. Toch zal dit geen spolium van de aula zijn. Raadhuissteeg 6 is een in de kern tufstenen huis uit het einde van de 12e eeuw of rond 1200, dat in de 13e eeuw werd verbouwd (zie afb. 8.73). Bij die gelegenheid raakte het basement in het puin. Het basement zal dus afkomstig zijn van het pand zelf.

Bij de opgravingen in het pandje **Bakkerstraat 12** werd een rijk gedecoreerd **kapiteel** gevonden van witte kalksteen in een laat-13e-eeuwse kuil. Het kapi-

387 Vanaf dit punt kon men uit alle toen in functie zijnde portalen van de kerk kijken naar de omliggende bebouwing.
388 Bastemeijer 1997.
389 Koopmans 1989, 10-17.
390 Bastemeijer 1997.

9.12: Kapiteel uit de opgraving Bakkerstraat 12.

teel vertoont een sterk geprononceerd reliëf van acanthusbladeren en hoekvoluten, met daaronder diamantprofielen. Vergelijkbare kapitelen komen vooral in Keulen voor.[391] Het kapiteel dateert uit het tweede kwart van de 13e eeuw.

In de kelder van **Lange Hofstraat 3** zou volgens de bouwhistorische rapportage van dit pand een zuil met basement secundair zijn ingemetseld.[392] Bij nadere inspectie (19-11-2010) bleek het te gaan om een omgekeerd hardstenen stoeppaal uit de 18e of 19e eeuw waarop een plaat van tefrietbazalt is geplaatst om een samenkomst van leidingen door de kelder op te vangen.

Het laatst beschreven zuiltje is geen *spolium* van de aula of de Zutphense kerk, maar een deelzuiltje van de **Sint-Martinuskerk te Warnsveld**.[393] De vensternis waaruit het zuiltje afkomstig is, bestaat nog altijd en fungeert als doorgang van de toren naar de zolder van het middenschip. De bouwsporen van de drie andere oorspronkelijke tweelichtvensters in de geleding van de romaanse toren zijn van buiten te zien. Geen van de vensters is nog in het bezit van een deelzuiltje. Het deelzuiltje, dat ooit bij een verbouwing is vrijgekomen en in het Stedelijk Museum Zutphen in bewaring is gegeven, is origineel en de context is duidelijk. Het zuiltje is met dobbelsteenbasement, zuilschacht en dobbelsteenkapiteel uit één stuk gemaakt in licht ros-

9.13: De omgekeerde hardstenen stoeppaal in de kelder van Lange Hofstraat 3.

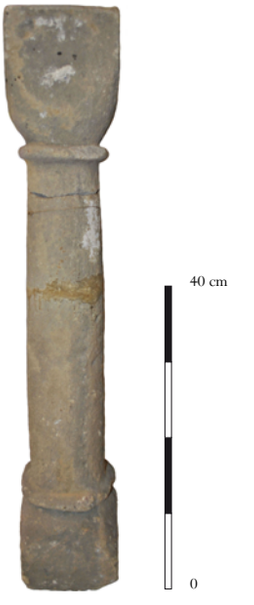

9.14: Het romaanse deelzuiltje uit de toren van de Sint-Martinuskerk van Warnsveld. Het zuiltje komt uit het venster in de oostmuur van de toren.

391 Vriendelijke mededeling A.F.W. E. Bastemeijer.
392 Bouwhistorisch rapport van onderzoek door Willem Annema (bouwhistoricus uit Delft) in 1996 en 1997. Tevens mondelinge mededeling bouwhistoricus Wijnand Bloemink.
393 Stedelijk Museum Zutphen, BR 291.

9.15: De romaanse toren van de Sint-Martinuskerk van Warnsveld.

9.16: Eén van de romaanse vensters in de toren van de Sint-Martinuskerk van Warnsveld. Op de plaats van het verdwenen deelzuiltje is nu een smalle lichtopening.

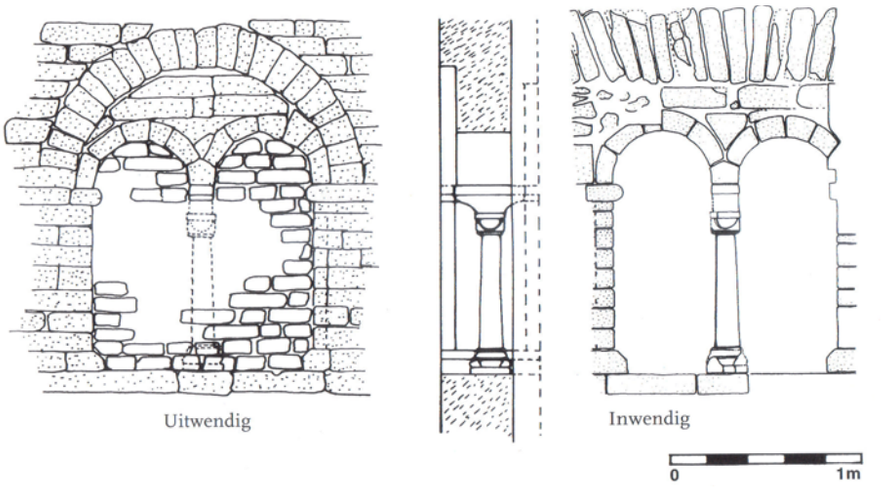

9.17: Tekening (in-, uitwendig en doorsnede) van één van de vensters van de Proosdij te Deventer, ca. 1130.

sig-grijze zandsteen met mica. De diameter van de zuilschacht is onderaan 11 cm en bovenaan 9 cm.

De eenvoudige (dobbelsteen)vorm past goed in de 11e eeuw, maar ook in de eerste helft van de 12e eeuw. Op grond van bouwhistorisch en historisch onderzoek is een datering van de romaanse fase van de Sint-Martinuskerk in vanaf het midden van de 11e eeuw tot begin 12e eeuw aannemelijk.[394] Van een ietwat latere vorm zijn de tweelichtvensters van de proosdij te Deventer (bouwjaar rond

394 Groothedde 2006c, 25-29; Bloemink en Van der Waard 2006, 31-36. Bloemink plaatst de bouw rond 1100 en gaat uit van een (niet aangetoonde) voorganger. Groothedde plaatst de bouw kort na de Utrechtse stichting van de Warnsveldse parochie in het midden van de 11e eeuw. Bloemink vermoedde dat het Warnsveldse zuiltje van kalksinter is (zoals in de Proosdij van Deventer), maar dat klopt niet.

1130, zie 13.2.3). De basementen hebben hier al eenvoudige hoekknoppen. In opzet zijn de vensters verder identiek aan de Warnsveldse vensters. Weliswaar grotere, maar verder sterk gelijkende zuilen met dobbelsteenkapitelen zijn aanwezig in de omgang op de verdieping van de Sint-Nicolaaskapel te Nijmegen. De kapel wordt omstreeks het jaar 1000 gedateerd (zie 12.4.1).
Zowel de vensternissen als de toegepaste deelzuiltjes van de Warnsveldse kerk kunnen als model gelden voor de vensters van de Zutphense aula. Als we uitgaan van de zuil van kolenkalksteen met een diameter van 11,7 cm dan zal de vensteropzet van de aula wat groter zijn geweest dan die van de Sint-Martinuskerk met een diameter van 9 tot 11 cm.

9.18: Een 11e-eeuws drielichtvenster met deelzuiltjes in de kerktoren van de romaanse Sint-Michaelskerk te Fulda.

9.19: Enkele en dubbele deelzuilen in de vensterarcade op de begane grond van de palas op de Wartburg, ca. 1160.

9.1.6 Subconclusie; het uiterlijk van de aula op grond van bouw- en architectuurfragmenten

De Zutphense aula is in zijn hoofdopzet een tufstenen gebouw geweest. Ook de bij het paltscomplex behorende bijgebouw (HvdK, werkput 2) en de poort in de Lange Hofstraat waren in tufsteen opgetrokken. Deze gebouwen dateren echter uit wat latere tijd, respectievelijk rond 1100 en 1125. Met de omstreeks 1100 gebouwde/herstelde kapittelkerk, eveneens in tufsteen opgetrokken, bestond het adellijke en geestelijke centrum van Zutphen uit een complex tufstenen gebouwen in romaanse architectuur die uiting gaven aan de status van de opdrachtgevers.
Beperken we ons tot de aula, het hoofdgebouw, dan kunnen we daarin zeker drie bouwfasen onderscheiden voor het midden van de 13e eeuw:

1. De hoofdopzet van de aula in tufsteen (11e eeuw). De tufstenen hebben overwegend een dikte van 9 tot 10 cm en wisselende lengtes. Andere natuursteensoorten en moerasijzererts werd in de vleilagen en in het kistwerk verwerkt. Enige architectuurfragmenten wijzen op een romaanse bouwstijl met rondboogvensters met deelzuilen (kolenkalksteen) op basementen (trachiet).

2. De verbouwing in de late 12e eeuw of rond 1200. Bij de herstelling in de zuidoosthoek werden ook gekapte moerasertsblokken in het zichtwerk van de buitenmuur verwerkt. Het kapgruis van de ertsblokken is mogelijk als compacte laag in de pleinstratigrafie (werkput 2, oostprofiel) aangetroffen (zie 8.5.2). Aan deze fase zijn ook enkele bouwfragmenten van (dubbel)basementen te verbinden.

3. De derde fase betreft de zuidoostelijke hoektoren/steunbeer in tufsteen in de eerste helft van de 13e eeuw. Ook toen waren de laatromaanse basementen nog in zwang, maar de vraag is of de toevoeging van de toren het resultaat is van een grootschalige verbouwing.

De aula was zeker niet een kaal grauw tufstenen gebouw. Delen van het exterieur en interieur waren bepleisterd en beschilderd en dat vermoedelijk al vanaf de bouwtijd. Dit is aangetoond voor de westbouw. Het gaat in het interieur om aanwijzingen voor witte pleister met rode beschildering. Het gebruik van bijvoorbeeld zwartgrijze (kolen)kalksteen voor de zuilen zorgde bovendien ook nog eens voor kleurcontrast in de vensteropeningen. In hoofdstuk 12 gaan we verder in op de reconstructie van het gebouw.

9.2 Het aardewerk

In het kader van dit onderzoek zijn alle vondsten van de opgravingen 's-Gravenhof 1946 (Zp), Huize van de Kasteele, 's-Gravenhof 1998 en 1999 gedetermineerd in de gemeentelijke database volgens de ABR-codes van Archis. De vondsten van Zutphen-Stadhuis, Kuiperstraat 1 en Lange Hofstraat 7 waren reeds beschreven, maar de relevante vondstcomplexen zijn in dit kader opnieuw bekeken en nader gedetermineerd. Omdat de ABR-codering van vondsten voor de middeleeuwen en nieuwe tijd ernstige beperkingen heeft, zijn al vanaf 1995 aanvullende codes bedacht voor ontbrekende vondstgroepen en subgroepen. Dit speelt vooral bij de beschrijving van het aardewerk. De tabelopmaak van alle gedetermineerde vondsten van dit onderzoek is als digitale bijlage in het rapport ZAP 66 bijgevoegd. In dit onderzoek wordt de nadruk gelegd op de periode van de 9e tot 12e eeuw. Daarbij worden vooral de relevante vondstcomplexen behandeld die voor de stratigrafie, de fasering en het gebruik van het paltscomplex van belang zijn. Van groot belang is de studie van het Pingsdorfaardewerk van Markus Sanke.[395] Zijn typochronologie op grond van diverse kenmerken van de Pingsdorfproductie (vorm, randen, additionelen, decoratie) is bruikbaar gebleken om vondstcomplexen beter te dateren dan 'tussen 900 en 1200', de traditionele looptijd van Pingsdorfer keramiek. Mijn Deventer collega Emile Mittendorff is bij de datering zeer behulpzaam geweest.

395 Sanke 2002.

9.2.1 Het vondstmateriaal van de opgraving van 1946

Het merendeel van het aardewerk dat bij de opgravingen van 1946 is verzameld, is op de tekeningen niet terug te vinden. Dat geldt zeker voor het aardewerk dat door Renaud in 1950 en door P. Bitter in 1983 is afgebeeld. Slechts een handvol Hessens-Schortens-, kogelpot- en Badorf/Walberbergscherven heeft op de tekening voorkomende vondstnummers.

Een algemene indruk na het bestuderen van het vondstmateriaal van deze site is dat de scherven vanaf de late prehistorie dateren. Afgezien van enkele losse scherven ontbreken vondstcomplexen uit de Romeinse tijd (zoals in de aangrenzende opgravingen Huize van de Kasteele en Zutphen-Stadhuis) en Mero-

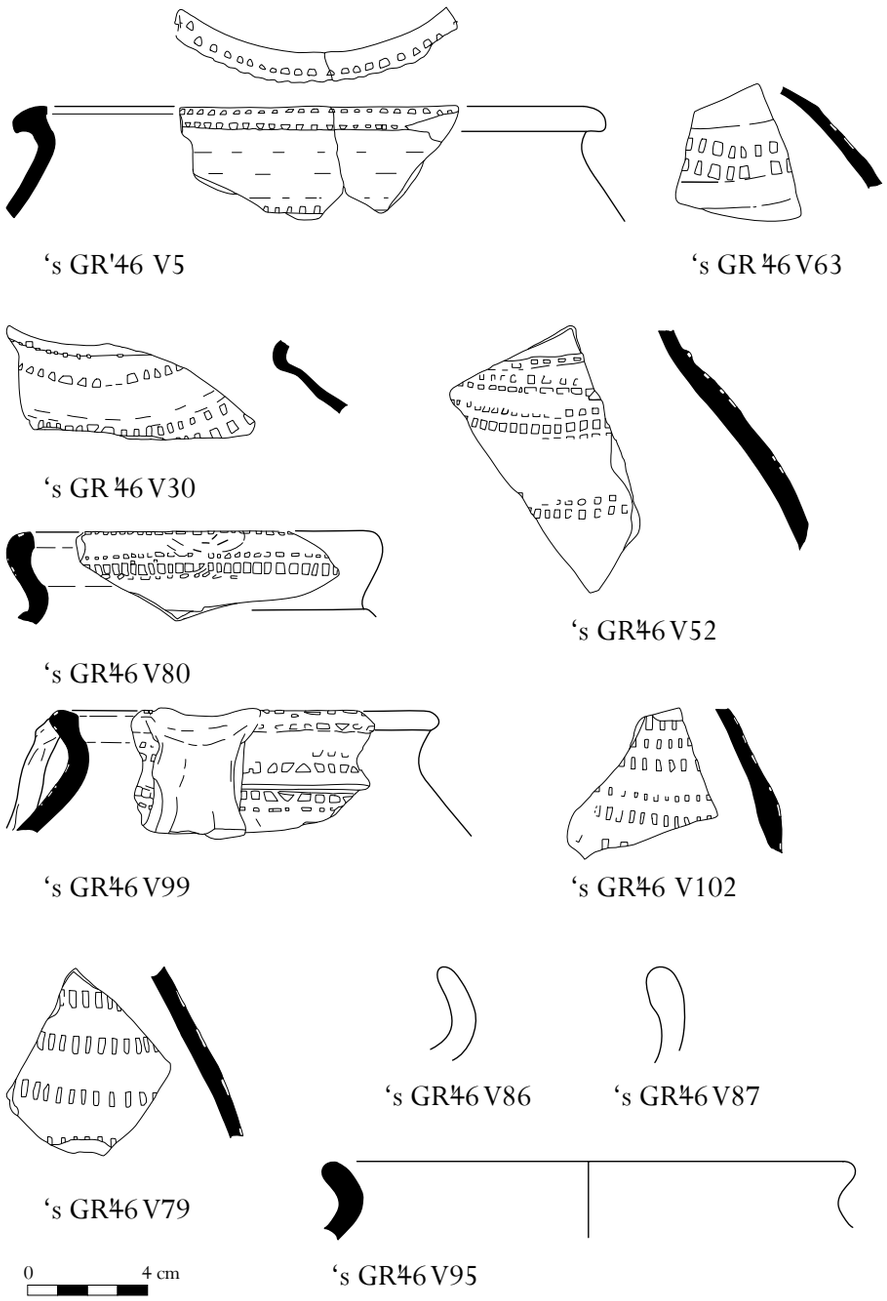

9.20: Overzicht van de Badorf- en Walberbergkeramiek en kogelpotranden uit de sporen van de houten zalen. De vondsten (met vermelding van de vondstnummers) worden in hun context beschreven in 8.2.3 en 8.3.1.

vingische tijd (zoals in 's-Gravenhof 1999 en Zutphen-Stadhuis).[396] Dit wekt stellig de indruk dat dit vondstmateriaal niet is verzameld. Waarschijnlijk zijn de oudste sporen die geen verband hielden met structuren, niet gecoupeerd. Alleen de vondsten uit de sporen, die met de houtbouwfasen samenhangen, zijn min of meer systematisch verzameld. Vanaf de Karolingische tijd is er dan ook in ruimere mate materiaal voorhanden. De gevonden en bewaard gebleven scherven zijn in 8.2.3 en 8.3.1 in hun daterende context beschreven. Het gaat om Hessens-Schortensaardewerk, kogelpotaardewerk en Badorf- en Walberbergaardewerk. Dit materiaal is aangetroffen in zowel de paalkuilen van de eenschepige zaal als in die van de tweeschepige fase. De eenschepige fase is gedateerd in de tweede helft van de 9e eeuw met de Vikingaanval van 882 als waarschijnlijk einde. De tweeschepige zaal zal dan nog voor het einde van de 9e eeuw tot stand zijn gekomen, mogelijk vrij kort na de Vikingaanval, toen ook de ringwalburg werd aangelegd. De ogenschijnlijke oververtegenwoordiging van de Badorf/Walberbergkeramiek is te verklaren uit enerzijds de geringe absolute aantallen en de selectie in het veld. Een hoog importpercentage zegt dus niet zoveel.

Zoals Renaud ook vermeldt, is het meeste Badorf- en iets Pingsdorfaardewerk in de bruine, puinvrije en houtskoolhoudende bodem aangetroffen.[397] Dat is de zandlaag waarin de sporen van de aula zich aftekenen en waaronder de sporen van de houten zalen zitten. De vondsten zijn daarmee per definitie ouder dan het tufstenen gebouw. In het noordprofiel van werkput 1 en de profielen van sleuf 4 en 5 zijn we deze laag ook tegengekomen.

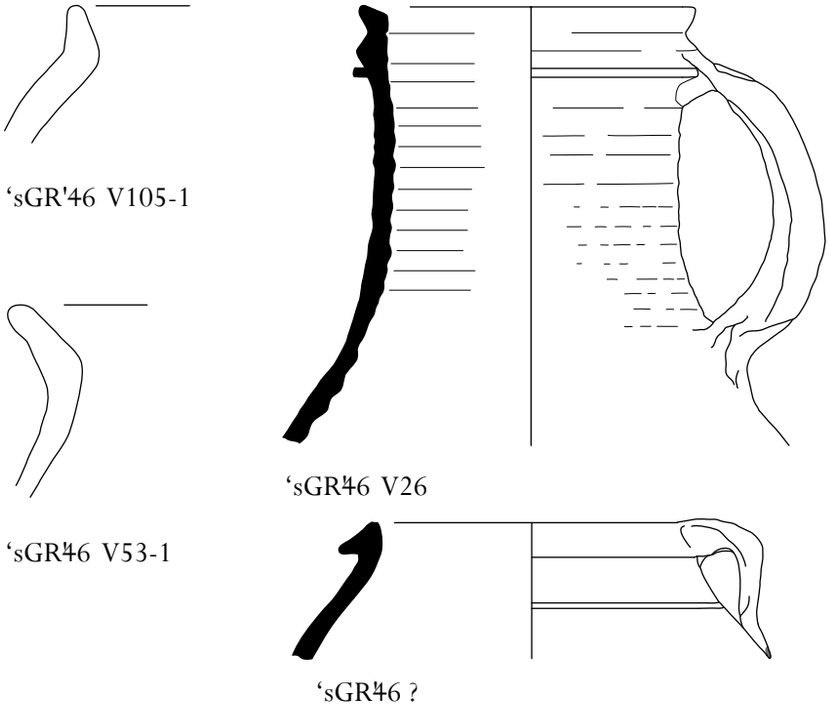

9.21: Een protosteengoedkan (1200-1250), een Pingsdorf tuitamfoor en twee randen van Hessens-Schortensaardewerk. Schaal 1:2.

396 Hier moet een voorbehoud worden gemaakt voor het Hessens-Schortensaardewerk dat vanaf de 5e eeuw tot in het begin van de 10e eeuw voorkomt. Toch bestaat de indruk dat de meeste scherven Karolingisch zijn.
397 Renaud 1950, 16 en 28.

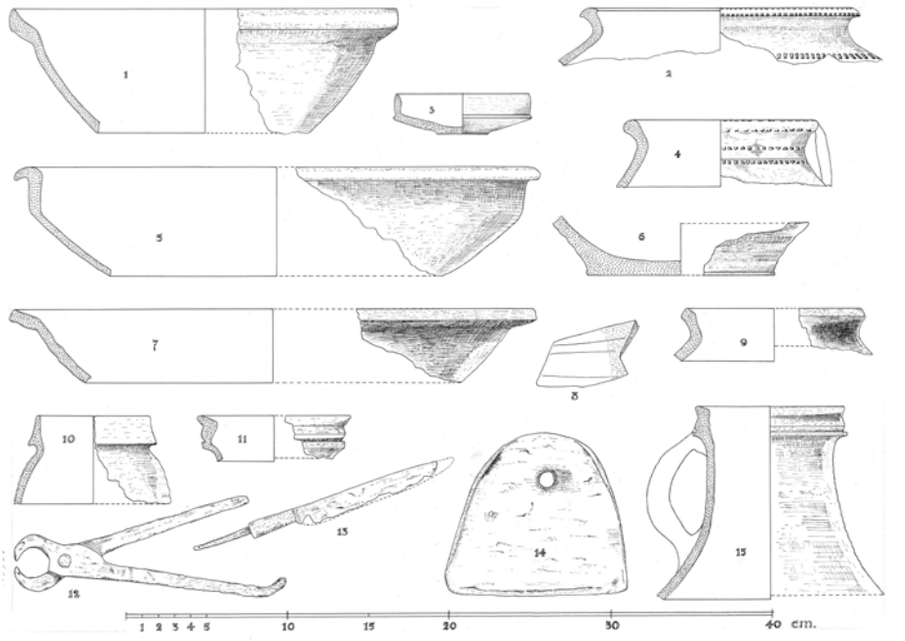

9.22:Vondsten van de opgraving 's-Gravenhof 1946.

9.23: Slanke Siegburger steengoedbeker uit het tweede kwart van de 14e eeuw.

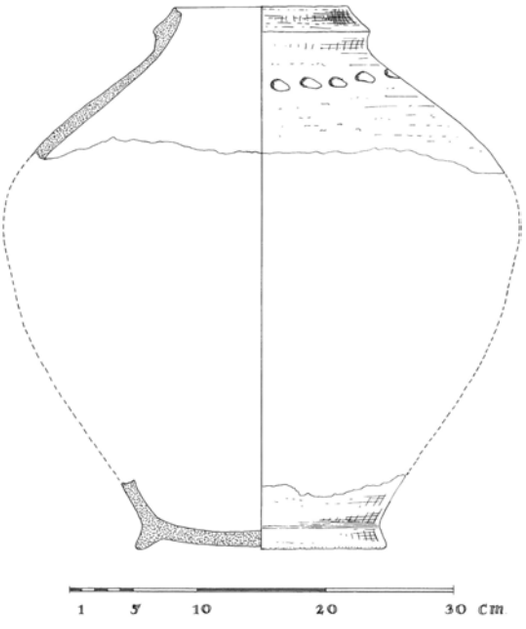

9.24: De Elmpter voorraadpot ('s-Gr'46 Zp 5 en 7)

Vondsten uit de 11e en 12e eeuw zijn echter schaars, terwijl materiaal uit de 13e en 14e eeuw wel veel is aangetroffen. De aula was toen echter al in verval. Ook postmiddeleeuws aardewerk is aangetroffen.
Helaas is onbekend waar de resten van de grote Elmpter voorraadpot zijn aangetroffen (Zp 5 en 7).[398] De datering ligt rond 1200. Gezien de lage vondstnummers kan de pot in proefsleuf 1 zijn gevonden. Elmpter aardewerk is in Zutphen zeldzaam en het valt op dat juist hier een voorraadpot gestaan moet hebben.

398 Renaud 1950, 28-30.

9.25:Voor- en keerzijde van het pijpaarden beeld van Maria, met resten van polychrome beschildering.

Elmpter aardewerk werd geproduceerd nabij het stamgebied van de Gelderse graven (in Elmpt-Brüggen bij Roermond over de grens) en wellicht is de pot met het Gelderse huishouden in de aula gekomen.
Ook onbekend is de context van twee pijpaarden heiligenbeeldjes. Een beeldje van de heilige Catharina (met spakenrad aan haar voeten) is tot aan haar middel, 5 cm hoog, bewaard gebleven. Het beeldje is hol van binnen. Het vondstnummer 5 is, net als de Elmpter pot, niet op tekening aanwezig. Het andere beeld is een gekroonde Maria met resten van polychromie. Dit beeld, eveneens hol, is veel groter geweest, maar alleen het hoofd is gevonden. De geschatte hoogte van het beeld ligt tussen 20 en 25 cm. Een vondstnummer ontbreekt. De beeldjes dateren uit de 15e en het begin van de 16e eeuw. Ze zeggen niets over het gebruik van het gebouw; pijpaarden heiligenbeeldjes worden regelmatig in zowel religieuze als burgerlijke context gevonden.[399]
Meer houvast hebben we bij het door Renaud afgebeelde buikige bekertje van Siegburger steengoed. Hij zegt ervan dat het bekertje direct onder de leilaag nabij de tufmuur in werkput 2 is aangetroffen.[400] De beker dateert uit de eerste decennia van de 14e eeuw. Op de vlaktekening is geen verwijzing naar de vondst.
In 9.2.4 gaan we nog in op een aparte keramische vondstcategorie die ook in het vondstmateriaal van de opgraving van 1946 vertegenwoordigd is: de kacheltegels.

9.26: Pijpaarden heiligenbeeldje van de heilige Catharina met wiel, maar zonder hoofd ('s-Gr'46 Zp 5).

399 Het vondstbestand telt 54 fragmenten van heiligenbeeldjes in de gemeente Zutphen, het merendeel uit de binnenstad.
400 Renaud 1950, 18, 32.

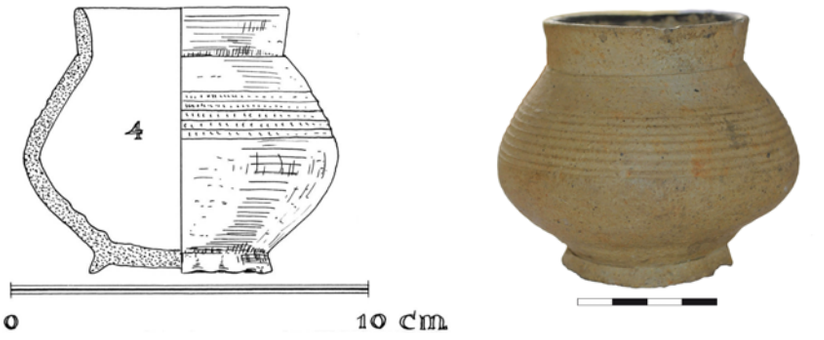

9.27: Foto en tekening van het buikige Siegburger steengoedbekertje uit het begin van de 14e eeuw.

Relevante vondstcomplexen zijn verder niet aangetroffen. Er zijn geen afvalkuilen of afvallagen gedocumenteerd waarin een bruikbare hoeveelheid keramiek is aangetroffen. De scherven in de 105 vondstnummers zijn ofwel algemeen verzamelde contextloze vondsten en losse scherven, waarvan een deel op tekening terug te vinden is. Zij worden in deze rapportage in relatie tot de sporen en profielen genoemd. Verder kan worden verwezen naar de uitgebreide determinatielijsten van het materiaal in de digitale bijlage van het rapport ZAP 66.

9.2.2 Huize van de Kasteele

9.2.2.1 Werkput 1 en 2

Verreweg het meeste scherfmateriaal is aangetroffen in de opgraving Huize van de Kasteele. Ook hier is het aantal gesloten vondstcomplexen echter beperkt. Veel materiaal is stratigrafisch verzameld. Uit de leef- en ophogingslagen komt veel materiaal maar de trend is dat er zoveel opspit in de lagen zit dat ze voor een beschrijving van het vondstcomplex niet in aanmerking komen. De jongste scherven dateren wel de lagen, dus van daterend nut zijn ze wel. Hieronder zullen we enkele relevante vondstcomplexen beschrijven uit de periode van de 10e tot de 12e eeuw.

HvdK V14, 27, 28, 30, 33, 37 en 38 zijn lagen, waarin door verploeging of vergraving enkele eeuwen aan materiaal is terechtgekomen. Stratigrafisch dateren V14 (wp 1) en 33 (wp 2) uit dezelfde periode. De lagen bevatten hoofdzakelijk aardewerk uit de ijzertijd, Romeinse tijd (gladwandig, terra nigra, Uslarien), vroege middeleeuwen (knikwandpot, ruwwandig, Hessens-Schortens), veel Karolingisch materiaal (Badorf, Mayen, Walberberg). De jongste component wordt gevormd door kogelpot- en enkele Pingsdorfscherven. De Pingsdorfscherven uit deze lagen hebben de kenmerken van Sanke periode 3. De sluitdatum ligt hiermee op de eerste helft van de 10e eeuw. De vele opgespitte scherven worden vermoedelijk veroorzaakt door de bewoningscontinuïteit van de plek. Het vervuilde maaiveld is eeuwenlang verspit en verploegd zodat de stratigrafie niet 'hard' is maar een geleidelijk verjongende tendens vertoont. De laag onder V33 (V35) bevat hoofdzakelijk Romeins (o.a. terra sigillata) en vroegmiddeleeuws materiaal met enkele Badorfscherven als jongste vondsten. De bovenliggende lagen bevatten op hun beurt weer veel opspit uit laag V33. Zo zijn er scherven van dezelfde Badorfpot uit V33 aanwezig in V30, 44, 51 en 27.

Stratigrafisch ligt op V33 laag V30 met eveneens veel opgespitte scherven en de jongste Pingsdorfscherven uit de 11e eeuw (Sanke 4 en 5). Afvalkuil V51 (zie perioden onder) zit stratigrafisch tussen V33 en 30 zodat V30 in de tweede helft van de 11e eeuw uitkomt. Deze laag bevat voldoende materiaal om er gefundeerd iets over te kunnen zeggen. Als opspit kan worden beschouwd: handgevormde scherven (n=26), Hessen-Schortens (n=3), Walberberg (n=1), Badorf(n=10) en reliëfbandamfoor (n=1). 32% van het aardewerk uit deze laag dateert van voor 900 (al kan de reliëfbandscherf uit beide periode dateren). Blijft na 900 68% over, verdeeld over kogelpot (n=43), Pingsdorf (n=36) Paffrath (n=3), Maaslands (n=1) en een onbekende gedraaide scherf. Eén Pingsdorfbekertje zou goed in Sanke periode 5 passen en daarmee een sluitdatum rond 1100 kunnen geven. Alhoewel dit onderscheid niet hard is (enkele kogelpotten kunnen best voor 900 dateren), geeft de laag het beeld van een hoog importpercentage van rond de 50% in de 10e en 11e eeuw.
De lagen V37 en 38 (een kuil- of greppelachtige vulling) vertonen wederom hetzelfde beeld: ruim 65% is (ruim) ouder dan 10e-eeuws. Het Pingsdorfmateriaal vertoont kenmerken uit periode 3 (rand en bodem) en 4. De sluitdatering ligt daarmee op rond 1000. Het importpercentage, kogelpot(n=30), Pingsdorf(n=19), Maaslands (n=4) en Duisburgs (n=1) ligt op 45%. Als we zes gedraaide scherven toerekenen aan de periode na 900 dan ligt het importpercentage net als bij V30 op 50%.
Op V30 ligt V28, de laag die samenhangt met de bouw van het tufstenen bijgebouw, en daarop ligt V27, de slooplaag van dat gebouw. De aantallen scherven uit deze lagen zijn te klein om er iets mee te doen. De stratigrafie en de Pingsdorfscherven plaatsen de bouw rond 1100 en de sloop kort erna in de eerste helft van de 12e eeuw.
De opgravingen hebben, naast de hieronder te bespreken afvalkuil, ook enkele kleine gesloten vondstcomplexen opgeleverd. Een restant van een haardplaats met onderliggende (haard)kuil in werkput 1 (V17) bevat, naast wat opspit, 27 kogelpotscherven en 4 Pingsdorfscherven (Sanke periode 3/4). De datering ligt in de 10e of 11e eeuw. In werkput 2 ligt eveneens een haardplaats met kuil: V34/44. Dit blijken twee separate sporen te zijn. De haard V44 is Karolingisch en bevat 2 Hessens-Schortenscherven en een Badorfrand. De naastliggende kuil V34 bevat handgevormde aardewerk (n=4), kogelpot (n=3), Badorf (n=1) en Pingsdorf (n=2, Sanke periode 3). De datering ligt in de eerste helft van de 10e eeuw.

9.28: HvdK-30: Maaslands geglazuurd oorfragment.

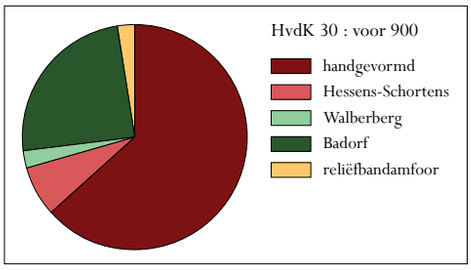

type	aantal	percentage
handgevormd	26	63,4
Hessens-Schortens	3	7,3
Walberberg	1	2,4
Badorf	10	24,5
reliëfbandamfoor	1	2,4

Tabel 1: Aardewerkpercentages van HvdK 30, voor 900.

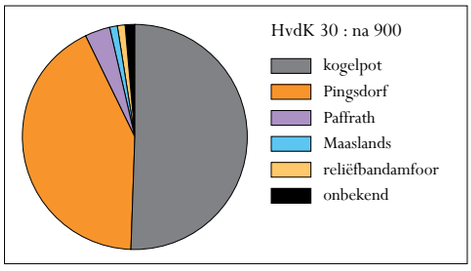

type	aantal	percentage
kogelpot	43	50,6
Pingsdorf	36	42,3
Paffrath	3	3,5
Maaslands	1	1,2
reliëfbandamfoor	1	1,2
onbekend	1	1,2

Tabel 2: Aardewerkpercentages van HvdK 30, na 900.

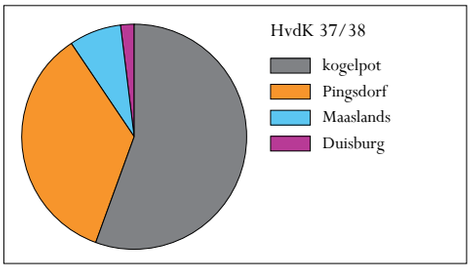

type	aantal	percentage
kogelpot	30	55,5
Pingsdorf	19	35,2
Maaslands	4	7,4
Duisburgs	1	1,9

Tabel 3: Aardewerkpercentages van HvdK 37/38.

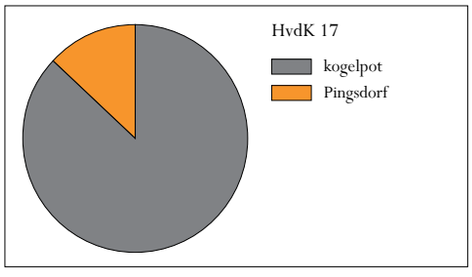

type	aantal	percentage
kogelpot	27	87,1
Pingsdorf	4	12,9

Tabel 4: Aardewerkpercentages van HvdK 17.

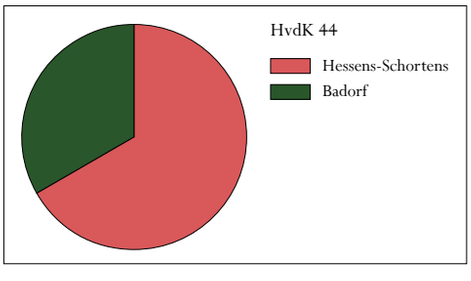

type	aantal	percentage
Hessens-Schortens	2	66,7
Badorf	1	33,3

Tabel 5: Aardewerkpercentages van HvdK 44.

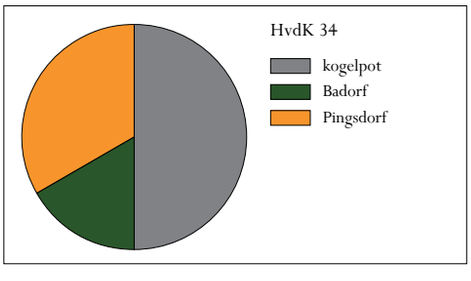

type	aantal	percentage
kogelpot	3	50
Badorf	1	16,7
Pingsdorf	2	33,3

Tabel 6: Aardewerkpercentages van HvdK 34.

HvdK V17-1 HvdK V17-2 HvdK V17-3 HvdK V17-4

9.29: HvdK-17: Pingsdorf (1-4). Schaal 1:2.

HvdK V27-1 HvdK V27-2 HvdK V27-3 HvdK V27-4

9.30: HvdK-27: Badorf (1), Pingsdorf (2-3) en kogelpot (4). Schaal 1:2.

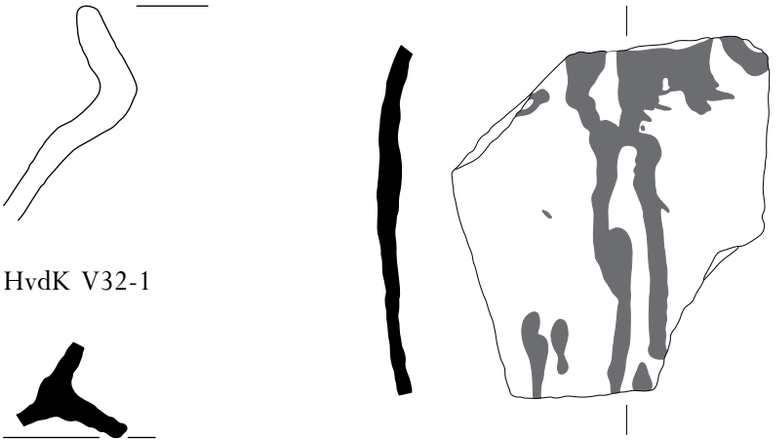

HvdK V32-1

HvdK V32-2 HvdK V32-3

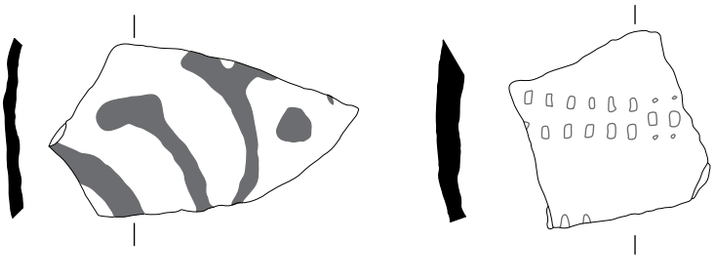

HvdK V32-4 HvdK V32-5

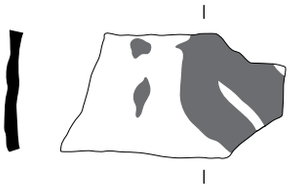

HvdK V32-6

9.31: HvdK-32: Kogelpot (1), Pingsdorf (2-4, 6) en Badorf (5). Schaal 1:2.

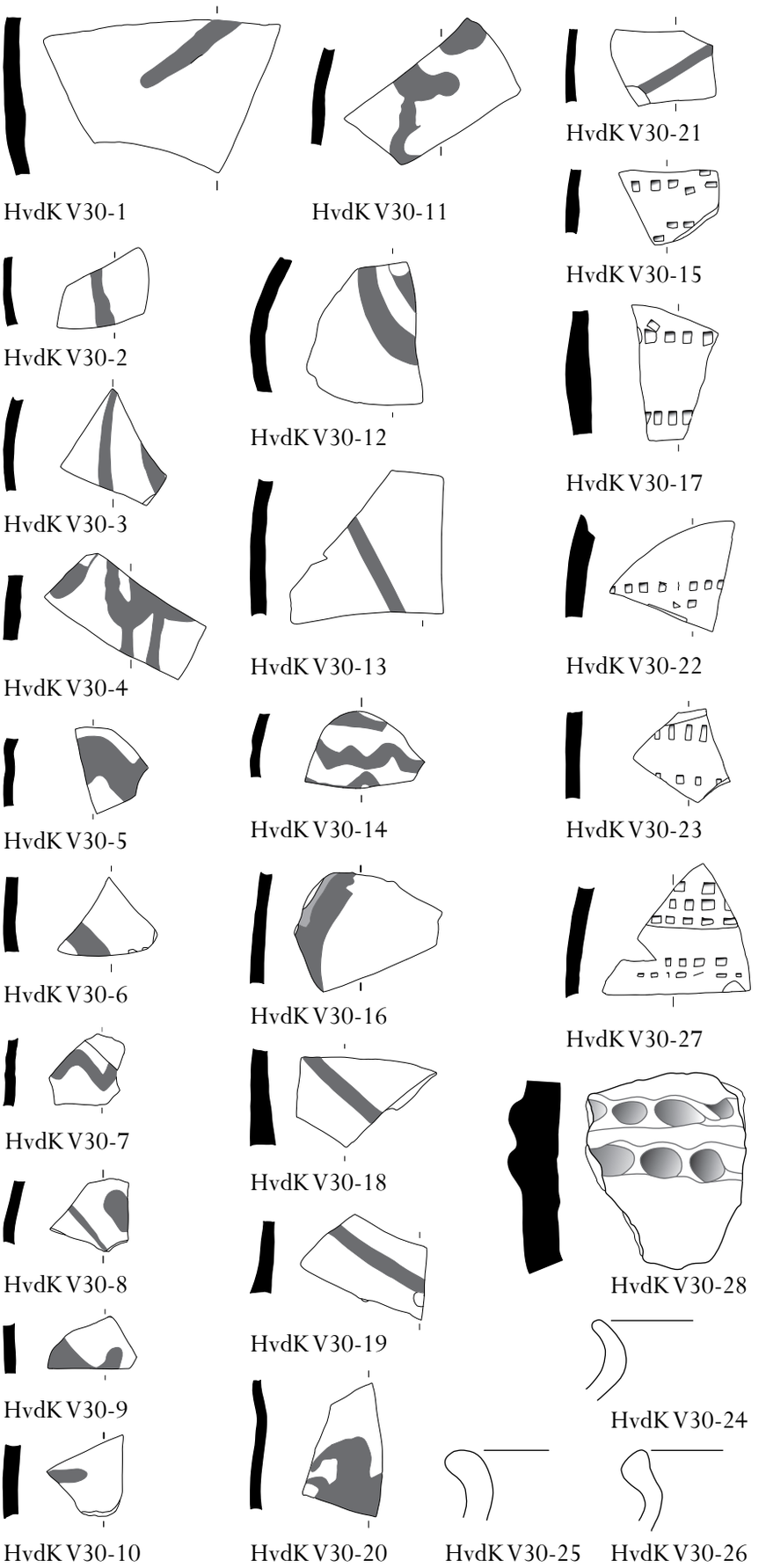

9.32: HvdK-30: Pingsdorf (1-14, 16, 18-20), Badorf (15, 17, 23, 23, 27), kogelpot (24-26) en een ruwwandige scherf met reliëfband (28).Schaal 1:2.

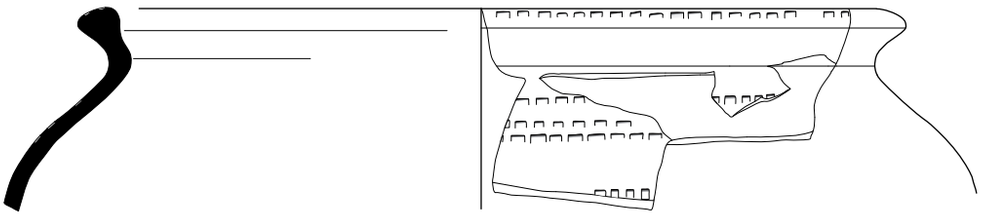

HvdK V33-1

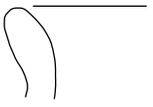

HvdK V33-2

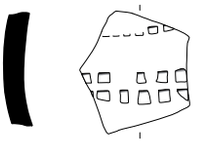

HvdK V33-3

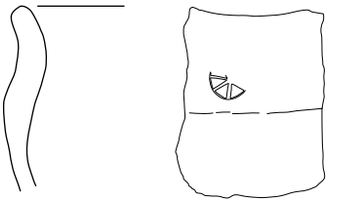

HvdK V33-4

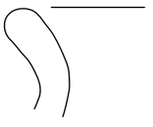

HvdK V33-5

HvdK V33-6

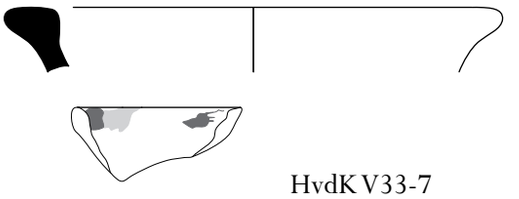

HvdK V33-7

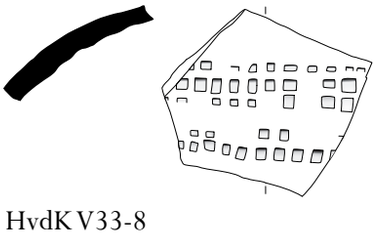

HvdK V33-8

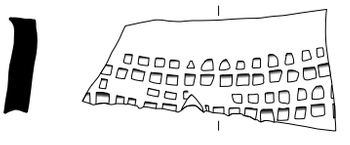

HvdK V33+27-1

9.33: HvdK-33: Badorf (1, 3, 8, 33/27-1), kogelpot (2, 5), Hessens-Schortens (4), Pingsdorf (7), Mayen (6). Schaal 1:2.

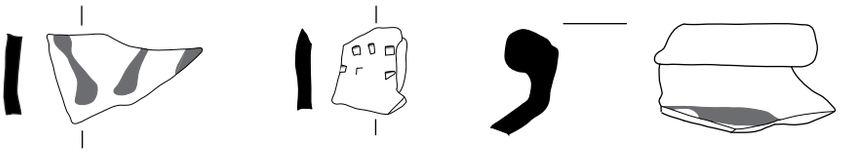

HvdK V34-1 HvdK V34-2 HvdK V34-3

9.34: HvdK-34: Pingsdorf (1, 3), Badorf (2). Schaal 1:2.

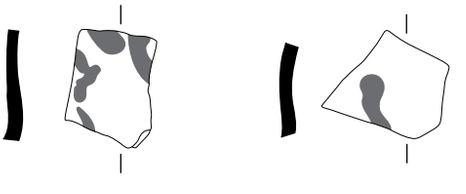

HvdK V28-1 HvdK V28-2

9.35: HvdK-28: Pingsdorf (1-2). Schaal 1:2.

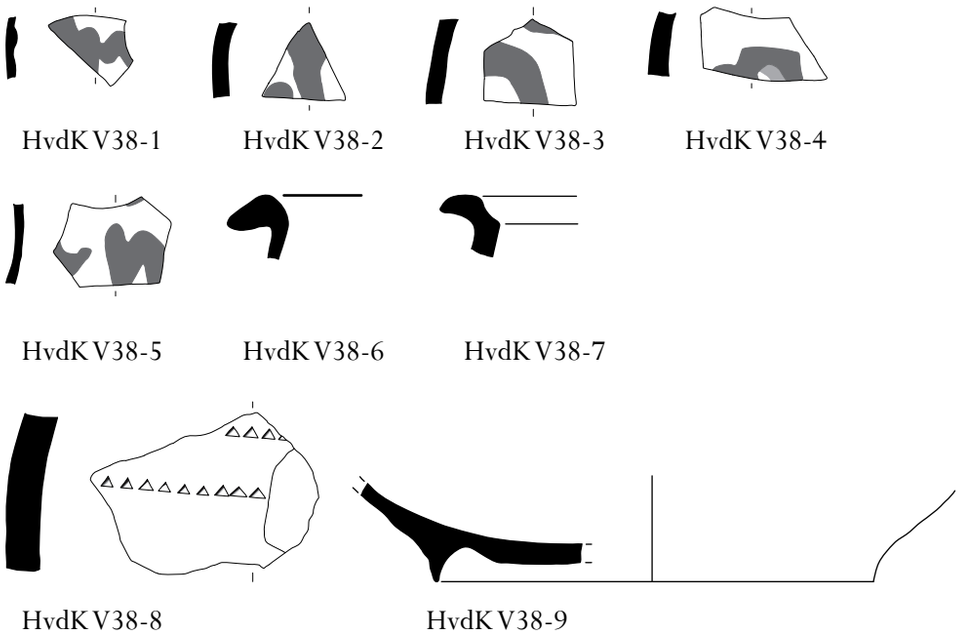

9.36: HvdK-38: Pingsdorf (1-7, 9) en Duisburgs aardewerk (8). Schaal 1:2.

9.2.2.2 Afvalkuil HvdK 36 en 51 (opspit in 32)

In deze afvalkuil is, naast veel botmateriaal en enkele bijzondere 'gouden vondsten' (zie 9.3.1), een redelijke hoeveelheid aardewerk geborgen. De kuil is als gesloten vondstcomplex van belang. Er zijn in totaal 195 scherven aanwezig; uit de onderste vulling (51, n = 151), de bovenste vulling (36, n = 12) en de jongere verstoring van de kuil (32, n = 32). De kuil bevat zeker opspit uit oudere lagen, getuige veertien handgevormde scherven, een ruwwandige scherf, een Hessens-Schortensscherf en negen Badorfscherven. Blijven 170 contemporaine scherven over. Veel scherven behoren toe aan een klein aantal kogelpotten en twee Pingsdorfamforen, maar ze zijn verre van compleet. De verdeling is als volgt: 116 scherven kogelpot, 50x Pingsdorf, 1x Duisburg en 3x Maasland.

Opvallend is de afwezigheid van Paffrath-aardewerk, dat in de loop van de 11e eeuw veelvuldig in de vondstcomplexen in Deventer en Zutphen voorkomt. De Pingsdorfamforen hebben vooral de kenmerken van Sanke periode 4 en de overgang van periode 4 naar 5. Daarmee zou het vondstcomplex in de eerste helft van de 11e eeuw of in het midden van de 11e eeuw te plaatsen zijn. De kogelpotvormen passen goed bij deze datering. Het importpercentage ligt op 32%. Veel zegt dit niet aangezien de aantallen gebaseerd zijn op een beperkte, en daarmee toevallige, hoeveelheid potten.

type	aantal	percentage
Kogelpot	116	68,2
Pingsdorf	50	29,4
Maasland	3	1,8
Duisburg	1	0,6

Tabel 7: Aardewerkpercentages van HvdK 36/51.

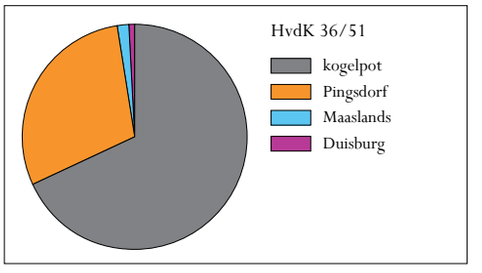

9.37: HvdK-51: Kogelpot (1-9) en Pingsdorf (10-12). Schaal 1:2.

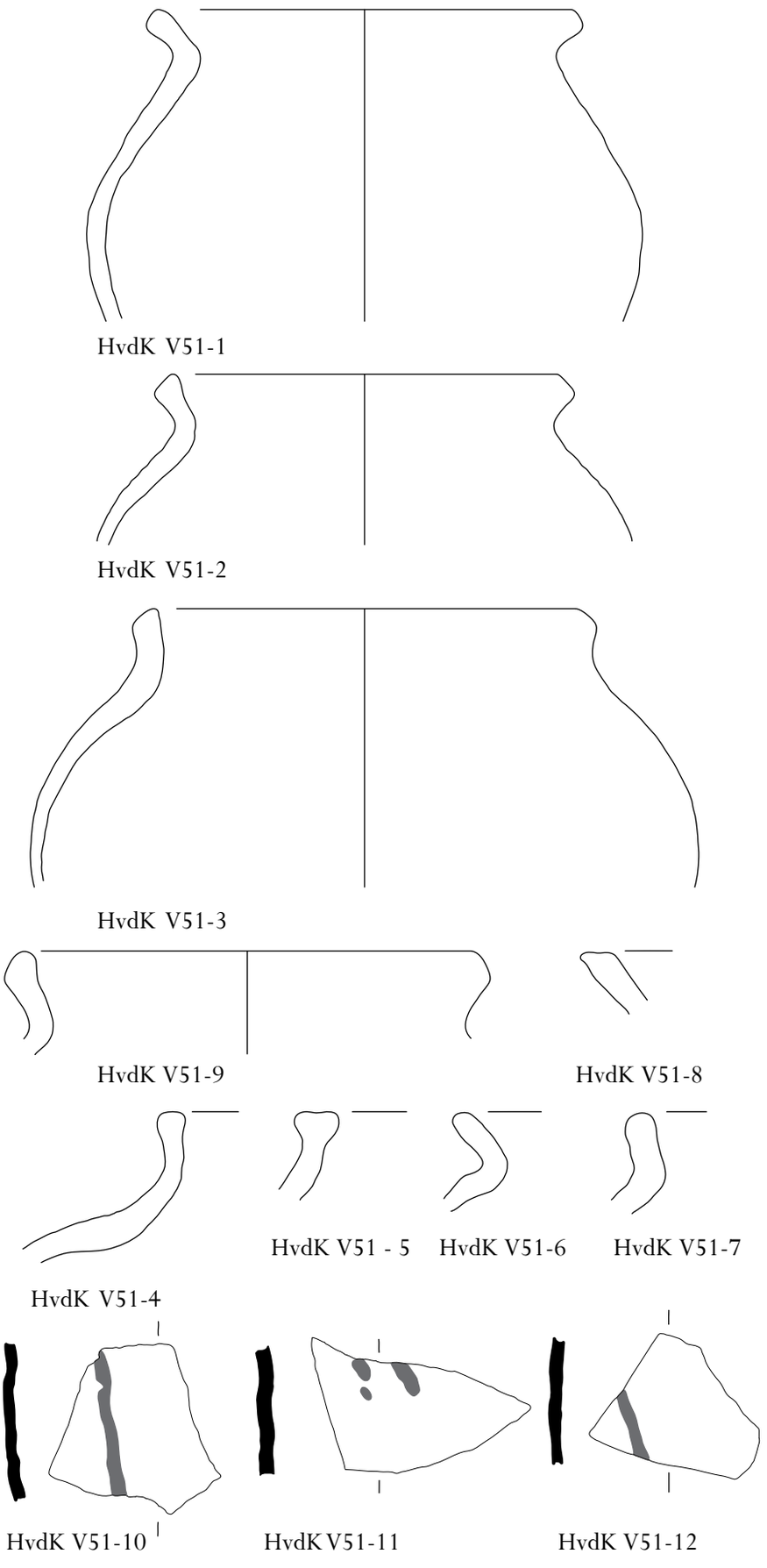

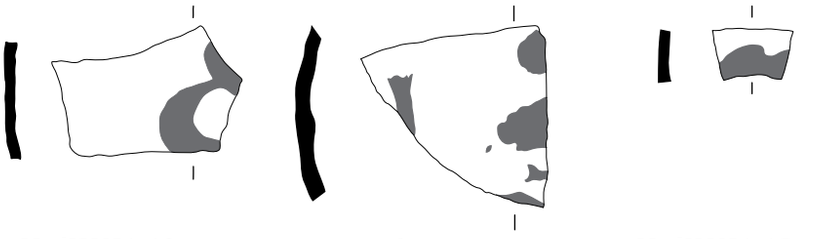

HvdK V51-13 HvdK V51-14 HvdK V51-15

9.38: HvdK-51: Pingsdorf (13-16, 18-21, 23) en Badorf (17, 22). Schaal 1:2.

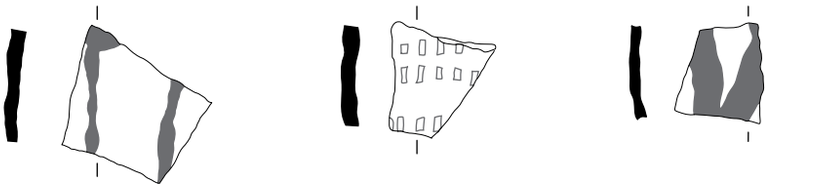

HvdK V51-16 HvdK V51-17 HvdK V51-18

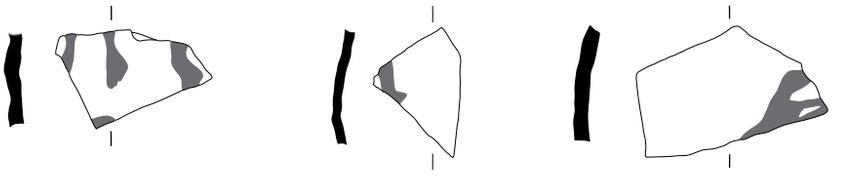

HvdK V51-19 HvdK 51-20 HvdK V51-21

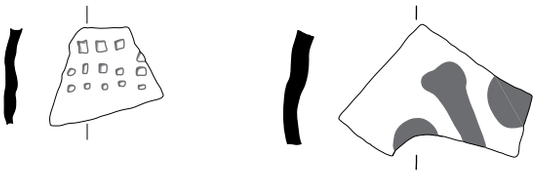

HvdK V51-22 HvdK V51-23

HvdK V51-24

9.39: HvdK-51: Pingsdorf tuitpot. Schaal 1:2.

HvdK V51-27

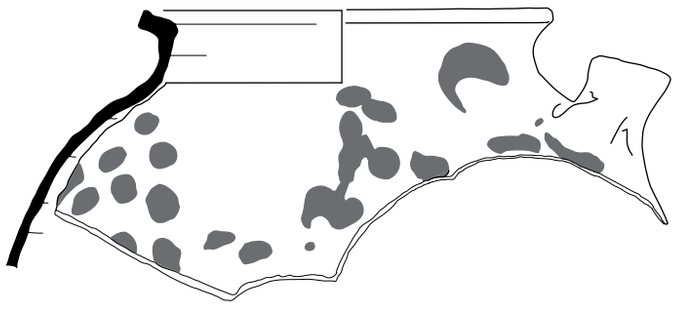

HvdK V51-28

9.40: HvdK-51: Pingsdorf tuitpot.

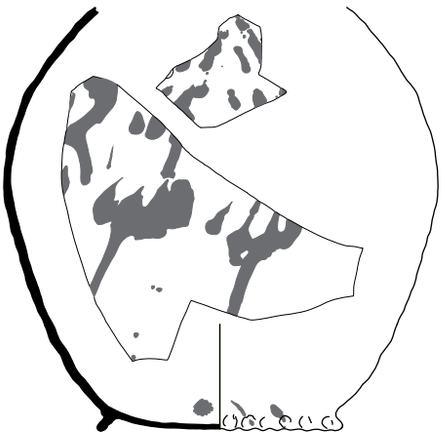

HvdK V51-25, -29, -30, -31, -32

9.41: HvdK-51: Pingsdorf amfoor: decoratie. *9.42: HvdK-51: Pingsdorf amfoor. Schaal 1:4.*

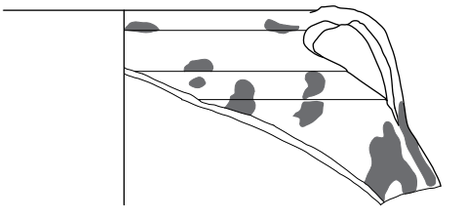

HvdK V60-1

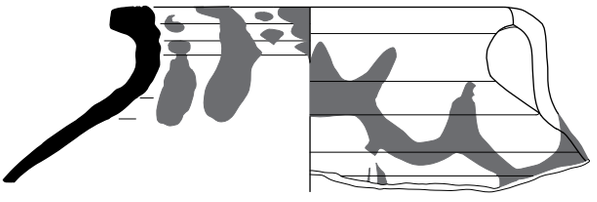

9.43: HvdK-60: Pingsdorf, randen met bandoren. Schaal 1:2.

HvdK V60-2

9.2.2.3 De westbouw van de tufstenen aula, HvdK werkput 3

Enkele kleine, maar belangrijke aardewerkcomplexen zijn geborgen in de context van de aanleg van de fundering van de westelijke muur van de tufstenen aula (S 189, 193). Het gaat om V80. Hier zijn zestien Pingsdorfscherven en twee kogelpotscherven geborgen. Het importpercentage van 88% zegt hier, door het kleine aantal scherven, ook niet zoveel. De Pingsdorfbeschildering heeft de kenmerken van Sanke perioden 3 en 4. Daarmee lijkt het complex in de late 10e of eerste helft 11e eeuw gedateerd te moeten worden. Uit HvdK 83, eveneens uit de aanlegfase van de fundering zijn twee niet-gedecoreerde Pingsdorfscherven afkomstig. Het stratigrafisch iets jongere afvalkuiltje (S 188) V81 bevat dertien Pingsdorfscherven (Sanke periode 4/5) en vier kogelpotscherven. Dit complex lijkt in de 11e eeuw, uiterlijk tot in de eerste decennia van de 12e eeuw thuis te horen. Het importpercentage sluit, met dezelfde kanttekening, aan bij dat van V80.

Nog iets jonger is de leemvloer met haardplaats V62 en 109. De laag dateert de tweede gebruiksperiode na de gedeeltelijke sloop van de westbouw. Uit de leemlaag zijn elf kogelpotscherven, twee Pingsdorfscherven en een opvallende

Maaslandse scherf met radstempeldecoratie en loodglazuur geborgen. De datering is lastig te geven maar moet op grond van de stratigrafie in de tweede helft van de 11e of in de 12e eeuw liggen.
Alle overige vondstcomplexen op en rond de westbouw van de aula zijn te klein of te weinig diagnostisch om nader te beschrijven. We volstaan met het afbeelden van relevante stukken.

type	aantal	percentage
Pingsdorf	16	88,9
kogelpot	2	11,1

Tabel 8: Aardewerkpercentages van HvdK 80.

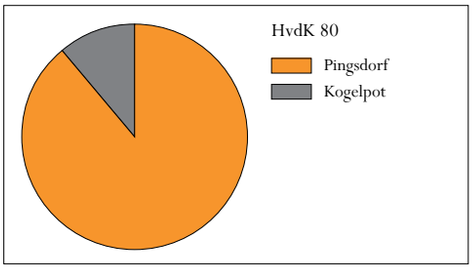

type	aantal	percentage
Pingsdorf	13	76,5
kogelpot	4	23,5

Tabel 9: Aardewerkpercentages van HvdK 81.

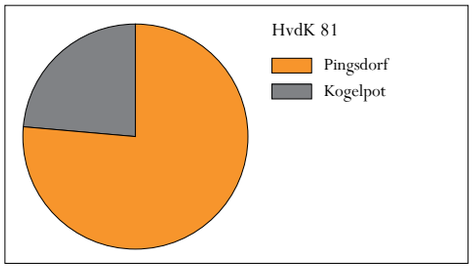

type	aantal	percentage
kogelpot	11	78,6
Pingsdorf	2	14,3
Maaslands	1	7,1

Tabel 10: Aardewerkpercentages van HvdK 62/109.

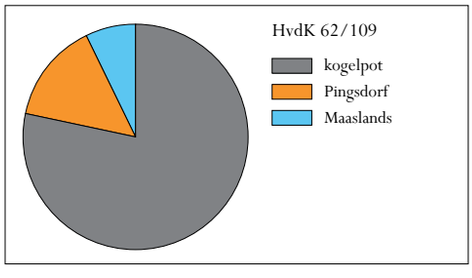

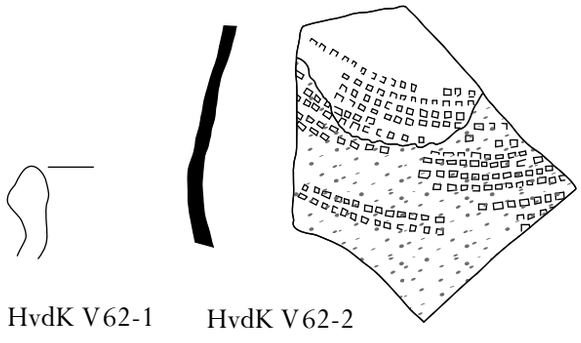

9.44: HvdK-62: Kogelpot (1) en Maaslands met radstempel en glazuur (2). Schaal 1:2.

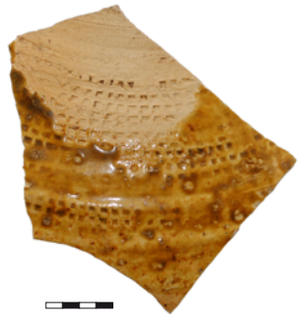

9.45: HvdK-62: Maaslands met radstempel en glazuur.

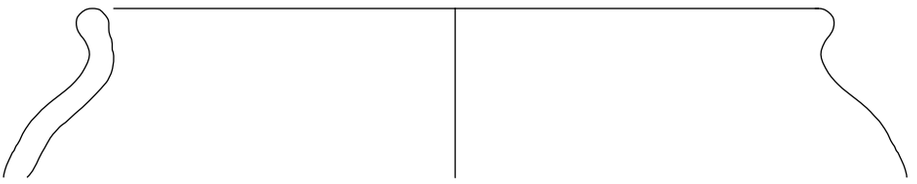

HvdK V66-1

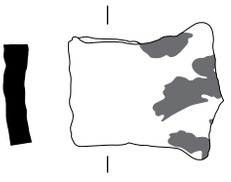

HvdK V66-2

9.46: HvdK-66: Kogelpot (1) en Pingsdorf bandoor (2). Schaal 1:2.

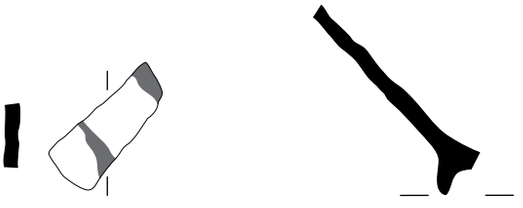

HvdK V80-1 HvdK V80-2 HvdK V80-3

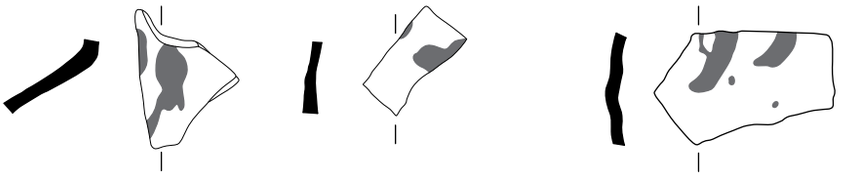

HvdK V80-4 HvdK V80-5 HvdK V80-6

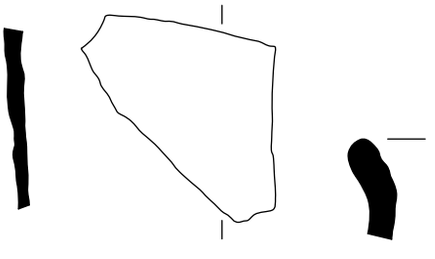

HvdK V80-7 HvdK V80-8

9.47: HvdK-80: Pingsdorf (1-7) en kogelpot (8). Schaal 1:2.

9.48: HvdK-80: Totale vondstcomplex keramiek.

9.49: HvdK-81: Totale vondstcomplex keramiek.

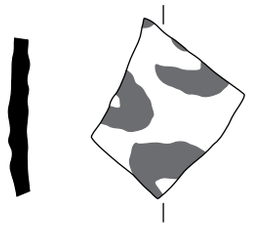

HvdK V81-1

HvdK V81-2

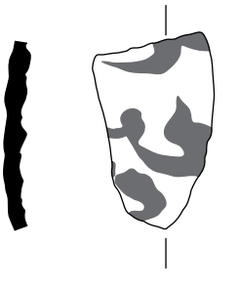

HvdK V81-3

9.50: HvdK-81: Pingsdorf (1-8). Schaal 1:2.

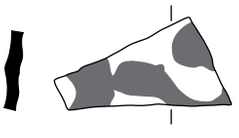

HvdK V81-4

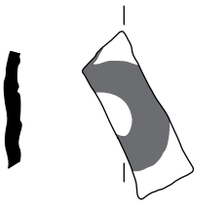

HvdK V81-5

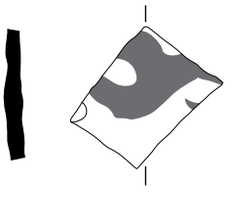

HvdK V81-6

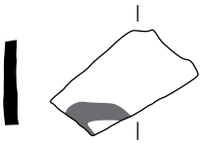

HvdK V81-7

HvdK V81-8

HvdK V102

9.51: HvdK-102: Pingsdorf. Schaal 1:2.

9.52: HvdK-83: Totale vondstcomplex keramiek.

9.2.3 De bottendump Zu-St V862

Wel relevant is het aardewerk uit de bij dit onderzoek betrokken afvallaag Zu-St V862. De laag omvat de dump van honderdduizenden botfragmenten naast de 'grafelijke' keuken en tegen de omwalling in de noordwesthoek van het hofterrein (zie 8.4.7). In totaal zijn 463 scherven uit de laag geborgen; 334 fragmenten kogelpot, 77 fragmenten Paffrath, 48 fragmenten Pingsdorf en één Maaslandse scherf. Drie handgevormde scherven zijn duidelijk opspit. De Pingsdorfscherven hebben de kenmerken van Sanke periode 6 en 7.

Opvallend is het grote aantal kogelpotten, hetzij van kogelpotaardewerk, hetzij in Paffrathbaksels: ruim 89%. Dit heeft ongetwijfeld te maken met de functie van het naastliggende gebouw; de grafelijke keuken. Het vondstcomplex dateert op grond van het aardewerk en de stratigrafie in de middelste kwarten van de 12e eeuw (Sanke periode 6/7). Het importpercentage ligt op 27,4%. Ook hier geldt dat de functie van de vondstplek (een keuken) een oververtegenwoordiging van kogelpotten zal hebben opgeleverd.

type	aantal	percentage
kogelpot	334	72,6
Pafftrath	77	16,7
Pingsdorf	48	10,5
Maaslands	1	0,2

Tabel 11: Aardewerkpercentages van ZU-ST 862.

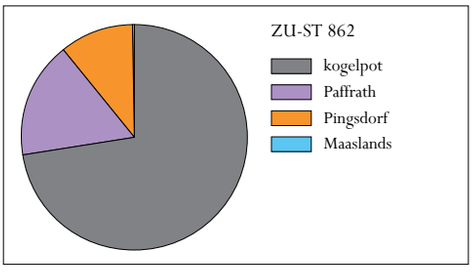

9.2.4 Kacheltegels

Een bijzondere vondstcategorie wordt gevormd door kacheltegels. Deze tegels maakten deel uit van een tegelkachel. Dit is een verwarmingssysteem, gebaseerd op de afgifte van hete lucht. De vaak rijk gedecoreerde kachel stond doorgaans in een representatieve ruimte, tegen een muur met een verbinding naar een ander vertrek. Daar werd gestookt en zo bleef de belangrijke ruimte verschoond van roet en rook. Tegelkachels worden gezien als statussymbolen bij uitstek.[401] Ze worden, zowel in Zutphen als elders, aangetroffen in de context van de adel (kastelen en winterhuizen in de stad), de hoge geestelijkheid en de rijkste burgers.

Een groot fragment van een cilindertegel werd aangetroffen in 1946. De vondst heeft wederom geen vondstnummer en zal bij de aanleg van de werkputten zijn geborgen. Het is een cilindertegel van het type 'Tannenberg' dat vanaf ca. 1350 tot ver in de 15e eeuw voorkomt. De tegel is tot 22 cm hoogte bewaard en zal ca. 28 cm hoog geweest zijn. Het gele baksel wijst op een herkomst uit de omgeving van Keulen. De tegel is geel geglazuurd. Een andere tegelvondst komt uit Huize van de Kasteele. Het gaat om een groengeglazuurde nistegel. Dit tegeltype is iets jonger en dateert uit de periode 1475 tot 1525. De cilindertegel kunnen we toeschrijven aan een kachel die in het hoofdgebouw zal hebben gestaan. Van de nistegel is dit niet zeker. Het is, gezien de vondstlocatie achter Huize van de Kasteele, ook mogelijk dat deze kachel in de Hof van Heeckeren thuis hoorde.

401 Oude-de Wolf & Vrielink 2012. De determinatie en datering van de Zutphense kacheltegels is door deze auteurs uitgevoerd. Een publicatie over de Zutphense tegels is in voorbreiding.

9.53: De achterzijde, onderzijde en voorzijde van de cilindertegel uit de opgraving van 1946.

9.2.5 Subconclusie: het aardewerk en de status van het tufstenen gebouwencomplex en de bewoners

Het is lastig te beoordelen of de keramiek iets zegt over de status van de bewoners. De aantallen scherven per complex zijn vaak niet bijzonder groot, soms zelfs klein. Bij de grotere vondstcomplexen uit de 10e en 11e eeuw schommelen de importpercentages rond de 50%. In afvalkuil HvdK V32/51, die zich onderscheidt door bijzondere vondsten en een rijk botspectrum, ligt het importpercentage op 32% maar dat zegt meer iets over de nabijheid van een keukenfunctie met veel kogelpotten, dan over een sitegemiddelde. We zien datzelfde patroon terug bij de 12e-eeuwse keuken in de noordwesthoek van het terrein: in de daarmee geassocieerde bottendump ligt het importpercentage op 27,4%. De oververtegenwoordiging van kogelpotten in Paffrath- en kogelpotbaksels vertekenen ook hier het beeld door de functie van het gebouw. Uit de insteek van de westmuur van de aula komen juist hoge importpercentages van bijna 90%, maar hier zijn de aantallen scherven klein. Het leidt echter geen twijfel dat we met een belangrijk machtcentrum te maken hebben. Importpercentages zeggen dus alleen iets als ze op siteniveau per periode worden bekeken. Dan is 50% redelijk hoog, en slechts iets minder dan in Deventer, waar importpercentages tussen de 64% en 71% gebruikelijk zijn.[402] Beide plaatsen verschilden echter fundamenteel van functie. Deventer was in de 10e en 11e eeuw een handelscentrum en Zutphen (nog) niet. Enkele verschillen tussen deze sites zijn de lage percentages van reliëfbandamforen en Duisburgs aardewerk in Zutphen.[403] Het relatief hoge importpercentage in de 10e en 11e eeuw sluit aan bij eerdere waarnemingen in de Zutphense ringwalburg (Bakkerstraat 12: 50% in de 11e eeuw, Kolenstraat 7: 65% in de 11e eeuw). De aanwezigheid van het paltscomplex en de hoge adel en geestelijkheid die daaraan verbonden waren, hadden blijkbaar wel hun invloed op de importen in de nederzetting.[404]

De lagere importpercentages in de 12e eeuw zijn ook representatief voor Zutphen als geheel en de rurale omgeving: in de eerste helft van de 12e eeuw ca. 35% (Zutphen-Stadhuis kelder erf 4, zie 8.3.2, Houtmarkt 67, Kolenstraat 7,

402 Mittendorff 2007, 287.
403 Mittendorff 2007, 185, 187. RBA = in Deventer gemiddeld 3,5%, in Zutphen minder dan 0,5%, Duisburg = in Deventer gemiddeld 1,2%, in Zutphen minder dan 0,5%.
404 De lagere importpercentages van Bakkerstraat IV (44,7%) en Waterstraat 26 (35,7%) worden veroorzaakt door hun ruime datering in XB-XIIA, waarbij importarmere perioden het beeld vertekenen. Bitter 1985-2, 46 afb. 9.

Bakkerstraat 12, Schupstoel 5 en Ooyerhoek (Eme)) en in de tweede helft van de 12e eeuw duiken de percentages zelfs onder de 20% (Kolenstraat 7, Bakkerstraat 12, Zaadmarkt 91 (15%) en Ooyerhoek (Eme, 15%).[405] Grote vondstcomplexen in de buurschap Leesten (Meijerink, 29%) en Warnsveld-Abersonplein (28%) wijken daar enigszins vanaf.[406] Het importpercentage van de grafelijke keuken ligt met 27,4% nog aan de hoge kant en is vergelijkbaar met de laatstgenoemde rurale sites. De aanwezigheid van de graven van Gelre in Zutphen uit zich dus niet in hoge importpercentages, terwijl hun adellijke aanwezigheid wel af te lezen is in het rijke botspectrum (zie hoofdstuk 10). Een verklaring zou kunnen zijn dat door de oorlogen, die de graven van Gelre in de tweede helft van de 12e eeuw met de bisschoppen van Utrecht voerden, de importen uit Deventer in mindere mate Zutphen bereikten. Toch blijft deze verklaring problematisch. Juist in deze periode ontstond in Zutphen een handelskolonie en waren de Gelderse banden met het Rijnland gunstig. Daar komt bij dat de kooplieden van Deventer hun bisschop niet altijd steunden en vaak de Gelderse partij kozen. De echte verklaring van de importdip in de tweede helft van de 12e eeuw moet dus elders gezocht worden.
Van alle laatmiddeleeuwse aardewerkvondsten is slechts de kacheltegel aan te merken als een statussymbool. Tegelkachels kwamen voor in de huizen en kastelen van de adel, hoge geestelijkheid en de rijkste burgers. De hertog van Gelre behoorde natuurlijk tot de hoogste klasse.

9.3 Metaal

9.3.1 Bijzondere vondsten

Vondstcomplex HvdK-51 (en 32) dateert, zoals we zagen, waarschijnlijk uit de eerste helft of het midden van de 11e eeuw (Sanke periode 4, overgang 5). Daarmee is de kuil dus te verbinden aan de eerste gebruiksfase van de tufstenen aula. In de kuil zijn twee zeer opvallende vondsten gedaan. Allereerst is er de vondst van gouddraad, dat onmiskenbaar van textiel afkomstig is. Helaas is de vondst aan het einde van de opgraving zoekgeraakt. Zeker zo bijzonder is de vondst van een vergulden beslagplaatje van (zeer waarschijnlijk) gordelbeslag. Het plaatje op een basis van koper met een dikke goudlaag meet 25 x 25 mm. Op de voorzijde is in reliëf een Andreaskruis te zien waarvan de kruisarmen uitlopen in lelies (*fleur de lis*). Centraal in het kruis is een bolle ronde knop. Het kruis is gevat binnen een parelrand. Beide vondsten wijzen op een drager van zeer hoge komaf. Wereldlijke vorsten en bisschoppen droegen gouden kledingaccessoires, van de lagere klassen verwacht men dat niet.

9.54: Het vergulde beslagplaatje

Het kruismotief op het beslagplaatje komt onder meer voor op een rijk vergulde boekband (ach-

405 Groothedde 1996a; Fermin & Groothedde 2007, 18-19; Van Straten & Fermin 2012, 141-148.
406 Leesten-Meijerink: twee opeenvolgende waterputten 1143 - begin 13e eeuw (Van Straten & Fermin 2012, 141-148); Warnsveld-Abersonplein (Fermin 2011b).

9.55: Het moment van de vondst van het vergulde beslagplaatje in de afvalkuil.

9.56: Een beslagplaatje uit het domgebied van Osnabrück.

9.57:Vergulde boekband uit de 10e eeuw uit het klooster Corvey.

terzijde) uit het rijksklooster Corvey.[407] De band dateert uit de 10e eeuw. Een vergelijkbaar verguld beslagplaatje van een zwaardgordel is opgegraven in de *Domburg* te Osnabrück. De decoratie bestaat hier uit acanthusmotieven.[408]

9.3.2 De metaalvondsten van de opgraving van 1946

Onder de ijzeren voorwerpen van de opgraving van 1946 zijn enkele stukken die het beschrijven waard zijn. Renaud beeldt er enkele af in zijn publicatie van 1950.[409] Alle vondsten zijn bewaard gebleven en 65 jaar na dato alsnog geconserveerd door Restaura in Haelen. Van slechts enkele vondsten is uit de dagrapporten of uit Renauds beschrijving bekend waar ze gevonden zijn. Het gaat om een dolkje uit werkput 3 (datering: laatmiddeleeuws of 16e-eeuws) en een 'jachtspriet' uit de 16e eeuw uit de uitbraaksleuf in proefsleuf 1. Daarmee hebben we enig houvast wat betreft de datering van de sloop van de aula in de 16e of vroege 17e eeuw (Helleraet 1635?). Een tafelmes met angel zal een benen of houten heft gehad hebben. Op grond van de vorm dateert het mes uit de 16e of 17e eeuw. De knijptang is, zoals Renaud terecht opmerkt, qua vorm vanaf de Romeinse tijd onveranderd gebleven en zonder context dus ondateerbaar. Een haak van messing diende vermoedelijk om een olielamp op te hangen. Ook hier lijkt de datering in de 16e of 17e eeuw te liggen. Verder is er een 23 cm

407 Brandt en Eggebrecht 1993, 413 (plaat IV-71).
408 Schlüter 2000, 202 & 205, Abb. 9.
409 Renaud 1950, 29 & 31-32.

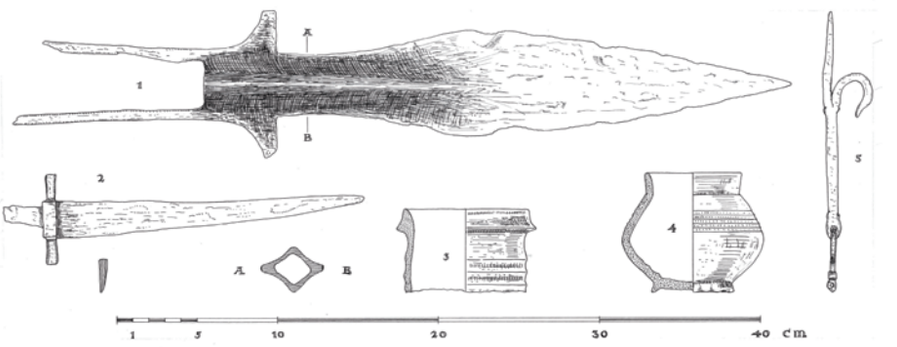

9.58: Diverse metaalvondsten en aardewerk uit de publicatie van Renaud.

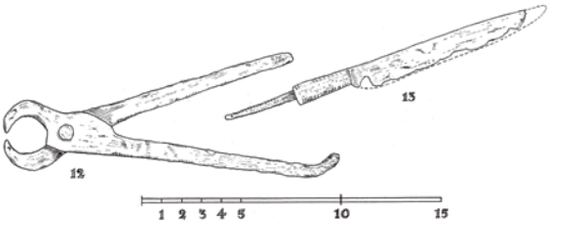

9.59: Nijptang en tafelmes.

9.60: Nijptang na conservering.

9.61: Tafelmes na restauratie.

9.62: Dolkje na conservering.

9.63: Messing haak na conservering.

9.64: Knijpschaar (wolschaar) na conservering.

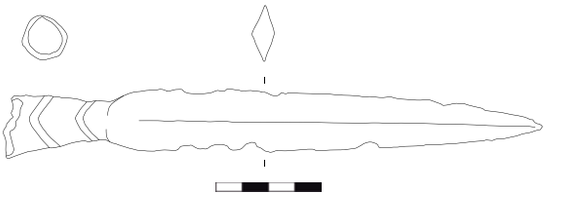

9.65: Lanspunt met chevronversiering op de schacht.

9.66: Lanspunt na restauratie.

lange ijzeren knijpschaar gevonden, ook zonder vondstnummer. Renaud maakt geen melding van deze vondst in zijn publicatie. Dit soort grote scharen zijn in verband te brengen met de textielnijverheid (lakenproducenten: wandsnijders, droogscheerders, ververs etc.). In 1532 verplaatste de stad de lakenramen van een terrein buiten de Saltpoort naar het plein 's-Gravenhof, in of naast het hoofdgebouw, zo blijkt uit de erfwissel die dat jaar plaatsvond tussen de hertog en de stad.[410] Die lakenramen hebben daar het grootste deel van de 16e eeuw gestaan. Waarschijnlijk is de knijpschaar met deze activiteit in verbinding te brengen.
Het meest intrigerende object is een 21 cm lange ijzeren lans- of speerpunt met holle schacht. Op de schacht is een versiering van een chevronmotief (kepermotief) aanwezig. Ook van deze vondst maakt Renaud geen gewag en ook hier helaas geen vondstnummer. Dit lijkt echter wel de enige vondst te zijn die uit de vroege of volle middeleeuwen kan dateren, al is een laatmiddeleeuwse datering niet uitgesloten. De vormontwikkeling van dit soort wapens is vanaf de Romeinse tijd beperkt, al leverde een zoektocht in de literatuur en op internet vooral gelijkende speren op uit de Karolingische tijd en volle middeleeuwen.[411] Het chevronmotief kan een extra aanwijzing zijn voor een datering in de volle middeleeuwen. Het motief komt in de romaanse bouwkunst veel voor, in tegenstelling tot andere perioden. Op de keramiek is het chevronmotief vooral bekend op 13e-eeuws protosteengoed uit het Rijnland.

De twee gevonden munten op de opgraving van 1946 zijn niet bewaard gebleven. Het gaat om een zilveren muntje (*denier* of *obool*) van Floris V, geslagen te Dordrecht en een *jeton* (een propagandapenning) van Philips II met op de keerzijde zijn vrouw Elisabeth van Valois of Anna van Oostenrijk uit ca. 1570.
In Huize van de Kasteele, werkput 3, kwam uit de bovenste egalisatielaag in het profiel een zilveren drieplak, geslagen te Zutphen in 1582. De munt heeft een klop van de stad Zutphen. Deze munten zijn op 19 januari 1583 geklopt om de waarde ervan de garanderen.[412] Het verlies van het nauwelijks gesleten muntje is in verband te brengen met de gronduitgifte en egalisatie van het westelijke hofterrein kort na 21 januari 1583 (zie afb. 7.31).

9.67: Zilveren drieplak of reaaltje van de stad Zutphen. Geslagen in 1582 en geklopt op 19 januari 1583.

410 Doornink-Hoogenraad 1950, 37.
411 Van Heeringen 1995, 179, afbeelding 119e toont een vergelijkbare lans uit de Karolingische tijd.
412 Van Beek & Fortuyn-Drooglever 1990, type 8a. Vondstcode HvdK130.

9.4 De Herculesgem

In werkput 1 van de opgraving Huize van de Kasteele werd in een kuil of greppelstructuur (HvdKV43) een Romeinse gem van een nicolo-agaat aangetroffen. Daarop staat een zeer verfijnde afbeelding van de halfgod Hercules gesneden. De datering van de vondst kan worden gesteld op het einde van de 1e eeuw of het begin van de 2e eeuw.[413] De vondst is door de auteur in 1994 uitvoerig in een artikeltje beschreven. In 1994 werd de gem toegeschreven aan de Romeinse bewoning ter plaatse, waarbij het voorbehoud gemaakt werd dat de gem ook in de volle middeleeuwen kan thuishoren.[414] De kuil dateert onmiskenbaar uit later tijd dan de Romeinse tijd maar bevat veel opspit uit de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen. De nadruk van de vondsten lijkt zelfs met ruim 90% op de Merovingische tijd te liggen. Een kogelpotscherfje verraadt dat de kuil uit de volle middeleeuwen moet dateren. De laag erboven, HvdKV38, is gedateerd rond 1000. Aangezien we met een jonge contextdatering van de gem rekening moeten houden, wordt de vondst hier vermeld. Het is immers niet ongebruikelijk dat Romeinse gemmen werden verwerkt in boekbanden, kledingaccessoires en juwelen in de vroege en volle middeleeuwen en dergelijke objecten kunnen op het paltsterrein aanwezig geweest zijn. Het is ook denkbaar dat de gem nog in de oorspronkelijke Romeinse ring zat.

In de burg van Sint-Oedenrode werd eveneens een gem opgegraven. Het gaat om een amethist uit de Hellenistische periode met daarop een hoofd met een gekruld kapsel. De gem is in een gouden parelrand gevat en diende (secundair) als hanger. De afgebeelde persoon is onlangs geïdentificeerd als Heracles.[415]

Alhoewel de Hellenistische gem van Sint-Oedenrode kan worden verklaard als roofbuit uit de Oriënt tijdens een van de kruistochten, zal de Zutphense Herculesgem, als het een middeleeuwse context heeft, afkomstig zijn uit een van de vele Romeinse vindplaatsen die in de volle middeleeuwen werden vergraven voor de winning van bijvoorbeeld bouwmaterialen.

Is het toevallig dat beide gemmen Hercules afbeelden? Volgens dr. Platz was Hercules als halfgod een populaire personificatie van de (hoge) adel in de middeleeuwen en renaissance.

9.68: Gem van een nicolo-agaat, eind 1e tot begin 2e eeuw, met daarop een staande Hercules met attributen.

413 Datering door gemmenspecialiste dr. Gertrud Platz van de Staatliche Museen zu Berlin op zaterdag 14 mei 2011 op het symposium 'De Burcht van Rode' te Sint-Oedenrode.
414 Groothedde 1994, 13.
415 Identificatie door gemmenspecialiste dr. Gertrud Platz van de Staatliche Museen zu Berlin. Lezing 'Herakles in Brabant' op zaterdag 14 mei 2011 op het symposium 'De Burcht van Rode' te Sint-Oedenrode.

9.5 Een speelschijf

In vondstnummer 30 van Huize van de Kasteele (werkput 2) werd een ronde benen schijf gevonden die neutraal als 'speelschijf' omschreven kan worden. Uitgaande van de datering van de laag in de tweede helft van de 11e eeuw (8.5.3), zal deze vondst ook uit de 11e eeuw dateren. De schijf heeft een diameter van 20 mm en is voorzien van een kerfsnededecoratie in zigzagmotief rond een punt-cirkel aan de bovenzijde. De decoratie heeft wat weg van een margriet. De schijf doet denken aan een damsteen, maar het is onwaarschijnlijk dat in de 11e eeuw dit spel al in Noord-Europa werd gespeeld. Dammen, althans de voorloper ervan, kwam in die tijd vanuit de Moorse wereld net in Spanje voor en raakte pas eeuwen laten in onze streken in zwang. Eerder moet gedacht worden aan het molenspel dat al vanaf de vroege middeleeuwen in onze streken gespeeld werd.[416] Een aardige parallel komt van het paltsterrein van Tilleda. Op deze benen speelschijf zijn vijf ogen geboord.[417]

9.69: HvdK-30: Benen speelschijf.

9.70: Benen speelschijf uit Tilleda.

9.6 Vondsten van de archeologische begeleiding in 2012

In het najaar van 2011 en 2012 is het plein 's-Gravenhof binnen de paaltjes (zone 'betaald parkeren') herbestraat. Het gebied heeft sinds 2002 de status van archeologisch rijksmonument. Bodemingrepen, dieper dan 30 cm zijn niet toegestaan. Er zijn daarom afspraken gemaakt dat er geen grond zou worden afgegraven en afgevoerd en dat alleen de toplaag verbeterd zou worden. Het grondwerk zou tot maximaal 5 cm diepte plaatsvinden. Besloten werd, gezien het grote belang van de onderliggende vindplaats, om het werk wel archeologisch te begeleiden. De toplaag van 5 cm dikte is tijdens het werk onderzocht op vondsten. Dat gebeurde zowel met de troffel als met de metaaldetector. Het

9.71: 's-Gravenhof 2012. Het plein is zowel met de troffel als met de metaaldetector onderzocht. Hier hanteert Frank Groothedde voor het eerst de detector. De detectorspecialisten Sicco Siegers en Erik Lammers deden de meeste vondsten.

416 Tot de inventaris van het beroemde Gokstadschip uit de 9e eeuw behoorde een molen-spel. De spelregels worden in het 13e-eeuwse boek der spelen van Alfonso X de Wijze beschreven.
417 Eberhardt & Grimm 2001, 64, Tafel 18a.

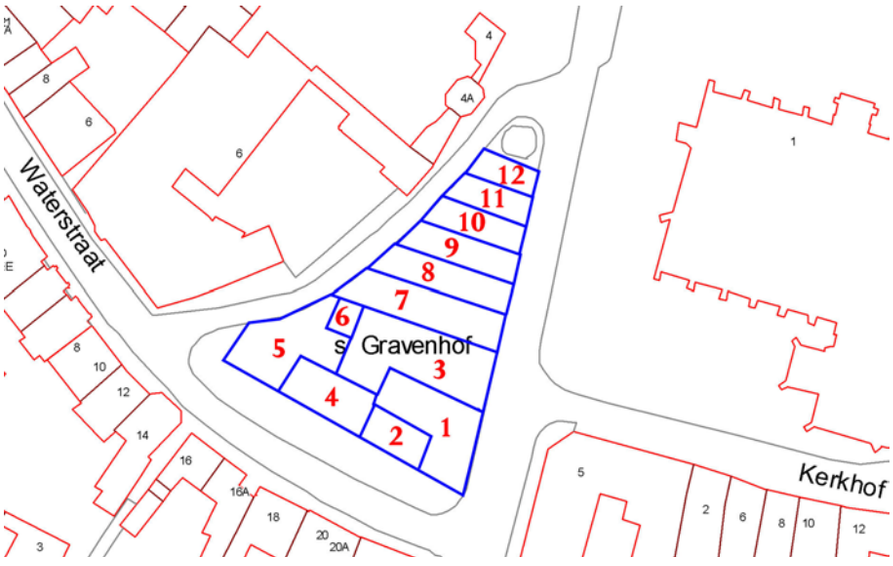

9.72: ligging van de onderzochte vakken op het plein met bijbehorende vondstnummers.

gebied is in vakken opgedeeld om een ruimtelijk beeld van de vondstspreiding te krijgen. Bepalend daarbij was de beschikbare zone die op dat moment werd herbestraat en dus open lag. Daarbinnen werd nog onderscheid gemaakt in zones die op de dichtgegooide werkputten van de opgraving van 1946 lagen. In 2011 en begin 2012 werd het zuidelijk deel van het plein herbestraat en onderzocht, in het najaar van 2012 het noordelijk deel. Dit leverde de vondstnummers 1 t/m 12 op.

De toplaag heeft uitsluitend klein en sterk gefragmenteerd vondstmateriaal opgeleverd. De toplaag is regelmatig vergraven, vertrapt en aangereden. De oudste vondsten dateren uit de Karolingische tijd en volle middeleeuwen. Het gaat om vier scherven van Pingsdorfaardewerk die vooral uit het zuidelijk deel van het plein komen. Een enkel stuk zou ook nog Badorfaardewerk kunnen zijn. Ook een verbrande scherf is waarschijnlijk van een Badorfbaksel. Verder zijn vijf kogelpotscherven en drie scherven met een Paffrathbaksel gevonden.

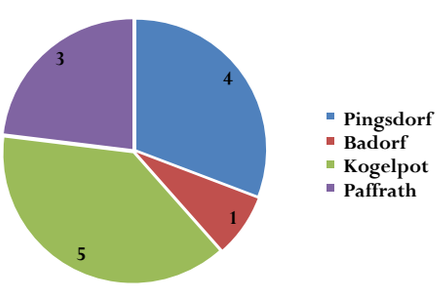

Tabel 12: Aardewerkpercentages van 's-Gr2012 in de volle middeleeuwen.

Het voorkomen van oud materiaal in de toplaag is op zich niet vreemd want de dichtgegooide werkputten van 1946 bevatten natuurlijk veel opspit vanuit de oudste lagen. Het is opvallend dat er Pingsdorfaardewerk is gevonden omdat deze vondstcategorie nagenoeg ontbreekt in het vondstmateriaal van 1946. Rond het plein is Pingsdorfaardewerk wel in overvloed gevonden. In 8.3.1 is opgemerkt dat het plein tussen 900 en 1200 mogelijk schoon werd gehouden,

maar waarschijnlijker is het dat de opgravers van 1946 weinig materiaal hebben verzameld in de niveaus waarin Pingsdorfaardewerk voorkomt. Badorfaardewerk is in 1946 wel veelvuldig verzameld, maar die scherven komen uit de paalkuilen van de houten zalen. Renaud maakt wel melding van het voorkomen van Pingsdorfaardewerk bij het verdiepen van de vlakken, maar het materiaal is dus niet verzameld.[418]
Eén andere vondst is eveneens het vermelden waard. Het betreft een bronzen onderdeel van vermoedelijk paardentuig. Een ringetje voor een riempje aan het uiteinde is afgebroken. De stijl van decoratie doet een datering in de Karolingische tijd of volle middeleeuwen vermoeden.

9.73: Bronzen paardentuig(?), gevonden tijdens de herbestrating van het plein 's-Gravenhof in november 2012 ter hoogte van Renauds sleuven 4 en 5. Het afgebroken ringetje is rechts te zien.

De 13e eeuw is goed vertegenwoordigd met twaalf scherven protosteengoed en twee scherven bijnasteengoed. Ook het meeste 13e-eeuwse materiaal is vooral op het zuidelijke deel van het plein gevonden, vooral in de zone waar werkput 6 lag (n=7).
Vondstmateriaal uit de periode 1300 tot 1500 is nog ruimer vertegenwoordigd met 28 fragmenten van Siegburger steengoed (14e en 15e eeuw) en een steengoedscherf uit Langerwehe. Dit materiaal is zowel in het noordelijk als het zuidelijk deel gevonden. Een deel zal opspit uit de opgravingen zijn, maar het komt ook in de toplaag van het niet-opgegraven terrein voor. Postmiddeleeuws aardewerk is in overvloed gevonden. We gaan in dit verband hier niet verder op in.
Er zijn in totaal 34 munten geborgen. De oudste munten betroffen een kwart stuiver van Deventer uit 1517 en een kwart stuiver (vierling) van Nijmegen (zonder jaar) uit dezelfde tijd. Deze twee munten zijn op het noordelijke pleindeel gevonden.

9.73: Halve stuiver van Deventer, 1517. Gevonden in november 2012 even ten zuiden van de huidige Wilhelminaboom, dicht onder de bestrating.

De 17e eeuw is opvallend afwezig onder de munten. Uit de 18e eeuw dateren twee Gelderse duiten (1761 en 1780), een Hollandse duit en een kwart Stuber uit 1758 uit Wied-Runkel. De 19e eeuw is ook opvallend afwezig, op een zilve-

418 Renaud 1950, 28.

ren dubbeltje van Willem III uit 1889 na. Dit dubbeltje is gevonden op de plaats (vondstzone 8 aan de oostzijde) van de vooroorlogse Wilhelminaboom, geplant in 1898. Mogelijk is de munt tijdens het planten verloren. De afwezigheid van munten tussen grofweg 1800 en 1920 kan verklaard worden doordat het plein geplaveid was en schoongehouden werd.
De munten uit de decennia voor de Tweede Wereldoorlog (drie leeuwencenten, 1914/41, 1920/29, 1930 en een halve cent uit 1936) zijn daar mogelijk door de oorlogsschade aan het plein (bomkraters, mortierinslagen) of door de opgravingen van 1946 terechtgekomen. Dat geldt ook voor de vier zinken oorlogscenten uit 1941 tot 1944. Na de oorlog werd het plein gebruikt als parkeerterrein. Dat verklaart de grote hoeveelheid kleingeld, vooral centen (n=15), uit de periode 1948 tot 1974. De Tweede Wereldoorlog is ook vertegenwoordigd door vijf kogelhulzen van de Duitse Mauser type Karabine 98, kaliber 7,92 mm uit 1944.

De metaaldetectie heeft tal van andere voorwerpen opgeleverd. Het overgrote deel dateert van na 1550. Hieronder zijn knopen, gespen, beslagstukjes, ornamentjes, een kledinghaak, een loden snorrebot en veel ondefinieerbaar schroot. Een fragment van een ijzeren sleutel dateert zeker uit de middeleeuwen. Een ijzeren fragment van een (mogelijke) grote knijpschaar zou uit de 16e eeuw kunnen dateren omdat er toen lakensnijders in en om de oude tufstenen aula werkten (zie 7.3 en 9.3.2). Een klein fragmentje van een tin-loden pelgrimsinsigne was helaas niet nader te determineren.
Vermeldenswaard zijn tot slot drie bronzen fragmenten van (mogelijk) kleine klokken (vondstnummers 3, 6 en 9). Samen met veel andere brokken bronsschroot kunnen deze fragmenten wijzen op de activiteiten van klokkengieters. Bij de opgravingen van 1946 zijn twee klokgietplaatsen gevonden waar klokken voor de Sint-Walburgiskerk zijn gegoten (zie 7.3). Vermoedelijk gebeurde dit kort na de torenbrand van 1446. De fragmenten kunnen resten zijn van de 'spijs' van oudere klokken en schroot, bedoeld om omgesmolten te worden.

10 Botcomplexen

10.1 Inleiding

Een belangrijke vondstcategorie in het materiaal van de opgraving Huize van de Kasteele vormt het dierlijk botmateriaal. In de drie werkputten van deze opgraving zijn tal van afvalkuilen, sporen, ophogingslagen en leeflagen gevonden waarin redelijk tot goed geconserveerd bot bewaard was gebleven. Er zijn botcomplexen vanaf de laat-Romeinse tijd, maar de nadruk ligt op de periode van de 10e en 11e eeuw. Het is opvallend dat er geen botmateriaal aanwezig is onder de vondsten van de pleinopgraving van 1946. Dat heeft voor het grootste deel te maken met het feit dat er geen botmateriaal werd verzameld. Regelmatig zijn er vermeldingen op de vlak- en profieltekeningen van botten en botconcentraties, maar de meeste vermeldingen hebben betrekking op Karolingische sporen die met de Vikingaanval in verband gebracht kunnen worden (zie 8.2). Dat beeld wordt bevestigd in werkput 1 van de opgraving 's-Gravenhof 1999. Nabij de oostmuur van de tufstenen aula zijn geen botcomplexen aangetroffen uit de periode 900 tot 1200, wel in oudere en jongere contexten, maar in geringe hoeveelheden. In werkput 2 van 's-Gravenhof 1999 ligt de nadruk van het aangetroffen botmateriaal ook op de Karolingische periode.[419]

In het tufstenen hoofdgebouw zelf zijn ook regelmatig aantekeningen van botvondsten en in werkput 5, vlak B staat zelfs een paardenskelet in het souterrain van de aula ingetekend (S 660, ruimte 2). Een bekerrandje van protosteengoed dateert dit paardengraf in de 13e eeuw (V83). Omdat elk botje al in detail werd opgetekend en beschreven op de veldtekening is de algemene indruk dat botmateriaal in en om de aula schaars was.

De hoeveelheden botmateriaal in het westelijk deel van de aula en direct ten westen van het gebouw is dan ook opvallend. Dit geldt niet alleen voor de 11e eeuw, toen de palts als zodanig functioneerde, maar ook voor de periode daarvoor toen er twee opeenvolgende houten zaalgebouwen stonden. De eerste zaalbouw uit de 9e eeuw lag nog midden in een dichtbebouwde nederzetting met vooral hutkommen. Er lagen ook veel afvalkuilen met botmateriaal.[420] Na de Vikingaanval en de aanleg van de nieuwe ringwalburg werd er ten noorden van de herbouwde zaal een plein gecreëerd, dat min of meer als plein 's-Gravenhof tot de huidige dag van vandaag is blijven bestaan. Het dumpen van afval in kuilen hield hiermee ten noorden van de grafelijke zaal en de latere tufstenen aula op. Aan de westzijde werd in de 10e en 11e eeuw op diverse locaties (westbouw aula, bijgebouwen ten westen van de zaal/aula) gewerkt, gekookt en afval gedumpt. Na de aanleg van de binnenversterking rond de palts omstreeks 1125 verandert dit beeld. Een deel van het terrein raakte afgedekt door het aardlichaam van de wal (zie 8.4.5, HvdK, werkput 1 en 2). De hoeveelheid afval nam in de ophogingen van Huize van de Ksteele, werkput 3, af en er zijn geen 12e-eeuwse afvalkuilen meer aanwezig. Daarentegen werd in de noordwesthoek van het omwalde hofterrein een zwaar gefundeerd bootvormig gebouw opgetrokken dat als grafelijke keuken heeft gefungeerd tussen ca. 1125 en 1175 (Zutphen-Stadhuis, werkput 5 en 6, vlak 2 en 3). De enorme haardplaats, het

419 Rompelman 2007.
420 Rompelman 2007.

dikke pakket zwarte houtskoolhoudende leef/gebruikslagen en de enorme bottendump tussen gebouw en wal (vele honderdduizenden botfragmenten Zu-St V862) getuigen daarvan. De keuken functioneerde in de tijd dat graaf Hendrik I van Gelre en Zutphen (1138-1181) frequent in Zutphen resideerde. Het gebouw is in het laatste kwart van de 12e eeuw gesloopt en vervangen door een gebouw met een tufstenen traptoren (zie 8.4.8).

10.2 Fasering en datering van de onderzochte botcomplexen

Zoals we bij de beschrijving van de stratigrafie in 8.5.3.1 hebben vastgesteld, kunnen we het gebruik van het westelijk deel van het paltsterrein in zes gebruiksfasen onderscheiden.

1. de Karolingische periode met de Vikingaanval in '882' als sluitdatum

De eerste houten grafelijke zaal hoort bij deze periode. De botcomplexen zijn onderzocht door Erica Rompelman in het kader van haar masterscriptie.[421] De reeds onderzochte botcomplexen uit de Karolingische tijd vormen een goed referentiekader voor de latere perioden en zullen in de synthese worden betrokken. Bij deze fase hoort voorts een grote afvalkuil (S 15) HvdK V65/82 waarin in totaal 1417 botten zijn geborgen. De kuil leek vooral botten van grotere dieren (runderen) te bevatten en kan als dump van slachtafval of mogelijk van de Vikingaanval beschouwd worden. De kuil is vanwege de omvangrijke hoeveelheid botmateriaal vooralsnog niet bij het onderzoek betrokken.[422]

2. de Hamalandse periode (grofweg 10e eeuw)

Bij deze fase hoort de tweeschepige houten grafelijke zaal. Er is sprake van terreinophogingen, leeflagen, een of twee haardplaatsen en afvalkuilen. Het gaat om de vondstnummers HvdK V14, 33 (tot medio 10e eeuw), 34, 37, 38 en afvalkuil (S 13) V66, waarin onder meer een hond is begraven. Het aardewerk uit de (ophogings)lagen HvdK V14, 33, 37 en 38 is sterk gemengd en bevat naast 10e-eeuws aardewerk ook wat oudere opspit uit de Karolingische periode en daarvoor. De haardplaats V34 en afvalkuil V66 dateren uit de eerste helft van de 10e eeuw (Sanke periode 3). Tot slot is er haardkuil V17 die op grond van het aardewerk (o.a. Sanke periode 3/4/5) niet nader te dateren is. De kuil kan nog bij de latere fase 4 horen. Mogelijk hoort de kuil bij fase 2 (10e eeuw) vanwege de oriëntatie van de kuil. Die ligt meer in de lijn van de 10e-eeuwse sporen. Fase 2 bevat ca. 500 botten. Dat in inclusief ca. 60 botten van een hond.

3. de bouw van de tufstenen aula (11e eeuw)

De vondstcomplexen zijn stratigrafisch direct gelinkt aan de ingraving van de westelijke muren van de aula. Het gaat om de vondstnummers HvdK 80, 97, 99, 104, 112. Het vondstnummer HvdK 80 betreft de insteek van de muur, S 189 en 193 in het vlak en bevat Pingsdorfaardewerk met als sluitdatum medio 11e eeuw (Sanke periode 3/4). Fase 3 bevat 45 botten. Alleen V80 is gedetermineerd. Het complex is te klein om harde uitpraken te doen over deze fase.

421 Rompelman 2007.
422 Op dit moment wordt ook dit botcomplex door Aestimatica (Erica Rompelman en Norbert Eeltink) gedetermineerd.

4. het gebruik van de palts als residentie (11e eeuw en eerste kwart 12e eeuw)

Deze periode is in twee subperioden te onderscheiden: de eerste gebruiksfase (fase 4a) en de tweede gebruiksfase na een verbouwing van de westbouw van de aula (fase 4b).

Afvalkuil HvdK V51/36 dateert op grond van het aardewerk (Pingsdorf Sanke periode 4, overgang 5) uit de eerste helft en het midden van de 11e eeuw, fase 4a dus. V51 is reeds door Thomas Spitzers onderzocht en gepubliceerd[423], maar destijds te oud gedateerd (10e eeuw, zie 8.5.3.1). Het botcomplex, aangevuld met het toen niet onderzochte deel V36, zal dus in een nieuwe context geïnterpreteerd moeten worden. Daarop ligt stratigrafisch ophogingslaag V30 uit de tweede helft van de 11e eeuw: fase 4b. In deze fase wordt op laag V30 een tufstenen bijgebouw gebouwd. Het daarmee geassocieerde vondstnummer is Hvdk 27 (met Pingsdorf uit Sanke periode 4/5).

In de westbouw van de aula is ook een goed dateerbare stratigrafie aanwezig: V81 (afvalkuil S 188, Sanke periode 4) en V101 (de eerste vloer) dateren uit fase 4a.

Fase 4b volgt stratigrafisch met de sloop van de noordmuur van de westbouw (HvdK 106) en een tweede vloer met haardplaats (V62, 109).

Fase 4a omvat in totaal ca. 1578 botfragmenten (excl. vis), inclusief de reeds gedetermineerde 1383 botfragmenten van HvdK 51 (Spitzers 1998).

Fase 4b omvat ca. 877 botten.

5. de sloop van het bijgebouw en de westbouw van de aula rond 1125

Deze sloopactiviteiten hangen samen met de aanleg van de binnenversterking rond de tufstenen aula en kapittelkerk. De wal dekt letterlijk het bijgebouw af en geeft zo een breuk in de tijd en in het gebruik van het westelijk deel van het paltsterrein rond 1125. De slooplagen met puin HvdK V28, 29, 63 (met opspit uit 11e eeuw), 100, 102, 105, 111, 113, 115, 117 hangen samen met deze sloopactiviteiten. Het totaal aantal gedetermineerde botfragmenten is ca. 130.

6. De Gelderse periode, ca. 1125 - 1200

In Huize van de Kasteele zijn weinig botten in de sporen en lagen aangetroffen uit deze periode (n=54: HvdK V103, 107, 108, 110). Het bovengenoemde enorme botcomplex Zu-St V862 dat door Erica Rompelman van Aestimatica is onderzocht, geeft echter een goed gesloten beeld wat er op de Gelderse grafelijke dis werd geserveerd. Zoals gezegd heeft dit complex een sluitdatum ruim vóór 1200, vermoedelijk rond 1175.

10.3 Verzamelwijze, taphonomie en conservering

De botcomplexen van Huize van de Kasteele zijn zonder uitzondering in een zandige context aangetroffen. Deze zandbodems en –ophogingen zijn in meer of mindere mate humeus, soms leemhoudend en veelal met puin vermengd. De vondstlagen liggen ruim (enkele meters) boven het grondwaterniveau.

In de opgraving Huize van de Kasteele is al het botmateriaal met de hand verzameld. Dit verzamelen is redelijk secuur gebeurd. In principe is alles wat met het

423 Spitzers 1998.

oog werd aangetroffen, verzameld. Bij de kelderopgravingen konden immers geen graafmachines worden ingezet. Werkput 1 en 2 liggen in de middeleeuwse kelders van het hoofdgebouw van Huize van de Kasteele. De werkputten zijn handmatig aangelegd. De grondsporen zijn door middel van de troffel gecoupeerd en afgewerkt. Bij het verdiepen van de vlakken is vooral met de zandbats gewerkt. Bij het aantreffen van het botmateriaal kan hierbij beschadiging zijn opgetreden. Een complicerende factor in werkput 1 en 2 is dat het nauwkeurige onderscheid tussen de opeenvolgende (ophogings)lagen tijdens het verdiepen slechts globaal kon worden gemaakt. Daarbij kan vooral ouder materiaal in de jongere bovenliggende laag zijn verzameld alvorens het onderscheid in het vlak goed duidelijk werd. Pas in de profielen werd het stratigrafische beeld helder. Daarin mocht echter van de hoofdopzichter van de restauratie van het gebouw niet meer stratigrafisch 'gepeuterd' worden met de troffel vanwege de stabiliteit van de bodem en de nabijheid van de funderingen, zodat stratigrafisch 100% zuivere vondstcomplexen niet verzameld konden worden, uitgezonderd sporen en afvalkuilen. Daar komt bij dat de lagen van zichzelf al veel opspit bevatten. Met deze relatieve onzuiverheid moet in de complexen HvdK V14, 30, 33, 37, 38 rekening worden gehouden. Het vondstmateriaal in de goed te onderscheiden grondsporen in deze werkputten is wel zorgvuldig verzameld (HvdK V17, 27, 28, 29, 34, 36, 51, 63, 65, 66, 80, 81). In werkput 3 konden de omliggende profielen wel stratigrafisch worden uitgepeuterd en dit is dan ook zorgvuldig gebeurd. Het betreft de vondstnummers 97 t/m 117. Slechts afvalkuil V51 is gezeefd op de 4 mm-zeef. Dit gebeurde om het op het oog aanwezige vismateriaal goed te bergen. Ook afvalkuiltje V81 is vanwege de aanwezigheid van visresten integraal geborgen en gezeefd op de 4 mm zeef. Deze afvalkuilen kenden een opvallend goede conservering.
Een ander verhaal is het botcomplex Zutphen-Stadhuis V862. Door de opvallende laag vol botresten is dit materiaal zowel handverzameld als bemonsterd en gezeefd (4 mm, 2 mm, 1 mm en 0,5 mm). De conserveringsgraad van het botmateriaal is zeer goed.

Het botmateriaal uit de opgraving van de Huize van de Kasteele is matig bewaard en sterk verweerd. Dit is voornamelijk te danken aan de zandige context waarin de botten hebben gelegen. De humeuze, soms leemhoudende zandbodems en ophogingen waren grotendeels met puin vermengd.
Het botmateriaal is ook redelijk gefragmenteerd. Geen enkel bot is compleet aangetroffen. De pre-depositionele activiteiten van slacht, brand en vraat hebben zeker een belangrijk rol gehad in de conservering en fragmentatie van het materiaal. Door de sterke mate van verwering van het botoppervlak zijn de eventuele snijsporen minder zichtbaar geworden of verdwenen. Dit kan de reden zijn dat heel weinig sporen zijn waargenomen (ca. 1,4%). Haksporen zijn voornamelijk aanwezig op de runderenbotten. Er zijn weinig resten met brandsporen. Die resten zijn gedeeltelijk verbrand, wat betekent dat de portie van het karkas mogelijk gebraden werden. Slechts enkele fragmenten (n=6), voornamelijk kleine niet identificeerbare fragmenten, waren volledig gecalcineerd door een direct contact met vuur of hoge temperatuur. Vraatsporen zijn nauwelijks aanwezig. Dit wijst op het feit dat het botmateriaal snel is opgeruimd en in de kuilen is beland en zodoende weinig ter beschikking van honden of

andere dieren is geweest. Vraatsporen zijn voornamelijk aanwezig op varkensbotten. Door hun hogere vetgehalte zijn varkensbotten aantrekkelijker dan die van andere soorten.

Het materiaal is grotendeels handverzameld. Dit zou het kleine aandeel vogels en vissen in de meeste vondstnummers kunnen verklaren. Het verzamelen van het botmateriaal zou secuur en zorgvuldig zijn gebeurd. Daardoor zouden de kleine fragmenten niet ongezien zijn geweest. De geringe aantallen vogels en vissen zouden dan het resultaat zijn van de slechte conservering van het materiaal. Uitzondering zijn de afvalkuilen V36/51 en V81. Door hun goede conservering en aanwezigheid van veel visresten werden deze kuilen gezeefd op 4 mm zeef. Hier is wel een groter aantal en soortenspectrum van vogels en vissen gevonden. Het is dan te veronderstellen dan de 'armoede' van het aantal soorten in de andere contexten het resultaat is van post-depositionele en biostratinomische processen is en niet van menselijke keuzen.

10.4 Subconclusie botonderzoek Huize van de Kasteele[424]

Als referentie gold een reeds onderzochte en gepubliceerde afvalkuil 's-Gravenhof 1999, S 33 (V31) uit de 9e eeuw (fase 1) met 67,4% indeterminеerbaar groot zoogdier, rund 27,1%, varken 4,4 %; schaap/geit 0,8%; paard 0,3% op een totaal van 1058 botfragementen uit deze kuil.[425] De sterke oververtegenwoordiging van runderen is ook aangetoond bij het botmateriaal dat aan de Vikingaanval van 882 wordt toegeschreven.

Conclusie fase 2

Op grond van de voornamelijk goed gedateerde en niet gemengde contexten lijkt dat in fase 2 de varkens nog niet een dominante rol hadden in de consumptie aan het hof. Rund is, net als in fase 1, de belangrijkste soort. Er zijn weinig resten van schaap /geit. De runderen zijn extreem klein met een schofhoogte van ca. 104 cm.
Een bijna compleet skelet van een hond is in afvalkuil HvdK V66 (S 13) aangetroffen. Het gaat om een volwassen grote hond met een slank postuur en lange poten. De schofthoogte is ca. 67 cm. In het al door Spitzers onderzocht com-

10.1: Een overzichtsfoto van het skelet van een hond.(HvdKV66)

424 Conclusietekst bewerkt naar Cavallo 2011.
425 Rompelman 2007.

10.2: Boven de schedel van de hond (HvdK V66) lateraal aanzicht van rechts, onder de rechter mandibul, lateraal aanzicht.

plex (V51) uit fase 4a werden uitsluitend resten van kleine honden gevonden. Deze kleine honden lijken goed te passen bij de functie van gezelschapsdieren in een adellijke context. Deze hond van fase 2 zou een waakhond of jachthond geweest kunnen zijn. Hij lijkt in ieder geval niet oud te zijn geworden en in een goede conditie gehouden te zijn. Uit de maten van de schedel en de ledematen blijkt dat de hond het meest heeft geleken op een langbenige jachthond met een kop van een grote herdershond.
Een ander botfragment, een heiligbeen van een hond komt uit een andere context: kuil V34, evenals drie botresten van een hond uit kuil V17. Opvallend is dat beide kuilen naast haardplaatsen liggen. Deze resten van honden behoren in tegenstelling tot de hond uit V66 tot kleine dieren (schoothondjes). De hond van V17 zou ook 11e-eeuws kunnen zijn.
Het botmateriaal betreft, behalve de honden, voornamelijk resten van slachtafval, maar ook wat vleesrijke delen van het karkas zijn aanwezig. Het is mogelijk dat de resten van dezelfde dieren in meerdere verschillende contexten zijn terecht gekomen.
Het botmateriaal uit fase 2 komt sterk overeen met het materiaal uit de periode van vóór de Vikingaanval (fase 1), bestudeerd door Rompelman (2007). Daar werden ook veel meer runderen dan varkens aangetroffen. De runderen waren ook klein en de skeletindeling verwijst meer naar slachtafval dan etensafval. De soortensamenstelling is in beide botcomplexen heel beperkt. Afwijkend is een rest van een paard dat als incident werd geïnterpreteerd. In het hele 10e-eeuwse botcomplex van de Huize van de Kasteele is geen enkel rest van paard aangetroffen.

Conclusie fase 3

Uit fase 3 komt een enkel vondstnummer met een zeer beperkt aantal botresten. Alleen resten van varkens en vogels werden aangetroffen. Opmerkelijk is de aanwezigheid van zo veel vogelbotten, ondanks het kleine totaalaantal botten. Dit is mogelijk ook het gevolg van de contextuele omstandigheden (insteek in de muur) die deze kleine en fragiele botten goed heeft bewaard. Gezien het feit dat van het varken de eetbare delen van het karkas vertegenwoordigd zijn, wijzen de resten uit deze context duidelijk op etensafval. Het botspectrum wijkt sterk af van de eerdere perioden, al gaat het hier wel om een kleine steekproef.

Conclusie fase 4a

In fase 4a zijn varkens duidelijk, en bijna plotseling, de belangrijkste geconsumeerde soort geworden, terwijl rund een veel minder belangrijke rol lijkt te krijgen. Het formaat van de runderen blijft klein. Verder is edelhert aangetroffen. Een duidelijk groter soortenspectrum komt voor door de aanwezigheid van meerdere soorten vogels: in eerste instantie kip maar ook eenden, ganzen en andere wilde soorten. De resten wijzen voornamelijk op slachtafval.

In het door Spitzers onderzocht complex (HvdK V51) uit deze fase werden resten van kleine honden gevonden. Deze kleine soort honden (schoothondjes) lijkt goed te passen bij de functie van gezelschapsdieren in een adellijke context.

10.3: Drie onderkaken van varkens van verschillende leeftijden; van boven naar beneden: 14-15 maanden, 15-16 maanden, 19-21 maanden, HvdK V62.

Conclusie fase 4b

Fase 4b heeft het grootste aantal botresten opgeleverd. Het gaat voornamelijk om etensafval. Het afval komt vooral van de vleesrijke delen en dat wijst op het consumeren van porties van mals vlees van jongere dieren, mogelijk ook van complete varkens en schapen.

Het soortenspectrum is relatief uitgebreid met edelhert en meerdere soorten vogels en vissen. Varkens blijven een consistente rol als vleesleveranciers spelen, maar wat minder dan in de vorige fase. In tegenstelling tot fase 4a lijken de runderen en schapen weer een belangrijkere rol gespeeld te hebben. Schapen zijn compleet geconsumeerd en meestal jong. Uitzondering is één heel oud schaap. De resten van edelhert zijn ook aanwezig in fase 4a. Dit zou betekenen dat op dat punt de twee fasen vergelijkbaar zijn.

De resten van de geconsumeerde dieren wijzen op een mengeling van etensafval (dominant) en slachtafval. Dit duidt op zowel het bereiden (slacht en keuken) als op de consumptie binnen de hof zelf.

10.4: Zes onderhoektanden van mannelijke varkens van verschillende leeftijden; (vlnr: 17-6; 17-9; 62-193; 33-35; 33-36; 37-9).

Conclusie fase 5

In fase 5 is een geringe hoeveelheid botten met een beperkt aantal soorten aangetroffen. Varkens blijven de belangrijkste gegeten dieren. Vogels die het hele jaar door beschikbaar zijn (kip), werden ook gecomsumeerd. Wild is afwezig.

10.5: Drie humeri van kippen, van links naar rechts: volwassen, bijna volwassen en juveniel, achteraanzicht.(81-31; 81-33; 81-38)

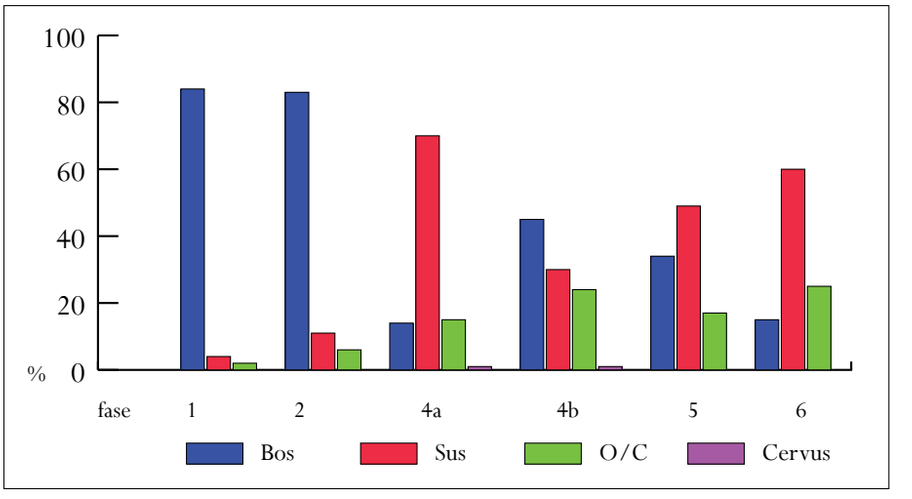

10.6: Overzicht van het relatief aandeel van rund, varken, schaap/geit en edelhert uit het botmateriaal uit het Huize van de Kasteele en die uit 's Gravenhof '99 en het Zutphen- Stadhuis.

10.5 Subconclusie onderzoek naar de bottendump Zu-St V862 (fase 6)[426]

In deze quickscan is gekeken naar aanwezige diersoorten en aanwijzingen voor de aard en samenstelling van het verzameld botmateriaal. Tevens is gelet op bijzondere sporen en andere specifieke kenmerken, zoals slachtsporen en leeftijdsindicaties.

Het onderzochte materiaal is gedateerd in de periode 1125 tot 1175. en is afkomstig uit een sterk humeus zwart pakket met een grote hoeveelheid botfragmenten dat zich indertijd bevond tussen de wal om de adellijke hof en het gebouw dat waarschijnlijk in gebruik was als keuken, een Gasselte-B 'boerderij' met een grote haard waarvan grondsporen op een zeer intensief gebruik duiden (zie 8.4.7). Het vettig zwarte pakket bevatte weliswaar een grote hoeveelheid botfragmenten, maar het betreft vooral kleine, gefragmenteerde resten. De grotere botten en botfragmenten lijken een beperkt aantal individuen te vertegenwoordigen. Het afval lijkt afkomstig te zijn uit een kortere periode dan de totale levensduur van het gebouw, vermoedelijk de laatste fase van de keuken.

426 Rompelman & Eeltink 2011.

Het botmateriaal is goed geconserveerd. De fragmentatie van het botmateriaal is echter groot. Van de circa 8.757 fragmenten in de grootste fracties is meer dan de helft voor minder dan 25% van het bot bewaard gebleven en indetermineerbaar, maar veelal is aanzienlijk minder dan 25% van het bot aanwezig. Het overige materiaal bestaat in totaal uit enkele honderdduizenden botfragmenten en botjes. Het vondstmateriaal is zowel ter plekke met de hand verzameld, als bemonsterd en gezeefd. In de kleinste fracties bevinden zich vrijwel alleen determineerbare botten en botfragmenten van vis. Het in deze quickscan onderzochte materiaal bevat een gevarieerd soortenspectrum, bestaande uit varken, schaap/geit, rund, haas, eend, gans, kip, mogelijk zwaan en diverse vissoorten waarvan steur, zalm, zeelt, karper en houting de meest opmerkelijke zijn.
Van schaap/geit werden opmerkelijk veel kleine, compact botten uit de achterpoot gevonden, maar verder duiden de resten op niet meer dan vijf tot tien dieren in de verzameling. Het varken lijkt met iets meer dieren en vooral gelijkmatiger vertegenwoordigd te zijn, maar valt ook binnen de groep van vijf tot tien dieren. Eend en gans zijn in vergelijkbare aantallen waargenomen. Van rund, haas, kip, mogelijk zwaan en kikker/pad zijn resten aangetroffen van één of enkele dieren. De meeste vissoorten zijn vertegenwoordigd met één tot vijf dieren, enkele vijf tot tien (blei, karper en snoek) en enkele vijftien tot twintig (paling en brasem). Dit wordt vermoedelijk echter ook beïnvloed door de grootte van de vismonsters.
Onder het materiaal bevinden zich relatief veel resten van jonge dieren, vooral van het varken,waarvan diverse resten van zelfs zeer jonge dieren werden aangetroffen. De resten lijken typisch keukenafval te zijn en het spectrum lijkt zich qua samenstelling te bevinden tussen dat wat bij de slacht wordt weggegooid en dat wat op de tafel belandde. De grote hoeveelheid hak- en snijsporen die met name op de zeer gefragmenteerde ribben en de uitstekende delen van wervels werden waargenomen, bevestigen dit beeld. Mogelijk werden in de keuken ook door het personeel minder luxe gerechten gegeten, terwijl het voedsel met een hogere status en/of betere kwaliteit naar de hooggeplaatsten van het hof ging. Zowel de aanwezige soorten, vertegenwoordigde elementen en relatief lage slachtleeftijden bevestigen dat het om resten van een relatief rijke keuken uit de 12e eeuw gaat. Een vergelijking met andere vindplaatsen bevestigt dit beeld. Het is niet uitgesloten dat het botafval niet alleen afkomstig is uit de keuken, maar dat bijvoorbeeld ook vergelijkbare resten uit andere locaties binnen de adellijke hof op dezelfde plaats werden gedeponeerd.

10.6 Subconclusie visonderzoek[427]

Bekijken we nu op grond van het uitgevoerde onderzoek naar het vismateriaal de status van de bewoners van de gravenhof/palts in de 10e/11e eeuw (graven van Hamaland, graven van Zutphen, mogelijk ook vorstelijke bezoeken) met die van de 12e eeuw (graven van Gelre), dan kunnen wij vaststellen dat er veranderingen zijn opgetreden. In beide perioden is sprake van status op grond van het visspectrum, maar in de 10e/11e eeuw ging het toch vooral om consumptievissen uit de regio, eventueel aangevoerd uit het Noorderkwartier van Holland (steur) of de Benedenrijn of Maas (zalm). Daarnaast werd geconserveerde vis

427 Conclusietekst bewerkt naar Beerenhout 2011, 21.

(Vermeende) status van de vissoorten							
Huize v.d. Kasteele 11e eeuw				Gravenhof 12e eeuw			
gering	matig/ **hoog**	**hoog**	**hoog**	**gering**	**matig/** hoog	**hoog**	**hoog**
algemeen	grootte	vroonvis	import	algemeen	grootte	vroonvis	import
paling	brasem	steur	haring	paling	brasem	steur	haring
blankvoorn	snoek	zalm		blankvoorn	snoek	fint	karper
winde				kopvoorn		zalm	
baars				blei		houting	
				winde		zeelt	
				baars			

Tabel 13 : Status van de vissoorten. Uit Beerenhout 2011, tabel 8.

Huize van de Kasteele (11e eeuw): vergelijking met eerder onderzoek						
			vnr 81		vnr 51	
familie	Soort	naam	aantal	% fam.	aantal	% fam.
Acipenseridae	*Acipenser sturio*	steur	0	nvt	4	2,1
Anguillidae	*Anguilla anguilla*	paling	11	8,8	6	3,2
Clupeidae	*Clupea harengus*	haring	2	1,6	2	1,1
Cyprinidae	*Abramis brama*	brasem	43	70,4	8	76,8
	Leuciscus idus	winde	2		1	
	Rutilus rutilus	blankvoorn	2		0	
	onbekend	witvis	41		137	
Esocidae	*Esox lucius*	snoek	20	16,0	18	9,5
Salmonidae	*Salmo salar*	zalm	0	nvt	1	0,5
Percidae	*Perca fluviatilis*	baars	4	3,2	13	6,8
onbekend	onbekend	onbekend	141		235	
		totaal:	266	100	425	100

Tabel 14: Uit Beerenhout 2011, tabel 3. In zijn tabel 4 komt hetzelfde beeld aan de hand van het minimum aantal individuen.

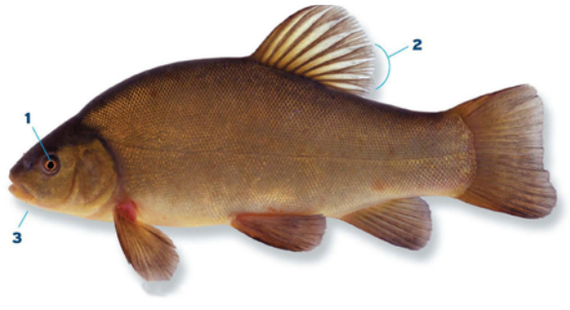

10.7: Zeelt

ingekocht, waaronder zeker haring. Die situatie veranderde nauwelijks in de 12e eeuw. Wat status betreft vindt een schaalvergroting plaats in de 12e eeuw. Vroonvis had nog steeds de voorkeur en dat waren in de eerste plaats de trekvissen. Zeelt wordt nooit onder de vroonvissen genoemd, maar is een inheemse soort met een zekere status, gebaseerd op zeldzaamheid en vleesstructuur. Maar we zien in de 12e eeuw een opmerkelijke verandering bij de import van vis, waarbij het niet meer alleen om geconserveerde vis gaat. Nu laat men van elders levende, gekweekte karper aanvoeren. Mogelijk moeten we daar de veelvuldig aangetroffen zeelt aan toevoegen. Dit soort transporten van levende, gekweekte vis moeten opmerkelijke en kostbare ondernemingen geweest zijn, die zich ongetwijfeld alleen personen met een zeer hoge status veroorloven konden.
Uit een aanvullende studie van het 12e-eeuwse materiaal van Zu-St V862, waarbij ook de lengte en leeftijd van de vissoorten werd bestudeerd, blijkt dat de

Visspectrum in 6 vismonsters uit vnr. 862										
			monster			(aantal visresten)				fam.
familie	soort	naam	1	2	3	4	5	6	tot.	%
Acipenseridae	*Acipenser sturio*	steur	3				1	1	5	0,4
Anguillidae	*Anguilla anguilla*	paling	7	6	5		139	142	299	23,1
Clupeidae	*Clupea harengus*	haring					4	2	6	0,5
	Alosa fallax	fint						1	1	
Cyprinidae	*Abramis brama*	brasem	11	20	18		44	83	176	63,2
	Abramis bjoerkna	blei	2	1			7	2	12	
	Abramis spec.	brasem/blei	1	3	3		5	1	13	
	Cyprinus carpio	karper	5	11	5		8	9	38	
	Leuciscus cephalus	kopvoorn (?)	1						1	
	Leuciscus idus	winde	1	1	1				3	
	Leuciscus spec.	kopvoorn/winde					2		2	
	Rutilus rutilus	blankvoorn					4	9	13	
	Tinca tinca	zeelt	1	1	6		8	19	35	
	onbekend	witvis	16	22	28	1	192	265	524	
Esocidae	*Esox lucius*	snoek	2	4	5		50	38	99	7,7
Salmonidae	*Salmo salar*	zalm					1		1	0,9
	Coregonus oxyrinchus	houting					9	2	11	
Percidae	*Perca fluviatilis*	baars					31	23	54	4,2
onbekend	onbekend	onbekend	10		17		79	191	297	
		totaal:	60	69	88	1	584	788	1590	100

Tabel 15: Uit Beerenhout 2011, tabel 5.Vis is de bottendump van de grafelijke keuken, 12e eeuw.

veelvuldig aangetroffen paling in het voorjaar en zomer werd aangevoerd.[428] Het ging om onvolwassen vrouwelijke palingen van 30-40 cm die nog niet aan de riviertrek in de herfst deelnamen. Deze paling leeft in de kuststreek en de rivierdelta. Volwassen vrouwelijke palingen konden juist in de herfst in de IJssel worden gevangen, maar deze zijn in de bottendump sterk ondervertegenwoordigd. Waar kwam de Zutphense paling vandaan? Het kapittel van Sint-Walburgis beschikte over visrechten. De Gelderse graven claimden de Zutphense kapittelkerk als eigenkerk. In een oorkonde uit 1227 is sprake van de visrechten van het Zutphense kapittel bij Kampen, in de IJssel in de Kamper delta dus.[429] Blijkens de oorkonde had de bisschop van Utrecht kort daarvoor alle rechten van het Zutphense kapittel en de Gelderse graaf in Salland gekocht. Na een geschil erkende de bisschop dat de visrechten bij Kampen daarbuiten vielen. In deze oorkonde is meteen duidelijk dat de graaf direct profiteerde van de rechten van het kapittel. Het is dus zeer waarschijnlijk dat de op de grafelijke hof aangetroffen paling afkomstig is van visserijactiviteiten in de Kamper delta. De grootschalige leverantie van paling uit de Kamper delta kan een belangrijke aanwijzing zijn dat de graaf en zijn gevolg hier in het voorjaar en de zomer resideerden.

428 Beerenhout 2012 (typoscript).
429 Harenberg 2003, 1227.07.09.

10.7 Conclusies zoölogisch onderzoek: de status van het geconsumeerde vlees en vis in historische context

Het onderzoek naar de botcomplexen van de Zutphense gravenhof/palts heeft een aantal opvallende resultaten opgeleverd. In de eerste plaats valt op dat de 10e eeuw, de periode van de tweeschepige houten zaal waar de graven van Hamaland resideerden, nauwelijks afwijkt van de eeuw daarvoor. Zowel in de 9e eeuw als in de 10e-eeuwse complexen is rund dominant en is het aantal schapen en varkens beperkt. De runderen zijn opvallend klein en dat blijven ze in de periode erna ook. Uitzonderlijke geconsumeerde soorten (zoogdieren, vogels, vissen) zijn niet aangetroffen, maar dat kan goed samenhangen met de slechte conserveringsomstandigheden van de zandige bodem. Het meest opvallend is het skelet van een grote en slanke hond uit de eerste helft van de 10e eeuw die als waak- of jachthond aan het hof verbonden kan zijn geweest.

Met de bouw van het tufstenen complex in de 11e eeuw verandert het botspectrum drastisch. Het meest opvallend is de enorme toename van varken, en dan met name jonge dieren. Rund neemt drastisch af. Varkens blijven ook in de 12e eeuw de meest geconsumeerde soort. De vraag is of we hier te maken hebben met varkens van het boerenerf. Het moet immers om grote aantallen gaan die aan het hof werden geconsumeerd. Het beeld dat uit de afvalkuilen spreekt, is dat de afvalkuilen het resultaat zijn van een momentopname van consumptie. Met andere woorden, het afval kan goed het resultaat zijn van een bezoek van een grote groep mensen. Varkens zijn slechts vleesproducenten en kunnen op eenvoudige wijze in grote aantallen worden bijeengebracht en geconsumeerd, zonder dat het agrarische ommeland er onder lijdt. Ze zullen hoofdzakelijk afkomstig zijn uit eikenbossen waar ze gemast werden. Dergelijke varkenshouderijen waren verbonden aan de adel die over uitgestrekte bossen kon beschikken. Bovendien kon in de bossen gejaagd worden op wilde zwijnen (die in het botmateriaal niet van de varkens onderscheiden konden worden). Dergelijke bossen waren rond Zutphen nog ruim voor handen. In de koninklijke schenkingsoorkonde van het graafschap in Hamaland in 1046 wordt expliciet gesproken over '*per silvam*' als grensaanduiding van een groot bosgebied tussen de Hazelberg achter Lochem en Steenderen.[430] Maar ook kleinere bosgebieden lagen in de omgeving. Aanwijzingen voor 'koninklijke' bossen rond Zutphen zijn er in de toponiemen *Voorst* (5 km ten NW van Zutphen), *Voorstonden* (4 km ten westen van Zutphen en *DeVoorst* (1 km ten NO van Zutphen) waarin het woord '*forestis*', koninklijk banbos, verscholen ligt.[431]
Ook wild komt op het menu, zij het niet in grote hoeveelheden. Gevonden zijn edelhert, haas en diverse soorten wilde vogels. Wild wijst op het uitoefenen van het jachtrecht dat voorbehouden was aan de adel. De graven van Zutphen bezaten koninklijke jachtrechten (wildban) aan beide zijden van de IJssel, die hen werden bevestigd in een koninklijke oorkonde uit 1107* (*falsum* eind 12e

430 Oorkondeboek Utrecht I nr. 202. Wartena 1989, 7-8. Zie o.a. Fermin & Groothedde 2006, 60-62.
431 De Hof van Voorst werd al in 893 aan het klooster Prüm geschonken, het adellijke goed De Voorst bleef in handen van de (Gelderse) landheer en zou in 1695 een van de jachtpaleizen van koning-stadhouder Willem III worden.

eeuw).[432] Ook in de bossen zal zijn gejaagd.
Het menu werd wat het gevogelte betreft verder aangevuld met eend, gans, zwaan en kip. Kip domineert en dat is niet verwonderlijk. Hoenders werden als pachtbetaling aan het hof geleverd. Zo betaalde een bewoner van een standaard huisperceel in Zutphen in de 13e eeuw jaarlijks een herencijns van 6 *denarii* en een hoender.[433] De hoenders komen als 'betalingseenheid' tot in de 16e eeuw voor maar van betaling in natura was toen al geen sprake meer. Kip kon, net als varkens, snel en in grote hoeveelheden aan het hof worden geleverd als er sprake was van een bezoek van een vorst met zijn gevolg.
Als Zutphen in de 11e eeuw een vorstelijke palts was, dan kon het slechts functioneren als er voldoende voedingsmogelijkheden waren om de vorst en zijn gevolg te ontvangen. De palts moet beschikt hebben over voldoende 'tafelgoederen', domeinen waarvan de opbrengst bedoeld was voor de vorstelijke dis. Een beeld van de opbrengst krijgen we uit een Saksische *Tafelgüterverzeichnis*, waarvan de oorsprong teruggaat op het midden van de 12e eeuw. Het *servitium regis* van de tafelgoederen verlangde een jaaropbrengst van 600 varkens, 60 runderen, 100 biggen, 1000 kippen, 1000 eieren, 1800 kazen en 200 ganzen, voorts bier, wijn, was en peper dat moest worden ingekocht.[434] Het Zutphense botspectrum lijkt met name in fase 4a en fase 6 deze verhouding -veel varkens en kippen, maar weinig runderen- te weerspiegelen.

Ook het vismenu was gevarieerd. In de 11e en 12e eeuw is sprake van status op grond van de grote variatie van vissoorten die gegeten werd. Het is duidelijk dat verandering van spijs deed eten en een dergelijke keuze was niet voor iedereen weggelegd. Ook niet als de geconsumeerde vis in de 10e/11e eeuw in de eerste plaats in de regio gevangen werd, of eventueel werd aangevoerd uit het Noorderkwartier van Holland (steur) of de Benedenrijn of Maas (zalm). Daarnaast werd geconserveerde vis ingekocht, waaronder zeker haring. Die situatie veranderde nauwelijks in de 12e eeuw. Alle vis uit de regio werd geconsumeerd, waarbij vroonvis de voorkeur had en dat waren in de eerste plaats de trekvissen als de zalm, de houting en de grote marene. Daaraan kan de zeelt worden toegevoegd, een lid van de grote witvisfamilie. De zeelt komt niet in grote aantallen voor en leidt een enigszins verborgen leven. Het vlees is compact en wordt door velen hoog gewaardeerd. Geconserveerde haring blijft een vertrouwd product. Toch vindt er in de 12e eeuw een opmerkelijke verandering in de visconsumptie plaats, want plotseling is sprake van grootschalige aanvoer van levende vis. Dat is in de eerste plaats elders gekweekte karper, maar gezien het grote aantal vondsten moeten we daar de zeelt als kweekvis aan toevoegen. Dit soort transporten van levende, gekweekte vis moeten opmerkelijke en kostbare ondernemingen geweest zijn, die zich ongetwijfeld alleen personen met een zeer hoge status veroorloven konden. De aanwezigheid van karper in Zutphen behoort tot de vroegste vondsten in Nederland.
De beschikbaarheid van vis aan het hof moet geen probleem zijn geweest. In

432 Harenberg 2003, 1107.12.28 met een uitvoerige beschouwing over de echtheid en het ontstaan.
433 De herencijns (-tijns) werd geheven naar gevelbreedte van 1,1/3 Rijnlandse roede (= 5,02 meter). Tijns- en verpondingsgegevens zijn bewaard gebleven vanaf 1295. Ook de stadsbrief van 1194/1195 rept over de cijnsbetaling aan de heer.
434 Brühl 1968; Eberhardt & Grimm 2001, 8-9.

de eerste plaats kon de vorst (koning, bisschop, graaf) vrij beschikken over vis op grond van het *regalium* van het visrecht. Met name de vroonvissen kwamen zo op het menu. Het kapittel van de Sint-Walburgiskerk beschikte al in de 11e eeuw over alle rechten op de aanwassen (waarden) van Rijn en IJssel tussen Rhenen en Deventer (*falsum* 1059*[435]). De visrechten maakten hier deel van uit, met name in de hanken en poelen in de waarden. De graaf zal als wereldlijk voogd ongetwijfeld ook in natura hebben geprofiteerd van de visopbrengsten. De grootschalige leverantie van relatief jonge paling uit de Kamper delta in de 12e eeuw kan een belangrijke aanwijzing zijn dat de Gelderse graaf en zijn gevolg in het voorjaar en de zomer in Zutphen resideerden. Tot slot lag op het paltsterrein een vismarkt. Vermoedelijk maakte de markt al vanaf de laat-Karolingische tijd deel uit van de ruimte ten noorden van de Gravenhof (zie 7.1). De vishandel zal tot aan de stadsrechtverlening zijn gecontroleerd door de graaf.
Volledigheidshalve moet in de 11e-eeuwse fase ook nog de aanwezigheid van schoothondjes genoemd worden. Ook deze gezelschapsdieren wijzen in de richting van een adellijk huishouden.

De opvallende verandering van het consumptiepatroon aan het Zutphense hof valt samen met de bouw van de tufstenen aula in de 11e eeuw. Vanaf dat moment is het vlees- en vismenu veel gevarieerder, met duidelijke aanwijzing voor de uitoefening van de jachtrechten en visserijrechten. Ook de voorkeur voor jonge malse varkens boven rundvlees is opvallend. Het botspectrum wijst in de richting van adellijke bewoning ter plaatse, waarbij de palts af en toe werd bezocht door een grotere groep mensen, wellicht een vorst met zijn gevolg.
Het consumptiepatroon aan het Zutphense hof in de Hamalandse periode (9e en 10e eeuw) vertoont sterk agrarische trekjes met rund als belangrijkste geconsumeerde soort. Dat is zeker opvallend omdat de Hamalandse graven tot de Lotharingse elite gerekend moeten worden. Hun representatieve houten zalen in Zutphen en Elten deden niet onder voor andere vorstelijke gebouwen in die tijd. De voedseleconomie van het Zutphense hof was in de Hamalandse periode blijkbaar anders georganiseerd en sterk verbonden met het agrarische ommeland die het voedsel leverde. Dat kan een sterke aanwijzing zijn dat de residentie Zutphen in de 9e en 10e eeuw gedurende lange perioden door de Hamalandse graven werd bewoond en er een constante aanvoer van voedsel was vanuit de agrarische domeinen. Vanaf de 11e eeuw verandert de voedseleconomie drastisch en worden de jacht- en visserijrechten ingezet om het menu gevarieerder en adellijker te maken en piekconsumptie bij hoog bezoek mogelijk te maken.

435 Harenberg 2003, 1059.07.16 met een uitvoerige beschouwing over de echtheid en het ontstaan.

11 Capita selecta

In dit hoofdstuk worden drie onderwerpen nader uitgewerkt die iets vertellen over de economische en religieuze machtsbasis van de machthebbers in de Zutphense burcht: de metaalproductie, de muntslag en de relieken. In de laatste paragraaf wordt bovendien ingegaan op de grafelijke residentie in de stad na de stadsrechtverlening, nadat de oude palts/gravenhof in onbruik raakte.

11.1 Houtskool- en metaalproductie in en rond Zutphen

11.1.1 Metaalproductie (lood, brons en ijzer)

Van alle ambachtelijke activiteiten die in de burg Zutphen tussen ca. 850 en 1200 een rol speelden, komt de productie en verwerking van metaal het duidelijkst naar voren. Dat komt natuurlijk deels doordat productie en verwerking van metaal archeologisch veel sporen en resten nalaten in de vorm van ovens, smeedhaarden, slakmateriaal, ovenwanden en natuurlijk eindproducten. Beenbewerking en textielnijverheid van meer dan lokale betekenis is in de context van de zandbodems in en rond Zutphen al veel lastiger aan te tonen: het bleef slecht of niet bewaard. Het voorkomen van enkele fragmenten van strijkglazen uit de 10e en 11e eeuw op erf 2 van de opgraving Zutphen-Stadhuis (zie 8.3.2) doet vermoeden dat hier sprake was van hoogwaardige textielnijverheid.[436]
Smeedafval van met name ijzerproductie is in vrijwel alle opgravingen binnen de burg Zutphen aanwezig in de grondsporen uit de 9e t/m 12e eeuw. Het voert te ver om alle vindplaatsen langs te lopen. Bovendien ontbreekt tot op heden een gedegen onderzoek naar de slakresten. Welke productiestadia vertegenwoordigen ze? Welke producten zijn vervaardigd? Zijn er ijzeren producten hersmeed? Slechts Van Nie heeft het Zutphense materiaal op hoofdlijnen bekeken en er in kort bestek over gepubliceerd.[437] In het kader van dit onderzoek is verder één vondstcomplex geanalyseerd met de XRF-methode: een afvalkuil uit de tweede helft van de 9e eeuw (Zu-St 770, S 5-3-084).[438]
In de door Koster uitgewerkte sporen en structuren uit de 9e t/m 12e eeuw in de opgraving Zutphen-Stadhuis komt ijzerverwerking ten noorden van de gravenhof/paltscomplex overtuigend naar voren.[439] Op het Karolingische erf 1 (ca. 850 - 882) zijn veel resten van metaalproductie (ijzer, lood, koper/brons) gevonden.[440] Niet alleen slakmateriaal maar ook ovenwanden en fragmenten

436 Koster 2011; Bartels 2009.
437 Van Nie 1989 (ongepubliceerd onderzoeksverslag Huize Vierakker); Van Nie 1996.
438 X-ray-fluoricentie-methode door Bertil van Os (RCE) op 26-04-2012.
439 Koster 2011,89-96.
440 Vooral in afvalkuil V 770a en b. Deze resten zijn met de XRF-methode geanalyseerd. Het commentaar van Bertil van Os (senior onderzoeker anorganisch materiaal van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) in zijn mail van 8 juni 2012: "De slakken zijn dus niet het gevolg van ijzerproductie maar waarschijnlijk ten gevolge van het smelten van lood. Misschien is het gebruikt om het zilver uit het lood (cupellatie methode) te halen omdat er ook redelijk wat zilver nog in de slak aanwezig is. Zilver komt van nature voor in looderts (PbS). Dit werd dan in een grote schaal verhit tot 950 graden waarbij het erts oxideerde naar PbO of reageerde met de schaal/kroes. Het PbO werd er dan telkens afgeschept. Het zilver bleef dan over. Wel uitzonderlijk als iets dergelijks in Zutphen heeft plaatsgevonden, het zou wel de vorm van het ovenwand materiaal(wat dus eigenlijk de schaal is om het loodoxide te maken) verklaren. Naar mijn weten is het in Nederland nooit eerder gevonden, wij hebben immers geen erts. Misschien is het ook alleen gebruikt om lood te zuiveren. Het overige slak materiaal hangt samen met brons/koper productie of giet werkzaamheden".

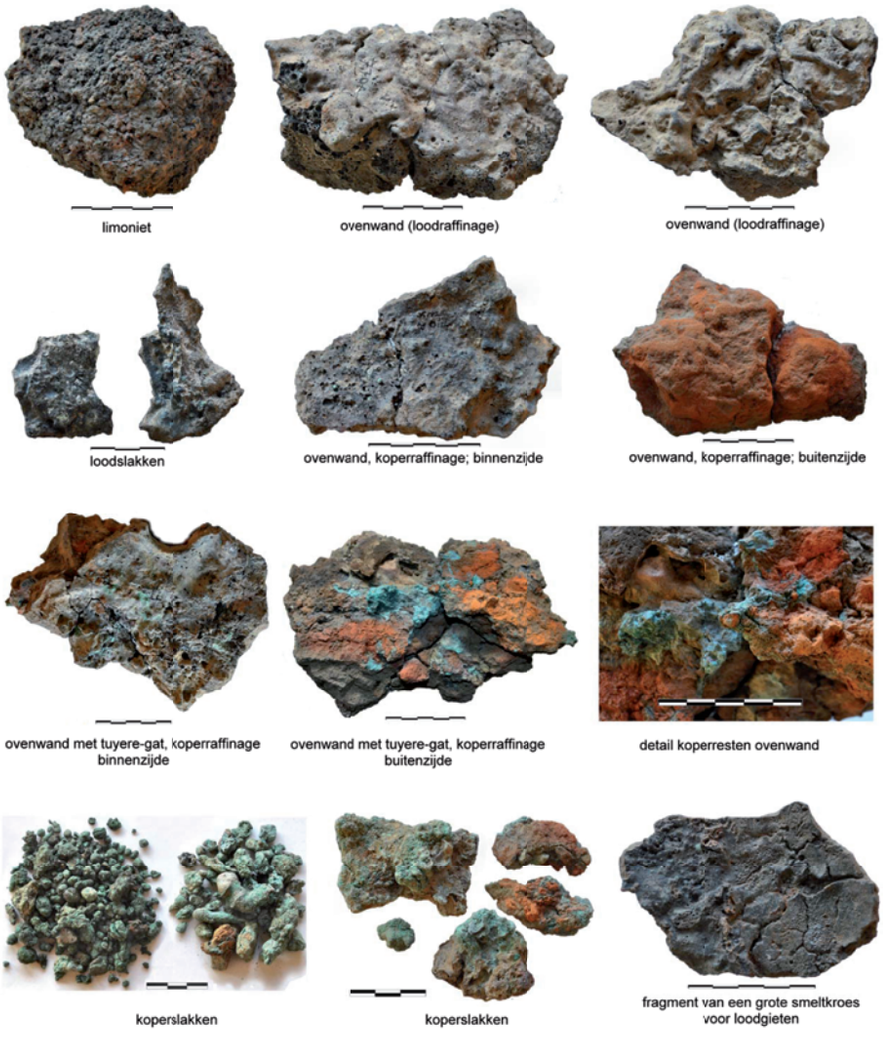

11.1:Verzameling van de metaalproductie vondsten uit de Karolingische afvalkuil op erf 1 (Zutphen-Stadhuis, S5-3-084).

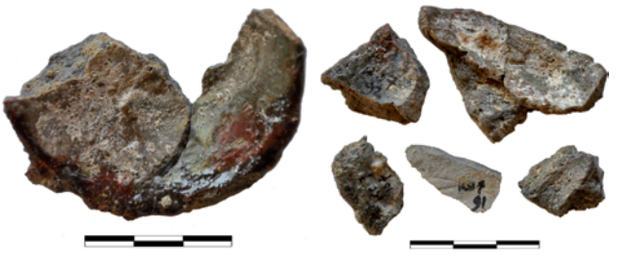

11.2: Fragmenten van cupels voor het cupelleren van lood (opgraving Kolenstraat 7, vondstnummer 107).

van smeltkroezen en cupels zijn veelvuldig aangetroffen. Het erf kenmerkt zich door een cluster van hutkommen en afvalkuilen. De afvalkuil S 5-3-084 tussen twee hutkommen (hutkom 1 en 4) bevatte limoniet, ijzerslakken, maghemiet (verhit ijzeroer om de eerste verontreiniging eruit te halen, waardoor het ijzer magnetisch wordt), lood, loodslakken, brons en bronsslakken. Resten van gesloopte oventjes bleken te zijn gebruikt voor het raffineren van brons en lood. Tinhoudend koper en lood kwamen blijkbaar als erts naar Zutphen - anders zou het niet geraffineerd hoeven te worden, maar kon het (bestaande) brons gewoon worden omgesmolten. Er zijn winplaatsen van tinhoudende kopererts (stanniet)

11.3: Smeden aan het werk in de Karolingische tijd (Utrecht Psalter).

bekend in Zuid-Engeland (Cornwall) en het Erzgebirge (Zinnwald).[441] Deze laatste locatie ligt als herkomstgebied het minst voor de hand omdat de mijnen in het Ertzgebirge pas na 1000 in exploitatie zijn genomen en voor die tijd in Slavisch gebied lagen. Een Zuid-Engelse herkomst ligt het meest voor de hand.
Op enkele fragmenten van ovenwanden zijn sporen van lood met kopersporen gevonden. Er werd dus ook lood geraffineerd. Dit wijst sterk op de functie van de site als metaalproductieplaats van ijzer, lood en koper/brons, waarbij de laatste twee grondstoffen over grote afstanden als erts zijn aangevoerd. Een grote smeltkroes of cupel met sporen van lood wijst op het gieten van loden voorwerpen of het cupelleren (zuiveren) van lood.
De oven(s), gietplaats(en) en smederij zelf lagen er vermoedelijk vlakbij. Diverse ondiepe kuilen met veel houtskool komen daarvoor in aanmerking.[442] De spijs van het brons was mogelijk ook afkomstig van (onder meer) Romeinse objecten, zoals een sfinx-beeldje dat in hut 3 achterbleef ten tijde van de Vikingaanval. Op erf 2 (950-1000/1050) is weinig slakmateriaal aanwezig. Het gevonden materiaal is waarschijnlijk ruis van smeedactiviteiten in de buurt of opspit uit oudere sporen en lagen. Erf 2 ligt immers op erf 1. Op erf 3 (met een groot bootvormig gebouw huis 4, 950-1000/1050) zijn ook ijzerslakken gevonden, al is het in kleinere hoeveelheden dan op erf 1, maar het is goed mogelijk dat hier wel ijzer gesmeed is.
In de 12e eeuw zijn smeedactiviteiten op meerdere plaatsen aangetoond. Bij herstelwerkzaamheden aan de aula werd moeraserts (limoniet) gebruikt als bouwmateriaal. Aan de noordwestzijde van het omwalde hofterrein was aan het

441 Stanniet (Cu2FeSnS4 - bevat dus ook ijzer en zwavel). Dit komt op enkele plaatsen voor: het Erzgebirge en Cornwall. Andere vindplaatsen in Europa blijken vaak pas ruim na de middeleeuwen ontdekt en geëxploiteerd te zijn, zoals in Zweden. Andere koper-tinertsen zijn veel zeldzamer. In de Rammelsberg in de Harz wordt kassiteriet (SnO2) gevonden. In theorie zou men ook kopererts en kassiteriet geraffineerd kunnen hebben, maar stanniet is wellicht meer voor de hand liggend. Bovendien wordt de Rammelberg bij Goslar pas na het midden van de 10e eeuw in exploitatie genomen. Met dank aan Bert Fermin voor de aanvullende informatie.
442 Koster 2011, 42, 82, 89-91.

einde van de 12e eeuw vermoedelijk een smederij gevestigd. Het gaat om het gebouw met tufstenen traptoren (erf 6), waar voorheen de grafelijke keuken was gevestigd (zie 8.4.8). Het overvloedige slakmateriaal en de zwarte houtskoolrijke lagen wijzen op een intensief gebruik. De smederij zal vooral gericht zijn geweest op de lokale (grafelijke) behoeften, zoals hoefijzers, wapens en gebouwgerelateerd smeedwerk en niet op de productie van een (handels)surplus. Op de overige erven 4 en 7 ten noorden van de omwalling, is wel slakmateriaal gevonden maar net als op erf 2 is dat onvoldoende om activiteiten ter plaatse aan te tonen. In enkele opgravingen ten noorden van de opgraving Zutphen-Stadhuis zijn eveneens overtuigende smeedactiviteiten aangetoond, onder meer in Kolenstraat 7 en Kolenstraat 15. In de laatste opgraving kwam een kuil met smeedslakken en een forse kogelpot aan het licht.[443] De kuil dateert uit de 12e eeuw. In Kolenstraat 7 komen vloei- en smeedslakken uit een hutkom uit het einde van de 9e eeuw.[444] In een daaropvolgende bewoningsfase in de 10e/11e eeuw, toen hier en groot gebouw stond, komen op dit erf nauwelijks slakken meer voor. Wel werden twee fragmenten van cupels gevonden in een van de paalkuilen van het grote gebouw.[445] Hiermee is lood gegoten of gecupelleerd.[446] De smeedactiviteiten bleven niet beperkt tot Zutphen zelf. In de nederzettingen rond de stad zijn slakvondsten een vertrouwd verschijnsel. Opvallend is wel dat op de Merovingische en Karolingische vindplaatsen slakmateriaal schaars is of ontbreekt: Zutphen-Ooyerhoek (de Karolingische sporen[447]), Zutphen-Laaksche Veld[448], Leesten-Leestenseweg 18[449], Warnsveld-Hofweg[450]. De vindplaatsen of bewoningsfasen binnen vindplaatsen uit de 10e tot 12e eeuw leveren in de regel veel slakmateriaal op: Zutphen-Ooyerhoek[451], Leesten-Leestenseweg 22[452], Leesten-Meijerink[453] en Huize Vierakker[454]. Zoals gezegd is het slakmateriaal nooit bestudeerd op productiestadia.

Er is dus een interessante verschuiving te constateren van de ijzerproductie en -verwerking in het centrum, de burg Zutphen, naar het direct omliggende platteland rond 900 na Chr. Alhoewel ijzerverwerking in Zutphen na 900 niet afwezig was, moet de omvang ervan, gezien de omvang van de nederzetting, niet overschat worden. In de rurale vindplaatsen is het ver- en bewerken van ijzer na 900 een factor van betekenis geworden.

11.1.2 Houtskoolmeilers

De omvangrijke opgravingen op de Looërenk ten zuidoosten van Zutphen (2000 - 2004) leverden een opvallende hoeveelheid zwarte houtskoolrijke concentraties op die over de gehele enk van 12 hectare werden aangetroffen. Er

443 Ongepubliceerd onderzoeksverslag, code KO15, uit 1990.
444 Groothedde 2003, 9-10 en Odile-vondstbestand onder code KO7, spoor 12.
445 Groothedde 2003, 10 en Odile-vondstbestand onder code KO7, spoor 9 vondstnummer 107
446 X-ray-fluoricentie-methode door Bertil van Os (RCE) op 26-04-2012. Het gaat om lood met sporen van koper. Volgens Joosten 1996 zijn deze smeltkroesjes cupels waarmee (edel) metaal werd gecupelleerd. In Deventer komen deze cupels uit de 10e en 11e eeuw ook voor.
447 Van Nie 1996.
448 Bouwmeester 2000. Gecontroleerd in de vondstdatabase.
449 Groothedde 2007.
450 Van Genabeek 2001, 142-151.
451 Van Nie 1996.
452 Ongepubliceerde opgraving: eigen waarneming en vondstdatabase.
453 Van Straten & Fermin 2012, 139-148.
454 Vanderhoeven & Groothedde 2012.

zijn in de werkputten met een gezamenlijk oppervlak van ruim 9 hectare 247 kuilen met een zeer houtskoolrijke vulling gedocumenteerd. Het gaat om de resten van houtskoolmeilers, om meilerkuilen. In deze kuilen werd houtskool 'gebrand'. Het eikenhout werd in stammetjes in de kuil gestapeld, afgedekt met een plaggenlaag en geconditioneerd langzaam verkoold. Kolenbranders waren nog tot in de 19e eeuw actief op de Veluwe.

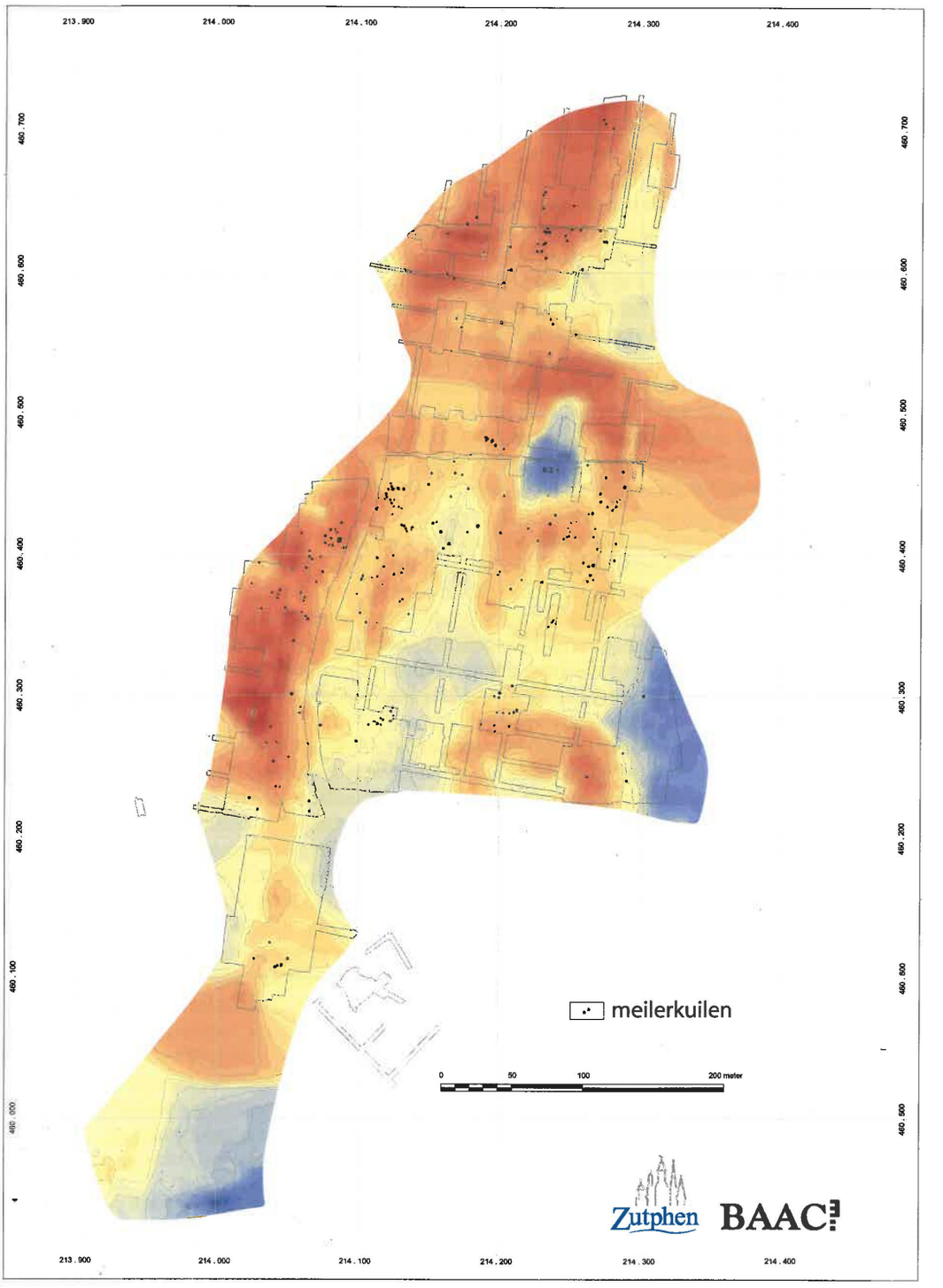

11.4: Paleo-reliëfkaart van de Looërenk met daarop de ligging van de aangetroffen 247 meilerkuilen.

Als we de 247 aangetroffen kuilen in het opgegraven areaal van de Looërenk uitzetten op het totale oppervlak van de enk dan is het geschatte totaal van de oorspronkelijk aanwezige houtskoolmeilers ongeveer 350 geweest. Met name in het noordelijke deel van de enk, dat in de late 19e eeuw grondig voor bosbouw is vergraven, hebben zeker meilerkuilen gezeten. Regelmatig schemerde een spoorrestant van een meilerkuil nog door de ontgrondingsporen heen.
Zowel de vorm als de afmetingen van de meilerkuilen zijn opvallend uniform. Ze zijn allemaal nagenoeg rond en hebben steile wanden en een vlakke bodem. De diameter loopt uiteen van ca.1 tot 1,5 meter (meestal ca. 1,2 meter), de resterende diepte bedraagt maximaal 40 cm. De oorspronkelijke diepte zal maximaal ca. 50 tot 60 cm hebben bedragen. Veel van de kuilen worden aan de buitenkant begrensd door een laagje zand dat door verhitting een rode kleur heeft gekregen. In een enkel geval is geconstateerd dat een kuil opnieuw is uitgegraven en gebruikt.
De meilerkuilen tekenden zich in de meeste gevallen hoger in het vlak af dan de prehistorische sporen en ze doorsneden een prehistorische cultuurlaag. De sporen werden afgedekt door een volmiddeleeuwse cultuurlaag die vooraf ging aan het plaggendek. Alleen direct boven de meilerkuilen bevat deze laag enig houtskool dat uit de vulling van de kuilen afkomstig is. In een aantal gevallen doorsneden meilerkuilen sporen uit de brons- en ijzertijd.
Vrijwel alle meilerkuilen bevinden zich op de hogere delen van het reliëfrijke paleolandschap van de Looërenk: boven 9 meter +NAP. Binnen de verspreiding van de meilerkuilen tekenen zich diverse clusters af. De verspreiding van meilerkuilen komt in grote lijnen overeen met die van de aangetroffen boomvallen.[455]
Van houtskoolmonsters uit zes verspreid over het terrein gelegen meilerkuilen is met behulp van de C14-methode de ouderdom bepaald. De resultaten worden in onderstaande tabel weergegeven.

Spoornr.	**Datering**	**68.2% waarschijnlijkheid**	**GrN**
1546	1260 + 30 BP	685-780 AD (68.2%)	27171
2481	1245 + 20 BP	690-750 AD (45.8%)	27172
		760-780 AD (16%)	
		790-810 AD (6.4%)	
1019	1240 + 20 BP	690-700 AD (3.8%)	27170
		710-750 AD (32.8%)	
		760-810 AD (27.5%)	
		840-860 AD (4.1%)	
7334	1235 + 30 BP	690-700 AD (1.7%)	27793
		710-750 AD (20.4%)	
		760-830 AD (33.5%)	
		840-870 AD (12.5%)	
7663	1230 + 35 BP	720-750 AD (14.8%)	27794
		760-880 AD (53.4%)	
5595	1175 + 35 BP	780-920 AD (65.8%)	27792
		920-940 AD (2.4%)	

455 Groenewoudt 2006.

De C14-dateringen maken duidelijk dat de meilerkuilen vroegmiddeleeuws zijn. Vrijwel zeker dateren ze uit de 8e of 9e eeuw. De ouderdom in C14-jaren van vijf van de zes meilerkuilen is nagenoeg identiek en daarom bestaat het vermoeden dat de meilerkuilen gedurende een relatief korte periode zijn gegraven. Jonger dan de rest lijkt de meilerkuil met spoornummer 5595 in het uiterste noordoosten van het opgegraven areaal. Hoewel dat niet statistisch te onderbouwen valt, zouden de hier gesitueerde meilerkuilen iets jonger kunnen zijn dan de rest. Het feit dat hoofdzakelijk oudere eiken, met een leeftijd van meer dan 100 jaar, zijn gebruikt,[456] betekent dat de kans groot is dat bovenstaande dateringen gemiddeld 'te oud' zijn. Er is immers verkoold kernhout gedateerd dat bij het vellen van de eik al dood hout was. De houtskoolproductie zal zich daarom eerder in de 9e en de eerste helft van de 10e eeuw dan in de 8e eeuw hebben afgespeeld.

Houtskoolmeilers zijn in twee typen onder te verdelen: '*Grubenmeiler*' (kuilmeilers) en '*Platzmeiler*' (oppervlaktemeilers). Het oudste type is de *Grubenmeiler*, die vanaf de Romeinse tijd voorkomt. Met dit type meiler hebben we op de Looërenk te maken.

Houtskool werd in het verleden voor diverse doeleinden geproduceerd, hoofdzakelijk als brandstof voor de productie en bewerking van ijzer, maar ook voor de fabricage van glas, porselein en buskruit.[457] De ouderdom van de meilerkuilen in aanmerking genomen is het houtskool van de Looërenk vrijwel zeker voor de bewerking van ijzer gebruikt. De opbrengst per kuil kan niet veel meer dan 100 kg houtskool zijn geweest. Volgens Van Nie is een dergelijk relatief kleine hoeveelheid houtskool beter te rijmen met het herverhitten en smeden van ijzer dan met ijzerproductie.[458] Maar daar staat de grote hoeveelheid meilerkuilen tegenover. Bovendien is een opbrengst van 100 kg houtskool toch behoorlijk veel voor de doorgaans kleine oventjes die in de vroege middeleeuwen in gebruik waren.

Het bos ('loo') van de Looërenk was in de loop van de Romeinse tijd ontstaan nadat het terrein na 2000 jaar agrarische bewoning en beakkering in gebruik was geweest. De bewoning stopte rond het begin van de jaartelling abrupt en concentreerde zich vervolgens in de nieuwe buurschappen Leesten en Eme ten westen van de Looërenk. Het geregeneerde bos werd waarschijnlijk door de naburige nederzettingen gebruikt als leverancier van hakhout, brandhout en bouwhout, als mastbos en het weiden van vee op de open plaatsen. Het 'loo'bos maakte als zodanig deel uit van het cultuurlandschap.[459]

In het bos, dat het grootste deel van de Looërenk omstreeks de 9e eeuw bedekte, moeten naast eiken ook andere bomen hebben gestaan. Behalve eiken zijn in het verleden onder meer ook berk, beuk, els, es en hazelaar voor de aanmaak van houtskool gebruikt.[460] Berk en hazelaar hebben zeker op de Looërenk gegroeid. Het feit dat de meilerkuilen alleen houtskool van eik bevatten, wijst dus op een selectief houtgebruik. Het grote aantal meilerkuilen in combinatie met de relatief geringe tijdsduur van de houtskoolproductie duidt er eveneens op dat sprake was van een van structurele en intensieve exploitatie van het bosland-

456 Van Smeerdijk et. al. 2003.
457 Zotz 1993, 183-199.
458 Schriftelijke mededeling M. van Nie aan B.J. Groenewoudt.
459 Bouwmeester, Fermin & Groothedde 2008.
460 Groenewoudt & Groothedde 2008.

11.5: Enkele meilerkuilen in het veld boven een plattegrond van een Bronstijdhuis (Looërenk).

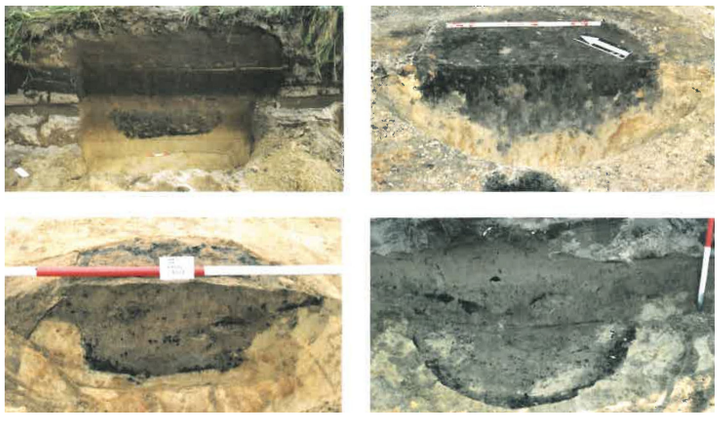

11.6:Vier gecoupeerde meilerkuilen op de Looërenk.

schap. De productie van houtskool moet daarop een grote invloed hebben gehad want voor de productie van houtskool is veel hout nodig. Voor houtskoolproductie (in de Romeinse tijd) wordt een verhouding van 7 (hout): 1 (houtskool) aangehouden[461] en dat zou betekenen dat in een periode van wellicht slechts enkele decennia ongeveer 245.000 kg hout is verkoold met een opbrengst van 35.000 kilo houtskool.[462]

Uit jaarringonderzoek aan het houtskool is gebleken dat de kolenbranders op de Looërenk bomen van meer dan 100 jaar oud hebben gebruikt.[463] Dat wijst erop dat geen hakhout werd geëxploiteerd, maar dat men het hout kapte in een relatief oud bos. Van een op de langere termijn gerichte vorm van bosbeheer was dus geen sprake was. De verspreiding en dichtheid van de meilerkuilen wekt de indruk dat alle bruikbare eiken zijn gekapt. Het verspreidingspatroon is zelfs van dien aard dat we een beeld lijken te krijgen van de vegetatiestructuur van het bos, althans wat betreft de standplaatsen van grote eiken. De clusters meilerkuilen kunnen zelfs de plaatsen markeren waar groepen eiken stonden. Als inderdaad een groot deel van alle opgaande bomen is gekapt (de eiken), dan zal er van het bos niet veel zijn overgebleven. De ontwikkeling van een grasachtige vegetatie op de open gekapte plekken kan hebben geleid tot een intensivering van de beweiding en uiteindelijk het verdwijnen van het resterende bos. Waarschijnlijker is dat de ontginning van het terrein direct volgde op de houtskoolproductie en dat dit proces in werkelijkheid al vóór de 11e eeuw van start is gegaan. Drie 9e-eeuwse Badorfscherven, de enige contemporaine dateerbare vondsten, zouden kunnen wijzen op een eerste ontginningsfase na de houtskoolproductie, maar de scherven (het zijn er slechts drie tegenover vele honderden potscherven uit de 11e en 12e eeuw) kunnen ook afkomstig zijn van een extensief gebruik van het terrein vanuit de naburige nederzetting Leesten. We moeten er dan wel van uitgaan dat tijdens de houtskoolproductie en/of de eerste ontginningen nog geen sprake was van bewoning op de Looërenk, en dat deze activiteiten dus vanuit Leesten werden ondernomen. Karolingische bewoning op de Looërenk zelf zou zeker meer nederzettingsafval hebben achtergelaten.

461 Cleere 1976.
462 350 meilerkuilen x 100 kg (gemiddelde houtskoolopbrengst per meiler) x 7= 245.000 kg.
463 Van Smeerdijk et al. 2003.

De meilers van de Looërenk staan niet op zichzelf. Het is de enige vindplaats die als 'vrijwel vlakdekkend opgegraven' kan worden beschouwd. In 2010 werden drie meilerkuilen aangetroffen op de *Wolfelerenk*.[464] De C14-datering van een van de kuilen komt overeen met die van de Looërenk: 1190 ± 15 BP, ofwel 830 ± cal AD. Rekening houdend met een te oude datering komt ook deze productie uit op de laat-Karolingische tijd of de 10e eeuw.
Wat betreft de omvang van de productie op de *Wolfelerenk* moet worden vermeld dat slechts een kwart hectare is opgegraven en de Wolfelerenk 40 hectare groot is. De drie meilerkuilen representeren dus ongeveer 0,83 procent van het oorspronkelijke totaal, als de verspreiding van de meilers vergelijkbaar zal zijn geweest met de Looërenk. Het totaal aantal meilers komt dan uit op 480 exemplaren met een opbrengst van 48.000 kilo houtskool van 336.000 kilo hout. In 2004 werd in een kleine opgraving op de enk *Oysham* aan de Laan naar Eme ook een meilerkuil gevonden.[465] Het opgegraven areaal ten opzichte van de totale enk is nog veel geringer dan op de Wolfelerenk. Ook deze vondst zal geen incident zijn en er zullen meer meilerkuilen op deze enk liggen. Een meilerkuil in een kleine AWN-opgraving nabij Almen is eveneens gedateerd in de late 9e of 10e eeuw.[466] Op de Leestense Enk zijn geen meilerkuilen aangetroffen, evenmin in de Ooyerhoek en Zutphen-centrum, maar deze vindplaatsen zijn dan ook permanent bewoond geweest (Leesten, Eme, Zutphen), dan wel in cultuur gebleven (de Leestense enk) vanaf de Romeinse tijd. De houtskoolproductie lijkt dus een structurele activiteit te zijn geweest in de tweede helft van de 9e en 10e eeuw op de op dat moment nog bestaande bosrijke dekzandplateaus en rivierduinen rond Zutphen.

11.1.3 Houtskool- en ijzerproductie op koningsgoed?

Zeer waarschijnlijk is de houtskool voor de productie en/of bewerking van ijzer gebruikt. Zowel in Zutphen als in Vierakker, Eme en Leesten zijn inderdaad sporen van Karolingische (Zutphen) en 10e-eeuwse (rurale sites) ijzerbewerking aangetroffen.[467] Daarbij is te verwachten dat er houtskool uit de directe omgeving is gebruikt. Houtskool is breekbaar en werd daarom niet over een grote afstand getransporteerd.
De datering van de houtskoolproductie bij Zutphen doet een samenhang vermoeden met de verschuiving van het zwaartepunt van de Nederlandse ijzerproductie van de Veluwe naar de oostzijde van de IJssel (met name het Montferland) omstreeks het midden van de 9e eeuw.[468] De ijzerproductie lijkt ook samen te vallen met de stichting van het *oppidum* Zutphen (de kort na 886 aangelegde ringwalburg).[469] Aangezien delen van vroegmiddeleeuws Zutphen en waarschijnlijk ook Eme[470] koningsgoed waren, bestaat het vermoeden dat de Karolingische vorsten indirect en de Hamalandse graven direct de hand hebben gehad in de organisatie van de houtskoolproductie en de ijzerbewerking.
De opkomst van Zutphen in de 9e eeuw als machtcentrum van een graafschap in

464 Fermin 2010, 65-66.
465 Fermin & Groothedde 2004, 5-6.
466 Mondelinge mededeling Jan Kleine, AWN-afdeling 18.
467 Van Nie 1996, Vanderhoeven & Groothedde 2012.
468 Van Nie 1995.
469 Groothedde 2009.
470 Groothedde 2001a, 92.

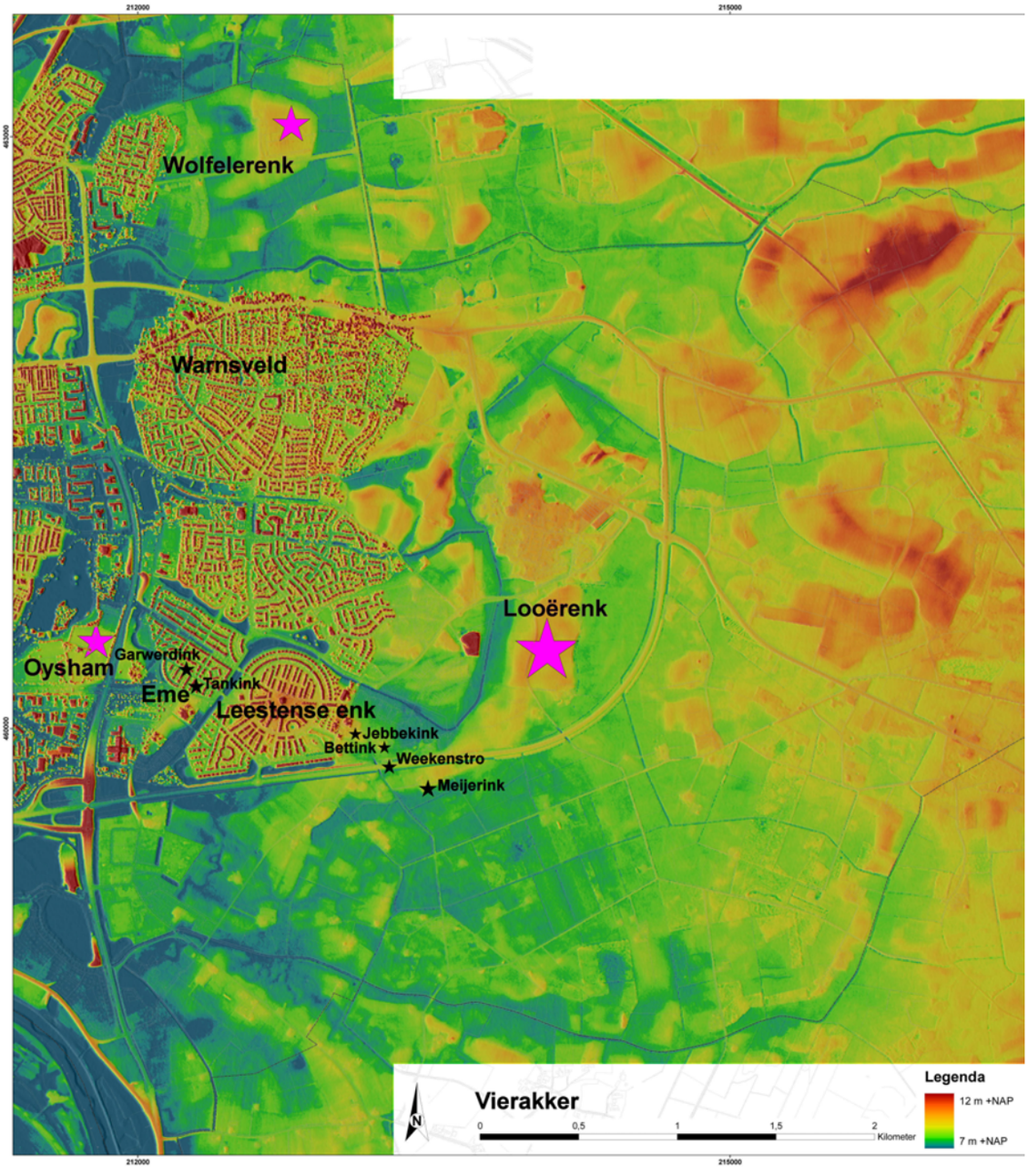

11.7:Weergave van het Actueel Hoogtebestand Nederland van het gebied direct ten oosten van Zutphen met de in de tekst genoemde toponiemen. De paarse sterren geven de vondstlocaties van meilerkuilen aan.

Hamaland zal de motor geweest zijn achter de grootschalige exploitatie van het cultuurlandschap. Dit had in Eme een aantoonbare verplaatsing en fixatie van de erven tot gevolg.[471] Ook in Leesten is dit het geval geweest al is dit slechts op één erf, *Jebbekinck* (nu boerderij *De Ploeg*, Leestenseweg 22) onderzocht en kan het van nog eens drie erven worden vermoed (*Bettink*, *Weekenstro* en *Meijerink*). De buurschap Leesten is in de latere middeleeuwen echter een overwegend vrijgeërfde boerengemeenschap.[472] In tegenstelling tot Eme lijkt hier in mindere mate sprake van grootgrondbezit van de elite zoals de koning, de Hamalandse graven of kerkelijke instellingen. De Looërenk viel in de latere middeleeuwen

471 Groothedde 2001a, 89-92.
472 Groothedde 2008.

onder de marke Leesten en het landbouwcomplex werd in de 11e en 12e eeuw vrijwel zeker vanuit Leesten ontgonnen en gebruikt. Hoe verhoudt zich dan de grootschalige houtskoolproductie en ijzerproductie van de Karolingische elite tot de latere gemeenschap van Leesten? Er is historisch slechts één aanwijzing voor de aanwezigheid van een hogergeplaatst persoon in Leesten die in relatie stond met een landheer. Het betreft een heer *Wenzo van Leesten* die enige malen voorkomt als getuige in oorkonden in de eerste helft van de 12e eeuw.[473] In de context van deze grafelijke en bisschoppelijke oorkonden is het zeker dat Wenzo van Leesten een hooggeplaatst persoon was. Van Winter twijfelde of hij onder de ministeriale klasse gerekend mag worden omdat de oorkonden vervalst zijn.[474] Inmiddels is duidelijk dat de oorkonde uit 1129-33 een origineel is en dat de valse oorkonde uit 1134 (vervalsingsdatum tussen 1180 en 1212) een historische persoon opvoert als getuige, wellicht 'geleend' uit het origineel van 1129-33.[475] Dat betekent dat Wenzo van Leesten een aanzienlijke persoon, waarschijnlijk een ministeriaal, was uit de omgeving van de graven van Zutphen en/of de bisschop van Utrecht die de beide oorkondes liet uitvaardigen. In de late middeleeuwen bestaat er ook een gegoede familie 'van Leesten', die vrijwel zeker tot het nageslacht van Wenzo gerekend mag worden. Het geslacht Van Leesten was tot de verkoop in 1343[476] verbonden was aan het goed *Gybbeconck* (*'t Jebbekink*, nu *De Ploeg*) in Leesten. Het archeologisch onderzoek op dit erf heeft veel smeedslakken opgeleverd in sporen daterend vanaf het einde van de 9e eeuw tot in de 12e eeuw. Dit erf lijkt op grond van de oudste vondsten en de oudst gedateerde waterput op het erf gesticht zijn omstreeks 892 na Chr. Deze datum valt min of meer samen met de aanleg van de ringwalburg te Zutphen in de periode 886-895 en de houtskoolproductie in de omgeving.[477] Aangenomen dat het *Jebbekinck* oud familiegoed was van de familie Van Leesten, dan zou dit één van de erven geweest kunnen zijn waar omstreeks 900 ijzer werd verwerkt met houtskool van de Looërenk, gecontroleerd door een daarvoor aangestelde ministeriaal. In 1378 heeft Conrad van Leesten het goed *Meijerinck* te Leesten in leen van de hertog van Gelre. Ook van *'t Meijerink* wordt een Karolingische oorsprong vermoed en ook hier zijn ijzerslakken in de directe nabijheid gevonden (het erf zelf is niet opgegraven).[478] Van het erf *Weekenstro*, tussen *'t Meijerink* en *Jebbekinck* gelegen, is aangetoond dat op dit erf in de volle middeleeuwen, met name in de 12e eeuw, ook smeedactiviteiten hebben plaatsgevonden.[479] Alhoewel dit van het *Weekenstro* niet bekend is, is voor *'t Jebbekink* en *'t Meijerink* wel duidelijk dat het om oorspronkelijk hofhorige goederen gaat, die in de late middeleeuwen de status van leengoederen hadden. *'t Meijerink* kreeg in de loop van de tijd zelfs de status van havezate. Dit geldt ook voor de hofhorige leengoederen *'t Meijerinck* en *'t Hoveninck* in Vierakker (de latere havezate *Huize Vierakker*). Hier was in 1989 en is onlangs in 2011 ijzerverwerking op relatief grote schaal aange-

473 In 1129-1133 (origineel): Wenzo de Lestnon (OBU I, 324, Harenberg 2003), 1134 (falsum ca. 1180-90) Wenzone de Lesten (OBU I, 347, Harenberg 2003).
474 Van Winter 1962, 118 noot 30, 290.
475 Harenberg 2003.
476 Smelt 1941, reg. 110 en 111.
477 Groothedde 1999; Groothedde 2009.
478 Van Straten & Fermin 2012.
479 Van Straten & Fermin 2012.

toond.[480] In Eme (de Ooyerhoek) is ijzerverwerking in de volle middeleeuwen aangetoond op de drie opgegraven erven: *'t Bettink, 't Garwerdinck* en *'t Tankinck*. Deze drie erven behoorden tot de hofhorige tafelgoederen van de proost en het kapittel van de Sint-Walburgiskerk te Zutphen.[481] Ook het (niet opgegraven) goed *'t Oye* in Eme was een proosdijgoed. Van het goederencomplex in Eme wordt vermoed dat het om oorspronkelijk koningsgoed gaat, dat via de bisschop van Utrecht aan het Zutphense kapittel werd geschonken. Tot slot kunnen nog twee erven in Beinum (bij Doesburg) worden genoemd, waarvan de hofhorige status vast staat. Het gaat om twee opgegraven volmiddeleeuwse erven (onder andere het historisch bekende erve *Tricht*) waar ijzer verwerkt werd en waarvan kon worden aangetoond dat het om oorspronkelijk koningsgoed ging.[482] Er lijkt dus een overtuigende correlatie te bestaan tussen de ijzerverwerking in de laat Karolingische tijd en de volle middeleeuwen en de hofhorige goederen rond Zutphen. IJzerproductie is op alle (latere) hofhorige erven aangetoond. Alleen van het *Weekenstro* is niet zeker of het een hofhorig goed was. We moeten daarbij overigens wel aannemen dat de erven ook in de volle middeleeuwen al hofhorig waren. De historische gegevens erover dateren doorgaans uit de late middeleeuwen. De 12e-eeuwse Wenzo van Leesten zou een telg kunnen zijn uit een aanzienlijk, mogelijk ministeriaal geslacht dat vanaf de Karolingische tijd belast was met de exploitatie van de koninklijke goederen en de productiemiddelen in hun eigen 'werkgebied' Leesten.
Hypothetisch was het bos op de Looërenk, maar ook de bossen op de Wolfelerenk en op de enk Oysham koningsgoed, zoals feitelijk vrijwel alle natuurlijke productiemiddelen formeel eigendom waren van de kroon (de zogenaamde *regalia*). Het is echter goed mogelijk dat de graven van Hamaland het recht van gebruik hadden en de bossen lieten verkolen. Nadat het terrein uitgeput (geheel kaalgekapt) was, veranderde de interesse van de koning, in casu de exploiterende graaf namens hem, in het terrein en kwam het beschikbaar voor ontginning door de Leestense boeren.[483] De heer kon vervolgens toch profijt halen uit de agrarische opbrengst van het land.

11.2 Muntslag in prestedelijk Zutphen

Er heerst al lange tijd een discussie onder historici en numismatici over de kwestie of de graven van Zutphen het regale muntrecht hebben uitgeoefend of niet. Een afgeleide vraag is of die muntslag dan binnen de omwalling van Zutphen heeft plaatsgevonden. Het is in de context van dit onderzoek interessant de muntslag onder de loep te nemen. We hebben immers een veel scherper beeld van de nederzetting Zutphen in de volle middeleeuwen en de daaraan verbonden heren. Muntslag door de Zutphense graven in de 11e eeuw zou in het licht van de status van de burcht en het paltscomplex te Zutphen niet ondenkbaar zijn. In de literatuur wordt regelmatig met meer of minder stelligheid gewag gemaakt van muntslag door de Zutphense graven.
De kwestie spitst zich toe op de groep van de zogenaamde 'ODDO-munten',

480 Van Nie, ongepubliceerd onderzoeksverslag (1989); Van Nie 1996; Vanderhoeven & Groothedde 2012.
481 Van Nie 1996, Hermans 1996.
482 Fermin en Van Straten 2010, 87-90, 103-108.
483 Groothedde 2009b.

denarii waarop een (graaf/hertog) Oddo of Otto wordt vermeld. Ilisch heeft de munten ingedeeld in vier groepen en twee subgroepen (1a, 1b, 2a, 2b, 3 en 4).[484] De munten worden, op grond van hun voorkomen in muntschatten, grofweg gedateerd in de periode 1070-1140: type 1a: ca. 1075; 1b ca. 1090; 2a: 1100-1120; 2b: 1090-1120; 3: 1120-1140 en 4: 1120-ca.1140. De munten komen in relatief grote aantallen voor in Noord- en Oost Europa. De meeste exemplaren bevinden zich in een schatvondst uit Praag (72 x), een schatvondst bij Archangelsk en diverse schatvondsten in Zweden. Uit Nederland zijn slechts enkele munten bekend en dan uitsluitend uit het noorden en westen van ons land. De eerste twee typen vallen qua datering samen met het optreden van graaf Otto de Rijke van Zutphen en zijn zoon Hendrik (1063 - ca. 1120). De laatste typen uitdrukkelijk niet. Van Schaïk vermeldde de Zutphense muntslag als een vaststaand gegeven en verbond de muntslag aan de nederzetting/burg Zutphen zelf.[485] Hij beriep zich op publicaties van Albrecht, Hatz en Metcalf.[486] Deze auteurs volgden de toeschrijving van de ODDO-munten aan de graven van Zutphen door laat-19e-eeuwse numismaten Dannenberg en Menadier.[487]
Lang leek de toeschrijving van de ODDO-munttypen aan Zutphen een vaststaand gegeven.[488] Maar er kwam twijfel. Ilisch uitte zijn twijfel door de ODDO-munten toe te schrijven aan een muntplaats in Friesland, vermoedelijk Stavoren, op grond van het lichtere 'Friese' gewicht van de munten.[489] De Friese munten zijn beduidend lichter dan de nabij Zutphen door de bisschoppen van Utrecht geslagen Deventer *denarii*. Zouden de munten in Zutphen zijn geslagen, dan zouden ze toch de Deventer en Keulse muntvoet hebben gevolgd, zo luidt zijn belangrijkste bezwaar. Nu hebben de graven van Zutphen inderdaad enige tijd grafelijk gezag gehad in het Friese land. In 1107 ruilde graaf Hendrik, zoon van Otto, het rijksleen Alzey voor enige Friese graafschappen. Het jaar 1107 en de graaf (Hendrik) kloppen niet met de al uit de 11e eeuw daterende ODDO-munten. De munten zouden dan op vader Otto moeten slaan. Otto, die in 1107 al op leeftijd was, heeft echter vermoedelijk van 1107 tot zijn dood in 1113 de grafelijke functies met zijn zoon gedeeld. Maar dan nog is de periode te kort. Henstra bracht de kwestie ook nog eens onder de aandacht omdat de ODDO-munten een duister gat in de Friese geschiedenis, Westerlauwers Friesland wel te verstaan, zouden kunnen vullen.[490] Hij gaat daarbij uit van de Friese herkomst van de munten zoals Ilisch reeds vermoedde. Zijn conclusie is dat de Zutphense graafschappen van na 1107 niet in het huidige Friesland lagen maar in de kuststreek boven Groningen (Hunsingo, Fivelgo). Hij volgde daarmee de door Ehbrecht geuite vermoedens dat het Zutphense graafschap van 1107 op Fivelgo betrekking had.[491] Ook betoogde hij dat de ODDO-munten niet door de Zutphense graven geslagen kunnen zijn. Hij construeerde, weliswaar met moeite zoals hij zelf aangaf, een hypothese dat na de moord op Hendrik 'de Vette' van Northeim (1100-1101) zijn zoon Otto III van Northeim de grafelijkheid

484 Ilisch 2000, 249-256.
485 Van Schaïk 1989, 55.
486 Albrecht 1959; Hatz 1974; Metcalf 1979.
487 Dannenberg 1876-1905; Menadier 1891-1912.
488 Onder meer Van Gelder 1965, 20-21, 188.
489 Ilisch 2000, 250.
490 Henstra 2010, 175-189.
491 Henstra verwijst naar Ehbrecht 1974.

11.8: De 'Oddo'munten naar Ilisch 2000. Linksboven: type 1a: ca. 1075; rechts boven type 1b ca. 1090; Daaronder: type 2a: 1100-1120; daaronder type 2b: 1090-1120; daaronder type 3: 1120-1140 en onderaan type 4: 1120-ca.1140.

in Westerlauwers Friesland verkregen zou kunnen hebben. Daarna zou op zeker moment rond 1115 Otto van Rheineck, getrouwd met Gertrud van Northeim, de grafelijkheid via zijn vrouw hebben verkregen en uitgeoefend tot 1138/45. Toch is daarmee de kwestie niet opgelost. Henstra heeft nog altijd maar een beperkte periode in het voorkomen van de ODDO-munten gepoogd te dichten: van ca. 1101 tot 1138/45. Maar het eerste type dateert van vóór 1100. Wie zette dan de trend voor de ODDO-vermelding op de munten? Deze munten (type 1) voeren uitdrukkelijk de titel van een hertog: ODDO-DUX. Ilisch voerde de Beierse hertog Otto van Nordheim, vader van 'De Vette', op als mogelijkheid maar zijn optreden als hertog eindigde in 1070.[492] Toch kan hij de hertogentitel in het ver weg gelegen Friesland op de munten zijn blijven voeren. Het probleem is echter dat van zijn optreden in Friesland geen enkel bewijs of aanwijzing voorhanden is. Friesland was in 1088 aan de Utrechte Maartenskerk

492 Ilisch 2000, 250.

geschonken, na de grafelijke heerschappij van de Brunonen. De bisschoppen hebben er, net als daarvoor de Brunonen, ook munten geslagen. Pas in 1100 eindigde het effectieve gezag van Utrecht in Friesland door de aanstelling van Hendrik 'de Vette' als graaf door koning Hendrik V. Gedurende een groot deel van de 12e eeuw betwistten de Utrechtse bisschoppen de aanwezigheid van graven in Friesland. Henstra kwam tot een nuchtere constatering: twee honden (Utrecht en de graven) vochten in de 12e eeuw om het been, de derde, namelijk de vrijheidminnende Friezen, gingen er mee heen.

Terug naar de periode voor 1100. Een Friese hertog-Otto-kandidaat lijkt er niet te zijn. De door Ilisch vermelde overeenkomst van de munten uit Jever van hertog Ordulf 'Billung' zou een bron kunnen zijn van een Friese imitatie maar erg waarschijnlijk is dat niet. Otto van Zutphen blijft op de achtergrond nog spoken als de door Ilisch en andere auteurs aangehaalde hypothese waar is dat Otto van Zutphen als *advocatus ecclesiae* van de Utrechtse kerk actief was in de Friese landen. Of dat hij als 'ondergraaf' van de Northeimers in Friesland optrad, zoals hij ook als ondervoogd van de rijksabdij Corvey van de in het westen gelegen goederen was aangesteld door Otto van Northeim.[493] De –DVX-vermelding blijft dan in de weg zitten. Otto van Zutphen heeft, voor zover bekend, nooit de hertogentitel gevoerd. Wellicht moeten we de herkomst van de ODDO-munten van het eerste type 1a en 1b wel helemaal niet in Friesland zoeken. Ik neig daar zelf sterk toe. Het eerste type heeft feitelijk niets weg van de latere typen die wel een duidelijke uiterlijke evolutie dan wel verwantschap vertonen. Al met al is de traditionele toeschrijving van de ODDO-munten aan de graven van Zutphen er niet zekerder op geworden. De kans dat de vroege typen iets met Otto van Zutphen van doen hebben, is uiterst gering. Een Friese herkomst is evenmin waarschijnlijk. In dat opzicht zou de typologie van Ilisch bijgesteld moeten worden en de herkomst van de ODDO-DVX-munten elders in het rijk gezocht moeten worden. De overeenkomst van deze munten met de Duisburgse *denarii* is opvallend en doet vermoeden dat de munten ergens zijn geslagen in het invloedsgebied van de Rijnhandel in het westen of noorden van het rijk. Van de latere typen (2a, 2b, 3 en 4) ben ik van mening dat de Friese herkomst wel waarschijnlijk is en dat Henstra's reconstructie van de opeenvolgende Otto's het voordeel van de twijfel heeft bij gebrek aan beter. We kunnen gerust stellen dat deze munten niet door Zutphense graven zijn geslagen, laat staan in Zutphen. Achteraf hebben Van Beek en Fortuyn Drooglever er in hun publicatie '*Geslagen te Zutphen*' goed aan gedaan om de vroege grafelijke muntslag niet te vermelden.[494]

Zekerder zijn we over de munten die onder de Gelderse graven zijn geslagen in de tweede helft van de 12e eeuw en het begin van de 13e eeuw. Het gaat om de zilveren *deniers* die onder Hendrik van Gelre en Zutphen (1138-1181) en zijn zoon Otto (1182-1207) zijn geslagen. De muntplaats wordt op de munten niet genoemd, maar de vredesovereenkomst die de Utrechtse bisschop Diederik van Are (1198 – 1212) met graaf Otto kort na 1200 na een militair conflict sloot, spreekt duidelijke taal: Otto mocht in Zutphen geen munten meer slaan die be-

493 Henstra 2010, 180-181.
494 Van Beek & Fortuyn Drooglever 1990.

drieglijk veel op de Utrechtse en Deventer munten leken: *item comes Gelriae apud Sutfaniam cudi monetam sub forma et in pondere Daventiensis vel Traiectensis monete non faciet*.[495] Het recht van munten slaan zelf wordt hier niet betwist. Die muntslag te Zutphen zal kort daarna, vermoedelijk na de dood van Otto in 1207, zijn geëindigd en verplaatst naar Arnhem. De meeste munten vanaf Gerard IV vermelden wel uitdrukkelijk de nieuwe muntplaats Arnhem.

De eerste 'Gelderse' munten betreffen een munttype waarop het opschrift GREVE OTTO en TRAIECTVM staat. Ook Hendrik sloeg dit Utrechtse munttype met het opschrift HENR-RICVS.[496] Het zijn nabootsingen van de munten van bisschop Boudewijn II (1178-1196).[497] De graaf staat *en profile*, kijkend naar rechts, afgebeeld met het zwaard omhoog gestoken. Hieruit spreekt de symboliek van de graaf als wereldlijk verdediger van de (Utrechtse) kerk. Beide Gelderse graven Hendrik en Otto waren, net als hun voorouders uit het Zutphense gravenhuis, voogd van de Mariakerk te Utrecht. Die kerk had veel bezittingen op de Veluwe, maar ook rond Zutphen. Graaf Hendrik zag zijn Veluwse belangen versterkt toen hij kort na het midden van de 12e eeuw het grafelijk gezag op de Veluwe in leen kreeg. Dat was een direct gevolg van de bisschopsbenoeming van Herman van Hoorne (1150 – 1156) op voorspraak van graaf Hendrik. In 1170 bemiddelde hij in de geschillen tussen de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland.
De vraag is op grond waarvan de Gelderse graven het muntrecht bezaten. De voorheen voor de hand liggende gedachte dat zij dat recht via de Zutphense graven hebben verworven, moet in het licht van het hiervoor beschrevene verworpen worden. Een koninklijk privilege dat de graven het muntrecht verleende, is niet bekend. Vermoedelijk hebben de graven, zoals zoveel adellijke geslachten in de loop van de 12e en 13e eeuw, zich het muntrecht toegeëigend. Voor de Gelderse graven ligt het voor de hand dat zij als *advocatus* van de Utrechtse kerk het muntrecht hebben geclaimd door de Utrechtse munten na te bootsen. Aanvankelijk zal de Utrechtse bisschop dit hebben toegestaan, maar toen de Gelderse graaf in toenemende mate in conflict kwam met de Utrechtse bisschoppen werd de Gelderse muntslag een van de oorzaken van de Gelders-Utrechtse animositeit met het verdrag van kort na 1200 als gevolg.
De opkomst van de landsheerlijke munten was een algemeen verschijnsel in de latere 12e eeuw. Het centrale rijksgezag was eenvoudigweg niet meer in staat de toenemende autonomie van de opkomende territoriale vorsten te stuiten. Dit uitte zich in eerste instantie in een 'muntarme' periode tot in het derde kwart van de 12e eeuw.[498] Er was een andere reden voor de opkomende productie van landsheerlijke munten vanaf de latere 12e en de 13e eeuw. Door het versnipperende gezag enerzijds en de opkomst van de steden anderzijds ontstond in toenemende mate behoefte aan muntgeld dat voor de lokale en regionale handel bestemd was. Voor grofweg 1150 was het aangemunte zilvergeld in het Duitse rijk vooral 'weggevloeid' naar het noorden en noordoosten van Europa. Munten

495 Sloet 1872. OBGZ 397. Het verdrag dateert van 22 januari 1200 (i.e. 1201).
496 Jaarboek Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde 1940, 65 – 70.
497 Zie Van der Chijs. Utrecht. plaat.VI: 1 – 8. Deze munttypen worden hier dus onterecht onder Utrecht geplaatst.
498 Van Gelder 1965, 23-24.

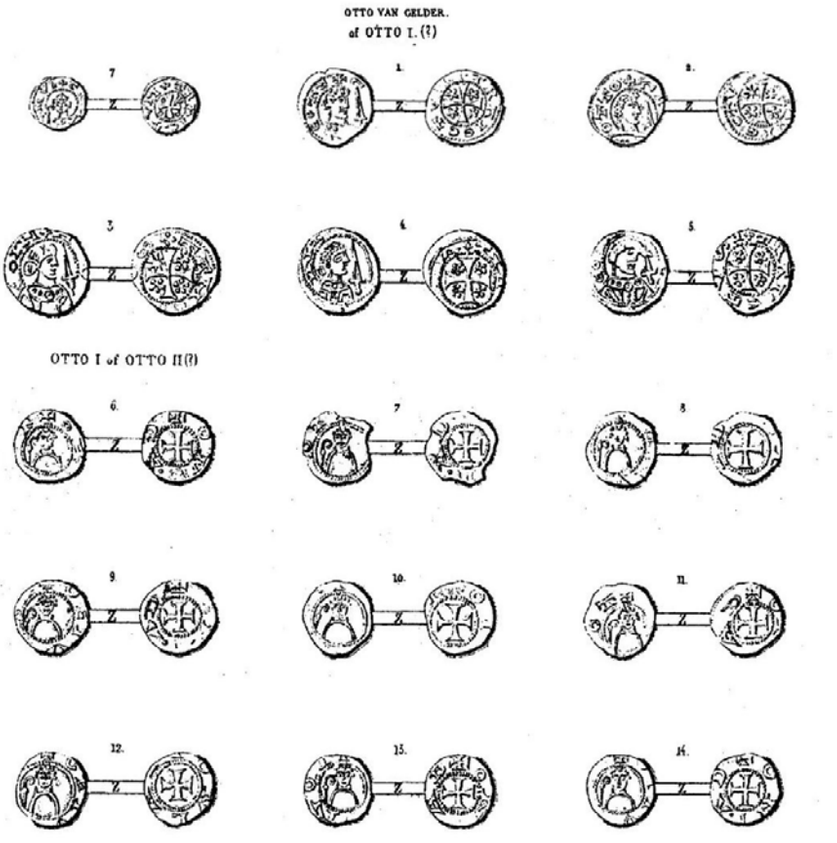

11.9: De deniers van Otto I van Gelre en Zutphen in de publicatie van Van der Chijs, plaat. VI: 1 – 8. Deze munttypen worden hier dus onterecht onder Utrecht geplaatst.

11.10: Drie deniers van graaf Otto I van Gelre en Zutphen, geslagen te Zutphen.

speelden toen nog een beperkte rol in de lokale handel en het belastingverkeer waar vooral afdrachten in natura een grote rol speelden. De omslag naar het geldverkeer vond in de late 12e eeuw plaats en adellijke vorsten speelden daar gretig op in (met overigens een snel devaluerende *denier* tot gevolg). Het is dan ook niet verwonderlijk dat de eerste muntproductie van de Gelderse graven plaatsvond in de eerste stad in hun territoriale invloedsgebied: Zutphen. Die plaats lag als opkomende handelsplaats midden in de door de Gelderse graaf verworven gebieden: de Veluwe en het Zutphense graafschap.
Keren we nog even terug naar de vredesbepaling van kort na 1200. Hierin

wordt gesproken over de bedrieglijke gelijkenis van de in Zutphen geslagen munten met die van Deventer. De tot nu toe beschreven munten zijn naar voorbeeld van de Utrechtse *deniers* geslagen en die muntslag bestond al sinds graaf Hendrik I met toestemming van de bisschop, mogen we veronderstellen. Nu is onlangs een munttype ontdekt dat een variant blijkt te zijn van de rond 1200 in Deventer geslagen munten onder bisschop Diederik van Are. Op de bekende Deventer munten staat op de voorzijde een kerkgebouw met twee torens (het westfront van de romaanse Sint-Lebuïnuskerk) en het omschrift DAVENTER. Op de keerzijde staat een kruis met twee adelaars en het omschrift TEODERICVS.[499] De op het eerste gezicht erg lijkende variant vermeldt op de voorzijde de muntplaats niet, maar hier staat TEDEORICVS.[500] Het kerkgebouw is ook primitiever uitgevoerd. Op de keerzijde staat een onzintekst die op de naam van de bisschop lijkt te zijn gebaseerd: ..TRICVS..ICVS.[501] De munt werd in 2012 gevonden op het terrein van de Hof van Waps aan de Baankstraat, even buiten Zutphen. Het is mogelijk dat dit het munttype is dat in Zutphen werd geslagen en dat daarover het conflict tussen bisschop en graaf ging.

11.11: Links de denier van bisschop Diederik van Are uit Deventer, rechts: de bij Zutphen gevonden variant met op de voorzijde TEDEORICVS en op de keerzijde ..RICVS.ICVS.

De verplaatsing van de grafelijke munt naar Arnhem zal symptomatisch zijn voor het snel afnemende belang van Zutphen als grafelijke residentie na de stadsrechtverlening. Anderzijds was Arnhem van groot economisch belang geworden doordat de aldaar gevestigde Rijntol in Gelderse handen was gekomen. Het zou tot 1499 duren voordat de Gelderse hertog in Zutphen weer munten liet slaan. Intussen had de stad zich in 1479 het muntrecht toegeëigend. Zonder dat het recht ooit formeel door een landsheer aan de stad was geschonken, heeft de stad tot 1692 met grote tussenposen munten geslagen.[502]

11.3 De relieken van de Sint-Walburgiskerk en in het bijzonder die van Sint Justus

Relieken speelden een centrale rol in de religieuze beleving van de middeleeuwse samenleving. Het waren tastbare bewijzen van de intermediaire functie die de heiligen vervulden tussen God en de mens(heid). Relieken werken statusverhogend voor de kerk en de stad waar ze bewaard en vereerd werden. Bovendien gaven ze de stichter, dan wel de eigenaar en/of beschermheer (voogd) van de kerk aanzien. Hoe belangrijker of populairder het reliek, hoe meer aanzien, inkomsten en spin-off activiteiten rond de bedevaartsplaats. Er zijn tal van

499 Van der Chijs XXVIII (supplement).
500 Collectie Sicco Siegers, Zutphen.
501 Deze determinatie wordt ondersteund door de numismaat Bouke van der Veen.
502 In 1479-1481, in 1582-1583, in 1604-1606 en van 1687 tot 1692. Daarna kochten de Staten Generaal het stedelijk muntrecht definitief af. De Gelderse muntproductie was slechts in 1499 en van 1582-1583 in Zutphen actief. Zie Van Beek & Fortuyn Droogleever 1990.

voorbeelden van steden die zonder hun relieken amper bestaansrecht zouden hebben gehad of die bij de gratie van de aanwezigheid van de resten van een belangrijke heilige hun voortbestaan te danken hebben. In de late middeleeuwen was een lokaal 'wonder' of een reliek van een zoveelste nagel of splinter van het Heilig kruis een welkome aanwinst voor een kwakkelende stadseconomie. Theuws beargumenteerde in zijn oratie dat de bewoningscontinuïteit van Maastricht in belangrijke mate, zo niet doorslaggevend, te danken was aan de verering van het graf van Sint Servatius, de feestdagen en de politieke en economische belangstelling die dat met zich mee bracht (door Theuws omschreven als *tournament of value*).[503] Utrecht en Deventer zijn als vroegmiddeleeuwse centra blijven bestaan vanwege hun kerkelijke functie en de aanwezigheid van de graven van de bisschoppen (Utrecht: de Salvatorkerk als bisschoppelijke grafkerk; Deventer: graf van Sint Lebuïnus) en de daarmee in verband staande reliekenverering. De koningen lieten zich in hun reisplannen in belangrijke mate leiden door de feestdagen en de aanwezigheid van de daarmee verbonden relieken in plaatsen als Keulen, Aken, Maastricht, Speyer en Frankfurt, waarbij de Mariaverering een vooraanstaande rol speelde.[504] Dorestad miste een dergelijke religieuze component en ging met de teloorgang van de handelsfunctie ook als *vicus famosus* van weleer ten onder. Handel alleen bleek geen garantie voor het voortbestaan van een plaats, daarvoor was de handelseconomie te zeer aan veranderingen onderhevig. Dat geldt ook voor politieke centra, waarbij slechts verwezen hoeft te worden naar de vele paltsen in het Duitse Rijk die tot *Wüstungen* werden na het in onbruik raken van het 'rondreizende koningsschap' van de Duitse vorsten vanaf de 13e eeuw.

In zekere zin zou de (ogenschijnlijke) discontinuïteit van het Romeinse *Noviomagus* naar het middeleeuwse Nijmegen ook verklaard kunnen worden uit het ontbreken van een belangwekkend religieus centrum dat bezoekers bleef trekken en een identiteit gaf aan de centrale plaats. Niet dat Nijmegen geheel ontvolkte, maar van een stedelijke continuïteit, zoals te Keulen of Maastricht was geen sprake. Slechts de Merovingische bezittingen en de 8e-eeuwse vestiging van de koningspalts vormden een dunne schakel in de stedelijke continuïteit.[505] Naast de Romeinse stad *Colonia Ulpia Traiana* ontwikkelde zich al in de vroege middeleeuwen een bedevaartplaats op een voormalig Romeins grafveld van regionale betekenis: Xanten (*ad Sanctos*). Zonder deze heiligenverering en daarmee samenhangende economische activiteiten zou Xanten geen bestaansrecht hebben gehad.

Pas vanaf de late middeleeuwen zouden de steden onder invloed van veel meer factoren dan de religieuze factor (urbanisatie, ontstaan lokale vorstendommen, stedelijke vrijheden, lokale en regionale handel, fortificaties etc.) een waarborg voor hun voortbestaan krijgen.

Wat voor een stad gold, gold ook voor een kerkstichting. Het stichten van een kerk of een belangrijke herinwijding ging doorgaans gepaard met het overbrengen (*translatio*) van zekere relieken die met de kerkpatroon samenhingen. Soms

503 Theuws 2003, 14-16.

504 C. Ehlers. Ein peripheres Zentrum? Zur Function Aachens für das Deutsche Königtum im Hochmittelalter. Lezing op het Kolloquium Königtum und Adel in Niederlothringen (10. – 12. Jh) op 23 februari 2012 in Kleef-Rindern.

505 B. Thissen. Pfalz und Fiscus Nijmegen. Lezing op het Kolloquium Königtum und Adel in Niederlothringen (10. – 12. Jh) op 23 februari 2012 in Kleef-Rindern.

ook hadden de relieken geen relatie met de kerkwijding maar vormden ze instituten van verering op zich.
Bijsterveld benadrukte het belang van reliekenverering bij de stichting van een machtcentrum, zoals dat van de heren van Rode.[506] Deze adellijke heren poogden met de verering van de relieken van de heilige Oda in hun eigenkerk binnen hun dynastenburcht te Sint-Oedenrode hun status en macht te vergroten. De *translatio* van het gebeente van de heilige Oda vond omstreeks 1100 plaats, in een tijd dat de heren van Rode zich sterk manifesteerden. Vanuit die optiek zou het voor de hand liggen dat ook het machtcentrum Zutphen op zeker moment over relieken beschikte.

Als we gaan kijken of en, zo ja, welke relieken voor de Zutphense kerk in de volle middeleeuwen van belang waren, is het in dit geval verstandig om vanuit de jongste bronnen terug te gaan in de tijd. Het lijkt voor de hand te liggen dat er relieken van Sint Walburga in Zutphen waren, maar dat blijkt niet het geval. De Walburgawijding is vermoedelijk door bisschop Burchard bevorderd bij de herinwijding van de kerk in 1105.[507] Relieken zijn klaarblijkelijk niet meegekomen, want van de aanwezigheid ervan ontbreekt ieder spoor in de bronnen. Mogelijk werd er wel de beroemde Walburga-olie vereerd (en verkocht) op de feestdagen 25 februari, 1 mei, 4 augustus en 24 september. Walburga was in Zutphen een typische kapittelheilige. Met het opheffen van het kapittel tijdens de Reformatie en het overlijden van de laatste kanunniken ging de verering van Walburga met alles wat daarbij hoorde, teloor. De heilige gaf alleen definitief haar naam aan de kerk. Volgens Frijhoff was het ontbreken van tastbare vormen van verering zoals relieken, bedevaarttradities of een mirakelboek de belangrijkste reden voor het snel verdwijnen van de Walburgaverering.[508] Dit sluit goed aan bij het hierboven geschetste beeld. Het ontbrak in Zutphen aan een *tournament of value* rond een heilige.
Welke relieken waren er wel in Zutphen en meer specifiek in de Sint-Walburgiskerk? Daarvoor beginnen we bij het uit 1625 daterende testament van Egbert Spitholt, een vanwege de Reformatie naar Antwerpen uitgeweken kanunnik van de Zutphense Sint-Walburgiskerk. Spitholt had bij zijn vertrek uit Zutphen, via Keulen, tal van relieken meegenomen zoals blijkt uit het testament: vijf schedels van de 11.000 Maagden, twee tanden van St. Apollonia, gebeente van de apostel Bartholomaeus en het hoofd van Sint Justus. Van geen van de eerstgenoemde relieken zijn sporen van bijzondere verering in de Sint-Walburgiskerk te vinden, maar het hoofd van Sint Justus was ongetwijfeld het belangrijkst. Spitholt liet het hoofd na aan de zusters Annunciaten te Antwerpen op voorwaarde dat de relieken naar Zutphen zouden terugkeren als daar het Roomse geloof in ere werd hersteld. Dat is niet gebeurd en zo verblijft het schedelfragment, gevat in een hoofd van

11.12: Het hoofd van Sint Justus in de reliekhouder in de Antwerpse Sint Carolus Borromeuskerk.

506 Peters 2010, 17-25; Bijsterveld in druk.
507 Boersma 1990, 187-192.
508 Frijhoff 1999, 195-202, specifiek 199.

was in een reliekhouder (Spitholts omschrijving: *pars capitis S. Justi, inserta capiti cereo*), nog altijd in Antwerpen. Sedert 1785 bevindt het zich in de Sint-Carolus Borromeuskerk.[509] In Antwerpen ontstond na Spitholts dood in 1627 een ware Sint-Justuscultus onder aanvoering van de bekende uitgever Moretus, in wiens opdracht Peter-Paul Rubens een speciaal Sint-Justusaltaarstuk vervaardigde.

Inderdaad zijn er overvloedige sporen van een Sint-Justusverering in het laatmiddeleeuwse Zutphen voorhanden. Maar, zoals Frijhoff benadrukte, er is sprake van grote verwarring omtrent de identiteit van de Sint-Justusrelieken in heel Europa en zelfs binnen Zutphen. Zo zijn er meerdere Sint Justussen en meerdere bewaarplaatsen van Sint-Justusrelieken, die soms aantoonbaar van identiteit lijken te zijn gewisseld.[510] Frijhoff heeft aannemelijk gemaakt dat de traditionele verering van Sint Justus op de kind-heilige Justus, een negenjarige jongen geboren te Auxerre, sloeg. Hij stierf de marteldood onder keizer Diocletianus (284-305) te Sinomovicus in het bisdom Beauvais (thans Saint-Just-en-Chaussée, Oise) in het jaar 287, waarna hij werd onthoofd. Na te zijn onthoofd droeg hij zelf zijn hoofd naar de plaats waar een kerk moest worden gebouwd. Hij behoort tot de zogenaamde cefalofore heiligen, met het losse hoofd in de handen afgebeeld, en van wie lichaam en hoofd meestal ook afzonderlijk worden vereerd. Volgens de Romeinse kalender wordt zijn feest op 18 oktober gevierd, in Zutphen werd als feestdag echter 11 oktober aangehouden. De viering betrof daar zijn lichaam, het hoofd zou in Trier zijn. Volgens de Romeinse kalender wordt op 11 oktober een andere Sint Justus van Atrecht, eveneens een onthoofde cefalofoor, vereerd. Mogelijk dat de laatstgenoemde Sint Justus in Zutphen met de bekendere cefalofoor Sint Justus van Beauvais is verward. Maar Frijhoff formuleerde eveneens een hypothese dat het mogelijk niet om de kind-heilige ging maar om het lichaam van Sint Justus van Auxerre. Daarover verderop meer. In Trier werd volgens diverse liturgische teksten (hymne, sequens, rijmofficie en antifonen) het hoofd van de 'Zutphense Justus' bewaard. Om de verwarring compleet te maken kwam Spitholt dus in Antwerpen aan met het hoofd van Sint Justus, afkomstig uit Zutphen.
Het hoofd was echter niet uit de Sint-Walburgiskerk, maar uit het franciscaner klooster Galileën afkomstig. Dit klooster ten oosten van de stad aan de Warnsveldseweg was door de Staatse troepen in 1572 geheel verwoest. Twee franciscanen konden nog net op tijd het reliek uit de vuurzee redden. Vermoedelijk is dit reliek tijdens of kort na de stichting van dit Observantenklooster in 1456 naar Zutphen gekomen, in een tijd dat de Sint-Justusverering in Zutphen zeer in de belangstelling stond. Mogelijk geloofde men dat met de komst van het hoofd (van welke Justus dan ook) het complete lichaam van Justus in de stad was.
Frijhoff wees erop dat de verering van het lichaam van Sint Justus (vermoedelijk een verzameling botten) een veel hogere ouderdom kende.[511] In de eerste plaats omdat een *translatio* van een zo belangrijk reliek geen sporen heeft nagelaten in de geschreven bronnen die vanaf de 13e eeuw toch rijkelijk voorhanden zijn. Al vóór 1384 heeft de feestdag van Sint Justus op 11 oktober de stedelijke feest-

509 In dezelfde kerk werd vlakbij het Justusaltaar in 1992 in een kist het manuscript van de Messe Solonelle van Hector Berlioz uit 1824 ontdekt, een volstrekt onbekend groots opgezet meesterlijk jeugdwerk.
510 Frijhoff 1999, 202-211.
511 Frijhoff 1999, 203, 206.

kalender bepaald. Tot slot zijn er de diverse liturgische vermeldingen, waaruit tevens blijkt dat het om een kapittelheilige gaat.
In de Sint-Justushymne van de hand van Johannes Scouto, mogelijk een kanunnik, wordt in twee passages een relatie gelegd tussen Zutphen (het lichaam) en Trier (het hoofd):

	Vertaling: (door Miriam Fermin)
Eius caput nunc habetur	*Zijn hoofd wordt nu bewaard*
Magna Treveris reverentia	*in Trier, met grote eerbied.*
Sed corpus obtinetur	*maar zijn lichaam wordt bewaard*
diligenter in Zutphania.	*zorgvuldig in Zutphen.*
Laudetur hinc Dei clementia.	*Laat op grond daarvan de genade van God geprezen worden.*
Ceca pro te sanctum caput	*Niet te zien voor jou is het heilige hoofd*
Quod nunc apud	*dat nu in*
Treverim est cognitum	*Trier bekend is*
Corpus vero cultu mero	*maar zijn lichaam is met zuivere verering*
Zutphanie est positum	*in Zutphen neergelegd*
Honesteque reconditum.	*en eerbiedig opgeborgen.*

De band tussen de relieken en steden wordt bevestigd door het feit dat ook in Trier deze hymne bekend zou zijn.[512]
De Sint-Justusrelieken behoorden dus tot de vroege 'inventaris' van de Sint-Walburgiskerk en, gezien het feit dat het om een kapittelheilige ging, bij de kapittelkerk en niet de parochiekerk. Wanneer zou de *translatio* te plaatsen zijn en van waar en wie zouden de relieken afkomstig kunnen zijn? Een voor de hand liggend moment zou de kerkinwijding van 1105 zijn. Het is niet waarschijnlijk dat de *translatio* plaats vond op het moment dat de herbouw van de kerk nog niet voltooid, of zelfs begonnen was.
Frijhoff wees op het feit dat er in de 11e eeuw veel resten van Sint Justus aanwezig waren in het klooster Corvey, weliswaar van verschillende herkomst. Zo kwam het hoofd via keizer Otto III uit Auxerre en waren er relieken van Sint Justinus van Louvres (die werden aangezien voor Sint Justus van Beauvais) reeds in het klooster aanwezig. De werkelijke herkomst of toeschrijving leek ook hier niet van doorslaggevend belang te zijn. In Corvey bestond in de 11e eeuw een levendige Sint-Justusverering. Frijhoff vermoedde een verband met de langdurige relatie van de graven van Zutphen met de abdij Corvey juist in de 11e eeuw. Zij waren ondervoogd van de in het westen gelegen goederen van deze abdij.[513] De relieken van Sint Justus' lichaam zouden dan via deze relatie naar Zutphen zijn gekomen. Behalve het voogdijschap zou ook een broer van Otto, Gumbert, er monnik geweest zijn alvorens hij abt van het klooster Abdinghof te Paderborn werd.[514] Het klooster Corvey had volgens de goederenlijst van abt Saracho (zie hoofdstuk 7.1) inkomsten uit diverse goederen te Zutphen.

512 Frijhoff 1999, 206-207.
513 Dit ambt verkreeg de Zutphense graaf van de oppervoogd graaf Otto van Nordheim.
514 De identificatie van deze Gumbert als zoon van Godschalk van Zutphen wordt niet algemeen geaccepteerd.

Als de relieken uit Corvey afkomstig waren, beschikte Zutphen niet over de relieken van Sint Justus van Auxerre of Beauvais maar over het lichaam van Sint Justinus van Louvres. Het hoofd zou, via welke relatie dan ook, in Trier terecht gekomen zijn. Maar de *translatio* zou ook nog vóór Otto's voogdijschap hebben kunnen plaatsvinden, wellicht tijdens de stichting van het kapittel rond 1020 via de bemiddeling van Hendrik II. Door zijn vaders toedoen waren de Justusrelieken ook naar Corvey gekomen.

Het blijven speculaties. De enige vermeende vroege vermelding van de Sint-Justusverering zou volgens een nootvermelding in Frijhoffs artikelen over Sint Justus uit 1101 (kopie 1103) stammen.[515] Deze bron heeft echter een geheel andere strekking. De bron wordt weliswaar in het Stadtarchiv in Trier bewaard maar het gaat om een afschrift van een koningsoorkonde in het beroemde Gouden Boek van de abdij van Prüm.[516] Het is zelfs de oudste originele bron die de

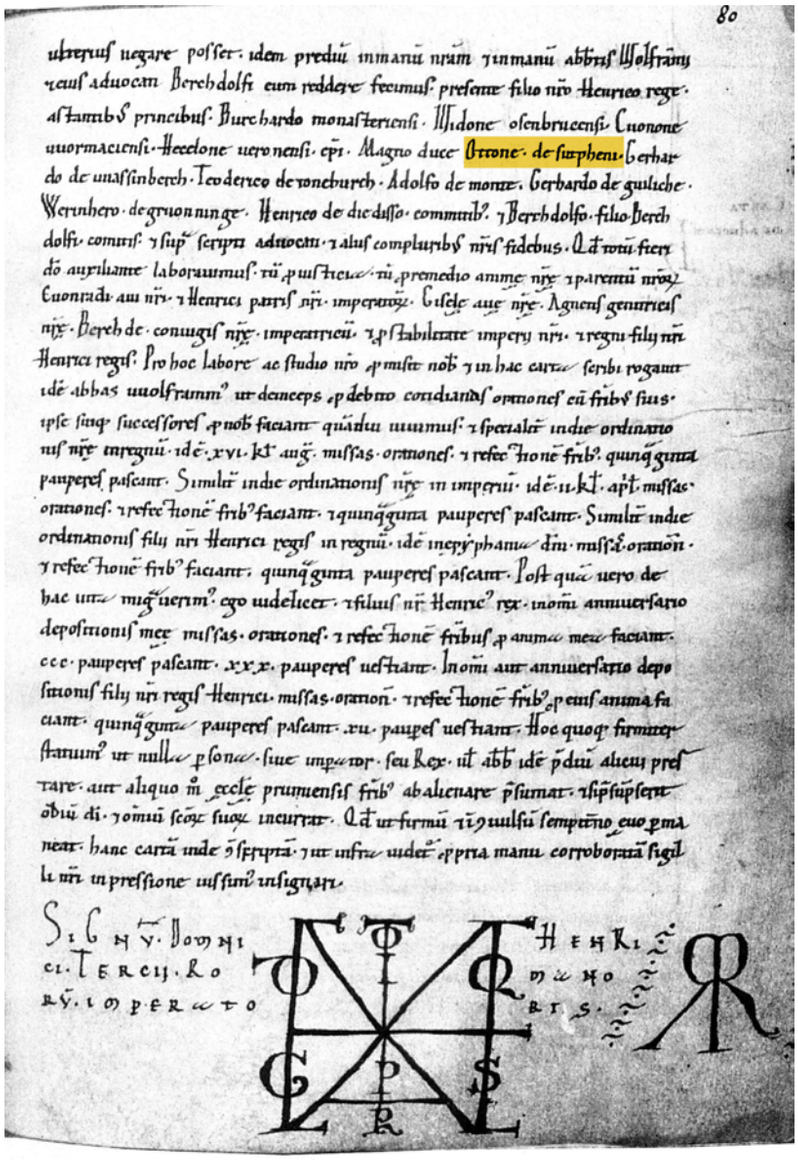
80

ulteriꝰ negare poſſet · idem prediũ inmanũ nr̃m ꝯ inmanũ abbtiſſ Wolfrãmi
ꝯ eiuſ aduocati Bereh dolfi eum reddere fecimuſ· preſente filio nr̃o Heurico rege·
aſtantib⁹ principibuſ· Burchardo monaſterienſi· Iſidone oſenbruccenſi· Cuonone
uuormacienſi· Heecelone ueronenſi· epi· Magno duce Ottone· de ſutpheni· Gerhar
do de unaſſinbereh· Teoderico de roneburch· Adolfo de monte· Gerhardo de guliche·
Werinhero· de gruonninge· Henrico de die daſſo· commilit⁹ ꝯ Bereh dolfo· filio Bereh
dolfi· comitiſ· ꝯ ſuꝑ ſcripta aduocati· ꝯ aliuſ complurib⁹ nr̃iſ fidelibus· Q̃d ꝓut fieri
d̃o auxiliante laboraumuſ· tũ ꝓ uiſ mee· tũ ꝓ remedio anime nr̃e· ꝯ ꝓ parentũ nr̃oꝝ
Cuonradi aui nr̃i· ꝯ Henrici patriſ nr̃i· imperatoꝝ· Giſele aue nr̃e· Agnetiſ genitricis
nr̃e· Bereh de· coniugiſ nr̃e· imperatricũ· ꝯ ꝓ ſtabilitate imperij nr̃i· ꝯ regni filij nr̃i
Henrici regiſ· Pro hoc labore ac ſtudio nr̃o ꝓmiſit nob⁹ ꝯ in hac carta ſcribi rogauit
idẽ abbas uuolframm⁹ ut deinceps ꝓ debito coridiandaſ ormones eũ fribꝰ ſuis·
ipſe ſing⁹ ſucceſſoreſ ꝓ nob⁹ faciant· quãdiu uiuimuſ· ꝯ ſpecialit⁹ indie ordinatio
nis ſue· ſue regnũ· idẽ· xvi· kl̃· aug̃· miſſas· ormones· ꝯ refec tionẽ fribꝰ· quinq̃gina
pauperes paſcant· Similit⁹ indie ordinationiſ nr̃e· in imperiũ· idẽ· ii· kl̃· apl̃· miſſas·
ormones· ꝯ refec tionẽ fribꝰ faciant· ꝯ quinq̃gina pauperes paſcant· Similit⁹ indie
ordinationiſ filij nr̃i Henrici regiſ· in regnũ· idẽ· in epy̓phania d̃ni· miſſas· ormon̄·
ꝯ refec tionẽ fribꝰ faciant· quinq̃gina pauperes paſcant· Poſt quã uero de
hac uita mi· uerim⁹· ego uidelicet· ꝯ filius nr̃· Henric⁹ rex· nom̄ anniuerſario
depoſitionis mee miſſas· orationes· ꝯ refec tionẽ fribus ꝓ anima mea faciant·
ccc· pauperes paſcant· xxx· pauperes ueſtiant· In nom̄ aut anniuerſario depo
ſitionis filij nr̃i regiſ Henrici· miſſas· oration· ꝯ refec tionẽ fribꝰ ꝓ eius anima fa
ciant· quinq̃gina pauperes paſcant· xu· pauperes ueſtiant· Hoc quoq; firmiter
ſtatuim⁹ ut nulla ꝑſona· ſiue imperator· ſeu Rex· ut abb· idẽ ꝑdictũ alicui pre
tare· aut aliquo m̃ eccl̃e prumienſis fribꝰ abalienare ꝑſumat· ꝯ ſi ꝑſumpſerit
obiũ di· nom̄ſcoꝝ ſuoꝝ incurrat· Q̃d ut firmũ ꝯ inuiolatũ ſempiterno euo ꝓma
neat· hanc cartã inde ꝯſcriptã· ꝯ ut infra uidet· ꝓpria manu corroboraũ ſigil
li nr̃i impreſſione uſſim⁹ inſigniari·

11.13: Folio 80 uit Das Goldene Buch van Prüm met in geel de vermelding van Ottone.de Sutpheni.

515 Hymne Trier (ca. 1103?): Stadtbibliothek & Stadtarchiv Trier, inventarisnummer 1709, fol. 80r. Gysseling 1960 dl. 2, p. 1107, s.v. Zutphen.

516 Nolden 1997. Trier Stadtbibliothek & Stadtarchiv Triert Hs 1709, DH IV 471. (fol. 79 en 80).

plaatsnaam Zutphen en een 'graaf van Zutphen' vermeldt. In deze oorkonde wordt het goed Pronsfeld nabij Prüm door keizer Hendrik IV uit handen van Hendrik van Limburg, die het onrechtmatig had toegeëigend, teruggegeven aan de rechtmatige eigenaar het klooster van Prüm. Onder de getuigen wordt graaf Otto van Zutphen genoemd. De getuigenlijst bestaat uit bisschoppen, een hertog en diverse graven. Otto lijkt hier niet in de reeks van graven opgesomd te worden, maar als hertog te worden betiteld. Er staat: (na de bisschoppen Burchard van Münster, Wido van Osnabrück, Cuno van Worms, Hecelo van Verona) *Magno duce Ottone . de sutpheni . gerhardo de wassinberch (..) comitis.* Nolden leest hier: *..des Magnus, des Herzogs Otto von Zutphen, der Grafen Gerhard von Wassenberg (..) grafen.*[517] Wie Magnus is en wat zijn vorstelijke titulatuur is, blijft in Noldens interpretatie onduidelijk. Otto van Zutphen is niet als hertog bekend. De juiste lezing zal toch die van hertog Magnus moeten zijn. De titulatuur van de bisschoppen en graven volgt na de opsomming van de namen, zo ook bij de titel van de hertog: *Magnus dux*. En er is een hertog Magnus: namelijk de hertog van Saksen, de laatste mannelijke Billunger die in 1106 stierf. Het kan haast niet anders of hij zal hier zijn bedoeld. Dit rechtgezet hebbende zijn we van het eigenlijke onderwerp afgedwaald. In de door Frijhoff aangehaalde oorkonde is geen spoor van Sint Justus in Trier.[518]

Zo kunnen we de conclusie trekken dat de hypothese van Frijhoff nog altijd de enige is, namelijk dat de relieken van Sint Justus al vroeg, mogelijk ten tijde van graaf Otto van Zutphen, in Zutphen zijn beland en dat het gebeente mogelijk uit Corvey afkomstig was. Het moment van de *translatio* van de relieken zou de kerkwijding van 1105 kunnen zijn geweest. Dat was bij uitstek het moment om de nieuwe kerk en de burcht een hoge (rijks)status te geven. De grafelijke kerkvoogd zou dan zijn machtsnetwerk hebben ingezet om de Zutphense kerk te voorzien van belangwekkende relieken. In hoeverre de relieken in de 12e eeuw grote aantrekkingskracht op de plaats hebben uitgeoefend, is niet te zeggen. Opvallend is dat in de 11e- en 12e-eeuwse bronnen de Sint-Walburgiskerk met regelmaat wordt vermeld, maar er geen enkele verwijzing is naar een cultus rondom Sint Justus. In de late middeleeuwen was de cultus van lokale betekenis. Er was vanaf de 1454 een Sint-Ewoud- en Sint-Joostgilde met een altaar in de kerk en de heilige was opgenomen in de kerkelijke liturgie en de stedelijke feestkalender. In dat opzicht was Sint Walburga van veel groter belang, ook economisch. Op haar feestdagen werden jaarmarkten en kermissen gehouden.

11.4 De 'nieuwe' hof van de graven van Gelre te Zutphen in de 13e eeuw

In hoofdstuk 7.3 is reeds uiteengezet dat de graven van Gelre en Zutphen in de 13e eeuw konden beschikken over een tweede residentie te Zutphen. De oude paltshof werd in de tweede helft van de 13e eeuw wellicht niet eens als hoofdresidentie gebruikt. Daarop wijst het ontbreken van afvallagen en afvalkuilen uit die periode in met name het westdeel van de palts/gravenhof waar in de eeuwen

517 Nolden 1997, 370.

518 E-mailcorrespondentie met Dr. Nolden van het Trierse Stadtarchiv. Hij heeft binnen de bestaande literatuur over Trierse relieken geen Sint-Justusverering in die stad aangetroffen. Opvallend is dat ook de Bollandisten de Trierse cultus niet vermelden (Frijhoff 1999 verwijzend naar: *Les Petits Bollandistes,* (ed.) P. Guérin, dl. 12 (Parijs, 1874) p. 450-451, op 18 oktober).

daarvoor wel het afval terecht kwam. Bovendien werd in het derde kwart van de 13e eeuw de zuidwest- en westzijde van het hofterrein verkaveld ten behoeve van woningen, zoals bij opgravingen is aangetoond op de percelen Waterstraat 1-3 (vier percelen met drie houten huizen)[519] en Kuiperstraat 7 t/m 15. In de Kuiperstraat werd de hofgracht in de tweede helft van de 13e eeuw definitief gedempt en overbouwd. Onder meer de heren van Bronckhorst bouwden hier omstreeks 1250 hun winterhuis. De reden van de ontmanteling van een groot deel van het terrein van de gravenhof lijkt te zijn gelegen in het feit dat op een andere plaats in de stad een nieuwe residentie was gebouwd. Nabij de grafelijke watermolens en de 12e-eeuwse noordelijke stadspoort is omstreeks het midden van de 13e eeuw een bakstenen zaal gebouwd. Dit gebouw vormt nog altijd de kern van het dormitorium van het Broederenklooster. Recente bouwhistorische verkenningen hebben aangetoond dat daarvan meer over is dan alleen de noordgevel.[520] In die gevel zijn al in 1949 sporen aangetroffen van laatromaanse vensters boven een tufstenen waterlijst.[521] Bij verbouwingen aan de lange westgevel blijken in 1985/1986 ook resten van romaanse vensters te zijn aangetroffen.[522] Als we het metselverband en de baksteenformaten in de noordelijke kopgevel vergelijken met die van de lange oostgevel dan blijken die identiek te zijn: 28-30 x 13,5-14 x 8-8,5 cm met een tienlagenmaat van 92 cm. Kortom, de grafelijke zaal met een buitenmaat van 25,5 x 8.7 meter staat er nog substantieel en blijkt bij de bouw van het klooster geheel opgenomen te zijn in het complex. Het was een zaalhuis met een hoge begane grond en een forse kap.[523] Qua datering en grondplan doet dit gebouw sterk denken aan de oudste fase van de residentie van de Hollandse graven in Den Haag: de zogenaamde *Rolzaal*.[524] De maten zijn vrijwel identiek. De Haagse zaal meet 24,5 x 9 meter. Met de Zutphense zaal beschikte de graaf over een onomstreden eigen onderkomen naar de modernste snit, nabij de belangrijke nieuwe grafelijke ondernemingen te Zutphen: de watermolens en de stichting van de Nieuwstad en de aldaar gelegen eigenkerk. De zaal lijkt nog vóór de bouw van de Broederenkerk te zijn uitgebreid tot een lengte van 32 meter. In de zuidelijke kopgevel zijn ook twee (laatromaanse?) rondboogvensters aanwezig die nu uitkijken in het koor van de kerk.

De oorsprong van de Gelderse hof ligt waarschijnlijk in het laatste kwart van de 12e eeuw. Bij opgravingen door Halbertsma in 1977 op het voormalige pandhof zijn sporen gevonden van bewoning uit de late 12e en 13e eeuw.[525] Intrigerend is een uitbraakspoor van een tufstenen muur parallel aan de Rozengracht. Mogelijk stond er dus in eerste instantie een tufstenen gebouw dat later werd vervangen door de bakstenen zaal. De stichting van de hof zal samenhangen met de ontwikkeling van het handelskwartier ten noorden van de oude ringwalburg, tussen Berkel- en IJsseloever: het Grote Wandkwartier en Barlhezekwartier. De ligging van de hof op de hoofdroute naar het noorden, nabij de tufstenen noor-

519 Groothedde 1999b.
520 Frank & Haans 2011, 14-15.
521 Ter Kuile 1958, 245-246. De vensters zijn als nissen te zien in de tongewelfde refterzaal.
522 Documentatie G. Berends, RDMZ.
523 Op een foto van voor de ophoging van het pand in 1895 (Ter Kuile 1958, afb. 607) is te zien dat het dak een knik vertoont. Dat wijst op het ophogen van de borstwering om er een extra verdieping, de huidige eerste verdieping, in aan te brengen.
524 Bastemeijer en Groothedde 1999, 56-58.
525 Groothedde 2001b.

11.14: De laatromaanse vensters in de noordgevel van de grafelijke zaal fungeren nu als nisvitrines in het Stedelijk Museum.

11.15: De vensters in de zuidgevel van de uitbreiding van de grafelijke zaal/dormitorium, gezien vanuit het koor van de kerk.

11.16: Bakstenen bundelpijler tegen de westgevel van de kerk (fase 1). Vanaf het kapiteel verandert de architectuur (fase 2).

delijke stadspoort en de Apesterttoren (zie 8.8) is niet toevallig. Hier konden tolinkomsten worden vergaard en de hof zal dienst hebben gedaan als juridisch en economisch centrum van de nieuwe bewoningskern. De 'Hofstraat' (de Lange '*Groote*' Hofstraat en Korte '*Cleyne*' Hofstraat) liep van de oude gravenhof naar de nieuwe gravenhof. Na de aanleg van de Molenbeek en de bouw van de watermolens verviel de doorgaande route en werd deze omgeleid via de Turfstraat en Engepoort even ten oosten van het terrein (zie 7.3). De bakstenen zaal is na de aanleg van de molens gebouwd en lag aan het einde van de nu doodlopende Hofstraatroute.

Het einde van deze grafelijke residentie kwam in 1293 toen Margaretha van Dampierre, de vrouw van Reinald I van Gelre en Zutphen, het terrein en het gebouw wegschonk aan de dominicaner broeders.[526] De schenking vond plaats

526 Kroniek *De Principatu Gelrie* van Willem van Berchem, 15e eeuw. Bastemeijer (1999) opteert voor een datering in 1296 (er zou dan sprake zijn van een overschrijffout door Van Berchem van XIV naar XIII), omdat Reinald bij de schenking was betrokken, maar men zou in het jaar van Reinalds terugkeer niet verwachten dat hij bezittingen zomaar weggaf. Temeer omdat hij er alle belang bij had om zijn bezittingen te gelde te maken. Zijn conflict met het Zutphense kapittel om de Lochemse tienden past goed in het beeld van de berooide graaf die juist alles op alles zet om zijn financiën weer op orde te krijgen. Er is m.i. geen reden om aan het jaar 1293 te twijfelen. Juist het feit dat het initiatief van de schenking van Reinalds vrouw Margaretha van Vlaanderen uitging, lijkt te wijzen op een Vlaamse inbreng in de schenking. Voor de Vlamingen was het stilliggende bouwproject niets anders dan een waardeloze berg kloostermoppen.

tijdens het 'Vlaamse pandschap' na de door Reinald I van Gelre verloren Slag bij Woeringen (1288). In ruil voor het benodigde losgeld om Reinald vrij te krijgen, kreeg zijn schoonvader Gwijde van Dampierre, graaf van Vlaanderen, de graafschappen Gelre en Zutphen in pand. De verpanding zou tot 1296 duren.
De dormitoriumvleugel met zijn laatromaanse oorsprong maakte stellig deel van uit van de schenking aan de dominicanen. Die begonnen vervolgens aan de bouw van de grote driebeukige kloosterkerk, aldus de traditionele opvattingen. Deze kerk werd voltooid als basiliek en laat zich goed vergelijken met de 13e-eeuwse driebeukige kloosterbasilieken te Maastricht, Tienen en Leuven. Toch geldt de Zutphense kerk als een erg noordelijk voorbeeld van een kloosterbasiliek van de dominicanen. Dominicaner hallenkerken waren in Noord-Europa gebruikelijk. De invloed van de Vlamingen tijdens het Vlaamse pandschap (1288-1296) zou de 'zuidelijke traditie' in Zutphen gebracht kunnen hebben.
Volgens de gangbare literatuur is de kerk *aus einem Guss* gebouwd, dat wil zeggen, de kerk is de vrucht van één bouwcampagne, zonder bouwfaseringen en/of uitbreidingen in de middeleeuwen.[527] De kerk is tot 2011 echter nooit aan een bouwhistorisch onderzoek onderworpen geweest. Bij een uitgebreide bouwhistorische verkenning door het MAB[528] in 2011 werd vastgesteld dat er wel degelijk sprake is van een bouwfasering.[529] De oudste fase, bestaande uit de buitenmuren van de basiliek, exclusief het koor, zijn uitgevoerd in onregelmatig Vlaams verband met opvallend grote baksteenformaten en tienlagenmaten. Voor de noord-, zuid- en oostmuur zijn dit formaten van 27-29 x 12,5-13 x 7-8 cm met tienlagenmaten van 91 tot 94 cm. Onderin zitten bakstenen van 30-31 cm. De onderbouw van de monumentale westgevel bevat bakstenen met diktes tot 8,5 cm en tienlagenmaten van 96 tot 99 cm.[530] In combinatie met het Vlaams verband wijst dit onherroepelijk op een 13e-eeuwse ouderdom. In schril contrast hiermee staan de baksteenformaten van de muren van het koor: 27-28 x 13-14 x 6-7 cm met tienlagenmaten van 84 tot 87 cm.[531]
De bouwhistorici constateerden ook een verschil in bouwwijze in het middenschip (het schijntriforium) ten opzichte van de buitenmuren. Maar het meest in het oog springen de architectuurverschillen in het interieur. Tegen de buitenwanden zijn rijk geprofileerde bundelpijlers in baksteen en tufsteen aanwezig, terwijl het middenschip wordt gedragen door trachieten zuilen.
De oudste bouwfase van de kerk is dus uitsluitend in baksteen opgetrokken en betreft de buitenmuren van het rechthoekige gebouw zonder koor. De in de korte muurzijden opgenomen bakstenen bundelpijlers bewijzen dat de opzet van meet af aan driebeukig moet zijn geweest. Met de Gelderse bakstenen 'Rolzaal' in het achterhoofd doet de oudste fase van de kerk qua grondplan sterk denken aan de Ridderzaal te Den Haag. De afmetingen van de kerk van 35 x 18,5 zijn weliswaar iets kleiner dan de Ridderzaal (44 x 20 meter), maar dat betreft vooral de lengte van het gebouw. Het is een aantrekkelijke gedachte om in de oudste fase van de kerk een onvoltooid gebleven 'Gelderse' Ridderzaal te zien, maar een groot verschil met de Haagse Ridderzaal is de driebeukige opzet

527 O.a. Ter Kuile 1958, 240-247.
528 Monumenten Advies Bureau te Nijmegen.
529 Frank & Haans 2011.
530 Frank & Haans 2011, 16.
531 De door Frank & Haans op pagina 16 vermelde maat van 24 cm is erg klein voor Zutphen in de middeleeuwen maar komt soms voor bij gesinterde (en gekrompen) stenen.

van de Zutphense ruimte tegenover de eenbeukige Haagse zaal. Dat pleit ervoor dat het Zutphense gebouw een kerk moest worden. In elk geval heeft de bouw een poos stilgelegen en veranderde op zeker moment het bouwplan en de architectuur ingrijpend. De tweede bouwfase is goed in de tijd te plaatsen. Rond 1306/07 zijn de predikheren (dominicanen) druk doende een kerk te bouwen, aldus de tollijst van Lobith waar in twee seizoenen scheepsvrachten natuursteen tolvrij passeerden *fratres de Sutphania de lapidibus ad constructam ecclesiam*.[532] De natuursteen kan slechts betrekking hebben op de pijlers en gewelfribben van de kerk die als enige onderdelen van de kerk in trachiet en tufsteen zijn uitgevoerd. Die elementen behoren tot de driebeukige basilicale opzet en dus tot de tweede bouwfase. Rond 1310 zal de kerk zijn voltooid. Of het koor toen ook gebouwd is, is twijfelachtig. Het gaat zeer waarschijnlijk om een derde bouwfase, aangezien een kleine proefopgraving in juni 2012 achter (en tegen) het koor van de kerk een vondstlaag uit de tweede helft van de 14e eeuw opleverde die ofwel ouder is, ofwel tot de insteek behoort van het koor.[533] Een datering van het koor rond 1400 is dan waarschijnlijk.

Als de tweede bouwfase dateert van na 1293 en het gevolg is van een bouwstop en veranderde inzichten / invloeden, dan moet de bouw van de eerste bouwfase dateren van vóór 1288. De tussenliggende periode was een bouwstop die werd veroorzaakt door de politieke en economische uitschakeling van Reinald I. De start van de bouw kan mogelijk worden geplaatst in of kort na 1284. In dat jaar vond op 13 mei een desastreuze stadsbrand plaats die met zekerheid ook dit stadsdeel in de as gelegd heeft. De bouwgrond voor een groot gebouw kwam mogelijk daardoor beschikbaar. Het is niet waarschijnlijk dat de bouw eerder is begonnen gezien het beperkte stadium waarin de oudste bouwfase was gevorderd bij de bouwstop in 1288. De meest waarschijnlijke datering van de oudste bouwfase (1284-1288) valt overigens precies samen met de bouw van de Haagse Ridderzaal.

Over het Binnenhof te Den Haag is al veel geschreven. De Rolzaal is in opdracht van Rooms-koning Willem II gebouwd als vorstelijke residentie. De Ridderzaal werd daar door zijn zoon graaf Floris V aan toegevoegd ter vervanging van een vermoedelijk onvoltooid gebleven kleinere zaal. De architectuur zou zijn geïnspireerd door de Westminster Hall te Londen, waarmee Floris wilde benadrukken dat hij een machtig vorst was die zich kon meten met de koningen van zijn tijd. Dergelijke vorstelijke aspiraties koesterde Reinald I van Gelre zeker ook. Tot de Slag bij Woeringen in 1288 was Reinald I een invloedrijk vorst die de strijd om de macht aanbond met de hertogen van Brabant en de graven van Holland. De beroemde veldslag in de Limburgse successieoorlog boorde Reinalds ambities uiteindelijk voor langere tijd de grond in. Hij bleef bankroet achter en moest toestaan hoe zijn schoonvader graaf Gwijde van Vlaanderen voor hem borg stond, met het Vlaamse pandschap tot gevolg.

532 Jappe Alberts 1986, 64 en 66.

533 Het betreft opgraving BR2 werkput 4, vondstnummer 10 op 70-120 cm diepte. De erboven liggende lagen dateren uit de tweede helft van de 17e eeuw en wijzen waarschijnlijk op het ruimen van het kerkhof dat hier lag. Al op 15 cm diepte begint het vuile metselwerk van de fundering. Fermin & Kastelein 2012, 23-24.

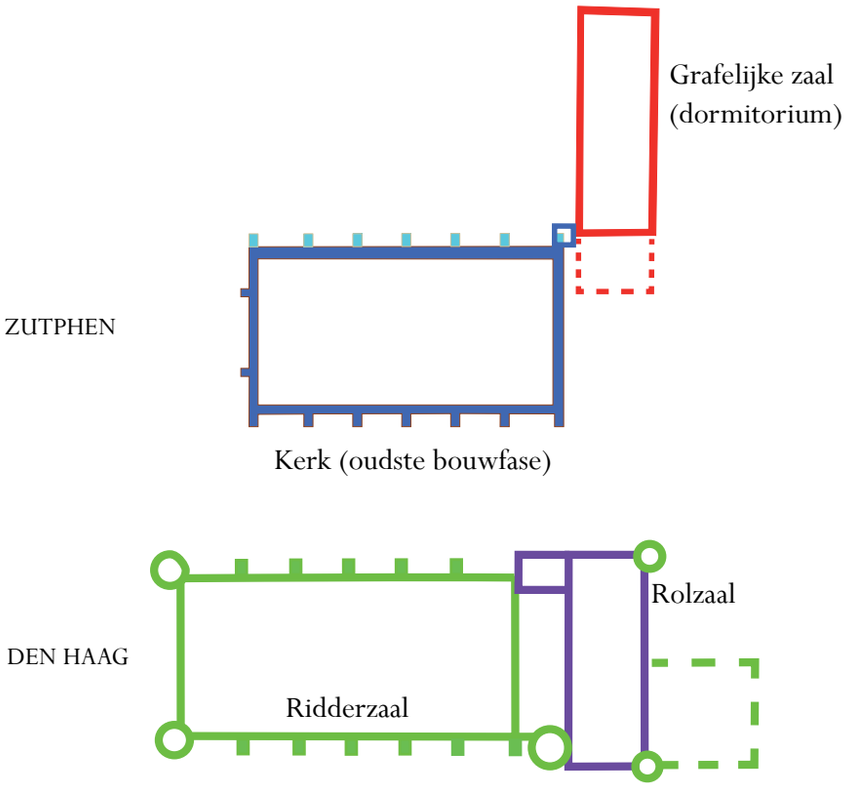

11.17: Vergelijking van de Zutphense grafelijke zaal en de oudste bouwfase van de kerk met de Haagse grafelijke Rolzaal en de Ridderzaal, situatie omstreeks 1290.

Zetten we de overeenkomsten eens op een rij:

Den Haag

Rolzaal: tweelaags bakstenen zaal met laatromaanse vensters, bouw ca. 1250, buitenmaats 24,5 x 9 meter.

Ridderzaal: vroeggotische eenbeukige bakstenen zaal met 18 meter overspanning, bouw ca. 1285-1295, buitenmaats 44 x 20 meter

Zutphen

Dormitorium: tweelaags bakstenen zaal met laatromaanse vensters, bouw ca. 1250, buitenmaats 25,5 x 8,7 meter. De zaal werd kort daarop verlengd tot 31,5 meter.

Broederenkerk: vroeggotische driebeukige bakstenen zaal met 16,5 meter overspanning, start bouw na 1284, onvoltooid 1288, buitenmaats 35 x 18,5 meter.

Was Reinald I tot 1288 bezig in Zutphen een nieuwe residentie te bouwen die zich moest meten met de bouwplannen van Floris V? De Haagse Ridderzaal is, net als het Engelse voorbeeld, eenschepig met een imposante kap, gedragen door de lange muren van de zaal. De Gelderse zaal moet van meet af aan als drieschepige ruimte bedacht zijn en dat pleit vóór de opzet van een (kloos-ter)kerk. Maar dat zou betekenen dat al voor het Vlaamse pandschap plannen bestonden om een kerk te bouwen en dat er daadwerkelijk al aan begonnen was. Moest het een grafelijke eigenkerk worden, bedoeld als hofkapel en parochiekerk voor het nog jonge stadsdeel? Of was er sprake van een vroege start van een dominicaner hallenkerk? En had de schenking van 1293 betrekking op

het belendende grafelijke perceel met de bakstenen zaal? Betrof die schenking de 'doorstart' van een vóór 1288 begonnen vestiging van de dominicanen in Zutphen? In 1288 kochten de dominicanen een huis aan de Oude Wand (tegenwoordig Oude Wand 39) om er te verblijven. Mogelijk werd deze aankoop noodzakelijk omdat in dat jaar de bouw van hun klooster stil was komen te liggen door het bankroet van hun grafelijke begunstiger.
De ontdekking van de oudste bouwfase van de Broederenkerk te Zutphen heeft veel vragen opgeroepen. Het is ondoenlijk om de vragen in dit stadium te beantwoorden. In de komende jaren wordt waarschijnlijk nader bouwhistorisch onderzoek gedaan als het Broederenkloostercomplex ingrijpend zal worden verbouwd. De vragen kunnen dan als uitgangspunt dienen bij aanvullend bouwhistorisch onderzoek. Ook de dormitoriumvleugel zal dan nader worden onderzocht. De vergelijking van de Haagse Rolzaal met de Zutphense zaal in de dormitoriumvleugel lijkt evident, maar aan de Haagse zaal zaten nevenvertrekken en een torenachtige uitbouw. Of dit in Zutphen ook zo was, is nog niet bekend. De datering van de beide zalen is ook nog niet zeker. De Rolzaal zou door zowel graaf Floris IV omstreeks 1230 (na het afstoten van de Hof te Loosduinen en de aankoop van het Haagse goed in 1229), als door graaf Willem II omstreeks 1250 gebouwd kunnen zijn.[534] Willem II zou als Rooms-koning de zaal wellicht gebouwd hebben als vorstelijk paleis, een palts in 'zijn' thuisland. Hij was een van de laatste vorsten die op traditionele wijze van palts naar palts rondtrok in het rijk.
Over de datering van de Zutphense zaal is evenmin iets met zekerheid te zeggen. Kort na de verbouw van de oude tufstenen aula rond 1200 zal dat niet zijn geweest. We kunnen 1288 beschouwen als datering *ante quem*. De bouw in baksteen met tufsteen als sierelement (waterlijst) en de laatromaanse vensters wijzen eerder in de richting van het midden van de 13e eeuw.
Tot slot zal het pandhof, als de huidige plannen doorgaan, voor het grootste deel opgegraven gaan worden. Dan wordt hopelijk meer duidelijk over de oorsprong van dit terrein en de bebouwing die er in de 12e en 13e eeuw op gestaan heeft.

In 7.3 is reeds aangehaald dat de Gelderse graaf tot 1339 een *pied à terre* had in het huis *Morrensterre* (later *Huis Gelre* geheten), tegenwoordig Houtmarkt 42-44. In de kern van dit huis, dat een dendrochronologische datering heeft van omstreeks 1340, is 13e-eeuws metselwerk aanwezig van de 'grafelijke' voorganger. Toekomstig bouwhistorisch onderzoek zal moeten uitwijzen hoe dit gebouw er voor 1340 heeft uitgezien. Na de verkoop van dit huis aan de stad in 1339 restte de oude tufstenen aula als grafelijk onderkomen. Zutphen is dan feitelijk geen residentie van enige betekenis meer voor de graaf/hertog. Slechts de renovatie van de aula door hertog Adolf rond 1470 kan worden gezien als een korte opleving van de residentiële functie van de stad. Tekenend voor het ontbreken van een representatieve hertogelijke residentie in de periode daarna (de Gravenhof was na 1500 al weer ernstig in verval) is het feit dat hertog Karel van Egmond en zijn kersverse bruid Elisabeth van Brunswijk in 1519 hun huwelijksfeest vierden in een groot patriciërshuis aan de Oude Wand (nr. 25-27) dat eigendom was van het Agnietenconvent.

534 Stenvert e.a. 2004.

12 De Zutphense aula: reconstructie en vergelijking

12.1 Reconstructiepogingen door de tijd heen

Het is lastig vanuit de bodemsporen een betrouwbare reconstructie te maken van de architectuur van de Zutphense (palts?)aula. Als uitgangspunt is er de plattegrond van het gebouw. Dit onderzoek heeft in elk geval meer betrouwbare gegevens opgeleverd over de maatvoering en fasering van het gebouw. Er zijn sporen gedocumenteerd en vondsten gedaan die aanwijzingen geven omtrent het gebruik van de ruimtes in het pand. Bovendien vertellen de schaarse bouw- en architectuurfragmenten iets over het uiterlijk van het gebouw. Tot slot zijn er de voorbeelden van (deels) bewaard gebleven paltscomplexen, vooral in Duitsland. Daarbij is overigens voorzichtigheid geboden. In de eerste plaats moet voldoende aannemelijk zijn dat het om een dergelijk vorstelijk verblijf handelt (zie hoofdstuk 13). Bovendien zijn veel restauraties van bestaande gebouwen in Duitsland gebaseerd op reconstructies in het verleden waarbij nu kanttekeningen worden geplaatst. Vooral de 19e-eeuwse restauraties, zoals die van de koningspalts van Goslar, zijn berucht om hun fantasierijke reconstructies.

De eersten, die zich in 1948 aan een reconstructie waagden, waren J.G.N. Renaud en J. Ypey. Zij lieten zich inspireren door de paltsen van Wimpfen, Wartburg, Dankwarderode en vooral Goslar. Daarbij was de nog altijd 'actuele' reconstructie van Hölscher (1927) van de Salische palts van Goslar van rond 1050 leidend (zie afb. 12.63).[535] Ypey leefde zich helemaal uit in dwars- en lengtedoorsneden en aanzichten van de palts wat leidde tot de veel overgenomen '*reconstructie van de stenen palts*' (Renaud 1950, afbeelding 4). Kenmerkend is de middenrisaliet in zijn reconstructie. De afbeelding kwam ook in het Archeologisch Reisboek voor Nederland van R.H.J. Klok terecht.[536] In 1961 werd door Jan Harenberg een maquette gebouwd van Ypey's paltsreconstructie, die tot 1995 in het Stedelijk Museum van Zutphen te bezichtigen was.

De reconstructie van Ypey leefde overigens nog lang voort in de '*Paltsprijs*', een rond schildje dat eens in de twee jaar wordt uitgereikt aan de beste restauratie van een particulier pand of object in de stad. De Paltsprijs bestaat sinds 1997 en inmiddels hangen er vijf schildjes in de stad waarop de noordelijke uitbouw in de reconstructie van Ypey als uitgangspunt is genomen. Twee edities geleden is het schildje geactualiseerd met de reconstructie van 1999 als uitgangspunt (zie verder).

De eerstvolgende reconstructie was die van C.J. Willems en de auteur uit 1996. De aula verscheen toen op de maquette van Zutphen omstreeks 1180. Nieuw was de in 1995 gevonden westbouw en die werd min of meer aan de uitgangspunten van de reconstructie van Ypey toegevoegd. Alleen werd de oostelijke uitbouw nu een bordes/balkon in plaats van een dwarsvleugel met zadeldak. De bordesgedachte was geïnspireerd door Hölschers reconstructie van de Salische palts van Goslar.

In 1999 werd een nieuwe reconstructie van de aula ondernomen door A.F.W.E. Bastemeijer.[537] Zijn reconstructie was gebaseerd op de in 1995 gevonden west-

535 Hölscher 1927, abb. 28, abb. 43 geeft de Staufische toestand weer uit de tweede helft van de 12e eeuw.
536 Klok 1977, 152.
537 Bastemeijer & Groothedde 1999, 33 (afb. 33).

12.1: Opname uit 1950 van het plein met de in de bestrating gemarkeerde plattegrond van de paltsaula 'versie 1946' vanaf de toren van de Sint-Walburgiskerk.

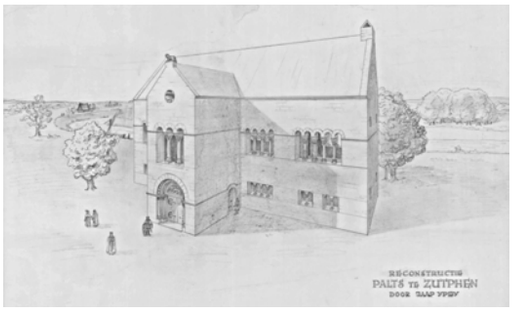

12.2: Impressie van de paltsaula door Ypey, gepubliceerd van Renaud 1950, gebruikt tot in de jaren negentig van de 20ste eeuw.

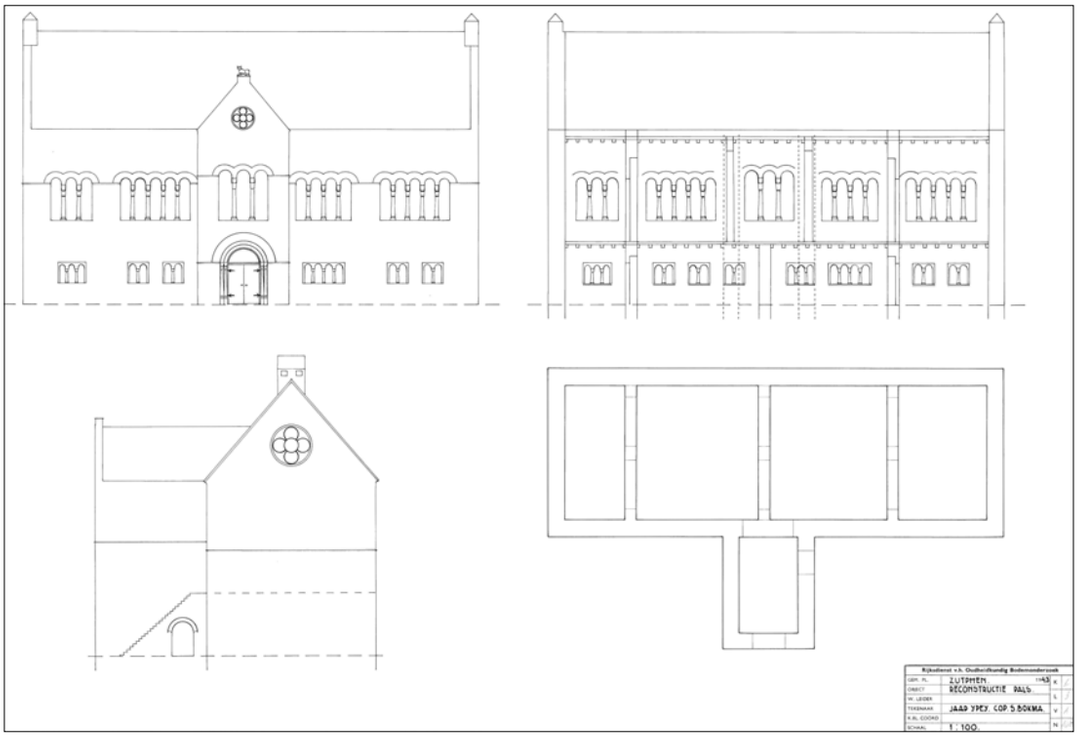

12.3: Bouwkundige reconstructietekening (plattegrond lengte- en dwarsdoorsnede) van de palts door Jaap Ypey in 1948.

bouw van de aula. De oostmuur was toen nog niet aangetroffen. Bastemeijer ging uit van een symmetrische opzet van de aula met de twee noordelijke uitbouwen met balkons, zonder risaliet. Deze symmetrie is ingegeven door de vondst van de tweede uitbouw in 1995 en de analogie van de aula van Paderborn die ook twee uitbouwen kende en min of meer symmetrisch was.[538] Dat wil zeggen dat het gebouw naar het westen toe nog langer geweest moest zijn naar zijn mening. Aanwijzingen voor (uitgebroken) muurwerk, westelijker dan de aangetroffen westelijke uitbouw, zijn in 1995 niet gevonden. Die sporen zouden in het eerste vlak van werkput 3 te zien geweest moeten zijn. Bastemeijer beschrijft bovendien het concept van de Ottoonse palts van Maagdenburg als mogelijk uitgangspunt voor de reconstructie van de Zutphense aula. De Maagdenburger palts bestaat echter niet meer, althans niet op die locatie. Recent

538 Ibidem, 32-38. De beide auteurs verschilden op dit punt van mening over de reconstructie van de paltsaula.

12.4: De versie van de 'symmetrische' aula met twee portaaluitbouwen door Aad Bastemeijer (1999).

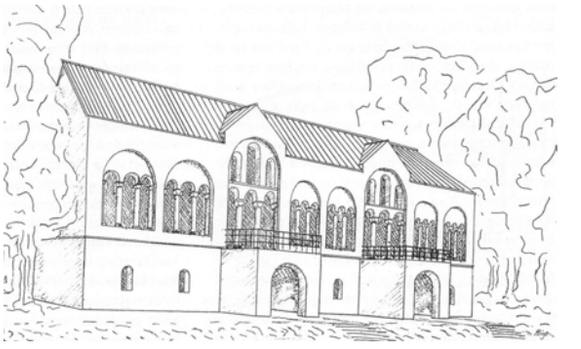

onderzoek heeft aan het licht gebracht dat de veronderstelde palts in werkelijkheid het westwerk vormt van een 10e-eeuwse kerk, die nu wordt aangeduid als 'de noordelijke kerk' (de Maagdenburger Dom, eveneens 10e-eeuws, ligt er direct ten zuiden van).[539] De noordelijke kerk was vermoedelijk de voorganger van de Dom en is door keizer Otto de Grote gesticht en mogelijk kort daarna omgevormd tot het Mauritiusklooster, dat tot dan toe ook nog zoek was (maar dit laatste is een hypothese). De archeologen zoeken de Maagdenburger palts nu wat meer bij de rivier de Elbe, wat lager op het rivierterras.

Bastemeijers reconstructie heeft een erg korte houdbaarheid gekend. Het boek over de Sint-Walburgiskerk verscheen vlak voor de zomer van 1999. In augustus 1999 werd de oostmuur van de aula ontdekt. Het gebouw was dus niet aan de westzijde, maar aan de oostzijde een stuk langer dan gedacht, en absoluut niet symmetrisch van opzet. Ook dit leverde een nieuwe reconstructie op, ditmaal van de auteur (gedateerd 16 november 1999). Deze reconstructie werd voor het eerst gebruikt op een lezing van de auteur op een congres in Utrecht over *Burgen und Schlösser in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland*, georganiseerd door de Wartburg-Gesellschaft in 2000.[540] De reconstructie is zeker geïnspireerd op Goslar, maar heeft achteraf beschouwd meer van de Staufische fase weg dan de Salische fase. De portaalfunctie met bordes/balkon erboven voor de oostelijke uitbouw bleef gehandhaafd, maar de middenrisaliet keerde terug. De westelijke uitbouw kwam ook onder een zadeldak. Hier werden toch meer alledaagse functies gedacht vanwege de vondst van haardplaatsen op de vloer in de fase na de eerste verbouwing. Ook de afvalkuilen in en rond het gebouw wezen hierop. Bastemeijer wees op de mogelijkheid dat hier ook de functie van een paltskapel gezocht kan worden.[541] Op de fasering in de plattegrond (mede afgebeeld bij de reconstructie, zie afb. 12.5) kan het een en ander worden afgedongen. Het is immers de vraag of de tussenmuren in het souterrain wel tot een 12e-eeuwse verbouwingsfase behoren. Dit is niet waarschijnlijk (zie 12.2).

De reconstructie van de auteur is van 2004 tot 2009 in diverse artikelen en overzichtswerken afgebeeld. Al in 2000 werd de aula op de maquette van Willems uit 1996 vervangen door een nieuwe versie naar de jongste reconstructie. In 2001 verscheen op het plein 's-Gravenhof een ANWB-informatiebord over de vroegmiddeleeuwse burg Zutphen en het paltscomplex met de op dat moment actuele reconstructie van de aula.

539 Kuhn, 2010. Sakrale Architektur im ottonischen Magdeburg und ihre überregionalen Bezüge. Lezing op het congres Von Jägern, Händlern und Hüttenleuten - Archäologie im Ruhrgebiet 24 september 2010. Artikel verschijnt in 2012/13.
540 Gepubliceerd in Groothedde 2004c.
541 Bastemeijer, mondelinge mededeling 2004.

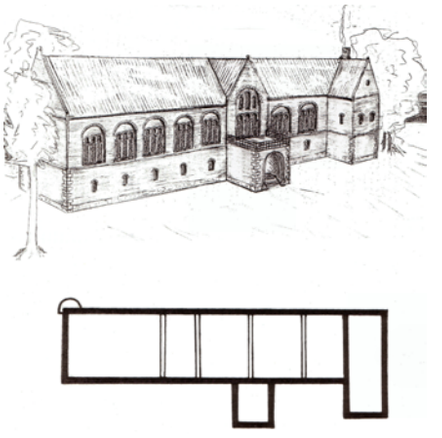

12.5: De versie van de aula na de opgravingen van 1999 door de auteur. De tekening geeft de laat-12e-eeuwse situatie weer.

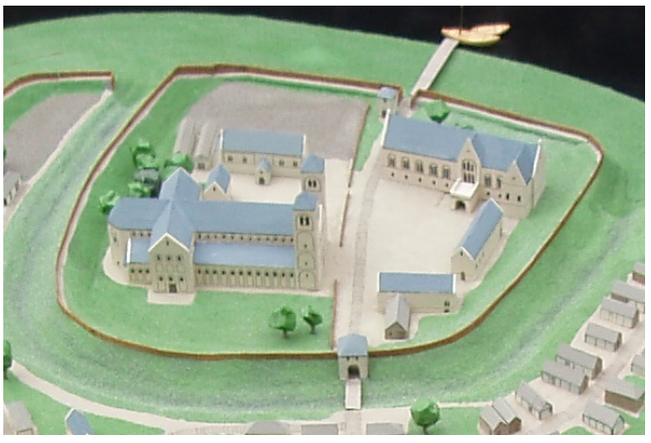

12.6: De na de opgravingen van 1999 aangepaste versie van de aula op de maquette van Constant Willems van 1996. De kapittelkerk is hier nog met het 'Bernold'-westwerk gereconstrueerd.

12.2 Een nieuwe reconstructie

Met de digitalisering van alle opgravingen en de uitwerking, fasering en verkregen nieuwe inzichten lijkt de tijd meer dan rijp om aan een nieuwe reconstructie te denken. Maar met alle gegevens die nu beschikbaar zijn gekomen, wordt eens te meer duidelijk dat een driedimensionale reconstructie een lastige onderneming blijft wanneer het aankomt op de benadering van de werkelijkheid en betrouwbaarheid. De reconstructie blijft gebaseerd op een (weliswaar veel betrouwbaardere) plattegrond, een reeks van bouwhistorische interpretaties en een kruiwagen vol bouw- en architectuurfragmenten uit diverse bouwfasen.
Toch hoeven we niet al te pessimistisch te zijn over de mogelijkheden een beeld te vormen van de architectuur van de aula. Over de Zutphense aula is nu verhoudingsgewijs veel bekend. Slechts weinig paltsen kunnen bogen op een volledige plattegrond van zowel het hoofdgebouw als de lay-out er omheen.

De plattegrond van de aula is het uitgangspunt. Het vertrekpunt is de bouwfase in de 11e eeuw. We zagen reeds dat de tufstenen aula 12 graden met de klok mee gedraaid is ten opzichte van de voorgangers in hout. Dit wijst op een nieuwe oriëntatie, in dit geval parallel aan de steilkant van het rivierduin en de IJsseloever. Het wijst vermoedelijk ook op een nieuwe fase in het bestuur van de burg en het omliggende graafschap. De opdrachtgever verliet nadrukkelijk de oude rooilijnen haaks op de hoofdstraat Lange Hofstraat-'s-Gravenhof.
De totale lengte van de aula kan ten opzichte van de recentst gepubliceerde lengte van 54 meter worden bijgesteld naar 53 meter voor de noordmuur en 50,10 meter voor de zuidmuur (werkelijke buitenmaten, gereconstrueerd uit de uitbraaksleuven en muurresten). De grotere muurlengte van de noordmuur ten opzichte van de zuidmuur komt door de schuin weglopende westmuur. De westmuur komt op een lengte van 18,50 meter en kende aan de noordwestzijde een uitbouw van onbekende breedte. De afwijkende oriëntering van de uitbouw (12 graden tegen de klok in) wijst op de aansluiting van dit bouwdeel op een bestaande bouw ten noorden ervan. De oostmuur was 12,50 meter lang en representeert de algemene breedte van de aula.
De noordmuur kende een opvallende uitbouw op het noorden. De buitenma-

ten van de uitbraaksporen zijn 7 meter (uitbouw) x 7,5 meter (breedte). De werkelijke muurmaten zullen iets minder geweest zijn. Deze uitbouw kan als monumentale entree van het gebouw worden geïnterpreteerd, waarin een trap naar de zaal en naar het souterrain was opgenomen. Vanuit de zaal was er ongetwijfeld een ruimte boven het portaal. Uitgaande van een risalietvormige opbouw zal een arcadeboog de vorst vol zicht hebben gegeven op zijn onderdanen en omgekeerd. Op het uiterlijk van de uitbouw komen we in 12.2.1 terug.
Het middendeel en westelijke deel was voorzien van vijf souterraine ruimtes, gescheiden door tufstenen muren. Ruimte 1 mat ca. 10,50 x 7,85 tot ca. 8,5 meter. Ruimte 2 mat ca. 10,50 meter x ca. 9,20 meter. Ruimte 3 mat ca. 10,50 x ca. 8,50. In deze ruimte is in werkput 2 op 8,22 meter + NAP het restant gevonden van een vloerniveau uit de late middeleeuwen. De vloer zelf, waarschijnlijk gedekt met estrikken, lag op ca. 8,25 meter + NAP. Ruimte 3 stond bij de zuidmuur vermoedelijk in verbinding met ruimte 2. Ruimte 4 mat globaal 5 x 6 meter. De smalle corridor ten zuiden ervan in werkput 6, tussen de zuidgevel en het parallelle muurtje lijkt in verbinding met ruimte 3 te hebben gestaan. Mogelijk was hier een trap naar de etage (zaal) erboven.
De ruimte ten oosten van ruimte 4 tot aan de oostmuur was niet onderkelderd (ruimte 6). Dit betekent dat ruimte 6 op het niveau van de toenmalige begane grond lag. Waarschijnlijk lag dat niveau iets boven het omliggende maaiveld (9,50 – 10,00 meter + NAP) terwijl het vloerniveau van de ruimte boven de souterraine ruimten waarschijnlijk 3,5 meter boven het vloerniveau van het souterrain lag op ca. 11,50 meter + NAP. We gaan dan uit van een stahoogte van 3 meter en een balklaag met vloer van een halve meter.
Ook de westelijke uitbouw kende een souterrain (ruimte 5). Het oudste vloerniveau lag hier op 8,16 meter + NAP en het tweede vloerniveau op 8,50 meter + NAP. Met een veronderstelde stahoogte van ca. 3 meter met een balklaag en vloer van 50 cm lag de ruimte erboven in de eerste gebruiksfase op ruim 11,50 meter + NAP. Dat kan/zal min of meer gelijk aan het vloerniveau van de ruimte boven de souterraine ruimtes 1 t/m 4 zijn geweest.
De plaatsing van het uitgebouwde noordportaal ten opzichte van de souterraine ruimtes wordt daarmee ook logisch. Deze lag precies in het midden van de onderkelderde ruimte erboven: de zaal. De monumentale trap leidde omhoog naar exact het midden van de zaal waar men direct oog in oog stond met (de zetel van) de vorst. De zaal, die nu te reconstrueren is, moet het binnenmaatse formaat hebben gehad van 33 (34,5) x 10,50 meter: 357 m2. Een tweede mogelijkheid is dat de deelmuren S 1 en S 81/173 doorliepen op de bovenliggende verdieping. De centrale zaal was dan beperkter van omvang (ca. 18,50 x 10,50 meter binnenmaats: 195 m2) en werd geflankeerd door naastgelegen ruimten op hetzelfde vloerniveau. Bij de afgebeelde reconstructie gaan we van dit laatste scenario uit, maar daarvoor is geen doorslaggevend argument aan te voeren.
De meest oostelijke ruimte van ca. 14 x 10,50 meter (binnenmaats) op begane grondniveau hoorde, vanwege het niveauverschil, dus niet tot de zaalruimte, maar moet een andere functie (en uitstraling) hebben gehad. Gezien de zwaarte van het muurwerk zal de ruimte wel een verdieping hebben gehad.
De reconstructie van het bouwvolume vanaf het maaiveld is uiteraard speculatief. Toch zijn enkele uitgangspunten goed te beredeneren. De vorstelijke zaal heeft ongetwijfeld een monumentale hoogte gehad. Mogelijk was de kapcon-

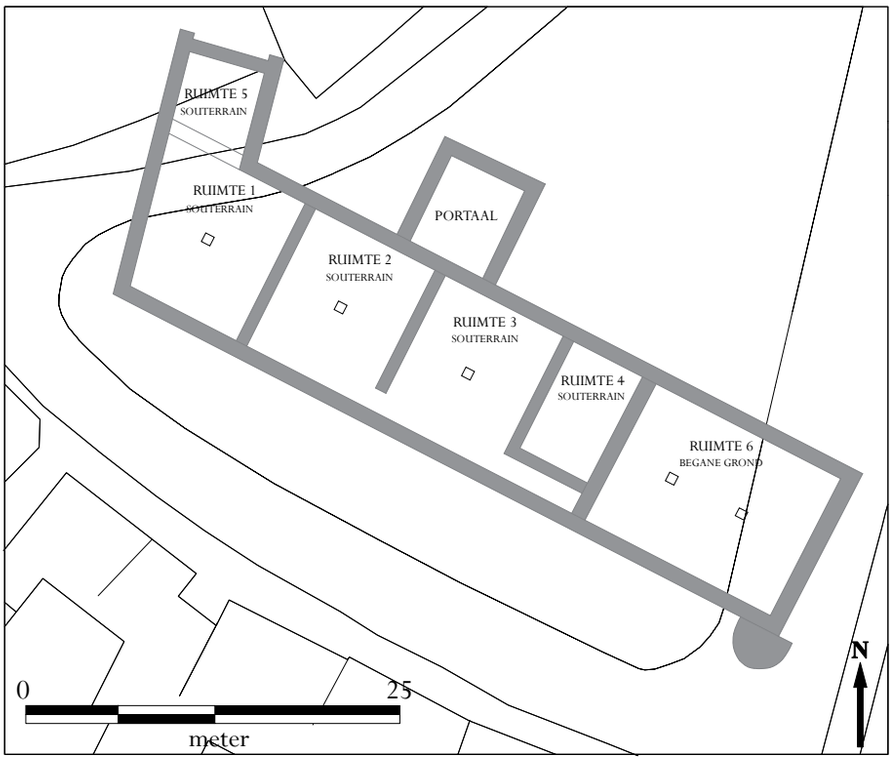

12.7: Gereconstrueerde plattegrond van het souterrain van de Zutphense aula.

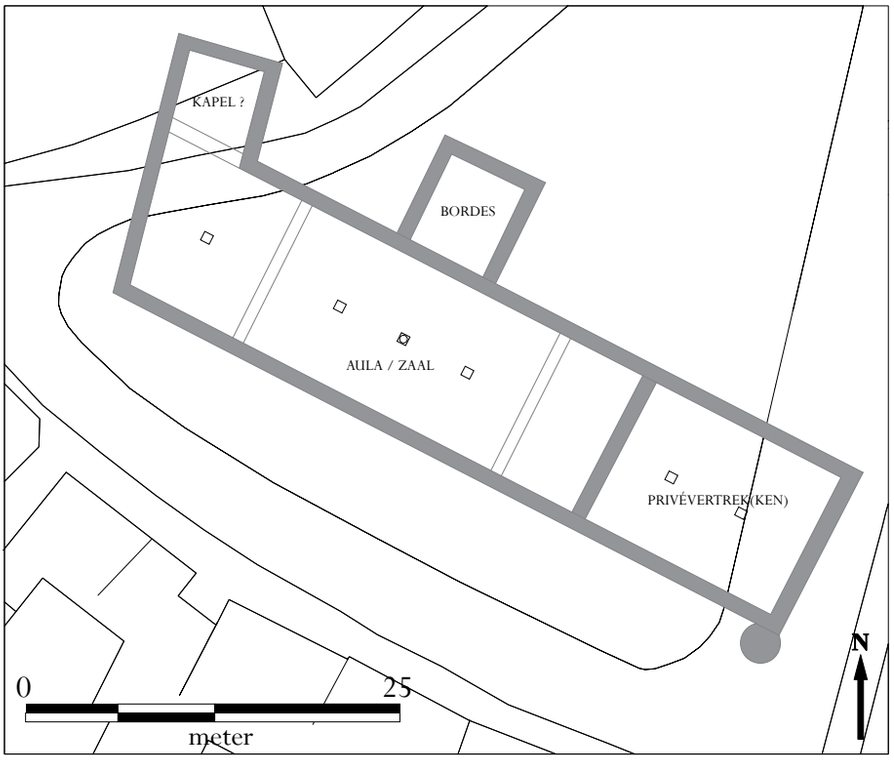

12.8: Gereconstrueerde plattegrond van de verdieping van de Zutphense aula.

structie erboven in het zicht, waarmee de ruimte nog grootser oogde. Men denke daarbij aan de jongere voorbeelden zoals de 13e-eeuwse Ridderzaal van het Haagse Binnenhof, of dichter bij huis het Vleeshuis (Burgerzaal, ca. 1325 en 1449) in de Lange Hofstraat te Zutphen, alhoewel de open kap pas na de restauratie van 1895/96 ontstond. Voor de hoogte van de zaal is zes meter aangehouden, exclusief de kapconstructie. De dragende constructie vormden de onderslagbalken op stijlen die de overspanning van de moerbalken opvingen. Deze centrale constructie kan zich tot in de nok van het dak hebben voortgezet. Ook de onderste haanhouten van de daksporen moeten immers ondersteund zijn geweest. Overspanningen van 9,5 en 7 meter zijn voor haanhouten zonder ondersteuning geen optie. Bij dergelijke lengtes verliezen ze kracht en buigen ze door. Omdat voor de bouwlagen eronder uitgegaan moet worden van een langsondersteuning van de balklagen, is gekozen voor een voortzetting van de langsondersteuning tot in de kap. De constructie kan hebben geleken op de makelaarskappen (kappen met een langsondersteuning) uit de eerste helft van de 14e eeuw, zoals die in Zutphen veelvuldig voorkomen.[542] Dit constructieprincipe is stellig ouder, maar onbekend is hoe oud. Vanaf de 14e eeuw komen de gebintenkappen in zwang en raakt de toepassing van een langsondersteuning in gebouwen in onbruik. Er zijn overigens ook andere constructieprincipes bekend die de sporenkap ondersteunen, zoals de reconstructie van de 11e-eeuwse kap van het dwarsschip van de O.L. Vrouwekerk te Maastricht. Hier versterkten vier min of meer verticale balken het gespan met haanhouten.[543]

De hellingshoek van de kap bepaalt de totale hoogte van het gebouw. Die is in de middeleeuwen vrijwel nooit minder dan 42 graden. De meest voorkomende hellingshoek bij zowel middeleeuwse huizen als kerkkappen van na ca. 1250 is 50 tot 60 graden. Bij oudere kappen, voor zover bewaard, variëren de hellingshoeken veel meer. Zo is uit de dakmoet van het romaanse dak (ca. 1050-1100) in de oostmuur van de toren van de Martinuskerk van Warnsveld een hellingshoek van 54 graden te bepalen.[544] Van de kerkkappen van de Onze Lieve Vrouwekerk (11e eeuw) en Sint-Servaaskerk (12e eeuw) te Maastricht is de kaphelling veel geringer, rond de 42 en 45 graden. Die flauwere kappen zijn in zuidelijk Europa gebruikelijk. Janse geeft een overzicht van de kaphellingen van vroege constructies (vrijwel allemaal kerken) en komt tot de slotsom dat flauwe kaphellingen de regel waren, beïnvloed door de opkomende steenbouw vanuit Zuid-Europa.[545] Het schip van de romaanse Nicolaikerk te Utrecht vormt al een uitzondering op die regel met 54 graden en met het Warnsveldse voorbeeld lijkt de regel niet meer houdbaar te zijn. In Noord-Europa waren steile kappen vermoedelijk gewoon gangbaar. Men denke aan de Scandinavische staafkerken met steile kaphellingen tot boven de 60 graden.

Een vergelijking met de kaphellingen van Duitse paltsen is nauwelijks te maken. Geen enkele kapconstructie van een 11e-eeuwse of oudere paltsaula is bewaard gebleven. Alleen de paltsaula van Goslar heeft een in de 19e eeuw volledig herbouwde kap die gebaseerd lijkt op een bewaard gebleven oudere kap en één van de topgevels. De hellingshoek bedraagt 55 graden.[546] Bij de reconstructies van

542 Janse 1989, 81 e.v.; Groothedde en Willems. 2009, 6-37, Willems 2009, 66-71.
543 Janse 1989, 70. Type I.b.0.Iz4.
544 Bloemink en Van der Waard 2006, 37.
545 Janse 1989, 69.
546 Frontzek, Memmert en Möhle 1996, Kaartbijlagen.

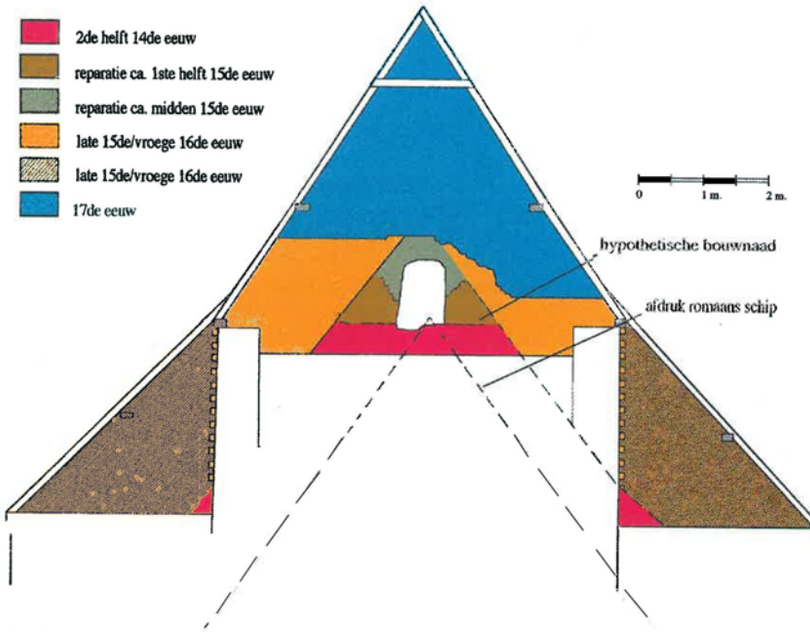

12.9: De dakmoet van het schip van de romaanse kerk in de scheidingsmuur tussen koor en schip van de Warnsveldse Martinuskerk. Tekening Frank van der Waard en Marianne van Voorn.

12.10: Het noordelijke arcadevenster in de kerktoren van Warnsveld. Het verdwenen deelzuiltje is te herkennen in de bakstenen opvulling van het venster.

12.11: Basement met loofvoetjes van een deelzuiltje in de Proosdij te Deventer, ca. 1130.

12.12: De Nicolaaskapel te Nijmegen met eenvoudige romaanse venster aan de buitenzijde.

12.13: Het interieur van de Nicolaaskapel te Nijmegen met zuilenarcaden op de verdieping.

aula's als die van Paderborn is men uitgegaan van extreem flauwe kappen, maar dat is niet gebaseerd op bouwhistorische feiten. We gaan bij de reconstructie van de Zutphense paltsaula dan ook uit van een hellingshoek van 55 graden, met Warnsveld, de Utrechtse Nicolaikerk en Goslar als contemporaine voorbeelden, daarbij ondersteund door een afbeelding van de zijgevel van de Zutphense aula op een betrouwbaar fresco uit 1542 in het Vleeshuis (zie afb. 12.37). Hier lijkt de topgevel zelfs een hellingshoek te hebben van 60 graden. Maar uiteraard is die aanname, evenals de toegepaste constructie, speculatief. Met een overspanning van 12,5 meter is de kap van de aula ruim 10 meter hoog geweest. Vanaf het maaiveld was de nokhoogte van het gebouw 19,5 meter. Dit dak was met leien gedekt. Dat was, in elk geval in de late middeleeuwen, een zogenaamd 'koeverdak' (Rijnlandse dekking).

Als we ons richten op de meer gedetailleerde en decoratieve architectonische kenmerken van de tufstenen aula, dan staan ons slechts weinig bouwmaterialen ter beschikking, zeker voor de 11e eeuw. We halen de conclusies op grond van de bouw- en architectuurfragmenten uit 9.1.6 nog even terug. Er kunnen drie bouwfasen worden onderscheiden vóór het midden van de 13e eeuw:
1. De hoofdopzet van de aula in tufsteen (11e eeuw). De tufstenen hebben overwegend een dikte van 9 tot 10 cm en wisselende lengtes. Andere natuursteensoorten en moerasijzererts werd in de vlijlagen en in het kistwerk verwerkt. Enige architectuurfragmenten wijzen op een romaanse bouwstijl met rondboogvensters met deelzuilen (kolenkalksteen) op basementen (trachiet).
2. De verbouwing rond 1200. Bij de herstelling in de zuidoosthoek werden ook gekapte moerasertsblokken in het zichtwerk van de buitenmuur verwerkt. Het kapgruis van de ertsblokken is mogelijk als compacte laag in de pleinstratigrafie (werkput 2, oostprofiel) aangetroffen (zie 8.5.2). Aan deze fase zijn ook enkele bouwfragmenten van (dubbel)basementen te verbinden.
3. De derde fase betreft de zuidoostelijke hoektoren/steunbeer in tufsteen in de eerste helft van de 13e eeuw. Behalve de functie van steunbeer is het torentje waarschijnlijk ook een traptoren geweest zijn van het oostelijke bouwdeel.
De gevonden laatromaanse basementen waren ook na 1200 nog enige decennia in zwang, maar de vraag is of de toevoeging van de toren het resultaat is van een grootschalige verbouwing. Even ten zuidwesten van de hoektoren is nog een ronde structuur aangetroffen die in de eerste helft van de 13e eeuw kan worden gedateerd. De functie ervan is onbekend. Mogelijk maakte dit mogelijke torentje deel uit van een 13e-eeuwse ommuring van het complex.
De Zutphense aula was zeker geen kaal grauw tufstenen gebouw. Delen van het exterieur en interieur, aangetoond in ruimte 5, waren bepleisterd en rood beschilderd en dat vermoedelijk al vanaf de bouwtijd. Het gebruik van bijvoorbeeld zwartgrijze (kolen)kalksteen voor de zuilen zorgde bovendien ook nog eens voor kleurcontrast in de vensteropeningen.

Gezien het materiaalgebruik, de opzet en omvang van het gebouw moet zeker aan een vorstelijke uitstraling gedacht worden. Kenmerkend voor de vorstelijke allure van de paltsgebouwen zijn de rijke vensterarcades in de gevels, vooral op de verdieping van de grote zaal. Volgens Wiedenau hebben de arcadevensters, zoals die van de Warnsveldse kerk, de Proosdij te Deventer en tal van voorbeel-

den in Duitsland, zich ontwikkeld uit de 10e- en 11e-eeuwse vensterarcaden, bestaande uit een doorgaande reeks van gekoppelde bogen op zuilen. Dergelijke vensterarcaden komen volgens Wiedenau vooral voor bij vroege vorstelijke paleizen (10e en eerste helft 11e eeuw).[547] Via de paltsen ontwikkelde dit venstertype zich via de bisschoppelijke gebouwen naar de arcadevensters in de kerkelijke en wereldlijke gebouwen in de 12e eeuw. Als we Wiedenau's ontwikkeling als uitgangspunt nemen en betrekken op de datering van de oudste bouwfase van de Zutphense aula in de eerste helft van de 11e eeuw dan moeten we rekening houden met vensterarcaden en niet met arcadevensters. Toch was de laatste vorm rond 1000 niet onbekend, getuige de arcadevensters in het interieur van de Sint-Nicolaaskapel op het Nijmeegse Valkhof.[548]

Zowel de vensters als de toegepaste deelzuiltjes van de Warnsveldse kerk kunnen als contemporaine voorbeelden gelden voor de vensters van de Zutphense aula. Ze komen qua datering het meest in de richting. De gevonden zuil van kolenkalksteen is met een iets grotere diameter een aanwijzing dat de vensters van de aula iets groter van opzet waren dan die van de Sint-Martinuskerk. De vensters van de Proosdij te Deventer zijn, met iets hogere en dikkere zuilen, qua afmetingen met de Zutphense aula vergelijkbaar geweest.
Een ander veel voorkomend venstertype is het eenvoudige romaanse rondgetoogde venster. Ze komen zowel in grote (Sint-Lebuïnus te Deventer, Sint-Pieter te Utrecht) als in kleine maten voor, zoals in tal van romaanse parochiekerken. Zeker voor de minder belangrijke vertrekken en de ruimtes

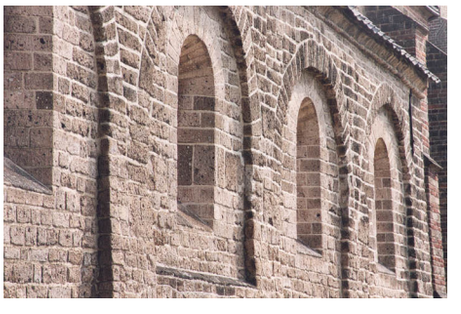

12.14: De romaanse vensters in de kerk van Wadenooijen.

12.15: Laatromaanse vensters in de toren van de Bergkerk te Deventer (eerste kwart 13e eeuw).

12.16: De arcadezuilen van de palas van de Wartburg (ca. 1160). Het dubbelbasement is vrijwel identiek aan het Zutphense dubbelbasement.

547 Wiedenau 1979, 278.
548 Kuys 2005, 202-203.

(souterrains) onder de zaal kan men dergelijke vensters verwachten. Maar het venstertype komt ook voor bij prestigieuze delen van de gebouwen, getuige de genoemde kerken en de Barbarossakapel te Nijmegen.[549]

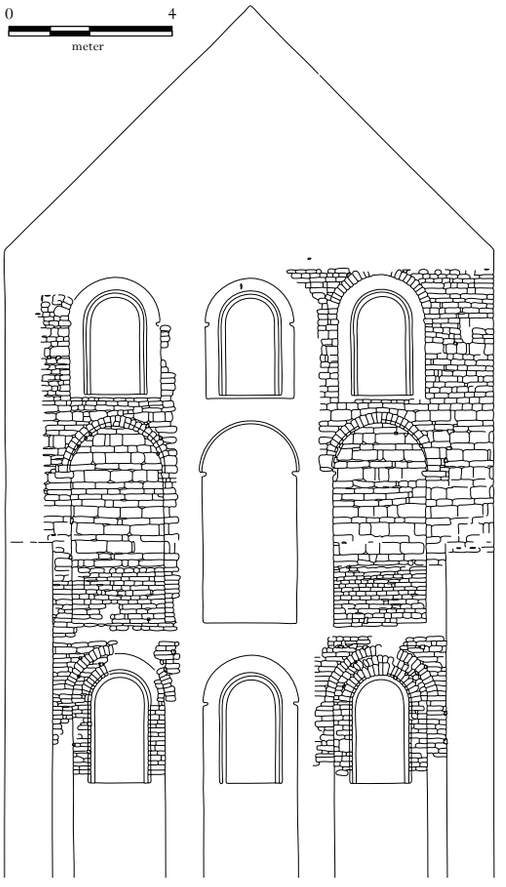

12.17: Reconstructie van de noordgevel van het oosterlijk transept van de Lebuinuskerk te Deventer in de 11e eeuw.

De vraag is of de vensters iets teruglagen in het gevelvlak, in een spaarveld. In de 11e- en 12e-eeuwse kerk- en paltsarchitectuur zijn hiervan genoeg voorbeelden, maar het is geen constructieve noodzaak. Het zuiltje kan slechts een deel van de dikte van de 80 cm dikke muur opvangen. Met een ontlastingsboog aan de binnenzijde is dit constructieve probleem opgelost. De spaarvelden in de gevel hebben echter wel een sterk decoratieve functie. Ze vestigen nog meer de aandacht op de vensteropeningen. Kijken we naar voorbeelden dicht bij huis dan zien we het gebruik van spaarvelden bij vrijwel alle gebouwen uit het midden van de 11e eeuw: de Martinuskerk van Warnsveld (12.10), de Lebuïnuskerk te Deventer (12.17), de Nicolaaskapel te Nijmegen (12.12) en de Utrechtse Bernoldkerken. Het is dus waarschijnlijk dat de rijke vensterarcades van de Zutphense p*alas* in een spaarveld lagen, omlijst door een rondboog.

Het trachieten dubbelbasement en nog enkele andere basementen hebben alle kenmerken van de late 12e eeuw of het begin van de 13e eeuw en zullen toe te schrijven zijn aan een verbouwing onder de Gelderse graven, waarbij graaf Otto I (1182-1207) de meest waarschijnlijke bouwheer is. De late 12e eeuw of rond 1200 ligt meer voor de hand dan de latere 13e eeuw. Van Otto's opvolgers Gerard IV (1207-1229) en Otto II (1229-1271) is niet bekend dat zij de Zutphense hof nog als residentie gebruikten. Medio 13e eeuw kwam er zelfs een nieuwe residentie elders in de stad: de (huidige) dormitoriumvleugel van het Broederenklooster (zie 11.4). Bovendien, deelzuilen in vensters raken kort na 1200 in ons gebied snel 'uit de mode'. In de laatromaanse toren van de Bergkerk te Deventer, gebouwd in het eerste kwart van de 13e eeuw, zijn de deelzuilen vervangen door gemetselde deelmuurtjes. Ook in de Zutphense Sint-Walburgiskerk komen deelzuilen niet meer voor in de vroeggotische gekoppelde spitsboogvensters. Mogelijk kreeg de Zutphensee aula tijdens de verbouwing in de late 12e eeuw een meer 'Staufisch' uiterlijk met vensters zoals die van de aula's van Wimpfen, de Wartburg, Seligenstadt of Gelnhausen.

549 Kuys 2005, 203-204.

12.18a: Aanzicht van de noordgevel van de Zutphense aula in de 11e eeuw. Hier wordt uitgegaan van een middenrisaliet en een hoge oostvleugel (vergelijk 12.25).

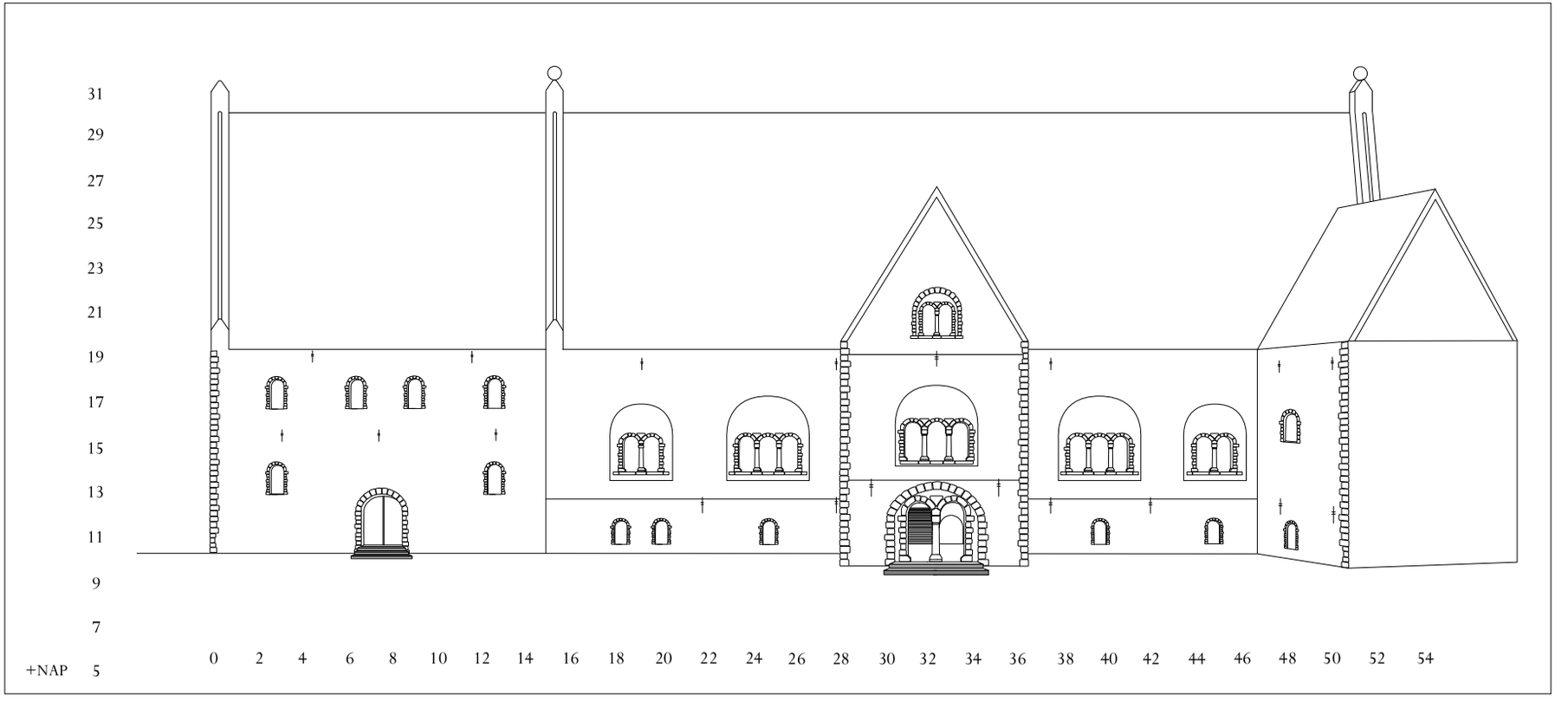

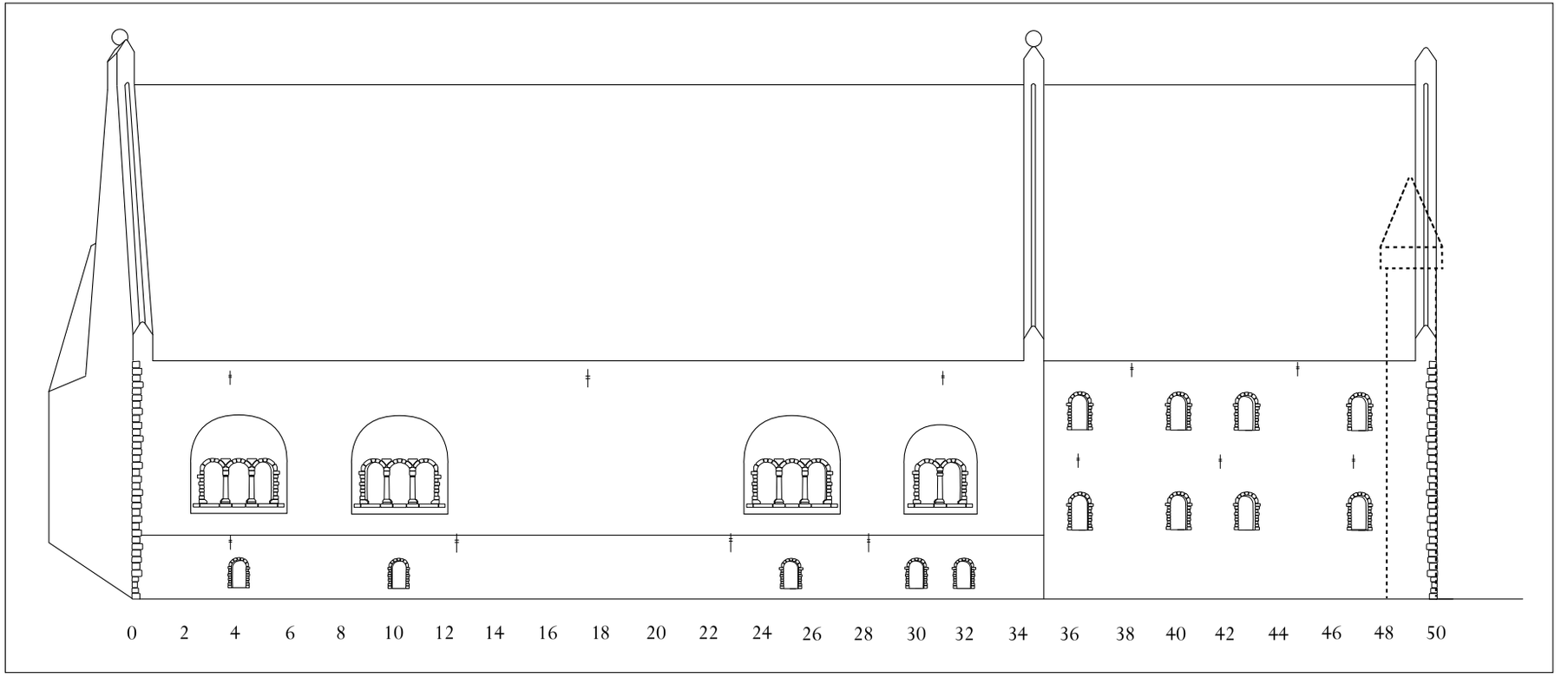

12.18b: Aanzicht van de zuidgevel van de Zutphense aula in de 11e eeuw (uitgaande van de noordgevel van 12.18a). Het jongere (trap)torentje is gestippeld.

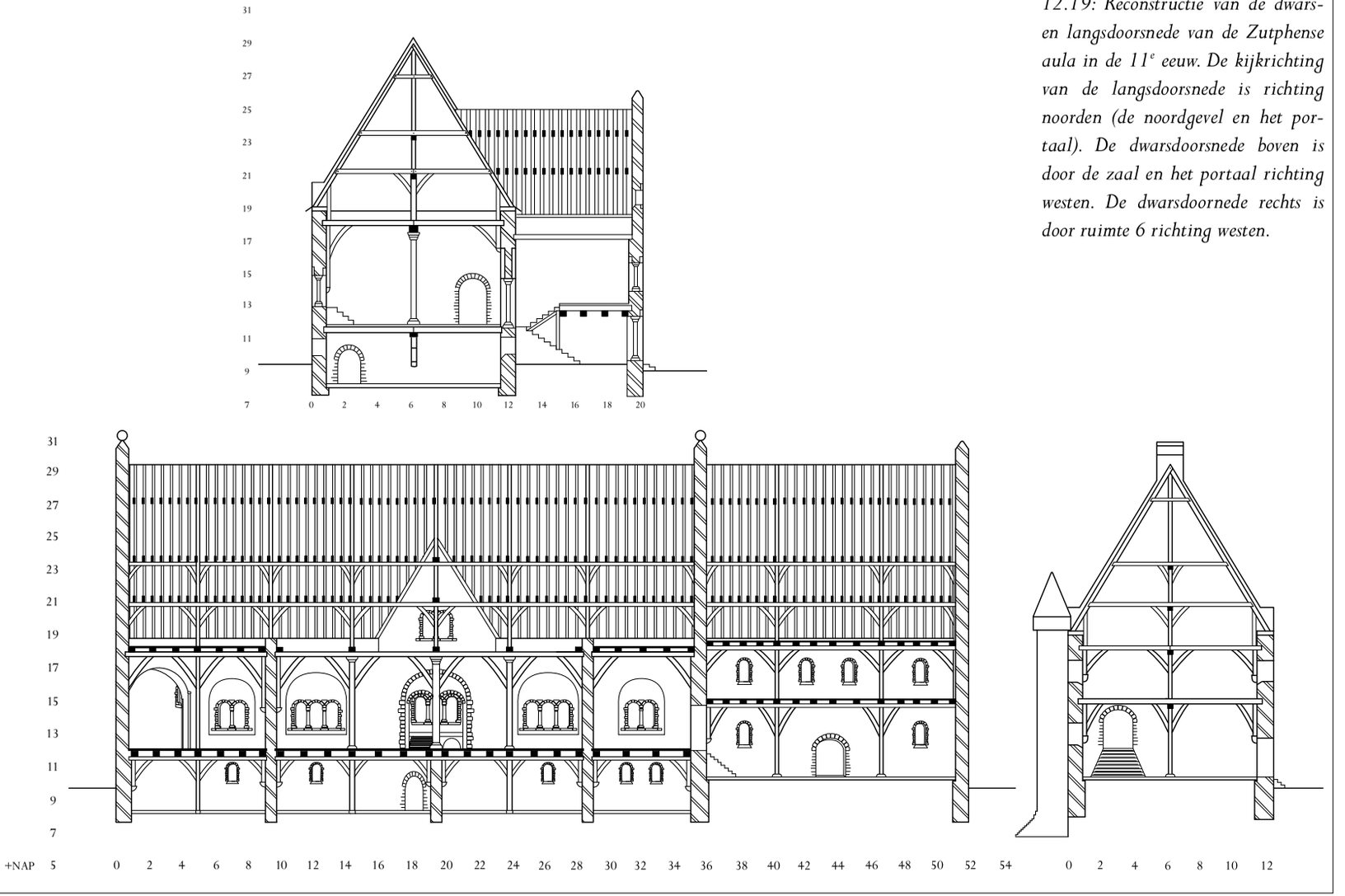

12.19: Reconstructie van de dwars- en langsdoorsnede van de Zutphense aula in de 11e eeuw. De kijkrichting van de langsdoorsnede is richting noorden (de noordgevel en het portaal). De dwarsdoorsnede boven is door de zaal en het portaal richting westen. De dwarsdoornede rechts is door ruimte 6 richting westen.

12.2.1 Middenrisaliet of balkon?

Voor de reconstructie van de noordelijke uitbouw, die ongetwijfeld als hoofdportaal diende, zijn twee uitgangspunten mogelijk. De opbouw kan een middenrisaliet tot volle hoogte in steen zijn geweest, een dwarspand met topgevel haaks op de aula. Ook kan er sprake zijn van een portaal met daarboven een balkon. In de Duitse literatuur worden veelvuldig balkons gereconstrueerd, zowel op papier, in 3D als fysiek. In een aantal gevallen is dit te bewijzen aan de hand van bewaard gebleven opgaand muurwerk, zoals bij de aula van Paderborn. Aan weerszijden van het hoofdportaal zijn geen bouwsporen (moeten) te zien van een risaliet-achtige opbouw.[550] Ook bij de (jongere) paltsaula's van Gelnhausen en Seligenstadt is dit overtuigend aangetoond. In Goslar is net te weinig 11e-eeuws muurwerk van de uitbouw op hoogte bewaard om een van beide opties te bewijzen. Het huidige beeld is erg beïnvloed door de reconstructiekeuzes in de 19e eeuw. Hölscher reconstrueerde in 1927 een balkon.

Reconstructies met risalieten met topgevels tot volledige hoogte van het ge-

12.20: De uitbouw van de aula van Goslar is in de basis authentiek (zie metselwerk vlak boven het maaiveld) maar er is geen zekerheid over de opbouw: balkon of risaliet.

12.21: De uitbouw met balkon van de aula van Paderborn. In het bewaard gebleven opgaande metselwerk is geen spoor gevonden van een opgaande risaliet.

12.22: Uitsnede uit de tekening van W. Hollar uit 1635 van de Dom en palts van Speyer. Hier was duidelijk sprake van een risaliet, waarbij de oorspronkelijke topgevel in de loop der eeuwen verdwenen is.

12.23: Bij de 12e-eeuwse aula van Seligenstadt is het ontbreken van een risaliet ook overtuigend. Hier was een balkon zoals te Paderborn.

550 Gai 2007.

bouw zijn ook in de literatuur te vinden zoals de Salische paltsen van Harzburg en Speyer.[551] Alleen bij Speyer lijkt dit de oorspronkelijke situatie te zijn, getuige een afbeelding van de dom van Speyer door W. Hollar van rond 1635. Links is de paltsaula te zien met een risaliet met een groot romaans tweelichtvenster op de verdieping en een drielichtvenster op de tweede verdieping. Daarboven is een dakschild te zien dat ongetwijfeld ontstaan is nadat de (bouwvallig geworden) topgevel is verwijderd. De afbeelding lijkt in zijn detaillering dermate betrouwbaar dat we mogen concluderen dat het stadsgezicht realistisch is getekend.
Er kwam ook nog een derde uitbouwvariant voor: een dwarsbeuk van de zaal, met als doel een extra accent op de troonlocatie te leggen. Bij de palts van Zürich is een dergelijke dwarsbeuk prominent aanwezig. Mogelijk was dit in Goslar ook het geval, in elk geval na de verbouwingen in de 12e en 13e eeuw.[552]
In Nijmegen is een accent op de troonlocatie aanwezig in de vorm van een absis: de Sint-Maartenskapel (Barbarossakapel). In het souterrain was hier de *Camera Sancta* aanwezig waar belangrijke objecten en relieken werden bewaard. Of de absis een tegenhanger aan de westzijde had, is onbekend. Voor Zutphen is de derde variant geen optie. We kunnen, bij gebrek aan opgaand muurwerk, kiezen uit de twee varianten: risaliet of balkon. In geval van een balkon is dan een houten overkapping waarschijnlijk. Zonder bescherming tegen de invloeden van het weer zou de stenen onderbouw te kwetsbaar zijn en de heer of vorst zou in ons klimaat regelmatig de zegeningen ontvangen van de weergoden.

12.24: Bij de reconstructie van de aula van Tribur is een houten opbouw op het stenen balkon geplaatst.

12.2.2 Een paltskapel?

Binnen een paltscomplex was in de regel een privégebedsruimte voor de vorst aanwezig, een paltskapel. Het privékarakter van de kapel staat in contrast met de eveneens vaak aanwezige paltskerk, domkerk, kapittelkerk of een klooster waaraan een paltscomplex verbonden kan zijn. In de kerk vond het publieke ceremonieel rondom het koningschap plaats. De paltskapel kreeg ook navolging in de niet-koninklijke dynastenburchten vanaf de 12e eeuw, zoals in de Wartburg, Neuenburg, Vianden en Münzenberg, al dienden eigenkerken in de burcht ook vaak als zodanig (zoals te Dreieichenhain, Sulzbach).[553]
Het is niet waarschijnlijk dat de Sint-Walburgiskerk als privékapel diende. Dat was vanaf de 11e eeuw een kapittelkerk en het kerkgebouw lag op enige afstand (75/100 meter) van de aula. Een paltskapel zou dus dichtbij de aula gezocht moeten worden. Het ligt voor de hand om naar de contemporaine paltsen te kijken. Daarbij valt op dat veel van de (vroeg)Salische paltsen een L-vormige plattegrond hebben. De paltskapel(len) was/waren doorgaans in de vleugel

551 Afgebeeld in de tentoonstellingscatalogus *Das Reich der Salier*, Weinfurter 1991.
552 Frontzek, Memmert & Möhle 1996.
553 Hotz 1966/1991, 56-63.

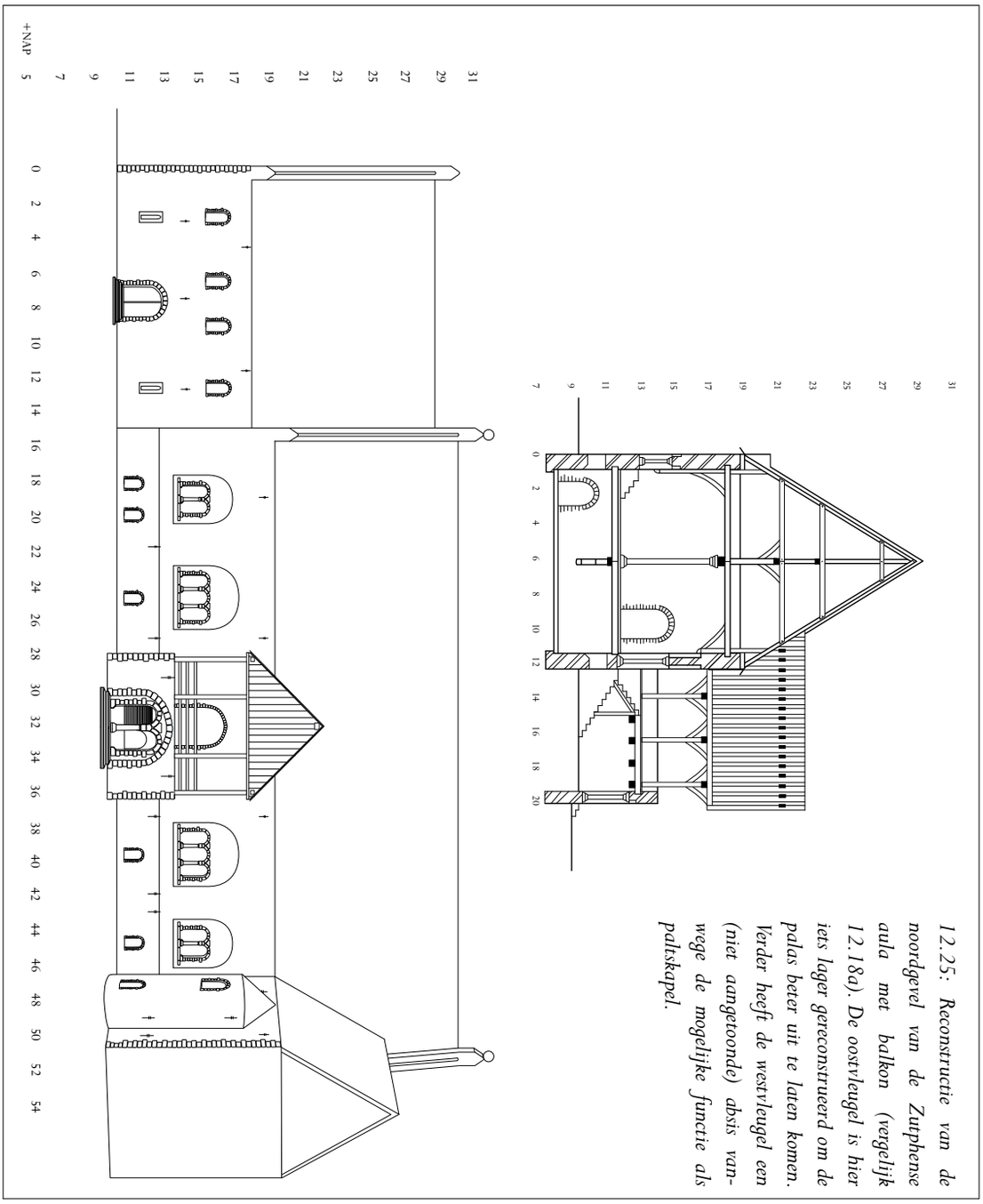

12.25: Reconstructie van de noordgevel van de Zutphense aula met balkon (vergelijk 12.18a). De oostvleugel is hier iets lager gereconstrueerd om de palas beter uit te laten komen. Verder heeft de westvleugel een (niet aangetoonde) absis vanwege de mogelijke functie als paltskapel.

haaks op de aula gesitueerd (Nijmegen, Goslar, Zürich, Bamberg, Paderborn, Bad Hersfeld en Speyer, zie 12.4). De Zutphense aula heeft, net als de Salische vorstenpaltsen, een L-vormig grondplan. In het verlengde van de westelijke vleugel (ruimte 5) liep het gebouwencomplex door (zie 8.4.1.1). Intrigerend in dit verband is dat in het westelijke bouwdeel ruimte 5 de tufstenen hoekcolonnet (zie 9.1.4) is gevonden die zou kunnen wijzen op een overwelfde ruimte of een rijk gedetailleerd venster. Tevens komen de vondsten van het pleisterwerk, zowel van de binnen- als buitenafwerking met rode sauslaag, ook uit dit bouwdeel. Deze vondsten wijzen op een zorgvuldiger afgewerkte ruimte -op de verdieping- die goed als kapel dienst gedaan kan hebben. De oriëntatie van

de vleugel in noordelijke richting lijkt merkwaardig, maar de oostmuur van deze vleugel is niet opgegraven. Een altaar zal altijd tegen de oostmuur van deze ruimte hebben gestaan. Maar de oostmuur, mogelijk met absis, bevond zich buiten de opgravingsputten. De kapelfunctie zou een aanvullende verklaring kunnen vormen voor de scheefstand van de westvleugel. De oostmuur was meer (maar niet exact) op het oosten gericht dan de aula. Het is dus wel degelijk denkbaar dat er een kapel was in de Zutphense aula. In het aangetoonde souterrain zouden de belangrijke relieken en attributen kunnen zijn opgeslagen; de zogenaamde *camera sancta*, zoals die bij veel paltskapellen aanwezig was onder de gebedsruimte op de verdieping. Na de verbouwing van ruimte 5, waarbij de vloer van het souterrain werd opgehoogd en de noordmuur werd gesloopt, kreeg de vleugel een veel profanere functie, zoals de haardplaats en het slacht- en etensafval in het souterrain bewijzen.

12.2.3 Verwarming

Tot slot nog iets over de wijze waarop de grote ruimten in de Zutphense aula werd verwarmd. Hiervoor zijn geen aanwijzingen gevonden. In de late middeleeuwen zou men meteen denken aan monumentale schouwen met rookvangen of schoorstenen. Maar er zijn geen schouwen uit de vroege en volle middeleeuwen bekend in paltsaula's. De oudste schouwen dateren uit de late 12e eeuw. Wel komen vloer- en muurverwarmingssystemen voor, zoals onder meer in Tilleda[554] en Ingelheim is aangetoond. In Zutphen zouden dergelijke verwarmingsovens in het souterrain gezeten kunnen hebben. Maar er is ook een alternatief dat meer voor de hand lag. Het betreft de kacheloven, en dan in de volle middeleeuwen de zogenaamde *Becher- of Topfkachel*. Ze zijn bijenkorfvormig en opgebouwd uit leem en potjes die met hun opening naar buiten gekeerd zijn. Dit verwarmingsprincipe geeft stralingswarmte en werd in de 11e eeuw toegepast in de rijke handelshuizen in het Polstraatkwartier en op de bisschopshof te Deventer.[555] De kachelovens waren niet in staat om grote ruimten zoals de zaal van een *palas* adequaat te verwarmen. Kachelovens zou men wel in de privévertrekken kunnen verwachten. De grote zaal werd niet frequent gebruikt. Het is goed denkbaar dat de ruimte tijdens het gebruik werd verwarmd door open haardvuren. De rook kon via openingen in de gevel en de onbeglaasde vensters weg. Een aanwijzing voor een dergelijke verwarming is in de aula van Paderborn aangetroffen. Daar wordt een pijlercluster in het souterrain geïnterpreteerd als basis van een haard en wordt hierboven wel een forse schoorsteen vermoed.[556] Voor de late middeleeuwen hebben we een concretere aanwijzing voor de aanwezigheid van een kacheloven in het gebouw. De vondst van een cilindertegel wijst hierop (zie 9.2.4).

554 Eberhard & Grimm 2001, 22-23.
555 Mittendorff 2007, 226-232.
556 Gai 2007, 134-135.

12.26: Vooraanzicht noordgevel (boven), vogelvlucht (midden) en zuid- en oostgevel (onder) van de Zutphense palas volgens Groothedde / Nijman. Digitale reconstructie door Jouke Nijman uit Groningen. In deze reconstructie is gekozen voor het overkapte balkon en een oostvleugel met gelijke nokhoogte.

12.27 (boven): Details van van de entreepartij, de vensterarcades en het balkon in de digitale reconstructie van Jouke Nijman. Rechts is de roodgepleisterde westvleugel te zien waar mogelijk de paltskapel gevestigd was. De absis is archeologisch niet aangetoond.

12.28 (bladzijde hiernaast): Overzicht van de noordgevel (boven) en zuidgevel (onder) en details van de maquette van de Zutphense palas door ConstantWillems uit Zutphen. In deze reconstructie is gekozen voor een middenrisaliet en een lagere nokhoogte voor de oostvleugel. De opnames in het midden tonen een blik in de grote zaal en de roodgesausde paltskapel.

12.3 Afbeeldingen van de Zutphense aula

12.3.1 Het kapittelzegel

Het zou natuurlijk veel helpen als er contemporaine afbeeldingen zouden bestaan van de Zutphense aula. Een afbeelding uit de 11e eeuw is uitgesloten, maar op het zegel van het Zutphense kapittel, dat sedert de eerste helft van de 13e eeuw in gebruik was, staat een opmerkelijk paltsachtig gebouw afgebeeld.[557] Op de afbeelding is een staande Walburga te zien die in haar linker hand een boek met daarboven de Gelderse mispel houdt, en in haar rechter hand een palmtak. Haar naam staat in de aureool: St WALBVRGIS. Ze staat achter een langgerekt, geknikt gebouw. In het omschrift staat SIGILLVM.ECCLESIE.S ( ).WALBVRGIS.IN SVTPHANIE +. Harenberg ziet in het van oorsprong 13e-eeuwse zegel de symbolische voltooiing van de usurpatie van de Zutphense burg (paltsaula) en kapittelkerk (Walburga).[558] Het afgebeelde gebouw kan volgens hem eigenlijk alleen maar de Zutphense aula zijn. Het gebouw bestaat uit twee lange vleugels aan weerszijden van een centrale topgevel. De knik in het gebouw is echter te verklaren door de inpassing in de ronde vorm van het zegel. Het gaat om een langgerekte zaal met een centraal dwarspand. In de lange façaden zijn duidelijk vensterarcaden te herkennen. In het dwarspand, de middenrisaliet, zitten rondboogvensters (met deelzuiltjes?) en in de top een arcadevenster met deelzuiltje.[559] De afgebeelde vorm van het gebouw, met uitbouw, past naadloos op de plattegrond en de hiervoor geschetste reconstructie van de aula. Het enige dat ontbreekt, is de westelijke uitbouw, maar die is in de loop van de 12e eeuw gesloopt en kan dus in de 13e eeuw nooit zijn afgebeeld.

12.29: Het zegel van het kapittel van Sint Walburgis met daarop de afbeelding van de paltsaula. Onder is de aula uit het zegel vrijgemaakt en rechtgetrokken. De afbeelding laat feitelijk de verdieping en kap van het pand zien, niet de begane grond. De reconstructie is gebaseerd op vier zegels: charter 1282, inv. 354, reg. 358; charter 1251, inv. 329, reg. 322; charter 1249, inv. 328, reg. 318; charter 1314, inv. 377, reg. 399.

557 Het oudste aangetroffen zegel dateert van 1242-09-05 in het archief van het klooster Bethlehem.

558 E.J. Harenberg, samensteller van de Oorkondeboeken van Gelre en Zutphen, wees me op de mogelijkheid dat op dit zegel wel eens de Zutphense aula afgebeeld kon zijn.

559 Voor de analyse en reconstructie zijn vier zegels gebruikt: Kapittel van de Sint-Walburgiskerk (arch.nr. 325), 5 augustus 1466, inv.nr. 354, reg.nr. 358; Kapittel van de Sint-Walburgiskerk (arch.nr. 325), 20 december 1450, inv.nr. 329, reg.nr. 322; Kapittel van de Sint-Walburgiskerk (arch.nr. 325), 23 juni 1449, inv.nr. 328, reg.nr. 318; Kapittel van de Sint-Walburgiskerk (arch. nr. 325), 1478 (datum onbekend), inv.nr. 377, reg.nr. 399.

Maar is dit gebouw daadwerkelijk de, op dat moment grafelijke, aula? De combinatie van een kerkelijke heilige en een wereldlijk gebouw op een kapittelzegel is opmerkelijk. Men zou dan eerder een kerkgebouw verwachten. Toch heeft het afgebeelde gebouw niets van een kerk. Op contemporaine zegels worden kerken doorgaans herkenbaar, soms zelfs betrouwbaar afgebeeld zoals de 13e-eeuwse zegels van Speyer, Boppard, Groningen, Reiderland en Oldambt. Op het zegel van Bonn lijkt de kerk weliswaar abstracter te zijn weergegeven maar het is onmiskenbaar een romaanse kerk met een centrale vieringtoren en vier hoektorens. Het zegel uit Trier toont de aartsbisschoppelijke aula in die stad, tegenwoordig beter bekend als de laat-Romeinse *basilica*, die tot op de huidige dag herkenbaar is. Het zegel geeft een betrouwbaar beeld van de aula.[560]
De geknikte weergave van het gebouw op het Zutphense kapittelzegel is op zich zeer gebruikelijk, zowel om het gebouw in het ronde veld van een zegel of een munt te passen, als om het ruimtelijke perspectief weer te geven. Het vervormen kan naar twee richtingen zijn gebeurd: uitgeklapt of geknikt. In het eerste geval is het gebouw aan de kopse zijde te zien waarbij de (symmetrische) lange zijden naar buiten geklapt zijn waardoor er een merkwaardig vervormd perspectief ontstaat. Men kan beide zijgevels zien vanuit één zichtspunt. De tweede mogelijkheid, de geknikte weergave, 'past' een lange façade letterlijk in een rond veld. Van beide mogelijkheden zijn op zegels en munten voorbeelden te vinden. Op het zegel van Dortmund lijkt het gebouw duidelijk uitgeklapt te zijn weergegeven, waarbij de overliggende zijgevels beide van een aula-achtig gebouw met toren op de kopse zijde zijn weergegeven. Dit zou de koningspalts van Dortmund kunnen voorstellen. Van het zegel van Boizenburg is de

12.30: Overzicht van de in de tekst genoemde zegels uit de 13e eeuw.

560 Clemens 1995, 56-70.

uitgeklapte weergave ook vrij zeker, temeer omdat de stadsmuur ervoor onvervormd recht is afgebeeld. Het zegel van Karel IV uit de 14e eeuw geeft ook een uitgeklapte afbeelding van het gebouw weer. Het gebouw op het zegel van Warburg zou zowel geknikt als uitgeklapt kunnen zijn. De symmetrische weergave van de architectuur zou kunnen pleiten voor uitklappen, maar de neiging tot symmetrische weergaven is niet ongebruikelijk rond 1200, vooral wanneer gebouwen symbolisch worden afgebeeld (zie verderop de stadszegels van Zutphen). Op het zegel van Berlijn lijkt hier ook sprake van te zijn. Het inklappen (knikken) van gebouwen is waar te nemen op de zegels en munten waarop lange gevels en verdedigingmuren worden weergegeven. Een voorbeeld daarvan is het zegel van Braunschweig waarop de poort met ommuring is weergegeven. Centraal daarin staat de palts Dankwarderode, onvervormd, afgebeeld.
Op de *deniers* van de Keulse aartsbisschoppen Engelbert van Berg (1216-1225) en Conrad van Hochstaden (1238-1261) staat vrij consequent een langgerekt gebouw weergegeven dat soms recht, soms geknikt staat afgebeeld. Dit gebouw heeft geen enkele architectuurverwijzing naar een (dom)kerk, maar het lijkt eerder een aula te zijn. Waarschijnlijk gaat het om de bisschoppelijke aula van aartsbisschop Reinald van Dassel (1159-1167). Op de munten van zijn opvolger Philip van Heinzberg (1167-1191) staat ook een gebouw afgebeeld dat een toren als centraal element heeft. Hier zou men nog aan een zeer symbolische weergave van de (dom)kerk kunnen denken. De symbolische weergave van gebouwen lijkt vóór 1200 nog een hoofdrol te spelen op zegels, munten en afbeeldingen in het algemeen (gebouwen zijn nooit realistisch afgebeeld), terwijl vanaf de 13e eeuw de weergave van gebouwen regelmatig realistischer wordt. De symboliek, zonder pretentie van realisme, blijft echter ook na 1200 een rol spelen, zoals zal blijken bij de Zutphense stadszegels.

12.31: Overzicht van de in de tekst genoemde Keulse deniers met daarop afgebeeld (mogelijk) de paltsaula van Reinald van Dassel.

Met de voorbeelden van overtuigende kerkgebouwen op 13e-eeuwse zegels lijkt het uitgesloten dat op het Zutphense zegel een kerk bedoeld is weer te geven. Van de 477 kerkelijke zegels van Nederlandse bodem uit de 12e en 13e eeuw in het *Corpus Sigillorum* zijn er twee met een kerk, dat is iets meer dan 0,4 procent. Van de 86 verschillende vorstendommen, steden en dorpen daarentegen zijn er vijf met een kerk, dat is 5,8 procent.[561] Kerken op zegels van kerkelijke instellingen zijn dus erg zeldzaam. Er blijft dan alleen de aula als kandidaat over, temeer omdat het afgebeelde gebouw precies 'past' op de plattegrond van de opgegraven aula op het plein 's-Gravenhof.
Er bestond blijkbaar een directe relatie tussen het wereldlijke paltsgebouw en de kapittelkerk. Die relatie is wellicht terug te voeren op de periode dat het kapittel werd gesticht onder bisschop Adelbold(?) en nog in dezelfde eeuw de palts werd gebouwd. Bisschop Bernold kon als landheer na 1046 over beide complexen beschikken, als dit gebouw al bestond. Een andere mogelijkheid is dat Bernold, of zijn opvolgers, de p*alas* heeft laten bouwen. Dat zou pleiten voor de identificatie van het Zutphense gebouw als een bisschoppelijke residentie. Hierop komen we in 12.4.2 terug. De relatie tussen palts en kerk bleef hecht door de daaraan verbonden heerlijkheid (later: grafelijkheid) en de wereldlijke voogdij van de heren/graven over de kapittelgoederen. Beide elementen (kerk en grafelijkheid) zijn door de Gelderse graven uit Utrechtse hand geüsurpeerd en daarvan is dit zegel het symbool: de Sint-Walburgiskerk als grafelijke eigenkerk, het gravenhof als voorvaderlijk machtcentrum.[562] Een andere mogelijkheid, die overigens het voorgaande niet in de weg hoeft te staan, is dat de aula rond 1200 als kanselarij van het kapittel diende. De band tussen graaf en kapittel was rond 1200 zeer hecht. De oorkondenreeks van de *Zutphense Falsa* werd in opdracht van de Gelderse graaf door kanunniken van het kapittel opgesteld.[563] In 1479 wordt gesproken over de *oelde cancelrie* in het gebouw (zie 7.3).
Als de afbeelding inderdaad de tufstenen aula voorstelt, komen we een flinke stap dichterbij het uiterlijk van het gebouw rond 1200, na de verbouwing onder de Gelderse graaf.

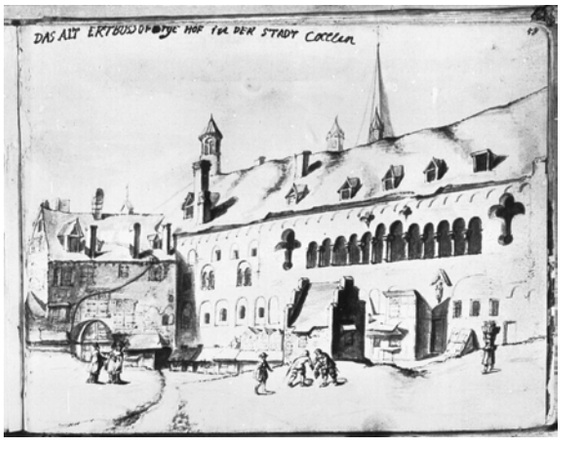

12.32: Afbeelding van de aula van aartsbisschop Reinald van Dassel door Johann Finkenbaum, ca. 1670.

561 Corpus Sigillorum Neerlandicorum, de Nederlandsche zegels tot 1300, 's-Gravenhage 1937-1940. CSN nrs. 56 en 148 en voorts, 555, 584, 590, 603 en 611.
562 Deze symbolische uitleg werd door Ed Harenberg gegeven.
563 Harenberg 2003.

12.3.2 De stadszegels

Met het kapittelzegel als uitgangspunt wordt het interessant te kijken naar de middeleeuwse stadszegels van Zutphen. Die vertonen immers symbolisch een ommuurde stad of burcht in verhoudingsgewijs opmerkelijk detail. Het lijkt de burcht/stad Zutphen zelf in abstracte vorm weer te geven.[564] Het oudste zegel, aangeduid als 'type 1242' (naar de oudste bewaard gebleven oorkonde waaraan dit zegel hangt), toont een centrale poort met aansluitende ommuring met kantelen, met daarachter twee flankerende hoge (muur?)torens. Achter de poort staat een centraal burchtachtig gebouw. Schimmelpenninck houdt het op een poort in dit gebouw maar de afbeelding laat zien dat zowel de poort als de 'burcht' ieder hun eigen kantelen bezitten. Het gebouw is, in tegenstelling tot het gebouw op het kapittelzegel, rijzig hoog en vertoont rondboogvensters en een vierpasvenster. Dit past goed in het architectuurbeeld van de eerste helft van de 13e eeuw, maar een paltsaula is hier niet realistisch weergegeven. Veeleer is de stadsvrijheid gesymboliseerd door de stadsommuring met de landsheerlijke burcht als symbool van de oude stadsheer: de graaf van Zutphen. Op het stadszegel 'type 1343' staat feitelijk een fraaiere en gedetailleerdere uitwerking weergegeven van het oude zegel. Nu is ook duidelijk dat de centrale rijzige burchttoren geflankeerd wordt door gebouwvleugels met zadeldaken en de twee ranke torens die ook op het 1242-zegel voorkomen. Daaromheen staat de ringmuur met centrale poort. De ommuring en burcht zijn duidelijk als ruimtelijk gescheiden zaken weergegeven. Maar ook dit biedt geen iconografisch houvast voor het uiterlijk van de aula. Ook het grootste gebouw van de stad, de Sint-Walburgiskerk, die zowel kapittel- als stadskerk was, staat op beide zegels niet afgebeeld. De stad voelde zich duidelijk sterk verbonden met de burchtoorsprong, en daarvan maakten het paltscomplex en de kerk slechts deel uit.

12.33: Het stadszegel (grootzegel) van Zutphen 'type 1242'.

12.34: Het stadszegel (grootzegel) van Zutphen 'type 1343'.

564 Schimmelpenninck van der Oye 1989, 14-17.

12.3.3 Afbeeldingen op kaarten en prospecten

Pas vanaf de 16e eeuw, wanneer de eerste topografische kaarten van steden het licht zien, komen ook de gebouwen van de Gravenhof, en dus mogelijk de oude tufstenen aula, als topografische elementen voor. Dat is het geval met de plattegrond van Jacob van Deventer (ca. 1562), Braun en Hogenberg (1572, gepubliceerd 1588) en Luigi Guicciardini (1582). De laatste cartograaf heeft zich gebaseerd op de toen nog ongepubliceerde plattegrond van Braun en Hogenberg uit 1572. Op de kaart van Van Deventer zijn de contouren van de hof gemarkeerd door de straten Waterstraat en Lange Hofstraat tot aan de Vispoort. Aan de noordwestzijde is de doorlopende huizenrij van de Kuiperstraat als grens te beschouwen. In het open gebied staan los enkele gebouwen getekend, waarvan er een opvalt door een grotere omvang. De ligging lijkt meer noordelijk op de Gravenhof te staan, maar het zou de voormalige aula kunnen zijn. Op de juiste plaats van het gebouw, aan de zuidzijde van het gebied, staan twee kleine huisjes/bouwsels getekend. Verder is direct achter de Vispoort nog een gebouw met hoog zadeldak getekend, met rechts ervan een gebouw met een spitsje. Met dat laatste gebouw zal de Latijnse School zijn aangeduid. Het hoge gebouw bij de Vispoort staat ofwel op de plek waar de oostmuur van de aula is aangetroffen (gesloopt in de 17e eeuw), of ernaast op de plaats van de latere stadstimmerwerf van Emond Helleraet (nu 's-Gravenhof 5). Met dit perceel is iets bijzonders aan de hand. Het wordt als enige perceel ten oosten van de Lange Hofstraat tot het middeleeuwse stadsdeel Waterstraatkwartier gerekend en niet tot het Mommenhaverkwartier. Het was ook als enige in handen van de wereldlijke overheid (de stad) en niet van de kerk. Dat kan slechts verklaard worden door het feit dat dit perceel tot het paltscomplex en de gravenhof heeft behoord, en niet tot het kapittelgebied. De zuidelijke uitgang van de burg via de latere Vispoort lag dus op grafelijk terrein en vormde niet de grens van dit terrein. Mogelijk heeft dit te maken met het feit dat buiten deze burguitgang het veer over de IJssel lag en dat de landsheerlijke veer- en tolinkomsten op dit perceel werden geïnd. Jacob van Deventer heeft met het hoge gebouw achter de Vispoort wellicht nog de toen bestaande oostbouw van de aula willen aanduiden. Daar moet dan wel een poortopening in hebben gezeten naar de Vispoort. De kleine gebouwtjes zijn wellicht andere relicten van het gebouw. Als die interpretatie klopt dan moet

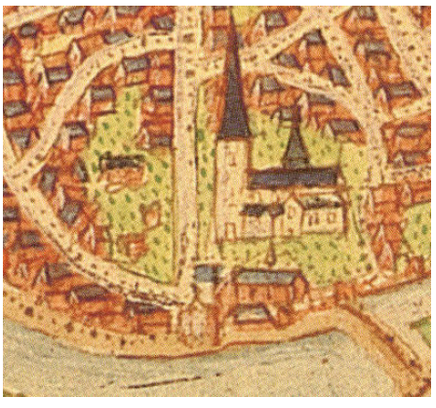

12.35: Uitsnede uit de plattegrond van Jacob van Deventer (ca. 1562) met de omgeving van de kerk en het plein 's-Gravenhof.

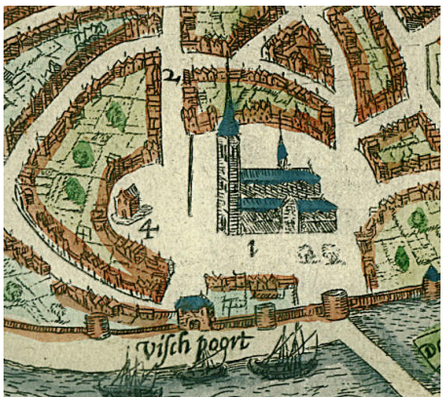

12.36: Uitsnede uit de plattegrond van Luigi Guicciardini (1582) met de omgeving van de kerk en het plein 's-Gravenhof. Bij '4' staat in de legenda 'Das Greven Haus'.

de lange aula al 'verknipt' zijn geweest in losse bouwdelen. Welk gebouw in deze interpretatie dan is aangeduid met het afgebeelde grotere gebouw aan de noordzijde is niet met zekerheid te zeggen. Een goede kandidaat is de oude Hof van Bronckhorst van jonker Joost van Bronckhorst, graaf van Limburg Stirum. Dit in oorsprong 13e-eeuwse zaalhuis met hoog oprijzend zadeldak had in de 16e eeuw stellig nog allure, getuige de verschijningsvorm op een betrouwbaar stadsaanzicht van Zutphen in 1542. Dit stadsgezicht vanaf de overzijde van de IJssel is in 1542 vervaardigd als muurschildering boven de stedelijke schepenbank in het Vleeshuis (nu Burgerzaal). De grote muurschildering werd enige malen geactualiseerd (o.a. in 1597 met de nieuwe vestingwerken). Schilder W. van der Worp maakte rond 1850 een betrouwbare aquarel van de oorspronkelijke situatie en een gravure van de situatie op dat moment.[565] Vóór 1889 is de oorspronkelijke muurschildering verwijderd. Op de aquarelreconstructie is de Hof van Bronckhorst te zien als een groot gebouw met drie stenen getrapte dakkapellen, met de Sint-Walburgiskerk erachter. Links ervan zijn de topgevels van het stadhuis te zien. Rechts ervan zou men de Gravenhof verwachten. Inderdaad zijn tussen de Bourgonjetoren en de Vispoort twee hoge topgevels weergegeven. Aan de linker topgevel is duidelijk te zien dat dit pand vóór de kerk staat. Vermoedelijk is dit pand als de oude, op dat moment hertogelijke, aula anno 1542 te identificeren.

Braun en Hogenberg, en in hun kielzog ook Guicciardini, tekenen op het afgerond weergegeven plein een losstaand gebouw op een 'plint' dat ze als 'Das Greven Haus' beschrijven. Erg nauwkeurig is de kaart in zijn algemeenheid niet wat betreft de bebouwing en rooilijnen. De Waterstraat eindigt op deze kaarten bij de Vispoort met huisjes aan weerszijden van de straat, een situatie die nooit bestaan heeft. Dit losstaande 'gravenhuis' komt op enige kaarten na die tijd, onder andere die van Bertius uit 1617, ook voor. Veel hebben we er echter niet aan.

Zoals we in 7.3 en 8.6 hebben beschreven, werden de laatste gebouwresten in 1635 gesloopt. Toch liet stadsbouwmeester Emond Helleraet nog een tufstenen muur staan dat Nicolaes van Geelkercken (1639) duidelijk op het plein tekent en Pontanus in zijn geschiedkundige werk beschrijft. Ook Johan Blaeu tekent de

12.37: Stadsgezicht op Zutphen vanaf de overzijde van de IJssel. Aquarel door Van der Worp, ca. 1850, naar de muurschildering boven de schepenbank uit 1542.

565 De gravure is gepubliceerd in de Geschiedenis der stad Zutphen van de vroegste tijden tot 1795 door R.W. Tadama in 1856.

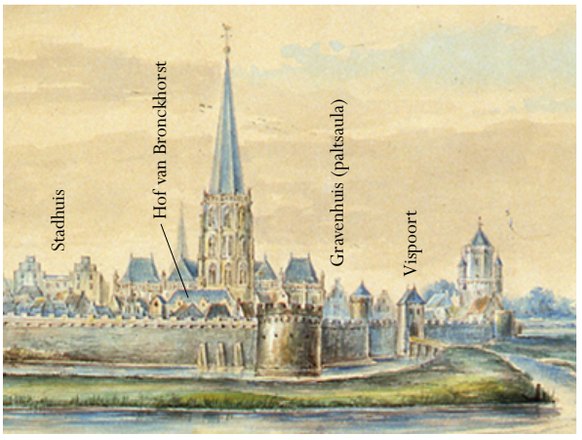

12.38: Detail uit de aquarel met de in de tekst beschreven gebouwen. Zou het torentje rechts van het Gravenhuis wellicht de traptoren van de toen hertogelijke aula zijn?
De dikke muurtoren op de voorgrond is de Bourgonjetoren.

12.39: Uitsnede uit de plattegrond van Johan Blaeu (1649). De rode pijl wijst naar het muurrelict op het plein 's-Gravenhof dat vermoedelijk muur S 1 is.

muur (na) op zijn plattegrond in 1649. Daarna is de muur op het kaartmateriaal verdwenen. Als we de kaart van Van Geelkercken en Blaeu nauwkeurig bekijken dan zien we dat nabij de Vispoort een 'ommuurde voorhof' wordt weergegeven naast de huizen binnen de kerkelijke immuniteit. Dit ommuurde perceel was de stadstimmerwerf die, zoals we boven reeds stelden, oorspronkelijk vermoedelijk deel uitmaakte van de Gravenhof. Nu staat daar het neoclassisistische gebouw uit 1881 's-Gravenhof 5 alwaar Albert Egges van Giffen eind 19e eeuw het gymnasium bezocht (zie afb. 5.3).

12.4 Vergelijkingen met andere paltscomplexen

12.4.1 Aula's in koningspaltsen

Als we ons richten op de vergelijking met paltsgebouwen op Nederlandse bodem, dan is het resultaat mager, zeker voor de 11e-eeuwse situatie. De enige plaats waarover betrekkelijk veel gegevens voorhanden zijn, is **Utrecht**. De koningspalts *Lofen* kan qua datering min of meer gelijktijdig genoemd worden. Het tufstenen gebouw lag ten noorden van de Servetstraat tussen de Oude Gracht en het Domplein en er is nog aanzienlijk wat muurwerk bewaard gebleven onder de huidige bebouwing. Voor dit gebouw zijn echter geen gegevens over de vensters en de bovengrondse architectuur voorhanden. Wel kende dit gebouw, net als in Zutphen, een souterrain onder de vorstelijke zaal. Daarvan zijn aanzienlijke delen bewaard gebleven. Die werd echter niet gescheiden door deelmuren die de vloerlast mede zullen hebben opgevangen, maar de ruimte werd in twee beuken gedeeld door een zwaar uitgevoerde zuilarcade van Nivelsteiner zandsteen.[566] In Zutphen zijn geen aanwijzingen gevonden voor een dergelijke zuilarcade, van hout dan wel van steen, omdat de as van het gebouw niet is opgegraven. Toch moet er een onderslagconstructie geweest zijn om de overspanning van 10,50 meter binnenmaats te ondervangen. Een ander verschil tussen Utrecht en Zutphen is de vorm; het Utrechtse gebouw is opvallend

566 Koopmans 1989, 10-17.

12.40: Kaart van Europa in de 11e eeuw met daarop de ligging van de in de tekst beschreven paltsen en burchten. 1. Soborg; 2. Schleswich; 3.Wittekindsburg; 4. Deventer; 5. Oostvoorne; 6. Utrecht; 7. Nijmegen; 8. Uplade; 9. Hoch Elten; 10. Kleef; 11. Batenburg; 12. Sint-Oedenrode; 13. Duisburg; 14. Kessel; 15. Keulen; 16. Meerssen; 17. Maastricht; 18. Hammerstein; 19. Gent; 20. Ename; 21. Paderborn; 22.Werla; 23. Braunschweig; 24. Goslar; 25. Grone; 26. Tilleda; 27.Verdun; 28. Sulzbach; 29. Speyer; 30. Bamberg; 31. Tribur; 32. Zürich; 33. Dortmund; 34. Gelnhausen; 35. Seligenstadt; 36. Münzenberg; 37. Dreieichenhain; 38.Wimpfen; 39.Wartburg.; 40. Trier.

trapeziumvormig, van 16,75 tot 9,15 meter breedte. De scheve vorm werd veroorzaakt doordat de rooilijn van de westelijke burchtgrens naar de Oude Gracht was verlegd. De oostgevel lag in lijn met de voormalige westgrens van het Romeinse castellumterrein. Ook de lengte lijkt af te wijken: Utrecht 35,70 meter maximaal en Zutphen 53 meter maximaal, maar hierover is nog iets aanvullends te zeggen. Op de reconstructie van het Domgebied ten tijde van bisschop Adelbold wordt door Hundertmark betoogd dat de 'restruimte' tussen

het bekende deel van *Lofen* en de noordwesthoek van het burchtterrein werd ingenomen door een annex gelegen ruimte van 10 x 8,5 meter.[567] Deze ruimte geeft de aula een totale lengte van 46 meter. De noordelijke ruimte was vermoedelijk niet onderkelderd, waarmee de overeenkomst met 'ruimte 6' van de Zutphense aula, en daarmee met de paltsaula als geheel, onmiskenbaar is. De functie van de Utrechtse ruimte was mogelijk die van privévertrek van de koning en koningin. Bekend is dat zo'n vertrek er in de Utrechtse palts was, aangezien keizer Koenraad II tijdens zijn paasbezoek in Utrecht in 1039 doodziek in zijn privévertrek (*cubiculum*) lag en aldaar was overleden. Hij had kort daarvoor zijn vrouw en zoon (koning Hendrik III) bevolen zijn kamer te verlaten en naar de maaltijd (in de grote zaal) te gaan.[568] Ook de koningin had een privévertrek dat in 1253 wordt vermeld: *camera reginae illesa*.[569] In de Vita Godefridi uit 1149 wordt een *secretarium* vermeld. Volgens Koopmans zou dat zowel op een afzonderlijk vertrek als de grote zaal kunnen slaan.[570] In de context waarin het Utrechtse *secretarium* wordt vermeld moet hier wel de grote zaal zijn bedoeld. De koning bleef daar namelijk achter terwijl de aanwezige rijksgroten hun overleg buiten voortzetten.[571]

Ten zuiden van de Servetstraat lag de onlangs ontdekte tufstenen bisschoppelijke aula.[572] Deze aula lijkt nog grootser in opzet te zijn geweest dan de koninklijke. De aula meet in elk geval 33 x 16 meter en dat deel was voorzien van een tweebeukig souterrain met een (vermoede) draagconstructie op pijlers of bogen. Daarboven zal de feitelijke zaal hebben gelegen. Ook hier is sprake van een ruimte naast de zaal, in dit geval vermoedelijk tot de zuidwesthoek van het burchtterrein uitstrekkende. Deze ruimte mat ca. 15 x 16 meter en was voorzien van een inpandige 'gang' aan de oostzijde. In navolging van de interpretatie van de ruimte in *Lofen* kan deze ruimte worden geïnterpreteerd als het privévertrek van de bisschop. De totale lengte van de bisschoppelijke aula komt daarmee op 48 meter.[573] Zowel de koninklijke als de bisschoppelijke aula is gebouwd in opdracht van bisschop Adelbold (1010-1026) als één samenhangend concept met de nieuwe Dom (gewijd in 1023).[574] Het omvangrijke werk aan de Dom werd gevolgd door de bouw van de koninklijke en bisschoppelijke onderkomens. Na Adelbolds dood zette bisschop Bernold de bouwwerkzaamheden voort. Het zal in 1039, toen keizer Koenraad zijn bezoek aan Utrecht bracht, voltooid zijn geweest. Het concept van Adelbolds grootschalige bouwactiviteiten vertoont grote verwantschap met de bouwactiviteiten van bisschop Meinwerk van Paderborn (bisschop van 1009-1036, zie verder). Onmiskenbaar bezitten de Utrechtse aula's opvallende overeenkomsten met de Zutphense aula, waarbij het materiaalgebruik, de afmetingen, de tweebeukige opzet en annex gelegen (privé)ruimte in het oog springen.

---

567 Hundertmark 2012, Afb. 7.
568 Koopmans 1989, 4, verwijzend naar de Vita Conradi.
569 Annalen van Sint Marie (1253). De kamer van de koningin zou de brand van 1253 hebben doorstaan. Koopmans 1989, 26.
570 Koopmans 1989, 4, 26.
571 Koopmans 1989 citeert de bron *Vita Godifridi: dum ergo,(…), seorsim in secretario suo resideret imperator, considentes forinsecus principes,….*
572 Kloosterman 2010.
573 De maten zijn genomen vanaf de plattegronden van Hein Hundertmark. Hundertmark 2012. afb. 6 en 7.
574 Hundertmark 2012.

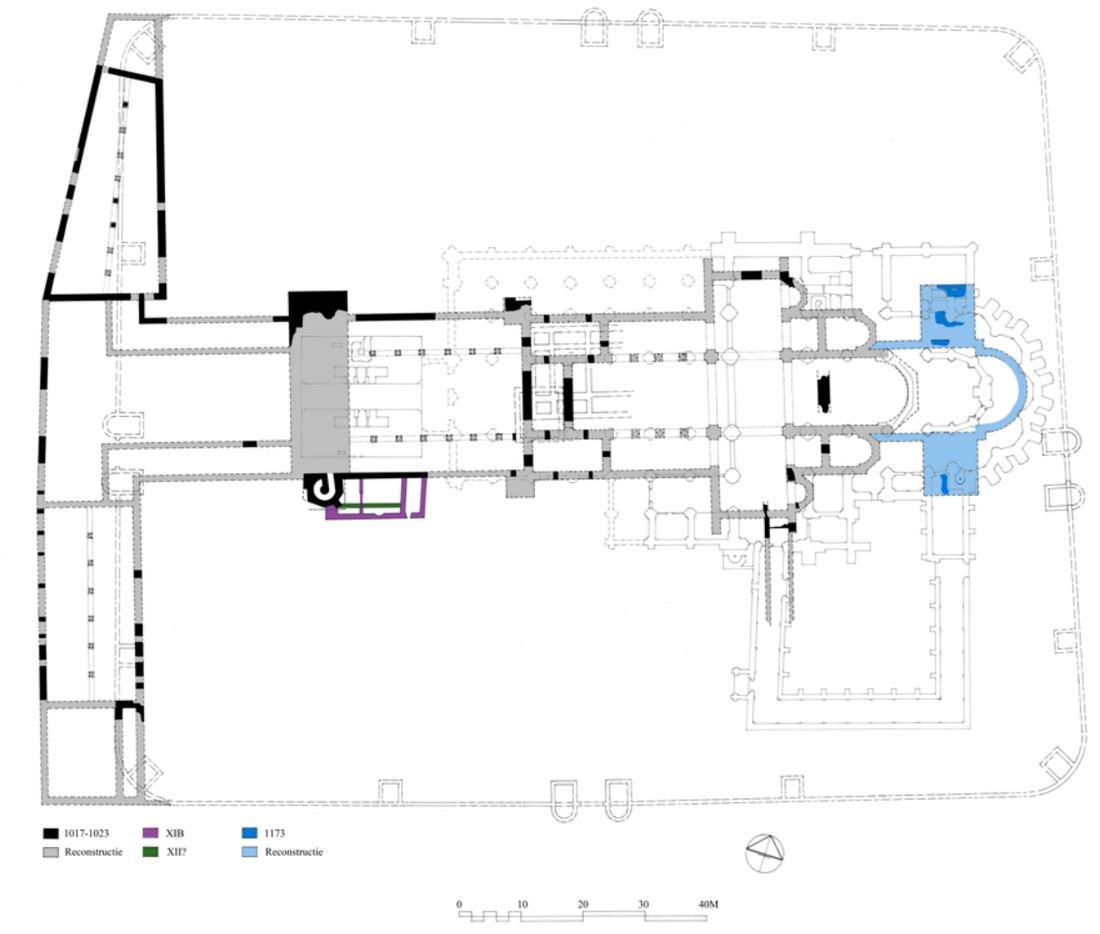

12.41: Plattegrond van de Dom van Adelbold in relatie tot de koningspalts en bisschoppelijke aula in de eerste helft van de 11e eeuw volgens Hundertmark 2012. De voor de Utrechtse bisschopscultus zo belangrijke Salvatorkerk, direct ten zuiden van de Dom voor de deur van de bisschoppelijke aula, ontbreekt opvallend genoeg op deze plattegrond.

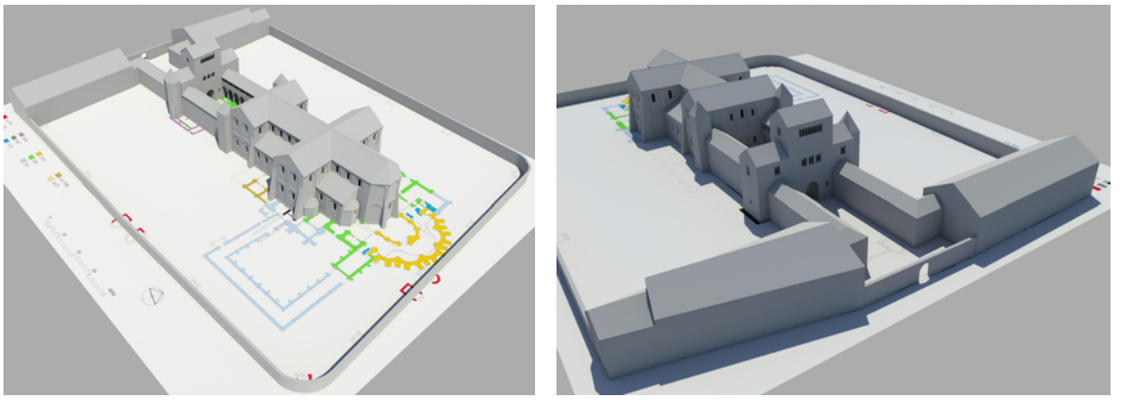

12.42: 3D-reconstructies door Daan Claessen van de Dom van Adelbold en de koningspalts en bisschoppelijke aula in de eerste helft van de 11e eeuw.

Van de palts en de paltsaula van **Nijmegen** is tot aan de Staufische fase bijzonder weinig bekend, ondanks de bewaard gebleven resten op het Valkhof.[575] Redelijk goed geïnformeerd zijn we over de ligging en versterking van het laat-Romeinse castellum dat de Valkhofburcht en het Kelfkensbosch omvatte. Die versterkingen zijn tot in de 13e eeuw zichtbaar geweest en vormden de ruim-

575 Kuys 2005, 202-206, 230-246.

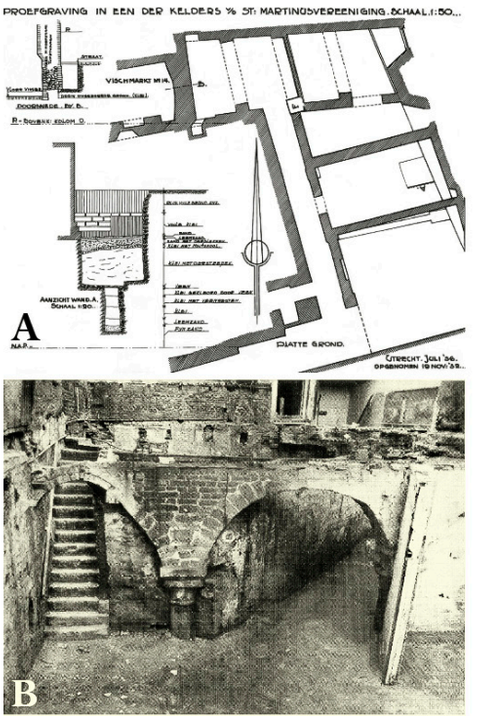

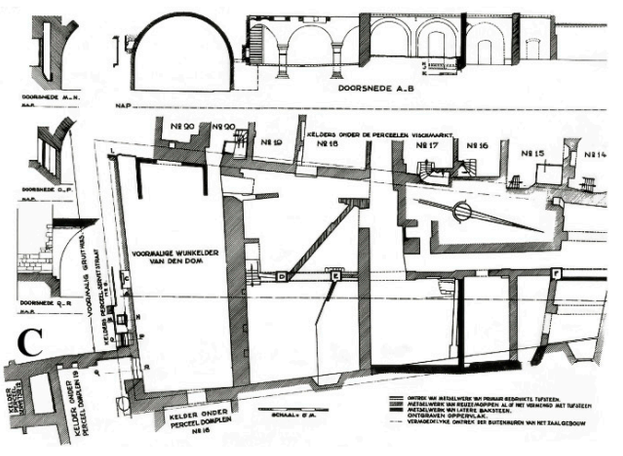

12.43 A: Plattegrond van het noordelijk gedeelte van het paleis Lofen en doorsneden van twee proefgravingen. B: Gedeelte van de arcade met nog niet uitgegraven zuilen, na afbraak van het middelste stenen huis in 1935. C: Plattegrond van Lofen uit 1950-1952.

telijke basis voor de Frankische vestiging van een fiscaal domeincentrum met een in 777 voor het eerst vermelde *palacio publicum*. Van het uiterlijk van de Karolingische palts, feitelijk de vanuit de historische bronnen de meest in het oog springende fase, is niets bekend. Over de laat-Ottoonse fase zijn we beter geïnformeerd door de bewaard gebleven paltskapel, de Nicolaaskapel. Een datering van dit gebouw rond het jaar 1000 is onlangs beargumenteerd.[576] De bouw en wijding aan de -toen nog Byzantijnse- heilige Nicolaas zou in verband staan met het overlijden van keizerin Theofanu te Nijmegen in 991. Haar zoon Otto III bouwde de kapel mogelijk als grafkapel voor Theofanu's hart en ingewanden. Tot in de eerste helft van de 11e eeuw stond de Nijmeegse palts geregeld in de belangstelling van de vorsten.[577] De verwoesting door de opstandige hertog Godfried 'met de Baard' in 1047 maakte voor langere tijd een einde aan de koninklijke interesse. Pas vanaf de Staufische periode is het mogelijk een betrouwbaarder beeld te vormden van het paltscomplex als geheel, maar dat is vooral aan de hand van iconografische gegevens. Schaarse resten uit opgravingen vullen dit beeld aan.[578] Keizer Frederik Barbarossa renoveerde in 1155 de palts ingrijpend en vormde de palts om tot burcht: de Valkhofburcht die tot de sloop in het begin van de 19e eeuw heeft bestaan. Centraal daarin stond de tufstenen donjon met aan weerszijden verblijfsruimten, woonvleugels. Daar haaks op aan de zuidzijde moet de feitelijke aula gestaan hebben met een lengte van rond de 60 meter en een breedte van circa 9 meter. Halverwege was aan de oostzijde de Sint-Maartenskapel (de 'Barbarossakapel') aanwezig. Net als in Zutphen zal de vorstelijke zaal niet de volledige lengte hebben beslaan, maar in het centrale deel, nabij de kapel gezocht moeten worden. Traditioneel wordt de

576 Elisabeth den Hartog. lezing 'The chapel of st. Nicholas' op het Francia Media-congres op 16 november 2012 te Nijmegen. De bouwdatum ligt volgens haar tussen 996 en 1002.
577 Thissen 1995, 265-289.
578 Weve 1910.

12.44: De Sint-Maartenskapel (Barbarossaruïne) die aan de Nijmeegse paltasaula vastzat.

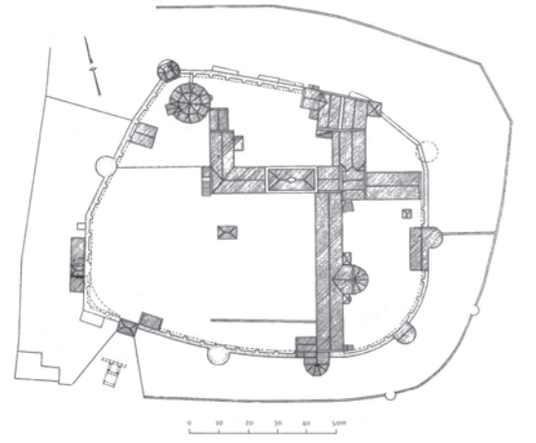

12.45: De reconstructie van de Valkhofburcht door J.J. Weve volgens de toestand in de 17e en 18e eeuw.

Barbarossakapel aan de Staufische fase toegeschreven, maar Mekking plaatste de bouw ervan, en daarmee ook die van de vorstelijke aula, in de wederopbouwperiode direct na de verwoesting door Godfried 'met de Baard' in 1047.[579] Daarmee zouden de Nijmeegse palts en de nog bestaande kapelruïne een tijdgenoot zijn van de Zutphense aula. Alleen in Zutphen was zeker geen sprake van een 'troonabsis' zoals te Nijmegen. Ongetwijfeld waren er nog substantiële resten van de oudere palts aanwezig toen 'Barbarossa' zijn renovatiewerkzaamheden ondernam. Het is goed denkbaar dat de kern van het gebouw nog uit de periode vóór 1047 dateerde, temeer omdat de L-vormige plattegrond van het complex, met de Nicolaaskapel op het uiteinde ervan, sterk doet denken aan de laat-Ottoonse en vroeg-Salische paltsen (zie verder). Dat de aula het resultaat is van een nieuwbouwfase, na de verwoesting van 1047, is mijns inziens niet waarschijnlijk. Het ontbreken van koningsbezoeken in de tweede helft van de 11e en het eerste kwart van de 12e eeuw lijkt niet te wijzen op een algehele renovatie van het complex. Barbarossa renoveerde de palts van Nijmegen na 100 jaar verval als politiek statement na zijn machtsovername kort daarvoor. Hij beschouwde zich als erfgenaam van zijn voorbeeld Karel de Grote en renoveerde diens vorstelijke verblijven. In Nijmegen werd de stichting van de palts zelfs teruggevoerd op de tijd van Julius Caesar. Als *lieu de memoire* speelde Nijmegen een belangrijke rol in de Staufische 'renovatie'politiek.[580] Na Barbarossa kwam de Nijmeegse burcht in toenemende mate in handen van lokale vorsten zoals de hertog van Brabant, de heren van Cuyk, de graaf van Kleef en de graven van Gelre.[581] Otto II van Gelre kreeg in 1247 de burcht en de stad definitief in bezit van Roomskoning Willem van Holland.

Van de overige paltscomplexen op Nederlandse bodem is nog veel minder bekend. De Karolingische palts, als er al een is geweest, van **Meerssen** is tot op heden niet gelocaliseerd. Er moet een koninklijke palts in **Maastricht** zijn geweest (*palatium nostrum Trajecti*). Theuws verwacht de ligging ervan aan de zuid-

579 Mekking 1996.
580 Bert Thissen: lezing 'The Royal palace in Nijmegen, ca. 750 - ca.1250: function and structure' op het Francia Media-congres op 16 november 2012 te Nijmegen.
581 Thissen 1999, 26-29.

zijde van de Sint-Servaaskerk op grond van de historisch de situeren *fiscus regius* en het architectonische en topografische programma van de kerk en haar omgeving.[582] Aan de noordzijde, direct ten noorden van het Vrijthof, is een forse, vroeg-11e-eeuwse, muur ontdekt van mogelijk een paltsachtig gebouw. Wellicht was dit het vorstelijke onderkomen van de Lotharingse hertogen uit het huis van Verdun, al houden de Maastrichtse archeologen het op de koningspalts.[583] Voorlopig weten we nog te weinig over de Maastrichtse palts(en) om er ook maar iets met zekerheid over te kunnen zeggen.

Daarmee komen we in het buitenland en dan met name in Duitsland, voor betere vergelijkingen. Het dichtst bij huis vinden we de tufstenen aula in de Hamalandse burg van **Hoog-Elten**.[584] De tufstenen zaal van 24 x 8 meter (Binding's fase IV) volgde drie oudere houtbouwfasen op en vormt daarmee een goede parallel voor de Zutphense ontwikkeling. De houtbouwfasen van Elten, een oudste fase in de 9e eeuw, een tweeschepige fase van rond 900 (met gedeeltelijke verbreding, net als in Zutphen) en een verbouwing van de tweeschepige fase tot een gedeeltelijke drieschepige zaal, komen verbluffend overeen met de

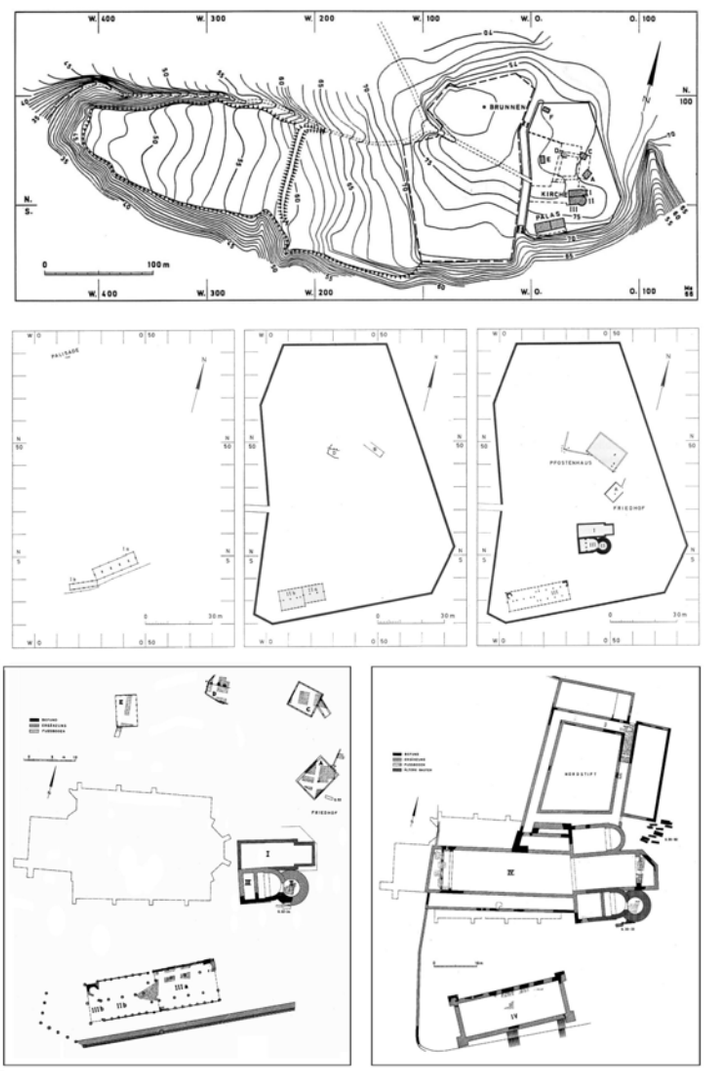

12.46: Hoog-Elten: plattegrond van de burchtheuvel (boven) en de ontwikkeling van de hoofdburcht volgens Binding (1986). Rechtsonder Binding fase IV met de tufstenen palas van 24 x 8 meter.

582 Theuws 2005, 93-95, 99-100.
583 Theuws 2005, 99-100.
584 Binding 1986, 8-9.

Zutphense opeenvolgende zalen.[585] Ook de laat-Karolingische dateringen zijn in beide Hamalandse centra identiek. Het kan haast geen toeval zijn, aangezien in beide centra dezelfde machthebbers of hun directe verwanten resideerden. De tufstenen fase van Hoog Elten wordt in de latere 10e eeuw gedateerd en toegeschreven aan de eerste abdis van Elten Liutgard, de oudste dochter van Wichman II van Hamaland (overleden 973). De zaal is daarmee jonger dan het enige koningsbezoek (Otto I in 944) dat te Elten is overgeleverd. Zowel qua datering als afmeting is de tufstenen zaal niet echt vergelijkbaar met de Zutphense aula. Er is ook geen discontinuïteit in de ligging: de tufstenen zaal is letterlijk op de locatie van de houten voorganger gebouwd. Hoog Elten houdt als grafelijk machtcentrum op te bestaan na de dood van Wichman II in 973. De tufstenen zaal vormde de voortzetting als residentie van de abdis van het klooster. Wel zou de Eltense zaalbouw nog in de 11e eeuw gefunctioneerd kunnen hebben als vorstelijk onderkomen in het abdijcomplex dat immers onder rijksbescherming stond, maar koningsbezoeken zijn na 944 niet overgeleverd.

Opvallend is dat onder de 'collectie' paltsen in het Duitse gebied slechts weinig voorbeelden zijn die qua formaat, lay-out en datering met de Zutphense p*alas* vergelijkbaar zijn.[586] De meeste aula's in paltsen zijn aanzienlijk bescheidener van omvang. We zullen de meest opvallende parallellen bespreken.
Ook relatief dichtbij ligt het paltscomplex van **Duisburg**. De locatie is markant gelegen op het kruispunt van de 'Hellweg' van Aken naar het oosten, naar het kernland van de Ottoonse en Salische keizers in de Harz, Saksen en Thüringen, en de weg van noord (Nijmegen) naar zuid (Mainz) langs de Rijn. In aanleg dateert het paltscomplex uit de 10e eeuw, een periode dat Duisburg maar liefst 16 maal door de Ottoonse vorsten werd bezocht. Alhoewel archeologisch onderzoek naar de hoofdgebouwen amper heeft plaatsgevonden[587], hebben archeologen zich wel een beeld kunnen vormen van de globale verschijningsvorm van het paltscomplex.[588] De nieuwe inzichten zijn dat de oudste fasen van de natuurstenen en tufstenen stadsommuring de ommuring van het gehele paltscomplex hebben gevormd.[589] De *palas* of paltsaula zelf stond haaks op de Salvatorkerk in zuidwaartse richting. De zaal mat vermoedelijk 45 x 15 meter.[590] Aan de zuidzijde en westzijde zijn resten van gebouwen aangetroffen die mogelijk tot de latere (Staufische?) uitbreidingen van het complex behoren. Qua lengte komt de Duisburgse zaal in de buurt van de Zutphense aula. De grotere breedte is echter opvallend en maakt dat de representatieve zaal een groter vloeroppervlak had. Hoe groot is niet te zeggen omdat van de interne structuur niets bekend is. Een ander opvallend verschil is het ontbreken van een uitgebouwd portaal, maar dat wil niet zeggen dat een dergelijk portaal er niet was. Van de westmuur is een groot deel niet opgegraven.

585 Binding 1986, 3-8.
586 Streich 1984.
587 Krause 1983, 23-29. Enige muurresten zijn gedocumenteerd voorafgaande aan de bouw van het raadhuis in 1897 door Konrath Plath. Daarna is slechts een waarneming in een rioolsleuf in 1980 in de Salvatorstrasse bekend.
588 Zie de fraaie illustraties en digitale reconstructieopnamen in Herrmann 2010a, ook te zien via Google-Earth.
589 Herrmann 2010b.
590 Binding 1969; Krause 1983, 28.

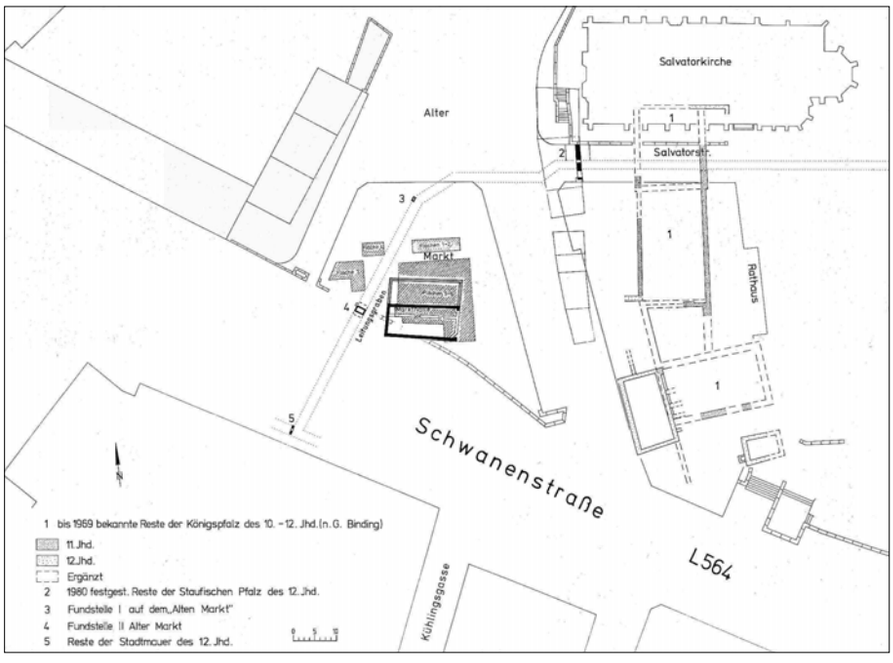

12.47: Ligging van de sporen van de Duisburgse paltsaula, haaks op de Salvatorkerk. Stand van zaken 1983 met de waarnemingen in het nutsleidingtracé.

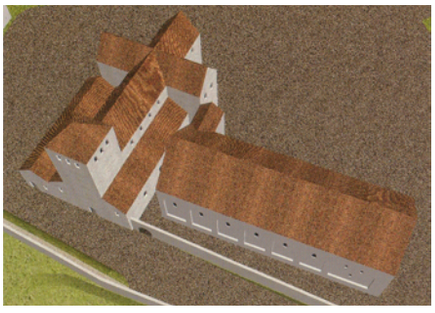

12.48: Reconstructie van de koningspalts met basiliek (nu Salvatorkerk) in de Ottoonse tijd.

12.49: Artist impression door R. Mayrock van de koningspalts van Duisburg in de Ottoonse periode.

Een volgend paltscomplex, in dit geval met zekerheid uit de eerste helft van de 11e eeuw, is de palts van **Paderborn**. Alhoewel er al vanaf de Karolingische tijd een uitgebreid gebouwencomplex lag ten noorden van de Dom, werd door bisschop Meinwerk rond 1020 een nieuw koninklijk verblijf opgetrokken.[591] Aan de zuidwestzijde van de Dom lag bovendien een bisschoppelijke aula. Meinwerks bisschoppelijk centrum en koningspalts te Paderborn vertoont een sterke overeenkomst met de het bisschoppelijk centrum te Utrecht onder Adelbold. De koninklijke aula meet 44,48 x 16,35 meter en kent twee portaaluitbouwen die zijn georiënteerd op de de Dom. De westelijke is intensief benut en minder zorgvuldig gebouwd. Vermoed wordt dat de trap leidde naar de ruimte waar zich het dagelijke leven afspeelde en dat het zorgvuldig gebouwde en weinig gebruikte oostelijke trapportaal ceremonieel gebruikt werd en leidde naar de vorstelijke zaal. Een jongere derde uitbouw is feitelijk de buitentrap naar de souterraine ruimtes. De forse breedte maakt dat het gebouw in de hoofdopzet

591 Winkelmann 1970; Gai & Mecke 2004; Gai 2007. Sveva Gai geeft in 2007 een nieuwe visie op de bouwontwikkeling van de Ottoonse palts van bisschop Meinwerk ten opzichte van de publicatie van Winkelmann (1970).

12.50: De vorstelijke entree van de paltsaula van Paderborn. De ingang en omliggend muurwerk is intact teruggevonden na de sloop van de jongere bebouwing na WOII.

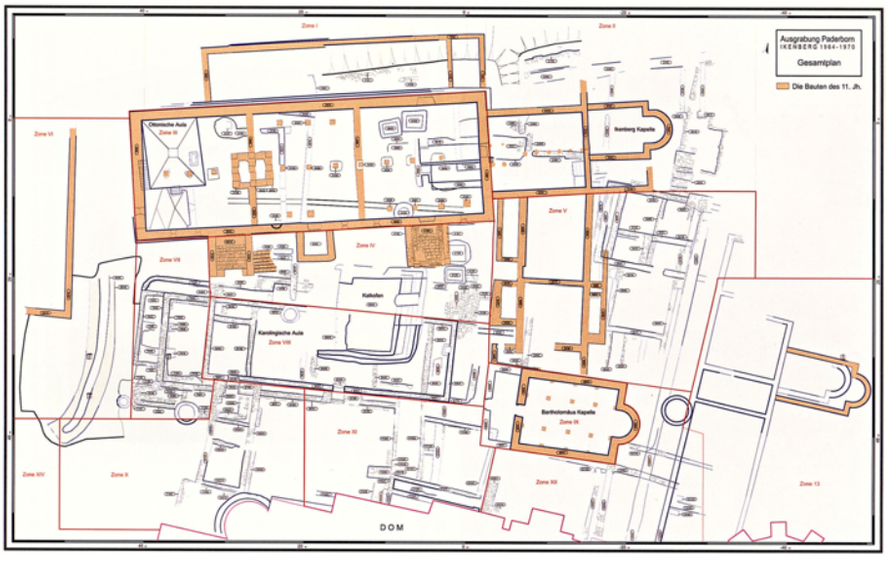

12.51: De koningspalts van Paderborn ten noorden van de Dom in de 11e eeuw.

12.52: De zuidoosthoek van de koninklijke aula. Let op de hoekoplossing met een afgeschuinde plint in de basis. Een dergelijke hoekoplossing is gevonden in het bijgebouw van de Zutphense palts (8.4.2 en 9.1.4).

12.53: Vensters van het souterrain in de zuidwand van de koninklijke aula van Paderborn.

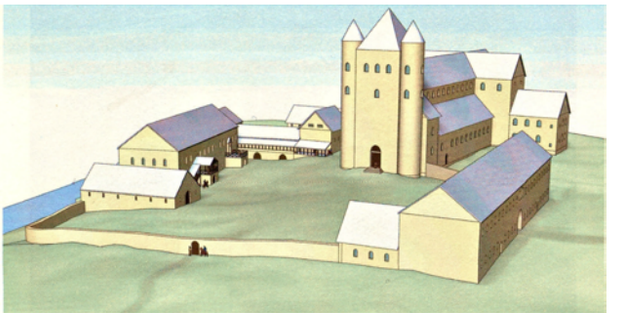

12.54: Reconstructie van het bisschoppelijke centrum van Meinwerk van Paderborn. Links de koningspalts, rechts de bisschoppelijke aula.

tweeschepig was maar plaatselijk dicht tegen de muren extra pijlers had om de vloerlast te dragen. De pijlers staan zo dicht op de muren dat men feitelijk niet van een vijfschepige opzet kan spreken. De souterraine ruimte is in drieën gedeeld door tussenmuren. In de westelijke deelmuur is een fors vierkant fundament opgenomen dat vermoedelijk als basis van de haarden in de ruimtes erboven diende. Dat betekent dat de deelmuur zich in de ruimte erboven voortzette en er zich aan weerszijden van die muur haardplaatsen bevonden. De grootste ruimte aan de oostzijde (met het ceremoniële trapportaal) zal de vorstelijke zaal zijn geweest. De zaal meet dan ca. 28 x 14 meter binnenmaats. Aan de oostzijde is de aula door een smaller bouwdeel (11,60 x 9,42 meter) verbonden met de Ikenbergkapel en via een haaks op staande gebouwvleugel stond het complex in verbinding met de Bartolomeuskapel. De overeenkomsten met de Zutphense aula zijn opvallend. De souterraine ruimten, de tweebeukige opzet, de portalen, de datering en in grote lijnen de afmetingen, komen overeen. Alleen de breedte is in Paderborn duidelijk afwijkend, waardoor het oppervlak van de zaal (392 m2, vergelijk Zutphen 357 m2 of 195 m2) beduidend groter was. Een opvallend kenmerk is dat de koninklijke palts van Paderborn direct in verbinding stond met de twee kapellen en met de Dom. Dat levert en L-vormige plattegrond op van het complex. Die L-vormige lay out, met vaak een paltskapel of -kerk in de haakse vleugel, is een opvallend kenmerk bij de Salische koningspaltsen. De Zutphense aula had een westelijke vleugel noordwaarts waar mogelijk een een dergelijke privékapel was.

Onder Hendrik II kwam de grote paltsaula van **Bamberg** tot stand. De aula lag haaks op de noordelijke transeptarm van de Bamberger Dom.[592] De aula zelf is niet opgegraven maar slechts bekend uit schaarse bouwhistorische gegevens. De paltsvleugel meet bij benadering 64 x 13,5 meter, waarbinnen de aula was opgenomen. Deze bevond zich vermoedelijk in het centrale deel van de vleugel. Aan de noordzijde lag een paltskapel: de Thomaskapelle. Dichter bij de Dom lag een octagonale kapel: de Andreaskapelle. Exacte maten van de zaal zijn dus niet te geven maar die moet aanzienlijk geweest zijn. Bamberg was enige malen de locatie van rijksdagen. De bouw van de palts zal rond de voltooiïng en inwijding van de dom in 1012 zijn gestart en niet lang daarna zijn voltooid. Hendrik verbleef graag in zijn 'geliefde Bamberg' en hij werd er uiteindelijk begraven in de Dom. De palts werd in de 16e eeuw gesloopt, maar er bestaat nog een afbeelding uit ongeveer 1475 van het gebouw.

592 Weinfurter 1999/2002; Schneidmüller 2002, 30-51.

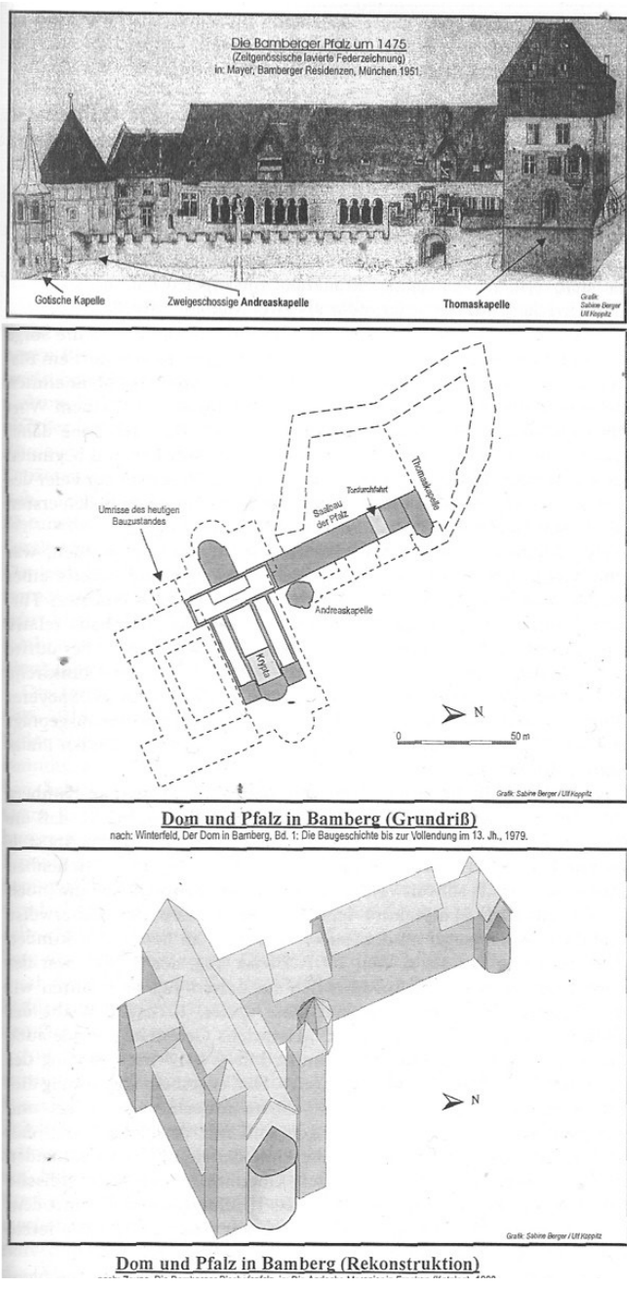

12.55: De Pfalz Bamberg naar een afbeelding uit 1475 en reconstructies uit de literatuur (zie onderschriften). Archeologisch onderzoek heeft hier niet plaatsgevonden.

Een andere palts van enorme afmetingen die onder Hendrik II tot stand kwam, is die op de Lindenberg te **Zürich**.[593] De palts is gebouwd op de plaats van een laat-Romeins castellum op een heuvel aan de rivier Limmat. De vroeg-Salische palts verving een oudere uit de Karolingische periode. Het complex is noord-zuidgericht en meet totaal 75 x 13 meter. Ook hier is de grote zaal centraal gelegen. De binnenmaten van de zaal bedroegen 31,2 x 11,4 meter (355,6 m2). Deze maat is vrijwel gelijk aan het vloeroppervlak van de Zutphense zaal, uitgaande van de volle omvang van de zaal, zonder nevenruimten. Aan de noordwestzijde lag de paltskapel en aan de oostzijde sloten bijgebouwen, mogelijk privévertrekken op de zaal aan. De oostvleugel wordt als dwarsbeuk van het hoofdgebouw gereconstrueerd. Bij opgravingen kon worden aangetoond dat

593 Zotz 2002; Motschi 2011.

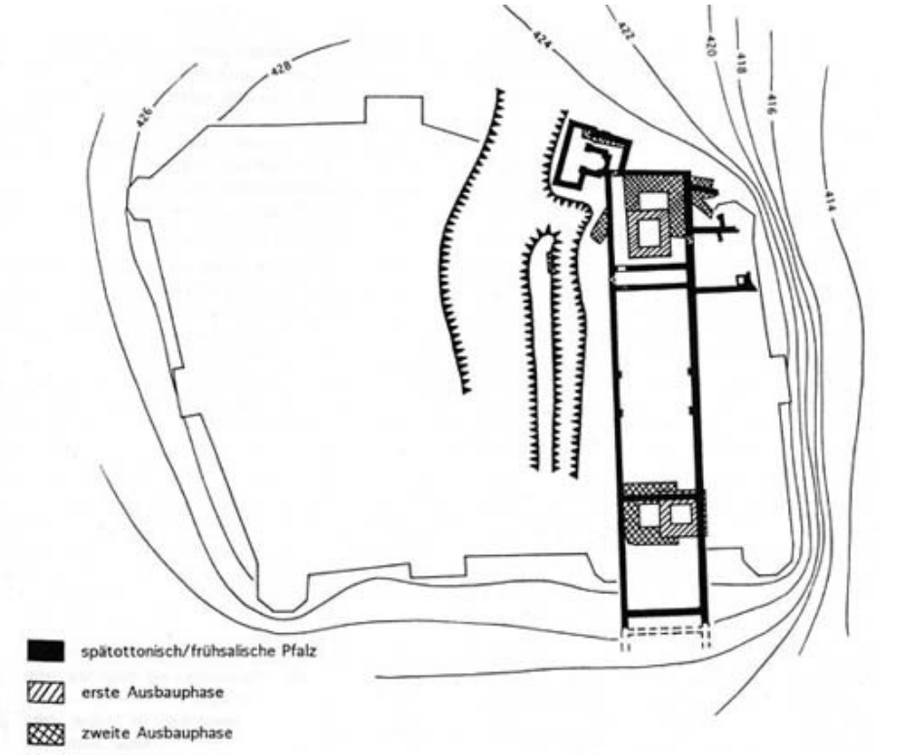

12.56: Plattegrond van de 11e-eeuwse paltsaula van Zürich binnen de contouren van het laat-Romeinse castellum.

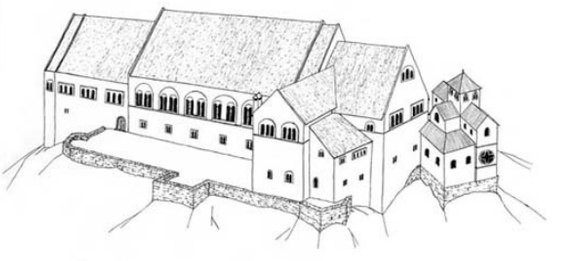

12.57: Reconstructie van de 11e-eeuwse paltsaula van Zürich vanaf de rivier.

12.58: Zeer recente digitale reconstructie van de 11e-eeuwse paltsaula van Zürich vanaf de rivier in kleur.

de palts wit gepleisterd was. In de 12e eeuw kwam de palts in handen van de hertogen van Zähringen die de graven van Lenzburg aanstelden als burggraven. Onder de graven van Lenzburg werd de palts in enkele stadia omgebouwd tot burcht met grachten en grote torens. De palts werd, na het uitsterven van de beide geslachten, in de loop van de 13e eeuw gesloopt.

Eén van de grotere paltsen die na Hendrik II is gebouwd, is die van **Speyer**.[594] Het paltscomplex maakte deel uit van het nieuwe Domcomplex en stond daar haaks op, verbonden met een lagere gebouwvleugel. De machtige Dom van Speyer werd de grafkerk van de Salische koningen. De paltsaula bestaat uit een zaalbouw met twee uitbouwen en zou twee verdiepingen hebben gehad. Over het fysieke gebouw is niets bekend uit bouwhistorisch onderzoek of vlakdekkende archeologische opgravingen, maar de reconstructies zijn vooral gebaseerd op historische afbeeldingen en topografische gegevens. Over de lengte en breedte en de interne structuur is niets bekend, wel over het uiterlijk. Het gebouw had een of twee uitbouwen in de vorm van een risaliet (zie 12.2.1). Overeenkomsten met de Paderborner aula en die te Zutphen zijn zeker aanwezig. De aula van Speyer, begonnen onder Koenraad II, zou ook model gestaan kunnen hebben voor de volgende palts.

12.59: Pentekening van W. Hollar uit 1635 van de Dom van Speyer. Links op de tekening is de koningspalts te zien. Hier was duidelijk sprake van een risaliet. De oorspronkelijke topgevel is in de loop der eeuwen verdwenen.

12.60: Reconstructie van de Dom en koningspalts van Speyer.

594 Seltmann 1999, 132.

De bekendste Salische palts is die te **Goslar**. Alhoewel deze palts al in de eerste helft van de 19e eeuw in de belangstelling stond, is het complex pas in 1927 voor het eerst bouwhistorisch en archeologisch goed beschreven.[595] Een hernieuwd bouwhistorisch onderzoek, gepubliceerd in 1996 gaf nog enige nuancering op het werk van Hölscher.[596] In de laat-Ottoonse periode moet er al een *aula regis* hebben gestaan, getuige de eerste koninklijke bezoeken vanaf 1009. Daarvan zijn enkele muurresten bekend op het voorterrein van de paltsaula. Het nog bestaande gebouw bevat in de kern de nieuwbouw door Hendrik III, toen de palts van Goslar de meest bezochte verblijfsplaats werd. De aanwezigheid van de zilver- en kopermijnen van de Rammelsberg maakte Goslar tot een van de belangrijkste centra in het rijk. De Salische aula is buitenmaats 50 x 17,5 meter (binnenmaats 47,4 x 15,4 meter = 730 m2). Eigenlijk is van de oorspronkelijke indeling niets meer bewaard. De grootschalige verbouwing onder Frederik Barbarossa, een verbouwing in de 13e eeuw en de nog veel ingrijpender restauratie in het derde kwart van de 19e eeuw hebben de sporen daarvan uitgewist. In het souterrain zijn meerdere deelmuren met tongewelven aanwezig uit een 13e-eeuwse verbouwingsfase. Oorspronkelijk werden de ruimtes afgedekt door een balkendek. Vrijwel zeker was er in de 11e eeuw een zuilenarcade of langsondersteuning. Voor de Staufische fase is dit zeker, maar de overspanning van ruim 15 meter maakt een langsondersteuning onontkoombaar. Dat het gebouw van meet af aan een tweeschepige opzet kende wordt alom aangenomen. In de huidige opzet van na de restauratie wordt de langsondersteuning gedragen door zes houten stijlen, waarop een nog originele laatmiddeleeuwse balklaag rust. De oudste aanwijzingen voor een stenen zuilenrij dateert uit de Staufische fase, maar aangenomen mag worden dat dit ook in de oorspronkelijke opzet het geval was. Het is niet duidelijk of de zaalruimte ongedeeld was, zoals tegenwoordig het geval is, of dat de zaal het centrale deel van de ruimte besloeg (zoals in Paderborn en Zutphen). In een ongedeelde opzet is de ruimte enorm (730 m2), maar dat past bij een aula waar regelmatig hofdagen werden gehouden. De verzamelde wereldlijke en geestelijke elite uit het gehele rijk kwam daar samen.
In het midden van het gebouw zijn recht tegenover elkaar uitbouwen aanwezig. Deze uitbouwen vormen een dwarspand. De westelijke uitbouw bevat geen portaal, de oostelijke uitbouw vervult die functie en is ook op het plein en de paltskerk van Sint Judas en Simon gericht. Hölscher dateerde en reconstrueerde het uitgebouwde hoofdportaal in de 11e eeuw. De bewaard gebleven muurdelen van het portaal en de dragende pijlers in de centrale souterraine ruimte erachter worden nu in de Staufische periode gedateerd. Toch wordt vermoed dat de

12.61: De palts van Goslar in zijn huidige toestand.

595 Hölscher 1927.
596 Frontzek, Memmert & Möhle 1996.

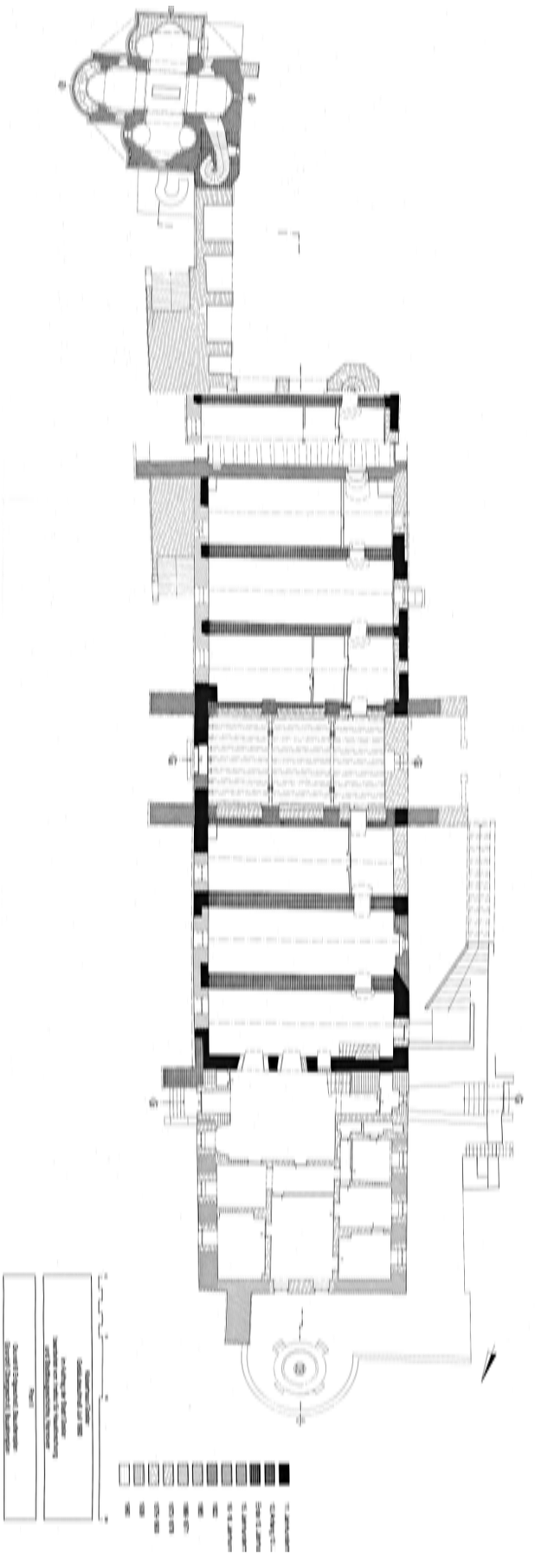

12.62: Plattegrond van het souterrain van de paltsaula van Goslar met daarin in zwart weergegeven de 11e-eeuwse bouwresten.

12.63: Reconstructie van de palts van Goslar in de Salische tijd (ca. 1050).

12.64: De 'Staufische' arcadevensters in de zwaar gerestaureerde voorgevel van de aula van Goslar.

12.65: De traptoren ('Doornroosjetoren') van de aula van Goslar bevindt zich op nagenoeg dezelfde plaats als de traptoren van de Zutphense aula. De traptoren van Goslar is voor 100% in de 19e eeuw herbouwd.

situatie tot de 11e-eeuwse hoofdopzet behoort.[597]

De grootschalige verbouwing onder Frederik Barbarossa of zijn opvolgers bepaalde in hoge mate het huidige gerestaureerde beeld van de paltsaula van Goslar. Lang werd aangenomen dat deze bouwfase model stond voor de paltsaula Dankwarderode van hertog Hendrik 'de Leeuw' te **Braunschweig**. Deze Welfische tegenstrever van Barbarossa had zijn zinnen gezet op het koningschap en het bezit van Goslar maar slaagde er niet in de palts en de rijke mijnen te bemachtigen. Dankwarderode zou een uiting zijn van de koninklijke pretenties van de hertog naar model van Goslar. Inmiddels houden de onderzoekers er rekening mee dat de verbouwing van Goslar een reactie was op de bouw van de palts Dankwarderode.[598] De verbouwing van Goslar wordt nu rond 1170 gedateerd.

De vergelijking van de Zutphense aula met Goslar dateert al uit de tijd van Renaud (1950). Nog altijd is de overeenkomst opvallend, te beginnen bij de lengte die vrijwel exact overeenkomt. De breedte is echter in Goslar veel groter (15,4 meter binnenmaats, tegenover 10,5 meter in Zutphen). Ook de hoofdopzet is identiek: souterraine ruimtes met daarboven de vorstelijke zaal met een tweebeukige opzet. De portaaluitbouw lijkt een overeenkomst te zijn, maar niet zeker is of dit tot de 11e-eeuwse hoofdopzet van Goslar behoort. Evenmin is dat in Zutphen het geval bij het ontbreken van muurresten, maar het ligt wel voor de hand. Beide aula's zouden in dezelfde periode gebouwd kunnen zijn: Zutphen in de 11e eeuw en Goslar 1040/50. Het grote verschil is evenwel dat

597 Frontzek, Memmert & Möhle 1996, 99.
598 Frontzek, Memmert & Möhle 1996, 121-130.

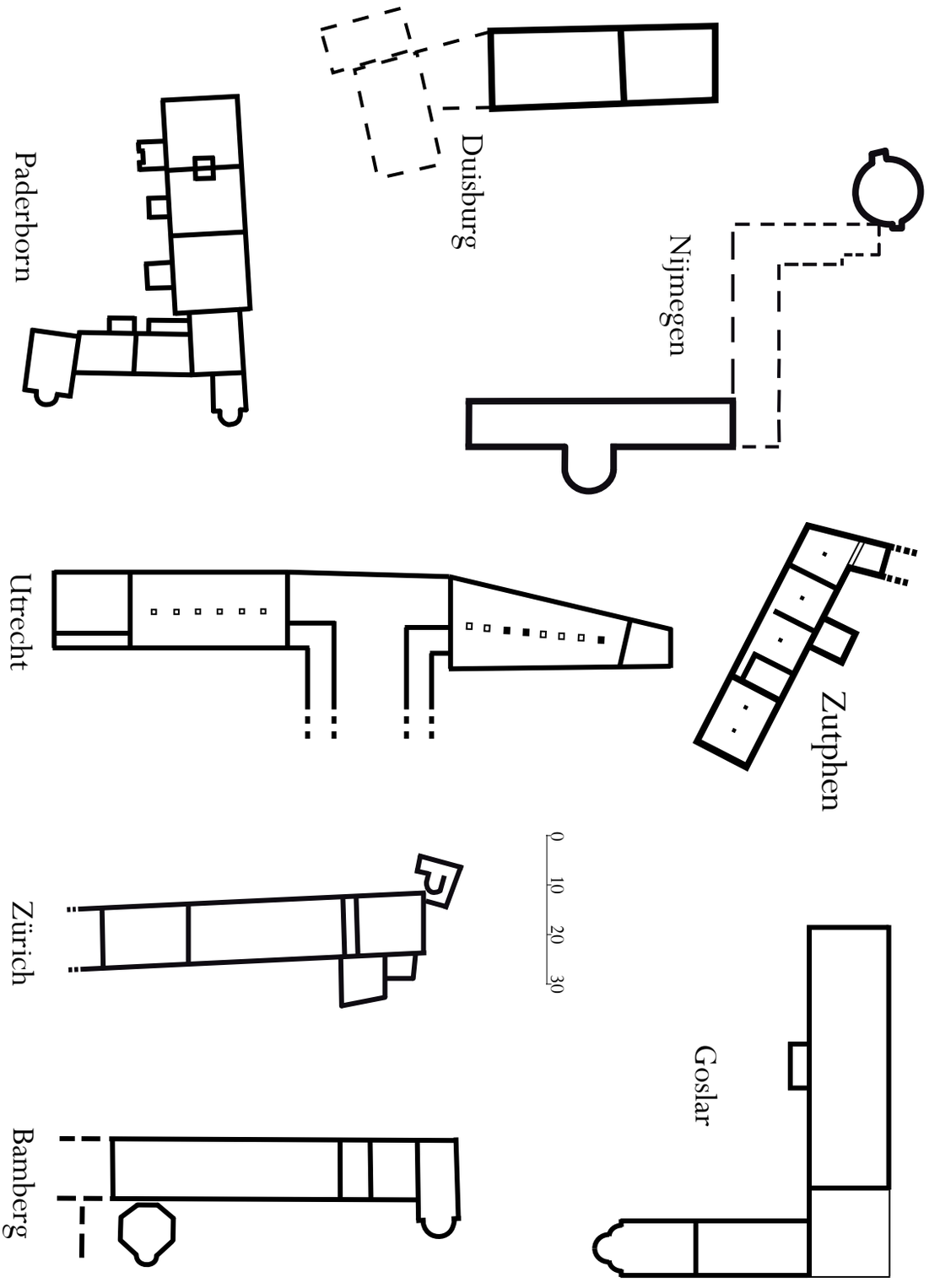

12.66: Vergelijking van de plattegronden van de beschreven aula's van de koningspaltsen (voor zover de plattegrond redelijk bekend is) en de aula van Zutphen op schaal.

Goslar een duidelijke opdrachtgever heeft (Hendrik III) en dat we bij Zutphen nog altijd een lijst kandidaten hebben, waaronder Hendrik III.
Ook de Staufische verbouwing is in Zutphen te traceren. Aan het einde van de 12e of het begin van de 13e eeuw moet op grond van de gevonden basementen een verbouwing hebben plaatsgevonden. De opdrachtgever daarvan kan niemand anders dan de Gelderse graaf geweest zijn.

Tegen het einde van de 12e eeuw neemt het aantal paltsaula's van niet-koninklijke opdrachtgevers toe. Het zijn de hertogen, landgraven en andere opkomende territoriale vorsten die de vorstelijke paltsenbouw volgen. De p*alas* vormde het representatieve deel van de burcht, meestal naast een forse donjon. Voorbeelden daarvan zijn de aula's in de burchten Sulzbach (zeer vroeg voorbeeld, zie verder), de reeds aangehaalde Dankwarderode te Braunschweig, de Wartburg (al in 1157 begonnen en vermoedelijk rond 1170 voltooid), Kleef (ca. 1175), Büdingen, Wildenberg, Münzenberg, Dreieichenhain en Vianden.[599] Ook de Keulse aartsbisschop Reinald van Dassel (1159-1167) liet in Keulen een p*alas* bouwen die onmiskenbaar verwantschappen vertoont met de gebouwen van de Wartburg en de Neuenburg van de Thüringer landgraven en vermoedelijk ook de p*alas* te Kleef.[600] Kenmerkend zijn de sleutelgatvormige vensteropeningen aan weerzijden van de brede vensterarcaden, waarin ook dubbelzuilen voorkomen. De hierboven beschreven verbouwing van de Zutphens/Gelderse aula rond 1200 past in deze trend. De Kleefse en Keulse gebouwen waren ongetwijfeld goed bekend bij de Gelderse graven.

In het voormalige Duitse rijk waren voorts nog tal van paltscomplexen met aula's die beduidend kleiner van afmeting waren dan de Zutphense aula. Zonder ze uitvoerig te behandelen en volledig te zijn, noemen we Tribur, Werla, Grone en Tilleda, waar de de Ottoonse en Salische vorsten geregeld verbleven.

De invloed van de Duitse paltsenarchitectuur rond 1200 strekte zich ook uit naar het noorden, in Scandinavië. Renaud noemde de bisschoppelijke dan wel koninklijke 'paltsen' van Söborg (Sjælland), Garðar (Groenland) en Alsnö Hus (Stockholm) uit de 12e en 13e eeuw.[601] In al die gevallen zijn de afmetingen aanmerkelijk kleiner maar de hoofdopzet is ook hier vergelijkbaar: souterraine ruimten met de vorstelijke zaal en zijvertrekken daarboven en in Söborg en Alsnö Hus de portaaluitbouw centraal op de veronderstelde zaal.
In het uiterste noorden van het Duitse rijk werd in de 12e eeuw een paltsaula gebouwd in de omstreden 'grensstad' **Schleswich**. De datering in de tweede helft van de 12e eeuw wijst op de Deense koning als bouwheer en niet de Duitse vorst.[602] De zaal (p*alas*) meet 19 x 10 meter buitenmaats met een verlenging aan de oostzijde van 8 x 10 meter. Er is een gelijkenis met de hoofdindeling te Zut-

599 Sulzbach: Hensch 2005; Wartburg: Schuchardt 2010; Kleef: E. den Hartog. The twelfth-century sculpture from the castle of Cleves and its stylistic context. Lezing op het Kolloquium Königtum und Adel in Niederlothringen (10. – 12. Jh) op 24 februari 2012 in Kleef-Rindern. Verder ook Streich 1984; Hotz 1966/1991.
600 E. den Hartog. The twelfth-century sculpture from the castle of Cleves and its stylistic context.
601 Renaud 1950, 21, 33.
602 Vogel 1989, 34-35, 74-75.

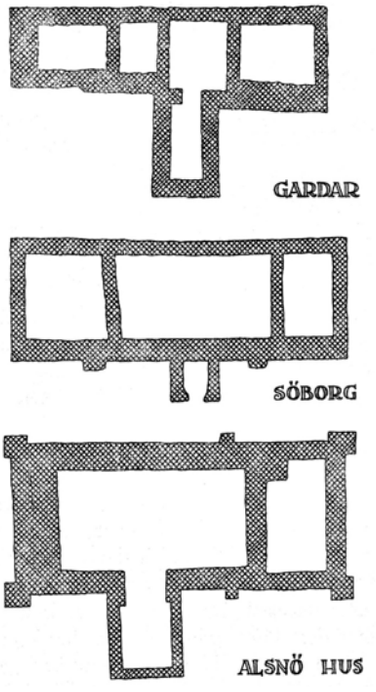

12.67: De plattegronden van de paltsachtige gebouwen in Söborg (Sjælland), Garðar (Groenland), Alsnö Hus (Stockholm) uit de 12e en 13e eeuw.

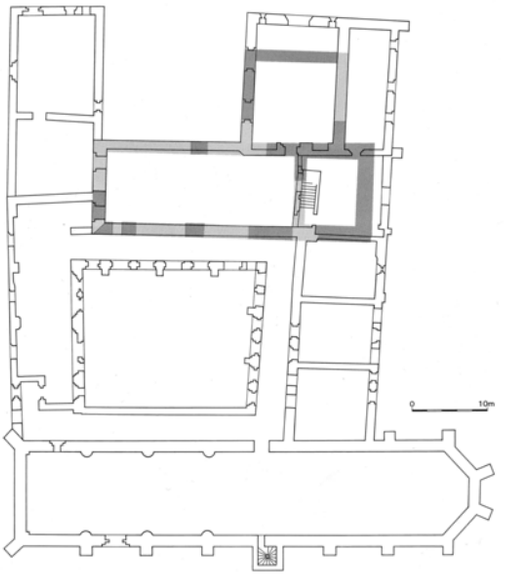

12.68: De plattegrond van de paltsaula met torenachtige aanbouw van Schleswich onder het fransiscanerklooster.

phen, waar ook de zaal in het westen lag en een apart bouwdeel aan de oostzijde (ruimte 6). De Deense aula kent ook een noordelijke uitbouw van 8 x 11 meter maar de afmeting wijst eerder op een defensieve torenfunctie.
Het is ondoenlijk volledig te zijn in de vergelijkingen met paltsen en vorstelijke aula's in het Duitse rijk, maar we hebben de belangrijkste complexen besproken. Opvallend is evenwel dat over veel paltsen bijzonder weinig bekend is als het om hun fysieke verschijningsvorm gaat. Zeker de 11e eeuw vormt een kennislacune in de kennis van paltscomplexen en hun hoofdgebouwen.

12.4.2 Bisschoppelijke aula's

Niet alleen koningen, maar ook de rijksbisschoppen bouwden vanaf de 10e eeuw indrukwekkende residenties die we als paltscomplexen kunnen beschouwen. Het meest bekend zijn de bisschoppelijke residenties waar ook koninklijke verblijven aanwezig waren: Trier, Keulen, Bamberg, Mainz, Paderborn en Utrecht. Slechts in de laatste twee domresidenties is ook de bisschoppelijke aula uit archeologisch onderzoek bekend. In **Trier** is de Romeinse *basilica* sinds de Karolingische tijd als bisschoppelijke aula in gebruik geweest en daarvoor werd het gebouw door de koningen gebruikt.[603] Het antieke Trierse gebouw is in de volle middeleeuwen verbouwd tot burcht waarbij de oorspronkelijke Romeinse zaal niet als zaal maar als binnenplaats diende en er diverse ruimten tegen de buitenmuren waren gebouwd. Nadien is het complex fors uitgebreid, waarbij, op de aula na, antieke en vroegmiddeleeuwse kerken en bijgebouwen verdwenen en werden vervangen door nieuwe gebouwen. Het bisschoppelijke gebouwencom-

603 Clemens 1995, 56-70.

plex bestaat feitelijk nog steeds als zodanig. De Trierse aula kan, vanwege zijn indrukwekkende Romeinse opzet, niet bepaald als representatief gelden voor een bisschoppelijke aula uit de volle middeleeuwen.

Van de bisschoppelijke residentie in **Keulen** van vóór het midden van de 12e eeuw is niets archeologisch bekend. Over het uiterlijk van de aula die aartsbisschop Reinald van Dassel (1159-1167) liet bouwen, zijn we goed geïnformeerd door diverse afbeeldingen, waaronder die van Johann Finkenbaum uit ongeveer 1670 (zie afb. 12.32). We zien een lange p*alas* waarbij de centrale vensterarcade op de verdieping, geflankeerd door de *fleur-de-lis*-achtige openingen, de aandacht trekken. Hierachter was de grote zaal. Op de begane grond heeft het gebouw een geslotener karakter. Links van de vensterarcade zouden de werken privévertrekken gevestigd zijn geweest. Hierop wijzen ook de schoorstenen. Eén element is in de Keulse *palas* afwezig: een uitgebouwd portaal met daarboven een balkon of dwarspand.

Dat element lijkt ook afwezig bij de bisschoppelijke aula van **Paderborn**. De koningspalts van Paderborn heeft twee van dergelijke uitbouwen, waarvan het oostelijke portaal toegang gaf tot de grote zaal. Boven het portaal was het balkon. De bisschoppelijke aula lag aan de zuidwestzijde van de Dom, was ongeveer 58 meter lang en 13 meter breed. Slechts het oostelijke deel is opgegraven. Over de interne structuur is derhalve niets bekend.

We hebben hiervoor al kennisgemaakt met de nog niet zo lang geleden ontdekte bisschoppelijke aula te **Utrecht**. De aula meet, voor zover archeologisch is vastgesteld, 33 x 16 meter en dat deel was voorzien van een tweebeukig souterrain met een (vermoede) draagconstructie op pijlers of bogen. Daarboven zal de feitelijke zaal hebben gelegen. Ook hier is, net als te Keulen en bij de koninklijke aula's, sprake van een ruimte naast de zaal. Deze ruimte lag vermoedelijk tot tegen de zuidwesthoek van het burchtterrein en mat ca. 15 x 16 meter en was voorzien van een inpandige 'gang' aan de oostzijde. Naar analogie van de koninklijke aula's en Keulen kan deze ruimte worden geïnterpreteerd als het privévertrek van de bisschop. De totale lengte van de bisschoppelijke aula komt daarmee op 48 meter.[604] Zowel de koninklijke als de bisschoppelijke aula is (vermoedelijk) gebouwd in opdracht van bisschop Adelbold (1010-1026) als één samenhangend concept met de nieuwe Dom (gewijd in 1023).[605] Ook hier ontbreekt een opvallend element dat veel koninklijke aula's wel hebben: het uitgebouwde portaal met balkon.

Dat brengt ons bij het laatste voorbeeld, dicht bij Zutphen: **Deventer**. Hier bouwde de bisschop van Utrecht na de voltooiing van de Sint-Lebuïnuskerk een grote bisschoppelijke aula. Op de fasering en datering ervan komen we in 13.2.2 nog terug. De min of meer noord-zuidgeoriënteerde aula had een totale lengte van 50 meter en een breedte van 14,5 meter. Een uitgebouwd portaal wordt door de onderzoekers niet gereconstrueerd, maar het middendeel van de zaal is niet opgegraven.[606] De laatmiddeleeuwse interne structuur is bekend van een laat-16e-eeuwse opmeting van het complex. Hieruit volgt dat de grote zaal aansloot op het noordwestelijke transept van de kerk en dat aan de andere zijde

604 De maten zijn genomen vanaf de plattegronden van Hein Hundertmark. Hundertmark 2012, afb. 6 en 7.
605 Hundertmark 2012.
606 Spitzers 1992, 22-23.

van de zaal kleinere vertrekken met gangen lagen (zie afb. 13.10 'na 1334'). De opzet heeft daarmee veel weg van Utrecht. Het enige verschil is dat hier wel een brede uitbouw aanwezig is geweest aan de zijde van het plein Nieuwe Markt. Dit zou het portaal met bovenliggend bordes geweest kunnen zijn. Maar de gegevens dateren van ruim na 1334, toen de bisschopshof te Deventer zwaar getroffen werd door de grote stadsbrand en daarna grootschalig werd verbouwd, of wellicht herbouwd.

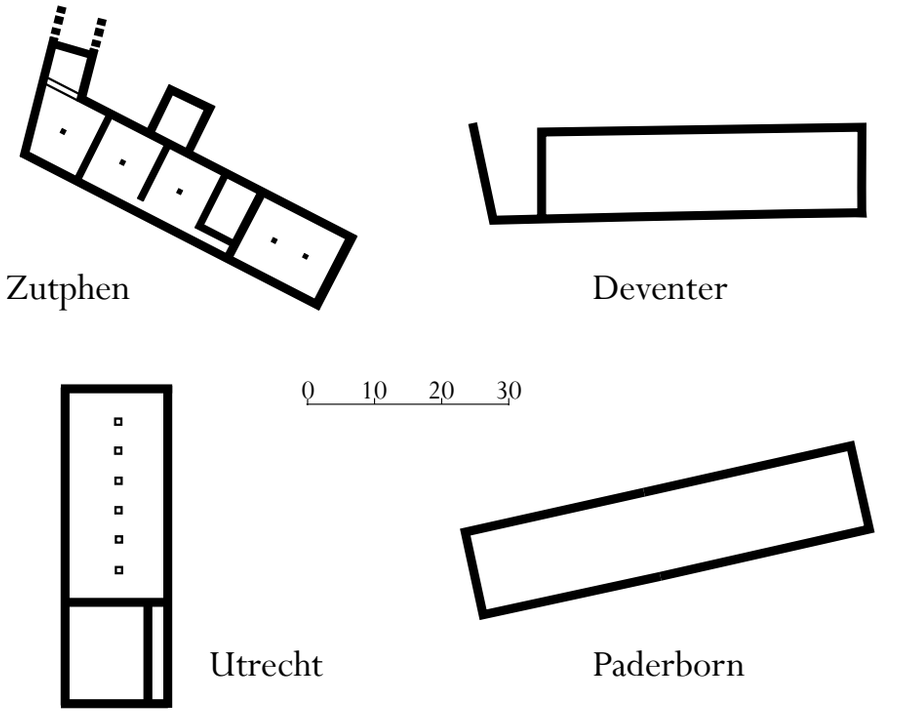

12.69: Vergelijking van de plattegronden van de 11e-eeuwse bisschoppelijke aula's met de Zutphense aula op schaal.

De bisschoppelijke aula's uit de 11e en 12e eeuw vallen op door hun enorme omvang. Het gaat om aula's die de koninklijke paltsaula's vaak ruim overtreffen (Utrecht, Paderborn). Ook de aula te Deventer is zeer groot en heeft exact dezelfde lengte als de zuidgevel van de Zutphense aula: 50 meter. Opvallend is het ogenschijnlijk ontbreken van de portaaluitbouwen bij bisschoppelijke aula's. Dat kan deels verklaard worden uit de incompleetheid van de opgegraven structuren. Helaas is van veel bisschoppelijke aula's in Duitsland weinig tot niets bekend ofwel de gegevens zijn niet of weinig toegankelijk gepubliceerd. Ook over de architectuur is weinig bekend. Zo zijn van de aula's van Utrecht en Deventer[607] geen architectuurfragmenten bekend, zodat over het uiterlijk van de gebouwen helemaal niets te zeggen valt.

607 Kloosterman 2010; Dorgelo 1956.

12.4.3 Adellijke burchten

Een andere kennislacune vormen de niet-koninklijke of niet-bisschoppelijke residenties uit de 11e eeuw.[608] In de 10e en 11e eeuw ontwikkelt zich het type 'dynastenburchten' waar de allodiale heren hun verblijf hadden.[609] De onlangs opgegraven en gepubliceerde 'burcht van Rode' te **Sint-Oedenrode** is daarvan een mooi voorbeeld.[610] Het zijn eenvoudige omwalde en omgrachte versterkingen, waarbinnen een zaal-achtig hoofdgebouw en enige dienstgebouwen en ambachtelijke structuren stonden. Meestal was er een eigenkerk aanwezig binnen de omwalling of binnen een naastliggende voorburcht. Soms wordt er door de heer een kapittel gesticht. Bij de dynastenburchten ontstonden in de loop van de 11e en 12e eeuw motteversterkingen. Het bestaande omwalde terrein gaat dan als voorburg ('*bailey*') fungeren. Een ontwikkeling die daarmee parallel loopt, is de opkomst van de donjon. De defensieve toren staat doorgaans op de motteheuvel.

Voorbeelden van gebouwen in dynastenburchten en residenties als te Zutphen zijn in de literatuur niet bekend voor de tweede helft van de 12e eeuw. We zagen reeds dat de opvallende parallel met **Elten** opgaat voor de houtbouwfasen, maar dat de tufstenen fase geen parallel meer vormt voor de Zutphense aula. Een contemporaine adellijke residentie is de burcht **Uplade** van prefect Balderik en Adela van Hamaland. Schut houdt een slag om de arm bij de toewijzing van

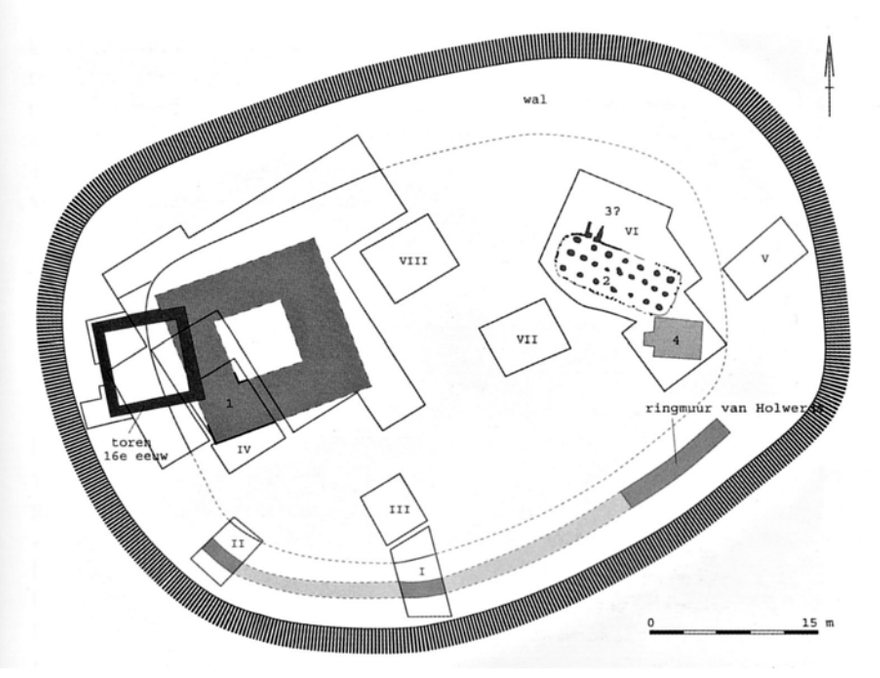

12.70: Plattegrond van de enorme motteburcht met zware tufstenen toren op het Montferland. De opgravingsputten van Renaud zijn in Romeinse cijfers weergegeven.

608 Voor een overzicht van de Duitse burchten: Hotz 1966/1991; Streich 1984.
609 Janssen 1996. Janssen hield er op 14 mei 2011 een voordracht over op het symposium 'De burcht van Rode' te Sint-Oedenrode.
610 Peters 2010. De hierin beschreven parallel met Zutphen gaat niet op. Zowel de vorm van het zaal-achtige gebouw (bootvormig) als de datering ervan (eind 11e eeuw) zijn niet te vergelijken met de Zutphense rechthoekige zaalbouwen uit de laat-Karolingische tijd. Bovendien worden de Zutphense houtbouwfasen incorrect beschreven en wordt er naar de verkeerde bronnen verwezen. De tweeschepige houten zaalbouw is niet door Renaud als zodanig herkend en gepubliceerd.

12.71: Reconstructie van de burcht Hammerstein na de herbouw door keizer Frederik Barbarossa, toen de burcht inmiddels een rijksburcht was geworden.

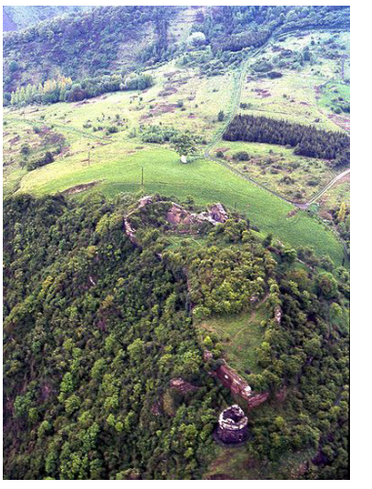

12.72: Luchtfoto van de burcht Hammerstein op het hoge klif aan de Rijn.

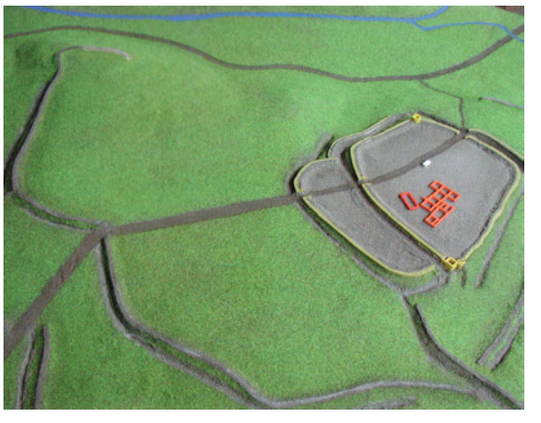

12.73: Maquette van de Wittekindsburg bij Rulle in de volle middeleeuwen.

de motteburcht op het Montferland, maar de enorme motte moet aangelegd zijn in de late 10e of in de eerste helft van de 11e eeuw.[611] Op de motteheuvel stond een (mogelijk onvoltooid gebleven) tufstenen toren van ca. 16 x 16 meter met 5,5 meter dikke muren en een klein (14 x 5,5 meter) maar zwaar paalgefundeerd gebouw binnen een tufstenen ringmuur. De burg lijkt maar kort bewoond te zijn geweest en dat zou kunnen pleiten voor het voortijdig einde van de burg door de verwoesting in 1017. Alpertus van Metz vermeldt daarbij ook enige malen de voor die tijd uitzonderlijke ringmuur.[612] Als de burg niet door het beruchte echtpaar is gebouwd, dan komt mogelijk graaf Werner/Wecelo (na 1025) in beeld als bouwheer. De burg heeft niets weg van de lay-out van het Zutphense complex. Behalve de toren zijn geen stenen gebouwen aanwezig en zelfs de houtbouw is erg klein, maar kent wel een portaalachtige uitbouw, dat echter maar één meter breed is. In Oost-Nederland en aangrenzend Duitsland zijn nogal wat voorbeelden van vroege motteburchten van adellijke families.[613] De evolutionaire ontwikkeling van dit burchttype loopt in onze streek in diverse varianten gelijk op met de ontwikkelingen in België en Noord-Frankrijk. Het

611 Schut 2003, 46-51; Schut 2006, 24-39.
612 Schut 2003, 50.
613 Aarts 2006, 47-74. Hij noemt als voorbeelden de 11e-eeuwse motteburchten Montferland, Mergelpé/Duivelsberg, Aspel, Gennep, Munna/Monterberg en de Maasburcht bij Boxmeer.

lijkt er zelfs op dat na 1050 de motteburcht het gangbare type dynastenburcht is, maar dat al vanaf het einde van de 10e eeuw varianten van de klassieke motte in gebruik waren.[614]
Richten we onze blik op een echte dynastenburg met een 'Zutphense connectie': **Hammerstein** aan de Rijn (Rheinland-Pfalz). Deze 10e-eeuwse burg was de zetel van Otto van Hammerstein (Otto I 'van Zutphen') en werd in 1020 door koning Hendrik II belegerd en verwoest. Korte tijd later zou de burg in directe handen komen van de Duitse vorsten. Ook hier ligt het accent op de omwalling, de latere weermuur, met zware torens en een donjon. Aan weerszijden stonden kleinere stenen zaalachtige gebouwen. De burg lag strategisch op een hoge klif aan de Rijn.[615]
Een rondgang in het Osnabrücker Land, het stamland van Godschalk van Zutphen, levert ook slechts omwalde burgen met stenen torens en kleine verblijven op, maar zonder paltsachtige structuren.[616] De **Wittekindsburg** in Rulle is nog het best bekend uit opgravingen. Binnen een omwalde hoofdburg (er is ook een stelsel van voorburgen) ligt een complex van stenen gebouwen in meerdere bouwfasen uit de late 8e tot begin 11e eeuw. Het grootste bouwdeel meet 21,2 x 7,6 meter en heeft veel weg van een representatieve zaal. Het complex wordt niet alleen als dynastenburg, maar ook als bestuurlijk-administratief centrum van een gouw geïnterpreteerd.[617]
In Nederland is verder alleen de oudste bouwfase van kasteel **Kessel** (16 x 14 meter) als 11e-eeuwse adellijke stenen gebouw te noemen.[618] Andere vroege stenen gebouwen dateren uit de 12e eeuw en zijn, net als Kessel, vroege kastelen met donjon-achtige stenen zalen (**Ooy** 17 x 13 meter, **Valkenburg** >20 x 12 meter, **Batenburg** 12 x 11 meter en **Oostvoorne** 12 x 12 meter).[619] Deze gebouwen leken meer op de 12e-eeuwse donjon van het Valkhof te Nijmegen. Bovendien zijn het primair defensieve gebouwen.

Zijn er dan geen paltsachtige aula's te vinden in adellijke burgen vóór het midden van de 12e eeuw (waarna de rijksadel wel vorstelijke aula's ging bouwen, zie eerder)? In Duitsland is één opmerkelijke burcht waarin dat het geval lijkt: burg **Sulzbach** in het noordoosten van Beieren.[620] De burg zelf is al vanaf de 8e eeuw bewoond en versterkt. Een houten gebouw van minimaal 16 meter lengte en onbekende breedte zou de vroegste zaal van de burg kunnen zijn (Siedlungsperiode I). In die vroege fase valt ook de Frankische onderwerping van Beieren. In de loop van de 9e eeuw of rond 900 werd een 22 meter lange en 7,5 meter brede stenen zaal met vloerverwarming gebouwd. Bij de zaal hoorde enkele daarvoor gelegen bijgebouwen en een zuidoostelijk daarvan gelegen (eigen) kerk binnen een omwalling (*Siedlungsperioden* II-III). De graven van de Nordgau

614 Aarts 2007, 37-56.
615 Schönhofen 1987.
616 Schlüter 2000. In een *Gesamtverzeichnis der Burgen* (pagina 279-291) worden 146 burgen genoemd vanaf de prehistorie tot in de nieuwe tijd. Enkele tientallen dateren uit de volle middeleeuwen. Het gaat in alle (beschreven) gevallen om omwalde structuren met kleinere defensieve elementen.
617 Ellermann 2000, 259-267. Er liggen in het Osnabrücker Land meerdere 'Wittekindsburgen', die uit uiteenlopende tijden dateren.
618 Janssen 1996, 33.
619 Janssen 1996, 33; Schut 2003, 23.
620 Hensch 2005.

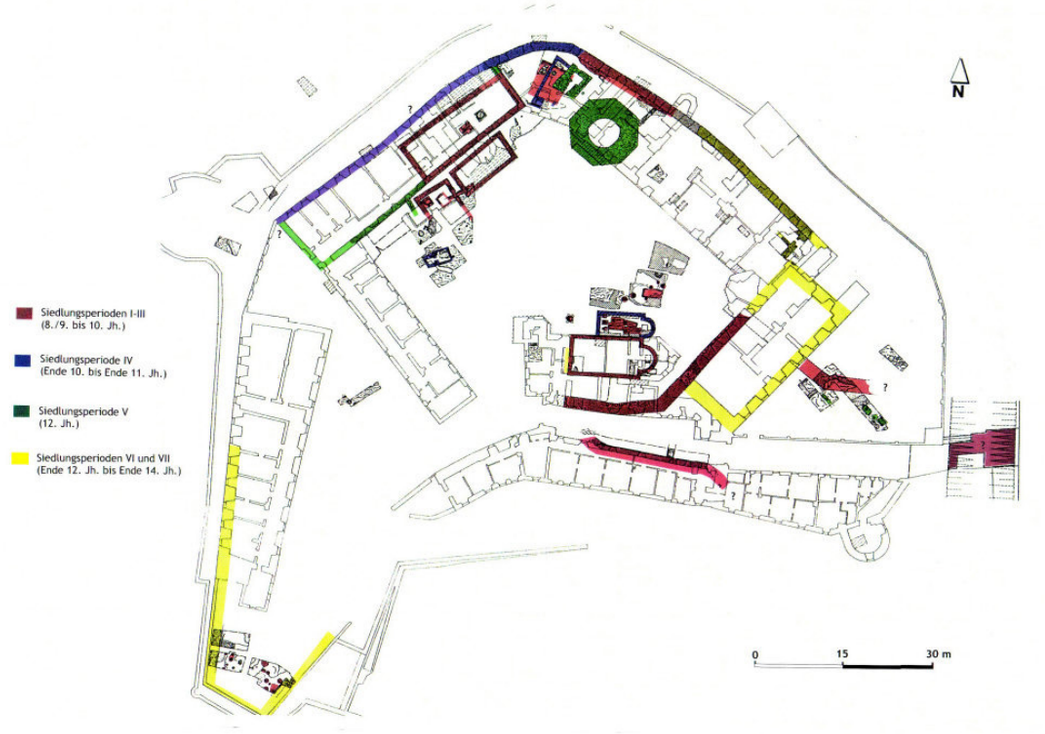

12.74: Plattegrond van de burg Sulzbach met bouwfaseringen. De grote aula uit de eerste helft van de 12e eeuw (in groen) ligt tegen de noordwestelijke weermuur (paars) aan. Er ging een kleinere zaal aan deze aula vooraf (rood).

12.75: 3D-reconstructie van de burg Sulzbach in de 12e eeuw met links de grote vorstelijke aula en op de achtergrond de achtkantige toren. Rechts stond de burgkapel.

waren de vermoedelijke burgheren te Sulzbach. De lay-out van de burg had, volgens de onderzoekers, de laat-Karolingische en Ottoonse paltsen als voorbeeld. Binnen de burg speelde de productie van metalen voorwerpen in die periode een rol. Daarmee heeft deze burgfase veel weg van de Hamalandse burg Zutphen rond 900.

Kort na 1000 kwam de burg vermoedelijk aan de (later als zodanig bekende) gravenfamilie Van Sulzbach. De machtswissel kwam vermoedelijk tot stand door toedoen van koning Hendrik II die in de Nordgau de macht van de graven van Schweinfurt wilde breken. In deze periode zijn de oudere wereldlijke gebouwen, waaronder de stenen zaal, gesloopt. Er verrezen nieuwe gebouwen, maar opmerkelijk genoeg nog geen nieuwe grote zaal (of die zou in een niet-opgegraven deel van de burg gestaan moeten hebben). De trendbreuk in de lay-out van de burg (*Siedlungsperiode* IV) roept herinneringen op aan de heroriëntatie van de

Zutphense tufstenen aula ten opzichte van de oudere Hamalandse gebouwen. De graven van Sulzbach klommen in de 11e eeuw snel op tot de absolute top van de rijksaristocratie. Graaf Berengar I was één van de intieme getrouwen van koning Hendrik V. Twee van zijn dochters kwamen zeer goed terecht: Gertrud werd de vrouw van koning Koenraad III en Bertha trouwde met de latere Byzantijnse keizer Manuel I Komnenos. Een derde dochter werd de echtgenote van hertog Godfried II van Brabant. In deze periode (*Siedlungsperiode* V) kwam een achthoekige toren en een 40 meter lange en 11 tot 12,5 meter brede p*alas* tot stand. De toren zou hetzelfde grondplan hebben als de octagonale Andreaskapelle naast de palts van Bamberg. De *palas* wordt gereconstrueerd als een vorstelijk gebouw met vensteracades op de zaalverdieping, met daaronder souterraine ruimtes. De door de onderzoekers gereconstrueerde uitbouw, waarin de entree en waarboven het bordes gezeten zou hebben, komt uit de opgravingsplattegrond niet overtuigend naar voren. Er is slechts één fundering van twee meter lengte haaks op de gevelfundering aangetroffen. De vermeende uitbouw lijkt hier vooral door de koninklijke voorbeelden te zijn geïnspireerd. Wat de datering betreft stellen de onderzoekers dat toren en *palas* kort na 1100, vermoedelijk tijdens het bewind van Berengar I, gebouwd zijn. Daarmee is Sulzbach het vroegste voorbeeld van een paltsaula met een vorstelijke afmeting en vorstelijk allure in Duitsland.

Het laatste adellijke complex, dat zeker de aandacht verdient, is de burcht **Ename** op de oostelijke oever van de Schelde. In tegenstelling wat vroeger werd gedacht, is Ename niet het product van een defensieve grenspost van de Oost-Frankische koningen tegen de West-Frankische / Vlaamse invloed.[621] De strategische plek werd vooral benut als handelsplaats. De *portus* werd medio 10e eeuw gesticht door Mathilde Billung en haar man Godfried 'de Gevangene' van Verdun op een allodiaal goed. Keizer Otto I verleende onmiskenbaar steun aan de stichting, wat zich onder meer uitte in het programma van de kerkbouw van de Sint Laurentius met tal van verwijzingen naar het koningschap van Otto. Na de milleniumwende nam de politieke druk vanuit Vlaanderen gestaag toe en zag Herman van Ename, zoon van Godfried en Mathilde, zich genoodzaakt een *castrum* in te richten in de bocht van een Scheldemeander, naast de *portus*. Deze burcht bestond uit een forse wal waarin een grote stenen donjon van 27 x 10 meter was opgenomen. In de burcht lag een stenen aula van 40 x 11 meter met een halfronde absis aan de oostzijde. In tweede instantie is het gebouw nog 5 meter verlengd aan de westzijde met een smaller bouwdeel: de *camera*. Net als in Zutphen is er, afgaande op de funderingsplattegrond, een centrale zaal geweest, met aan weerszijden kleinere vertrekken. Het oostelijke vertrek stond met de *capella* in verbinding. De aula heeft qua formaat en indeling onmiskenbaar verwantschap met de Zutphense aula. Het kenmerkende uitgebouwde bordes/risaliet ontbreekt echter. Feitelijk is het tot op heden de enige 11e-eeuwse niet-koninklijke en niet-bisschoppelijke aula die de functie, het formaat en allure heeft gehad van een vorstelijke paltsaula. Herman van Ename was, in de verwantschapsreconstructie van Jongbloed, ook nog eens de vader van Godschalk van Zutphen.[622] Godschalk groeide dus mogelijkerwijs in

621 Callebaut 1992; Callebaut 2010, 231-233.
622 Jongbloed 2010.

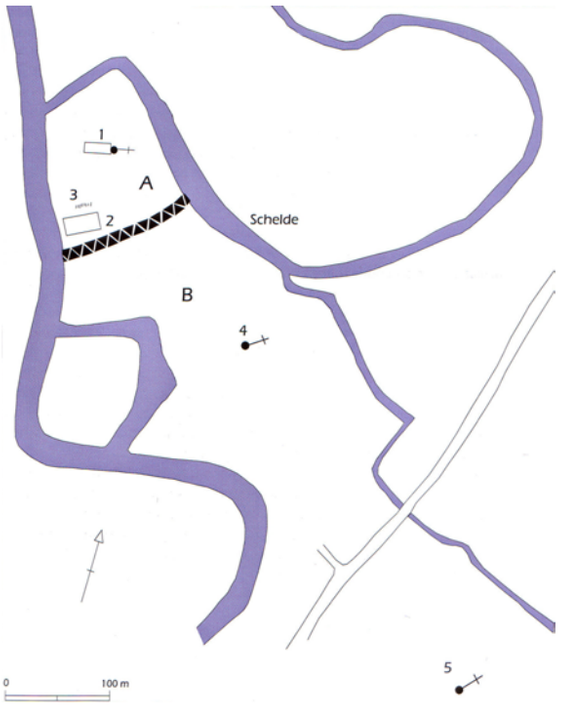

12.77: Vereenvoudigde plattegrond van het castrum en de portus Ename rond het jaar 1000. A: castrum met de aula en Onze Lieve Vrouwekerk (1), donjon en gracht (2) en afvalgreppel (3); B: portus met Salvatorkerk (4) en Sint-Laurentiuskerk (5).

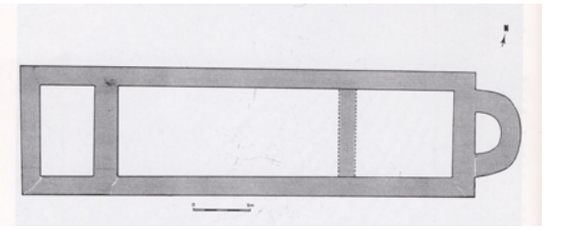

12.76: Plattegrond van de opgegraven aula van Ename, zonder westelijk vertrek.

12.78: De aula in het castrum van Ename tijdens de opgravingen. Op de voorgrond het smallere westelijke vertrek.

Ename op en was daarmee vertrouwd met de grote aula in de burcht. Jongbloeds verwantschapsreconstructie is echter omstreden.[623] Herman stichtte te Ename nog een klooster met een Salvatorkerk op de plaats van de oude *portus*. Hij sleet zijn laatste jaren tot zijn dood in 1029 als monnik in het klooster St. Vanne in Verdun. Kort daarop werd Ename alsnog Vlaams.

Opvallend is dat in veel 12e-eeuwse adellijke burchten en rijksburchten prominente losstaande torens binnen de burchtmuren voorkomen (zie 12.79). De achtkantige toren van Sulzbach kwam reeds aan de orde. De toren had hier vermoedelijk vooral een symbolische functie (status). De donjons van Ename en de Staufische fase van het Valkhof te Nijmegen waren bij uitstek defensief van karakter, maar status speelde hier ongetwijfeld een grote rol. De torens vinden we ook in (onder meer) de adellijke burchten van Münzenberg (twee stuks), de Wartburg, Dreieichenhain en de rijksburchten Gelnhausen en Wimpfen (twee stuks). In Zutphen ontbreekt het torenelement vooralsnog. Dat wil niet zeggen dat er nooit een toren geweest is. Een groot deel van het hofterrein op en om het plein is immers niet opgegraven.

623 A.J.A. Bijsterveld. Memoria and Nobility Research in the Netherlands. Lezing op het Kolloquium Königtum und Adel in Niederlothringen (10. – 12. Jh) op 23 februari 2012 in Kleef-Rindern; J. Lieven. *Fuerunt…duo nobiles, germani fratres* – Methodisches zur Frühgeschichte der Grafen von Kleve und Geldern. Lezing op het Kolloquium Königtum und Adel in Niederlothringen (10. – 12. Jh) op 23 februari 2012 in Kleef-Rindern.

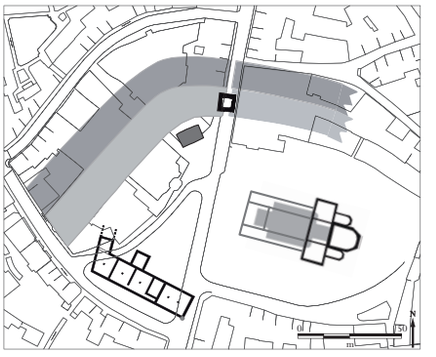

Zutphen

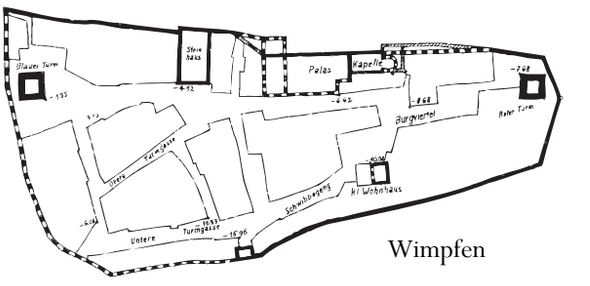

Wimpfen

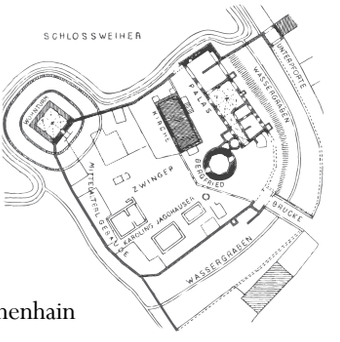

Dreieichenhain

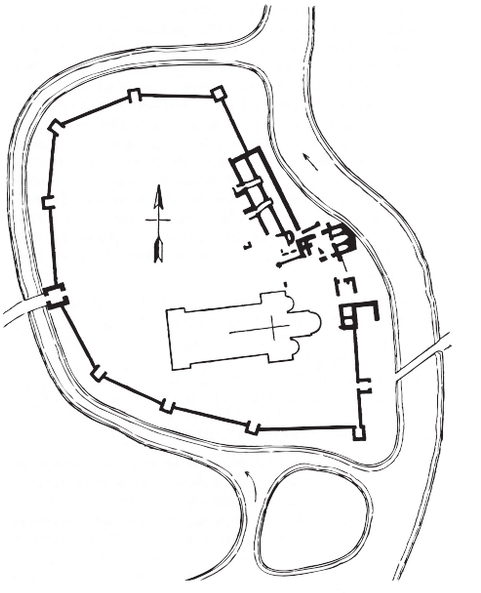

Braunschweig

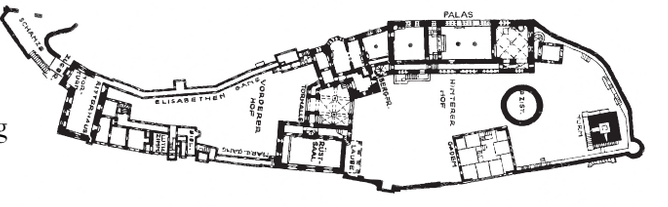

Wartburg

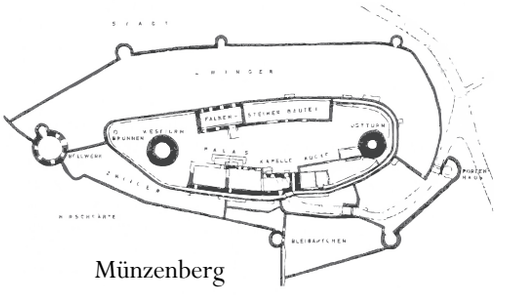

Münzenberg

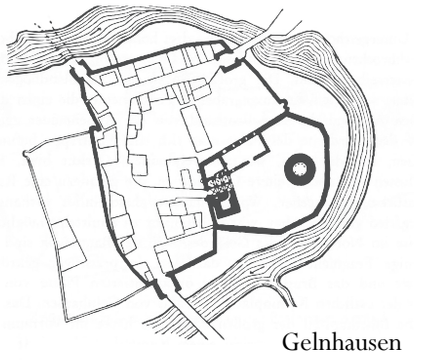

Gelnhausen

12.79:Vergelijking van de plattegronden van enkele laat-12e-eeuwse rijksburgen en adellijke burgen met een palas en de Zutphense 'binnenburg' in de tweede helft van de 12e eeuw. Opvallend is het voorkomen van de monumentale torens op de burchtterreinen. Niet op schaal.

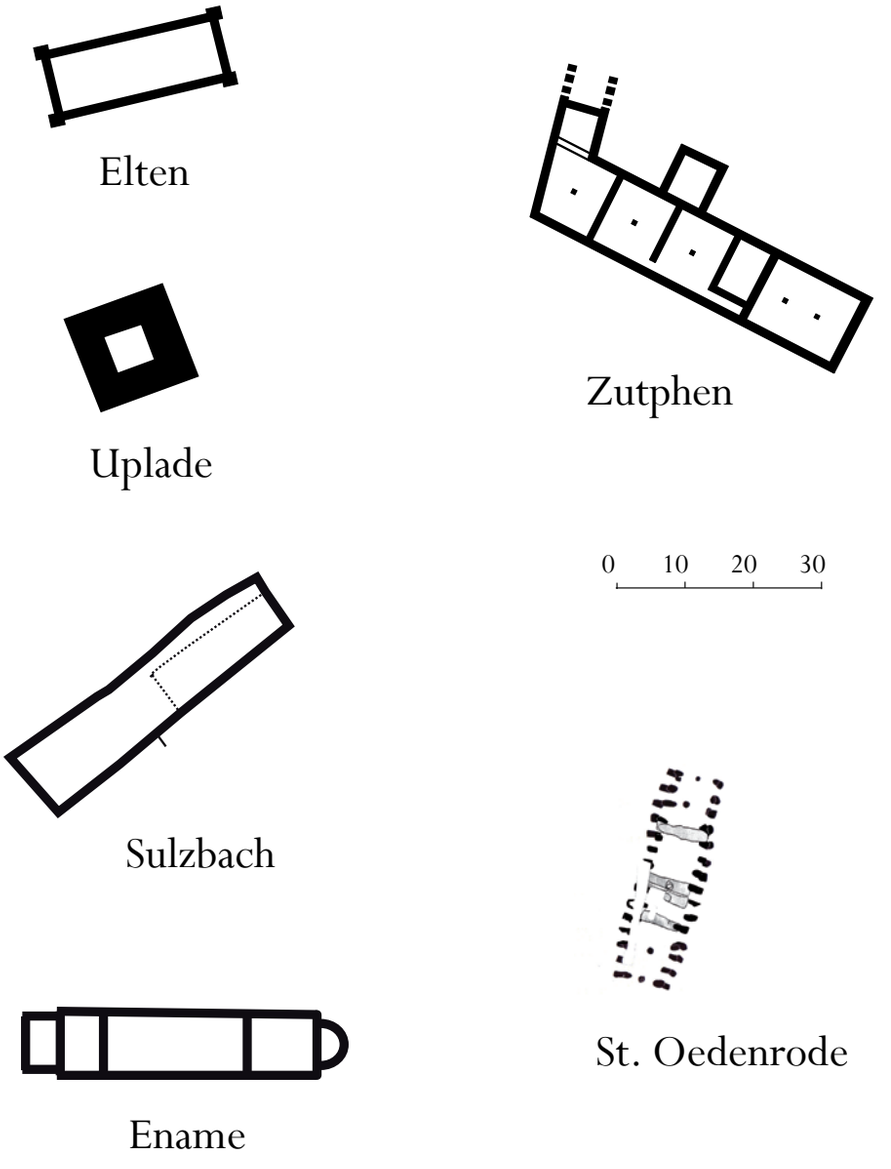

12.80:Vergelijking van de plattegronden van de belangrijkste beschreven hoofdgebouwen (aula's) in adellijke burgen en de aula van Zutphen op schaal.

De geschetste ontwikkeling en de voorbeelden plaatsen de betekenis van de Zutphense palts en zijn aula in een bijzonder daglicht. Kan dit complex door een niet-koninklijke of niet-bisschoppelijke opdrachtgever zijn gebouwd? De grote aula's in de burchten van Sulzbach en Ename maken duidelijk dat dit niet onmogelijk is. Maar de Zutphense aula is nog altijd 10 tot 13 meter langer dan de aula's van Ename en Sulzbach. En beide aula's hebben niet de voor koningspaltsen zo kenmerkende portaaluitbouw, die wel heel obligaat bij de Zutphense aula aanwezig is. Was de burcht Zutphen dan van een vergelijkbare status als de burchten van Ename en Sulzbach? Waarom week de adellijke dynast te Zutphen zo duidelijk af van wat 'mode' was in de burgenbouw en bouwde hij een 'koninklijke' aula? Was er een bijzondere band met de koning op dat moment, zoals Berengar van Sulzbach die had. Of had de Zutphense dynast zelf aspiraties?

12.81: Plattegrond van de koningspalts van Tilleda op de steilrand van de Pfingstberg (Kyffhäusergebergte).
De hoofdburcht ligt rechts, met links daarvan de voorburchten.

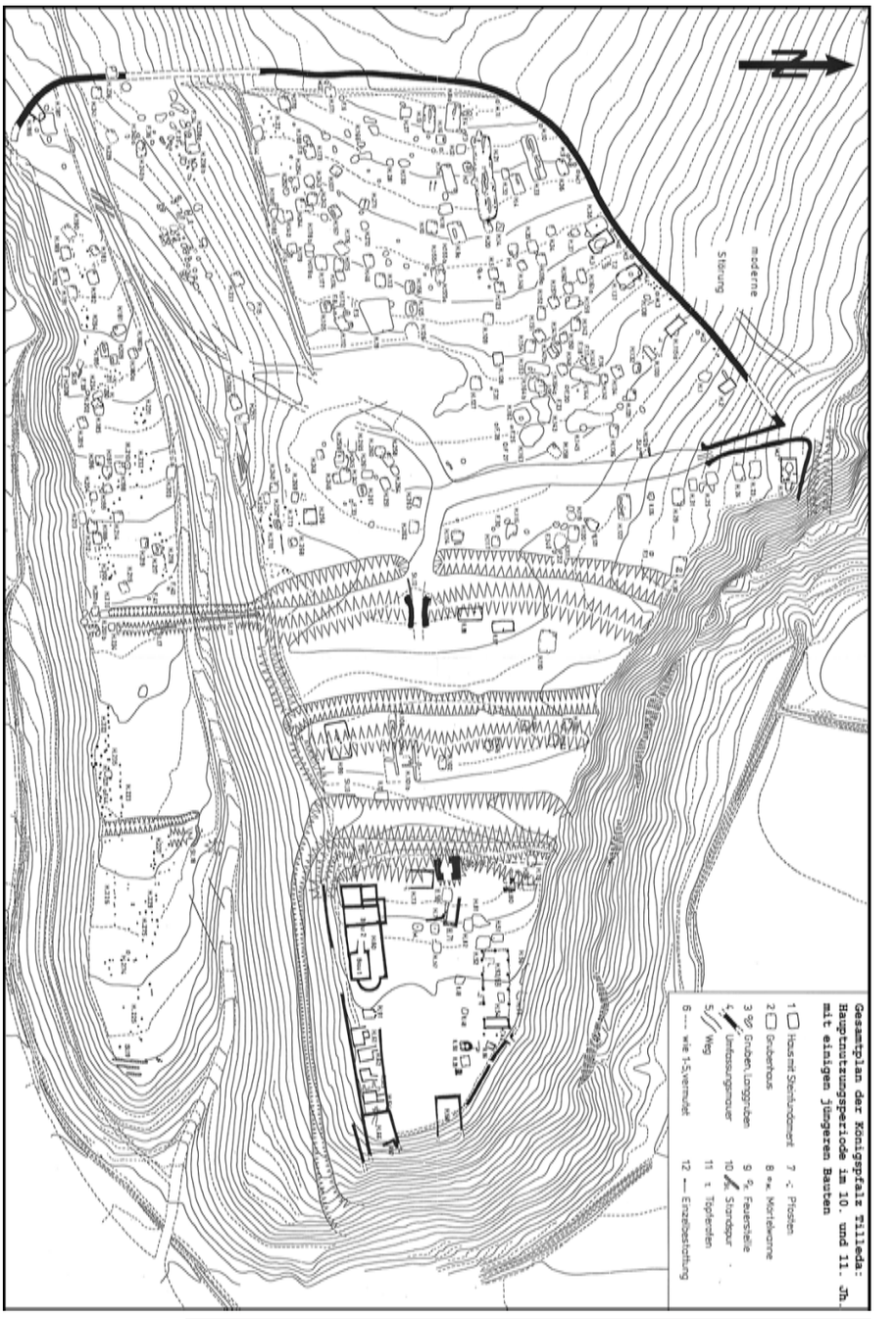

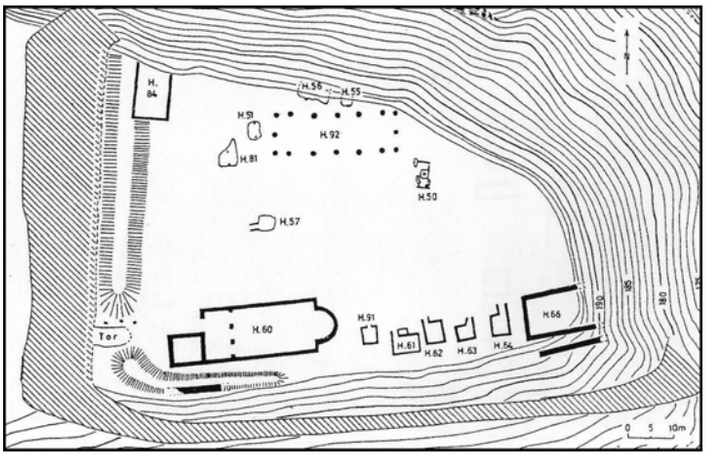

12.82: Plattegrond van de hoofdburcht 'Stufe II' te Tilleda uit de eerste helft van de 11e eeuw volgens Eberhardt en Grimm 2001. H.92 is de houten zaal, H.60 is de paltskerk.

Zelfs de door de koningen veelbezochte paltsen te Werla[624] (vlak boven Goslar aan de Weser), Grone (bij Göttingen)[625] en Tilleda (Kyffhäuser)[626] hadden geen gebouwen met de afmeting en de allure van de Zutphense aula.

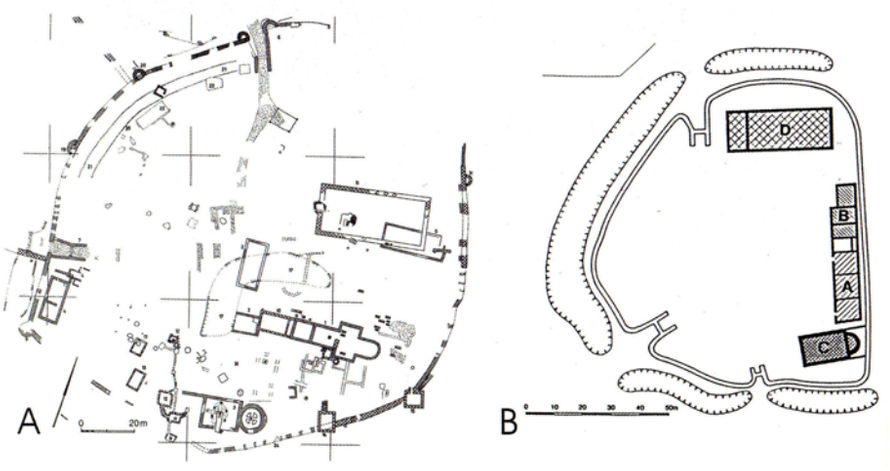

12.83: Plattegronden van de Ottoonse paltscomplexen van Werla (A) en Grone (B).

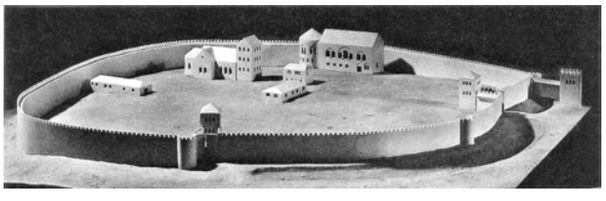

12.84: Maquette van de Ottoonse palts van Werla. De vensters van de paltsaula lijken geïnspireerd te zijn door de laat-12e-eeuwse vensters van de paltsaula van Goslar.

624 Streich 1984, 153-156.
625 Streich 1984, 159-162.
626 Eberhardt & Grimm 2001.

13 Wie bouwde de Zutphense aula, en waarom?

13.1 Verkenning van de kandidaten

We komen uit bij de kernvraag van dit onderzoek. Wie bouwde de Zutphense aula en waarom? Uit het voorgaande blijkt dat de Zutphense aula nog altijd een enigma is in het Nederlandse en Duitse paltsen- en burchtenlandschap. Zouden er oorkondelijke bewijzen zijn van koningsbezoeken te Zutphen, dan was de kwestie snel opgelost. Het ontbreken van overgeleverde koningsbezoeken hoeft niet te betekenen dat er geen sprake kan zijn geweest van koninklijke aanwezigheid. Er zijn meer koninklijke paltsen die het zonder of met hooguit één vermelding moeten doen. Daar komt bij dat, als de Zutphense palts een koningspalts is geweest, deze als zodanig slechts zeer kort heeft gefuncioneerd. Vanaf het einde van de 11e eeuw is er van een koninklijke residentie zeker geen sprake meer. Een derde argument om het ontbreken van koningsbezoeken niet als een onoverbrugbaar probleem te beschouwen, is het feit dat het merendeel van de koningsbezoeken is opgetekend bij een langduriger verblijf in een palts, bijvoorbeeld tijdens hofdagen, belangrijke religieuze feestdagen als Kerstmis, Pasen en Pinksteren en een overwintering. De koninklijke oorkondenstroom kwam dan op gang wanneer de koning langer dan één of enkele dagen op de plaats van bestemming was. De paltsen die hij op doorreis aandeed en waar hij hooguit enkele dagen verbleef, blijven in de bronnen veelal buiten beeld. Zutphen was misschien eerder een tussenstation dan een plaats van eindbestemming. De locatie lag op de route van Maagdenburg en Paderborn naar Utrecht, een reis die de Salische keizers dikwijls hebben ondernomen.

In zijn afmetingen en allure laat het Zutphense gebouw zich vooral, tot op heden zelfs alleen, vergelijken met vorstelijke paltsen van de koning zelf of met koninklijke verblijven in bisschoppelijke centra. De bisschoppelijke aula's hebben wel de omvang van de Zutphense aula maar vooral het opvallende element van het uitgebouwde portaal, dat de koninklijke aula's kenmerkt, ontbreekt. Maar er zijn maar weinig bisschoppelijke aula's uit de 11e eeuw bekend en ze zijn, voor zover na te gaan, allen slechts gedeeltelijk uit archeologisch onderzoek bekend.

Het vorstelijke karakter van de Zutphense aula kan echter gebaseerd zijn op een vertekend beeld. We zagen reeds dat van zaalgebouwen in 11e-eeuwse adellijke residenties in de 11e eeuw relatief weinig bekend is. Slechts in het *castrum* (de burcht) van Ename is een grote stenen aula aanwezig geweest die veel weg heeft van een paltsaula. De bouwheer, Herman van Ename, was volgens Jongbloed de stamvader van de Zutphense graven. Was de Zutphense aula een voortzetting van de familietraditie om in de hoofdresidentie een zaal van buitengewone omvang te bezitten? Godfried van Verdun en zijn zoon Herman van Ename waren als markgraven protégés van de Ottoonse vorsten en zij hadden redenen om hun positie en hun relatie tot de Ottoonse vorsten op vorstelijke wijze uit te drukken, ook tegenover Vlaanderen op de overliggende Scheldeoever. De grote zaal uit de eerste decennia van de 11e eeuw te Ename was onderdeel van een burcht met een forse donjon als defensieve blikvanger. Ename lijkt daarmee primair op een adellijke burcht en minder op een palts. Donjons kwamen op paltscomplexen vooral vanaf de 12e eeuw in zwang. De combinatie van donjons

en vorstelijke zalen komt overigens in West-Francië al veel vroeger voor en kan daarmee de lay-out van Ename, in het Oost-Frankische markgraafschap aan de grens, beïnvloed hebben.
Vanuit de geschreven bronnen is veel te zeggen voor een adellijk, niet-koninklijk persoon als opdrachtgever van het tufstenen gebouw in Zutphen. Er is een continue lijn van hoogadellijke families aan te wijzen die met zekerheid (de graven van Hamaland en de graven van Zutphen), waarschijnlijk (Otto van Hammerstein) of mogelijk (de hertogen van Lotharingen uit het huis van Verdun, de Ezzonen) de Zutphense burcht in bezit hebben gehad. Als een van deze adellijke families verantwoordelijk is geweest voor de bouw van de tufstenen aula, dan is er sprake van een unieke positie van het Zutphense complex in het Nederlandse en Duitse paltsenlandschap. Vóór de bouw van de palts Dankwarderode door de Welfische hertog Hendrik de Leeuw en de *palas* van de burg Wartburg rond 1160/70 is geen paltsachtig complex bekend van een adellijke opdrachtgever met de allure van een koninklijke palts als die te Zutphen. Ondenkbaar is het echter niet. Dankwarderode was een krachtige architectonische uiting van een troonpretendent. Ook enige geslachten die de Zutphense burcht mogelijk, waarschijnlijk of zeker bezaten, hebben in de positie van troonpretendent verkeerd. De Ezzoon Liudolf was als volle neef van keizer Otto III na diens kinderloos overlijden in 1002 in beeld als opvolger. Hij was toen nog een peuter en werd gepasseerd ten faveure van Hendrik II. Zijn vader Ezzo werd als hertog van Lotharingen de tweede man van het rijk. Na het overlijden van Hendrik II waren Liudolfs aanspraken in 1024 nog even reëel, maar hij werd met een list op een zijspoor gezet door de Saliër Koenraad II. In Jongbloeds genealogische reconstructie zou Liudolf via zijn vrouw Mathilde van Hammerstein aan Zutphen zijn gekomen. Zou Liudolf met de Zutphense paltsaula rond 1024 of daarna zijn koninklijke aanspraken hebben willen tonen? De vermelding van 'graaf Otto van Zutphen'- van Hammerstein uit 1031 zit dan wel in de weg. Hij was Liudolfs schoonvader en zou, volgens Jongbloed, de Zutphense burcht via zijn vrouw Ermgard uit de Hamalandse boedel hebben verkregen. Ook Otto van Hammerstein was een machtig man met veel grondbezit en graafschappen in Midden-Duitsland. Hij was een van de geduchtste tegenstanders van keizer Hendrik II en was zeker in de positie om zich als troonpretendent op te werpen, al zijn de bronnen daar niet expliciet over. Nadat hij door de nieuwe koning Koenraad II weer in de gratie kwam en zijn functies en bezittingen herkreeg, zal Otto na 1025 zijn eventuele aspiraties vast hebben laten varen. Zijn schoonzoon Liudolf verkeerde echter in een andere positie. Hij was juist door Koenraad II bedrogen en zal zijn troonpretenties zeker niet zijn vergeten. Liudolfs zoon, die ook Koenraad heette en hertog van Beieren was, had zicht op de troon vanwege het voorgenomen huwelijk met de dochter van keizer Hendrik III. Toen Hendrik echter in 1050 een zoon kreeg (de latere Hendrik IV), werd het huwelijk afgeblazen. De daaropvolgende opstand van Koenraad van Beieren tegen de keizer eindigde in 1055 met de dood van Koenraad door de gifbeker. Wat dat betreft hebben de Ezzonen een frustrerende geschiedenis gekend in de schaduw van de koninklijke macht. Via Koenraads zus Adelheid van Zutphen kwamen de troonpretenties ook het Zutphense huis binnen.[627]

627 Jongbloed 2006, 105-107.

Gozelo I en zijn zoon Godfried 'met de Baard', de Lotharingse hertogen uit het huis van Verdun, oefenden in 1023 tot 1046 de macht uit in onder meer de graafschappen Teisterbant, Betuwe, Veluwe, Drenthe en noordelijk Hamaland (i.e. het graafschap 'Zutphen'). Onduidelijk is of zij enige tijd, bijvoorbeeld na het overlijden van Otto van Hammerstein in 1034, over de burcht Zutphen hebben beschikt. Ondenkbaar is dat niet. De adelsopstand die Godfried 'met de Baard' tegen keizer Hendrik III leidde, bracht hem zeker in de positie van troonpretendent. Maar al in 1046 werd hij door Hendrik III uit zijn ambten ontzet en in 1048 definitief verslagen. Zou Godfried een paltsaula te Zutphen hebben laten bouwen die opzettelijk leek op de net gebouwde paltsaula van Goslar? Hij verwoestte in 1047 wel de oude koningspalts van Nijmegen als symbool van de koninklijke macht.
Jongbloed laat Godfried ook de houten hof te Zutphen in 1047 verwoesten.[628] Daarvoor is geen enkele historische en archeologische grond. De laatste fase van de tweeschepige houten zaal is niet door brand verwoest maar gewoon gesloopt. De verzonnen gebeurtenis komt voort uit de wens om de 'afvallige neef' Godschalk te straffen. Godschalk zou na de uitschakeling van 'De Baard' de tufstenen aula te Zutphen hebben gebouwd. Tot slot leverde Jongbloed nog een laatste adellijke kandidaat: Otto II van Zutphen, bijgenaamd 'De Rijke'. Otto van Zutphen was betrokken bij de adelsopstand tegen keizer Hendrik IV in 1073/74. Als 'laatste Ottoon' via de Ezzonenlijn van zijn moeder Adelheid zou Otto van Zutphen na de eventuele val van het Salische huis een belangrijke troonkandidaat zijn geweest.[629] Het liep anders, maar zou Otto desondanks in staat zijn geweest in die korte tijd een tufstenen gebouw (en dan weer à la Goslar) te laten bouwen?

Opvallend is dat de momenten van troonaanspraken van alle kandidaten, behalve wellicht van Liudolf, van zeer korte duur waren, hooguit enkele jaren. Dat lijkt te kort om de bouw van een paltscomplex te plannen en organiseren. Men zou verwachten dat de bouw van een dergelijk groot gebouw pas ondernomen wordt wanneer de macht van de opdrachtgever stabiel is. De aanvoer van bouwmaterialen impliceert een goede organisatie over grote afstanden in het rijk gedurende een langere tijd, waar geen tegenstander op dat moment roet in het eten gooit. Bovendien zijn de bouwmaterialen (tufsteen, leisteen, trachiet, bazalt, kalksteen) afkomstig uit groeves in de Eifel die werden geëxploiteerd via de koninklijke stapelplaats Andernach. Voor een rebellerende troonpretendent is het welhaast onmogelijk om over de bouwmaterialen te beschikken.[630] Dat kan voor de Lotharingse hertogen in de rustige tijden voor hun rebellie het geval geweest zijn. De groeves lagen immers in hun hertogelijke ambtsgebied. In dat geval zou de Zutphense aula als Lotharingse hertogenpalts moeten worden betiteld, zoals er ook een in Maastricht wordt vermoed.
Er is nog een zwak punt in de identificatie van een hoogadellijk geslacht als opdrachtgever van de paltsaula. Waarom een palts gebouwd in Zutphen? Behalve in het geval van de graven van Zutphen was het *oppidum Zutphen* van geen van

628 Jongbloed 2010, 65.
629 Jongbloed 2006, 107.
630 Groothedde 2006a, 137-138. In de loop van de 12e eeuw komt Andernach, en daarmee de controle over de stapel, in handen van de aartbisschop van Keulen.

de adellijke geslachten de stamburcht. Het ligt meer voor de hand dat Otto van Hammerstein een palts op zijn stamburcht aan de Rijn zou bouwen. De Ezzoon Liudolf kreeg de burcht via zijn vrouw, maar had in het Rijnland zijn machtsbasis. De Lotharingse hertogen hadden hun machtcentra ook in zuidelijker gelegen gebieden zoals rondom Verdun en Maastricht. Met de bouw van een paltscomplex zou de opdrachtgever op zijn minst de bedoeling hebben gehad hier een belangrijke residentie te vestigen, waarmee de familie geassocieerd werd. Afgezien van de vermelding van Otto van Hammerstein als graaf van Zutphen in 1031 blijkt dat uit niets in de schriftelijke bronnen. Pas met het optreden van de heren/graven van Zutphen na 1050 kan men spreken van een adellijk geslacht dat zich sterk indentificeert met de burcht Zutphen.

Er zijn echter momenten van koninklijke interventies aan te wijzen waarop de vorst direct over de Zutphense burcht beschikt zou kunnen hebben. In de eerste plaats was dat kort na 1020, toen de goederen van Otto van Hammerstein en zijn vrouw Ermgard door keizer Hendrik II verbeurd werden verklaard, en kort voor 1046 toen keizer Hendrik III het 'Zutphense' graafschap in Hamaland na de ambtsontzetting van Godfried 'met de Baard' schonk aan bisschop Bernold van Utrecht. Dat het *oppidum* Zutphen zelf op dat moment ook in handen van de koning was, wordt uit de bronnen niet duidelijk, maar het is goed denkbaar dat de keizer de problemen rond Otto van Hammerstein niet was vergeten en tijdens het conflict met Godfried ook de burcht in dat graafschap confisqueerde. Bisschop Bernold kreeg in dat geval graafschap én burcht in handen.

13.1: Koningin Kunigunde treurt aan het sterfbed van keizer Hendrik II in 1024. Reliëfdetail van het graf van Hendrik II en Kunigunde in de Dom van Bamberg.

13.2: Grafdeksel van het hart van keizer Hendrik III in de Ulrichskapel in de palts te Goslar.

Daarmee komen we bij de derde groep van mogelijke bouwheren: de bisschoppen. Naast Bernold was mogelijk ook zijn voorganger Adelbold korte tijd in bezit van de burcht uit de geconfisqueerde boedel van Otto van Hammerstein. We zagen reeds dat Adelbold mogelijk het kapittel in Zutphen heeft gesticht. Na diens verzoening met de nieuwe vorst Koenraad II kreeg Otto rond 1025 zijn bezittingen weer terug. Ook voor de koningen en bisschoppen geldt echter dat zij waarschijnlijk slechts kort in bezit van de burcht zijn geweest. Als het vooruitzicht anders was (namelijk een langdurig bezit van Zutphen), zoals bij Adelbold, kan een bouwonderneming van een koninklijke palts op de locatie van een geconfisqueerde adellijke burcht goed tot de mogelijkheden hebben behoord. Het past ook bij de bouwlustige Adelbold, die op dat moment in Utrecht de nieuwe Dom realiseerde en daar zowel een bisschoppelijk als een koninklijke aula aan toevoegde. Adelbolds invloed op Zutphen was van korte duur maar toen had hij de palts mogelijk in de enkele jaren, waarin hij over Zutphen beschikte, kunnen voltooien. Een parallele ontwikkeling zien we in Paderborn, waar bisschop Meinwerk een vergelijkbare bouwcampagne inclusief een koningspalts ondernam. De bouw van de nieuwe Dom aldaar nam zes jaar in beslag (1009-1015). Ook de Utrechtse Dom van Adelbold moet in een dergelijk tijdsbestek zijn verrezen (inwijding 1023).[631] De aula's zullen na de voltooiing van de Dom gebouwd zijn.
Ook bisschop Bernold kan na 1046 in een vergelijkbare positie hebben verkeerd. Als nieuwe landsheer van noordelijk Hamaland ontleende ook hij zijn wereldlijke macht aan de koning/keizer. Zijn celebratie van het keizerschap in de vorm van het kerkenkruis te Utrecht (en de bouw van de grote Sint-Lebuïnuskerk te Deventer) is welbekend. Ook hier is de vergelijkbare situatie van toepassing dat bisschop Bernold mogelijk een geconfisqueerde adellijke burcht in bezit kreeg waarin hij voor zijn vorst een palts bouwde. Beide bisschoppen Adelbold en Bernold genoten bescherming van de koning, staan bekend als actieve bouwers en konden beschikken over de bouwmaterialen en transportroutes. Dat kort na 1046 (*falsum* 1059*) Godschalk als burchtheer van het *oppidum* Zutphen optrad, hoeft daarmee niet in conflict te zijn. De 'Utrechtse' prefect Godschalk werd voogd over de goederen van het Zutphense kapittel.

Een laatste constatering 'uit het veld' wil ik nog in deze kwestie aan de orde brengen. De tufstenen aula kent een opvallende heroriëntering van 12 graden ten opzichte van de oudere gebouwen en de algemene lay-out van de ringwalburg. Behalve een oriëntatie op de IJsseloever, 'hoog' op de steilkant van het rivierduin, lijkt deze ligging ook te willen afrekenen met het Hamalandse verleden van de oudere gebouwen die hier vanaf de 9e eeuw stonden. Dat zou kunnen wijzen op een nieuwe politieke verhouding, een nieuwe burchtheer die zich klaarblijkelijk niet beriep op de oude Hamalandse banden maar daar afstand van nam. De bouwmaterialen en de architectuur wijzen ook op een trendbreuk. Dat is een belangrijke constatering die meeweegt in de identificatie van de opdrachtgever.
Tot slot is de Zutphense aula rond 1200 vermoedelijk ingrijpend verbouwd. De opdrachtgever daarvan kan niemand anders dan de Gelderse graaf Otto I

631 Hundertmark 2012.

geweest zijn. De graaf moet met deze verbouwing het aangezicht, de architectuur, van de palts bewust hebben willen beïnvloeden. Daarop wijzen de diverse basementen uit de periode rond 1200. Deze verbouwing zou een reactie kunnen zijn op de gespannen verhoudingen na de dood van Barbarossa (1191) en Hendrik VI (1198). De aartsbisschop van Keulen, de hertog van Brabant en de bisschop van Utrecht steunden de kandidatuur voor het koningschap van de Welf Otto IV (1198-1218), terwijl de Gelders-Zutphense graaf Otto zich een trouw aanhanger van de Staufische Philips van Schwaben (1198-1208) betoonde.[632] Kort daarvoor, in 1188, had Barbarossa een conflict over de Veluwe tussen Gelre en Utrecht in het voordeel van Gelre beslist en graaf Otto diende onder Barbarossa tijdens de kruistocht in het Heilige Land. De Staufenkoning Philips was bovendien degene die de Zutphense burgers in 1206 tolvrijheid gaf bij Kaiserswerth. Zowel de Staufische paltsaula van Kaiserswerth, Wimpfen als de palts van Goslar in zijn Staufische gedaante zouden model gestaan kunnen hebben voor de Zutphense verbouwing en daarmee een steunbetuiging zijn geweest aan de Staufische partij.

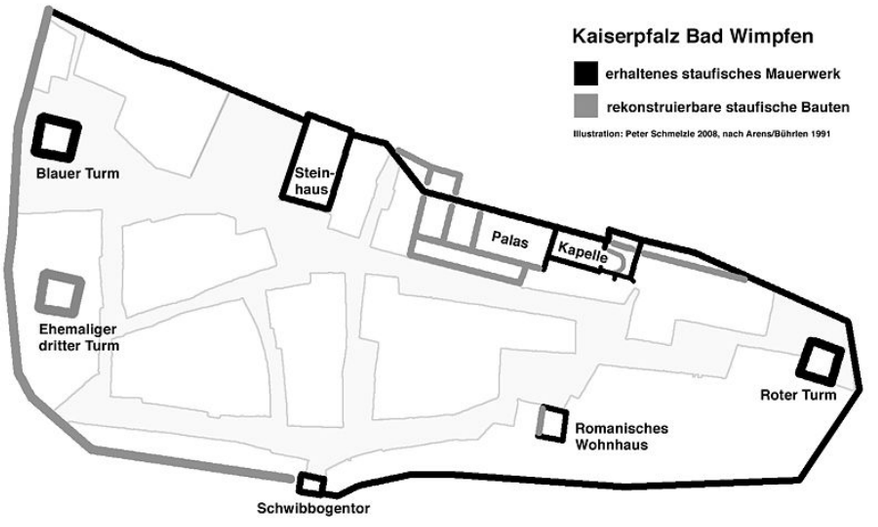

13.3: Plattegrond van de palts op de burchtheuvel van Wimpfen.

13.4: De laat-12e-eeuwse vensterarcaden in de paltsaula van Wimpfen aan de veldzijde van de burchtheuvel.

In de tweede helft van de 12e eeuw bouwde de rijksaristocratie in toenemende mate paltsachtige residenties met grote vorstelijke aula's (onder meer in Sulzbach, Kleef, Wartburg, Braunschweig, Vianden). De Gelderse graven als opkomende territoriale vorsten konden, na de toe-eigening van de Zutphen-

632 Bastemeijer & Groothedde 1999, 54-56.

se burcht, beschikken over een bestaande oude palts maar gaven er een nieuw gezicht aan. Dat zal niet in de laatste plaats gebeurd zijn om herkenbare elementen van de oude landheren (bisschop en koning) te verdoezelen. De opkomst van de nieuwe territoriale vorsten uitte zich niet alleen in vorstelijke residenties, maar ook in eigen muntslag, het stichten van eigenkerken en het houden van een eigen kanselarij. De Gelderse graven hebben te Zutphen zich deze rechten vooral door usurpatie toegeëigend. Voor het eerst gaan de graven van Gelre hun oorkonden bezegelen.[633]

13.5: Ridderzegel van graaf Hendrik I van Gelre en Zutphen.

13.2 De koning en de bisschop te Deventer

13.2.1 Koningsgoed in Deventer, een archeologische en historische verkenning

Een interessante zoekrichting naar de verklaring van de bouw van een paltscomplex te Zutphen ligt 16 kilometer noordelijk van Zutphen: Deventer. Daar zijn in de periode voorafgaand aan de bouw van de tufstenen aula te Zutphen aanwijzingen voor de aanwezigheid van een koningshof. Zou de Zutphense residentie de opvolger kunnen zijn geweest van een al oudere residentie te Deventer?
De aanwezigheid van een koningshof te Deventer is aan te nemen op grond van de historische bronnen die duidelijk maken dat de laat-Karolingische en Ottoonse vorsten te Deventer omvangrijke bezittingen hadden en dat de meeste kooplieden van Deventer onder koninklijke bescherming stonden. Ook de bisschop van Utrecht had bezittingen te Deventer en een groep handelaren aldaar was verbonden met de Utrechtse kerk. De relatie tussen de koning en de bisschop te Deventer komt duidelijk tot uitdrukking in een oorkonde uit 896.[634] Hierin bevestigde koning Zwentibold aan de bisschop het bezit van een tiende deel van het koninklijk domein Deventer, waarbij de bisschop apart liet vermelden dat de rechten van de koopmannen (van Sint Maarten) dezelfde zouden zijn als de rechten die zij eertijds in Dorestad genoten.
Er is één koningsbezoek uit die tijd te Deventer overgeleverd, namelijk begin juli 956. Te Deventer vaardigde koning Otto I een oorkonde uit.[635] Hierin wordt de schenking van in en om Deventer gelegen goederen van zijn tante Oda, vrouw van koning Zwentibold, aan het Mauritiusklooster te Maagdenburg bevestigd. Een eerdere poging daartoe (in 952) was door een dochter van Oda bestreden. Vanuit Deventer vertrok Otto I in de loop van die maand naar Nijmegen, waarbij hij onderweg mogelijk bij de Hamalandse graaf te Zutphen verbleven kan hebben. Er was in Deventer dus een omvangrijk koninklijk domein, maar van een palts is in de bronnen geen sprake.

633 Van Schilfgaarde 1967, 1-13, 83-86 en afb. 1, 2, 5, 6.
634 Muller, Bouwman, Heeringa & Ketner 1920-1959. Oorkondeboek Sticht Utrecht (OSU) nr. 88.
635 OSU nr. 121.

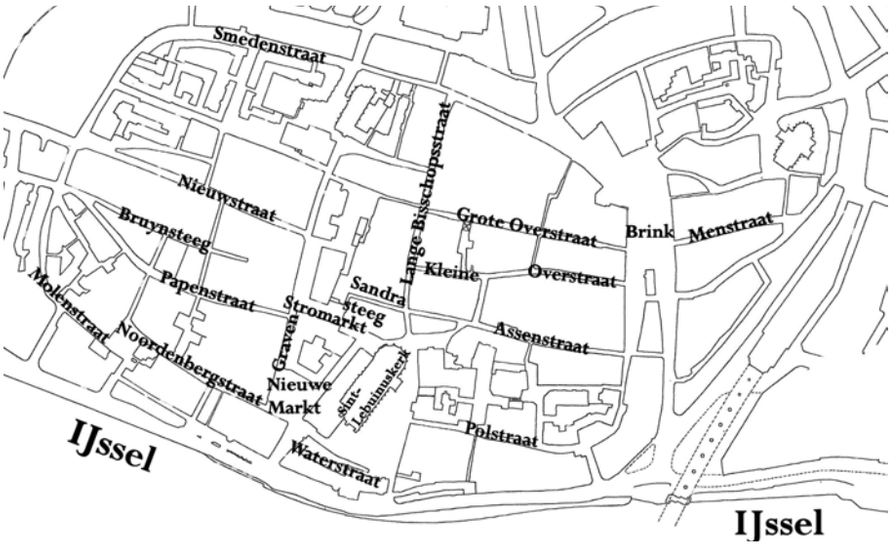

13.6: Plattegrond van de binnenstad van Deventer met de in de tekst genoemde straatnamen.

De omwalling van de totale nederzetting Deventer kort na de Vikingaanval van 882 maakte van Deventer vanaf het einde van de 9e eeuw een duidelijk afgebakend domein waarbinnen zich verschillende bevolkingsgroepen bevonden die zich in functie status en sociale afhankelijkheid lieten onderscheiden. In de eerste plaats woonden er, voor zover bekend, geen vrije onafhankelijke handelaren binnen de omwalling. Het bewoningsareaal binnen de omwalling was in de eerste plaats een koninklijk domein waarbinnen tevens goederen van de Utrechtse kerk lagen. De abdijen van Sint Bertijns (zeven hoeven in 887) en Prüm (drie '*haistaldi*' in 893)[636] bezaten uit koningsgoed afkomstige bezittingen in Deventer.[637] Mogelijk kort na de omwalling van Deventer heeft koning Zwentibold aan zijn vrouw Oda een (belangrijk) deel van het koninklijke Deventer geschonken, bestaande uit 30 *casae* (huizen) in de *urbs* (stad), een *curtis dominicatus* (een hoofdhof of domeinhof), 32 *curtiles* (kleine hoven of erven) en een *mansus* (hoeve) in de *civitas*. Dit enorme goederenbezit werd na haar dood door haar neef Otto I, tussen 952 en 960 geschonken aan het Mauritiusklooster.[638] Behalve in een fraai spookverhaal van Thietmar van Merseburg[639] vernemen we daarna niets meer van dit Maagdenburger bezit in Deventer. Mogelijk vielen de bezittingen van dit rijksklooster later terug in handen van de koning. Tot de koninklijke elementen in de stad mogen in de latere 10e eeuw zeker de aanwezigheid van een *monetarius* (koninklijke muntmeester), een IJsselveer en een riviertol gerekend worden. Munten op naam van de koningen Otto II, Otto III, Hendrik II en Koenraad II zijn te Deventer geslagen. De Utrechtse bisschop bezat, behalve het kapittelklooster, een deel van de stad: *in terris sancti Martini* waarin in elk geval de voormalige Dorestadse kooplieden van Sint Maarten woonden. Zij

636 Dit zijn erven van vrije 'kleine' boeren die herendiensten verrichtten, vergelijkbaar met de *milites agrarii*.
637 OSU nrs. 81 en 86.
638 OSU nrs. 119, 121 en 122; Van Vliet 1996. 15.
639 Thietmar van Merseburg. Chronicon (op speciaal verzoek van Bert): In de door bisschop Balderik herbouwde kerk zouden regelmatig missen worden gevierd door de doden in en om de kerk, die daarbij gruntende geluiden maakten. Het spookte er zo erg dat de priester van de kerk tenslotte tot as verteerd voor het altaar werd gevonden. Dergelijke spookmissen zouden ook in de kerken van Waldsleben, Rodmersleben en Maagdenburg worden gevierd. O.a. Ter Kuile & Koch 1964, 24.

worden aangeduid als de *homines ecclesie*.[640]

De meest dominante groep inwoners werd gevormd door de handelaren. Zij waren afhankelijken van zowel de koning als de bisschop. Hun aanwezigheid moet vooral gezocht worden in de strook langs de rivieroever van de Brink- en Polstraat tot aan het einde van de Noordenbergstraat-Molenstraat. Dit was een vrijwel onafgebroken lint van erven haaks op de oever met daarop huizen en op de achtererven kleinere bouwsels en afvalkuilen. In het centrum, vlak achter de koopliedennederzetting, wordt het kapittelklooster verondersteld, waarschijnlijk met een annex daaraan gelegen koningshof, waarover verderop meer.[641] Het is de locatie van de Lebuïnuskerk en de latere bisschopshof. In het Noordenbergkwartier zijn met name in het achterland aanwijzingen voor ambachtelijke activiteiten (wolbewerking, beenbewerking, smeedactiviteiten). De archeologische sporen daar vertonen een heel ander beeld dan die in de oeverzone: een spaarzame bebouwing en kleinere bouwsels. Er zullen ook boerenhoeven geweest zijn, zoals de hoeve van het Mauritiusklooster en de zeven hoeven van de abdij Sint Bertijns. Rond de stad lagen omvangrijke agrarische domeinen in het graafschap. Het Mauritiusklooster kreeg in 956 elf van dergelijke hoeven buiten de omwalling van Deventer.

Er is een opvallend verschil in de vroegstedelijke ontwikkeling tussen de beide stadsdelen aan weerszijden van de Lebuïnuskerk. Het Polstraat-Assenstraatgebied, ten zuidoosten van de kerk, vertoont een stedelijke bewoningscontinïteit van de late 9e eeuw naar de laatmiddeleeuwse bebouwing. Het Noordenbergkwartier, ten noordwesten van de kerk, lijkt na het midden van de 10e eeuw of rond 1000, op de oeverstrook aan de Noordenbergstraat na, geheel verlaten te zijn.[642] Dit segment van de bevolking, dat zich ruimtelijk en mogelijk in materiële neerslag laat herkennen, lijkt plots met de noorderzon vertrokken! Binnen de omwalling kwam een groot voormalig nederzettingsgebied braak te liggen en in dit stadsdeel ontstond een geleidelijk opgebracht dik pakket zwarte homogene grond dat plaatselijk een dikte bereikt van enkele meters. Dit pakket kan worden geïnterpreteerd als een akkerlaag die vanuit de stedelijke nederzetting twee eeuwen lang intensief werd bemest. Pas vanaf de 13e eeuw is hier weer sprake van enige stedelijke bewoning. Meer landinwaarts, tussen Bruynssteeg en Smedenstraat, vonden gasthuizen en kloosters tot in de 15e eeuw nog volop ruimte voor vestiging en uitbreiding. Wie woonden er tussen 850 en 950/1000 in het Noordenbergkwartier? Waren dit koninklijke kooplieden of juist de mannen van Sint-Maarten? In de laatmiddeleeuwse situatie is het Noordenbergkwartier de wijk waar het kapittel en veel kanunniken grondbezit blijken te hebben en dan met name aan de Papenstraat en de Nieuwstraat. Bovendien zijn er historische aanwijzingen dat er aan de Smedenstraat een aantal adellijke goederen heeft gelegen van families die onder de ministerialiteit van de bisschop vielen. Dit zou pleiten voor een in oorsprong bisschoppelijk domein. Echter, in het jaar 1046 is het gehele koningsdomein Deventer met munt en tol door koning Hendrik III aan de bisschop van Utrecht geschonken, die daarmee behalve landsheer van

640 OSU nr. 88.

641 Spitzers 1992; Van Vliet 1996, 12-30.

642 Vriendelijke mededeling Emile Mittendorff en Thomas Spitzers. De recente opgravingen aan het Muggeplein tonen aan dat de 'stedelijke' bewoning langs de Noordenbergstraat geen onderbreking kent. Voor de opgravingen Bruynssteeg (2003) en Smedenstraat-Elisabethgasthuis (2004) lijkt de bewoningsafname in te zetten van het midden van de 10e eeuw.

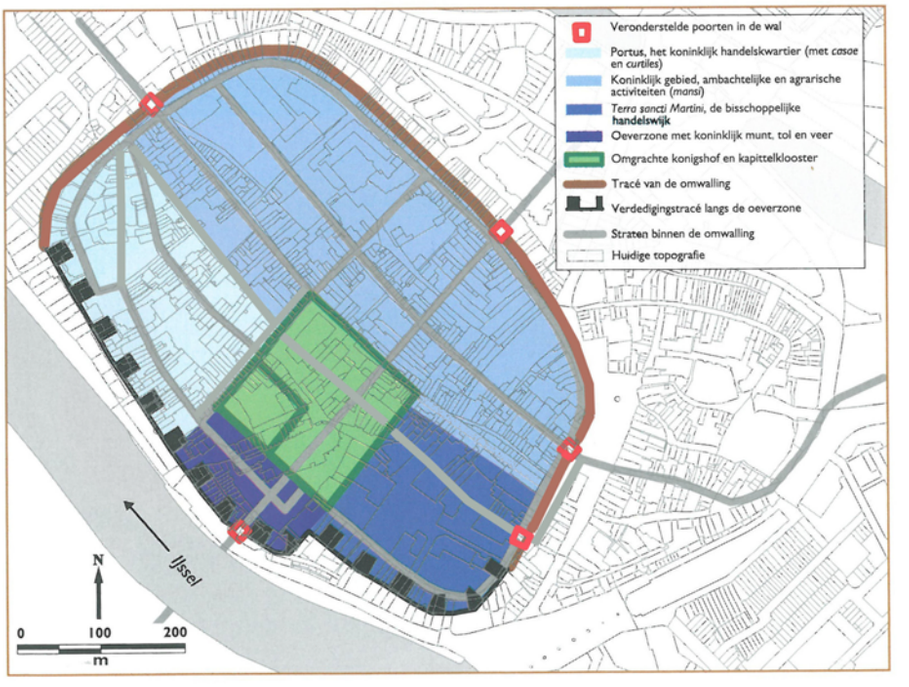

13.7: De civitas (urbs) Deventer in de 10e eeuw, naar Groothedde 2004d.

'een graafschap in Hamaland' ook stadsheer van de hele stad werd.[643] Het is denkbaar dat het Noordenbergkwartier de koninklijke koopliedenwijk met een ambachtelijk achterland was en dat de wijk door nog onbekende (economische) oorzaken aan belang had ingeboet waardoor het voor de koning aantrekkelijk werd om dit domein op te geven en onder te brengen bij zijn Utrechtse rijksbisschop. Mogelijk dat de schenkingen van een substantieel deel van het voormalig koningsdomein aan het Mauritiusklooster rond 960 al een teken is van het afgenomen economische belang van de koninklijke handelsplaats.

Als we er vanuit gaan dat het Noordenbergkwartier vanouds het bisschoppelijk kwartier was dan zou de aanwezigheid van de bisschop goed de motor geweest kunnen zijn achter de bloei van de wijk. Dat vervolgens de economische neergang te wijten zou zijn aan de verhuizing van de bisschopszetel van Deventer naar Utrecht in 925 lijkt niet waarschijnlijk. De economische bloei van Deventer duurde tot ver in de 10e eeuw en het gat tussen het vertrek van de bisschop en de leegloop van het Noorderbergkwartier is te groot.

In het Polstraat-Assenstraatgebied kwamen vanaf de 11e eeuw tufstenen huizen voor, juist in een periode dat de bisschoppen van Utrecht omvangrijke bouwcampagnes ondernamen, die geheel in tufsteen werden uitgevoerd.[644] Te Deventer was dit de bouw van de nieuwe kapittelkerk vanaf 1040 door bisschop Bernold en rond 1100 (of wellicht al eerder) het 50 meter lange bisschoppelijke paleis. Net als in Utrecht zullen de bisschoppelijke handelaren door de dominante aanwezigheid van de bisschop in de stad en de grootschalige bouwprojecten sterk in aanzien zijn gestegen door hun intensieve betrokkenheid bij die projecten. De sociale toplaag van deze handelaren zal, net als in Utrecht, zijn status hebben getoond in de bouw van tufstenen huizen. Behalve tufstenen huizen zijn

643 OSU nr. 202.
644 Mittendorff 2007.

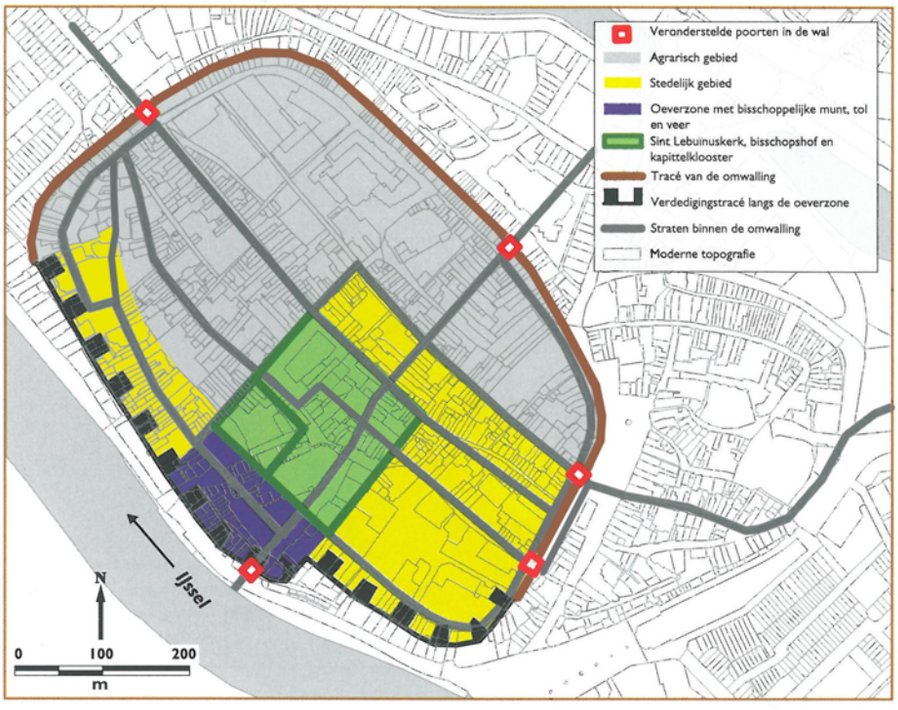

13.8: De civitas (urbs) Deventer in de 12e eeuw, naar Groothedde 2004d.

er vanaf de 11e eeuw ook geheel onderkelderde huizen met een opgaande constructie in houtskeletbouw in de Polstraat aangetroffen.[645] Ook deze huizen met een grote opslagcapaciteit behoren toe aan de sociale toplaag van de Deventer handelaren. Bovendien zal de economische impuls die van de geestelijke aanwezigheid uitging, veel nieuwe handelaren naar de stad hebben gelokt, al of niet op uitnodiging van de bisschop zelf. Ook in Utrecht zien we juist in de 11e eeuw een sterke groei van de stad onder invloed van de vestiging van nieuwe kapittels en kloosters rondom de onder Adelbold nieuw verrezen Dom.

In Deventer is deze 11e-eeuwse groei van de stad waar te nemen in het achterland van het Polstraat-Assenstraat gebied: de Overstraten. Vanaf de (late) 11e eeuw raakt dit stadsdeel bewoond en is er sprake van bebouwing aan de straten. De Overstraten en de Assenstraat staan haaks op de (huidige) Brink. De Grote Overstraat kent zijn voortzetting aan de andere zijde van de Brink in de Menstraat, de prestedelijke uitvalsweg op de zuidflank van de Berg (*de Hees*, nu het Bergkwartier). Hier en mogelijk ook in het verlengde van de Assenstraat zullen poorten in de wal toegang hebben gegeven tot een gebied langs de (latere) Oude Haven, feitelijk een grote baai in de monding van de (Schip)beek waar we de havenfaciliteiten en de oudste marktplaats van dit stadsdeel kunnen situeren. Met het dempen van de Karolingische gracht op de Brink in 13e en 14e eeuw verplaatste de markt zich meer naar het huidige plein.

Al met al ben ik geneigd het Noordenbergkwartier te zien als het koninklijke handelskwartier en de omgeving Polstraat-Assenstraat als de vestigingsplaats van de mannen van Sint-Maarten.[646] Het oppervlak van dit gebied is vanaf de

645 Mittendorff 2007.

646 Het hogere importpercentage en de oververtegenwoordiging van reliëfbandamforen in het Noordenbergkwartier zou representatief kunnen zijn voor de koninklijke handelaren die nauwer betrokken waren bij de Rijnhandel en met name de handel in wijn. Deze gedachte moet echter nog eens nader onderzocht worden.

gracht achter het stadhuis tot aan de omwalling (stadsmuur) en van de Polstraat tot aan de perceelsgrenzen tussen de Assenstraat en de Kleine Overstraat ongeveer 10 % van het totale oppervlak binnen de omwalling. Indien de tienden van de koningsdomeinen, waarop de Sint-Maartenskerk in Utrecht sedert de schenking van Pippijn de Korte aanspraak kon maken, ruimtelijk vertaald kan worden binnen de Deventer omwalling, dan zou dit een extra argument kunnen zijn van de identificatie van dit stadsdeel als het Sint-Maartensdeel. We gaan er daarbij vanuit dat er sprake was van een ruimtelijke scheiding. Hierop wijst de planmatige opzet van de nederzetting binnen de omwalling met een geordende percelering. Mogelijk is die ruimtelijke scheiding tot stand gekomen tijdens de aanleg van de omwalling en de nieuwe opzet van de nederzetting kort na 882.[647]

Het gebiedje tussen de Polstraat en het Noordenbergkwartier, het in de late middeleeuwen merkwaardig kleine stadswijkje Waterstraatkwartier-Nieuwe Markt, zou tot het koninklijke gebied gerekend kunnen worden. Ook hier verdween de bewoning (op de Nieuwe Markt) en werd verruild voor grootschalige bebouwing en een open gebied voor het bisschoppelijk paleis vanaf de late 11e eeuw.[648] Mogelijk dat hier, dicht bij de rivieroversteek (het veer) en nabij de IJsseloever de koninklijke tol en de munt was gevestigd. Er zijn immers aanwijzingen dat de voormalige koningshof op de latere omgrachte bisschopshof gezocht moet worden en dat de versterking van dit gebied teruggaat op de Karolingische tijd.[649] Het Waterstraatkwartier zou dan een soort voorhof tussen IJssel en koningshof geweest kunnen zijn, waar bijzondere koninklijke ambtenaren gevestigd waren.
In de Maagdenburger oorkonden worden diverse goederen en topografische aanduidingen genoemd waarbij de vraag rijst waar ze in de stad te vinden waren en wat er mee bedoeld werd. Gaat het om verschillende goederen, zoals Spitzers veronderstelde[650] of zijn de aanduidingen van de in de oorkonden vermelde goederen uitwisselbaar? Het gaat immers om oorkonden die ten opzichte van de oudste oorkonde van 952 elkaar deels bevestigen (herhalen) en aanvullen. Het in de oorkonden genoemde onderscheid tussen de in de *urbs* gelegen *casae* (956) en de *curtiles* in de *civitas* (960) zouden qua terminologie uitwisselbaar kunnen zijn. Het gaat om een bijna gelijk aantal percelen (30 om 32, wellicht waren er in vier jaar tijd twee bijgekomen). In dat geval gaat het om dezelfde schenking, die Otto I opnieuw liet uitvaardigen na het conflict dat over de schenking van 952 gerezen was. Uit de omschrijving in de oorkonde van 956 blijkt dat er niet een burcht ín Deventer bedoeld wordt maar de *urbs* Deventer (de omwalde stad Deventer). Met de in 960 genoemde *civitas* wordt dan hetzelfde bedoeld: de 'stad' Deventer. Dit geldt ook voor de terminologie van *casae* en *curtiles*, waarmee huizen of erven bedoeld worden. Het verschil in terminologie zal dan eerder aan verschillende schrijvers toegeschreven moeten worden. Spitzers maakte onderscheid tussen de in de oorkonden vermelde schenkingen waarbij er 30 *casae* in een burcht lagen (dan zou toch *arx*, zoals in 10e-eeuws Tiel, ver-

647 Mittendorff (2007) dateert de planmatige aanleg rond 850, voor de Vikingaanval van 882. Ik kan dat niet goed rijmen met de hechte relatie tussen de omwalling van na 882 en het stratenpatroon dat geheel op de omwalling is georiënteerd.
648 Groothedde 1996, 127-137.
649 Spitzers 1996, 94-97.
650 Spitzers 1996, 95-96.

meld zijn en niet *urbs*) en de *curtiles* in de *civitas*, een (handels)kwartier buiten de versterking.[651] In 1996, het jaar van zijn publicatie, was het bestaan van de grote omwalling van Karolingisch Deventer nog niet bekend. Er is nog een derde optie. De *urbs* is de omwalde stad en de *civitas* een (rechts)gebied er omheen. In dat geval gaat het ook om twee schenkingen in twee verschillende territoria en is de gebruikte term wel onderscheidend.
Ik ben zelf sterk geneigd het weggeschonken koningsbezit binnen de omwalling te zoeken. De in de *urbs/civitas* genoemde hoofdhof (*curtis dominicatus*), de erven of huizen (*casae* en *curtiles*) en de hoeve zullen, gezien hun koninklijke oorsprong, in het Noordenbergkwartier hebben gelegen. De koninklijke hoeven lagen met name in het achterland van de oevernederzetting. In de Smedenstraat is een vrij volledige plattegrond van een hoeve met een plattegrond van het type Deventer 1 opgegraven.[652] Het in gebruik nemen door het kapittel van grote percelen in het lege Noordenbergkwartier lijkt een direct gevolg te zijn van de leegloop van het gebied en het toevallen van het grondbezit in handen van de bisschop in 1046. Ook de ministerialen van de bisschop verkregen in dit gebied grote percelen, al kan dit berusten op latere schenkingen van de bisschop. Tekenend voor de afgenomen betekenis van het koninklijke deel van de stad is de omschrijving *districtus regalis in loco Thaventre* (het koninklijke terrein in Deventer) in de schenkingsoorkonde van 1046. Van een handelskwartier (*portus*) of iets wat daar op wijst, is geen sprake. Feitelijk kreeg de bisschop een grotendeels braakliggend gebied met een bescheiden bewoningskern aan de IJssel. Het overdragen van de munt en de tol aan de bisschop in 1046 onderstreept nog eens het afgenomen koninklijke belang en het toegenomen bisschoppelijke belang in de Deventer handel.

13.2.2 De koningshof en de bisschoppelijke aula te Deventer

En dan terug naar de koningshof. Op grond van de ruimtelijke analyse, zoals hierboven geschetst, is te veronderstellen dat een koningshof met mogelijk residentiële functie in het centrum van de stad vermoed kan worden, en wel op de plaats van de latere bisschopshof. De bisschop nam vanaf 1046 immers definitief de plaats in van de koning als stadsheer van Deventer. Spitzers vermoedde dat de oudste muurresten (gebouw A, zie afb. 13.9), die in 1951/52 zijn aangetroffen op het terrein van de voormalige bisschopshof, aan een kapittelklooster toebehoorde.[653] Uitgaande van slechts één muur reconstrueerde hij een complete plattegrond van een klooster met kerk en pandhof. Ook de door hem opgevoerde dateringen van de fasen zijn niet gebaseerd op de uitwerking van het onderzoek (die feitelijk nog steeds moet gebeuren). Nu is het niet de bedoeling om deze belangwekkende opgraving nader onder de loep te nemen. Ik volg de fasering van Spitzers, gebaseerd op die van de opgraver Dorgelo en in afwijking van de fasering die Sarfatij voorstelde.[654]
Een probleem vormen de dateringen van de elkaar oversnijdende muurfasen. De dateringen die Spitzers in zijn publicatie voorstelde, zijn niet archeologisch gestaafd. Ook zijn geen historische aanleidingen of vermeldingen voorhanden

651 Spitzers 1996, 95-96.
652 Mittendorff 2007, 249-250.
653 Spitzers 1992, 22-23, afb. 7.
654 Spitzers 1992, 23.

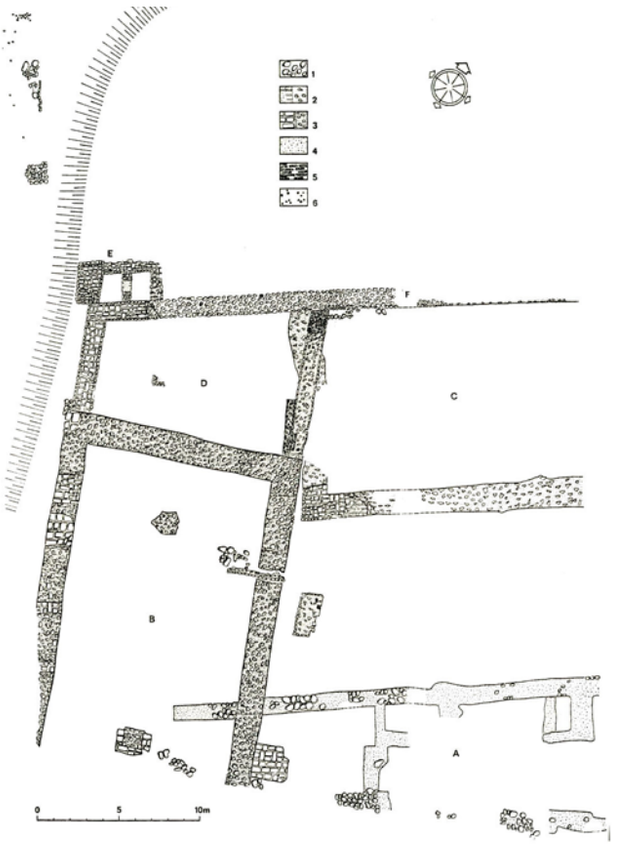

13.9: Door Spitzers (1992) gepubliceerde opgravingsplattegrond van de funderingen van de bisschopshof en oudere gebouwfasen naar Sarfatij (1973).
1. Zwerfkeien
2. IJzeroer
3. Tufsteen;
4. Mortel
5. Baksteen
6. Houten palen

om de 11e-eeuwse dateringen te veronderstellen. De vondsten uit de sporen in de opgravingsvlakken onder die muren lijken een datering na de 9e eeuw te rechtvaardigen, maar ook dit is gebaseerd op eerste vluchtige analyses. De enige datering *ante quem* komt van de grote bisschoppelijke aula (gebouw B), die na de voltooiing van de Sint-Lebuïnuskerk tegen het noordwestelijke transept werd gebouwd. Deze aula heeft een indrukwekkende lengte van 50 meter en een breedte van 14,5 meter gehad. Bloemink dateert de bouw van de bisschoppelijke aula aan het einde van de 11e eeuw of rond 1100.[655] De oudere gebouwen dateren dus ergens tussen 900 en 1100. Gebouw C lijkt daarvan de jongste te zijn en plaats te hebben moeten maken voor de bisschoppelijke aula. Het, volgens alle auteurs, oudere gebouw A kent wel een gelijke oriëntatie als gebouw C. De bisschopsaula (gebouw B) wijkt daarvan nadrukkelijk af en is duidelijk haaks op de nieuwe kerk gebouwd. Dat maakt het waarschijnlijk dat de oudere bouwfasen dateren van vóór 1040, de aangenomen start van de bouw van de Sint-Lebuïnuskerk. Als gebouw C later zou zijn gebouwd, zoals Spitzers verondersteld omstreeks 1060, dan zou men verwachten dat het gebouw in relatie en verbinding zou staan met de nieuwe kerk. Gebouw C dateert mijn inziens van vóór 1040.
Bloeminks datering van de aula is gebaseerd op een tijdsverschil tussen het bouwen en voltooien van de kerk in de periode kort na 1040 en de blijkbaar toen nog niet geplande bouw van de aula. Daarvoor zijn namelijk de vensters van het noordwestelijke transept dichtgemetseld en is de gevel behoorlijk verminkt; niet iets wat men bij een geplande bouw van het totaalconcept zou doen. De

655 Bloemink 1992, 36-39.

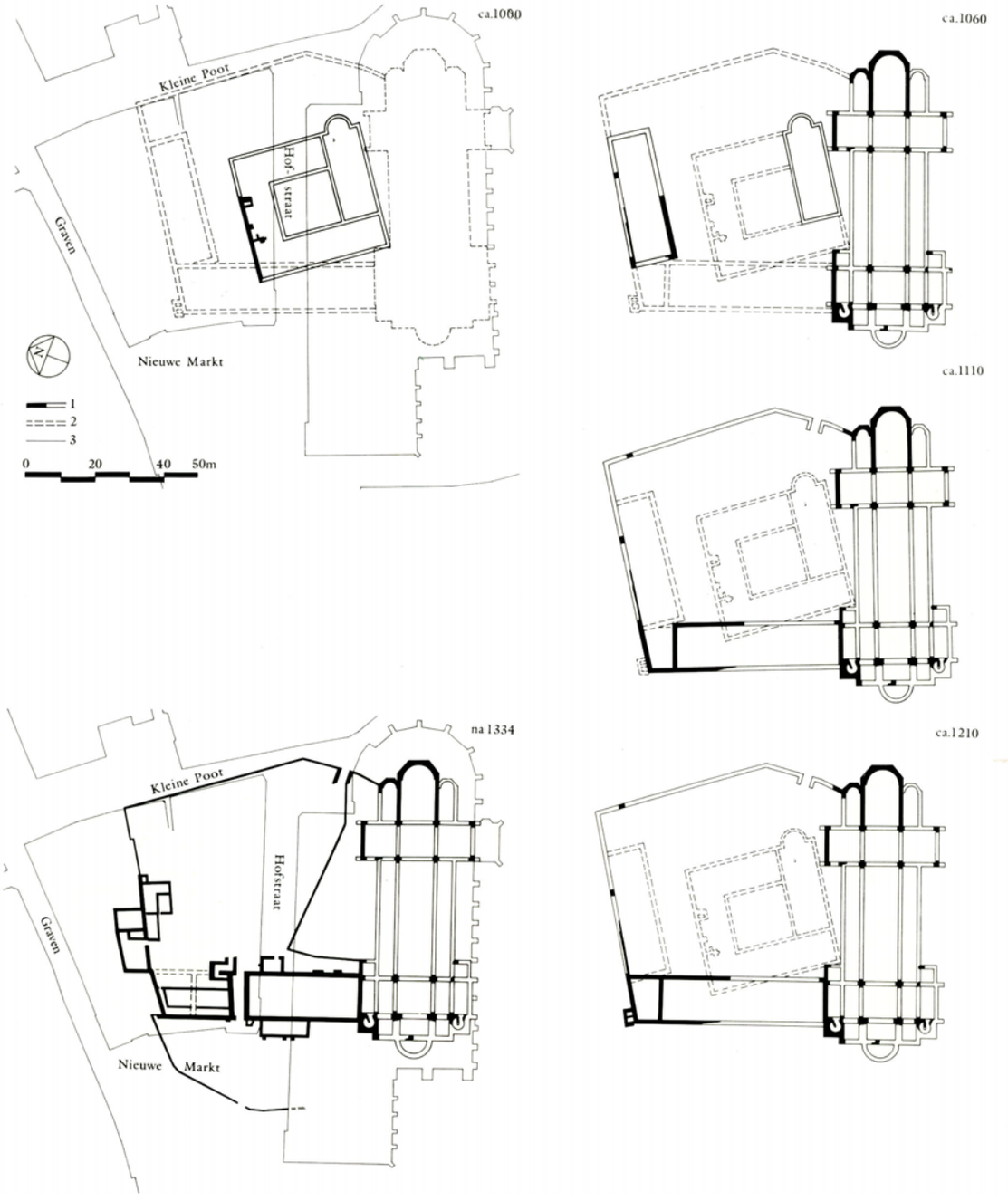

13.10: Reconstructie van de ontwikkeling van het gebouwencomplex op de Deventer bisschopshof in fasen volgens Spitzers (1992). 1. Opgegraven, bewaard gebleven of anderszins bekend muurwerk; 2. Reconstructies uit andere fasen; 3. Huidige rooilijnen. Tekening Ronald Glaudemans.

bouw van de aula zal dus na de voltooiing van de kerk zijn ondernomen. Dit kan natuurlijk zowel rond 1075 als nog in de 12e eeuw zijn gebeurd, maar ook nog onder Bernold. Ook hier ontbreken nog archeologische dateringen.

Na de schenking van Deventer aan Bernold in 1046 en vóór de bouw van de grote aula kon bisschop Bernold als nieuwe stadsheer beschikken over de bestaande gebouwen op de latere bisschopshof. Het is waarschijnlijk dat die gebouwen deel uitmaakten van de koninklijke domeinhof, de *curtis dominicatus*. De bouw van de kerk was in 1046 vermoedelijk reeds ver gevorderd en mogelijk

zelfs voltooid. De nieuwe situatie, die Bernold tot stadsheer maakte, kan al direct aanleiding zijn geweest om de nieuwe bisschoppelijke aula te bouwen.
Uit de 12e eeuw zijn twee mogelijke koningsbezoeken bekend te Deventer. Het eerste bezoek betrof de komst van keizer Hendrik V naar Deventer in juli 1123 na het keizerlijk beleg van de Schuilenborg in Twente, waar de opstandige Utrechtse bisschop zich ophield. De leider van de opstand tegen Hendrik V Lotharius van Saksen en de 'Zutphense' bisschop Dirk van Münster belegerden vervolgens Deventer maar slaagden er niet in de stad in te nemen. De keizer beloonde de burgers voor hun steun aan de keizer met voorrechten (zie ook 7.2). Aangenomen wordt dat de keizer zelf in de stad aanwezig is geweest na het afgeslagen beleg.[656] Dit bezoek aan Deventer maakte geen deel uit van een vooropgezet reisschema van de rondreizende vorst, maar het was het resultaat van een veldtocht tegen de opstandige adel en bisschoppen in dit deel van het rijk.
Het tweede bezoek van een koning aan Deventer zou in maart 1152 hebben plaatsgevonden. Het betrof de *Königsumritt* die de net (9 maart) tot koning gekroonde Frederik Barbarossa maakte. Na een bezoek aan Utrecht (tussen 14 en 20 maart) is Barbarossa naar Keulen gereisd, waar hij op 20 april aanwezig was. Normaal zou die reis via de zuidelijke Veluwezoom langs de Rijnoever zijn gelopen, maar een brief van een '*Heinricus notarius curiae*' aan Wibald van Corvey d.d. maart 1152 rept over een route via Deventer naar Saksen.[657] Een andere bron, de *Gesta Frederici seu rectius Cronica*, meldt dat Frederik Barbarossa van Utrecht naar Keulen reisde en daar op 30 maart het paasfeest vierde.[658] Van daaruit reisde hij via Westfalen door naar Saksen. Als de bronnen worden samengenomen zou de kersverse koning van Utrecht via Deventer naar Keulen en vandaar naar Saksen zijn gereisd. Een aanleiding voor de omweg via Deventer zou kunnen zijn dat Barbarossa persoonlijk ter plaatse de benoeming van Gerard van Are tot proost van het Deventer kapittel wilde regelen, maar dat is niet in een oorkonde overgeleverd.
In elk geval dateren beide (mogelijke) bezoeken aan Deventer uit een tijd dat noch Deventer, noch Zutphen over een koningspalts beschikten waar de koning gebruik van kon maken. Te Deventer zouden Frederik Barbarossa en zijn gevolg in de bisschopshof hebben kunnen verblijven.

13.2.3 De Proosdij te Deventer

Naast de bisschopshof te Deventer was er in die stad nog een residentie van betekenis in de 12e eeuw die niet onvermeld mag blijven: de Proosdij.[659] In navolging van de bisschop bouwde de proost van het kapittel van Sint-Lebuïnus rond 1130 een voorname residentie.[660] Mogelijk ging hier een oudere bouwfase aan vooraf uit de late 11e eeuw of rond 1100.[661] Dit gebeurde in een periode waarin de positie van de proost sterk veranderd was van een functionaris binnen

656 Met dank aan Kaj van Vliet voor de bronverwijzing. 1123 07 Schulenburg/Deventer: Annales Patherbrunnenses, ed. Scheffer-Boichorst 1870, p. 142-143; Annalista Saxo, ed. Waitz 1894 (MGH SS 6), p. 759. Vgl. vert. bij F. A. Vening Meinesz in VORG, Verslagen en mededeelingen 73 (1958), 1-2. 1123 08 02 Utrecht: MGH DHV, nr. 261; OSU 312 (onecht).
657 Met dank aan Kaj van Vliet voor de bronverwijzing. Epistulae Wibaldi, ed. Jaffé 1864, nr. 376.
658 Otto von Freising, *Gesta Frederici seu rectius Cronica* (ed. Schmale 1974), 288, 290.
659 Met dank aan Wijnand Bloemink en Johans Kreek voor hun kritische commentaar.
660 Dendrochronologische datering van een raveelbalk die secundair in het pand was verwerkt.
661 Proos 1996, 156-157; Martin 1996, 179.

het kapittel tot een min of meer zelfstandig klerikaal vorst met een aanzienlijk eigen vermogen aan goederen. Hij trad binnen het aartsdiaconaat op als plaatsvervanger van de bisschop bij juridische taken en goederenbeheer. Bij deze veranderde status paste een verblijf van vorstelijke statuur. Dit gebouw te Deventer, Sandrasteeg 8, is vooral bekend geworden als het 'oudste stenen huis van Nederland'. Het 12e-eeuwse gebouw meet 10 x 6,5 meter buitenmaats. In de jongste literatuur werd het tufstenen gebouw geïnterpreteerd als een poort.[662] Deze interpretatie kwam voort uit de aanwezigheid van een forse rondboog op de begane grond in de noordoostgevel van het oorspronkelijke gebouw. De poort zou in een, tot dan toe slechts op topografische gronden te beargumenteren, omwalling hebben gelegen. Deze omwalling is er echter nooit geweest.[663] De poortfunctie is ook slecht te rijmen met de functie van ambtswoning van de proost. De proost zou dan boven de poort zijn residentie hebben gehad en in tweede instantie, rond 1250, de doorgang hebben geblokkeerd door de uitbouw van een kapel. Bloemink uitte al bij het verschijnen van de publicatie van 1996 zijn twijfels over de poortfunctie. Hij wees op de in de 16e eeuw hergebruikte gebosseerde trachietblokken die de basis van het gebouw vormen.[664] Die kunnen alleen maar uit de in de 16e eeuw gesloopte 12e-eeuwse zuidwestgevel afkomstig zijn. Er kan daar dan echter nooit een poortdoorgang hebben gezeten. De bij opgravingen vastgestelde plattegrond van de oudste fase toont op de plaats van de grote boog een absisvormige fundering. De boog moet dan ook geïnterpreteerd worden als triomfboog voor een absis waar een altaar stond. Toch is daar nog wel iets merkwaardigs aan de hand. De aangetroffen sporen van de absisfundering liggen onder de boog en niet ervoor. Over de fundering is echter opgemerkt dat er sprake kan zijn van twee fasen.[665] De aangetroffen absis zou dan tot een oudere, mogelijk nog laat-11e-eeuwse fase behoren. In tweede instantie zou dan de poortboog en het huidige casco tot stand zijn gekomen en moet de absis iets zijn verplaatst. Hiervan zijn geen sporen meer gevonden maar de fundering en het muurwerk van de boog vertoonden sporen die erop wezen dat dit geen buitengevel was maar dat er nog een ruimte tegenaan gezeten moest hebben.[666] De begane grond was dus een privégebedsruimte van de proost, zoals die ook voorkwamen bij de koninklijke paltsen en bisschoppelijke residenties. De latere bouwfasen in de vorm van de uitbouw van de 13e-eeuwse kapel aan de noordoostzijde worden ook logischer. Het gaat niet om een kapel tegen een poortopening maar een vergroting van een al van meet af aan bestaande kapel. Op de verdieping van het bouwdeel Sandrasteeg 8 kan men een representatieve ruimte denken, getuige de aanwezigheid van de rijke arcadevensters. Bij bouwhistorisch en kleinschalig archeologisch onderzoek in de periode vanaf 1992[667] (recentelijk door de Werkgroep Bouwhistorie Deventer)[668] is in

662 Magdelijns e.a. 1996, met name deel III, hoofdstuk 1 van Spitzers & De Vries, 138-143, hoofdstuk 4 van Martin & De Vries, 172-178 en hoofdstuk 5 van Martin, 179-183.
663 Thomas Spitzers vond al in 1992 geen enkele aanwijzing voor het bestaan van de wal tegen de funderingen van de proosdij. Inmiddels is bij tal van onderzoek nadien aangetoond dat deze omwalling niet bestaan heeft. Zie onder meer Bartels 2006a.
664 J.W. Bloemink, persoonlijk commentaar.
665 Proos 1996, 156-157.
666 Pers. comm. J.W. Bloemink en zijn mail van 06-09-2012.
667 Archeologische waarnemingen door Thomas Spitzers. Bouwhistorische waarnemingen: Bloemink 2001, Bloemink en Hemmes 2008.
668 Onderzoek van de AWN is nog gaande.

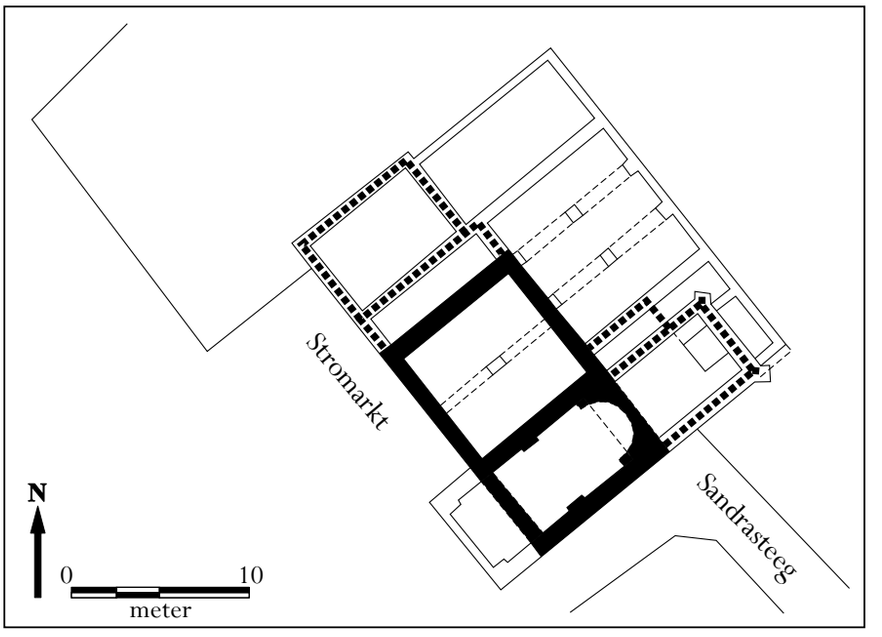

13.11: De vereenvoudigde plattegrond van de Proosdij te Deventer. In zwart de 12e-eeuwse bouwfase, bestaande uit de twee bouwdelen Stromarkt 19 en Sandrasteeg 8. De onderbroken lijnen geven de uitbreidingen voor de stadsbrand van 1334 weer.

het naburige pand Stromarkt 19 een tufstenen bouwdeel gedocumenteerd dat duidelijke samenhang vertoont met het bouwdeel Sandrasteeg 8. De tufstenen bouwmuren (deels opgegraven, deels nog aanwezig) liggen precies in elkaars verlengde. De samenhang wordt benadrukt door een oorspronkelijke doorgang van het ene bouwdeel naar de andere en de ligging van een tufstenen traptoren achter de scheidingsmuur van beide bouwdelen.[669] Vanuit de traptoren waren zo alle etages van beide bouwdelen te bereiken. Het probleem, waar door sommige onderzoekers op is gewezen, vormen de (fundering)aansluitingen van de muren. Die zijn niet zuiver in verband gemetseld. Dit is echter geen bezwaar om in het totale gebouw niet een vooropgezette eenheid te zien. Er kan sprake zijn van een gefaseerde bouw van het complex binnen een tijdspanne van enkele jaren. Samengenomen lijkt de tufstenen kern van Stromarkt 19 en Sandrasteeg 8 één gebouw te zijn dat 10 x 18,5 meter meet. Wat de functies van de ruimtes waren in het bouwdeel Stromarkt 19 is niet bekend, maar gedacht kan worden aan de dienstruimtes op de begane grond met daarboven woonvertrekken van de proost, een kanselarij of (eveneens) een representatieve zaal. De uitwerking van de bouwhistorische gegevens, waar overigens nog uitermate lastige puzzels in zitten, laat nog op zich wachten, maar de voorlopige conclusie is wel dat hier een grotere residentie van de proost heeft gestaan dan tot nog toe in de literatuur werd verondersteld en dat de Deventer Proosdij nooit een poort is geweest. De ambtswoning van de proost was een afgeleide van de bisschoppelijke residenties van grotere omvang. Dit past goed in het beeld van lagere functionarissen onder de koning en de bisschoppen die in de loop van de 12e eeuw vorstelijke residenties gaan bouwen (zie 12.4).

669 J.W. Bloemink, persoonlijk commentaar.

13.3 De koningsoorkonde van 1046 en de palts te Zutphen: een hypothese

Al meermalen is de koningsoorkonde van 23 augustus 1046 aangehaald waarin keizer Hendrik III een *comitatus in hamelande* schenkt aan de Utrechtse kerk, waarmee de bisschop de grafelijkheid verwierf over dat graafschap.[670] De ligging ervan is, door de vermelding van de grensplaatsen in de tekst, precies bekend. Zutphen vormt het centrum van dat graafschap en in de noordelijke hoek ervan bevond zich Deventer. De oorkonde is in origineel bewaard en qua echtheid onomstreden.

Er is wel wat merkwaardigs aan de hand met deze oorkonde. De tekst over de schenking van het graafschap lijkt te zijn ingelast in een oorspronkelijk met een beperkter doel opgezette tekst. De hoofdzaak van de oorkonde gaat over de schenking van de stad Deventer met de daarbij behorende regalia zoals de rechtspraak, de riviertol en de munt. De oorkonde eindigt met de bepaling dat geen rechter of ontvanger, een hooggeplaatst dan wel ondergeschikt persoon, iets mag afdwingen of opeisen zonder toestemming van de bisschop. De bisschop is gerechtigd de schenking te houden, te ruilen, in precarieleen te geven of er iets anders mee te doen dat ten gunste komt van de Utrechtse kerk. Met een precarieleen werden schenkers levenslang gecompenseerd voor de inkomstenderving van het weggeschonken goed.

Met de schenking van het graafschap, niet bepaald een geringe zaak, gaat het om een aanvulling op de eerste schenking (Deventer) in dezelfde oorkonde. Harenberg ziet hierin een inlas, een op het laatste moment ingevoegde passage waarvan het besluit kort daarvoor lijkt te zijn genomen.[671] Bisschop Bernold

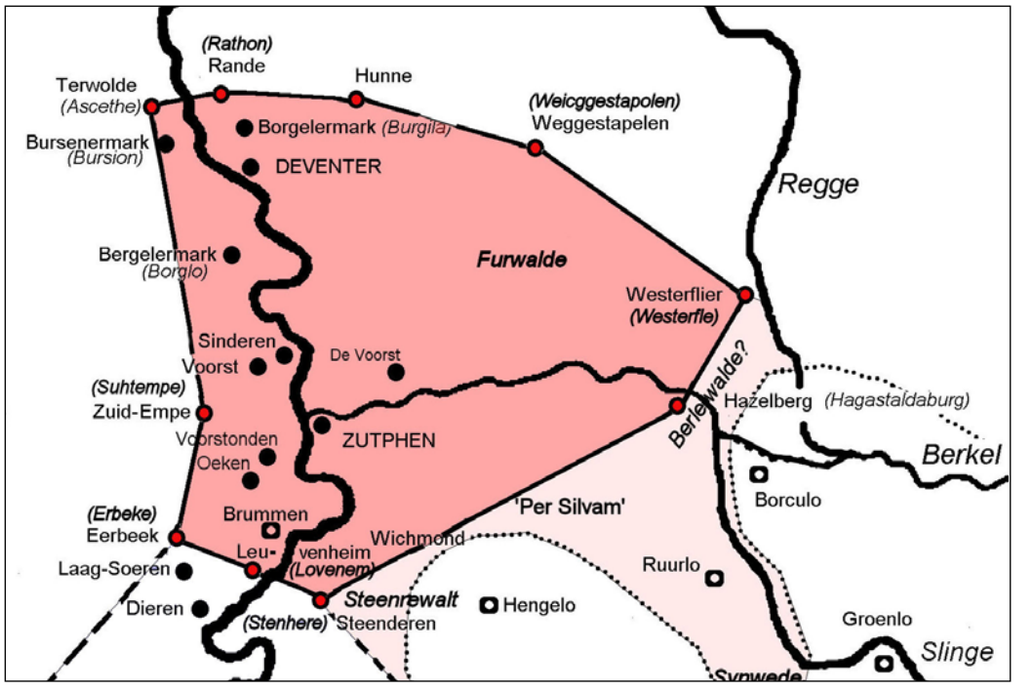

13.12: Het graafschap in Hamaland volgens de oorkonde van 1046 met de ligging van de grensplaatsen in rood. Mogelijk dat de zuidoostelijke begrenzing ***per silvam*** *de dioceesgrenzen van Utrecht en Münster volgde (de lichtroze zone).*

670 OBU nr. 202.
671 Harenberg (zj) ongepubliceerd manuscript 'De Zutphense Falsa in kort bestek'.

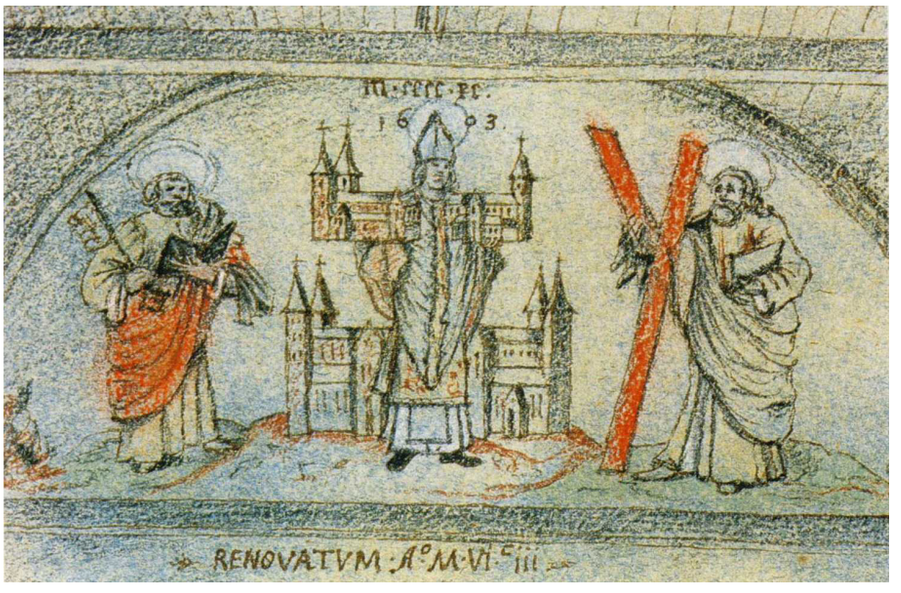

13.13: Bisschop Bernold en de vier door hem gebouwde kerken: De Sint-Lebuinuskerk te Deventer, de Sint-Pieterskerk, Sint-Janskerk en de Paulusabdij te Utrecht. Tekening door Pieter Saenredam uit 1636 naar een inmiddels verdwenen muurschildering in de Sint-Pieterskerk te Utrecht.

was, blijkens een andere Utrechtse koningsoorkonde van dezelfde datum, op 23 augustus 1046 in Speyer aanwezig en kan het voorstel tot de schenking ter plekke met de koning hebben besproken. Daarop zou ook de merkwaardige omschrijving van het graafschap kunnen wijzen. Anders dan gebruikelijk wordt het graafschap anoniem, zonder vermelding van een vorige graaf, beschreven. Ook de exacte omschrijving van de begrenzingen is een rariteit. Dit wijst op de creatie van een nieuw graafschap 'zonder naam' in het noordelijk deel van de voormalige gouw Hamaland. De bisschop werd landheer van dit gebied en stadsheer van Deventer en hij kon zodoende rekenen op forse inkomsten voor de Utrechtse kerk. Dergelijke schenkingen gaven de enorme bouwcampagnes van bisschop Bernold en het dure levensonderhoud van de Utrechtse kapittels een stevige economische basis. We zagen reeds dat na de voltooiing van de Lebuinuskerk te Deventer een grote bisschoppelijke aula werd gebouwd op de resten van een oudere, en zeer waarschijnlijk koninklijke, p*alas* met bijgebouwen. Niet de koning maar de bisschop beschikte nu over een prestigieus onderkomen in het belangrijkste steunpunt van de bisschop buiten Utrecht. Ik ben dan ook geneigd de bouw van deze aula te Deventer, zoals ik in de vorige paragraaf reeds opperde, niet lang na 1046 te plaatsen en te beschouwen als een aanvullend plan na de voltooiing van de kerk.

Zou in Speyer het plan om in het centrum van het nieuwe graafschap een nieuwe palts voor de koning te bouwen, ter compensatie van het vervallen steunpunt, ter sprake zijn gekomen? In het dichtbebouwde centrum van Deventer was daarvoor geen ruimte als de bisschop inderdaad de kerk wenste uit te breiden met een grote bisschoppelijke aula. Als er al alternatieve ruimte in Deventer gecreëerd zou moeten worden voor een koninklijke aula *à la Utrecht*, dan moesten daarvoor aan de bisschopshof grenzende domeinen en/of heel wat percelen van handelaren wijken. Deventer was in de 11e eeuw veel dichter bebouwd dan Utrecht en de bisschop beschikte er niet over een groot afgebakend gebied

zoals het castellumterrein te Utrecht. Te Zutphen lag een geschikt alternatief. Het oude *oppidum* was mogelijk kort daarvoor in koninklijke handen gekomen tijdens de opstand van Godfried 'met de Baard' tegen Hendrik III. Het alternatief Zutphen was bij uitstek een wereldlijk centrum met een ruim open en hooggelegen gebied direct aan de IJssel en er was vermoedelijk al een kapittel gevestigd. De vorming van het nieuwe graafschap zou dan vooral zijn ingegeven om een paltsdistrict te creëren. Aangezien de oorkonde van 1046 niet rept over een palts te Zutphen zal het gebouwencomplex er als zodanig nog niet gestaan hebben. Maar direct na 1046 zal de bisschop zijn begonnen om de nieuwe palts voor de koning te bouwen. Het plan om te Zutphen een koningspalts te bouwen werd bovendien wellicht bespoedigd door de verwoesting van de palts te Nijmegen in 1047 door de rebellerende Godfried. Nijmegen lijkt na 1047 inderdaad tachtig jaar jang niet meer te zijn bezocht door de vorst.
In 1048 werd Godfried door Hendrik III verslagen en uit zijn ambten gezet. Daarmee was de weg vrij voor de bisschop om de plannen ten uitvoer te brengen. Wat Adelbold te Utrecht deed na de voltooiing van de Dom – de bouw van een koningspalts en een bisschoppelijke palts-, deed Bernold te Deventer en Zutphen na de voltooiing van de Lebuïnuskerk en de schenking van 1046.
De ingrediënten voor een paltsdistrict zijn, zoals we in hoofdstuk 10 reeds beschreven, onder meer te vinden in de aanwezigheid van *foreesten*, koninklijke banwouden, rond Zutphen (onder meer herkenbaar in toponiemen als Voorst, De Voorst en Voorstonden) en de wildban aan beide zijden van de IJssel waarover in de (vervalste) koningsoorkonde van 1107 sprake is. De oostelijke grensgebieden van het graafschap werden gevormd door uitgestrekte (oer)wouden zoals het in de latere middeleeuwen genoemde *Furwalde*, *Berlewalde* en *Stenrewald*. De schenkingsoorkonde van 1046 spreekt in de grensaanduiding dan ook van *(h)agastaldaburg ad stenhere per silvam*. De banbossen en wouden boden volop mogelijkheden voor jacht en het masten van varkens. Het feit dat de IJssel dwars door het graafschappelijke gebied stroomde en niet als grensrivier werd benut, bood de mogelijkheid de visrechten ten optimale, zonder conflict met aangrenzende graafschappen, te benutten, maar ook het veer en de tol van Deventer binnen het bisschoppelijk territorium te houden. De aanwezigheid van koningsgoed in en om Zutphen spreekt ook duidelijk uit de oorkonden van 1107 en 1186/87 (zie 7.2), waarin onder meer de positie van de koningsvrijen wordt behandeld.[672] Het Zutphense kapittel had vermoedelijk reeds een deel van de rechten en bezittingen uit het oorspronkelijke koningsgoed, zoals het recht op de aanwassen in de Rijn en IJssel tussen Rhenen en Deventer en de *Siellandt*ienden en Lochemse tienden, waarvan in het *falsum* van 1059 sprake is.
De voorwaarden voor het onderhouden van een palts te Zutphen en de voorwaarden om aan het *servitium regis* te kunnen voldoen waren met de creatie van het nieuwe bisschoppelijke graafschap geschapen.

Dan komen we terug op de voorwaarden die het voor een opdrachtgever mogelijk moeten maken om een paltscomplex te laten bouwen. De macht van de opdrachtgever moest stabiel zijn. Een troonpretendent zal tijdens een adelsopstand tegen de koning niet in staat geweest zijn om een paltscomplex te laten

672 Harenberg 1999 en 2003 over echtheid en ontstaan van de oorkonden en de status van de cijnsplichtige koningsvrijen.

bouwen. Daarvoor moeten de transportlijnen vanuit de Eifel ongehinderd gebruikt kunnen worden en hier beschikte de koning en de (aarts)bisschoppen over de groeves, de riviertollen en de overslagplaatsen, zoals Andernach, Keulen, Duisburg en Deventer. Bisschop Bernold beschikte over die transportlijnen en maakte er tijdens zijn bouwcampagnes in Utrecht en Deventer in hoge mate gebruik van. De macht van de bisschop was middels de schenking van het graafschap door de koning gesteund en hij had uitzicht op een duurzame, feitelijk onbeperkte beschikking over het territorium en alle daarbinnen gelegen regalia. De heroriëntatie van het hoofdgebouw ten opzichte van de houten voorgangers uit de 'Hamalandse periode' valt goed te rijmen met de creatie van het nieuwe graafschap en de inrichting van een palts te Zutphen door de nieuwe landheer voor een nieuwe gebruiker. De oriëntatie op de IJssel past in het beeld dat die rivier prominent door het graafschappelijk territorium stroomde. Het gebouw 'communiceerde' met de passanten, handelaren, reizigers en vissers, zoals veel andere paltsen in het Duitse rijk ook uitdrukkelijk een imponerende '*Schauseite*' hadden.

Als de bisschoppelijke aula te Deventer en de Zutphense koningspalts rond 1050 zouden zijn voltooid, dan kan de vorst vanaf dat moment de reisroute tussen Paderborn en Utrecht over Zutphen ondernomen hebben. Ook kan Zutphen als alternatief hebben gediend voor een route vanuit het Rijnland naar Utrecht aangezien de palts van Nijmegen kort daarvoor (1047) was verwoest. Schriftelijk bewijs daarvan hebben we niet, maar ook van Deventer is geen vooropgezet koningsbezoek bekend vóór 1152, terwijl die plaats het enig denkbare alternatief is op bovenbeschreven veelbereisde routes. We moeten in het achterhoofd houden dat er feitelijk geen originele 11e-eeuwse vermeldingen bestaan van de *nederzetting* Zutphen die de aan- of afwezigheid van een palts vermelden. Slechts het op een origineel gebaseerde *falsum* van 1059 vermeldt de nederzetting, maar hierin zal de aanwezigheid van een palts zeker zijn verzwegen. Het *falsum* van 1064, waarin de koning wel optreedt, blijkt volgens Harenberg niet te zijn gebaseerd op een originele oorkonde maar op een bedachte constructie om de reeks *falsa* een geloofwaardiger context te geven.[673]

De Zutphense afvalkuilen uit de 11e eeuw wijzen er echter op dat zeker met bezoek van een grote groep mensen rekening gehouden moet worden en dat daarvoor de ingrediënten van het *servitium regis* zijn ingezet (zie hoofdstuk 10). Dit kan wijzen op koningsbezoek, maar ook op het bezoek van een andere heer, zoals de bisschop.

Zou de Zutphense paltsaula een bisschoppelijke aula kunnen zijn? De relatie van de aula met het kapittel (Walburga) op het 13e-eeuwse kapittelzegel zou daarop kunnen wijzen (zie 12.3.1). Bisschoppen bouwden in de 11e eeuw grote aula's die qua omvang niet onderdeden voor de aula's koninklijke paltsen. Maar er zijn twee argumenten die dat onwaarschijnlijk maken. In de eerste plaats is dat de nabijheid van Deventer, waar een bisschopspalts was, terwijl nu juist de koning in Nijmegen en in Deventer na 1047 een bruikbare eigen palts moest missen. De koning kon natuurlijk altijd gebruik maken van een bisschoppelijke residentie, maar daar kwam dan in elk geval Zutphen bij. Een tweede argument dat tegen een bisschopspalts pleit, is het portaal met balkon of middenrisaliet.

673 Harenberg 2003, 1064.12.31 met een uitvoerige beschouwing over de echtheid en het ontstaan.

Dat element lijkt bij de bisschopspaltsen in Utrecht, Deventer en Paderborn te ontbreken. Daar moet wel de kanttekening bij geplaatst worden dat van deze bisschoppelijke aula's de plattegronden niet geheel bekend zijn. Ze worden zonder uitgebouwd portaal gereconstrueerd. Het uitgebouwde portaal is wel een opvallend kenmerk bij de plattegronden van de 11e-eeuwse koninklijke aula's, net als bij de aula's van de hertogen en landgraven in de latere 12e eeuw. Dit zou dan moeten wijzen op een verschil in de ceremonie, de wijze waarop de koning en de bisschop zich toonden aan het volk. De landgraven imiteerden als opkomende territoriale vorsten de koning door de bouw van uitgebouwde portalen. De argumenten voor de identificatie van de Zutphense aula als koninklijke aula, gebouwd door de Utrechtse bisschop Bernold, lijken hiermee het sterkst. Maar het kan niet worden uitgesloten dat het om een bisschoppelijke aula gaat.
Maar vermoedelijk heeft de Zutphense residentie als koningspalts (eventueel bisschopspalts) maar kort gefunctioneerd, hooguit een halve eeuw. Na 1100 verloor de bisschop in toenemende mate zijn greep op het Zutphense graafschap door de machtsontplooiing van de Zutphense graven.

13.4 De kerken van Warnsveld en Zutphen onder Utrechts gezag

De bisschop liet zich mogelijk ook op een andere manier in het nieuwe graafschap gelden. Hij bezat enkele kilometers ten oosten van het *oppidum* Zutphen een parochiekerk te Warnsveld met een omvangrijk kerspel.[674] Dit kerspel vormde het hart van het grafelijke gebied. Dat de Warnsveldse kerk, waarvan de oudste bouwfase uit de 11e eeuw dateert[675], een bisschoppelijke eigenkerk was, blijkt uit de wijding van de kerk aan Sint Maarten, bij uitstek een Utrechts patrocinium, en de schenking van de Warnsveldse kerk en de kapel van Vorden in 1121 door de bisschop Godebold aan het Utrechtse kapittel van Sint Pieter.[676] De kerk en daarmee ook de plaatsnaam *Warnsveld* worden in deze oorkonde voor het eerst genoemd. Het pas relatief laat opduiken van een vermelding van een kerk, die als oerparochie van een reeks dochterparochies bekend staat, is opvallend. Temeer omdat in de directe nabijheid al twee kerken lagen. In de eerste plaats was dat twee kilometer westelijker de Zutphense kerk in de ringwalburg. Men mag veronderstellen dat deze parochiekerk in de 10e eeuw nog een eigenkerk was van de Hamalandse graven. Slechts vier kilometer zuidelijker lag een reeds in de late 8e eeuw door de missionaris Liudger gestichte kerk: de Sint-Salvatorkerk te Wichmond.
Alhoewel een eerdere stichting niet is uit te sluiten, kan de Warnsveldse kerk een stichting van bisschop Bernold zijn geweest, die daarmee een Utrechtse parochie in dit gebied creëerde naast -en wellicht gericht tegen- de oude Wichmondse kerk die onder het klooster Werden (bij Essen) viel. Werden behield tot in de 16e eeuw het patronaatsrecht van de Wichmondse kerk, maar heeft daar tot ver in de 16e eeuw een conflikt over gehad met Utrecht. Als nieuwe landsheer van het graafschap rond Zutphen beoogde Bernold met de stichting van de Warnsveldse eigenkerk 'vreemde' invloeden in zijn landsheerlijke territoria te marginaliseren. De Zutphense 'burg'kerk was inmiddels tot

674 Groothedde 2006c, 25-28.
675 Bloemink 2006, 31-36.
676 Sloet 1872-1876, Reg.nr. 236.

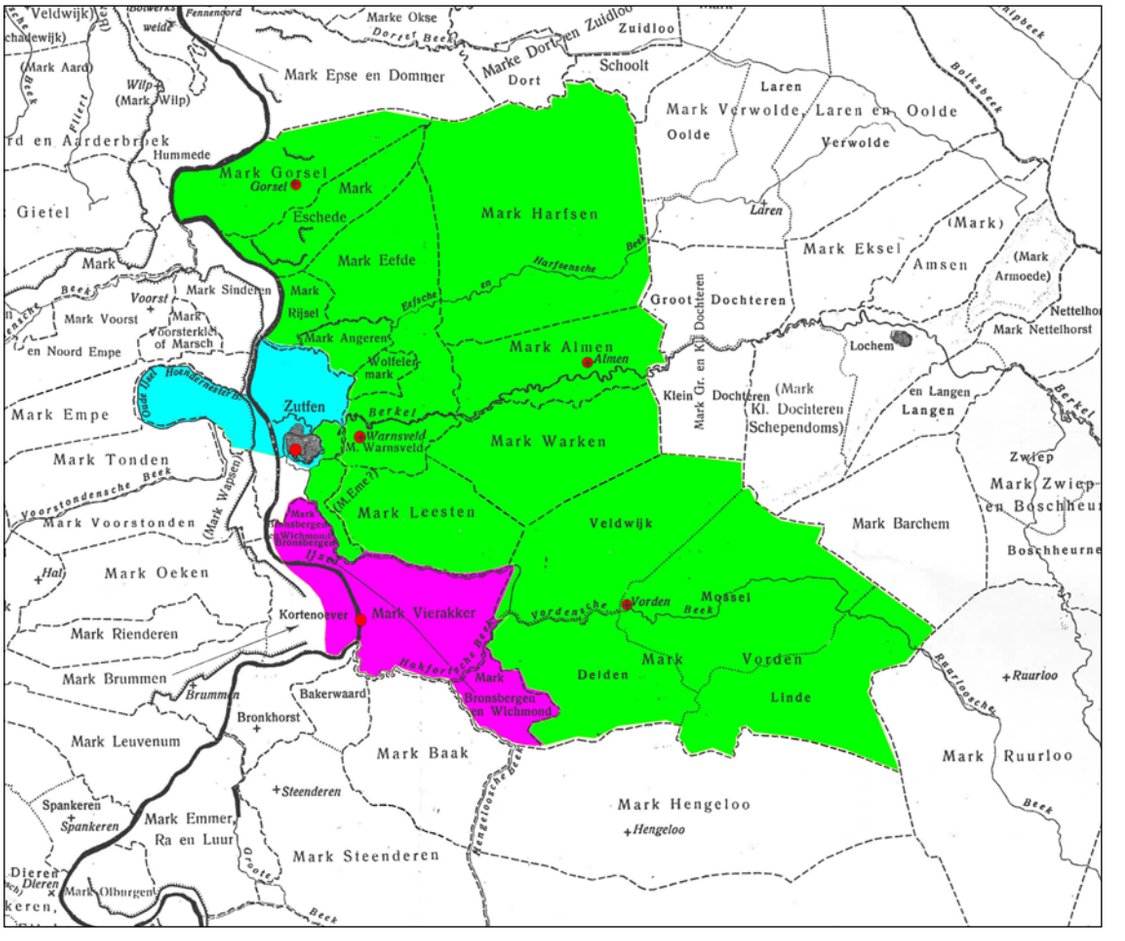

13.14: De vermoedelijke omvang van de parochie Warnsveld in de 11e eeuw (groen). De laatmiddeleeuwse dochterkerken Vorden (in 1121 een kapel), Gorssel en Almen zijn als rode punten aangegeven. In paars de parochie Wichmond met de Wichmondse kerklocatie aan / in de IJssel. In lichtblauw het gebied dat bij het 'domein' Zutphen hoorde en binnen de ringwalburg een eigen parochiekerk had. Als basis dient de kaart van de marken in Gelderland, blad 15 van Martens van Sevenhoven (1925).

kapittel omgevormd. De stichting van de Warnsveldse parochie zou passen in het streven van de bisschop om vastere grip te krijgen op zowel de wereldlijke als geestelijke macht in het gebied. De invloed van het klooster Werden via de Wichmondse kerk werd zo veel mogelijk ingeperkt en gemarginaliseerd door de Utrechtse parochie. De Warnsveldse kerk werd gesticht op het westelijke puntje van een hoog gelegen gebied met de veldnaam 'Warnsveld' dat tot dan toe (en feitelijk tot in de 17e eeuw) onder de buurschap Leesten viel. De kerk lag strategisch aan de doorgaande weg van Zutphen naar Lochem en nabij de Berkel die parallel aan deze weg naar Zutphen stroomde. Onder de Warnsveldse oerparochie vielen de kerken en kapellen in Gorssel, Almen en Vorden. Het oude Wichmond daarentegen kende geen dochterkerken en nam in de late middeleeuwen in belang af. De laatmiddeleeuwse kerk verdween in 1582 in de IJssel. Daarmee verdween ook de 'Werdense' parochie Wichmond. In Vierakker werd nog wel een kapel gebouwd, maar inmiddels was de Reformatie in dit gebied een feit.[677] Rondom de Warnsveldse parochie lagen de in de 11e eeuw reeds bestaande oerparochies van Lochem, Hall, Voorst en Wilp die grotendeels

677 De kapel werd bediend door de predikant van Warnsveld.

binnen de grenzen van het graafschappelijk terrirorium lagen.
Tenslotte kon bisschop Bernold in Zutphen over een vermoedelijk reeds bestaand kapittel beschikken dat mogelijk door zijn voorganger Adelbold was gesticht (zie 8.4.3). De kapittelkerk wordt op grond van de diplomatische analyse van de *Zutphense falsa* door Harenberg als een eigenkerk van de bisschop beschouwd.[678] Ook Post bestempelde de Zutphense kerk al als eigenkerk van de bisschop[679], op grond van het gegeven dat de bisschop in het *falsum* van 1059 de novale tienden rechtstreeks aan het kapittel schonk, zonder tussenkomst van de graaf. Even verderop besloot hij toch tot een eigenkerk van de Zutphense graaf, wanneer hij de in de *falsa* nadrukkelijke rol van de graaf als doorslaggevend beschouwd.[680] Sinds het werk van Post nam het vermoeden dat de Zutphense kerk van oorsprong toch een bisschoppelijke eigenkerk was, alleen maar toe (o.a. De Vries[681] en Bastemeijer[682]). Met de analyse van de *falsa* door Harenberg is het usurpatieproces van de kerk en haar goederen door de Gelderse graven grondig ontleed. In de 13e eeuw was de Zutphense kerk een grafelijke eigenkerk! Dat was een betrekkelijk laat fenomeen, aangezien de verzelfstandiging van de kapittels en die van de proosten ten opzichte van de kerkheer in het Utrechtse diocees in de 11e en 12e eeuw al in volle gang was.[683] Toch konden de Gelderse graven met een eigenkerk beschikken over de rijke goederen en inkomsten van de Zutphense kerk. De aan het kapittel geschonken goederen konden immers altijd worden gevorderd of vervreemd door de kerkheer en hij kon er testamentair over beschikken. Inkomsten konden door de kerkheer worden toegeëigend ter compensatie van de onkosten die hij had aan het onderhoud van de kerk. Schenkingen aan de kerk moesten aan de kerkheer gericht zijn. Kortom, een eigenkerk was een goede bron van inkomsten en een goede 'vastgoedbelegging'.

13.5 De graven van Zutphen en hun burg

Als we de diplomatische analyse van Harenberg volgen tegen de achtergrond van de oorkonde van 1046, dan kan het niet anders of de heren, later graven, van Zutphen waren voogden van het Utrechtse kapittel te Zutphen en hadden zij als heer en graaf een leenband met de bisschop. Het grafelijke ambt en de voogdij over het kapittel legden de graaf zeker geen windeieren. Kwamen in principe alle inkomsten van de kerk en het graafschap ten goede van de bisschop, de graaf kon rekenen op een aanzienlijk deel ervan in ruil voor zijn bestuurlijke, gerechtelijke en militaire diensten voor zijn leenheer. Mogelijk was er sprake van een dienstleen teneinde de graaf een goede economische bestaansbasis te verschaffen en een passend onderkomen (i.e. een hofgebouw in het *oppidum* Zutphen) te geven. De associatie van Godschalk van Zutphen in het *falsum* van 1059 als 'heer' van het *oppidum* Zutphen zal op deze positie als leenman van de burcht gebaseerd zijn. Het paltscomplex omvatte aldus een koninklijke (eventueel bischoppelijke) aula, een Utrechts kapittel en een grafelijk hof. De heer/graaf van Zutphen was een wereldlijk voogd die de burcht ('*oppidum*') bestuurde, de grafelijke functie bekleedde en recht sprak over de horigen van de kerk.

678 Harenberg 2003.
679 Post 1928, 97.
680 Ibidem, 98.
681 De Vries 1960, 64-66, 69-108.
682 Bastemeijer 1997.
683 Post 1928, 73-136, specifiek 95.

De functie van graaf 'van Zutphen' wordt weliswaar pas in een originele oorkonde uit 1101 vermeld, maar de grafelijkheid kan in de 11e eeuw al aan het bisschoppelijke graafschap verbonden zijn geweest. Ze oefenden binnen het Utrechtse diocees ook grafelijke ambten uit in Twente en later in enige Friese graafschappen. De heren en graven van Zutphen hebben door hun positie in Zutphen hun machtspositie zeker verstevigd. Die machtspositie was niet alleen gebaseerd op de grafelijke ambten maar vooral ook op economische, sociale, strategische en religieuze factoren.[684]

De graven hebben nadrukkelijk hun bezittingen ingezet om hun relatie met het kapittel te Zutphen te verstevigen, zoals zij dat ook deden met andere kerken en kloosters elders waar zij bij de stichting of als voogd betrokken waren.[685] Het grafelijke ambt en de voogdij over het Zutphense kapittel, het Mariakapittel te Utrecht, alsmede de voogdij over de goederen van de abdij Corvey gaven hen een zekere status en maakten hen economisch sterk. Hun sociale netwerken en relaties met de bisschop, de koning en de rijksaristocratie (huwelijkspolitiek) zorgden voor een machtsbasis die anders voortdurend omstreden en instabiel was. Godschalk heeft door zijn huwelijk met Adelheid, die van Ottoons, Ezzoons en Conradijns bloed was, een stevige postie onder de rijksadel verworven. Graaf Otto 'de Rijke' vereeuwigde zijn machtspositie in Zutphen door zich als bouwer en voogd van de Sint-Walburgiskerk samen met zijn vrouw Judith in die kerk te laten begraven. Het graf van '*de graaf van Zutphen*', dat tot in de 18e eeuw zichtbaar was in de kerk, werd een *lieu de memoire* voor de Gelderse graven en de stad Zutphen. Het gebeente van Sint Justus, dat mogelijk in de 11e eeuw door graaf Otto naar Zutphen was gehaald, verleende de burcht, de kerk en zeker ook de graaf status en aanzien. De verering van Walburga, de relieken van Sint Justus en het graf van graaf Otto waren voor de latere graven een legitimatie van hun machtpositie over de kerk. De duurzame verankering van hun status in de overlevering vond ook zijn neerslag in de vermeldingen van de graven en hun familieleden in de necrologia van de abdijen Abdinghof te Paderborn, Borghorst, Gorze en Echternach.[686]

De graven ontleenden hun machtspositie ook aan de aanwezige architectuur en de daaraan verbonden kerkelijke en wereldlijke functies. De sociale en politieke netwerken konden bij een bezoek van de koning of de bisschop worden vergroot. Omgekeerd zien we de Zutphense graven ook als getuigen optreden in koningsoorkonden, opgemaakt elders in het Rijk. Het bewijst dat zij volop deel uitmaakten van het netwerk van de rijksadel. De graven bouwden letterlijk voort op de paltsaula en de kerk en maakten van Zutphen na 1100 een aanzienlijke burcht met prestigieuze gebouwen en verdedigingswerken.

Het grafelijke ambt volgde de dynastieke lijn, zoals dat gebruikelijk was, en de bisschop kon hier maar beperkt invloed op uitoefenen. Het grafelijke ambt was overerfbaar. Ambtsuitzetting kon volgens het rijksrecht slechts op grond van een uitspraak van een rechtskring van gelijken, i.e. graven. Dat werkte in toenemende mate een vertroebeling van de leenband in de hand en de gewijzigde machtsverhouding tussen de rijksbisschoppen, de koning en de graven in de

684 Bijsterveld (in druk) en lezing A.J.A. Bijsterveld 2 april 2012 te Maastricht: Aristocratische begraafplaatsen in de Maasvallei in de Volle Middeleeuwen (900-1200).
685 O.a. Balzer 2010, 275, 382-392.
686 O.a. Verdonk 1987, 6 en 7.

12e eeuw verslechterde de situatie alleen maar meer voor de bisschoppelijke leenheer.
De vorstelijke palts van Zutphen functioneerde in de 12e eeuw niet meer als zodanig. Anders dan Nijmegen en Utrecht en diverse andere paltsen werd Zutphen door de korte gebruiksperiode geen *lieu de memoire* van de Duitse vorsten. Het oude gebouw zou rond 1200 door de nieuwe stadsheer, graaf Otto van Gelre, worden gerenoveerd, om er vervolgens, naar de mode van die tijd, als landsheerlijk vorst zelf te residieren. Dit Gelderse gebruik van het gebouw als gravenhof werd voor hertog Adolf rond 1470 wel een reden om de plek als *lieu de memoire* te renoveren als voorvaderlijke residentie.

13.6 Onopgeloste vragen en aanzet tot verder onderzoek

Deze studie heeft de archeologische verschijningsvorm van het machtcentrum Zutphen van de Karolingische tijd tot in het begin van de 13e eeuw in kaart gebracht. In de 11e en 12e eeuw stond er een indrukwekkend paleiscomplex naast een kapittelkerk op en rond het plein 's-Gravenhof. Het geheel was voorzien van meerdere geledingen van versterkingen. Het geheel vertoonde alle fysieke en functionele kenmerken van een paltscomplex. De interpretatie van dit gebouwencomplex lijkt, op grond van vergelijkingen met koningspaltsen, bisschoppelijke paltsen en adellijke burchten, richting een koningspalts te gaan. Hiermee heeft het zonder twijfel de meeste fysieke verwantschap, al moet niet worden uitgesloten dat het om een bisschopspalts gaat.In adellijke burchten komen dergelijke grote aula's, met uitzondering van Ename, tot de (latere) 12e eeuw niet voor.
Getracht is vervolgens om op grond van historisch bronnenmateriaal het kandidatenveld van potentiële opdrachtgevers te verkennen. Daarbij is een hypothese naar voren gebracht die de interpretatie van een koningspalts ondersteunt. De bronnenschaarste speelt hierbij echter parten. Koningsbezoeken in Zutphen zijn niet overgeleverd en de veel oudere burg Zutphen, een ringwalburg uit de laat-Karolingische tijd, was een machtcentrum van de Hamalandse graven die in en om de nederzetting ongetwijfeld een sterke allodiale positie moeten hebben gehad. Dat geldt ook voor de latere graven van Zutphen, die op welke wijze dan ook in de voetsporen zijn getreden van de Hamalandse graven. De reeks bronnen, die bekend staat als de *Zutphense Falsa,* maken de kwestie er niet eenvoudiger op. Hierin kan het bestaan van zowel oorspronkelijke allodiale goederen als koningsgoederen worden beargumenteerd. Nadere studie is op dit punt absoluut gewenst. Was er in de Karolingische en Ottoonse tijd veel koningsgoed in Noord-Hamaland? Hoe was de verhouding van allodiaal bezit en koningsgoed in en om Zutphen? En hoe ontwikkelde zich de relatie van de graaf, die zich tevens als allodiaal heer manifesteerde, met de leenheer de bisschop van Utrecht in de 11e en de eerste helft van de 12e eeuw?
De kwestie van de stichting van het kapittel en de bouw van de romaanse Sint-Walburgiskerk is ook nog niet opgelost. Ik heb kanttekeningen geplaatst bij de heersende opvattingen die wijzen op een 'Bernoldkerk' te Zutphen. Het kapittel kan ouder zijn en de nog bestaande resten van de romaanse kerk juist jonger. Alhoewel de *Zutphense Falsa* het tegenovergestelde doen vermoeden, was de kapittelkerk waarschijnlijk in de 11e en 12e eeuw geen eigenkerk van de graaf maar een in de 11e eeuw gesticht Utrechts kapittel. De oudere parochiekerk kan

wel teruggaan op een eigenkerk in de Hamalandse burg en wellicht moeten hier, en/of ten tijde van de stichting van het kapittel de wortels van de conflicten tussen de graaf en de bisschop in de het *falsum* van 1059* gezocht worden. Als Utrechts kapittel blijft het merkwaardig dat de Zutphense kerk nooit een aartsdiaconale status heeft verworven, zoals de overige Utrechtse kapittels. Ook hier is verder onderzoek gewenst.
Dat geldt ook voor nader bouwhistorisch onderzoek naar de oudste bouwfasen van de kerk om de door anderen en de door mij voorgestelde hypothesen over de bouwfasering en -datering te toetsen. Archeologisch onderzoek heeft in de kerk feitelijk nooit plaatsgevonden, afgezien van de opgraving van de crypte in 1911. De resten van oudere voorgangers, waarschijnlijk daterend vanaf de Karolingische tijd, liggen nog onder de kerkvloer verscholen.
Deze studie heeft zich slechts zijdelings beziggehouden met de oudste fasen van de nederzetting Zutphen in de laat-Romeinse en Merovingische tijd. Naar het karakter van die nederzetting moet nog meer onderzoek gedaan worden. Was de nederzetting permanent bewoond? Was het karakter vooral argrarisch? Was er toen al een zetel van een machthebber? Was het een centrale rechtplaats?
Ook over de archeologie van het paltscomplex is nog niet het laatste gezegd. De datering van het tufstenen hoofdgebouw is nog altijd gebaseerd op vooral keramiek uit de insteek van de westbouw. Alhoewel het gebied op en rond het plein 's-Gravenhof een archeologisch rijksmonument is, moet in de toekomst elke mogelijkheid worden benut om met betere methoden en technieken de bouw van de tufstenen paltsaula te dateren. Men denke hierbij op dit moment aan de mogelijkheden die de OSL-datering biedt om de bouw van de nog in de grond aanwezige muren te dateren.
Verder zijn er in de onderste vlakken van Renauds pleinopgraving uit 1946 nog sporen aanwezig van de houten zaalgebouwen. Ook hier kunnen OSL- en C14-dateringen de bouwfasen mogelijk scherper stellen. De veronderstelde bijgebouwen van de aula, die zich aan de noordwestzijde moeten bevinden, liggen nog verborgen onder de tuinen van Huize van de Kasteele en de Hof van Heeckeren.

In algemenere zin zou ik een lans willen breken voor het onderzoek naar paltscomplexen in Nederland in het algemeen. Het thema heeft in ons land onterecht weinig aandacht gekregen. Dat zal mede te wijten zijn aan het feit dat het onderwerp 'te Duits' is en slecht past in ons nationaal bewustzijn. De gebeurtenissen in de 20ste eeuw heeft de ontkenning dat we iets met de 'Duitse geschiedenis' van doen hebben alleen maar versterkt. De Nederlandse geschiedenis wordt vooral benaderd vanuit de provinciale wortels, die uiteindelijk hebben geleid tot de onafhankelijke Republiek der Verenigde Nederlanden. Wie de canon van de Nederlandse geschiedenis bekijkt, constateert al snel dat het Holland-centrisme en het finalistich benaderen van onze middeleeuwse historie richting de Gouden Eeuw en de economisch machtige Randstad nog altijd aanwezig is. De al vanaf de slag bij Vlaardingen (1018) opstandige Hollandse graven werden als rolmodel beschouwd voor ons vrijgevochten land. Floris V is de grote man van de middeleeuwen, niet een van de hertogen van Brabant, de graven/hertogen van Gelre, laat staan de graven Godschalk en Otto van Zutphen.
Met de voortschrijdende eenwording van Europa lijkt het nationalisme alleen

maar toe te nemen terwijl nu juist de gelegenheid is om de onontdekte rijkdom van ons land als Europese *lieu de memoire* te ontsluiten. Maar liefst zeven (niet-Nederlandse) vorsten van Europees statuur zijn op Nederlands grondgebied gestorven en begraven: keizer Zwentibold, de laatste Karolingische heerser over het West- en Oost-Frankische Rijk, in Susteren (899); keizerin Theofanu te Nijmegen (991, hart en ingewanden mogelijk begraven in de door Otto II voor haar gebouwde Nicolaaskapel); Karel van Nederlotharingen (992) in de crypte van de Sint-Servaaskerk te Maastricht; keizer Koenraad II te Utrecht (1039, hart en ingewanden begraven in de Dom); keizer Hendrik V te Utrecht (1125, hart en ingewanden begraven in de Dom); roomskoning Willem II (1256), in 1282 begraven in de abdij van Middelburg en tot slot de in 1918 naar Nederland gevluchte laatste Duitse keizer Wilhelm II, in 1941 begraven te Doorn.[687]
In 870 werd met het Verdrag van Meerssen het fundament gelegd voor het West- en Oost-Frankische rijk, respectievelijk Frankrijk en Duitsland. In kasteel Amerongen eindigde met de troonsafstand van keizer Wilhelm II op 28 november 1918 het (tweede) Duitse keizerrijk.
De 'Nederlandse' paltsen en de herinneringsplaatsen van de genoemde politieke gebeurtenissen en gestorven en begraven vorsten zijn geen relicten van de historie van onze oosterburen maar het is het erfgoed van een gedeeld Europees verleden.
Voor het paltsenonderzoek was de bovengenoemde keizer Wilhelm II ook van grote betekenis. Hij stichtte in 1911 het Kaiser-Wilhelm-Institut ter bevordering van de wetenschap. Na de Tweede Wereldoorlog kreeg dit instituut de naam Max-Planck-Institut, waar ook het Duitse paltsenonderzoek is ondergebracht (zie 3.2). In Nederland ontbreekt, zoals gezegd, een dergelijke samenhangende aanpak. De stand van kennis over de vroeg- en volmiddeleeuwse residenties van de koningen, bisschoppen en de aristocratie is in ons land nog ronduit slecht. In de nationale onderzoeksagenda (NOaA) en in lokale/regionale onderzoeksagenda's van Nijmegen, Utrecht, Deventer, Maastricht, Tiel, Oldenzaal, Groningen en tal van plaatsen waar de adel steunpunten had (onder meer Cuijk, Geldermalsen, Sint-Oedenrode, Vlaardingen, Rijnsburg) verdient het thema absoluut de volle aandacht, waarbij de nationale grenzen geen belemmering mogen vormen om dit erfgoed op zijn waarde te schatten.

Een speciaal pleidooi zou ik willen houden voor de hernieuwe uitwerking van de opgravingen op de bisschopshof te Deventer. De interpretatie en fasering van de gebouwen, waarvoor in deze studie nieuwe hypothesen zijn geformuleerd, zijn noodzakelijk om de status van de koninklijke en bisschoppelijke residentie Deventer (en Zutphen) te begrijpen. Dit geldt in zekere zin ook voor de proosdijcomplexen van Deventer en Zutphen. De proosdij te Zutphen, een deels tufstenen gebouw, is in deze studie niet behandeld omdat hier nooit bouwhistorisch onderzoek is uitgevoerd.

De discussie 'Zutphen' is met dit onderzoek absoluut niet gesloten. Ik hoop echter een waardevolle bijdrage aan dit boeiende debat te hebben geleverd.

687 Tekenend voor de Nederlandse desinteresse in de Europese geschiedenis is is de dreigende sluiting van museumkasteel Doorn als gevolg van de intrekking van de rijkssubsidie.

13.15:Vorstelijk bezoek op het plein 's-Gravenhof op 12 augustus 1897. De 17-jarige koningin Wilhelmina bracht met haar moeder koningin-regentes Emma een bezoek aan Zutphen ter ere van de voltooiing van de restauratie van het Mariaportaal. De vorstinnen gaan op de voorgrond de kerk in.

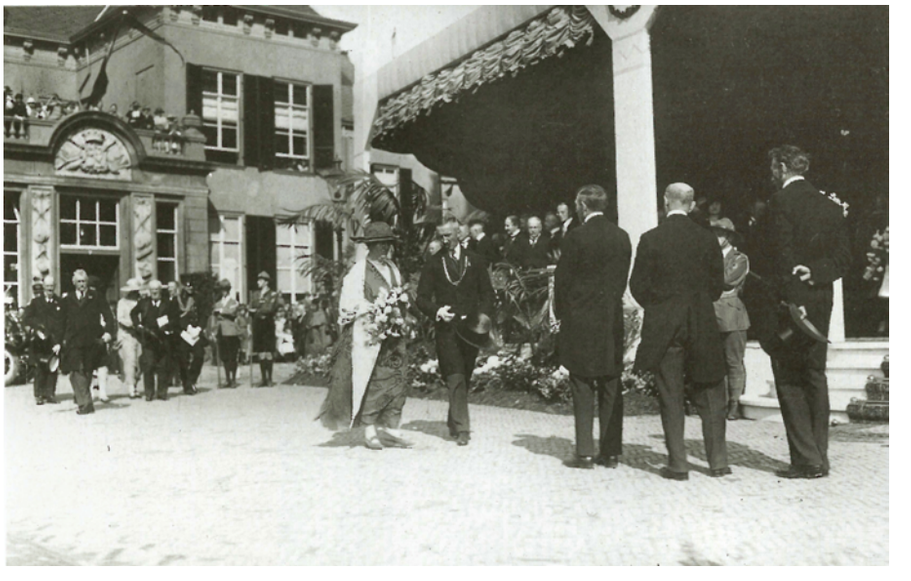

13.16: Bezoek van koningin Wilhelmina aan Zutphen in 1925. Bij gebrek aan een vorstelijk onderkomen werd op het plein 's-Gravenhof een baldakijn opgericht waar de vorstin plaats kon nemen op een troon. De stad is veelvuldig bezocht door Oranjevorsten en telkens speelde het plein, waar ooit de vorstelijke aula stond, een belangrijke rol in de ontvangst- en huldigingsceremonie. Het laatst gebeurde dat op 30 april 1998 tijdens het bezoek van koningin Beatrix aan Zutphen op Koninginnedag.

14 Samenvatting/Zusammenfassung

14.1 Samenvatting

De uitwerking van het hieronder gepresenteerde onderzoek is de vrucht van het onderzoeksproject '*De vorstelijke palts van Zutphen*' dat in het kader van het NWO-Odysseeprogramma gesubsidieerd werd als kortlopend onderzoek. Het onderzoek werd tevens mogelijk gemaakt met een aanvullende subsidie van de provincie Gelderland uit het Belvoir-werkenprogramma 2010-2012.

De stad Zutphen is een van de belangrijke schakels in de vroegstedelijke ontwikkeling van Nederland. De stad representeert niet alleen een stadskern van regionaal en nationaal belang, doch door de historische context (stedelijke genese in de periode 850-1200 AD) en archeologische verschijningsvorm (een ronde burcht, centrum van hoge aristocratie, een tufstenen paltscomplex) moet de vindplaats Zutphen van internationaal belang worden geacht.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de gemeente Zutphen besloten in 2002 het plein 's-Gravenhof met de aangrenzende percelen en het immuniteitsgebied van de Sint-Walburgiskerk tot archeologisch rijksmonument te verheffen. Nieuwe primaire gegevens uit opgravingen zullen de komende decennia slecht mondjesmaat beschikbaar komen. Daarom was het een geschikt moment om alle beschikbare gegevens uit oud onderzoek toegankelijk te maken en te analyseren in de vorm van een promotieonderzoek. De Odysseefase was daarin een belangrijke stap.

De bij de uitwerking betrokken opgravingen zijn:

- De opgraving op het plein 's-Gravenhof in 1946 door J.G.N. Renaud en prof. A.E. van Giffen.
- De opgravingen tijdens de restauratie van Huize van de Kasteele in 1993 – 1995.
- De kelderopgraving Kuiperstraat 1 in 1996.
- De opgravingen in de bouwput van het nieuwe stadhuis (1996-1997).
- De rioolvervanging van de Waterstraat en 's-Gravenhof in 1998.
- De rioolvervanging van 's-Gravenhof en Lange Hofstraat in 1999.

De opgravingstekeningen zijn gegeorefereerd en gedigitaliseerd, de vondsten zijn gedetermineerd, gedateerd en getekend en er zijn tal van deelonderzoeken uitgevoerd: uitvoerig zoölogisch onderzoek, C14-dateringen, analyse van de structuren in de opgraving Zutphen-Stadhuis, grondradaronderzoek op het plein. Hieronder worden de resultaten in chronologische volgorde samengevat. De nadruk in het onderzoek ligt op de periode 850 tot 1200 AD. Over de Karolingische fase is al het nodige gepubliceerd. Vooral de sporenanalyse, fasering en datering van de grote tufstenen aula staat centraal in dit onderzoek. De belangrijkste vraag op de achtergrond betreft de status van de site Zutphen: was het een koningspalts of niet? En wie liet het tufstenen complex bouwen?

De nederzetting Zutphen ontstond aan het einde van de Romeinse tijd op een rivierduinencomplex nabij de monding van de Berkel in de IJssel. De IJssel was in deze periode als Rijntak ontstaan als gevolg van een natuurlijke door-

braak (avulsie) in noordelijke richting. Gedurende de Romeinse tijd werden door hoogwaterpieken van de Rijn de natuurlijke barrières (de rivierduinen) bij Doesburg en Zutphen geslecht, daarbij waarschijnlijk (onbedoeld) geholpen door de waterstaatkundige werken die de Romeinen (Drusus) vlak voor het begin van de jaartelling bij de splitsing van Waal en Rijn hadden aangelegd. De Rijn kreeg daardoor meer water maar gebruikte de benedenstroom van de Berkel bij hoogwater als bergingsgebied. Aan het einde van de Romeinse tijd brak de Rijn definitief door in noordelijke richting. Zo ontstond de IJssel als volwaardige Rijntak.
Op de hoge rivierduinen onder de binnenstad van Zutphen ontstaan ook twee nederzettingen: een ter plaatse van de Nieuwstad en omgeving en een aan de westzijde van het plein 's-Gravenhof, op het zuidelijkste puntje van het rivierduincomplex. De nederzetting op de Nieuwstad verdwijnt rond 350 na Chr. weer, de andere bleef wel bestaan. Vanaf het einde van de Romeinse tijd lag ze plotseling op een unieke locatie, namelijk nabij de nieuwe monding van de Berkel in de net doorgebroken Rijn-IJssel. De nederzetting op de landtong was vermoedelijk van meet af aan versterkt. In 2004 en 2008 werd aan de Houtmarkt een V-vormige dubbele omgrachting vastgesteld en gedateerd in de late 3e of 4e eeuw. De versterking is een belangrijke aanwijzing voor de aanwezigheid van een regionaal centrum vanaf de laat-Romeinse tijd. Te denken valt aan een centrale rechtsplaats, een marktplaats en/of een zetel van een regionale machthebber. De omwalde plaats bleef alle eeuwen erna bewoond en gebruikt en werd de kiemcel van de latere stad.
Er werd ook binnen de omwalling begraven, getuige de vondst van een grafveld uit de 7e en 8e eeuw in de omgeving van de Kuiperstraat-Waterstraat.
De pre-Karolingische fase van de site Zutphen-'s-Gravenhof wordt gekenmerkt door afvalkuilen en hutkommen uit de laat-Romeinse tijd en Merovingische tijd. Huisplaatsen konden niet worden herkend, maar moeten er wel geweest zijn. De grote hoeveelheid aardewerk uit deze perioden wijst op een intensieve bewoning van het terrein.

De Karolingische fase (tot de Vikingaanval van '882') bestaat uit een representatieve eenschepige zaalbouw met direct ten noorden daarvan een nederzetting, bestaande uit veel hutkommen en enkele (in de opgravingen herkende) huizen. De zaal was eenschepig en had een lengte van 24,5 meter en een breedte van 7,5 tot 7,9 meter. Het gaat om 15 gebinten op een afstand van gemiddeld 1,6 meter van elkaar. In deze fase lag de nederzetting nog binnen de oudere omwalling, die mogelijk in de Karolingische tijd is verbeterd. Deze nederzetting werd desondanks door de Vikingen in waarschijnlijk 882 verwoest. De in Zutphen (en Deventer) gevonden resten van een verwoesting en uitmoording van de nederzetting dateert op archeologische gronden in de laatste decennia van de 9e eeuw en is mogelijk aan de historisch overgeleverde Vikingaanval op Deventer in 882 te koppelen. De resten van de Vikingaanval te Zutphen zijn in 1997 voor het eerst herkend, maar al in 1946 blijken er sporen van gevonden te zijn.
De opzet van een representatieve zaalbouw, en waarschijnlijk een kerk ter plaatse van de huidige Sint-Walburgiskerk, met een groot aantal hutkommen en een relatief geringer aantal huizen doet sterk denken aan de 10e-eeuwse fase van de koningspalts Tilleda. Ook zijn er opvallende overeenkomsten met de Karolingi-

sche fase van de burg Hoog-Elten. De vele hutten kunnen worden toegeschreven aan de onderkomens van afhankelijken, zoals lijfeigenen; ambachtslieden die voor hun heer grondstoffen en producten vervaardigden. De afhankelijken in de nederzetting waren ook betrokken in de voedselproductie voor het hof. De verwerking en raffinage van ijzer, lood en koper en brons is aangetoond, alsmede textielproductie. In de directe omgeving werd op grote schaal houtskool in meilers geproduceerd om de ijzerindustrie van brandstof te voorzien. De winning en verwerking van ijzer werd na 900 van Zutphen naar het platteland verplaatst.

Na de Vikingaanval werd een grote ringwalburg aangelegd binnen de oudere versterkingen. De gracht en omwalling van de ringwalburg hadden veel grotere dimensies dan de oude versterkingen. De ringwalburg werd de blauwdruk voor de latere stad. De nederzetting lag binnen de ronde omwalling en omgrachting van de ringwalburg met daarbinnen een stratenplan bestaande uit concentrische en radiale straten. De Lange Hofstraat als noord-zuidas en het plein 's-Gravenhof als centrum zijn als belangrijkste topografische elementen binnen de ringwalburg aangelegd. Een parochiekerk – waarschijnlijk gewijd aan Maria – is niet opgegraven, maar is vanuit de bouwfasering van de kerk te beredeneren. Ten noorden van de zaal, waar voordat de Vikingaanval plaatsvond nog vele hutkommen en huizen stonden, is nu een ruim plein gecreëerd. Rond het plein ontbreken de hutkommen eveneens. Wel zijn enkele huizen aan de west- en noordwestzijde aangetoond. De Zutphense ringwalburg vertoonde daarmee elementen die in de *Burgenordnung* worden vermeld, zoals de centrale vestiging van de markt, rechtspraak en de grote (feest)zaal in het centrum van de burg. Ook kunnen op grond van de *Burgenordnung* en the *burghal hidages* voorzichtige uitspraken worden gedaan over het aantal permanente inwoners van de burg (ca. 380), het aantal benodigde verdedigers van de wal (ca. 760) en de capaciteit van de burg als vluchtburg (ca. 3.450 mensen). De bouw van de ringwalburg moet worden gezien als reactie op de Vikingaanval(len) en kan worden toegeschreven aan graaf Everhard 'Saxo' van Hamaland, die sedert 886 als hertog (dux) de rijksverdediging van Neder-Lotharingen opgedragen kreeg. De handelswijken en het kapittelklooster te Deventer werden eveneens voorzien van een omvangrijke omwalling. Kort daarop vestigde de bisschop van Utrecht zich te Deventer. Ook deze versterking bepaalde, net als de ringwalburg te Zutphen, de ruimtelijke ontwikkeling van deze stad tot ver in de late middeleeuwen.

De eenschepige zaal werd na de Vikingaanval opgevolgd door een tweeschepige zaal met aan de noordzijde een portaal of galerij. De zaal meet >28,6 x 9,7 meter. Inclusief de galerij is de breedte 12 meter. De zuidwand viel samen met die van de eenschepige zaal. De nokdragende palen in het middendeel van de zaal zijn dermate dik en staan zo ver uit elkaar dat hier een representatieve ruimte verondersteld kan worden. De overeenkomt met de zaalbouw (p*alas*) Fase III in Hoog-Elten is opvallend. De zaal is ook vergelijkbaar in opzet en omvang met de houten p*alas* van Tilleda. De overeenkomst met Hoog-Elten is niet toevallig. Beide burgen waren de belangrijkste machtcentra van de Hamalandse graven. Hertog Everhard I (886-898) kan als bouwheer van de Zutphense p*alas* worden beschouwd. In het midden van de 10e eeuw zou Hamaland politiek uiteenvallen

in een zuidelijk deel met Hoog-Elten en een noordelijk deel met Zutphen als grafelijk centrum. De Zutphense zaal is vermoedelijk nog aan het einde van de 9e eeuw gebouwd maar heeft veel langer gestaan. Er lijken op twee momenten herstellingen te zijn uitgevoerd aan de noordwand en enkele middenstaanders. Deze zaal kan dus goed de directe voorloper zijn van de 11e-eeuwse tufstenen aula.

In de 11e eeuw kwam de enorme aula van tufsteen tot stand. De exacte datering binnen die eeuw is op archeologische gronden nog steeds niet te geven. Ook de nieuwe C14-dateringen bieden geen nauwkeurige uitkomst. Een datering in de eerste helft van de 11e eeuw ligt, op grond van de keramiekvondsten uit de insteek van de westmuur, het meest voor de hand. Het representatieve paleis was 12 graden afwijkend georiënteerd ten opzichte van de eerdere houten zaalbouwen maar hield wel rekening met de afwijkende oriëntering van een bestaand (niet opgegraven) gebouw ten noordwesten ervan. Aan deze fase zijn ook enkele huisplaatsen ten westen en noordwesten van de zaal toe te schrijven. De totale lengte van de paltsaula kan ten opzichte van de recentst gepubliceerde lengte van 54 meter worden bijgesteld naar 53 meter voor de noordmuur en 50,1 meter voor de zuidmuur (werkelijke buitenmaten, gereconstrueerd uit de uitbraaksleuven en muurresten). De grotere muurlengte van de noordmuur ten opzichte van de zuidmuur komt door de gerende westmuur. De westmuur komt op een lengte van 18,50 meter en kende aan de noordwestzijde een uitbouw van onbekende breedte. De afwijkende oriëntering van de uitbouw (12 graden tegen de klok in) wijst op de aansluiting van dit bouwdeel op een bestaande bouw ten noorden ervan. De oostmuur was 12,5 meter lang en representeert de algemene breedte van de aula. De noordmuur kende een opvallende uitbouw op het noorden. De buitenmaten van de uitbraaksporen zijn 7,0 meter (uitbouw) x 7,5 meter (breedte). Deze uitbouw kan als monumentale entree van het gebouw worden geïnterpreteerd, waarin een trap naar de zaal was opgenomen. Vanuit de zaal was er ongetwijfeld een ruimte boven het portaal. Dat kan een (overkapt) balkon geweest zijn, zoals bij de aula van Paderborn is aangetoond en gereconstrueerd, of een middenrisaliet, zoals bij de aula van Speyer aannemelijk is. In de gevel ervan zal een arcadeboog de heer of de vorst vol zicht hebben gegeven op zijn onderdanen en omgekeerd.
Het middendeel en westelijke deel waren voorzien van vijf souterraine ruimtes, gescheiden door tufstenen muren. De meest oostelijke ruimte was niet onderkelderd. Dit betekent dat deze ruimte op het niveau van de toenmalige begane grond lag. Waarschijnlijk lag dat niveau iets boven het omliggende maaiveld, terwijl het vloerniveau van de ruimte boven de souterraine ruimten ongeveer 3,5 meter boven het vloerniveau van het souterrain lag. Ook de westelijke uitbouw kende een souterrain. Er zijn aanwijzingen dat hier een stenen overwelving is geweest en dat de muren aan binnen- en buitenzijde gepleisterd waren. Mogelijk was hier, naar analogie van meerdere Salische paltscomplexen met een L-vormige plattegrond, een paltskapel aanwezig.
De plaatsing van het uitgebouwde noordportaal ten opzichte van de souterraine ruimtes wordt daarmee ook logisch. Deze lag precies in het midden van de onderkelderde ruimte erboven: de vorstelijke zaal. De monumentale trap leidde omhoog naar exact het midden van de zaal waar men vermoedelijk direct oog

in oog stond met (de zetel van) de heer of vorst. De zaal moet het binnenmaatse formaat hebben gehad van 33 (34,5) x 10,5 meter: 357 m2. Een tweede mogelijkheid is dat de deelmuren aan weerszijden van het portaal doorliepen op de bovenliggende verdieping. De centrale zaal was dan beperkter van omvang (ca. 18,5 x 10,5 meter binnenmaats: 195 m2) en werd geflankeerd door naastgelegen ruimten op hetzelfde vloerniveau.
De meest oostelijke ruimte van ca. 14,0 x 10,5 meter (binnenmaats) op begane grondniveau hoorde dus niet tot de zaalruimte, maar moet een andere functie (en uitstraling) hebben gehad. Gezien de zwaarte van het muurwerk zal de ruimte wel een verdieping hebben gehad. Naar analogie van de Salische koningspaltsen en ook de koningspalts en bisschoppelijke aula van Utrecht zullen hier de privévertrekken van de heer of vorst hebben gezocht moeten worden.

Er kunnen drie bouwfasen worden onderscheiden voor het midden van de 13e eeuw:
1. De hoofdopzet van de aula in tufsteen (11e eeuw). Andere natuursteensoorten en moerasijzererts werden in de vlijlagen en in het kistwerk verwerkt. Enige architectuurfragmenten wijzen op een romaanse bouwstijl met rondboogvensters met deelzuilen (kolenkalksteen) op basementen (trachiet).
2. De verbouwing in de late 12e eeuw of rond 1200. Bij de herstelling in de zuidoosthoek werden ook gekapte moerasertsblokken in het zichtwerk van de buitenmuur verwerkt. Het kapgruis van de ertsblokken is mogelijk als compacte laag in de pleinstratigrafie aangetroffen. Aan deze fase zijn ook enkele bouwfragmenten van (dubbel)basementen te verbinden.
3. De derde fase betreft de zuidoostelijke hoektoren/steunbeer in tufsteen in de eerste helft van de 13e eeuw. Behalve de functie van steunbeer kan het torentje ook een traptoren geweest zijn van het oostelijke bouwdeel. De gevonden laatromaanse basementen waren ook kort na 1200 nog in zwang, maar de vraag is of de toevoeging van de toren het resultaat is van een grootschalige verbouwing. Even ten zuidwesten van de hoektoren is nog een ronde structuur aangetroffen die in de eerste helft van de 13e eeuw kan worden gedateerd. De functie ervan is onbekend. Mogelijk maakte dit mogelijke torentje deel uit van een 13e-eeuwse ommuring van het paltscomplex.

De aula was zeker geen kaal, grauw tufstenen gebouw. Delen van het exterieur en interieur waren bepleisterd en beschilderd en dat vermoedelijk al vanaf de bouwtijd. Het gaat in het interieur om aanwijzingen voor witte pleister met rode beschildering. Het gebruik van bijvoorbeeld zwartgrijze kalksteen voor de zuilen zorgde bovendien ook nog eens voor kleurcontrast in de vensteropeningen.
Gezien het materiaalgebruik, de opzet en omvang van het gebouw moet zeker aan een vorstelijke uitstraling gedacht worden. Kenmerkend voor de vorstelijke allure van de paltsgebouwen zijn de rijke vensterarcades in de gevels, vooral op de etage van de grote zaal.
Een trachieten dubbelbasement en nog enkele andere basementen hebben de kenmerken van de tweede helft van de 12e eeuw of begin 13e eeuw en zullen toe te schrijven zijn aan een verbouwing onder de Gelderse graven. Mogelijk kreeg de palts een toen meer 'Staufisch' uiterlijk met vensters zoals die van

de paltsen van Kaiserswerth, Wimpfen, de Wartburg of Gelnhausen. Een goede indruk van het uiterlijk van de Zutphense aula rond 1200 geeft het zegel van het Sint-Walburgiskapittel. Daarop staat een langgerekt gebouw met vorstelijke vensterarcades en een portaaluitbouw weergegeven.

Rond 1100 werd ten westen van de aula een tufstenen bijgebouw van onbekende omvang gebouwd. Dat gebouw heeft maar kort bestaan en werd enige decennia later gesloopt voor de aanleg van de wal. Er zijn ook aanwijzingen dat er meer bebouwing heeft gestaan aan de westzijde. De functies van de gebouwen zijn niet vanuit de archeologische vondsten te achterhalen. Het meest voor de hand ligt dat hier privéverblijven waren van de vorst, de grafelijke familie of andere plaatsvervangers. Ook kan er een *curtis* of *curia* gevestigd zijn geweest, een juridisch en/of administratief onderkomen van een voogd of schout (*villicus*) die de domeinen van de heer beheerde en recht sprak in zijn afwezigheid. Rond 1100 verrees ook de romaanse oostbouw van de Sint-Walburgiskerk, waar het kapittel zetelde. De kerk werd in 1105 ingewijd door bisschop Burchard van Utrecht. De oostbouw (koor met crypte, zijkoren en transepten) werd naar voorbeeld van de Utrechtse kapittelkerken gebouwd tegen de bestaande parochiekerk.
In de eerste helft van de 12e eeuw werden het wereldlijke en kerkelijke centrum (de aula en hof van de palts en de kerkelijke immuniteit) omwald en omgracht. De omwalling bestond uit zand uit het grachttracé, afgedekt door een bekleding van leem. Op de wal stond vrijwel zeker een tufstenen borstwering. In de Lange Hofstraat werd een tufstenen poort gebouwd van 8,4 x ca. 8 meter, die in bronnen vermeld wordt als de 'Hofpoort'. De aanleg van de omwalling binnen de bestaande nederzetting had een grote impact. Huizen werden gesloopt en straten werden verlegd. De Kuiperstraat ontstond als een nieuwe straat om de gracht heen. De aanleiding van de aanleg van deze binnenburcht zal, getuige een brandlaag onder de wal, een oorlogshandeling geweest zijn. De meest waarschijnlijke aanleiding zijn de roerige jaren van 1122/23 geweest, waarin deze streek het strijdtoneel was van de antikeizerlijke partij van Lotharius van Saksen en de Zutphense gravenzoon Diederik van Münster enerzijds en de troepen van keizer Hendrik V anderzijds.
Aan de noordwestzijde van het hofterrein lag tegen de wal een bootvormig houten gebouw met zware gebintpalen. De grote centrale haard en de bottendump tussen het gebouw en de wal maken het aannemelijk dat het hier de grafelijke keuken betrof. De datering van het gebouw ligt tussen ca. 1125 en 1175. Dit gebouw wordt opgevolgd door een groter gebouw met meerdere ruimten, dat in houtskeletbouw zal zijn uitgevoerd. Tegen het gebouw was een tufstenen traptoren aanwezig. De datering van dit gebouw zit tussen ca. 1175 en het begin van de 13e eeuw. Mogelijk werd er nog steeds in dit gebouw gekookt, maar er zijn ook aanwijzingen dat er ijzer werd gesmeed.

Graaf Hendrik (1138-1181) heeft de burg Zutphen vermoedelijk als hoofdresidentie gebruikt, tijdens zijn frequente verblijf met zijn familie en gevolg. Hendrik I bestuurde Zutphen en het graafschap eigenmachtig en bevorderde de vestiging van kooplieden en ambachtslui, die hij in ruil voor hun afhankelijkheid en steun bescherming bood. Deze nieuwe nederzetting ten noorden van de

oude ringwalburg (nu het Beukerstraat- en Barlhezekwartier) liet de graaf van een eigen omwalling voorzien.
Deze nieuwe versterking liep via de Bernhardsteeg (*CleyneWandt*), Schupstoel en de Oude Wand (*GrooteWandt of Updenwande*) richting de Rozengracht. De gracht van de versterking is door diverse waarnemingen getraceerd en was ongeveer 20 meter breed. Op de Rozengracht zijn in 2007 twee tufstenen structuren van deze versterking ontdekt: de toren Apenstert en de noordelijke stadspoort. Vanuit het stratenplan zijn op regelmatige afstanden van ongeveer 65 meter meer tufstenen torens en poorten in het waltracé te vermoeden.
Met de omwalling van het nieuwe stadsdeel ten noorden van de ringwalburg koos de Gelderse graaf voor een concept dat erg leek op de enige stedelijke centra die in ons land in de 12e eeuw rijk was: de Utrechtse steden Utrecht, Deventer en (mogelijk) Groningen. Een degelijk ambitieus bouwproject van tufstenen torens en poorten veronderstelt dat de Gelderse graaf daartoe in staat moet zijn geweest en dat hij als concurrerend territoriaal vorst niet voor de bisschop en de Utrechtse steden wilde onderdoen. De economische betekenis van Zutphen wordt onderstreept door de vestiging van de grafelijke munt op naam van de graven Hendrik en Otto en 'Utrecht'. Het muntrecht ontleenden de graven aan het feit dat ze de voogdij over enkele Utrechtse kapittels op de Veluwe en het Zutphense graafschap bezaten. Rond 1200 werd de 'Utrechtse' munt een van de twistpunten tussen de graaf en de bisschop. De grafelijke invloed in Zutphen werd bestendigd door de uitvaardiging van het stadsrecht van Zutphen aan het einde van de 12e eeuw.

Het onderzoek naar de botcomplexen van de Zutphense palts heeft een aantal opvallende resultaten opgeleverd. In de eerste plaats valt op dat de 10e eeuw, de periode van de tweeschepige houten zaal waarin de graven van Hamaland resideerden, nauwelijks afwijkt van de eeuw daarvoor. Zowel in de 9e eeuw als in de 10e-eeuwse complexen is rund dominant en is het aantal schapen en varkens beperkt. De runderen zijn opvallend klein en dat blijven ze in de periode erna ook. Uitzonderlijke geconsumeerde soorten (zoogdieren, vogels, vissen) zijn niet aangetroffen, maar dat kan samenhangen met de slechte conserveringsomstandigheden van de zandige bodem. Het meest opvallend is het skelet van een grote en slanke hond uit de eerste helft van de 10e eeuw die als waak- of jachthond aan het hof verbonden kan zijn geweest.
Met de bouw van het tufstenen paltscomplex in de 11e eeuw verandert het botspectrum drastisch. Het meest opvallend is de enorme toename van varken, en dan met name jonge dieren. Rund neemt drastisch af. Varkens blijven ook in de 12e eeuw de meest geconsumeerde soort. De varkens kunnen afkomstig zijn uit eikenbossen waar ze gemast werden. Deze vorm van varkenshouderij was verbonden aan de adel en de koning die over uitgestrekte bossen konden beschikken. Dergelijke bossen waren rond Zutphen nog ruim voorhanden.
Ook wild komt op het menu, zij het niet in grote hoeveelheden. Gevonden zijn edelhert, haas en diverse soorten wilde vogels. Wild wijst op het uitoefenen van het regale jachtrecht dat voorbehouden was aan de koning en de adel. De graven van Zutphen bezaten koninklijke jachtrechten (wildban) aan beide zijden van de IJssel.
Het menu werd, wat het gevogelte betreft, aangevuld met eend, gans, zwaan en

kip. Kip domineert en dat is niet verwonderlijk: hoenders werden als cijns- en pachtbetaling aan het hof geleverd.
Ook het vismenu was gevarieerd. Uit het 11e- en 12e-eeuwse vismenu blijkt de status van de bewoners op grond van de grote variatie van vissoorten die gegeten werd. Er werd geconserveerde vis ingekocht, waaronder zeker haring. Alle vis uit de regio werd geconsumeerd, waarbij vroonvis de voorkeur had. Toch vindt er in de 12e eeuw een opmerkelijke verandering in de visconsumptie plaats, want plotseling is sprake van grootschalige aanvoer van levende vis. Dit soort transporten van levende, gekweekte vis moeten opmerkelijke en kostbare ondernemingen geweest zijn, die zich ongetwijfeld alleen personen met een zeer hoge status veroorloven konden. De aanwezigheid van karper in Zutphen behoort tot de vroegste vondsten in Nederland. De grote hoeveelheid geconsumeerde jonge paling kan afkomstig zijn uit de IJsseldelta, waar het Zutphense kapittel de visrechten bij Kampen bezat. Volledigheidshalve moet in de 11e-eeuwse fase ook nog de aanwezigheid van schoothondjes genoemd worden. Ook deze gezelschapsdieren wijzen in de richting van een adellijk huishouden.
De opvallende verandering van het consumptiepatroon aan het Zutphense hof valt exact samen met de bouw van de tufstenen aula in de eerste helft of het midden van de 11e eeuw. Vanaf dat moment is het vlees- en vismenu veel gevarieerder, met duidelijke aanwijzing voor de uitoefening van de regale jacht en visvangst. Ook de voorkeur voor jonge malse varkens boven rundvlees is opvallend. Het botspectrum wijst in de richting van adellijke bewoning ter plaatse, waarbij de palts af en toe werd bezocht door een grotere groep mensen, wellicht de bisschop of koning met zijn gevolg. Varkens, kippen en vroonvis kunnen eenvoudig in korte tijd in grote hoeveelheden bijeengebracht worden. Het voedselspectrum komt sterk overeen met de vlees- en visleveranties die in het *servitium regis* worden vermeld.
Het consumptiepatroon aan het Zutphense hof in de Hamalandse periode (9e en 10e eeuw) vertoont daarentegen sterk agrarische trekjes met rund als belangrijkste geconsumeerde soort. Dat is zeker opvallend omdat de Hamalandse graven tot de Lotharingse elite gerekend moeten worden. Hun representatieve houten zalen in Zutphen en Elten deden niet onder voor andere vorstelijke gebouwen in die tijd. De voedseleconomie van het Zutphense hof was in de Hamalandse periode blijkbaar anders georganiseerd en sterk verbonden met het agrarische ommeland die het voedsel leverde. Dat kan een sterke aanwijzing zijn dat de residentie Zutphen in de 9e en 10e eeuw permanent door de Hamalandse graven werd bewoond en er een constante aanvoer van voedsel was vanuit de agrarische domeinen.

De meest prangende kwestie in de polemiek over Zutphen in de 11e eeuw is de vraag wie de opdrachtgever is geweest voor de bouw van de aula en wie er gebruik van maakte in de 11e eeuw.
De 'verstening' van het paltscomplex, en dan vooral het hoofdgebouw, kent een opvallende trendbreuk met de voorgaande bebouwing. Het complex werd niet in de bestaande oriëntatie haaks op de straat (de Karolingische burgtopografie) gebouwd, maar werd 12 graden met de klok mee gedraaid. Het hoofdgebouw kwam daardoor wat scheef op het plein te liggen. De oriëntatie op de straat werd ondergeschikt gemaakt aan de nieuwe oriëntatie en die is duidelijk op de

IJsseloever gericht geweest. Parallel aan de lange zuidgevel van de tufstenen paltsaula lag de steilkant van het rivierduin en op korte afstand daarvan maakte de IJssel een bocht om het rivierduin heen. De zuidfaçade lag dus in het volle zicht vanaf de rivier en dat was klaarblijkelijk uitdrukkelijk de bedoeling. Deze nieuwe topografie kan ook een andere aanleiding dan het accentueren van het zicht vanaf de rivier hebben gehad. De nieuwe heer wenste nadrukkelijk af te rekenen met de oude hoofdbebouwing, i.e. met de oude machthebbers die er ooit resideerden. De heroriëntatie heeft hiermee mogelijk een politieke lading. Het bepalen van de bouwheer, en diens politieke motieven, is verbonden aan de datering van het gebouw en zal in de 11e eeuw gezocht moeten worden.

Een 'rondgang' langs burchten en paltsen in Nederland en Noord Europa heeft voorlopig duidelijk gemaakt dat de Zutphense burg en hof in de Hamalandse houtbouwfase (tweede helft van de 9e en 10e eeuw) sterke verwantschap vertoont met vroege dynastenburchten als Hoog-Elten (ook Hamalands), Ename en Sulzbach, maar ook met 10e-eeuwse koningspaltsen als Tilleda en Werla. Tot nu toe zijn in Elten en Tilleda goede parallellen gevonden voor de Zutphense houten zalen.
De tufstenen aula is een ander verhaal. Een dergelijk gebouw komt vóór de 12e eeuw in dynastenburchten in Nederland en het voormalige Rooms-Duitse rijk niet voor. De nadruk bij de lay-out van en de bebouwing in dynastenburchten ligt op de defensie. Alle voorbeelden uit de 11e eeuw passen in de ontwikkeling van de klassieke motteburchten, met voorburchten waarin een dergelijk zaalgebouw niet voorkomt, uitgezonderd Ename. Na de bouw van de aula's te Sulzbach (ca. 1125?), Dankwarderode in Braunschweig en de Wartburg bij Eisenach rond 1160 neemt het aantal paltsachtige aula's in niet-koninklijke burchten snel toe, maar het gaat daarbij om de absolute top van de Duitse adel en de opkomende territoriale vorsten. Daartoe kon de Gelderse graaf zich rond 1200 ook rekenen. De verbouwing van de Zutphense aula rond 1200 moet beschouwd worden als de uiting van snel machtig wordend gravengeslacht dat zich vorstelijk gaat gedragen. Deze ontwikkeling is ook goed waar te nemen in Scandinavië, waar vanaf de tweede helft van de 12e eeuw ook paltsachtige gebouwen verrijzen.
De 11e-eeuwse parallellen voor de Zutphense aula liggen zonder uitzondering in koningspaltsen (o.a. te Duisburg, Speyer, Goslar, Bamberg, Zürich) en bisschoppelijke centra waar koninklijke aula's zijn gebouwd (Paderborn, Utrecht). De L-vormige plattegrond met centrale uitbouw, die ook de Zutphense plattegrond kenmerkt, is bij uitstek een kenmerk van de Salische paltsen. Belangrijker is de constatering dat van zeer veel historisch bekende paltscomplexen uit de 11e eeuw weinig bekend is (zoals in ons land Nijmegen), zodat vergelijken onmogelijk is. Met de 11e-eeuwse hertogelijke verblijven, zoals die van het hertogen van Lotharingen, is het nog slechter gesteld (Maastricht?).
Ook de rijksbisschoppen bouwden representatieve aula's, die qua lengte niet voor de koninklijke aula's onderdoen. Maar voor zover bekend (Deventer, Utrecht, Paderborn) hebben deze aula's geen privékapellen en uitgebouwde portalen met balkons. Maar er zijn slechts weinig 11e-eeuwse bisschoppelijke aula's bekend en geen enkele is compleet opgegraven.

Er zijn drie potentiële initiatiefnemers te onderscheiden voor de bouw van de Zutphense paltsaula.

1. In de eerste plaats de koning zelf. Zowel de laatste Ottoonse vorst Hendrik II (1002-1024) als de Salische koningen Koenraad II (1024-1039) en Hendrik III (1039-1056) hebben mogelijk korte tijd de Zutphense burg in bezit gehad na de confiscaties van de goederen van Otto van Hammerstein (ca.1021) en Godfried 'met de Baard' (1045/46) of op andere momenten die zich aan de geschiedschrijving onttrekken. Er was immers voortdurend strijd tussen de koning en de rijksadel.

2. De tweede groep kandidaten zijn de bisschoppen van Utrecht Adelbold (1010-1026) en Bernold (1027-1054). Beiden hebben mogelijk (Adelbold in 1021-1025) of zeker (Bernold vanaf 1046) de grafelijkheid van Noord Hamaland (graafschap 'Zutphen') in handen gekregen. Als trouwe rijksbisschoppen hadden zij het motief en waren zij bij uitstek in staat om een paltscomplex met een koninklijke of bisschoppelijke aula te bouwen (vergelijk Utrecht en Paderborn). De stichting van het Zutphense kapittel onder (vermoedelijk) Adelbold en de recente identificatie van de Zutphense kapittelkerk als bisschoppelijke eigenkerk onderstreept de bisschoppelijke relatie.

3. Tot slot zijn er de hoogadellijke geslachten die (mogelijk) aan de Zutphense burcht verbonden waren en die met de bouw van een vorstelijke paltsaula hun pretenties hebben wilden uitdrukken. Sommigen van hen hebben zeker zicht op de troon gehad: de Ezzoon Liudolf in 1024 en zijn zoon Koenraad, hertog van Beieren en broer van Adelheid van Zutphen tijdens zijn voorgenomen huwelijk met de dochter van Hendrik III. Anderen hebben tijdens adelsopstanden of persoonlijke conflicten met de vorst zich mogelijk opgeworpen als troonpretendent: Otto van Hammerstein rond 1020, de Lotharingse hertogen Gozelo I en Godfried 'met de Baard' tussen 1023 en 1046, Godschalk en Otto van Zutphen als laatste telgen van Ottoonse bloede.

Opvallend is dat de momenten van troonsaanspraken van alle kandidaten, behalve wellicht van Liudolf, van korte duur waren, hooguit enkele jaren. Dat lijkt te kort om een de bouw van een paltscomplex te plannen en organiseren. Men zou verwachten dat de bouw van een dergelijk groot gebouw pas ondernomen wordt wanneer de macht van de opdrachtgever stabiel is. De aanvoer van bouwmaterialen impliceert een goede organisatie over grote afstanden in het rijk gedurende een langere tijd, waar geen tegenstander op dat moment roet in het eten gooit. Bovendien zijn de bouwmaterialen (tufsteen, leisteen, trachiet, basalt, kalksteen) afkomstig uit groeves in de Eifel die via de koninklijke stapelplaats Andernach werden geëxploiteerd. Voor een rebellerende troonpretendent is het welhaast onmogelijk geweest om over de bouwmaterialen te beschikken. Dat kan voor de Lotharingse hertogen in de rustige tijden voor hun rebellie het geval geweest zijn. De groeves lagen immers in hun hertogelijke ambtsgebied. In dat geval zou de Zutphense aula als Lotharingse hertogenpalts moeten worden betiteld, zoals er ook een in Maastricht wordt vermoed.

Maar er is nog een zwak punt in de identificatie van een hoogadellijk geslacht als opdrachtgever van de palts. Waarom een palts gebouwd in Zutphen? Behalve in het geval van de graven van Zutphen was het *oppidum Zutphen* van geen van de adellijke geslachten de stamburcht. Met de bouw van een paltscomplex zou de opdrachtgever op zijn minst de bedoeling hebben gehad hier een belangrijke

residentie te vestigen, waarmee de familie geassocieerd wordt. Afgezien van de vermelding van Otto (van Hammerstein), graaf van Zutphen in 1031, blijkt dat uit niets in de schriftelijke bronnen. Pas met het optreden van de heren/graven van Zutphen na 1050 kan men spreken van een adellijk geslacht dat zich, vooral na 1100, sterk identificeert met de burcht Zutphen.

De beste papieren lijkt bisschop Bernold van Utrecht te hebben. Centraal in de hypothese die Bernold als meest waarschijnlijke bouwheer aanwijst, staat de koningsoorkonde van 23 augustus 1046 waarin keizer Hendrik III een *comitatus in hamelande* schenkt aan de Utrechtse kerk, waarmee de bisschop de grafelijkheid verwierf over dat graafschap. De ligging ervan is, door de vermelding van de grensplaatsen in de tekst, precies bekend. Zutphen vormt het centrum van dat graafschap en in de noordelijke hoek ervan bevond zich Deventer. De tekst over de schenking van het graafschap lijkt te zijn ingelast. De schenking van het graafschap, niet bepaald een geringe zaak, wordt in dezelfde oorkonde als aanvulling op de eerste schenking (Deventer) gedaan. Bisschop Bernold was, blijkens een andere Utrechtse koningsoorkonde van dezelfde datum, op 23 augustus 1046 in Speyer aanwezig en kan het voorstel tot de schenking ter plekke met de koning hebben besproken. Daarop zou ook de merkwaardige omschrijving van het graafschap kunnen wijzen. Anders dan gebruikelijk wordt het graafschap anoniem, zonder vermelding van een vorige graaf, beschreven. Ook de exacte omschrijving van de begrenzingen is een rariteit. Dit wijst op de creatie van een nieuw graafschap 'zonder naam' in het noordelijk deel van de voormalige gouw Hamaland. De creatie van dit graafschap valt samen met de voltooiing van de Lebuïnuskerk te Deventer. Mogelijk kort daarop werd haaks op de nieuwe kerk een grote bisschoppelijke aula gebouwd op de resten van een oudere, en zeer waarschijnlijk koninklijke, p*alas* met bijgebouwen. Niet de koning maar de bisschop beschikte nu over een prestigieus onderkomen in het belangrijkste steunpunt van de bisschop buiten Utrecht. Zou in Speyer het plan om in het centrum van het nieuwe graafschap een nieuwe koningspalts te bouwen ter sprake zijn gekomen? Te Deventer was daarvoor geen ruimte als de bisschop inderdaad de kerk wenste uit te breiden met een bisschoppelijke aula. Te Zutphen lag een geschikt alternatief. Het oude *oppidum* was mogelijk kort daarvoor in koninklijke handen gekomen tijdens de opstand van Godfried 'met de Baard'. Zutphen was bij uitstek een wereldlijk centrum met een ruim, open en hooggelegen gebied direct aan de IJssel en er was vermoedelijk al een kapittel gevestigd. De vorming van het nieuwe graafschap zou dan vooral zijn ingegeven om een paltsdistrict te creëren. Aangezien de oorkonde van 1046 niet rept over een palts te Zutphen zal het gebouwencomplex als zodanig er ook nog niet gestaan hebben. Maar direct na 1046 kan de bisschop zijn begonnen om de nieuwe palts voor de koning te bouwen. De verwoesting van de koningspalts van Nijmegen door Godfried 'met de Baard' in 1047 kan een extra reden zijn geweest om de bouw van de palts te Zutphen te ondernemen. Wat Adelbold te Utrecht deed na de voltooiing van de Dom – de bouw van een koningspalts en een bisschoppelijke palts – deed Bernold te Deventer en Zutphen na de voltooiing van de Lebuïnuskerk en de schenking van 1046.
De voorwaarden voor het onderhouden van een palts te Zutphen en de voorwaarden om aan het *servitium regis* te kunnen voldoen waren met de creatie van

het nieuwe bisschoppelijke graafschap geschapen.
Kan de Zutphense aula dan niet een bisschoppelijke aula zijn? De plattegrond heeft weliswaar opvallend veel weg van een koninklijke en minder van een bisschoppelijke aula, maar van 11e-eeuwse bisschoppelijke aula's is nog relatief weinig bekend. Het ligt echter niet voor de hand dat de bisschop twee aula's op 16 km van elkaar bouwde terwijl de koning twee residenties (Deventer en Nijmegen) op weg naar Utrecht moest missen.

Dan komen we terug op de voorwaarden die het voor een opdrachtgever mogelijk moeten maken om een paltscomplex te laten bouwen. De macht van de opdrachtgever moet stabiel zijn. Een troonpretendent zal tijdens een adelsopstand tegen de koning niet in staat geweest zijn om een paltscomplex te laten bouwen. Daarvoor moeten de transportlijnen vanuit de Eifel ongehinderd gebruikt kunnen worden en hier beschikte de koning en de (aarts)bisschoppen over de groeves, de riviertollen en de overslagplaatsen, zoals Andernach, Keulen, Duisburg en Deventer. Bisschop Bernold beschikte over die transportlijnen en maakte er tijdens zijn bouwcampagnes in Utrecht en Deventer in hoge mate gebruik van. De macht van de bisschop was door de schenking van het graafschap door de koning gesteund en hij had uitzicht op een duurzame, feitelijk onbeperkte, beschikking over het territorium en alle daarbinnen gelegen *regalia*.
De heroriëntatie van het hoofdgebouw ten opzichte van de houten voorgangers uit de 'Hamalandse periode' valt goed te rijmen met de creatie van het nieuwe graafschap en de inrichting van een palts te Zutphen door de nieuwe landheer voor een nieuwe gebruiker. De oriëntatie op de IJssel past in het beeld dat die rivier prominent door het graafschappelijk territorium stroomde. Het gebouw 'communiceerde' met de passanten, handelaren, reizigers en vissers, zoals veel andere paltsen in het Duitse rijk ook uitdrukkelijk een imponerende *Schauseite* hadden.

Als de bisschoppelijke aula te Deventer en de Zutphense koningspalts rond 1050 zouden zijn voltooid, dan kan de vorst vanaf dat moment de reisroute tussen Paderborn en Utrecht over Zutphen gevolgd hebben. Schriftelijk bewijs daarvan hebben we niet, maar ook van Deventer is geen koningsbezoek bekend vóór 1152 terwijl die plaats het enig denkbare alternatief is op deze veelbereisde route. Maar vermoedelijk heeft de Zutphense residentie als koningspalts maar kort gefunctioneerd, hooguit een halve eeuw. Na 1100 raakt de bisschop in toenemende mate zijn grip op het Zutphense graafschap kwijt door de machtsontplooiing van de Zutphense graven. De koningspalts Zutphen functioneerde in de 12e eeuw niet meer als zodanig. Het oude gebouw zou rond 1200 door de nieuwe stadsheer, graaf Otto van Gelre, worden gerenoveerd, om er vervolgens, naar de mode van die tijd, als landsheerlijk vorst zelf te residieren.

Als we de diplomatische analyse van Harenberg volgen tegen de achtergrond van de oorkonde van 1046, dan kan het niet anders of de heren, later graven, van Zutphen waren voogden van het Utrechtse kapittel te Zutphen en hadden zij als heer en graaf een leenband met de bisschop. Het grafelijke ambt en de voogdij over het kapittel legden de graaf zeker geen windeieren. Kwamen in principe alle inkomsten van de kerk en het graafschap ten goede van de bis-

schop, de graaf kon rekenen op een aanzienlijk deel ervan in ruil voor zijn bestuurlijke, rechterlijke en militaire diensten voor zijn leenheer. Mogelijk was er sprake van een dienstleen teneinde de graaf een goede economische bestaansbasis te verschaffen en een passend onderkomen (i.e. een hofgebouw in het *oppidum* Zutphen) te geven. De associatie van Godschalk van Zutphen in het *falsum* van 1059 als 'heer' van het *oppidum* Zutphen kan op deze positie als leenman van de burcht gebaseerd zijn. Het paltscomplex omvatte aldus een koningspalts, een Utrechts kapittel en een grafelijk hof. De heer/graaf van Zutphen was een wereldlijk voogd die de burcht ('*oppidum*') bestuurde, de grafelijke functie in naam van de bisschop bekleedde en recht sprak over de horigen van de kerk. De functie van graaf 'van Zutphen' is weliswaar pas in een originele oorkonde uit 1101 vermeld, maar de grafelijkheid kan in de 11e eeuw al aan het bisschoppelijke graafschap verbonden zijn geweest. Ze volgde de dynastieke lijn, zoals dat gebruikelijk was, en de bisschop kon hier maar beperkt invloed op uitoefenen. Het grafelijke ambt was vererfbaar. Ambtsuitzetting kon volgens het rijksrecht slechts op grond van een uitspraak van een rechtskring van gelijken, i.e. graven. Dat werkte in toenemende mate een vertroebeling van de leenband in de hand en door de gewijzigde machtsverhouding tussen de rijksbisschoppen, de koning en de graven in de 12e eeuw verslechterde de situatie alleen maar meer voor de bisschoppelijke leenheer.

Paltscomplexen werden vanaf de 13e eeuw steeds minder gebruikt als verblijfsplaatsen van de vorst. Ook de Gelderse graven en hertogen verbleven nog maar zelden in hun Zutphense hof, met verwaarlozing als gevolg. Rond het midden van de 13e eeuw bouwde de Gelderse graaf een nieuwe representatieve zaal aan de noordrand van de stad. Deze tweede hof te Zutphen was in de tweede helft van de 12e eeuw gesticht nabij de noordelijke stadspoort in het handelskwartier dat in ontwikkeling was. De hof en de nieuwe zaal lagen in de 13e eeuw dichtbij grote grafelijke ondernemingen zoals de watermolens in de gegraven Molenbeek en een nieuw gestichte stad ten noorden van de Molenbeek: de Nieuwstad. De bakstenen laatromaanse zaal van 25,5 x 8,7 meter vertoont verwantschap met de Haagse *Rolzaal* van graaf/Rooms-koning Willem II van Holland. Na de verloren slag bij Woeringen in 1288 raakte ook deze Gelderse hof in onbruik en werd het terrein geschonken aan de dominicanen. De zaal werd verbouwd tot dormitorium. Na 1339, toen ook het grafelijke huis *Morrensterre* (Houtmarkt 42-44) verkocht werd, was Zutphen geen residentie van betekenis meer voor de Gelderse graven/hertogen.
Het verval van de tufstenen aula op de Gravenhof zette vermoedelijk al vanaf de 14e eeuw in. Een belangrijke bedreiging werd gevormd door de riviererosie in de eerste helft van de 14e eeuw. Het gebouw werd nog wel gerepareerd en verstevigd met steunberen. In 1445 wordt aan het gebouw gesloopt om tufstenen te winnen voor de bouw van de Saltpoort (trasproductie). Hertog Adolf van Gelre renoveerde het oude gravenhuis - als voorvaderlijk monument te Zutphen - rond 1470 ingrijpend, tijdens zijn strijd tegen de Bourgondische invloed. Het verval zette in de 16e eeuw definitief in. In 1532 werd het grafelijk hofterrein verkaveld en verkleind. Het hoofdgebouw werd aan de stad verpacht en daarna voor industriële doeleinden gebruikt (lakennijverheid en het gieten van klokken). Verdere verkaveling van het hofterrein vond plaats in 1582.

Vermoedelijk gingen de sloopactiviteiten in de hele 16e eeuw door. Het verval was in 1634 zo groot dat het gebouw door de stedelijke overheid werd ontruimd en definitief gesloopt door stadsbouwmeester Emond Helleraet. Eén muur, waarschijnlijk tussenmuur S 1, bleef nog enige decennia als ruïne staan. De meeste uitbraaksporen, behalve die van de westmuur uit de 12e eeuw, dateren dan ook uit de 16e en 17e eeuw, waarbij het aannemelijk is dat Helleraets sloopactiviteiten rond 1635 tot en met de funderingen zijn uitgevoerd.

14.2 Zusammenfassung. Eine fürstliche Pfalz zu Zutphen? Macht und Prestige am 's-Gravenhof-Platz, von der karolingischen Zeit bis zur Stadtrechtverleihung

Die hier vorliegende Arbeit ist ein Ergebnis des Forschungsprojekts 'Die fürstliche Pfalz zu Zutphen', dass im Rahmen des 'NWO-Odyssee'-Programms als zeitlich befristete Forschung Subvention bekommen hat. Die Studie wurde auch ermöglicht durch eine zusätzliche Subvention der Provinz Gelderland aus dem 'Belvoir-werken'-Programm 2010-2012.

Die Stadt Zutphen ist ein wichtiges Glied in der frühen Stadtentwicklung in den Niederlanden. Die Fundstelle ist nicht nur Beispiel eines Stadtkerns von regionaler und nationaler Wichtigkeit, sie hat darüberhinaus, wegen des historischen Zusammenhangs (Genese der Stadt im Zeitraum 800-1200 n. Chr.) und des archäologischen Erscheinungsbildes (eine kreisrunde Burg, Zentrum hoher Aristokratie, tuffsteinernes Pfalzkomplex) internationale Bedeutung.

Der staatliche 'Dienst für kulturelles Erbe' und die Gemeinde Zutphen haben 2002 verfügt dass der Platz 's-Gravenhof mit seinen angrenzenden Grundstücken und das Immunitätsgebiet der hl. Walburgiskirche zum archäologischen Staatsdenkmal erklärt wurde. In den kommenden Jahrzehnten werden nur noch spärlich neue primäre Ausgrabungsergebnisse zur Verfügung kommen. Deshalb war jetzt der geeignete Zeitpunkt gekommen um alle zur Verfügung stehenden alten Forschungsdaten zugänglich zu machen und zu analysieren in Form einer Dissertation. Darin war die Phase der Forschung im Rahmen des 'Odyssee'-Programms ein wichtiger Schritt.

Die Ausgrabungen die bei der Erarbeitung einbezogen wurden, sind:

Die Ausgrabung auf dem Platz 's-Gravenhof 1946 von J.G.N. Renaud und Prof. A.E. van Giffen.

Die Ausgrabungen während der Restaurierung des 'Huize van de Kasteele' 1993 – 1995.

Die Kellerausgrabung Kuiperstraat 1, 1996.

Die Ausgrabungen in der Baugrube des neuen Rathauses 1996-1997.

Die Renovierung der Kanalisation Waterstraat und 's-Gravenhof 1998.

Die Renovierung der Kanalisation 's-Gravenhof und Lange Hofstraat 1999.

Die Ausgrabungszeichnungen sind georeferenziert und digitalisiert worden, die Funde sind determiniert, datiert und gezeichnet worden und es sind Teilstudien verrichtet worden: umfassende zoologische Studie, C14-Datierungen, Analyse der Strukturen in der Rathaus-Ausgrabung, Bodenradaruntersuchung des Platzes. Im Folgenden werden die Ergebnisse in chronologischer Folge zusammengefasst. Der Nachdruck der Studie liegt auf dem Zeitraum 900 – 1200 n. Chr. Über die karolingische Phase liegen schon genügend Veröffentlichungen vor. In dieser Untersuchung stehen vor allem die Befundanalyse sowie die Abschnittfolge und Datierung der Pfalzaula im Mittelpunkt. Die wichtigste Frage die im Hintergrund steht, ist: welchen Status hat die Fundstelle Zutphen: Königspfalz oder nicht? Und wer hat den tuffsteinernen Pfalzkomplex bauen lassen?

Die Siedlung Zutphen ist entstanden am Ende der Römerzeit auf einem Flussdünenkomplex in der Nähe der Mündung des Flüsschens die Berkel in die IJssel. Die IJssel war in diesem Zeitabschnitt als Abzweigung vom Rhein entstanden (seitliches Ausbrechen eines Mäanders).
Während der Römerzeit wurden durch Spitzenwerte des Hochwassers im Rhein die natürlichen Barrieren (die Flussdünen) bei Doesburg und Zutphen abgetragen. Wahrscheinlich wurde dies (unbeabsichtigt) gefördert durch römische Wasseringenieurswerke (Drusus) die kurz vor Beginn unserer Zeitrechnung bei der Teilung von Rhein und Waal angelegt worden waren. Der Rhein hat dadurch mehr Wasser abbekommen, hat aber bei Hochwasser den unteren Lauf der Berkel als Speicherbereich benützt. Am Ende der Römerzeit brach der Rhein definitiv nordwärts durch. Es entstand dadurch die IJssel als vollwertiger Rheinzweig.
Auf den hohen Flussdünen, die unter der Innenstadt von Zutphen liegen, entstanden zwei Siedlungen: eine an der Stelle der Nieuwstad und Umgebung und eine an der Westseite vom Platz 's-Gravenhof an der äußersten Südspitze vom Flussdünenkomplex. Die Siedlung in der späteren Nieuwstad verschwand wieder nach 350 n. Chr., die andere Siedlung existierte weiter. Ab Ende der Römerzeit hatte sie plötzlich eine einmalige Lage bekommen, nämlich dort wo in der Nähe die Berkel ausmündete in die gerade ausgebrochene Rhein-IJssel. Die Siedlung auf der Landzunge war vermutlich von Anfang an befestigt. In 2004 und 2008 wurde am Houtmarkt ein doppelter Spitzgraben ermittelt und datiert ins späte 3. oder ins 4. Jh. Die Befestigung ist ein wichtiger Hinweis auf das Vorhandensein eines regionalen Zentrums ab der späten Römerzeit. Wir können dabei denken an ein zentrales Gericht, einen Markt und/oder der Sitz eines regionalen Herrschers. Die Siedlung mit ihrer Umwallung blieb während allen Jahrhunderten danach bewohnt und wurde die Keimzelle der späteren Stadt.
Das Auffinden eines Gräberfeldes aus dem 7. oder 8. Jh. in der Umgebung Kuiperstraat-Waterstraat zeugt davon dass innerhalb der Siedlung auch Begräbnisse stattfanden.
Der vorkarolingische Abschnitt der Fundstelle Zutphen-'s-Gravenhof wird gekennzeichnet durch spät-römerzeitliche und merowingische Abfallgruben und Grubenhäuser. Hausgrundrisse sind nicht entdeckt worden, müssen aber existiert haben. Die große Menge Keramik aus diesem Zeitraum, weist hin auf eine intensive Besiedlung des Terrains.

Die karolingische Phase (bis zum Wikingerangriff 882) besteht aus einem repräsentativen Saalbau mit einer nördlich anschließenden Siedlung, bestehend aus vielen Grubenhäusern und einigen (in den Ausgrabungen erkannten) Häusern. Der Saal war einschiffig und hatte eine Länge von 24,5 m und eine Breite von 7,5 bis 7,9 m. Es handelt sich um 15 Traversen mit einem Abstand von 1,6 m untereinander im Durchschnitt. In dieser Phase war die Siedlung noch innerhalb der älteren Umwallung gelegen, die möglich noch während der Karolingerzeit verbessert worden ist. Trotzdem wurde diese Siedlung von den Wikingern 882 zerstört. Aus archäologischen Gründen wird die Zerstörung und das Massaker in der Siedlung in Zutphen (und in Deventer) ins 9. Jh. datiert und kann möglicherweise mit dem historisch überlieferten Wikingerangriff auf Deventer 882 verbunden werden. Die Reste des Wikingerangriffs in Zutphen sind 1997 zum

ersten Mal erkannt worden, aber schon 1946 scheinen Hinweise dafür angetroffen worden zu sein.
Der Entwurf eines prestigeträchtigen Saalbaus, wahrscheinlich mit einer Kirche an Stelle der heutigen hl. Walburgiskirche, mit einer großen Anzahl Grubenhäusern und einer relativ kleineren Anzahl Häusern, hat starke Ähnlichkeit mit der Königspfalz Tilleda in der Phase des 10. Jh. Auch gibt es eine auffällige Ähnlichkeit mit der karolingischen Phase der Burg Hoch-Elten. Die viele Grubenhäuser kann man zuschreiben an Unterkünfte für Leibeigene: Handwerker die für ihren Herrn Rohstoffe und Produkte fertigten. Solche Leibeigene waren auch einbezogen in der Nahrungsmittelproduktion für den Hof.
Die Verarbeitung und Raffination von Eisen, Blei, Kupfer und Bronze, sowie die Textilproduktion sind nachgewiesen worden. In der direkten Umgebung wurde großflächig Holzkohle in Meiler gewonnen als Brennstoff für die Eisenverhüttung. Die Eisengewinnung und -verarbeitung wurde nach 900 von Zutphen aufs Land verlegt.
Nach dem Wikingerangriff wurde eine große Ringwallburg errichtet innerhalb der älteren Befestigung. Der Graben und die Umwallung der Ringwallburg hatten viel größere Ausmaße als die ältere Befestigungen. Die Ringwallburg bildete den Blaudruck für die spätere Stadt. Die Siedlung lag innerhalb einer runden Umwallung mit Graben (Ringwallburg) worin ein Straßenentwurf, bestehend aus konzentrischen und radialen Straßen. Die Lange Hofstraat als Nord-Südachse und der Platz 's-Gravenhof als Zentrum sind als wichtigste topographische Elemente innerhalb der Ringwallburg angelegt worden. Eine Pfarrkirche – wahrscheinlich Maria geweiht – wurde nicht ausgegraben, ist jedoch zu begründen aus den Bauabschnitten der heutigen Kirche. Auf dem Terrain nördlich des Saals, wo vor dem Wikingerangriff noch viele Häuser und Grubenhäuser gestanden hatten, wurde ein geräumiger Platz hergestellt. Auch um den Platz herum fehlen die Grubenhäuser. Wohl sind einige Häuser ausgewiesen an der West- und Nordwestseite. Hiermit zeigte die Ringwallburg von Zutphen Elemente die in der Burgenordnung erwähnt werden, wie zentrale Gründung eines Marktes, der Gerichtsbarkeit und eines großen (Fest)Saales inmitten der Burg. Es können aufgrund der Burgenordnung und the burghal hidages vorsichtige Schätzungen gemacht werden über der Anzahl von permanenten Einwohnern der Burg (ca. 380), der Anzahl von benötigten Verteidigern des Walls (ca. 760) und der Kapazität der Burg als Fliehburg (ca. 3.450). Die Errichtung der Ringwallburg muss aufgefasst werden als Reaktion auf dem (den) Wikingerangriff(e) und kann dem Grafen Everhard 'Saxo' von Hamaland zugeschieben werden, der seit 886 als Herzog (dux) den Auftrag bekommen hatte die Reichsverteidigung von Niederlothringen auf sich zu nehmen. Die Kaufmannviertel und das Stiftskapitel in Deventer wurden gleichermaßen mit einer umfangreichen Umwallung befestigt. Kurz danach ließ sich der utrechter Bischof in Deventer nieder. Auch diese Befestigung bestimmte, sowie die Ringwallburg in Zutphen, die räumliche Entwicklung der Stadt bis weit ins späte Mittelalter.

Der einschiffige Saal wurde nach dem Wikingerangriff gefolgt durch einen zweischiffigen Saal mit einem Portal oder Galerie an de Nordseite. Die Maße des Saales sind >28,6 x 9,7 m. Die Gesamtbreite ist 12 m. einschließlich Galerie. Die Südwand fiel zusammen mit der des einschiffigen Saales. Die Pfosten die

den Dachfirst tragen in der Mitte des Saals sind dermaßen dick und stehen so weit auseinander, dass hier einen repräsentativen Raum vorausgesetzt werden kann. Die Übereinstimmung mit dem Saalbau (Palas) Phase III in Hoch-Elten ist auffallend. Der Saal ist sowohl im Entwurf als im Umfang auch zu vergleichen mit dem hölzernen Palas in Tilleda. Die Ähnlichkeit mit Hoch-Elten ist nicht zufällig. Die beiden Burgen waren die wichtigsten Machtzentren der hamaländischen Grafen. In der Mitte des 10. Jh. sollte Hamaland auch politisch auseinander fallen in einen südlichen Teil mit Hoch-Elten und einen nördlichen Teil mit Zutphen als gräfliches Zentrum. Der Saal in Zutphen ist vermutlich noch am Ende des 9. Jh. gebaut und lange erhalten geblieben. An zwei Zeitpunkten scheinen Ausbesserungen an der Nordwand und an einigen Stützbalken in der Mitte stattgefunden zu haben. Dieser Saal kann also gut der direkte Vorläufer der tuffsteinernen Aula des 11. Jh. sein.

Im 11. Jh. wurde eine enorme Aula aus Tuffstein zustande gebracht. Eine exakte Datierung innerhalb dieses Jahrhunderts ist mit archäologischer Begründung noch immer nicht zu geben. Auch die neusten C14-Datierungen ergaben keine präzisen Ergebnisse. Eine Datierung in der ersten Hälfte des 11. Jh. liegt auf Grund der Keramikfunde als nächstes auf der Hand. Der repräsentative Palas war mit einer Abweichung von 12 Grad orientiert an den hölzernen Saalbauten, nahm aber wohl Rücksicht auf ein bestehendes (nicht ausgegrabenes) Gebäude nordwestlich davon. Dieser Phase können auch einige Hausstellen westlich und nordwestlich des Saals zugeschrieben werden.
Die Gesamtlänge der Pfalzaula kann, in Beziehung zu der Länge die als letztes publiziert worden war, angepasst werden von 54 m auf 53 m für die Nordmauer und 50,1 m für die Südmauer (reale Außenmaße, rekonstruiert aus Ausbruchgruben und Mauerresten). Die größere Länge der Nordmauer im Verhältnis zur Länge der Südmauer wird durch die schräg zulaufende Westmauer verursacht. Die Westmauer hatte eine Länge von 18,5 m und hatte an der Nordwestseite einen Anbau unbekannter Breite. Die abweichende Orientierung des Anbaus (12 Grad gegen Uhrzeigersinn) weist hin auf einen Anschluss dieses Bauteiles an einen nördlich davon bestehenden Bau. Die Ostmauer war 12,5 m lang und stellt die allgemeine Breite der Pfalz dar. Die Nordmauer hatte einen auffälligen Anbau zum Norden hin. Die Außenmaße der Ausbruchgruben sind 7 (Anbau) x 7,5 m (Breite). Dieser Anbau kann man interpretieren als monumentalen Eingang, worin eine Treppe zum Saal aufgenommen war. Vom Saal aus gab es zweifellos einen Raum über dem Portal. Das könnte eine solche Altane gewesen sein wie nachgewiesen und rekonstruiert ist bei der Aula in Paderborn, oder ein Mittelrisalit wie er bei der Aula in Speyer anzunehmen ist. In der Fassade wird eine Fensterarkade dem Fürsten die freie Sicht gegeben haben auf seine Untertanen, und umgekehrt auch.
Der mittlere Teil und der Westteil hatten fünf Räume im Souterrain, getrennt von tuffsteinernen Mauern. Der Raum der am meisten östlich lag, hatte keine Kellerebene. Das heißt dass dieser Raum auf der Höhe des damaligen Erdgeschosses lag. Wahrscheinlich lag diese Ebene etwas über dem Fußbodenniveau während die Geschossebene des Raumes über den Räumen im Souterrain ungefähr 3,5 m über dem Souterrainboden lag. Auch der westliche Anbau kannte ein Souterrain. Es gibt Hinweise dass es hier eine steinerne Gewölbe-Abdeckung

gab und dass die Mauern an der Innen- und Außenseite verputzt waren. Möglicherweise gab es hier eine Kapelle, in Analogie zu mehreren salischen Pfalzkomplexen mit L-förmigem Grundriss.
Die Platzierung des angebauten Nordportals im Verhältnis zu den Räumen im Souterrain wird damit auch logisch. Dieses lag genau in der Mitte des unterkellerten Raumes: des fürstlichen Saals. Die monumentale Treppe führte exakt zur Mitte des Saals hinauf mit direktem Blick auf den Fürst (und seinen Thron). Der Saal hat, so wie man den jetzt nachvollziehen kann, Innenmaße gehabt von 33 (34,5) x 10,5 m: 357 Quadratmeter. Eine zweite Möglichkeit ist dass die Zwischenmauern beidseitig des Portals zum oberen Stockwerk hinaufliefen. Der zentrale Saal war dann beschränkter im Umfang (ca. 18,5 x 10,5 m Innenmaß: 195 Quadratmeter) und wurde in dem Fall flankiert von Nebenräumen auf gleicher Ebene.
Der östlich liegende Raum von ca. 14 x 10,5 m (Innenmaß) auf Erdgeschoßebene, gehörte also nicht zum Saalraum sondern muss eine andere Funktion (und Ausstrahlung) gehabt haben. In Analogie zu den salischen Königspfalzen und auch zur Königspfalz und zur bischöflicher Aula in Utrecht würden sich hier die Privatgemächer des Fürsten befunden haben können.
Für die Mitte des 13. Jh. kann man drei Bauabschnitte unterscheiden:

1. Das Hauptkonzept der Pfalzaula aus Tuffstein (erste Hälfte des 11. Jh.). Sonstige Natursteinsorten und Raseneisenerz wurden in der Sockelschicht und im Gussmauerwerk verwendet. Einige Architekturfragmente deuten auf einen romanischen Baustil mit Rundbogenfenstern und darin Arkadensäulen (Blaustein) auf einer (Trachyt) Säulenbasis hin.
2. Der Umbau um 1200. Bei der Ausbesserung in der Südwestecke wurden auch gehauene Raseneisenerzblöcke im sichtbaren Teil der Außenmauer verwendet. Raseneisenerzpulver ist wie eine kompakte Schicht in der Stratigraphie des Platzes angetroffen worden, möglicherweise Hauabfall der Erzblöcke. Dieser Phase sind auch einige Baufragmente von Doppelsäulen-Basen zu zuschreiben.

3. Die dritte Phase beinhaltet den südöstlichen Eckturm/ Strebe aus Tuffstein in der ersten Hälfte des 13. Jh. Außer als Strebenfunktion kann der kleine Turm auch als Treppenturm des östlichen Bauteils gedient haben. Die aufgefundenen spät-romanischen Basen waren auch noch kurz nach 1200 beliebt, es ist aber fraglich ob der hinzugefügte Turm die Folge eines großangelegten Umbaus ist. In kurzem Abstand südwestlich des Eckturms wurde noch eine runde Struktur angetroffen die man in die erste Hälfte des 13. Jh. datieren kann. Ihre Funktion ist unbekannt. Möglicherweise war dieser eventuelle Turm Teil einer Ummauerung der Pfalzanlage des 13. Jh.

Die Aula war bestimmt kein kahles, graues, tuffsteinernes Gebäude. Teile des Äußeren und des Inneren waren verputzt und bemalt, vermutlich schon seit der Bauzeit. Im Inneren handelt es sich um Hinweise auf weißen Putz mit rötlicher Bemalung. Die Verwendung von beispielsweise schwarzgrauem Blaustein für die Säulen ließ außerdem noch einen Farbkontrast in den Fensteröffnungen entstehen.
In Anbetracht der Materialverwendung, des Entwurfs und des Umfangs des Ge-

bäudes, muss man sicher an eine fürstliche Ausstrahlung denken. Kennzeichnend für ein fürstliches Format sind die reichen Fensterarkaden in den Fassaden, vor allem auf dem Stockwerk des großen Saals.
Eine Doppelsäulen-Basis aus Trachyt und noch einige sonstige Basen haben alle Kennzeichen des späten 12. Jh. oder Anfang des 13. Jh. und können einem Umbau unter dem geldernschen Grafen Otto (1182-1207) zugeschrieben werden. Möglicherweise hat die Pfalz damals ein mehr stauffisches Äußeres erhalten mit Fenstern wie in den Pfalzen Kaiserswerth, Wimpfen, die Wartburg oder Gelnhausen. Das Siegel des St. Walburgisstiftes aus der Zeit um 1200 vermittelt uns einen guten Eindruck vom Äußeren der Aula in Zutphen. Darauf erkennt man ein langgestrecktes Gebäude mit fürstlichen Fensterarkaden und einem Portal-Anbau.

Um 1100 wurde westlich der Aula ein tuffsteinernes Nebengebäude von unbekannter Größe gebaut. Dieses Gebäude hat nur kurze Zeit existiert und wurde einige Jahrzehnte später geschleift wegen der Errichtung des Walls. Es gibt auch Hinweise dass mehr Bebauung an der Westseite anwesend war. Die Funktion der Gebäuden ist nicht aus archäologischen Funden herzuleiten. Es liegt als erstes auf der Hand dass hier die Privatgemächer des Fürsten, der gräflichen Familie oder sonstiger Stellvertreter lagen. Hier kann auch der Sitz eines Curtis oder einer Kurie gelegen haben, die juristische oder verwaltungsmäßige Unterkunft eines Vogts oder Schulzen (villicus) der die Domäne seines Herrn verwaltete und Recht sprach bei seiner Abwesenheit.
Um 1100 erhob sich der romanische Ostbau der hl. Walburgiskirche und wurde Sitz des Stiftskapitels. Die Kirche wurde 1105 durch Bischof Burchard geweiht. Der Ostbau (Chor mit Krypta, Nebenchöre und Querschiff) wurde angebaut an der damaligen Pfarrkirche nach dem Vorbild der Utrechter Stiftskirchen.
In der ersten Hälfte des 12. Jh. wurde das weltliche und kirchliche Zentrum (die Aula und der Hof der Pfalz und die kirchliche Immunität) mit Wall und Graben versehen. Die Umwallung war aufgeworfen aus Sand aus der Grabentrasse und zugedeckt mit Lehm. Oben auf dem Wall stand sehr wahrscheinlich eine Brustwehr aus Tuffstein. In der Lange Hofstraat wurde ein tuffsteinernes Tor von 8,4 x ca. 8 m gebaut das in den Quellen als 'Hofpoort' erwähnt wird. Die Errichtung der Umwallung innerhalb der bestehenden Siedlung hatte große Auswirkungen. Es wurden Häuser abgerissen und Straßen verlegt. Die Kuiperstraat entstand als neue Straße um den Graben herum. Der Anlass für die Konstruktion dieser Innenburg wird eine Kriegsverrichtung gewesen sein, ersichtlich aus einer Brandschicht unterhalb des Walls. Am wahrscheinlichsten waren die rührigen Jahren 1122/23 der Anlass, worin diese Region Kampfplatz der antikaiserlichen Partei (Lotharius von Sachsen und der Grafensohn von Zutphen: Diederik von Münster) und der Truppen des Kaisers Heinrich V. war.
An der nordwestlichen Seite des Hofterrains lag direkt am Wall ein bootsförmiges Gebäude mit schwerem Gebälk. Die große zentrale Herdstelle und die Abfallstelle mit Tierknochen zwischen Gebäude und Wall machen es glaubhaft, dass hier die gräfliche Küche anzutreffen war. Die Datierung des Gebäudes liegt zwischen ca. 1125 und 1175. Dieses Gebäude wird gefolgt von einem größeren Gebäude mit mehreren Räumen, wahrscheinlich im Fachwerkbau. An dem Gebäude gab es einen tuffsteinernen Treppenturm. Die Datierung dieses Gebäudes

liegt zwischen ca. 1175 und Anfang 13. Jh. Möglicherweise wurde noch immer gekocht in diesem Gebäude, es gibt aber auch Hinweise auf Eisenschmieden.

Graf Heinrich I. von Geldern und Zutphen (1138-1181) verwaltete Zutphen und die Grafschaft eigenmächtig und förderte die Niederlassung von Kaufleuten und Handwerkern, denen er im Tausch für ihre Abhängigkeit und Unterstützung seinen Schutz bot.
Zutphen war vor dem 12. Jh. keine bedeutende Handelssiedlung. Der Fernhandel fand statt im benachbarten Deventer. Diese Stadt formte bis ins 11 Jh. zu Zutphen eine komplementäre Einheit, aber durch die Spaltung des alten gräflichen Territoriums in einen nördlichen, Utrechter Teil und den südlichen geldernschen Teil mit Zutphen, wurden die beide Städte in eine politische und wirtschaftliche Gegnerschaft gezogen. Es war Graf Heinrich von Gelderns großes Interesse den Handel in Zutphen zu fördern und somit Deventer Konkurrenz zu machen. Die wirtschaftliche Bedeutung Zutphens wird unterstrichen durch die Gründung der gräflichen Münze auf den Namen der Grafen Hendrik und Otto und 'Utrecht'. Das Münzrecht leiteten die Grafen ab von der Tatsache dass sie die Vogtei innehatten über einige Utrechter Stifte auf der Veluwe und in der Grafschaft Zutphen. Um 1200 wurde die 'Utrechter' Münze eine der Zwistigkeiten zwischen dem Grafen und dem Bischof.

Die neue Siedlung nördlich der alten Ringwallburg (jetzt Beukerstraat- und Barlheze-Viertel) ließ der Graf mit einem eigenen Wall und breiten Graben versehen. In der Umwallung waren in regelmäßigen Abständen von ca. 65 m, Tore und Türme aus Tuffstein errichtet. Die frühe Stadtumwallung Zutphens mit Türmen und Toren aus Tuffstein ist ein prestigeträchtiges Phänomen. Der geldernsche Graf wollte sich scheinbar messen mit den einzigen städtischen Siedlungen in weiter Umgegend, die auch eine solche Stadtbefestigung hatten: Duisburg, Deventer und Utrecht.

Die Forschung nach den Knochen-Fundkomplexen der Pfalz zu Zutphen hat eine Anzahl auffallende Ergebnisse hervorgebracht. Erstens fällt auf dass das 10. Jh., der Zeitraum des zweischiffigen hölzernen Saals wo die Grafen von Hamaland residierten, kaum abweicht vom vorangehenden Jahrhundert. Sowohl im 9. Jh. als auch in den Komplexen des 10. Jh. ist Rind dominant und ist die Anzahl an Schafen und Schweinen beschränkt. Die Rinder sind bemerkenswert klein und das bleiben sie auch während der nachfolgenden Periode. Unter den konsumierten Sorten sind keine außerordentlichen angetroffen worden (sonstige Säugetiere, Geflügel, Fische) aber dass kann gut in Zusammenhang stehen mit den schlechten konservierenden Eigenschaften des Sandbodens. Am auffälligsten ist das Skelett eines großen, schlanken Hundes aus der ersten Hälfte des 10. Jh. der als Wach- oder Jagdhund am Hof verbunden gewesen sein könnte.
Mit dem Bau des tuffsteinernen Pfalzkomplexes im 11. Jh. ändert sich das Knochenspektrum drastisch. Am meisten fällt die enorme Zunahme von Schwein, insbesondere Jungtieren auf. Rind nimmt sehr stark ab. Schweine bleiben auch im 12. Jh. die am meisten konsumierte Art. Sie könnten aus den Eichenwäldern stammen, wo sie gemästet wurden. Solche Wälder waren rings um Zutphen noch reichlich vorhanden.

Es kommt auch Wild auf die Speisekarte, sei es nicht in großen Mengen. Es sind gefunden worden: Rothirsch, Hase und verschiedene Sorten Wildgeflügel. Wildkonsum weist hin auf die Ausübung des Jagdrechts (regalium) das dem König und dem Adel vorbehalten war. Die Grafen von Zutphen besaßen königliche Jagdrechte (Wildbann) beidseitig der IJssel.
Im Hinblick auf Geflügel wurde die Speisekarte ergänzt auf Ente, Gans, Schwan und Huhn. Das Huhn dominiert und das ist nicht zu verwundern: Hühner wurden dem Hof als Zins und Pachtzins geliefert.
Auch die Fischkarte war variiert. Im 11. und 12. Jh. existiert der Status auf Grund der großen Variation der konsumierten Fischsorten. Es wurde konservierter Fisch eingekauft, wobei sicher auch Hering. Alle Fischsorten der Umgebung wurden gegessen, wobei Fronfische den Vorzug hatten. Im 12. Jh. findet aber ein bemerkenswerter Umschwung statt, durch Zufuhr lebendigen Fischs in großem Umfang. Diese Art Transporte von lebendigem, gezüchtetem Fisch müssen ein auffälliges und kostbares Unternehmen gewesen sein, welches sich zweifellos nur Personen mit sehr hohem Status erlauben konnten. Das Vorkommen von Karpfen in Zutphen gehört zu den frühesten Funden in den Niederlanden. Die große Menge verzehrter Aal könnte aus dem IJsseldelta herrühren, wo das Zutphener Stift die Fischrechte bei Kampen innehatte. Der Vollständigkeit halber muss auch das Vorkommen von Schoßhündchen im 11. Jh. genannt werden. Auch diese Heimtiere weisen hin auf einen adligen Haushalt.
Die bemerkenswerte Verschiebung des Konsummusters am Hof zu Zutphen, fällt zusammen mit dem Bau der tuffsteinernen Aula in der ersten Hälfte oder Mitte des 11. Jh. Ab dem Augenblick gibt es viel mehr Variationen im Fleisch- und Fisch-Speiseplan, mit deutlichem Hinweis auf die Ausübung der regalia wie Jagd und Fischfang. Auch der Vorzug für zartes Ferkelfleisch ist auffallend. Die Schweine, Hühner und Fronfische sind leicht in großen Mengen zu versammeln und ermöglichen die Nahrung einer königlichen Gefolgschaft. Das Nahrungsspektrum zeigt starke Übereinstimmung mit Fleisch- und Fischlieferungen die im servitium regis erwähnt werden.

Das Konsummuster am Hof zu Zutphen in der Hamaland-Periode (9. und 10. Jh.) zeigt starke agrarische Züge mit Rind als wichtigste konsumierte Sorte. Das ist sicher bemerkenswert weil die Grafen von Hamaland als zugehörig zur lothringischen Elite gerechnet werden müssen. Ihre repräsentativen hölzernen Säle in Zutphen und Elten stehen auf gleicher Stufe mit sonstigen fürstlichen Bauten der Zeit. Die Ernährungswirtschaft vom Hof zu Zutphen war in der Hamaland-Periode scheinbar anders organisiert und stand in stärkerer Verbindung mit dem agrarischen Umland das die Nahrung lieferte.

Die am meisten zwingende Frage in der Polemik über Zutphen im 11. Jh. ist die Frage nach dem Auftraggeber des Pfalzbaus und wer die Pfalz benützt hat im 11. Jh.
Die 'Versteinerung' der Pfalzanlage, und vor allem des Hauptgebäudes, bildet einen auffallenden Einschnitt im Vergleich zu der vorherigen Bebauung. Die Anlage wurde nicht mit der bestehenden Orientierung winkelrecht zur Straße gebaut, sondern 12 Grad im Uhrzeigersinn gedreht. Das Hauptgebäude bekam damit eine etwas schräge Lage auf dem Platz. Die Orientierung zur Straße wur-

de dadurch der neuen Orientierung untergeordnet und die war deutlich auf das IJssel-Ufer gerichtet.
Parallel zur langen Südfassade der tuffsteinernen Pfalzaula war die Steilkante der Flussdüne gelegen und in kurzer Entfernung machte der Fluss die IJssel eine Biegung um die Düne herum. Die Fassade war also vom Fluss aus voll in Sicht gelegen und das war offenbar auch beabsichtigt. Diese neue Topographie könnte aber auch einen anderen Anlass gehabt haben als die Sicht vom Fluss aus: der neue Herr wollte nichts mehr zu schaffen haben mit der alten Hauptbebauung d.h. mit den alten Machthabern die hier einmal ihren Wohnsitz hatten. Die Neuausrichtung hat somit möglicherweise einen politischen Inhalt. Die Bestimmung des Bauherrn und seiner politischen Motiven ist verbunden mit der Datierung des Gebäudes und man wird die also im 11. Jh. suchen müssen.

Ein Rundblick auf Burgen und Pfalzen in den Niederlanden und Nord-Europa hat einstweilen klar gemacht dass die Burg und der Hof von Zutphen in der hamaländischen Holzbauphase (zweite Hälfte des 9. und 10. Jh.) starke Ähnlichkeiten aufzeigt mit frühen Dynastenburgen wie Hoch-Elten (auch hamaländisch), Ename und Sulzbach, aber auch mit Königspfalzen des 10. Jh. wie Tilleda und Werla. Auf den Fundplätzen Hoch-Elten und Tilleda sind Parallelen gefunden worden zu den hölzernen Sälen in Zutphen.
Mit der tuffsteinernen Aula ist es eine andere Sache. Vor dem 12. Jh. kommt ein solches Gebäude nicht vor bei Dynastenburgen in den Niederlanden und dem ehemaligen Heiligen Römischen Reiche.
Bei den Dynastenburgen liegt der Schwerpunkt des Entwurfs und der Bebauung auf Verteidigung. Die Beispiele aus dem 11. Jh. gehören alle zur Entwicklung der klassischen Motte-Burg mit einer Vorburg worin ein solches tuffsteinernes Saalgebäude nicht vorkommt, mit Ausnahme von Ename. Nach der Errichtung der Burg und Aula Sulzbach (um 1125?), Dankwarderode in Braunschweig und der Wartburg bei Eisenach um 1160 nimmt die Anzahl an pfalzartigen Aulen in nicht-königlichen Burgen schnell zu, es handelt sich dabei aber um die absolute Spitze des deutschen Adels und der emporkommenden Territorialfürsten. Zu den letzteren konnte sich um 1200 auch der geldernsche Graf zählen. Der Umbau der Aula in Zutphen um 1200 muss betrachtet werden als Ausdruck eines sich als Territorialfürsten im Aufkommen befindlichen Grafengeschlechtes das auch eine fürstliche Lebensweise übernimmt. Diese Entwicklung ist zu gleicher Zeit gut zu beobachten in Skandinavien, wo ab der zweiten Hälfte des 12. Jus auch pfalzartige Bauten auftauchen.
Die Parallelen zur Aula in Zutphen im 11. Jh. findet man bis jetzt ohne Ausnahme in den Königspfalzen (Duisburg, Speyer, Goslar, Bamberg, Zürich) und bischöflichen Zentren wo königliche Aulen gebaut wurden (Paderborn, Utrecht). Der L-förmige Grundriss mit zentraler Erweiterung, der auch für den Grundriss in Zutphen charakteristisch erscheint, ist ein hervorragendes Merkmal der salischen Pfalzen. Von größerem Gewicht ist die Feststellung dass von vielen historisch bekannten Pfalzanlagen des 11. Jh. nur sehr wenig bekannt ist (wie bei Nimwegen in den Niederlanden), womit ein Vergleichen unmöglich ist. Noch weniger ist bekannt von den herzoglichen Wohnsitzen des 11. Jh., wie den der Herzöge von Lothringen (Maastricht?).
Auch die Reichsbischöfe errichteten repräsentative Aulen, die in Bezug auf der

Länge sich mit den königlichen Aulen messen können. Soweit bekannt haben diese Aulen jedoch (Deventer, Utrecht, Paderborn) keine Privatkapellen oder ausgebaute Portale mit Balkons. Es gibt aber nur wenige bekannte bischöfliche Aulen vom 11. Jh. und kein einziger ist komplett ausgegraben worden.

Für die Errichtung der Pfalzaula in Zutphen gibt es drei potentielle Initiatoren.
1. Als erstes der König selbst. Sowohl der letzte ottonische Fürst Heinrich II. (1002-1024) wie auch die salischen Könige Konrad II. (1024-1039) und Heinrich III. (1039-1056) hatten möglicherweise kurze Zeit die Burg Zutphen in ihrem Besitz, nach der Beschlagnahme der Güter Ottos von Hammerstein (ca. 1021) und Gottfried des Bärtigen (1045/46) oder an anderen Zeitpunkten die sich der Geschichtsschreibung entziehen. Es gab ja anhaltenden Streit zwischen König und Reichsadel.
2. Die Kandidaten der zweiten Gruppe sind die Bischöfe von Utrecht Adelbold (1010-1026) und Bernold (1027-1054). Beide haben möglicherweise (Adelbold 1021-1025) oder sicher (Bernold ab 1046) die gräfliche Macht in Nord-Hamaland (Grafschaft 'Zutphen') bekommen. Sie hatten als treue Reichsbischöfe Beweggrund dazu und waren wie kein anderer fähig eine Pfalzanlage mit königlicher oder bischöflicher Aula zu bauen (vergleiche Utrecht und Paderborn). Die Stiftung des Stiftkapitels in Zutphen während (vermutlich) der Zeit Adelbolds und die neue Identifizierung der Stiftskirche von Zutphen als bischöfliche Eigenkirche unterstreicht die bischöfliche Beziehung.
3. Zum Schluss gibt es die hochadeligen Geschlechter die (möglicherweise) verbunden waren mit der Burg in Zutphen und die vielleicht mit dem Bau einer fürstlichen Pfalzaula ihren Ansprüchen Ausdruck verleihen wollten. Manche von ihnen hatten sicher Aussicht auf den Thron: der Ezzone Liudolf 1024 und sein Sohn Konrad, Herzog von Bayern und Bruder der Adelheid von Zutphen bei seiner beabsichtigten Ehe mit der Tochter Heinrichs III. Andere haben sich während Adelsaufständen oder persönlichen Konflikten mit dem Fürsten möglicherweise als Thronbewerber aufgeworfen: Otto von Hammerstein um 1020, die lothringischen Herzöge Gozelo I und Gottfried der Bärtige zwischen 1023 und 1046, Gottschalk und Otto von Zutphen als letzte Sprossen von ottonischem Blut.
Es ist bemerkenswert dass die Augenblicke der Thronbewerbung bei allen Kandidaten, ausgenommen vielleicht Liudolf, von sehr kurzer Dauer waren, höchstens einige Jahre. Für die Planung und Organisation der Errichtung einer Pfalzanlage scheint diese Zeit zu kurz zu sein. Es ist anzunehmen dass der Bau eines so großen Gebäudes erst unternommen wird wenn die Macht des Auftraggebers stabil geworden ist. Die Zufuhr von Baumaterialien über großen Entfernungen im Reich impliziert eine gute Organisation während längerer Zeit, in der einem kein Gegner die Suppe versalzte. Außerdem stammten die Baumaterialien (Tuff, Schiefer, Trachyt, Basalt, Kalkstein) aus Steinbrüchen die in der Eifel ausgebeutet wurden und die über den königlichen Umschlagplatz in Andernach verschifft werden mussten. Es ist kaum möglich für einen rebellierenden Thronbewerber um über diese Baumaterialien verfügen zu können. Es könnte aber wohl zutreffen für die lothringischen Herzöge in den ruhigen Zeiträumen vor ihrer Rebellion. Die Steinbrüche lagen ja in ihrer herzoglichen Zuständigkeit. In diesem Fall könnte die Aula in Zutphen als lothringische Her-

zogspfalz qualifiziert werden, so wie auch eine in Maastricht vermutet wird.
Es gibt überdies noch eine Schwachstelle in der Identifizierung eines hochadligen Geschlechtes als möglichen Auftraggeber des Pfalzbaus. Warum eine Pfalz in Zutphen errichten? Das oppidum Zutphen war, außer im Fall der Grafen von Zutphen, nicht die Stammburg eines Adelsgeschlechtes. Mit der Errichtung eines Pfalzkomplexes in Zutphen würde der Auftraggeber doch mindestens in der Absicht handeln hier eine wichtige Residenz, womit die Familie assoziiert werden sollte, einzurichten. Abgesehen von der Erwähnung Ottos (von Hammerstein), Graf von Zutphen 1031, wird das nirgends in schriftlichen Quellen erwiesen. Erst mit dem Auftreten der Herren/Grafen von Zutphen nach 1050 kann man reden von einem adligen Geschlecht dass sich stark mit der Burg Zutphen identifiziert.

Bischof Bernold von Utrecht kann als bestmöglicher Bauherr gelten. Zentral in der Hypothese aus der Bernold als wahrscheinlichster Bauherr hervorkommt, steht eine königliche Urkunde vom 23. August 1046, worin Kaiser Heinrich III. der Utrechter Kirche einen comitatus in Hamalande schenkt, womit der Bischof das Grafschaftsrecht über diese Grafschaft erlangte. Aus der Erwähnung der Grenzorte ist die genaue Lage herzuleiten. Zutphen bildete das Zentrum der Grafschaft und in der nördlichen Ecke befand sich Deventer. Der Text über die Schenkung der Grafschaft scheint eingefügt zu sein. Die Schenkung der Grafschaft, eine nicht gerade kleine Sache, wird in der gleichen Urkunde gemacht, als Ergänzung zur ersten Schenkung (Deventer). Nach einer anderen Utrechter Königsurkunde mit gleichem Datum war Bischof Bernold selber in Speyer anwesend und dort könnte er den Vorschlag zur Schenkung mit dem König besprochen haben. Die merkwürdige Umschreibung der Grafschaft könnte ein Hinweis darauf sein. Im Gegensatz zum Üblichen wird die Grafschaft anonym, ohne Erwähnung eines vorherigen Grafen, beschrieben. Auch die genaue Umschreibung der Grenzen ist eine Rarität. Sie weist hin auf die Schaffung einer neuen Grafschaft 'ohne' Namen im nördlichen Teil der ehemaligen Gau Hamaland.
Die Schaffung dieser Grafschaft deckt sich mit der Fertigstellung der Lebuïnuskirche in Deventer. Möglicherweise kurz danach wurde quer zur Kirche eine große bischöfliche Aula errichtet auf den Überresten eines älteren, und sehr wahrscheinlich königlichen palas mit Nebengebäuden. Der Bischof, und nicht der König, verfügte jetzt über eine prestigeträchtige Unterkunft im wichtigsten Stützpunkt des Bischofs außerhalb Utrechts. Wurde in Speyer vielleicht die Absicht zur Sprache gebracht um im Zentrum der neuen Grafschaft eine neue Königspfalz zu bauen? In Deventer gab es dazu ungenügend Raum, wenn der Bischof tatsächlich die Kirche mit einer bischöflichen Aula zu erweitern wünschte. In Zutphen gab es eine geeignete Alternative. Das alte oppidum war möglicherweise kurz zuvor in königlichen Besitz gekommen während des Aufstandes von Gottfried 'dem Bärtigen'. Zutphen tat sich besonders hervor als weltliches Zentrum mit einem weiten, offenen und hochgelegenen Gebiet direkt an der IJssel, und vermutlich war dort schon ein Stiftskapitel gegründet worden. Die Bildung der neuen Grafschaft würde in dem Fall vor allem darauf beruhen einen Pfalzbezirk zu schaffen. Da die Urkunde aus 1046 nichts über eine Pfalz in Zutphen erwähnt, wird der Gebäudekomplex als solcher auch

noch nicht dagewesen sein. Aber direkt nach 1046 könnte der Bischof einen Anfang gemacht haben mit dem Bau einer neuen Pfalz für den König. Die Vernichtung der Königspfalz in Nimwegen durch Gottfried 'den Bärtigen' in 1047 kann ein zusätzlicher Grund gewesen sein in Zutphen eine Pfalz zu bauen. Was Adelbold in Utrecht tat nach der Fertigstellung des Doms –Bau einer Königspfalz und einer bischöflichen Pfalz- tat Bernold in Deventer und Zutphen nach der Fertigstellung der Lebuïnuskirche und der Schenkung von 1046.
Die Bedingungen für die Aufrechterhaltung einer Pfalz in Zutphen und die Bedingungen die dem servitium regis entsprechen konnten, waren mit der Schaffung einer neuen bischöflichen Grafschaft erfüllt.
Könnte es dann nicht so sein dass die Aula zu Zutphen eine bischöfliche Aula war? Der Plan gleicht zwar viel mehr dem Plan einer königlichen als dem einer bischöflichen Aula, von bischöflichen Aulen im 11. Jh. ist jedoch bis jetzt noch relativ wenig bekannt. Es liegt aber nicht auf der Hand, dass der Bischof zwei Aulen errichtete in nur 16 km Abstand untereinander, während der König zwei Residenzen (Deventer und Nimwegen) auf dem Weg nach Utrecht entbehren musste.

Somit kehren wir zurück zu den Bedingungen die es einem Auftraggeber ermöglichen sollten einen Pfalzkomplex erbauen zu lassen. Die Macht des Auftraggebers muss stabil sein. Ein Thronanwärter würde während eines Adelsaufstandes gegen den König nicht in der Lage gewesen sein einen Pfalzkomplex bauen zu lassen. Dazu mussten die Transportlinien aus der Eifel unbehindert benützt werden können und der König und die (Erz)Bischöfe verfügten hier über sämtliche Steinbrüche, Flusszölle und Umschlagplätze wie Andernach, Köln, Duisburg und Deventer. Bischof Bernold verfügte über die Transportlinien und benützte sie in hohem Grade während seinen Baukampagnen in Utrecht und Deventer. Die Macht des Bischofs war mit der Schenkung der Grafschaft durch den König gestützt und er hatte Aussicht auf eine dauerhafte, eigentlich unbeschränkte, Verfügung über das Territorium und alle sich darin befindlichen regalia.
Die Neuorientierung des Hauptgebäudes in Bezug auf die hölzernen Vorgängerbauten aus der 'hamaländer Periode' lässt sich gut vereinbaren mit der Schaffung der neuen Grafschaft und der Errichtung einer neuen Pfalz zu Zutphen durch den neuen Landesherrn für einen neuen Benützer. Die Orientierung auf die IJssel passt ins Bild eines prominent durch das grafschaftliche Territorium strömenden Flusses. Das Gebäude 'präsentierte' sich den Passanten, Händlern, Reisenden und Fischer, genauso wie viele andere Pfalzen im Reich auch ausdrücklich eine imponierende Schauseite hatten.

Als die bischöfliche Aula zu Deventer und die Königspfalz in Zutphen um 1050 fertiggestellt worden waren, müsste der Fürst von dem Zeitpunkt an die Reiseroute zwischen Paderborn und Utrecht über Zutphen gelegt haben. Schriftliche Belege dafür gibt es nicht, aber auch für Deventer sind keine vorgefasste Königsbesuche bekannt vor 1152, obwohl dieser Ort die einzige Alternative gewesen wäre auf dieser viel bereisten Strecke. Wahrscheinlich hat die Residenz in Zutphen aber nur über kurzen Zeitraum als Königspfalz gedient, allenfalls ein halbes Jahrhundert. Nach 1100 verlor der Bischof wegen der Machtentfaltung

der Zutphener Grafen zunehmend seinen Griff auf die Grafschaft Zutphen. Die Königspfalz in Zutphen diente im 12. Jh. nicht mehr als solche. Der alte Bau sollte um 1200 von dem neuen Stadtherrn, Graf Otto von Geldern, renoviert werden um dort anschließend, nach der Mode der Zeit, selber als landesherrlicher Fürst residieren zu können.

Wenn wir die diplomatische Analyse Harenbergs folgen (im Lichte der Urkunde aus 1046), dann ist es unvermeidlich dass die Herren, spätere Grafen von Zutphen, Vogte waren vom Utrechter Stiftskapitel in Zutphen und im Lehnsverhaltnis als Herr und Graf standen mit dem Bischof. Das gräfliche Amt und die Vogtei über dem Stift brachte dem Grafen bestimmt nicht wenig ein. Wenn auch alle Einkünfte der Kirche und der Grafschaft im Prinzip dem Bischof zugute kamen, der Graf konnte mit einem erheblichen Teil davon rechnen im Tausch gegen den verwaltungsmäßigen, gerichtlichen und militärischen Dienst für seinen Lehnsherrn. Möglicherweise handelt es sich um ein Dienstlehen zur Schaffung einer guten Existenzgrundlage für den Grafen und die Schenkung einer passenden Unterkunft (d.h. einem Residenzbau im oppidum Zutphen). Die Verbindung von Gottschalk von Zutphen im falsum aus 1059 als 'Herr' vom oppidum Zutphen könnte beruhen auf dieser Stellung als Lehnsmann der Burg. Der Pfalzkomplex umfasste somit eine Königspfalz, ein Utrechtisches Stift und eine gräfliche Residenz. Der Herr/Graf von Zutphen war ein weltlicher Herr der die Burg ('oppidum') verwaltete, das gräfliche Amt einnahm und Recht sprach über die Leibeigenen der Kirche. Das Amt 'Graf von Zutphen' wird zwar zum ersten Mal erwähnt in einer ursprünglichen Urkunde aus dem Jahr 1101, das Grafenamt kann aber schon auch im 11. Jh. an der bischöflichen Grafschaft verbunden gewesen sein. Sie folgte sowie üblich der dynastischen Linie und der Bischof hatte hier nur in beschränktem Maße seinen Einfluss. Das Grafenamt war erblich. Nach dem Reichsrecht konnte ein Amtsentzug nur auf Grund eines Rechtsspruchs Ebenbürtiger d.h. Grafen geschehen. Das verursachte zunehmend eine Trübung des Lehnverhältnisses. Dieses sich geänderte Machtverhaltnis zwischen den Reichsbischöfen, dem König und den Grafen im 12. Jh., verschlechterte die Lage des bischöflichen Lehnsherrn umso mehr.

Die Pfalzanlagen wurden ab dem 13. Jh. immer weniger als Aufenthaltsort des Fürsten benutzt. Die Grafen und Herzoge von Geldern hielten sich auch immer seltener in ihrem Hof zu Zutphen auf, die Folge war Vernachlässigung. Um die Mitte des 13. Jh. errichtete der Geldernsche Graf einen neuen, repräsentativen Saal an der Nordseite der Stadt. Dieser zweite Hof zu Zutphen war in der zweiten Hälfte des 12. Jh. nahe des nördlichen Stadttors, wo das Kaufmannsviertel sich entwickelte, gegründet worden. Dieser Hof mit dem Saal waren in direkter Nähe zu großen gräflichen Unternehmen gelegen, wie die Wassermühlen am gegrabenen Mühlenbach und die neugegründete Stadt nördlich davon: die Nieuwstad (Neustadt). Der spätromanische, geziegelte Saal mit 25,5 x 8,7 m zeigt Ähnlichkeiten mit dem Haager Rolzaal des Grafen und römischen Königs Wilhelm II von Holland. Dieser Geldensche Hof geriet nach der Schlacht bei Woeringen 1288 auch außer Gebrauch und das Gebiet wurde dem Dominikanerorden geschenkt. Der Saal wurde zum Dormitorium umgebaut. Zutphen war nach 1339, als auch das gräfliche Haus Morrensterre (Houtmarkt 42-44)

veräußert wurde, keine bedeutende Residenz mehr für die Geldernsche Grafen/Herzogen.
Der Niedergang der alten Pfalzanlage am 's-Gravenhof setzte vermutlich schon ein ab dem 14. Jh. Eine bedeutende Bedrohung bildete die fortschreitende Flusserosion in der ersten Hälfte des 14. Jh. Das Gebäude wurde da noch instand gesetzt und gefestigt mit Streben. 1445 wurden Teile des Gebäudes abgerissen zur Gewinnung von Tuffstein für den Bau des Saltpoort (Puzzolan-Produktion). Herzog Adolf von Geldern renovierte um 1470 das alte Grafenhaus tiefgreifend -als altväterliches Denkmal zu Zutphen- während seines Kampfes gegen den burgundischen Einfluss. Der Niedergang setzte definitiv ein im 16. Jh. 1532 wird das gräfliche Hofterrain parzelliert und verkleinert. Das Hauptgebäude wird der Stadt verpachtet und danach für industrielle Zwecke verwendet (Tuchmacherei und Glockengießen). Eine weitere Parzellierung des Hofterrains fand statt 1582.
Vermutlich fuhren die Abrissarbeiten fort während des ganzen 16. Jh. Der Niedergang war 1634 so groß dass das Gebäude durch die städtische Behörde geräumt und vom Stadtbaumeister Emond Helleraet definitiv abgerissen wurde. Eine einzige Mauer, wahrscheinlich die Zwischenmauer S1, blieb noch einige Jahrzehnte stehen. Die meisten Ausbruchbefunde, ausgenommen die der Westmauer vom 12. Jh., datieren somit ins 16. und 17. Jh., wobei es glaubhaft ist, dass die Abrissaktivitäten des Helleraets um 1635 bis einschließlich der Fundamente durchgeführt worden sind.

Literatuur

Aarts, B., 2006: De vroege burchten bij Alpertus van Metz, in relatie tot het kasteel van Boxmeer. In: B. Aarts en R. Gruben. De vroege burchten. Neerslag van een symposium (Boxmeer 26 maart 2006). *Het Brabants Kasteel* 28, 47-74.

Aarts, B., 2007: Motte-and-bailey castles of Europe. Some aspects concerning their origin and evolution. In: *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 14, 37-56.

Alberts, W.J., 1984: *De graven en hertogen van Gelre op reis (13de-15de eeuw),* (Utrecht).

Alberts, W.J., 1986: *Het Rijnverkeer bij Lobith Anno 1306. De tolrekening van Lobith over het jaar 1306-1307 betreffende invoer en uitvoer van handelsgoederen,* (Zutphen).

Albrecht, G., 1959: *Das Münzwesen im niederlothringischen und friesischen Raum vom 10. bis zum beginnenden 12. Jahrhundert,* (Hamburg).

Annales Vedastini. Rau, R. (Hrsg.), 1956: *Quellen zur Karolingischen Reichsgeschichte II*, (Darmstadt), 290-337.

Annales Fuldenses. R. Rau (Hrsg.), 1960: *Quellen zur Karolingische Reichsgeschichte III*, (Darmstadt), 19-177.

Arnold, B., 1991: *Count and Bishop in Medieval Germany: A Study of Regional Power, 1100-1350*, (Philadelphia)

Atzbach, R., 2009: Das Palatium in Seligenstadt. Stadtherrschaft im archäologischen Befund von der Frühgeschichte bis zum 13. Jahrhundert. In: U. von Freeden u.a. (red.), Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa. Akten des 59. Int. Sachsensymposiums und der Grundprobleme der frühgeschichte. Entwicklung im Mitteldonauraum. *Kolloquien zur Vor- und Frühgesch.* 12, (Bonn), 461-480.

Balzer, E., 2006: *Adel – Kirche – Stiftung. Studien zur Geschichte des Bistums Münster im 11. Jahrhundert,* (Münster)

Bartels, M.H., 2006a: De Deventer wal tegen de Vikingen, archeologisch en historisch onderzoek naar de vroegmiddeleeuwse wal en stadsmuren (850-1900) en een vergelijking met andere vroegmiddeleeuwse omwalde nederzettingen. *Rapportages Archeologie Deventer* 18, (Deventer).

Bartels, M.H., 2006b: Tufsteen, duyfsteen, dufsteen; handel, bouw en sloop in harde bouwmaterialen in middeleeuws Deventer. In: H. de Beer, C. Hogenstijn & D. Webbink (red.). *Aan weerszijden van de IJssel; liber amicorum aangeboden aan Henk Nalis ter gelegenheid van zijn afscheid als archivaris van de gemeente Deventer,* (Deventer), 21-30.

Bartels, M.H., 2009: Early medieval glass linen smoothers from the emporium of Deventer. A comparative study of the context and use of glass linen smoothers in Deventer, the Low Countries and north-western Europe (AD 700-1200). In: *Medieval Material Culture. Studies in honour of Jan Thijssen, (*Zwolle).

Bartels, M.H. & J.W. Oudhof 2007. Tiel, opkomst, bloei en ondergang van (het onderzoek naar) de vroeg-middeleeuwse handelsnederzetting. *Westerheem*, jaargang 56-6, 440-452.

Bastemeijer, A.F.W.E., 1997: De Sint-Walburgiskerk te Zutphen. De zesde kerk van bisschop Bernold van Utrecht. *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 88, 6-38.

Bastemeijer, A.F.W.E., 1999: De dertiende-eeuwse bouwfase van de Sint-Walbugiskerk te Zutphen. In: Groothedde, M. & G.E. Hartman, M.R. Hermans, W.H. de Jonge, C.O.A. Baron Schimmelpenninck Van der Oije, Chr. te Strake (red.), 1999: *De Sint-Walburgiskerk in Zutphen. Momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk, (*Zutphen), 65-91.

Bastemeijer, A.F.W.E. & M. Groothedde, 1999: De Zutphense burcht van het jaar 1000 tot het einde van de twaafde eeuw. In: Groothedde, M. e.a. (red.), 1999: *De Sint-Walburgiskerk in Zutphen. Momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk, (*Zutphen), 31-61.

Bauer, A. & R. Rau, 1977 : '*Widukindi res gestae Saxonicae* I 35'. In: Bauer, A & R. Rau, 1977: Widukinds Sacksengeschichte, Adalberts Fortsetzung der Chronik Reginos, Liudprands Werke, in: *Quellen zur Geschichte der Sächsischen Kaiserzeit*, (Darmstadt), 68-69.

Beek, E.J.A. van & J. Fortuyn Droogleever 1990. *Geslagen te Zutphen,* (Zutphen).

Beek, R. van, 2009: *Reliëf in Tijd en Ruimte. Interdisciplinair onderzoek naar bewoning en landschap van Oost Nederland tussen vroege prehistorie en middeleeuwen* (dissertatie, (Wageningen).

Beerenhout, B., 2011: *Visspectrum uit afvalkuilen van de Grafelijke Hof te Zutphen* (eind 10e t/m 12e eeuw). (Amsterdam). Deelrapportage Archaeo-Zoo.

Beerenhout, B., 2012: *Keuzes maken in de archeo-zoölogie*. Casus: Het adellijke hof te Zutphen in de 12e eeuw, Amsterdam, Typoscript intern rapport Archaeo-Zoo.

Bernhardt, J. W. , 1993: Itinerant kingship and royal monasteries in early medieval Germany c. 936-1075. *Cambridge Studies in Medieval Life and Thought*, 21. (Cambridge), xix + 376.

Binding, G., 1965: Pfalz Gelnhausen. Eine Bauuntersuchung. In: H. Bouvier, *Abhandlungen zur Kunst-, Musik- und Literaturwissenschaft.* Band 30, (Bonn).

Binding, G., 1969: Archäologisch-historische Untersuchungen zur Frühgeschichte Duisburgs. *Duisburgse Forschungen Beiheft* 12, (Duisburg).

Binding, G., W. Janssen & F. K. Jungklaass, 1970: *Burg und Stift Elten am Niederrhein: archäologische Untersuchungen der Jahre 1964-65*. (Düsseldorf).

Binding, G., 1986: Elten am Niederrhein. *Rheinische Kunststatten* 197, (Neuss), 3-9.

Binding, G., 1996: *Deutsche Königspfalzen. Von Karl dem Großen bis Friedrich II. (765–1250).* Wissenschaftliche Buchgesellschaft/Primus-Verlag, (Darmstadt).

Bitter, P., 1982: Zutphen in de Middeleeuwen: een archeologische vraagstelling III. *Oud-Zutphen. Tijdschrift van de Historische Vereniging Zutphen* 1-4, 69-73.

Bitter, P., 1983a: De vondsten van het 's-Gravenhof opnieuw bekeken, *Oud-Zutphen. Tijdschrift van de Historische Vereniging Zutphen* 2, nr. 1 (maart 1983), 17-20.

Bitter, P., 1983b: De vondsten van het 's-Gravenhof opnieuw bekeken vervolg, Oud-Zutphen. *Tijdschrift van de Historische Vereniging Zutphen* 2, nr. 2 (juni 1983), 39-46.

Bitter, P., 1984: *Stadskernonderzoek in Zutphen, archeologisch onderzoek naar de ontwikkeling van een stad aan de IJssel.* Kleine scriptie. IPP-Universiteit van Amsterdam.

Bitter, P., 1985: Uit het bodemarchief van Zutphen. In: *Oud-Zutphen. Tijdschrift van de Historische Vereniging Zutphen* 1985-1, 1-7.

Bitter, P., 1985a: Uit het bodemarchief van Zutphen-2, *Oud Zutphen, Tijdschrift van de Historische Vereniging Zutphen* 1985-2.

Bitter, P., 1985b: Uit het bodemarchief van Zutphen-3, *Oud Zutphen, Tijdschrift van de Historische Vereniging Zutphen* 1985-3.

Bitter, P., 1985c: Uit het bodemarchief van Zutphen-4, *Oud Zutphen, Tijdschrift van de Historische Vereniging Zutphen* 1985-4.

Bloemink, J.W., 1992: De bouwgeschiedenis van de kerk tot circa 1450. In: A.J.J. Mekking (red.), *De Grote of Sint Lebuinuskerk te Deventer. De 'Dom' van het Oversticht veelzijdig bekeken,* (Zutphen), 29-49.

Bloemink, J.W., 2001: Bouwhistorisch onderzoek Stroomarkt 19 te Deventer. *Rapportage bureau Lantschap,* (Holten)

Bloemink, J. W. en F. van der Waard, 2006: De bouwgeschiedenis van de kerk van Warnsveld. In: *In en om de kerk. De geschiedenis van de Warnsveldse Martinuskerk,* (Zutphen), 31-44.

Bloemink, J.W., & A. Hemmes 2008: Stromarkt 19, Deventer. Bouwhistorische verkenning en waardestelling. *Rapportage Bureau Bouwwerk* (Holten/Utrecht).

Boersma, J.W., 1990: De Groninger St. Walburgskerk en haar bouwheer. In: J.W. Boersma e.a. (red.) *Groningen 1040*, (Groningen/Bedum),175-192.

Bots, J.A.H., J.B.A.M. Brabers, P.M.M. Klep, J.A.E. Kuys, W. Willems, C.C. van der Woude, L. Fox, E.J.J. Scheepers & J.P. van Rijen, 2005: *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland,* (Wormer/Nijmegen).

Bouwmeester, H.M.P., 2000: Eme in de Romeinse en Frankische tijd. Archeologisch onderzoek naar de nederzetting en het grafveld op de terreinen van het Laaksche veld en de Laaksche tuin in de Ooyerhoek, gemeente Zutphen. *BAAC-rapport* 98-045, ('s-Hertogenbosch/Deventer/Zutphen).

Bouwmeester, H.M.P., H.A.C. Fermin & M. Groothedde (red.), 2008: Geschapen Landschap. Tienduizend jaar bewoning en ontwikkeling van het cultuurlandschap op de Looërenk in Zutphen. Gemeente Zutphen/*BAAC-rapport 00.0068,* ('s-Hertogenbosch/Deventer/Zutphen).

Bogaers, J. E., 1981: Waarnemingen in Westerheem, *Westerheem* 30, 17—20.

Brandt, M., & A. Eggebrecht (red.), 1993: *Bernhard von Hildesheim und das Zeitalter der Ottonen,* (Hildesheim/Mainz am Rhein).

Braven, A.J. den, 2005: Vikingslachtoffer of rituele begraving? De interpretatie van skeletresten uit een laat 9e-eeuwse verdedigingsgracht in Zutphen, *MoNUmentaal* nr. 11.

Brijker & W. van Zijverden, 2009: Zwolle Westerholte, *ADC-rapport* 1858.

Brühl, C., 1968: *Fodrum, gistum servitium regis: Studien zu den wirtschaftlichen Grundlagen des Königtums im Frankenreich und in den fränkischen Nachfolgestaaten Deutschland, Frankreich und Italien vom 6. bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts,* (Keulen).

Bijsterveld, A.J.A. (in druk): Aristocratic Identities and Power Strategies in Lower Lotharingia. The Case of the Rode Lineage (Eleventh and Twelfth Centuries) in: *La Lotharingie en question: identités, oppositions, intégration. Lotharingische Identitäten im Spannungsfeld zwischen integrativen und partikularen Kräften. Actes des 14es Journées Lotharingiennes.10-13 octobre 2006,* (Luxemburg).

Callebaut, D., 1992: De Ottoonse portus van Ename, *Rotterdam Papers* VII, (Rotterdam), 25-38.

Callebaut, D., 2010: Ename and the Ottonian west border policy in the middle Scheldt region. In: K. de Groote, D. Tys & M. Pieters (red.): Exchanging Medieval Material Culture. Studies on archaeology and history presented to Frans Verhaeghe, *Relicta Monografieën* 4, (Brussel), 217-248.

Cavallo, C., 2011: Adellijke eetgewoonten. De vorstelijke palts van Zutphen. Zoöarcheologisch onderzoek naar de resten uit Huize van de Kasteele, Zutphen (1994-95). *Zutphense Archeologische Publicaties* 67, (Zutphen).

Chijs, P.O. van der, 1859: *De munten der Nederlanden tot de Pacificatie van Gent. Deel 7. De munten der bisschoppen, van de heerlijkheid en de stad Utrecht, van de vroegste tijden tot aan de pacificatie van Gent*, (Haarlem).

Cleere, H.F. 1976: Operating parameters for Roman iron works, *Bulletin of the Institute of Archaeology* 13, 240.

Clemen, P., 1909: Sicherungsarbeiten an der Hohenstaufenpfalz. In: *Bonner Jahrbücher,* (Bonn), 43–59.

Clemens, L. 1995: *Sigillum palatii nostri*. Anmerkungen zur frühesten überlieferten Darstellung der Trierer Palastaula (sogen. Basilika). In: *Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier. Aus der Arbeit des Rheinischen Landesmuseums Trier* 27-1995. (Trier), 56-70.

Cohen, K.M., 2007: Het ontstaan van de Geldersche IJssel. *Lezing 46e Belgisch-Nederlandse Palynologendagen* (13-9-2007), (Arnhem).

Cohen, K.M., 2010: Gebieden langs de Gelderse IJssel (hoofdstuk 8) en Het IJsseldal als onderdeel van het Rijnsysteem in de laatste 70.000 jaar (hoofdstuk 9). In: *Zand in Banen. De zanddiepteatlas,* (Utrecht).

Cohen, K.M. & Q. Lodder, 2007: Paleogeografie en veiligheid tegen overstromen. De bruikbaarheid van inzichten in de ontwikkeling van de Nederlandse delta in de laatste 5000 jaar voor het kwantitatief begrenzen van overstromingsmagnitudes en –frequenties. *RIZA-rapport* 2007.016.

Dannenberg, H. 1876-1905: *Die deutschen Münzen der sächsischen und fränkischen Kaiserzeit I-IV,* (Berlijn).

Dapper, M.M.C., 2007: Die Neuinterpretation der Grabungsergebnisse auf der Pfalz Tilleda. In: C. Ehlers, J. Jarnut & M. Wemhoff (Herausgeber). *Deutsche Königspfalzen. Beiträge zu ihrer historischen und archäologischen Erforschung. Siebter Band.* (Göttingen), 151-169.

Doesburg, J. van, J.W. de Kort en P.A.C. Schut, 2011: IJzer en aarde. Waarderend onderzoek naar een ringvormig aardwerk in Appel (gemeente Nijkerk), *Rapportage Archeologische Monumentenzorg* 185, (Amersfoort).

Dolfin, M.J., E.M. Kylstra en J. Penders, 1989. De vroege topografie van Utrecht. In: *Utrecht. De huizen binnen de singels,* (Den Haag).

Doornink-Hoogenraad, M. M.,1950: Het 's Gravenhof te Zutphen, *Bulletin van de Koninklijke Oudheidkundige Bond* 3 (6de serie), 34-39.

Dorgelo, A., 1956: Het oude Bisschopshof te Deventer. In: *Berichten ROB jaargang* 6, 39-80.

Dijkstra, M., 2002: Terug naar Rijnsburg. De vroeg-middeleeuwse bewoning op het voormalige abdijterrein opnieuw bekeken, in: *Archeologie. NJBG-congres 2002. Een archeologische rondreis door de geschiedenis van de Oude Steentijd tot de Nieuwe Tijd,* 17-19.

Eberhard, H. & P. Grimm, 2001: D*ie Pfalz Tilleda am Kyffhäuser. Ein Führer durch Geschichte und Ausgrabung.* Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt.

Ehbrecht, W. 1974: *Landesherrschaft und Klosterwesen im Ostfrisischen Fivelgo (970-1290)*, (Münster).

Ehlers, C., 2007: Einführung; Zentren der Macht. Fragen and die Erforschung de sächsischen Aufenthaltsorte der mittelalterlichen Könige. In: C. Ehlers, J. Jarnut & M. Wemhoff (Herausgeber), *Deutsche Königspfalzen. Beiträge zu ihrer historischen und archäologischen Erforschung. Siebter Band,* Göttingen, 9-23.

Ellermann, N., 2000: Die Wittekindsburg in Rulle, Gemeinde Wallenhorst, Landkreis Osnabrück. In: Schlüter, W. (Her.), *Burgen und Befestigungen. Schriften zur Archäologie des Osnabrücker Landes, Band II.* (Bramsche), 259-267.

Elleger, O., 2000: Cappenberg: Von der Burg zur Kirche. Ausgrabungen im Chor der ehemaligen Prämonstratenser-Stiftskirche St. Johannes Ev. in Selm-Cappenberg 1992/93, *Westfalen, Hefte für Geschichte, Kunst und Volkskunde, Band 78* (2000), 237-269.

Fermin, H.A.C., 2005: Spiekers biej laag water zeuk'n. Archeologisch onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis rond het huis "De Revelhorst". *Zutphense Archeologische Publicaties* 16, (Zutphen).

Fermin, H.A.C. & M. Groothedde 2004: Laan naar Eme 2004 (LnE101). Bewoningssporen uit de Late Bronstijd op de middeleeuwse enk Ovesthamme. *Zutphense Archeologische Publicaties* 11, (Zutphen).

Fermin, H.A.C. & M. Groothedde, 2005: Onder de wortels van de Kaardebol. Prehistorische meanders van de Schouwlaak in Zutphen. *Zutphense Archeologische Publicaties* 15, (Zutphen).

Fermin, H.A.C., M. Groothedde & G.W. van Krimpen, 2006: De middeleeuwen op straat (2). Laat-middeleeuwse straatdekken in de Oude Wand in Zutphen. *Zutphense Archeologische Publicaties* 24, (Zutphen).

Fermin, H.A.C. & M. Groothedde, 2006a: De Zutphense ringwalburg van de 9e tot de vroege 14e eeuw. Nieuwe gegevens en inzichten uit archeologisch onderzoek en boringen op de Zutphense markten. *Zutphense Archeologische Publicaties* 22, (Zutphen).

Fermin, H.A.C. & M. Groothedde, 2006b: Chamaven op de Nieuwstad. Een Frankisch erf en de overgang van hout- naar baksteenbouw in de late middeleeuwen aan de Isendoornstraat in Zutphen. *Zutphense Archeologische Publicaties* 25, (Zutphen).

Fermin, H.A.C. & M. Groothedde, 2006c: Het diftarproject in Zutphen. 25 Verhalen uit de middeleeuwse stad. *Zutphense Archeologische Publicaties* 23, (Zutphen).

Fermin, H.A.C. & M. Groothedde, 2007: Grachten en panden aan de Zaadmarkt. Archeologisch onderzoek in het Grand Hotel du Soleil, Zaadmarkt 91 te Zutphen. *Zutphense Archeologische Publicaties* 32, (Zutphen).

Fermin, H.A.C. & M. Groothedde, 2008a: 'Oppidum Sutphaniense' - Archeologisch onderzoek naar de oudste defensieve werken van Zutphen, de 13e-eeuwse bebouwing en een 18e-eeuwse afvalput in de kelders van Houtmarkt 63c te Zutphen. *Zutphense Archeologische Publicaties* 41, (Zutphen).

Fermin, H.A.C. & M.Groothedde, 2008b: IJzertijd tussen Bajes en Wambuis. Archeologisch onderzoek op het Jeugdgevangenisterrein in Zutphen. *Zutphense Archeologische Publicaties* 46, (Zutphen).

Fermin, H.A.C., & K.C. van Straten 2010: De Agrarii Milites van Beinum. Archeologisch onderzoek onder erve Tricht in Beinum (gem. Doesburg). *Doesburgse Archeologische Publicaties* 6, (Zutphen/Doesburg)

Fermin, H.A.C., 2010a: Prehistorische bijlen in Zutphen. In: *MoNUmentaal* nr. 19, 8-9.

Fermin, H.A.C., 2010b: Een 12e-eeuwse stadsgracht en héél veel brillenglazen. Archeologische begeleiding in Beukerstraat 15 te Zutphen. *Zutphense Archeologische Publicaties* 57, (Zutphen).

Fermin, H.A.C., 2011a: Wulflare. Archeologisch onderzoek naar prehistorische en middeleeuwse bewoningsresten aan de Voorsterallee te Zutphen. *Zutphense Archeologische Publicaties* 60, (Zutphen).

Fermin, H.A.C., 2011b: Erven uit ijzertijd en volle middeleeuwen in Warnsveld. Archeologisch onderzoek onder de nieuwbouw van Den Bouw, Abersonplein 9 Warnsveld. *Zutphense Archeologische Publicaties* 63, (Zutphen).

Fermin, H.A.C., & M.Groothedde, 2011: Steenkool, bagger, bokkenhoorns. Twee laatmiddeleeuwse complexen van de Schupstoel en de Nieuwstad in Zutphen. *Zutphense Archeologische Publicaties* 62, (Zutphen).

Fermin, H.A.C. & D. Kastelein, 2012: Graven langs de rand van het kerkhof. Archeologisch proefputtenonderzoek achter het koor van de Broederenkerk in Zutphen. *Zutphense Archeologische Publicaties* 73, (Zutphen).

Frank, C.J.B.P., & F.A.C. Haans, 2011: *Het Broederenklooster in Zutphen. Ruim 7 eeuwen bouwhistorie. Bouwhistorische analyse en waardebepaling.* (Onderzoek i.o.v. de gemeente Zutphen), Monumenten Advies Bureau, (Nijmegen).

Freising, O. von, (ed. Schmale 1974): *Gesta Frederici seu rectius Cronica.*

Friedel, B. & G. U. Grossmann, 2006: *Die Kaiserpfalz Nürnberg. Burgen, Schlosser und Wehrbauten in Mitteleuropa bd. 1 Wartburg Gesellschaft,* (Regensburg).

Frontzek, W., T. Memmert & M. Möhle, 1996: *Das Goslarer Kaiserhaus. Eine baugeschichtliche Untersuchung,* (Hildesheim/Zürich/New York).

Frijhoff, W.Th. M., B. Looper, J. van der Kluit, C.E.M. Reinders, R.C.C. de Savornin Lohman, F.W.J. Scholten & R. Wartena (red), 1989, *Geschiedenis van Zutphen.* (Zutphen)

Frijhoff, W.Th, M., 1999: Maria, Walburgis en Justus. In: Groothedde, M., G.E. Hartman, M.R. Hermans, W.H. de Jonge, C.O.A. Baron Schimmelpenninck Van der Oije & Chr. te Strake (red.): *De Sint-Walburgiskerk in Zutphen. Momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk,* (Zutphen),189-214.

Frijhoff, W.Th, M., M. Groothedde & Chr. te Strake, 2011: *Historische Atlas van Zutphen*, (Nijmegen).

Gai, S., 2007: Zu Rekonstruction und Zeitstellung der spätottonischen Pfalz in Paderborn, in: C. Ehlers, J. Jarnut & M. Wemhoff (Herausgeber). *Deutsche Königspfalzen. Beiträge zu ihrer historischen und archäologischen Erforschung. Siebter Band.* (Göttingen), 121-150.

Gai, S., & B. Mecke, 2004: *Est Locus Insignis. Die Pfalz Karl des Grossen in Paderborn und ihre bauliche Entwicklung bis zum Jahr 1002*. Denkmalpflege und Forschung in Westfalen 40.II, (Mainz).

Gelder, H.E. van, 1965: *De Nederlandse munten,* (Utrecht/Antwerpen).

Genabeek, R. van, 2001: Een Karolingisch erf in Warnsveld: Archeologisch onderzoek aan de Hofweg in Warnsveld. *Westerheem* 4, 142-151.

Gimberg. J., 1907: Zutphensche poorten. *Bijdragen en Meededelingen Gelre* X, (Arnhem), 185-199.

Grewe, H., 2001: Die Ausgrabungen in der Königspfalz zu Ingelheim am Rhein. In: *Deutsche Königspfalzen. Beiträge zu ihrer historischen und archäologischen Erforschung. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte* 11/5 (Göttingen), 155–174.

Grewe. H., 2007: Die bauliche Entwicklung der Pfalz Ingelheim im Hochmittelalter am Beispiel der Sakralarchitectur, in: C. Ehlers, J. Jarnut & M. Wemhoff (ed.), *Deutsche Königspfalzen. Beiträge zu ihrer historischen und archäologischen Erforschung. Siebter Band,* (Göttingen), 101-120.

Groenewoudt, B.J., J. Deeben, B. van Geel & R.C.G.M. Lauwerier, 2001: An early Mesolithic assemblage with faunal remains in a stream valley near Zutphen, The Netherlands. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 31, 329-348.

Groenewoudt, B.J. 2006: Sporen van oud groen. Bomen en bos in het historische cultuurlandschap van Zutphen-Looërenk. In: O.Brinkemper, J. Deeben, J. van Doesburg, D.P. Hallewas, E.M. Theunissen & A.D. Verlinde (red.): Vakken in Vlakken. Archeologische kennis in lagen. *Nederlandse Archeologische Rapporten* 32, (Amersfoort), 117-146.

Groenewoudt, B.J. & M. Groothedde, 2008: Houtskoolproductie op de Looërenk, in: H.M.P. Bouwmeester, H.A.C. Fermin & M. Groothedde, *Geschapen Landschap. Tienduizend jaar bewoning en ontwikkeling van het cultuurlandschap op de Looërenk te Zutphen,* (Zutphen).

Groothedde, M., 1990: Zutphen in de zevende eeuw. Twee oude begravingen in de Waterstraat. *Oud Zutphen, Tijdschrift van de Historische Vereniging Zutphen* 1990-2, 43-50.

Groothedde, M., 1992: De vroege opkomst van Zutphen. *Tijdschrift Zutphen* 1992-1, 1-10.

Groothedde, M., 1994: Hercules in Zutphen. De vondst van een Romeinse gem in Huize van de Kasteele. *Tijdschrift Zutphen* 1994-1, 11-13.

Groothedde, M. (red.), 1996a: *Leesten en Eme. Archeologisch en historisch onderzoek naar verdwenen buurtschappen bij Zutphen,* (Kampen).

Groothedde, M., 1996b: Des Graven Hof. Duizend jaar bewoning, bestuur en rechtspraak aan Zutphens oudste plein. In: P.E. Spijkerman (red.), *Des Graven Hof. Een nieuwe huisvesting voor de SSR Zutphen en het Museumhotel. RGD-restauratieproject,* ('s-Gravenhage), 30-41.

Groothedde, M., 1996c: Voor de deur van de bisschopshof. In: J.R.M Magdelijns e.a. (red.), *Het kapittel van Lebuinus in Deventer. Nalatenschap van een immuniteit in bodem, bebouwing en beschrijving,* (Nieuwegein), 127-136.

Groothedde, M., 1998: Een elfhonderd jaar oude verdedigingswal aan het Noordenbergschild en de Stenen Wal. *Deventer Jaarboek* 1998, 54-67.

Groothedde, M., 1999a: De nederzettingsontwikkeling van Zutphen voor het jaar 1000. In: Groothedde, M., G.E. Hartman, M.R. Hermans, W.H. de Jonge, C.O.A. Baron Schimmelpenninck Van der Oije & Chr. te Strake (red.): *De Sint-Walburgiskerk in Zutphen. Momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk,* (Zutphen), 9-30.

Groothedde, M., 1999b: Van straten, muren en poorten. Archeologische waarnemingen bij rioleringswerkzaamheden en de opgraving aan de Waterstraat in Zutphen anno 1998 en 1999. *Bijdragen en Mededelingen Vereniging Gelre*, deel XC.

Groothedde, M., 2001a: Tienduizend jaar bewoning rond Zutphen, in: M. Groothedde, J. Bouwmeester, J. Deeben, B. Groenewoudt, H. Peeters & S. Peeters-Verneau: *Steentijdjagers en Frankische boeren in het Laaksche Veld bij Zutphen* (Leesten en Eme 2), (Zutphen),71-96.

Groothedde, M., 2001b: Opgraving Broederenkerkplein 1977. *Intern rapport gemeente Zutphen, dossier Broederenkerkplein* 1977,(Zutphen).

Groothedde, M., 2003: Kolenstraat 7. Archeologisch onderzoek. *MoNUmentaal* nr. 8. 8-15.

Groothedde, M., 2004a: Der Hausbau in Zutphen zwischen 850 und 1400. In: M. Gläser (ed.), *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum III: Der Hausbau,* (Lübeck), 175-195.

Groothedde, M., 2004b: The Vikings in Zutphen (Netherlands). Military organization and early town development after the Viking raid in 882. In: R. Simek & U. Engel (red.), *Vikings on the Rhine. Recent Research on Early Medieval relations between the Rhinelands and Scandinavia*. (Wenen),111-132.

Groothedde, M., 2004c: Zutphen, Königshof und kaiserliche Pfalz. In: Burgen und Schlösser in den Niederlanden und in Nordwestdeutshcland, *Forschungen zu Burgen und Schlössern* 8, 49-58.

Groothedde, M., 2004d: Enige feiten en hypothesen over de oorsprong van Deventer en de Deventernaren. In: Kleeman e.a. (red.): *De onderste steen. Essays over de cultuurgeschiedenis van Deventer. Liber amicorum voor Hans Magdelijns,* (Deventer), 43-51.

Groothedde, M., 2006a: Van koningspalts tot tegenkoningpalts, *Bijdragen en Mededelingen. Historisch Jaarboek voor Gelderland Vereniging Gelre* 97, 131-139.

Groothedde, M., 2006b: De Zutphense ringwalburg. In: B. Aarts en R. Gruben. *Het Brabants Kasteel. De vroege burchten. Neerslag van een symposium (Boxmeer 26 maart 2006)*, (Tilburg).

Groothedde, M., 2006c: De archeologische bewoningsgeschiedenis van Warnsveld. In: *In en om de kerk. De geschiedenis van deWarnsveldse Martinuskerk*, (Zutphen), 23-30.

Groothedde, M., 2007: De Franken in Leesten. Rapportage van de opgraving in de bouwput van Leestenseweg 18 te Zutphen 2007. *Zutphense Archeologische Publicaties* 37.

Groothedde, M. 2008: De middeleeuwse bewoningsdynamiek: een hypothese. In: H.M.P. Bouwmeester, H.A.C. Fermin & M. Groothedde. *Geschapen Landschap. Tienduizend jaar bewoning en ontwikkeling van het cultuurlandschap op de Looërenk te Zutphen.* (Den Bosch/Zutphen), 371-381.

Groothedde, M., 2009: De blauwdruk van middeleeuws Zutphen. De Zutphense ringwalburg in breed perspectief. *Westerheem* 58, 273-293.

Groothedde, M. 2009b. Fields, farmsteads and sherds. The spatial phasing of the medieval cultivation of the Looërenk near Zutphen. In: H. Clevis (red.): *Medieval Material Culture. Studies in honour of Jan Thijssen,* (Zwolle), 163-177.

Groothedde, M., 2010a: De 'nieuwe' IJssel. Wat vertellen de historische bronnen en archeologische vondsten. *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 101, 7-26.

Groothedde, M., 2010b: The development of the fortifications of the city of Zutphen (Netherlands). In: M. Gläser (ed.). *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum VII: Die Befestigungen,* (Lübeck), 163-186.

Groothedde, M., 2011: Zutphen. Anmerkungen zur Geschichte der Stadt im Verhältnis zum Rheinland und Duisburg im Mittelalter. In: T. Platz u.a. (her.). *Von Jägern, Händlern und Hüttenleuten (Tagungsband),* (Duisburg), Verschijnt in 2013.

Groothedde, M. & M.R. Hermans, 1999: De Proosdij en Dekenije en andere geestelijke huizen rond de kerk. De historische bebouwing binnen de voormalige immuniteit. In: Groothedde, M. e.a. (red.): *De Sint-Walburgiskerk in Zutphen. Momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk,* (Zutphen), 133-135.

Groothedde, M. & M. Hulst, 2003: Afval op Stand. Keramiek en glas uit twee adellijke beerkuilen uit de Late Middeleeuwen. *Zutphense Archeologische Publicaties* 7.

Groothedde, M. & H.A.C. Fermin, 2007: Verdwenen huizen, tufstenen torens en houten straten rond de Apenstert. Riooltracébegeleiding Rozengracht – Broederenkerkhof – Kreynckstraat. *Zutphense Archeologische Publicaties* 27.

Groothedde, M. & J. Krijnen, 2008: *Vestingstad Zutphen. Elf eeuwen versterken en verdedigen,* (Zutphen).

Groothedde, M. & C.J. Willems, 2009: De wandeling. In: G. Koolstra e.a. (red.). *Van Kelder tot Kap. Bouwhistorische wandeling door Zutphen. (*Zutphen), 6-37.

Guenneé, B., 1987: *Entre l'Église et l'État. Quatre vies de prélats français à la fin du Moyen Age* (Parijs).

Gutmann, C., & V. Schadach 2002: *Kaiserpfalz Goslar,* (Goslar).

Gysseling, M. & A. C. F. Koch, 1950: *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta,* (Brussel).

Gysseling, M. 1960: *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland, deel 2, (Tongeren).*

Harenberg, E.J., 1989: Zutphens oudste stadsbrief. In: W.Th. M. Frijhoff e.a. (red). *Geschiedenis van Zutphen,* (Zutphen), 18-34.

Harenberg, E.J., 1999: Nieuw licht op de Zutphense Falsa uit onverwachte hoek: een geïnterpoleerde pauselijke oorkonde van 1186 of 1187. In: Groothedde, M., G.E. Hartman, M.R. Hermans, W.H. de Jonge, C.O.A. Baron Schimmelpenninck Van der Oije & Chr. te Strake (red.), *De Sint-Walburgiskerk in Zutphen. Momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk.* (Zutphen), 92-108.

Harenberg, E.J., 2003: *Oorkondeboek van Gelre en Zutphen tot 1326. Aflevering 8: kapittel van st.Walburg te Zutphen, proosdij van de St.Walburg te Zutphen, vicarieën in de St.-Walburgiskerk te Zutphen, Stad Zutphen,* ('s-Gravenhage).

Haslinghuis, E.J., 1970: *Bouwkundige termen,*(Utrecht).

Hatz, G. 1974: Handel und Verkehr zwischen dem Deutschen Reich und Schweden in der späten Wikingerzeit. Die deutschen Münzen des 10. und 11. *Jahrhunderts in Schweden.* (Lund).

Heeringen, R.M. van e.a. (ed.),1995: *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland,* (Goes/Amersfoort).

Heidinga, H.A., 1986: Midden Nederland tussen Friezen, Franken en Saksen, *Westerheem* 35.

Henderikx, P.A., 1995: De ringwalburgen in het mondingsgebied van de Schelde in historisch perspectief. In: Van Heeringen et al. (ed.), *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland,* (Goes/Amersfoort), 71-112.

Henderikx, P.A., 2002: Middelburg. In: P.J. Woltering e.a. (ed.), *Middeleeuwse Toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg.* Aangeboden aan Herbert Sarfatij bij zijn 65e verjaardag, (Amersfoort).

Hensch, M., 2005: *Burg Sulzbach in der Oberpfalz. Archäologisch-historische Forschungen zur Entwicklung eines Herrschaftszentrums des 8. bis 14. Jahrhunderts in Nordbayern,* 3 Bde. (Büchenbach).

Henstra, D.J. 2010: De grafelijkheid in Westerlauwers Friesland na de moord op Hendrik de Vette (1101-1138). In: *Opstellen van D.J. Henstra over middeleeuws Frisia,* (Groningen), 173-189.

Hermans, R.M. 1996. Goederenbezit in Eme tussen 1200 en 1600. In: M. Groothedde (red.). *Leesten en Eme. Archeologisch en historisch onderzoek naar verdwenen buurschappen bij Zutphen,* (Kampen), 136-149.

Herrmann, V., 2010a: *Der Kaiser kommt! Hafen, Markt und Stadt - Duisburg im Mittelalter,* (Duisburg).

Herrmann, V., 2010b: Befestigungsanlagen der Duisburger Pfalz und Stadt im Mittelalter. In: M. Gläser (ed.), *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum VII: Die Befestigungen,* (Lübeck), 329-341.

Hill, D.,1971: The Burghal Hidages: The establishment of a text. *Medieval Archaeology* 13, 84-92.

Hölscher, U., 1927: *Die Kaiserpfalz Goslar. Die Deutschen Kaiserpfalzen. Band I,* (Berlijn).

Hotz, W., 1966/1991: *Kleine Kunstgeschichte der deutschen Burg.* (Darmstadt, 6. Druck 2011).

Hotz, W., 1981: *Pfalzen und Burgen in der Stauferzeit,* (Darmstadt).

Huisman, K., 1995: De Drususgrachten: een nieuwe hypothese, *Westerheem* 44, 188-194.

Hundertmark, H., 2012: Naar Adelbolds voorbeeld. De kerken van bisschop Bernold. In: H. van Engen & K. Van Vliet (red.). De nalatenschap van de Paulusabdij in Utrecht. *Middeleeuwse studies en bronnen CXXX,* (Hilversum).

Ilisch, P. 2000: Die Münzprägung im Herzogtum Niederlothringen. 1. Die Münzprägung in den Räumen Utrecht und Friesland im 10. und 11. Jahrhundert. In: *Jaarboek voor munt- en penningkunde* 84-85. 1997/98, (Amsterdam).

Innes, M., 2000: *State and Society in the Early Middle Ages. The Middle Rhine Valley, 400-1000,* (Cambridge).

Jackman, D.C. & V. Klostermann, 1990: *The Konradiner,* (Frankfurt am Main).

Janse, H., 1989: *Houten kappen in Nederland 1000-1940. Bouwtechniek in Nederland* 2, (Delft).

Janssen., H.L., 1996: Tussen woning en versterking: Het kasteel in de Middeleeuwen. In: H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga & B. Olde Meijerink (red.). *1000 Jaar kastelen in Nederland.* (Utrecht), 15-111.

Jäschke, K-U., 1975: Burgenbau und Landesverteidigung um 900. Überlegungen zu Beispielen aus Deutschland, Frankreich und England. In: *Vorträge und Forschungen*, Sonderband 16 Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte, (Sigmaringen-D).

Jong, M. de, 1995: 'Carolingian monasticism: the power of prayer'. In: R. McKitterick, red., *The New Cambridge Medieval History*. Volume II c.700-900. (Cambridge), 622-653.

Jongbloed, H.H., 2006: Tussen 'paltsgraafschap' en 'IJssellinie', Averarda 'van Zutphen' (+ 11 augustus 961 en de geboorte van de graafschappen Zutphen en Gelre (1026-1046), *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 97.

Jongbloed, H.H., 2010: Ommekeer aan de IJssel. Graaf Godschalk (overleden 16 december 1063) en de opkomst van Zutphen. *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 101, 27-80.

Joosten, I., (1996): Edelmetaalbewerking in Deventer. In: J.R.M Magdelijns e.a. (red.), *Het kapittel van Lebuinus in Deventer. Nalatenschap van een immuniteit in bodem, bebouwing en beschrijving.* (Nieuwegein), 163-168.

Kirchmeier, J., B. Schneidmüller, S. Weinfurter & E. Brockhoff, 2002 (Her.): Kaiser Heinrich II 1002-1024. Katalog zur Bayerische Landesausstellung 2002 Bamberg 9. Juli bis 20. Oktober 2002. *Veröffentlichungen zur Bayerischen Geschichte und Kultur* 44/2002, (Augsburg).

Kirsch, J.-H., 1997: „Wir leben im Zeitalter der endgültigen Auseinandersetzung mit dem Christentum" Nationalsozialistische Projekte für Kirchenumbauten in Enger, Quedlinburg und Braunschweig. In: S. Brakensiek (ed.): *Widukind. Forschungen zu einem Mythos.* (Bielefeld), 33–95;

Klewitz. H.W., 1966: Die Festkrönungen der deutschen Könige. Herdruk uit *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte.* 1939, (Darmstadt).

Klok, R.H.J., 1977: *Archeologisch Reisboek voor Nederland,* (Haarlem).

Kloosterman, R.P.J., 2010: Lichte Gaard 9. Archeologisch onderzoek naar het castellum en het bisschoppelijk paleis. *Basisrapportage archeologie* 41, Cultuurhistorie gemeente Utrecht, (Utrecht).

Knapp, U., 2008: *Stätten deutscher Kaiser und Könige im Mittelalter.* (Stuttgart).

Koopmans, B., 1989: *Lofen. Een elfde-eeuws keizerlijk paleis in Utrecht,* (Zutphen).

Kortekaas, G.L.G.A., 1988: De Stad-Groninger verdedigingswerken. In: P.H. Broekhuizen et al. (red.): *Kattendiep Deurgraven, historisch-archeologisch onderzoek aan de noordzijde van het Gedempte Kattendiep te Groningen* (Groningen), 21-28.

Koster, C.K., 2011: Wonen en werken in het centrum van prestedelijk Zutphen. Archeologisch onderzoek naar structuren uit de opgravingen Zutphen – Stadhuis en Kuiperstraat 1, circa 882 – 1200 na Christus. *Zutphense Archeologische Publicaties* 65,. (Zutphen).

Krause, G., 1983: Archäologische Zeugnisse zum mittelalterlichen Duisburg. In: J. Miltz & G. Krause, *Duisburg im Mittelalter.* (Duisburg), 23-77.

Krijnen, J.S., 2008: De bouw- en restauratiegeschiedenis van de toren van de Sint Walburgiskerk. In: J.S. Krijnen, G. Oldebeuving & C.J. Willems 2008, *De toren van de Sint Walburgiskerk. Bouw- en restauratie van een klinkend Zutphens monument,* (Zutphen).

Krijnen, J.S., G. Oldebeuving & C.J. Willems, 2008: *De toren van de Sint Walburgiskerk. Bouw en restauratie van een klinkend Zutphens monument,* (Zutphen).

Kuhn, R., 2010: Sakrale Architektur im ottonischen Magdeburg und ihre überregionalen Bezüge. Lezing op het congres *Von Jägern, Händlern und Hüttenleuten - Archäologie im Ruhrgebiet. 24 september 2010.* Artikel verschijnt in 2012/13.

Kuile, E.H. ter, 1958: De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. *Deel III De provincie Gelderland. Tweede stuk: Het kwartier van Zutfen,* ('s-Gravenhage).

Kuile, E.H. ter & A.C.F. Koch, 1964: *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. Zuid-Salland,* ('s-Gravenhage).

Künzel, R.E., D.P. Blok & J.M. Verhoeff, 1991: *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200,* (Amsterdam).

Kuys, J.A.E., 2005: Politiek en bestuur. Nijmegen in de vroege en volle middeleeuwen. In: J.A.E. Kuys & Bots (red.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Deel 2 Middeleeuwen en Nieuwe Tijd,* (Wormer/Nijmegen), 226-247.

Kylstra, E.M., 1982: *Het nieuwe land. Ontstaan van het gebied langs de Utrechtse Waterstraat,* Ongepubliceerde scriptie TH. Delft.

Laak, J.C. ter, 2005: De taal van het landschap. Pilotproject toponiemen in de Berkelstreek. *Rapportage Archeologische Monumentenzorg* 123.

Lorentzen, T. 2005: *Ideologische Usurpation: die nationalsozialistische Umgestaltung der Stiftskirchen zu Braunschweig und Quedlinburg als Zeichenhandlung.* (Wolfenbüttel).

Lensen, L.W., 1991: De late opkomst van Zutphen. *Oud-Zutphen. Tijdschrift van de Historische Vereniging Zutphen* 10-4, 82-92.

Linssen, C.A.A., 2008: Over Sint-Odiliënberg, zijn heiligen Wiro, Plechelmus en Odgerus, hun vinding en verheffing, hun verering en vitae, *De Maasgouw* 127,3-20.

Magdelijns, J.R.M., e.a., (red.) 1996: *Het kapittel van Lebuinus in Deventer. Nalatenschap van een immuniteit in bodem, bebouwing en beschrijving,* (Nieuwegein).

Makaske, B., G.J. Maas & D.G. van Smeerdijk, 2008: The age and origin of the Gelderse IJssel, *Netherlands Journal of Geosciences* 87-4, 323-337.

Martens van Sevenhoven, A.H., 1925: *Geschiedkundige Atlas van Nederland. Marken in Gelderland,* ('s-Gravenhage).

Martin, C.M.H. 1996: De kern in een architecturrhistorische context. In: Magdelijns, J.R.M., e.a., (red.) 1996: *Het kapittel van Lebuinus in Deventer. Nalatenschap van een immuniteit in bodem, bebouwing en beschrijving,* (Nieuwegein), 179-183.

Mekking, A.J.J., 1996: De Sint-Nicolaaskapel op het Valkhof te Nijmegen : patrocinia, functie, voorbeeld en betekenis. *Nijmeegse studieën*, XVIII, (Nijmegen).

Mekking, A.J.J., 1997: De Dom van bisschop Adalbold II te Utrecht : de architectuur en de rol van een elfde-eeuwse bouwheer. *Clavis kleine kunsthistorische monografieeën,* d. 15, (Utrecht).

Menadier, J. 1891-1912: *Deutsche Münzen. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte des deutschen Münzwesens* 1-4, (Berlijn).

Metcalf, D.M. 1979: Coinage and the rise of the Flemish towns. In: N.J. Mayhew (red.): *Coinage in the Low Countries,* (Oxford).

Miracula Sancti Bertini Sithiensia. Libellus miraculorum. Ed. O. Hodder-Egger 1887. In: MGH SS, XV-1 (Hannover), 507-22.

Mittendorff, E. S., 2007: Huizen van Heren, archeologisch onderzoek naar het proces van verstedelijking en de vorming van een stedelijke elite in het Polstraatkwartier van Deventer, ca. 800-1250. *Rapportages Archeologie Deventer* 20,. (Deventer).

Mostert, M., 2011. De graaf van Holland, het grafelijk hof en de hoven van de graaf. *Graven in Holland,* (Leiden)

Motschi, A., 2011: Palatium imperiale. Neue Befunde zur jüngeren Königspfalz auf dem Lindenhof in Zürich. *Mittelalter, Zeitschrift des schweizerischen Burgenvereins* 16, 2011/3, 65–87.

Muller, A.C. Bouwman, K. Heeringa & F. Ketner (red.) 1920-1959: *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht (OSU)* deel 1. nr. 88 (Utrecht/'s-Gravenhage).

Nie, M. van 1995: Three Iron Production Areas in the Netherlands, in: G. Magnusson (red.): *The Importance of Iron Making - Technical Innovation and Social Change - Papers presented at the Norberg Conference on May 8-13*, 1995, (Stockholm), 100-106.

Nie, M. van, 1996: IJzerproductie en –verwerking in de Ooyerhoek en bij Huize Vierakker. In: M. Groothedde (red.), *Leesten en Eme. Archeologisch en historisch onderzoek naar verdwenen buurschappen bij Zutphen,* (Kampen), 124-127.

Niermeijer, J.F., 1937: Over het staatsgezag in midden-Friesland, voornamelijk in de 12e eeuw. Een diplomatisch onderzoek. In: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde reeks* 7 dl 8, 1-33.

Nolden, R., 1997: Das "Goldene Buch" von Prüm: Faksimile, Übersetzung der Urkunden, *Geschichtsverein Prümer Land.* (Prüm).

Noordzij, A., 2009: Gelre. Dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen. *Werken Gelre* 59, (Hilversum).

Oude-de Wolf, R. & H. Vrieling, 2012: *Status & comfort. Kacheltegels in Deventer en Zwolle*, (Zwolle).

Paquay, V., 1989: 'De gravenhof te Zutphen. Pleidooi voor een heroriëntatie in het onderzoek naar de graven van Zutphen'. In: P. Bange & P.M.J.C. de Kort (red), Die fonteyn der ewiger wijsheit. Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. A.G. Weiler ter gelegenheid van zijn 25-jarige jubileum als hoogleraar in de Algemene en Vaderlandse Geschiedenis van de Middeleeuwen aan de Katholieke universiteit van Nijmegen. *Middeleeuwse Studies* 5 (Nijmegen), 108-124.

Peters, S., 2010: Sint Oedenrode Kerkstraat. Archeologisch onderzoek. *BAAC-rapport* A-05.0339, (Den Bosch).

Plicht, J. van der, 2005: De ^{14}C methode. In: *Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (NOaA), hoofdstuk 4,* versie 1.0, (Groningen/Leiden/Amersfoort).

Poelman, J. N. B., 1981: De gracht van Drusus? *Westerheem* 30, 20-23.

Pontanus, J.I., 1639: *Historiae Gelricae Liber I,* (Harderwijk).

Post, R.R., 1928: *Eigenkerken en bisschoppelijk gezag in het diocees Utrecht tot de XIIIe eeuw*, (Utrecht).

Proos, R. H.P., 1996: Archeologisch onderzoek in en om Sandrasteeg 8. In: J.R.M. Magdelijns e.a. (red.), *Het kapittel van Lebuinus in Deventer. Nalatenschap van een immuniteit in bodem, bebouwing en beschrijving.* (Nieuwegein). 144-162.

Regino van Prüm, Chronica. R. Rau (Hrsg.), 1960: *Quellen zur Karolingische Reichsgeschichte* 3. (Darmstadt), 179-319.

Reidinger, E., 2001: *Planung oder Zufall – Wiener Neustadt 1192*, (Wien).

Reidinger, E., 2009: *Die Stiftskirche von Heiligenkreuz, Achsknick und Orientierungstage, Antworten aus der Gründungsplanung.* Eigenverlag, (http://erwin-reidinger.heimat.eu/monographien.html).

Renaud, J.G.N., 1950: De onderzoekingen op het 's Gravenhof te Zutphen, *Bulletin van de Koninklijke Oudheidkundige Bond* 3 (6de serie), 16-33.

Renoux, A., 2007: Achitecture, Pouvoir et Répresentation en Milieu Royal et Princier dans la France du Nord aux Xe et Xie Siècles. In: C. Ehlers, J. Jarnut & M. Wemhoff (Her.), *Deutsche Königspfalzen. Beiträge zu ihrer historischen und archäologischen Erforschung. Siebter Band.,* (Göttingen), 25-68.

Rompelman, E., 2007: Dierlijk en menselijk botmateriaal uit de opgravingen 's-Gravenhof 1999 en Zutphen Stadhuis. Vondsten uit het roerige laatste kwart van de 9e eeuw: Stadsafval of vikingaanval? *Zutphense Archeologische Publicaties* 36,. (Zutphen).

Rompelman, E., & N.T.D. Eeltink 2011: Zutphen-Stadhuis 1997, vondstnummer 862. Een zoölogische quickscan met aanvullende opmerkingen. *Aestimatica Publicatie* 27, (Hengelo).

Rütz, T., 2005. Grapen, Glocken, Kupferkessel - Bunt- und Edelmetallhandwerk im Spiegel archäologischer Befunde. In: H. Jöns, F. Lüth & H. Schläfer. Archäologie unter dem Strassenpflaster. 15 Jahre Stadtkernarchäologie in Mecklenburg-Vorpommern. *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Meckelenburg-Vorpommerns,* Band 39, (Schwerin), 295-300.

Sanke, M., 2002: Die mittelalterliche Keramikproduktion in Brühl-Pingsdorf. Technologie – Typologie – Chronologie. *Rheinische Ausgaben* 50,(Mainz).

Sarfatij, H. 1999: Tiel in succession to Dorestad, Archaeology in a 10th-11th century commercial centre in the central riverine area of the Netherlands. In: H. Sarfatij, W.J.H. Verwers & P.J. Woltering (red.). *In discussion with the past, archaeological studies presented tot W.A. van Es.* (Zwolle), 267-279.

Sass-Klaassen, U., & E. Hanraets, 2006: Woodlands of the past – The excavation of wetland woods at Zwolle-Stadshagen (the Netherlands): Growth pattern and population dynamics of oak and ash. *Netherlands Journal of Geosciences* 85 (1),61-71.

Schaïk, R. van. 1989: Zutphens geschiedenis van de elfde tot het einde van de zestiende eeuw. In: W.Th.M. Frijhoff e.a. (red.): *Geschiedenis van Zutphen,* (Zutphen).

Schilfgaarde, Mr. A.P. van, 1967: Zegels en genealogische gegevens van de graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen. *Werken uitgegeven door Gelre* 33 (Arnhem)

Schlüter, W (Her.)., 2000: *Burgen und Befestigungen. Schriften zur Archäologie des Osnabrücker Landes, Band II,* (Bramsche).

Schlüter, W., 2000: Die Domburg Osnabrück. In: W. Schlüter (Her.), *Burgen und Befestigungen. Schriften zur Archäologie des Osnabrücker Landes, Band II,* (Bramsche), 199-208.

Schneidmüller, B., 2002: Die einzigartig geliebte Stadt. Heinrich II und Bamberg. In: J. Kirchmeier, B. Schneidmüller, S. Weinfurter & E. Brockhoff 2002 (Her.): Kaiser Heinrich II 1002-1024. Katalog zur Bayerische Landesausstellung 2002 Bamberg 9. Juli bis 20. Oktober 2002. *Veröffentlichungen zur Bayerischen Geschichte und Kultur* 44/2002, (Augsburg).

Scholten, C. 1943-1945: De munten in de Lex Frisionum. In: *Jaarboek van het Koninklijk Nederlandsch genootschap voor Munt- en Penningkunde* 30-32, 1-68.

Schönhofen, W., 1987: Hammerstein am Rhein. In: *Rheinische Kunststätten. Heft* 324. Neusser Druck. u. Verlag, (Neuss).

Schuchardt, G., 2010: Welterbe Wartburg. *Burgen, Schlosser und Wehrbauten in Mitteleuropa bd. 4 Wartburg Gesellschaft,* (Regensburg).

Schut, P.A.C., 2003: "De Montferlandsche berg, een sieraad tusschen Ijssel en Rijn gelegen landen". De motte Montferland (gemeente Berg) en een overzicht van motteversterkingen in Gelderland. *Nederlandse Archeologische Rapporten* 24, (Amersfoort).

Schut, P.A.C., 2006: Oud onderzoek opnieuw bekeken. Vroege versterkingen in Gelderland. In: B. Aarts & R. Gruben, De vroege burchten. Neerslag van een symposium (Boxmeer 26 maart 2006), *Het Brabants Kasteel* 28, 9-46.

Schweizer, C., 2011. Kaiserpfalz Goslar – ein neuer Fund auf dem Kaiserbleek. In: *Berichte zur Denkmalpflege in Niedersachsen* 2011-2, (Hannover), 76-80.

Seltmann, I., 1999: *Zepter und Zügel. Unterwegs im Tross der mittelalterlichen Kaiser,* (Augsburg).

Sloet, L.A.J.W., 1872-1876: *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutfen tot op den slag van Woeringen, 5 juni 1288,* ('s-Gravenhage).

Smeerdijk, D.G. van, L. Kubiak & P. van Rijn 2003: Paleobotanisch onderzoek aan materiaal uit verschillende structuren van de opgraving Looërenk (gemeente Zutphen), *BIAXiaal* 175, (Zaandam).

Smelt, W.E. 1941: *Het Oud Archief van de gemeente Zutphen (OAZ),* (Utrecht).

Späth, M., 2009: *Die Bildlichkeit korporativer Siegel im Mittelalter: Kunstgeschichte und Geschichte im Gespräch,* (Keulen).

Spitzers, T.A., 1992: De ontwikkeling van Deventer als kerkelijke vestigingsplaats tot aan de bouw van de zogenoemde Bernoldkerk. In: A.J.J. Mekking (red.), *De Grote of Sint Lebuinuskerk te Deventer. De 'Dom' van het Oversticht veelzijdig bekeken,* (Zutphen), 11-28.

Spitzers, T.A., 1996: Nederzettingsontwikkeling van Deventer tot 1200. In: J.R.M. Magdelijns e.a. (red.), *Het kapittel van Lebuinus in Deventer. Nalatenschap van een immuniteit in bodem, bebouwing en beschrijving,* (Nieuwegein), 88-103.

Spitzers, T.A., & B. Beerenhout, 1998: Van 's Heren Dis. Archeologisch botmateriaal uit een 10e-eeuwse afvalkuil in Huize van de Kasteele in Zutphen. *Zutphense Archeologische Publicaties* 2, (Zutphen).

Stenvert, R., C. Kolman, S. van Ginkel-Meester, E. Stades-Vischer, S. Broekhoven en R. Rommes, 2004: *Monumenten in Nederland.* Zuid-Holland, (Zeist / Zwolle).

Straten, K.C.J. & H.A.C. Fermin e.a., 2012: Het urnenveld van Leesten-Meierink. Archeologisch onderzoek naar een ritueel landschap uit de ijzertijd en bewoningssporen uit de middeleeuwen en nieuwe tijd bij de erven Wekenstro en Meijerink bij Zutphen, *Zutphense Archeologische Publicaties* 70, (Zutphen).

Streich, G., 1984: *Burg und Kirche während des deutschen Mittelalters. Untersuchungen zur Sakraltopographie von Pfalzen, Burgen und Herrensitzen. Teil I und II.* Konstanzer Arbeitskreis für Mittelalterliche Geschichte (Hrsg.). Sonderband 29, (Sigmaringen).

Suetonius, Gaius Tranquillus, rond 121 (afschrift 9e eeuw). Vita Divi Claudii. In: *De Vita Caesarum.* Nederlandse vertaling: trad. D. den Hengst, 2002 Keizers van Rome, (Amsterdam).

Tacitus, P.C., (1e eeuw): *Annales XI-XVI.* Nederlandse vertaling: M.A. Wes, 2000, introd. trad. comm., ('s Hertogenbosch).

Tacitus, P.C., (1e eeuw): *Historiae V.* Nederlandse vertaling: J. van Gelder, 1952: Klassieke bibliotheek Latijnse geschiedschrijvers. Bloemlezing uit de werken van Sallustius, Caesar, Livius en Tacitus in nieuwe vertaling, (Haarlem).

Theuws, F. C.W.J, 2005: Drie modellen voor de ontwikkeling van het middeleeuwse Maastricht. In: R. Rutte & H. van Engen (red.). *Stadwording in de Nederlanden. Op zoek naar Overzicht,* (Hiversum), 87-122.

Theuws, F.C.W.J., 2003: *De sleutel van Sint Servaas. Uitwisseling, religie, identiteit en centrale plaatsen in de Vroege Middeleeuwen. Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Historische archeologie van Europa benoorden de Alpen aan de Universiteit van Amsterdam op vrijdag 28 maart 2003 door Frans Theuws,* (Amsterdam).

Thissen, B., 1995: The palace of Nijmegen in the tenth and early eleventh centuries. In: A. Davids (red.): *The empress Theophano. Byzanthium and the West at the turn of the first millennium,* (Cambridge), 265-289.

Thissen, B., 1999: De lange twaalfde eeuw. De ruimtelijke ontwikkeling van Nijmegen van de elfde tot het midden van de veertiende eeuw. In: *Jaarboek Numaga*, jaargang XLVI, (Nijmegen), 24-57.

Thon, A., 2002: … ut nostrum regale palatium infra civitatem vel in burgo eorum non hedificent. Studien zu Relevanz und Gültigkeit des Begriffes „Pfalz" für die Erforschung von Burgen des 12. und 13. Jahrhunderts. In: Wartburg-Gesellschaft zur Erforschung von Burgen und Schlössern in Verb. mit dem Germanischen Nationalmuseum (Hrsg.): *Burgenbau im 13. Jahrhundert. Forschungen zu Burgen und Schlössern,* Band. 7 (München), 45-72.

Tol, T. van, 1988: Een oud taboe doorbroken: de moles te Carvium en de steenmassa te Herwen. *Westerheem* 37-6, 293 - 305

Vanderhoeven, T., & M. Groothedde 2012: Inventariserend veldonderzoek proefsleuven (IVO-P) Vierakkersestraatweg 22 te Vierakker (gemeente Bronckhorst), *Arcadis Rapport,* (Apeldoorn).

Verdonk, H., 1987: *Enkele necrologische aantekeningen met betrekking tot de graven van Gelre en de graven van Zutphen*. Brochure 3, (Lelystad).

Verdonk, H., 1990: *De familie-inschrijving van Wichman van Elten in het gedenkboek van Reichenau.* Brochure 6, (Lelystad).

Verdonk, H., 1995: *Dirk, bisschop van Münster (1118-1127) en de graven van Zutphen*. Brochure 9, (Lelystad).

Verdonk, H., 2002: De graven van Gelre, de graven van Zutphen en het rijksleen Alzey. Een commentaar op enkele recente publicaties. In: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde,* ('s-Gravenhage), 102-111.

Vliet, K. van, 1996: Van missiebasis tot stadskapittel. In: J.R.M Magdelijns e.a. (red.), *Het kapittel van Lebuinus in Deventer. Nalatenschap van een immuniteit in bodem, bebouwing en beschrijving*, (Nieuwegein), 12-30.

Vliet, K. van, 2004: Traiecti muros heu ! The Bishop of Utrecht during and after the Viking Invasions of Frisia (834-925). In: R. Simek & U. Engel (red.), *Vikings on the Rhine. Recent Research on Early Medieval relations between the Rhinelands and Scandinavia,* (Wenen), 133-154.

Vogel, V., 1989: *Schleswich im Mittelalter. Archäologie einer Stadt,* (Neumunster).

Vries, W. de, 1960: De opkomst van Zutphen. *Werken uitgegeven door Gelre nr.* 31 ,(Arnhem)

Wartena, R., 1989: Het graafschap in Hamaland en de hof Eschede in Terwolde. *Bijdragen en mededelingen vereniging Gelre* 80, 7-8.

Weinfurter, S., 1991: *Die Salier und das Reich*. Ausstellungskatalog 1. Band, (Sigmaringen).

Weinfurter, S., 1999/2002: *Heinrich II. (1002-1024): Herrscher am Ende der Zeiten*. (Regensburg).

Werff, E. van der, & G. Kortekaas, 2004: *Gruno's Veste: een wandeling langs de vestingwerken van middeleeuws Groningen,* (Groningen).

Weve, J.J., 1910: Valkhof te Nijmegen 1910. In: *Bulletin NOB,* tweede serie 3.
Wiedenau, A., 1979: *Romanischer Wohnbau im Rheinland*. (Keulen).

Wiedenau, A., 1983: *Katalog der romanischen Wohnbauten in westdeutschen Städten und Siedlungen,* (Tübingen).

Willems, C.J., 2009: Kapconstructies. *WBHZ. Van Kelder tot Kap. Bouwhistorische wandeling door Zutphen*. (Zutphen), 66-71.

Winkelmann, W., 1970: Die Königspfalz und die Bischofspfalz des 11. und 12. Jahrhunderts in Paderborn. *Frühmittelalterliche Studien* 4 (1970), 398-415.

Winkelmann, W., 1972: Est locus insignis quo patra et lippa fluentant. Ueber die Ausgrabungen in den karolingischen und ottonischen Pfalzen in Paderborn. *Chateau Gaillard* 5, 203-213.

Winter, J.M. van 1962: *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen,* gepubliceerde dissertatie, (Arnhem).

Winter, J.M. van, 2002: Het (palts)graafschap Zutphen en het Hamalandse gravenhuis. *Bijdragen en mededelingen vereniging Gelre* 93, 2001, 57-79.

Winter, J.M. van, 2006: Godschalk de Kruisvaarder en de heren Van Bergh. Enkele hypothesen. *Bijdragen en mededelingen vereniging Gelre* 97, 2006, 141-153.

Wirtz-Henningen, A., 1971: Die Geschichte des Hamalandes, *Annalen des historischen Verein für den Niederrhein* 173, 7-84.

Woltering, P.J., 2002: Vroeg-middeleeuws Den Burg op Texel. Een versterkte nederzetting uit de 7e-8e eeuw. In: P.J. Woltering e.a. (ed.), *Middeleeuwse Toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg.* Aangeboden aan Herbert Sarfatij bij zijn 65e verjaardag, (Amersfoort), 25-63.

Zeeuw, A. de & J. Harenberg, 1994: *Zutphen in oude ansichten deel 3*, (Zaltbommel).

Zimmermann, W.H., 2006: De levensduur van gebouwen met aardvaste stijlen. In: O. Brinkkemper, J. Deeben, J. van Doesburg, D.P. Hallewas, E.M. Theunissen & A.D. Verlinde (red.): Vakken in Vlakken. Archeologische kennis in lagen. *Nederlandse Archeologische rapporten* 32, (Amersfoort), 293-306.

Zotz, T., 1993: Schriftquellen zum Bergbau im Frühen Mittelalter, in: H. Steuer & U. Zimmermann (Hrsg.), Montanarchäologie in Europa, *Archäologie und Geschichte* 4, (Sigmaringen), 183-199.

Zotz, T., 2002: Turegum nobilissimum Sueviae oppidum. Zürich als salischer Pfalzort auf karolingischer Basis. In: *Frühmittelalterliche Studien.* Band 36, (Berlijn), 337-354.

Zijverden, W. van, 2012: in: *De Deventer Onderzoeksagenda,* (in prep.).

Verantwoording en colofon

Eigen afbeeldingen

Kaarten: Coosje Koster, Dineke van Krimpen, Kim van Straten, Davy Kastelein
Objectfoto's: Michel Groothedde, Bert Fermin, Dineke van Krimpen
Aardewerktekeningen: Rianne Everts, Maaike Galema, Michel Groothedde, Dineke van Krimpen, Joyce Onderstal
Metaaltekening: Bert Fermin

Objectrestauratie

Restaura, Haelen

Afbeeldingverantwoording

Alle afbeeldingen zijn gemaakt door en eigendom van de gemeente Zutphen, cluster Archeologie, behalve:
1.5: Stedelijk Museum Zutphen, collectie Zeijlemaker.
1.6: http://www.kastelen.nl/content/images/JGN%20Renaud%20historische%20foto332%20(Small).jpg.
3.1 & 3.2: foto Peter Boer, Doesburg.
3.6: http://www.lwl.org/pressemitteilungen/daten/bilder/12634.jpg.
5.5: Renaud 1950, plaat VIII, afb. 1.
5.6: Renaud 1950, 22.
6.1: Cohen c.s., bewerking door archeologie gemeente Zutphen.
6.2: foto Rijksarchief Gelderland, Harenberg 2003 1059.07.16.
6.4: Mittendorff 2007, afb. 10.4.
6.7: Menne Kosian 2001, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE).
6.8: Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN).
6.10: Van Tol 1988.
7.4 & 7.6: Quest, februari 2011. Tekening: Fred Marschall.
7.12: Gemeente Zutphen-WOZ.
7.15: Ulco-Art, Ulco Glimmerveen.
7.16: Maquette van C.J. Willems.
7.17: Jongbloed 2010, 31.
7.18: Jongbloed 2010, 60.
7.19: Jongbloed 2010, 29.
7.21 & 7.22: Maquette van C.J. Willems, foto M. Plijter.
7.23: Regionaal Archief Zutphen.
7.29: Tekening T. Rütz, 2005, afb. 1.
7.31: Regionaal Archief Zutphen.
8.10: Groothedde 2007.
8.15: Bitter 1983-2.
8.16: Bitter 1983.
8.17: Bitter 1983-2.
8.22: Binding 1986, 5-6.
8.23: Dapper 2007, Abb. 8.
8.25: Eberhardt en Grimm 2001.
8.26: Dapper 2007, Abb 7.
8.60: Bastemeijer & Groothedde 1999, afb. 45.
8.61: Bastemeijer & Groothedde 1999, afb. 46.
8.63 t/m 8.66: RCE foto-archief.

8.67: Bastemeijer & Groothedde 1999, afb. 43.
8.68: Bastemeijer & Groothedde 1999, afb. 42.
8.70: Bastemeijer & Groothedde 1999, afb. 44.
8.71: architectenbureau Vos, Van Wely, Ten Broeke te Velp.
8.72: Bastemeijer 1999: afb. 63 en 64.
8.114 & 8.115: GT Frontline 2009.
8.116 & 8.117: GT Frontline 2009, bewerking door archeologie gemeente Zutphen.
8.127: Falkplankaart, bewerking door archeologie gemeente Zutphen.
8.128: C. Hardenberg 1818.
8.129: P. van Liender 1757.
8.130: Bartels 2006a, 115: afb. 107.
8.131: Bartels 2006a, 136: afb. 156.
8.132: Museum de Waag Deventer.
8.133: Falkplankaart, bewerking door archeologie gemeente Zutphen
8.134: Maquette van C.J. Willems.
9.5: Bitter 1984, bijlage, bewerking door archeologie gemeente Zutphen.
9.18: collectie Stedelijk Museum.
9.19: Magdelijns e.a. 1996, 139: tekening M.E. Stades-Visscher en D.J. de Vries 1992.
9.20: Bitter 1983-2: afb. 4 en 5, bewerking door archeologie gemeente Zutphen.
9.24: Renaud 1950, 30.
9.22: Renaud 1950, 29.
9.27: Renaud 1950, 32.
9.56: Schlüter 2000, Abb. 9.
9.57: Brandt en Eggebrecht 1993, 413: plaat IV-71
9.58: Renaud 1950, 32.
9.59: Renaud 1950, 31.
9.70: Eberhardt & Grimm 2001, Tafel 18a.
10.1 t/m 10.6: foto AAC/UVA (Cavallo 2011).
10.7: www.sportvisserijnederland.nl/now/c_images/Zeelt_gids.jpg.
11.3: Utrecht Psalter: Utrecht, Universiteitsbibliotheek, MS Bibl. Rhenotraiectinae I Nr 32. http://www.non-solo-arte.com/image-files/medieval-drawings-miniature-utrecht-psalter-psalm-11-ca-840.jpg.
11.4: Bouwmeester, Fermin & Groothedde 2008. 279, afb. 5.3.
11.5: Bouwmeester, Fermin & Groothedde 2008. 277, afb. 5.2.
11.6: Bouwmeester, Fermin & Groothedde 2008. 277, afb. 5.1.
11.8: Ilisch 2000. 249-256.
11.9: Van der Chijs: Utrecht. plaat. VI: 1 – 8.
11.10: Jouke Nijman, Groningen.
11.11: Sicco Siegers, Zutphen.
11.12: Frijhoff 1999, 202, afb. 149.
11.13: Trier Stadtbibliothek & Stadtarchiv Trier Hs 1709, DH IV 471.
12.4: Bastemeijer & Groothedde 1999, 33, afb. 33.
12.5: Groothedde 2004c.
12.6: Maquette van C.J. Willems.
12.9: Bloemink en Van der Waard 2006, 37.
12.11: Magdelijns e.a. 1996.
12.13: Knapp 2008, 55.
12.14: Dineke van Krimpen.
12.17: Bloemink 1992, afb .12.
12.20: Collectie Aad Bastemeijer, Den Haag.
12.22: Collectie Aad Bastemeijer, Den Haag.
12.23: Collectie Aad Bastemeijer, Den Haag.

12.26: Jouke Nijman, Groningen 2012.
12.27: Jouke Nijman, Groningen 2012.
12.28: C.J. Willems, Zutphen 2012.
12.30: Collectie Aad Bastemeijer, Den Haag en Internet, diverse adressen.
12.31: Internet, diverse adressen.
12.32: Collectie Aad Bastemeijer, Den Haag.
12.33: Smelt 1941.
12.34: Stedelijke Musea Zutphen.
12.35: Bibliotheca Nacional Madrid (Fasimile uitgave), bewerking door archeologie gemeente Zutphen.
12.37: Stedelijke Musea Zutphen.
12.38: Stedelijke Musea Zutphen, bewerking door archeologie gemeente Zutphen.
12.40: Bewerkt naar: De Bosatlas van de geschiedenis van Nederland (Groningen 2009) 120-103 Europa omstreeks 1100.
12.41: Hundertmark 2012, afb. 7.
12.42: Hundertmark 2012, afb. 1 en 2.
12.43: Koopmans 1989, 8-9.
12.44: Kuys e.a. 2005, 203: afb. 40.
12.45: Kuys e.a. 2005, 244.
12.46: Binding 1986.
12.47: Krause 1983, afb. 6.
12.48: Herrmann 2010, 30; www.RuhrZeiten.de.
12.49: Herrmann 2010, 41.
12.51: Gai 2007, 142, afb. 10.
12.52: Gai 2007, 139, afb. 6.
12.53: Gai 2007, 137, afb. 2.
12.54: Gai 2007, 146, afb. 16.
12.55: Weinfurter 1999/2002.
12.56: http://www.dickemauern.de/zuerich/grke.htm.
12.57: http://www.dickemauern.de/zuerich/grke.htm.
12.58: Marco Bernasconi, archäologie & CAD/CG, © 2011 Stadtarchäologie Zürich, Amt für Städtebau der Stadt Zürich. ttp://www.google.nl/imgres?imgurl=http://www.stadt-zuerich.ch/content/dam/stzh/hbd/Deutsch/Archaeologie_Denkmalpflege/Grafik%2520und%2520Foto/Stadtarchaeologie/Stadtgeschichte/2011_Lindenhof_RekonstruktionSalischePfalz_Gross.jpg.
12.59: Beeldcollectie Aad Bastemeijer, Den Haag.
12.60: Seltmann 1999, 132.
12.62: Frontzek, Memmert & Möhle 1996.
12.63: Hölscher 1927.
12.67: 1950, 33.
12.68: Vogel 1989: afb. 32.
12.70: Schut 2006: afb. 15.
12.71: http://burgrekonstruktion.de/main.php?g2_itemId=775.
12.72: http://de.wikipedia.org/w/index.php?title=Datei:Hammersteinluft.jpg&filetimestamp=20070520175356.
12.73: Ellermann 2000.
12.74:http://www.hdbg.eu/burgen/burgen_suche-burgen_detail.php?id=brn-0095&topic=einzelbild&bid=brn-0095-0004.
12.75:http://www.schauhuette.de/blog/archives/category/3d-visualisierungen/.
12.76: Callebaut 199, 30.
12.77: Callebaut 2010, 229, fig. 7.
12.78: Callebaut 2010, 238, fig. 13.

12.79: Naar Hotz 1966/1991, Afbeeldingen op pagina's 11, 87, 103, 135.
12.81: kaartbijlage van Eberhardt en Grimm 2001.
12.82: Eberhardt en Grimm 2001, 45.
12.83: Dapper 2007: afb. 9.
12.84: http://www.heimathaus-schladen.de/30-0-werlaburg.html .
13.3: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kaiserpfalz-wimpfen-plan.jpg.
13.4:http://de.wikipedia.org/w/index.php?title=Datei:Wimpfen-arkaden-Stadtmauer.JPG&filetimestamp= 20060824151024.
13.5: Gem. Archief Utrecht, Inv. 1, nr. 40. Van Schilfgaarde 1967, afb. 1.
13.7: Mittendorff 2007, 145, afb. 3.10.
13.8: Mittendorff 2007, 146, afb. 3.11 (bewerkt door de auteur).
13.9: Spitzers 1992, afb. 6.
13.10: Spitzers 1992, afb. 7.
13.11: http://www.google.nl/imgres?imgurl=http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c6/Bishop_Bernold_on_old_wall_painting_in_the_Pieterskerk_in_Utrecht.jpg.
13.14: Martens van Sevenhoven 1925, blad 15.
13.15: De Zeeuw en Harenberg 1994, 28.
13.16: De Zeeuw en Harenberg 1994, 22.

Colofon

Dit is een uitgave van de gemeente Zutphen, Afdeling Stadsbedrijven, team Openbare Ruimte, Cluster Archeologie. Harenbergweg 1, 7204 KZ Zutphen.
Auteur: M. Groothedde
Redactie: prof. dr. F.C.W.J. Theuws en drs. H.A.C. Fermin, D. Kastelein MA.
Duitse vertaling: D. Rijs
Vormgeving/lay-out: C.K. Koster & M. Groothedde
Titel: Een vorstelijke palts te Zutphen? Macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening.
Geprint door Wöhrmann Print Service te Zutphen
472 pagina's, 418 afbeeldingen, 27 tabellen.
Trefwoorden: archeologie, geschiedenis, Zutphen, palts, *pfalz*, middeleeuwen, romaanse architectuur
Copyright: gemeente Zutphen 2013
Archis-onderzoeksnummer: 39646, 26042, 21833, 21800, 38492, 21148
Alles uit deze uitgave mag vermenigvuldigd/openbaar gemaakt worden, maar alleen met voorafgaande toestemming van de uitgever.
NUR: 682
ISBN: 978-90-77587-88-1

Bijlage 1: Beantwoording van de onderzoeksvragen en synthese

(uit Zutphense Archeolologische Publicaties 66)

Algemeen: welke structuren zijn er in de opgravingen op het paltsterrein te herkennen?

In de cluster van opgravingen zijn sporen herkend van hutkommen, paalgefundeerde huizen, paalgefundeerde representatieve zalen, een tufstenen paltsaula, minimaal één tufstenen bijgebouw (een tweede valt te beredeneren), een tufstenen traptoren van een hypothetische houtskeletbouw, een tufstenen poort en een aarden wal en bijbehorende gracht. Buiten de opgravingen kunnen hier de romaanse tufstenen kapittelkerk en een oudere parochiekerk aan toe worden gevoegd.

Wat is de fasering en datering van die structuren?

De pre-Karolingische fase wordt gekenmerkt door afvalkuilen en hutkommen uit de laat-Romeinse tijd en Merovingische tijd. Huisplaatsen konden niet worden herkend, maar moeten er wel geweest zijn. De grote hoeveelheid aardewerk uit deze perioden wijst op een intensieve bewoning van het terrein. Deze nederzettingsfase was vermoedelijk van meet af aan omwald (dubbele V-vormige grachten aan de Houtmarkt).

De Karolingische fase (tot de Vikingaanval van 882) bestaat uit een representatieve eenschepige zaalbouw met ten noorden daarvan een nederzetting, bestaande uit veel hutkommen en enkele (in de opgravingen herkende) huizen. Deze nederzetting werd door de Vikingen in 882 verwoest.

De 10e-eeuwse fase (na 882) bestaat uit een tweeschepige zaalbouw met een uitgebouwd portaal of galerij aan de noordzijde en enkele mogelijke huisplaatsen. Een parochiekerk – waarschijnlijk gewijd aan Maria - is niet opgegraven, maar is vanuit de bouwfasering van de kerk te beredeneren. De nederzetting lag binnen een ronde omwalling en omgrachting (ringwalburg) met daarbinnen een stratenplan bestaande uit concentrische en radiale straten. Op de plaats ten noorden van de zaal, waar voor de Vikingaanval nog vele hutkommen en huizen stonden, is nu een ruim plein gecreëerd.

In de 11e eeuw kwam een enorme aula van tufsteen tot stand. De exacte datering binnen die eeuw is op archeologische gronden nog steeds niet te geven. Een datering in de eerste helft van de 11e eeuw ligt op grond van de keramiek uit de insteek van de westmuur het meest voor de hand. De representatieve *palas* was 12 graden afwijkend georiënteerd ten opzichte van de eerdere houten zaalbouwen maar hield wel rekening met de afwijkende oriëntering van een bestaand (niet opgegraven) gebouw ten noordwesten ervan. Aan deze fase zijn ook enkele huisplaatsen ten westen en noordwesten van de zaal toe te schrijven.

Rond 1100 werd ten westen van de aula een tufstenen bijgebouw van onbekende omvang gebouwd. Kort voor 1105 verrees de romaanse oostbouw van de Sint-Walburgiskerk, gewijd aan St. Petrus en Walburga, die toebehoorde aan het kapittel. De oostbouw (koor met crypte, zijkoren en transepten) werd gebouwd naar voorbeeld van de Utrechtse kapittelkerken tegen de bestaande parochiekerk.

In de 12e eeuw, waarschijnlijk na de conflicten in 1122/1123, werd het paltsterrein en de kerkelijke immuniteit omwald en omgracht. In de Lange Hofstraat werd een tufstenen poort gebouwd. Op de wal stond waarschijnlijk een tufstenen borstwering. Binnen de wal in de noordwesthoek van het hofterrein functioneerde een grafelijke keuken in een Gasselte-B gebouw met een grote centrale haard.
Aan het einde van de 12e eeuw werd de grafelijke keuken vervangen door een gebouw van onbekende omvang (houtskeletbouw?) met een tufstenen traptoren. In de late 12e eeuw of rond 1200 is er aantoonbaar aan de paltsaula verbouwd.
De verbouwingsactiviteiten zetten zich voort in de eerste decennia van de 13e eeuw. De halfronde steunbeer/traptoren op de zuidoosthoek van de paltsaula en een zuidelijk daarvan gelegen rond bouwsel zijn aan deze periode toe te schrijven. De functie ervan is onbekend. Misschien maakte dit mogelijke torentje deel uit van een 13e-eeuwse ommuring van het paltscomplex. De kerk werd grootschalig verbouwd tot laatromaanse kruisbasiliek.

Welke sporen (muren, uitbraaksporen, kistwerk) behoren tot de aula en wat is de complete plattegrond van dit gebouw?
De totale lengte van de aula kan ten opzichte van de recentst gepubliceerde lengte van 54 meter worden bijgesteld naar 53 meter voor de noordmuur en 50,10 meter voor de zuidmuur (werkelijke buitenmaten, gereconstrueerd uit de uitbraaksleuven en muurresten). De grotere muurlengte van de noordmuur ten opzichte van de zuidmuur komt door de gerende westmuur. De westmuur komt op een lengte van 18,50 meter en kende aan de noordwestzijde een uitbouw van onbekende breedte. De afwijkende oriëntering van de uitbouw (12 graden tegen de klok in) wijst op de aansluiting van dit bouwdeel op een bestaande bouw ten noorden ervan. De oostmuur was 12,50 meter lang en representeert de algemene breedte van de palts.
De noordmuur kende een opvallende uitbouw op het noorden. De buitenmaten van de uitbraaksporen zijn 7 meter (uitbouw) x 7,5 meter (breedte). De werkelijke muurmaten zullen iets minder geweest zijn. Deze uitbouw kan als monumentale entree van het gebouw worden geïnterpreteerd, waarin een trap naar de zaal was opgenomen. Vanuit de zaal was er ongetwijfeld een ruimte boven het portaal. In de gevel ervan zal een arcadeboog de vorst vol zicht hebben gegeven op zijn onderdanen en omgekeerd.
Het middendeel en westelijke deel was voorzien van vijf souterraine ruimtes, gescheiden door tufstenen muren. Ruimte 1 mat ca. 10,50 x 7,85 tot ca. 8,5 meter. Ruimte 2 mat ca. 10,50 meter x ca. 9,20 meter. Ruimte 3 mat ca. 10,50 x ca. 8,50. In deze ruimte is in werkput 2 op 8,22 meter + NAP het restant gevonden van een vloerniveau uit de late middeleeuwen. De vloer zelf, waarschijnlijk gedekt met estrikken, lag op ca. 8,25 meter + NAP. Ruimte 3 stond bij de zuidmuur vermoedelijk in verbinding met ruimte 2. Ruimte 4 mat globaal 5 x 6 meter. De smalle corridor ten zuiden ervan in werkput 6, tussen de zuidgevel en het parallelle muurtje, lijkt in verbinding met ruimte 3 te hebben gestaan. Mogelijk was hier een trap naar de etage (zaal) erboven.
De ruimte ten oosten van ruimte 4 tot aan de oostmuur was niet onderkelderd (ruimte 6). Dit betekent dat ruimte 6 op het niveau van de toenmalige begane

grond lag. Waarschijnlijk lag dat niveau iets boven het omliggende maaiveld (9,50 – 10,00 meter + NAP) terwijl het vloerniveau van de ruimte boven de souterraine ruimten waarschijnlijk 3,5 meter boven het vloerniveau van het souterrain lag op ca. 11,50 meter + NAP. We gaan dan uit van een stahoogte van 3 meter en een balklaag plus een vloer van een halve meter.
Ook de westelijke uitbouw kende een souterrain (ruimte 5). Het oudste vloerniveau lag hier op 8,16 en het tweede vloerniveau op 8,50 meter + NAP. Met een veronderstelde stahoogte van ca. 3 meter met een balklaag en vloer van 50 cm lag de ruimte erboven in de eerste gebruiksfase op ruim 11,50 meter + NAP. Dat kan/zal min of meer gelijk aan het vloerniveau van de ruimte boven de souterraine ruimtes 1 t/m 4 zijn geweest.

De plaatsing van het uitgebouwde noordportaal ten opzichte van de souterraine ruimtes wordt daarmee ook logisch. Deze lag precies in het midden van de onderkelderde ruimte erboven: de grote zaal. De trap leidde omhoog naar exact het midden van de zaal waar men direct oog in oog stond met (de zetel van) de heer of de vorst. De zaal, die nu te beredeneren is, moet het binnenmaatse formaat hebben gehad van 33 (34,5) x 10,50 meter: 357 m2. Een tweede mogelijkheid is dat de deelmuren S 1 en S 81/173 doorliepen op de bovenliggende verdieping. De centrale zaal was dan beperkter van omvang (ca. 18,50 x 10,50 meter binnenmaats: 195 m2) en werd geflankeerd door naastgelegen ruimten op hetzelfde vloerniveau.
De meest oostelijke ruimte van ca. 14 x 10,50 meter (binnenmaats) op begane grondniveau hoorde dus niet tot de zaalruimte, maar moet een andere functie (en uitstraling) hebben gehad. Gezien de zwaarte van het muurwerk en de (latere) traptoren op de hoek zal de ruimte wel een verdieping hebben gehad.

Welke bouwfasen zijn in dit gebouw te onderscheiden en hoe zijn de bouwfasen te dateren?
Er zijn drie bouwfasen te onderscheiden tot in de 13e eeuw. Door het feit dat het gebouw er niet meer staat en dat 90% van de plattegrond bestaat uit uitbraaksporen is het niet mogelijk om meer bouwfasen -die er vast geweest zijn- te herkennen. De fasering komt voort uit de lay-out van de plattegrond, de stratigrafie van vloeren en verbouwingslagen en bouwsporen in de schaarse resten van muren. Als uitgangspunt van de bouw diende een klaarblijkelijk bestaand gebouw aan de noordwestzijde waar de westvleugel van de aula zich op oriënteerde. De hoofdopzet (zie boven) dateert uit de 11e eeuw, waarschijnlijk in de eerste helft van die eeuw. Of de deelmuren daar van meet af aan deel van uitmaakten, is niet zeker, maar wel waarschijnlijk. De oostmuur vertoont de bouwsporen van drie bouwfasen: de eerste aanleg in de 11e eeuw (datering op grond van aardewerk in de westbouw!), de herstelling van de zuidoosthoek in de late 12e eeuw of rond 1200 en de toevoeging van de halfronde steunbeer/traptoren in de eerste helft van de 13e eeuw. In het souterrain van de westbouw zijn twee gebruiksfasen te onderscheiden: de eerste vloer (11e-eeuws) en na een verbouwing een tweede vloer in de 12e eeuw.
Uit de late middeleeuwen zijn ook bouwfasen te beredeneren. Concreet zijn dat de bakstenen steunberen tegen de zuidgevel, die vermoedelijk uit de 14e eeuw dateren. Er is, gezien het voorkomen van baksteen in met name de uitbraakspo-

ren van de zuidmuur, ook meer verbouwd in de late middeleeuwen. In elk geval heeft hertog Adolf rond 1470 het pand ingrijpend laten verbouwen. De 150 jaren daarna stonden vooral in het teken van oplappen en slopen.

Welke architectuur- en bouwfragmenten zijn aan de aula toe te schrijven en wat zeggen die resten over het uiterlijk en fasering van het gebouw?
Als we ons richten op de meer gedetailleerde en decoratieve architectonische kenmerken van de paltsaula, dan staan ons slechts weinig bouwmaterialen ter beschikking, zeker voor de 11e eeuw. Er kunnen drie bouwfasen worden onderscheiden voor het midden van de 13e eeuw:

1. De hoofdopzet van de aula in tufsteen (eerste helft 11e eeuw). De tufstenen hebben overwegend een dikte van 9 tot 10 cm en wisselende lengtes. Andere natuursteensoorten en moerasijzererts werd in de vlijlagen en in het kistwerk verwerkt. Enige architectuurfragmenten wijzen op een romaanse bouwstijl met rondboogvensters met deelzuilen (kolenkalksteen) op basementen (trachiet).

2. De verbouwing in de late 12e eeuw of rond 1200. Bij de herstelling in de zuidoosthoek werden ook gekapte moerasertsblokken in het zichtwerk van de buitenmuur verwerkt. Het kapgruis van de ertsblokken is mogelijk als compacte laag in de pleinstratigrafie (werkput 2, oostprofiel) aangetroffen (zie 8.5.2). Aan deze fase zijn ook enkele bouwfragmenten van basementen te verbinden. met name het trachieten dubbelbasement met hoekloven wijst op een rijke dubbele zuilenarcade of op rijke arcadevensters.

3. De derde fase betreft de zuidoostelijke hoektoren/steunbeer in tufsteen in de eerste helft van de 13e eeuw. Behalve de functie van steunbeer kan het torentje ook een traptoren geweest zijn van het oostelijke bouwdeel. De gevonden laatromaanse basementen waren ook kort na 1200 nog in zwang, maar de vraag is of de toevoeging van de toren het resultaat is van een grootschalige verbouwing.

De aula was zeker geen kaal grauw tufstenen gebouw. Delen van het exterieur en interieur waren bepleisterd en beschilderd en dat vermoedelijk al vanaf de bouwtijd. Het gaat in het interieur om aanwijzingen voor witte pleister met rode beschildering. Het gebruik van bijvoorbeeld zwartgrijze kalksteen voor de zuilen zorgde bovendien ook nog eens voor kleurcontrast in de vensteropeningen.
Gezien het materiaalgebruik, de opzet en omvang van het gebouw moet zeker aan een vorstelijke uitstraling gedacht worden. Kenmerkend voor de vorstelijke allure van de paltsgebouwen zijn de rijke vensterarcades in de gevels, vooral op de etage van de grote zaal. Zowel de vensternissen als de toegepaste deelzuiltjes van de Warnsveldse kerk kunnen als contemporaine voorbeelden gelden voor de vensters van de Zutphense aula. Ze komen qua datering het meest in de richting. De gevonden zuil van kolenkalksteen is met een iets grotere diameter een aanwijzing dat de vensters van de paltsaula iets groter van opzet waren dan die van de Warnsveldse Sint-Martinuskerk. De vensters van de Proosdij te Deventer zijn, met iets hogere en dikkere zuilen, qua afmetingen met de Zutphense aula

vergelijkbaar geweest.
Een ander veel voorkomend venstertype is het eenvoudige romaanse rondgetoogde venster. Zeker voor de minder belangrijke vertrekken en de ruimtes (souterrains) onder de zaal kan men dergelijke vensters verwachten.

Wat was het uiterlijk van de Zutphense aula in de bouwtijd?
Voor de plattegrond zie hierboven. Voor de architectuur idem. De reconstructie van het bouwvolume vanaf het maaiveld is uiteraard zuiver speculatief. Toch zijn enkele uitgangspunten goed te beredeneren. De grote zaal heeft ongetwijfeld een monumentale hoogte gehad. Mogelijk was de kapconstructie erboven in het zicht, waarmee de ruimte nog grootser oogde. Men denke daarbij aan de Ridderzaal van het Haagse Binnenhof of dichter bij huis het Vleeshuis (Burgerzaal) in de Lange Hofstraat te Zutphen (alhoewel de open kap pas na de restauratie van 1895/96 ontstond). Voor de hoogte van de zaal is zes meter aangehouden, exclusief de kapconstructie. De dragende constructie vormde de onderslagbalken op stijlen die de overspanning van de moerbalken opvingen. Deze centrale constructie moet zich tot in de nok van het dak hebben voortgezet. Ook de onderste haanhouten van de daksporen moeten immers ondersteund zijn geweest. Overspanningen van 9,5 en 7 meter zijn voor haanhouten zonder ondersteuning geen optie. Bij dergelijke lengtes verliezen ze kracht en buigen ze door. De gehele houtconstructie in het gebouw moet erg hebben geleken op de makelaarskappen (kappen met een langsondersteuning) uit de eerste helft van de 14e eeuw, zoals die in Zutphen veelvuldig voorkomen. Dit constructieprincipe is stellig ouder. Vanaf de 14e eeuw komen de gebintenkappen in zwang en raakt de toepassing van een langsondersteuning in gebouwen in onbruik.
De hellingshoek van de kap bepaalt de totale hoogte van het gebouw. Die is zuiver speculatief. Met de hellingshoeken van de contemporaine kappen van de Warnsveldse kerk (54 graden) en de paltsaula van Goslar (55 graden) en de weergave van de Zutphense aula op het fresco van 1542 (60 graden) als uitgangspunt is gekozen voor een steile kap, maar er zijn ook voorbeelden van veel flauwere dakhellingen. Met een overspanning van 12,5 meter is de kap van de aula ruim 10 meter hoog geweest. Vanaf het maaiveld was de nokhoogte van het gebouw 19,5 meter.
Dit dak was met leien gedekt. Dat was, althans zeker in de late middeleeuwen, een zogenaamd 'koeverdak' (Rijnlandse dekking).

Wat was het uiterlijk van de aula na latere verbouwingen?
De hoofdopzet van het gebouw zal tot de sloop niet ingrijpend zijn gewijzigd. De belangrijkste wijziging was de sloop van de westelijke uitbouw in de loop van de 12e eeuw. Dit hing vermoedelijk samen met de sloop van de oudere (niet opgegraven) westelijke gebouwvleugel waar de westbouw op aan sloot. Verdere traceerbare veranderingen van kort vóór en kort na 1200 zijn de herstelling aan de zuidoosthoek van het gebouw, waarbij veel meer gebruik is gemaakt van moeraserts in het zichtwerk van de muur, en de toevoeging van de zuidoostelijke steunbeer/traptoren in tufsteen. Uit de architectuurfragmenten blijkt dat er ook aan de vensters is verbouwd. De basementen met loofwerk op de hoeken wijzen op rijke laatromaanse arcadevensters. Het trachieten dubbelbasement en nog enkele andere basementen hebben alle kenmerken van de late 12e eeuw of

het begin van de 13e eeuw en zal toe te schrijven zijn aan een verbouwing onder de Gelderse graven, waarbij graaf Otto (1182-1207) de meest waarschijnlijke bouwheer is. Mogelijk kreeg de aula toen een meer 'Staufisch' uiterlijk met vensters zoals die van de paltsen van Kaiserswerth, Wimpfen, de Wartburg of Gelnhausen.
De laatmiddeleeuwse verbouwingen hebben ook hun weerslag gehad op het uiterlijk van het gebouw. Vooral de riviergerichte zuidgevel moet sterk zijn verbouwd, getuige de vele bakstenen in de slooplagen van de zuidgevel en de twee bakstenen steunberen tegen die gevel. Ongetwijfeld heeft hertog Adolfs ingrijpende renovatie van het gebouw rond 1470 grote impact gehad op het uiterlijk van de aula maar die verbouwing is archeologisch niet traceerbaar.

Bestaan er (contemporaine) afbeeldingen van de Zutphense aula?
Op het zegel van het Zutphense kapittel, dat sedert de 13e eeuw in gebruik was, staat zeer waarschijnlijk de Zutphense aula redelijk getrouw afgebeeld. Op de afbeelding is een staande Sint Walburga te zien die in haar linker hand een boek met daarboven de Gelderse mispel houdt en in haar rechter hand een palmtak. Haar naam staat in de aureool: St WALBVRGIS. Ze staat achter een langgerekt, geknikt gebouw. In het omschrift staat SIGILLVM.ECCLESIE.S ( ).WALBVRGIS.IN SVTPHANIE +. Harenberg ziet in het van oorsprong 13e-eeuwse zegel de symbolische voltooiing van de usurpatie van de Zutphense burg (palts) en kapittelkerk (Walburga). Het afgebeelde gebouw kan eigenlijk alleen maar de Zutphense aula zijn. Het gebouw bestaat uit twee lange vleugels aan weerszijden van een centrale topgevel. De knik in het gebouw is echter te verklaren door de inpassing in de ronde vorm van het zegel. Het gaat om een langgerekte zaal met een centraal dwarspand. In de lange façaden zijn duidelijk vensterarcaden te herkennen. In het dwarspand zitten rondboogvensters en in de top mogelijk een arcadevenster met deelzuiltje. De afgebeelde vorm van het gebouw, met uitbouw, past naadloos op de plattegrond en de reconstructie van de aula. Het enige dat ontbreekt, is de westelijke uitbouw, maar die is in de loop van de 12e eeuw gesloopt. Deze afbeelding verbeeldt het uiterlijk van de aula rond 1200, na de 12e-eeuwse verbouwing. De stadszegels type '1242' en '1343' tonen wel gebouwen binnen een burcht, maar dit is een symbolische weergave, waarbij de identiteit van de stad als een oorspronkelijke burcht nadrukkelijk wordt verbeeld. De enige indirecte betrouwbare weergave is de topgevel (westgevel) van het pand op het door Van der Worp rond 1850 geschilderde stadsgezicht naar de muurschildering uit 1542 in het Vleeshuis. De stadsplattegronden van 1560 tot ver in de 17e eeuw geven slechts symbolisch een (ruïne van het) 'gravenhuis' weer.

Met welke gebouwen is de Zutphense aula te vergelijken?
Een 'rondgang' langs burchten en paltsen in Nederland en Noord Europa heeft voorlopig duidelijk gemaakt dat de Zutphense burg en hof in de Hamalandse (houtbouw)fase (tweede helft van de 9e en 10e eeuw) sterke verwantschappen heeft met vroege dynastenburchten als Hoog-Elten (ook Hamalands) en Sulzbach, maar ook met 10e-eeuwse koningspaltsen als Tilleda en Werla. Tot nu toe zijn in deze sites parallelen gevonden voor de Zutphense houten zalen.
De tufstenen aula is een ander verhaal. Een dergelijk gebouw komt vóór de 12e

eeuw in dynastenburchten in Nederland en het voormalige Rooms-Duitse rijk niet voor. De *palas* van Sulzbach van kort na 1100 geldt als een bijzonder vroeg voorbeeld. De nadruk bij de lay-out van en de bebouwing in dynastenburchten ligt op de defensie. Alle voorbeelden uit de 11e eeuw passen in de ontwikkeling van de klassieke motteburchten, met voorburchten waarin een dergelijk tufstenen zaalgebouw niet voorkomt. Na de bouw van de burg en aula Dankwarderode in Braunschweig en de Wartburg bij Eisenach rond 1160 neemt het aantal palts-achtige aula's in niet-koninklijke burchten snel toe, maar het gaat daarbij om de absolute top van de Duitse adel en de opkomende territoriale vorsten. Daartoe kon de Gelderse graaf zich rond 1200 ook rekenen. De verbouwing van de Zutphense aula rond 1200 moet beschouwd worden als de uiting van een als territoriaal vorst opkomend gravengeslacht dat zich vorstelijk gaat gedragen. Deze ontwikkeling is ook goed waar te nemen in Scandinavië, waar vanaf de tweede helft van de 12e eeuw ook paltsachtige gebouwen verrijzen.
De 11e-eeuwse parallellen voor de Zutphense aula liggen zonder uitzondering tot op heden in de grotere koningspaltsen (Duisburg, Speyer, Goslar, Zürich) en bisschoppelijke centra waar koninklijke aulas zijn gebouwd (Paderborn, Utrecht, Bamberg). Belangrijk is de constatering dat van zeer veel historisch bekende paltscomplexen uit de 11e eeuw zeer weinig bekend is (zoals in ons land Nijmegen), zodat vergelijken onmogelijk is. Met de hertogelijke verblijven, zoals die van het hertogen van Lotharingen, is het nog slechter gesteld (Maastricht?).

Wie zouden de initiatiefnemers geweest kunnen zijn tot de bouw en verbouw van de tufstenen aula?
Er zijn drie potentiële initiatiefnemers te onderscheiden voor de bouw van de Zutphense *palas*. In de eerste plaats de koning zelf. Zowel de laatste Ottoonse vorst Hendrik II (1002-1024) als de Salische koningen Koenraad II (1024-1039) en Hendrik III (1039-1056) hebben mogelijk korte tijd de Zutphense burg in bezit gehad na de confisquaties van de goederen van Otto van Hammerstein (ca. 1021) en Godfried 'met de Baard' (1045/46) of op andere momenten die zich aan de geschiedschrijving onttrekken. Er was immers voortdurend strijd tussen koning en adel. De tweede groep kandidaten zijn de bisschoppen van Utrecht Adelbold (1010-1026) en Bernold (1027-1054). Beiden hebben mogelijk (Adelbold in 1021-1025) of zeker (Bernold vanaf 1046) de grafelijkheid van Noord Hamaland (graafschap 'Zutphen') in handen gekregen. Als trouwe rijksbisschoppen hadden zij het motief en waren zij bij uitstek in staat om een paltscomplex met een bisschoppelijke, dan wel koninklijke aula te bouwen (vergelijk Utrecht en Paderborn). De stichting van het kapittel onder (vermoedelijk) Adelbold ondertreept de bisschoppelijke relatie.
Tot slot zijn er de hoogadellijke geslachten die (mogelijk) aan de Zutphense burcht verbonden waren. Zouden zij met de bouw van een vorstelijke paltsaula hun pretenties hebben wilden uitdrukken? Sommigen van hen hebben zeker zicht op de troon gehad: de Ezzoon Liudolf in 1024 en zijn zoon Koenraad, hertog van Beieren en broer van Adelheid van Zutphen tijdens zijn voorgenomen huwelijk met de dochter van Hendrik III. Anderen hebben tijdens adelsopstanden of persoonlijke conflicten met de vorst zich mogelijk opgeworpen als troonpretendent: Otto van Hammerstein rond 1020, de Lotharingse hertogen

Gozelo I en Godfried 'met de Baard' tussen 1023 en 1046, Godschalk en Otto van Zutphen als laatste 'Ottonen'.
Opvallend is dat de momenten van troonsaanspraken van alle kandidaten, behalve wellicht van Liudolf, van zeer korte duur waren, hooguit enkele jaren. Dat lijkt te kort om een de bouw van een paltscomplex te plannen en organiseren. Men zou verwachten dat de bouw van een dergelijk groot gebouw pas ondernomen wordt wanneer de macht van de opdrachtgever stabiel is. De aanvoer van bouwmaterialen impliceert een goede organisatie over grote afstanden in het rijk gedurende een langere tijd, waar geen tegenstander op dat moment roet in het eten gooit. Bovendien zijn de bouwmaterialen (tufsteen, leisteen, trachiet, bazalt, kalksteen) afkomstig uit groeves in de Eifel die door de koning werden geëxploiteerd. Voor een rebellerende troonpretendent is het welhaast onmogelijk om over de bouwmaterialen te beschikken. Dat kan voor de Lotharingse hertogen in de rustige tijden voor hun rebellie het geval geweest zijn. De groeves lagen immers in hun hertogelijke ambtsgebied. In dat geval zou de Zutphense aula als Lotharingse hertogenpalts moeten worden betiteld, zoals er ook een in Maastricht wordt vermoed. Maar ook de Utrechtse bisschoppen maken een goede kans.

Hoe verliep het verval- en sloopproces van het gebouw tot de sloop van de laatste resten in 1635?
Het verval van het gebouw zette vermoedelijk al vanaf de 14e eeuw in. Een belangrijke bedreiging werd gevormd door de riviererosie in de eerste helft van de 14e eeuw. Het gebouw werd nog wel gerepareerd en verstevigd met steunberen. In 1445 wordt aan het gebouw gesloopt om tufstenen te winnen voor de bouw van de Saltpoort (trasproductie). Hertog Adolf van Gelre renoveerde het oude gravenhuis - als voorvaderlijk monument te Zutphen - rond 1470 ingrijpend, tijdens zijn strijd tegen de Bourgondische hertogen. Het verval zette in de 16e eeuw definitief in. In 1532 wordt het grafelijk hofterrein verkaveld en verkleind. Het hoofdgebouw wordt aan de stad verpacht en daarna voor industriële doeleinden gebruikt (lakennijverheid en het gieten van klokken). Verdere verkaveling van het hofterrein vond plaats in 1582.
Vermoedelijk gingen de sloopactiviteiten in de hele 16e eeuw door. Het verval was in 1634 zo groot dat het gebouw door de stedelijke overheid werd ontruimd en definitief gesloopt door stadsbouwmeester Emond Helleraet. Eén muur, waarschijnlijk tussenmuur S 1, bleef nog enige decennia als ruïne staan.
De meeste uitbraaksporen, behalve die van de westelijke uitbouw (12e eeuw), dateren dan ook uit de 16e en 17e eeuw, waarbij het aannemelijk is dat Helleraets sloopactiviteiten rond 1635 het meest tot en met de funderingen zijn uitgevoerd.

Welke gebouwen gingen aan de tufstenen aula vooraf?
Er zijn twee houten zalen gevonden, die aan de tufstenen aula vooraf gingen. De eerste zaal was eenschepig en had een lengte van 24,5 meter en een breedte van 7,50 tot 7,90 meter. Het gaat om 15 gebinten op een afstand van gemiddeld 1,6 meter van elkaar. De vierkante tot ietwat rechthoekige palen zijn gemiddeld 30 tot 35 cm dik geweest. De zaal heeft vermoedelijk kort bestaan: van ca. 850 tot de Vikingaanval van 882.

Het gebouw werd opgevolgd door een tweeschepige zaal met aan de noordzijde een portaal of galerij. De zaal meet >28,60 x 9,70 meter. Met de galerij komt de breedte op 12 meter. De zuidwand viel samen met de eenschepige zaal. De nokdragende palen in het middendeel van de zaal zijn dermate groot en staan zo ver uit elkaar dat hier een representatieve ruimte verondersteld kan worden. De overeenkomt met de zaalbouw (p*alas*) Fase III in Hoog Elten is opvallend. De Zutphense zaal is vermoedelijk nog aan het einde van de 9e eeuw gebouwd maar heeft veel langer gestaan. Er lijken op twee momenten herstellingen te zijn uitgevoerd aan de noordwand en enkele middenstaanders. Deze zaal kan dus goed de directe voorloper zijn van de 11e-eeuwse tufstenen aula.

Hoe is de wijziging in de oriëntatie van het complex te verklaren?

De 'verstening' van het complex, en dan met name het hoofdgebouw, kent een opvallende trendbreuk met de voorgaande bebouwing. Het complex werd niet in de bestaande oriëntatie haaks op de straat (de Karolingische burgtopografie) gebouwd, maar werd 12 graden met de klok mee gedraaid. Het hoofdgebouw kwam daardoor wat scheef op het plein te liggen. De oriëntatie op de straat werd ondergeschikt gemaakt aan de nieuwe oriëntatie en die is duidelijk op de IJsseloever gericht geweest. Parallel aan de lange zuidgevel van de tufstenen aula lag de steilkant van het rivierduin en op korte afstand daarvan maakte de IJssel een bocht om het rivierduin heen. De zuidfaçade lag dus in het volle zicht vanaf de rivier en dat was klaarblijkelijk uitdrukkelijk de bedoeling. Men hield wel rekening met een gebouw dat vanuit de oude situatie is blijven staan en ergens in de tuin van Huize van de Kasteele stond. De westmuur van het nieuwe hoofdgebouw werd op de oude 'rooilijn' gebouwd om op dit bestaande gebouw aan te sluiten. De westmuur kreeg hierdoor een knik op de zuidwesthoek. Ook het westelijk daarvan gelegen tufstenen bijgebouw werd anders georiënteerd. Dat gebouw lijkt min of meer haaks op het hoofdgebouw te hebben gelegen, maar de te reconstrueren zijden zijn te kort en onscherp (vooral uitbraaksporen) om dat exact te bepalen.

Deze nieuwe topografie kan ook een andere aanleiding dan het zicht vanaf de rivier, hebben gehad. De nieuwe heer wenste nadrukkelijk af te rekenen met de oude hoofdbebouwing, i.e. met de oude machthebbers die er ooit resideerden. De heroriëntatie heeft hiermee mogelijk een politieke lading. Het bepalen van de bouwheer, en diens politieke motieven, is verbonden aan de datering van het gebouw en zal in de 11e eeuw gezocht moeten worden.

Welke bijgebouwen behoren tot het paltscomplex?

We gaan hierbij uit van de gebouwen die in directe relatie stonden met de tufstenen aula. Een 'paltscomplex' in de ruimere betekenis zou immers de hele nederzetting beslaan. In de eerste plaats moet de kerk worden genoemd, gelegen ten oosten van het hofterrein. Daaraan is in de eerste helft van de 11e eeuw een kapittel toegevoegd. Het bouwhistorisch aantoonbare oostwerk van de kerk dateert vermoedelijk van rond 1100 (gewijd 1105 door bisschop Burchard van Utrecht).

Het oudste gebouw dat zeker in relatie stond met de tufstenen aula, is te beredeneren vanuit de scheefstand van de westmuur die waarschijnlijk rekening hield met dit gebouw dat vanuit het oude concept werd gehandhaafd. Daarvan

is niet meer dan een leemvloer teruggevonden.
Eveneens aan de westzijde stond een tufstenen gebouw van onbekende omvang waarvan de gesloopte zuidwesthoek is teruggevonden. De datering van de bouw ligt rond 1100 en het moet bij de aanleg van de binnenversterking rond 1125 al weer gesloopt zijn. Aan de noordwestzijde van het hofterrein lag een bootvormig houten gebouw met zware gebintpalen. De grote centrale haard en de bottendump tussen het gebouw en de wal maken zeer aannemelijk dat het hier de grafelijke keuken betrof. De datering van het gebouw ligt tussen ca. 1125 en 1175. Dit gebouw wordt opgevolgd door een groter gebouw met meerdere ruimten, dat in houtskeletbouw zal zijn uitgevoerd. Tegen het gebouw was een tufstenen traptoren aanwezig. De datering van dit gebouw zit tussen ca. 1175 en het begin van de 13e eeuw.

Wat zijn de functies van de bijgebouwen geweest?
De kerk, voor zover men hier van een bijgebouw kan spreken, had een dubbele functie. Het was zowel een parochiekerk, gewijd aan Maria, als een kapittelkerk, gewijd aan Petrus en Walburga.
De functies van de gebouwen aan de westzijde van de aula zijn niet vanuit de archeologische vondsten te achterhalen. Het meest voor de hand ligt dat hier privéverblijven waren van de vorst, de grafelijke familie of andere plaatsvervangers. Ook kan er een *curtis* of *curia* gevestigd zijn geweest, een juridisch en/of administratief onderkomen van een voogd of schout (*villicus*) die de domeinen van de heer beheerde en recht sprak tijdens zijn afwezigheid. Over de functie van het gebouw in de noordwesthoek van het hofterrein is geen twijfel: de grafelijke keuken. De opvolger van dit gebouw is lastiger te duiden. Mogelijk werd er nog steeds gekookt, maar er zijn ook aanwijzingen dat er ijzer werd gesmeed. De naastliggende tufstenen toren is vrijwel zeker een traptoren geweest van dit gebouw.

Wanneer is het paltscomplex omwald/omgracht?
De aanleg van de ringwalburg als reactie op de Vikingaanval vond plaats aan het einde van de 9e eeuw. De burg is te beschouwen als het machtcentrum van de Hamalandse graven in het noordelijk deel van Hamaland. Tot het begin van de 12e eeuw werd ook het tufstenen paltscomplex primair door deze versterking beschermd. De omwalling en omgrachting hebben in de 11e eeuw wel verbeteringen ondergaan. Op zeker moment werd het wereldlijke en kerkelijke centrum (de tufstenen gebouwen en de kerkelijke immuniteit) omwald en omgracht. De omwalling bestond uit zand uit het grachttracé, afgedekt door een leembekleding. Op de wal stond vrijwel zeker een tufstenen borstwering. In de Lange Hofstraat werd een tufstenen poort gebouwd van 8,4 x ca. 8 meter, die in de 14e-eeuwse bronnen vermeld wordt als de 'Hofpoort'. De aanleiding voor de aanleg van deze binnenburcht zal, getuige een brandlaag onder de wal, een oorlogshandeling geweest zijn. De meest waarschijnlijke aanleiding is de roerige tijd van 1122/23 geweest, waarin deze streek daadwerkelijk het strijdtoneel was van de anti-keizerlijke partij van Lotharius van Saksen en de Zutphense gravenzoon Diederik van Münster en de troepen van keizer Hendrik V.

Welke ruimtelijke impact heeft de omwalling gehad?
De ruimtelijke impact van de aanleg van de versterking was enorm. De gracht en de wal waren beiden gemiddeld 16 meter breed. Het 32 meter brede tracé werd dwars door de bestaande nederzetting aangelegd. Daarvoor zullen vele, mogelijk tientallen huizen hebben moeten wijken. Het gebouw in de opgraving Zutphen-Stadhuis en Kuiperstraat 1 'Huis 4' is daar een van. Ook het tufstenen gebouw ten westen van de grote aula werd gesloopt om plaats te maken voor de wal. Straten werden afgesneden (o.a. de Raadhuisstraat) en er ontstonden nieuwe straten rondom de omgrachting (de Kerksteeg en Kuiperstraat). Aan de Kuiperstraat ontstond in de tweede helft van de 12e eeuw een nieuwe verkaveling.

Wat zegt de keramiek over de status van het paltscomplex en zijn bewoners? Zegt het importpercentage iets over die status?
Het is lastig te beoordelen of de keramiek iets zegt over de status van de bewoners. De aantallen scherven per complex zijn vaak niet bijzonder groot, soms zelfs klein. Bij de grotere vondstcomplexen uit de 10e en 11e eeuw schommelen de importpercentages rond de 50%. In een afvalkuil, die zich onderscheidt door bijzondere vondsten en een rijk botspectrum, ligt het importpercentage op 32% maar dat zegt meer iets over de nabijheid van een keukenfunctie met veel kogelpotten, dan van een sitegemiddelde. We zien datzelfde patroon terug bij de 12e-eeuwse keuken in de noordwesthoek van het terrein: in de daarmee geassocieerde bottendump ligt het importpercentage op 27,4%. De oververtegenwoordiging van kogelpotten in Paffrath- en kogelpotbaksels vertekenen ook hier het beeld door de functie van het gebouw. Uit de insteek van de westmuur van de paltsaula komen juist hoge importpercentages van bijna 90%, maar hier zijn de aantallen scherven klein. Het leidt echter geen twijfel dat we met een belangrijk machtcentrum te maken hebben. Importpercentages zeggen dus alleen iets als ze op siteniveau per periode worden bekeken. Dan is 50% redelijk hoog, en slechts iets minder dan in Deventer, waar importpercentages tussen de 64% en 71% gebruikelijk zijn. Beide plaatsen verschilden echter fundamenteel van functie. Deventer was in de 10e en 11e eeuw een handelscentrum en Zutphen (nog) niet. Enkele verschillen tussen deze sites zijn de lage percentages van reliëfbandamforen en Duisburgs aardewerk in Zutphen.
Het relatief hoge importpercentage in de 10e en 11e eeuw sluit aan bij eerdere waarnemingen in de Zutphense ringwalburg (Bakkerstraat 12: 50% in de 11e eeuw, Kolenstraat 7: 65% in de 11e eeuw). De aanwezigheid van het paltscomplex en de hoge adel die daaraan verbonden was, hadden blijkbaar wel hun invloed op de importen in de nederzetting.
De lagere importpercentages in de 12e eeuw zijn ook representatief voor Zutphen als geheel en de directe rurale omgeving: in de eerste helft van de 12e eeuw ca. 35% (Houtmarkt 67, Kolenstraat 7, Bakkerstraat 12, Schupstoel 5 en Ooyerhoek (Eme)) en in de tweede helft van de 12e eeuw duiken de percentages zelfs onder de 20% (Kolenstraat 7, Bakkerstraat 12, Zaadmarkt 91 (15%) en Ooyerhoek (Eme, 15%). Een groot vondstcomplex in de buurtschap Leesten (Meijerink, 29%) en Warnsveld-Abersonplein (28%) wijken daar enigszins vanaf. Het importpercentage van de grafelijke keuken ligt met 27,4% nog aan de hoge kant en is vergelijkbaar met de laatstgenoemde rurale sites. De aanwe-

zigheid van de graven van Gelre in Zutphen uit zich dus niet in hoge importpercentages, terwijl hun adellijke aanwezigheid wel af te lezen is in het rijke botspectrum (zie verder). Een verklaring kan zijn dat door de problemen en oorlogen, die de graven van Gelre in de tweede helft van de 12e eeuw met de bisschoppen van Utrecht hadden, de importen uit Deventer in mindere mate Zutphen bereikten. Toch blijft deze verklaring problematisch. Juist in deze periode ontstond in Zutphen een handelskolonie en waren de Gelderse banden met het Rijnland gunstig. Daar komt bij dat de kooplieden van Deventer hun bisschop niet altijd steunden en vaak de Gelderse partij kozen. De echte verklaring van de importdip in de tweede helft van de 12e eeuw moet dus elders gezocht worden.

Zijn er onderscheidende (bijzondere) vondsten gedaan op het paltsterrein?
Wat zeggen de bijzondere vondsten uit de paltsperiode over de status van de bewoners?

Op het westelijke deel van het paltsterrein zijn enkele opvallende (niet-keramische) vondsten gedaan uit de periode waarin het tufstenen complex werd gebouwd en gebruikt als residentie. Het meest in het oog springen twee goudvondsten uit een afvalkuil uit de eerste helft van de 11e eeuw. Het gaat om gouddraad van textiel en een verguld beslagplaatje van vermoedelijk gordelgarnituur. Deze vondsten wijzen op een hoge status van de drager ervan. Dit kan een adellijke persoon, een hoge geestelijke of een vorst geweest zijn. Mogelijk is een Romeinse gem (nicolo-agaat met en afbeelding van Hercules) in de 11e eeuw gebruikt geweest als ringsteen of opsmuk van een sieraad, een boek of een kistje. Een benen speelschijf wijst op vertier aan het hof. Van de opgravingen van 1946 is een 21 cm lange ijzeren lans- of speerpunt met holle schacht vermeldenswaardig. Het wapen dateert mogelijk uit de Karolingische tijd of de volle middeleeuwen.

Tot slot is er een verguld bronzen gelijkarmige fibula gevonden op het noordwestelijke deel van het hofterrein. Van deze vondst is tot nu toe gedacht dat het in de laat-9e-eeuwse vondsten thuishoort, maar de contextdatering blijkt in de eerste helft van de 10e eeuw te liggen. De decoratie van drie Karolingische kruizen met zilveren knopjes in het centrum geven aan dat de drager ervan de Christelijke religie aanhing. Dat laatste is geen opvallende constatering, aangezien het Christendom in de centra langs de IJssel rond 900 al was ingeburgerd.

Wat zeggen de zoölogische complexen over de status van de bewoners tussen 900 en 1200 AD?

Het onderzoek naar de botcomplexen van de Zutphense gravenhof heeft een aantal opvallende resultaten opgeleverd. In de eerste plaats valt op dat de 10e eeuw, de periode van de tweeschepige houten zaal waar de graven van Hamaland resideerden, nauwelijks afwijkt van de eeuw daarvoor. Zowel in de 9e eeuw als in de 10e-eeuwse complexen is rund dominant en is het aantal schapen en varkens beperkt. De runderen zijn opvallend klein en dat blijven ze in de periode erna ook. Uitzonderlijke geconsumeerde soorten (zoogdieren, vogels, vissen) zijn niet aangetroffen, maar dat kan goed samenhangen met de slechte conserveringsomstandigheden van de zandige bodem. Het meest opvallend is

het skelet van een grote en slanke hond uit de eerste helft van de 10e eeuw die als waak- of jachthond aan het hof verbonden kan zijn geweest.
Het consumptiepatroon aan het Zutphense hof in de Hamalandse periode (9e en 10e eeuw) vertoont sterk agrarische trekken met rund als belangrijkste geconsumeerde soort. Dat is opvallend omdat de Hamalandse graven tot de Lotharingse elite gerekend moeten worden. Hun representatieve houten zalen in Zutphen en Elten deden niet onder voor andere vorstelijke gebouwen in die tijd. De voedseleconomie van het Zutphense hof was in de Hamalandse periode blijkbaar sterk verbonden met het agrarische ommeland die het voedsel leverde. Dat kan een aanwijzing zijn dat de residentie Zutphen in de 9e en 10e eeuw permanent door de Hamalandse graven werd bewoond en er een constante aanvoer van voedsel was vanuit de agrarische domeinen.

Met de bouw van het tufstenen complex in de 11e eeuw verandert het botspectrum drastisch. De regale jachtrechten worden ingezet om het menu gevarieerder en adellijker te maken en piekconsumptie bij hoog bezoek mogelijk te maken. Het meest opvallend is de enorme toename van varken, en dan met name jonge dieren. Rund neemt drastisch af. Varkens blijven ook in de 12e eeuw de meest geconsumeerde soort. Het beeld dat uit de afvalkuilen spreekt, is dat ze het resultaat zijn van een momentopname van consumptie. Met andere woorden, het afval kan goed het resultaat zijn van een bezoek van een grote groep mensen. Varkens zijn slechts vleesproducenten en kunnen op eenvoudige wijze in grote aantallen worden bijeengebracht en geconsumeerd, zonder dat het agrarische ommeland er onder lijdt. De varkens kunnen afkomstig zijn uit eikenbossen waar ze gemast werden. Dergelijke varkenshouderijen waren verbonden aan de adel die over uitgestrekte bossen kon beschikken. Bossen waren rond Zutphen nog ruim voor handen.
Ook wild komt op het menu, zij het niet in grote hoeveelheden. Gevonden zijn edelhert, haas en diverse soorten wilde vogels. Wild wijst op het uitoefenen van het jachtrecht dat voorbehouden was aan de adel. De graven van Zutphen bezaten koninklijke jachtrechten (wildban) aan beide zijden van de IJssel.
Het menu werd, wat het gevogelte betreft, verder aangevuld met eend, gans, zwaan en kip. Kip domineert en dat is niet verwonderlijk: hoenders werden als cijns- en pachtbetaling aan het hof geleverd.

Ook het vismenu was gevarieerd. In de 11e en 12e eeuw is er sprake van hogere status op grond van de grote variatie van vissoorten die gegeten werd. Het is duidelijk dat verandering van spijs deed eten en een dergelijke keuze was niet voor iedereen weggelegd. Daarnaast werd geconserveerde vis ingekocht, w.o. zeker haring. Die situatie veranderde nauwelijks in de 12e eeuw. Alle vis uit de regio werd geconsumeerd, waarbij vroonvis de voorkeur had. Ook de geconserveerde haring blijft een vertrouwd product. Toch vindt er in de 12e eeuw een opmerkelijke verandering in de visconsumptie plaats, want plotseling is sprake van grootschalige aanvoer van levende vis. Dat is in de eerste plaats elders gekweekte karper, maar gezien het grote aantal vondsten moeten we daar de zeelt als kweekvis aan toevoegen. Dit soort transporten van levende, gekweekte vis moeten opmerkelijke en kostbare ondernemingen geweest zijn, die zich ongetwijfeld alleen personen met een zeer hoge status konden veroorloven. De

aanwezigheid van karper in Zutphen behoort tot de vroegste vondsten in Nederland. Ook relatief jonge paling werd op grote schaal ingevoerd uit de kuststreek of rivierdelta's.
De beschikbaarheid van vis aan het hof moet geen probleem zijn geweest. In de eerste plaats kon de vorst of heer (koning, bisschop, graaf) vrij beschikken over vis op grond van het *regalium* van het visrecht. Met name de vroonvissen kwamen zo op het menu. Het kapittel van de Sint-Walburgiskerk beschikte al in de 11e eeuw over alle rechten op de aanwassen (waarden) van Rijn en IJssel tussen Rhenen en Deventer. De visrechten maakten hier deel van uit, met name in de hanken en poelen in de waarden. De jonge paling kan afkomstig zijn uit de IJsseldelta waar het Zutphense kapittel de visrechten bij Kampen bezat. De graaf zal als wereldlijk voogd ongetwijfeld ook in natura hebben geprofiteerd van de visopbrengsten. Tot slot lag op het paltsterrein een vismarkt. Vermoedelijk maakte de markt al vanaf de laat-Karolingische tijd deel uit van de ruimte ten noorden van de Gravenhof. De vishandel zal tot aan de stadsrechtverlening zijn gecontroleerd door de graaf.
Volledigheidshalve moet in de 11e-eeuwse fase ook nog de aanwezigheid van schoothondjes genoemd worden. Ook deze gezelschapsdieren wijzen in de richting van een adellijk huishouden.

Curriculum Vitae

Michel Groothedde (* Zutphen 1967) studeerde van 1987 tot 1991 Culturele Pré en Protohistorie met de nadruk op de middeleeuwen, aan de Universiteit van Amsterdam. Daar ging in 1986/1987 een propedeuse Geschiedenis aan vooraf. Daarvoor was hij al jaren actief als lid van de archeologische werkgroep Zutphen onder leiding van Peter Bitter. In zijn middelbare schooltijd (1980-1986, VWO aan het Baudartius College te Zutphen) besteedde hij menig tussenuur aan het doen van archeologische waarnemingen in de binnenstad, waar de stadsvernieuwingen in volle gang waren. Ook in Deventer was hij als actief AWN-lid bij menig stadskernonderzoek betrokken. Na het behalen van zijn doctoraal examen in 1991 kon hij in zijn geboorteplaats Zutphen aan de slag als projectarcheoloog in de VINEX-wijk Leesten. De alhier gelegen vindplaats Ooyerhoek-Eme had hij als amateur in 1983 reeds ontdekt. Over dit onderzoek naar prehistorische en middeleeuwse nederzettingen en grafvelden in de periode 1990-2010 had hij de wetenschappelijke leiding. Vanaf 1993 is hij in vaste dienst bij de gemeente Zutphen als gemeentelijk archeoloog. Deze aanstelling combineerde hij van 1994 tot 1999 met een deeltijdbaan als gemeentelijk archeoloog van Deventer. In die periode vonden grootschalige opgravingen plaats die de vroege ontwikkeling van beide steden behoorlijk op de kop hebben gezet. Dat waren onder meer in Deventer de opgravingen Polstraat (1998-1999), Nieuwe Markt (1994), Noordenbergschild (1998); In Zutphen de opgravingen Stadhuis (1996-1997), Huize van de Kasteele en de Hof van Heeckeren (1993-1995), Dieserstraat (1999-2000, 2006), Houtmarkt (1996-2008). In 1994 richtte hij, samen met de toenmalige gemeentearchivaris en oud-directeur van Erfgoed Nederland Richard Hermans, de Werkgroep Bouwhistorie Zutphen op. Samen met leden van deze werkgroep publiceert hij regelmatig over bouwhistorisch onderzoek in Zutphen. Vanaf 2007 is hij ook vaste adviseur van de gemeente Doesburg, waarmee de gemeente Zutphen en nauwe samenwerking heeft op het gebied van archeologie. Naast het onderzoekswerk schreef hij meerdere archeologische beleidsnota's. Zijn beleidsnota Graven met Beleid (2007) won de eerste prijs als 'beste beleidsnota', uitgereikt door de SIKB in 2008. Van 2010 tot 2012 kreeg hij de middelen en de ruimte om te werken aan zijn promotieonderzoek.